

เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ

จัดโดย

ชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน

ร่วมกับฝ่ายวิจัยมหาวิทยาลัยมหาสารคาม

สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว)

ประวัติศาสตร์การขยายตัว ชุมชนลุ่มน้ำชี

๒๘-๒๙ สิงหาคม ๒๕๔๖

ณ ห้องประชุมใหญ่

คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ
ประวัติศาสตร์การขยายตัวชุมชนลุ่มน้ำชี

ชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน

๒๘-๒๙ สิงหาคม ๒๕๔๖

หอประชุมใหญ่ คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
โดยได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว)
และฝ่ายวิจัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ : ชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน
ประวัติศาสตร์การขยายตัวชุมชนลุ่มน้ำชี

พิมพ์ครั้งแรก : สิงหาคม ๒๕๔๖
จำนวน ๓๐๐ เล่ม

บรรณาธิการ
ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ

รูปเล่ม
พิศาล ดุลยลา

แบบปก
ธัญญา สังขพันธานนท์

พิสูจน์อักษร
ขจรศักดิ์ ไชยมราช

พิมพ์อัดสำเนาที่
มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

โครงการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง “ประวัติศาสตร์การขยายตัวของชุมชนลุ่มน้ำชี”

หลักการและเหตุผล

บริเวณลุ่มแม่น้ำชีปรากฏการการตั้งถิ่นฐานและการขยายตัวของชุมชนของผู้คนในกลุ่มวัฒนธรรมไท-ลาว ตั้งประมาณพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา การขยายตัวเข้ามาสร้างบ้านแปลงเมืองเริ่มจากบริเวณเมืองสุวรรณภูมิ ต่อมาเมืองเหล่านี้ได้ขยายตัวทำให้เกิดชุมชนใหม่สำคัญหลายชุมชน เช่น เมืองร้อยเอ็ด เมืองขอนแก่น เมืองพนมไพรแดนมฤค และต่อมาเมืองเหล่านี้ได้ขยายตัวทำให้เกิดชุมชนใหม่อีก เช่น เมืองมหาสารคาม การขยายตัวในระยะต่อมาคือสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 มีการสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯ มาถึงเมืองนครราชสีมา พ.ศ. 2443 การค้าขายได้ขยายตัวตามทางรถไฟ ชุมชนช่วงนี้เกิดการขยายตัวเพราะปัจจัยความเจริญทางเศรษฐกิจ เนื่องจากเริ่มมีคนจีนอพยพเข้ามาตั้งหลักฐานในชุมชนเมือง และคนจีนเหล่านี้ได้เข้าไปมีบทบาททางเศรษฐกิจ มีการสะสมทุนจนกลายเป็นนายทุนท้องถิ่นเป็นเจ้าของกิจการ ในปี พ.ศ. 2504 ต่างสอดคล้องกับนโยบายของรัฐบาล ขณะนั้นประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ที่มุ่งเน้นให้ท้องถิ่นเป็นฐานของการผลิตสินค้าภาคเกษตรกรรมเพื่อการส่งออกโดยเฉพาะ ในภาคอีสาน ได้มีการส่งเสริมให้ปลูกพืชเศรษฐกิจด้วยการเปิดพื้นที่ป่าสาธารณะ ได้แก่ ปอ อ้อย มันสำปะหลัง ข้าวโพดสมบัติชุมชนกลายเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ พ.ศ.2504 จึงเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่นำความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนลุ่มน้ำชี ผู้คนปรับตัวตามกระแสของความเปลี่ยนแปลง อันมีผลทำให้เกิดการขยายตัวที่เป็นรูปแบบและไม่เป็นรูปแบบ เกิดการเคลื่อนย้ายของคนเข้าสู่เมืองใหญ่ เกิดรูปแบบทางเศรษฐกิจแบบเป็นทางการและไม่เป็นทางการ ผลของการเปลี่ยนแปลงทำให้ท้องถิ่นค่อยๆ สูญเสียความเป็นตัวตนของตนเอง วิถีชีวิตและภูมิปัญญาดั้งเดิมค่อยๆ สูญหายไปและถูกแทนที่ด้วยความเป็นสมัยใหม่

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นชุมชนลุ่มน้ำชีเป็นแนวทางหนึ่งจะช่วยให้ท้องถิ่นได้เกิดสำนึกและตระหนักถึงศักยภาพตนเอง เข้าใจตัวตน เข้าใจท้องถิ่น เพื่อให้สามารถสร้างสำนึกในการดูแลตนเอง อย่างไรก็ตามการศึกษาเรื่องท้องถิ่นที่ผ่านมายังมีไม่มากพอและ ไม่สามารถนำมาซึ่งองค์ความรู้ที่ชัดเจน ดังนั้นโครงการวิจัยนี้ปรารถนาจะสร้างองค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับชุมชนลุ่มน้ำชี โดยการสังเคราะห์ภาพรวมของพัฒนาการประวัติศาสตร์ทั้งหมด (Total History) ของบริเวณลุ่มน้ำชีในรอบ 100 ปีที่ผ่านมาด้วยโจทย์วิจัยในหัวข้อต่างๆ ที่เป็นองค์ประกอบหลักของท้องถิ่น

ชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน : ประวัติศาสตร์การขยายตัวของชุมชนลุ่มน้ำชี ประกอบด้วยโครงการย่อย 8 โครงการ โดยเลือกพื้นที่และการศึกษาที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งการเลือกศึกษาประวัติศาสตร์ของชุมชนในหัวข้อและพื้นที่ดังกล่าวทั้ง 8 เรื่องจะช่วยทำให้มองเห็นภาพของกำเนิดของชุมชน การขยายตัว และการดำรงอยู่ของชุมชน การปรับตัวของชุมชนบริเวณลุ่มน้ำชีในท่ามกลางกระแสของความเปลี่ยนแปลงเป็นระยะๆ โดยที่ชุมชนได้มีส่วนร่วมในการเขียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของตนเองอีกด้วย

ชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน : ประวัติศาสตร์การขยายตัวของชุมชนลุ่มน้ำชี

1. โครงการวิจัย เรื่อง การศึกษาสถานที่สำคัญของท้องถิ่นในลุ่มแม่น้ำชีโดยกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน
2. โครงการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิวัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนริมฝั่งลุ่มน้ำชี
3. โครงการวิจัย เรื่อง การขยายตัวของชุมชนเมืองลุ่มแม่น้ำชี
4. โครงการวิจัย เรื่อง คนจีนกับการขยายตัวของเมืองบริเวณลุ่มน้ำชี
5. โครงการวิจัย เรื่อง วิวัฒนาการปลาและอาชีพการประมงในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี
6. โครงการวิจัย เรื่อง ความหลากหลายทางชีวภาพกับชุมชนท้องถิ่นลุ่มแม่น้ำชี
7. โครงการวิจัย เรื่อง รูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนลุ่มน้ำชี
8. โครงการวิจัย เรื่อง เศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในลุ่มแม่น้ำชี

วัตถุประสงค์ของโครงการ

1. เพื่อเสนอองค์ความรู้และผลการศึกษาวิเคราะห์ สังเคราะห์พัฒนาการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของการขยายตัวของชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำชี (Total History) ในช่วงเวลาประมาณ 100 ปีที่ผ่านมา ซึ่งเป็นระยะที่เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ
2. เพื่อให้ชุมชนท้องถิ่นได้มีส่วนร่วมในการสร้างประวัติศาสตร์ของตนเอง
3. เพื่อนำองค์ความรู้จากงานวิจัยเป็นฐานสำหรับการพัฒนาการเรียนการสอนหลักสูตรท้องถิ่น รวมทั้งจัดทำพิพิธภัณฑ์ชุมชนลุ่มน้ำชี

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. เสนอองค์ความรู้และผลการศึกษาวิเคราะห์ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของการขยายตัวของชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำชี ในช่วงเวลาประมาณ 100 ปีที่ผ่านมา แก่ผู้เกี่ยวข้องเพื่อเสนอแนวความคิดในการพัฒนาชุมชนลุ่มน้ำชี
2. ผู้เกี่ยวข้องในวงการศึกษา นำเอาองค์ความรู้จากการวิจัยพัฒนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของการขยายตัวของชุมชนลุ่มน้ำชีไปใช้ในการพัฒนาการเรียนการสอนหลักสูตรท้องถิ่นในโรงเรียน
3. ท้องถิ่นเกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันในสำนึกเกี่ยวกับอดีตของตน ซึ่งจะเป็นรากฐานอันนำไปสู่ความเข้มแข็งต่อไป

วันที่ 28-29 สิงหาคม 2546 ณ ห้องประชุมชั้น 2 คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
ตำบลขามเรียง อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม

08.00 - 08.30 น.	ลงทะเบียน
08.30 - 08.45 น.	กล่าวรายงานพิธีเปิดโดยผู้ประสานงานชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน
08.45 - 09.20 น.	เปิดการสัมมนาทางวิชาการและบรรยายพิเศษเรื่อง “บทบาทของมหาวิทยาลัยในการพัฒนาการศึกษาของท้องถิ่น” โดย ศาสตราจารย์ ดร.นพ. อุดุลย์ วีริยเวชกุล ราชบัณฑิต อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาสารคาม
09.20 - 10.20 น.	บรรยายพิเศษเรื่อง “การศึกษาเรื่องของท้องถิ่น” โดย รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม
10.20 - 10.30 น.	อาหารว่าง
10.30 - 10.45 น.	รายงานสรุปภาพรวมของ ชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน : ประวัติศาสตร์การขยายตัวชุมชนลุ่มน้ำชี โดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ ผู้ประสานงานชุดโครงการวิจัย
10.45 - 11.15 น.	เสนอรายงานกลุ่มที่ 1 โครงการวิจัย เรื่อง การศึกษาสถานที่สำคัญของ ท้องถิ่นในลุ่มแม่น้ำชีโดยกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน โดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์อัญญา สังขพันธานนท์ หัวหน้าโครงการ
11.15 - 12.00 น.	วิจารณ์โดย ดร.ปรีตตา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล
12.00 - 13.00 น.	รับประทานอาหารเที่ยง
13.00 - 13.30 น.	เสนอรายงานกลุ่มที่ 2 โครงการวิจัย เรื่อง วิวัฒนาการและการเปลี่ยนแปลง ของพื้นที่ริมฝั่งลุ่มน้ำชี โดย อาจารย์สักรินทร์ แซ่กู หัวหน้าโครงการ
13.30 - 14.30 น.	วิจารณ์โดย ดร.ปรีตตา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล
14.30 - 14.45 น.	อาหารว่าง
14.45 - 15.15 น.	เสนอรายงานกลุ่มที่ 3 โครงการวิจัย เรื่อง การขยายตัวของชุมชนเมือง ลุ่มแม่น้ำชี โดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ธนอม ตะนา หัวหน้าโครงการ
15.15 - 16.15 น.	วิจารณ์โดย รองศาสตราจารย์ ดร.ภูวดล ทรงประเสริฐ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชูลีพร วิรุณหะ
16.15 - 16.45 น.	เสนอรายงานกลุ่มที่ 4 โครงการวิจัย เรื่อง คนจีนกับการขยายตัวของเมือง บริเวณลุ่มน้ำชี โดย อาจารย์ณารัตน์ ปรีสุทธีวุฒิพร หัวหน้าโครงการ
16.45 - 17.45 น.	วิจารณ์โดย รองศาสตราจารย์ ดร.ภูวดล ทรงประเสริฐ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชูลีพร วิรุณหะ

วันศุกร์ที่ 29 สิงหาคม 2546

08.00 – 08.30 น.	เสนอรายงานกลุ่มที่ 5 โครงการวิจัย เรื่อง วัฒนธรรมปลาและอาชีพการประมงในชุมชน ลุ่มแม่น้ำชี โดย นายสัตวแพทย์ วรพล เองวานิช หัวหน้าโครงการ
08.30 – 09.30 น.	วิจารณ์โดย รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ดร.ชยันต์ วรรณธนะภูติ
09.30 – 09.45 น.	อาหารว่าง
09.45 – 10.15 น.	เสนอรายงานกลุ่มที่ 6 โครงการวิจัย เรื่อง ความหลากหลายทางชีวภาพกับ ชุมชนท้องถิ่นลุ่มแม่น้ำชี โดย ดร.ศุภชัย สมบัติโต หัวหน้าโครงการ
10.15 – 11.15 น.	วิจารณ์โดย ดร.ชยันต์ วรรณธนะภูติ รองศาสตราจารย์ ดร.บุญยงค์ เกศเทศ
11.15 – 11.45 น.	เสนอรายงานกลุ่มที่ 7 โครงการวิจัย เรื่อง รูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ธรรมชาติของชุมชนลุ่มน้ำชี โดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ไพบุลย์ บุญไชย หัวหน้าโครงการ
11.45 – 13.00 น.	รับประทานอาหารเที่ยง
13.00 – 14.00 น.	วิจารณ์โดย ดร.ชยันต์ วรรณธนะภูติ ดร.อรุณี ยูวะนิยม
14.30 – 14.30 น.	เสนอรายงานกลุ่มที่ 8 โครงการวิจัย เรื่อง เศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในลุ่มแม่น้ำชี โดย ดร.ชินศักดิ์ สุวรรณอัจฉริย หัวหน้าโครงการ
14.30 – 15.30 น.	วิจารณ์โดย ดร.ชยันต์ วรรณธนะภูติ
15.30 – 15.45 น.	อาหารว่าง
15.45 – 16.45 น.	สรุปและเวทีซักถามแสดงความคิดเห็น
16.45 – 17.30 น.	บรรยายเรื่อง “แนวทางในการสร้างนักวิจัยในท้องถิ่น” โดย ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย ผู้อำนวยการฝ่ายชุมชนและสังคม สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
17.30 น.	ปิดการสัมมนา

สารบัญ

โครงการสัมมนาทางวิชาการ	
กำหนดการการสัมมนาทางวิชาการ	
บทสรุปโครงการวิจัยเรื่อง วัฒนธรรมปลาและอาชีพการประมงในลุ่มแม่น้ำชี	1
บทสรุปโครงการวิจัยเรื่อง ความหลากหลายทางชีวภาพกับชุมชนท้องถิ่นลุ่มแม่น้ำชี	34
บทสรุปโครงการวิจัยเรื่อง รูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนลุ่มน้ำชี	62
บทสรุปโครงการวิจัยเรื่อง วิวัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ริมฝั่งลุ่มน้ำชี	104
บทสรุปโครงการวิจัยเรื่อง การศึกษาสถานที่สำคัญของท้องถิ่นในลุ่มแม่น้ำชีโดยกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน	146
บทสรุปโครงการวิจัยเรื่อง การขยายตัวของชุมชนเมืองลุ่มแม่น้ำชี : กรณีศึกษาเมืองร้อยเอ็ดและยโสธร	181
บทสรุปโครงการวิจัยเรื่อง คนจีนกับการขยายตัวของเมืองบริเวณลุ่มน้ำชี : กรณีศึกษาจังหวัดร้อยเอ็ดและมหาสารคาม	206
บทสรุปโครงการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในลุ่มแม่น้ำชี	231

วัฒนธรรมปลาและอาชีพประมงในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

วรพล เองวานิช และคณะ*

ลุ่มน้ำชีเป็นแหล่งอารยธรรมที่ตั้งอยู่กลางภาคอีสาน มีแม่น้ำชีเป็นแม่น้ำสายหลักและมีแม่น้ำสาขาไหลมาบรรจบ ดังนั้นจึงมีพื้นที่ระหว่างลุ่มแม่น้ำที่มีความหลากหลายของวิถีชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำสายนี้ โดยคนส่วนใหญ่ที่ตั้งชุมชนในลุ่มแม่น้ำสายนี้มีเชื้อสายลาวที่อพยพเข้ามาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี - รัตนโกสินทร์ตอนต้น ลักษณะการตั้งชุมชนในลุ่มแม่น้ำชีจะแตกต่างกันออกไปตามลักษณะภูมิประเทศบางแห่งตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ ริมหนองน้ำขนาดใหญ่หรือที่ราบลุ่มระหว่างแม่น้ำและลำน้ำสาขา แรกเริ่มการตั้งชุมชนของคนในลุ่มแม่น้ำชี แต่ละแห่งมีลักษณะแตกต่างกันตามทรัพยากรพื้นฐาน โดยชุมชนที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำและหนองบึงจะอาศัยทรัพยากรปลาเป็นหลัก ส่วนพื้นที่ราบลุ่มระหว่างแม่น้ำจะเป็นแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญ แต่มีได้หมายความว่าวิถีการดำเนินชีวิตของแต่ละชุมชนจะแยกขาดจากชุมชนอื่น หากแต่ต้องมีการติดต่อเพื่อแลกเปลี่ยนและค้าขายซึ่งกันและกัน เพื่อให้ได้ปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตที่ตนเองขาดแคลนอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ชุมชน จะเห็นได้ว่าตลอดแม่น้ำชีจะพบบ้านเรือนตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ ตั้งแต่จังหวัดชัยภูมิ จนถึงอุบลราชธานี นอกจากนี้ตัวจังหวัดที่ถูกจัดให้อยู่ในลุ่มแม่น้ำสายนี้ ส่วนใหญ่มักตั้งอยู่ไม่ไกลจากแม่น้ำชีมากนัก เช่น ชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม และยโสธร

เดิมการยังชีพของคนในลุ่มแม่น้ำสายนี้อาศัยทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญ คือ ปลา ข้าว และเกลือ ทั้งนี้เนื่องจากแม่น้ำชีมีองค์ประกอบที่เหมาะสมต่อการประมงและการทำนา เพราะจากลักษณะที่ลำนํามีลักษณะคดเคี้ยว ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางธรรมชาติของแม่น้ำเกิดเป็นทะเลสาบ รูปแอกที่เรียกว่ากุดในภาษาอีสานจำนวนมาก และมีพื้นที่ลุ่มแม่น้ำที่มีน้ำท่วมถึง จนถึงปลายแม่น้ำที่อุดมสมบูรณ์ด้วยป่าบุงป่าทามซึ่งป่าเหล่านี้เป็นแหล่งอาหารและที่เพาะพันธุ์ปลารวมชาติที่สำคัญ นอกจากอาชีพการจับปลาแล้ว พื้นที่ของลุ่มแม่น้ำชีมีลักษณะลาดจากทางทิศตะวันตกไปทางทิศตะวันออก ทำให้พื้นที่บริเวณต้นน้ำจากทิวเขาเพชรบูรณ์ลาดลงไปยังลุ่มแม่น้ำมูลและแม่น้ำโขง แต่มีพื้นที่ราบน้ำไม่ท่วมถึงกินบริเวณกว้าง ส่งผลทำให้เมื่อถึงฤดูทำนาและมีน้ำหลาก พื้นที่ทางตอนบนและตอนกลางไม่ค่อยถูกน้ำท่วมจึงเป็นแหล่งเพาะปลูกข้าวที่มีความสำคัญ

หลังการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง วิถีชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชีได้เปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงและการพึ่งพาที่อาศัยทรัพยากรพื้นฐาน ได้แก่ ข้าว ปลา ฝ้าย

* คณะผู้วิจัยประกอบด้วย

1. นายสัตวแพทย์วรพล เองวานิช อาจารย์ประจำคณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
2. อาจารย์อรรณณ ชินวาศรี อาจารย์ประจำคณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
3. นายวิเชียร เองวานิช ผู้ช่วยวิจัย
4. นายนิตญา นมัสโรตอง ผู้ช่วยวิจัย

ปาน ปอเทือง อ้อย และยาสูบ เป็นต้น และการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันในระบบเครือญาติและสายสัมพันธ์ของคนในชุมชน ได้เปลี่ยนเป็นระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมและการค้าขาย โดยเน้นการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ปอแก้ว อ้อย และมันสำปะหลัง โดยมีพ่อค้าคนจีนที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานในเกือบทุกชุมชนทำหน้าที่เป็นพ่อค้าคนกลาง ส่งผลให้การผลิตเพื่อการยังชีพลดบทบาทลง ต่อมาผลจากการส่งเสริมให้ปลูกพืชเศรษฐกิจจำนวนมากทำให้สินค้าล้นตลาด ราคาพืชผลจึงถูกลงไม่คุ้มกับการลงทุน ประกอบกับรัฐจำกัดพื้นที่การปลูกลงเหลือเพียงการปลูกข้าว ที่มีการกระจายในทุกพื้นที่ของกลุ่มแม่น้ำดังกล่าวสามารถพบเห็นได้ในปัจจุบัน

วิถีชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชี

วิถีชีวิตในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพา

วิถีการดำเนินชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชีตั้งแต่ปี พ.ศ. 2460 - 2495 มีลักษณะเรียบง่ายพึ่งพิงธรรมชาติเป็นหลัก ส่วนใหญ่มีขอบเขตจำกัดภายในหมู่บ้านหรือชุมชนลุ่มแม่น้ำชีเท่านั้น มักขึ้นอยู่กับฤดูกาลเป็นสำคัญส่งผลทำให้ผู้คนในลุ่มแม่น้ำชี มีกิจกรรมที่จะต้องกระทำอย่างเป็นวัฏจักร และหมุนเวียนซ้ำเดิมอย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่ตั้งชุมชน ทั้งชุมชนที่ปลูกข้าวเป็นหลัก ชุมชนที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ และชุมชนหนองน้ำขนาดใหญ่ ซึ่งชุมชนต่างๆเหล่านี้ได้แสดงวิถีชีวิตผ่านกระบวนการการทำงาน ประเพณี ความเชื่อ กิจกรรมประจำวัน และเทศกาลงานบุญต่างๆอย่างเป็นวงรอบ

ส่วนใหญ่คนในลุ่มแม่น้ำชีเกี่ยวข้องกับทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญ 3 ชนิด คือ ข้าวซึ่งมีการปลูกมากในบริเวณน้ำท่วมไม่ถึงหรือที่เรียกทั่วไปว่า "นาโคก" และที่ลุ่มหรือที่เรียกว่า "นาทาม" แต่มีการปลูกข้าวในนาแบบน้ำไม่มากนักเนื่องจากมักเกิดน้ำท่วม ชนิดที่สองคือปลาซึ่งสามารถหาได้ทั่วไปตลอดปีในบางแหล่งน้ำ เช่น แม่น้ำ ห้วยขนาดใหญ่ หรือ หนองน้ำขนาดใหญ่ เท่านั้น ส่วนในที่นาหรือหนองน้ำขนาดเล็กสามารถจับได้เฉพาะในช่วงฤดูฝน ฤดูทำนา และบ่อปลาในฤดูแล้งเท่านั้น และทรัพยากรชนิดที่สามคือเกลือ ซึ่งมีการผลิตทั้งในระดับครอบครัว หมู่บ้าน และชุมชนที่มีลักษณะทางกายภาพเอื้ออำนวย ส่วนใหญ่จะพบได้ในหมู่บ้านและชุมชนที่มีการตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตดินเค็มหรือดินเฝือก นอกจากทรัพยากรข้าวและปลาแล้ว เกลือนับว่าเป็นปัจจัยสำคัญยิ่งต่อการดำรงชีพ เพราะเป็นทรัพยากรที่สำคัญในการนำมาเป็นส่วนประกอบและการแปรรูปอาหารที่ใช้บริโภคในครัวเรือนเป็นประจำ เกลื่อนั้นสามารถผลิตได้เองในบางชุมชน หากไม่สามารถผลิตได้เองก็จะมีผู้นำเข้ามาจากชุมชนอื่นเพื่อการบริโภค

วิถีชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชีในยุคทุนนิยม

หลังจากเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจ จากระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงและการพึ่งพาเป็นระบบทุนนิยมในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2480 - 2500 ส่งผลให้วิถีการดำเนินชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชีได้เปลี่ยนแปลงไป พบว่าคนในลุ่มแม่น้ำชีได้ปรับเปลี่ยนวิถีการดำเนินชีวิตจากเดิมซึ่งอาศัยทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่นเพื่อการยังชีพ รวมถึงการแลกเปลี่ยนบนฐานทรัพยากรที่มีในแต่ละชุมชน มาเป็นการค้าขายที่อาศัยกลไกของตลาดมากขึ้น และหลังจากนั้นเมื่อเข้าสู่ยุคทุนนิยมอย่างเต็มรูปแบบตั้งแต่ปี พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา วิถีชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชีซึ่งเดิมดำรงชีพด้วยการปลูกข้าว จับปลา ทำสวน ต้มเกลือ เก็บของป่ามาบริโภค ได้เปลี่ยนมาเป็นการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ปอ อ้อย มันสำปะหลังร่วมกับการทำนาเพื่อขายผลผลิตเป็นหลัก ทำให้การยังชีพแบบเดิมค่อยๆลดบทบาทลง กลายสภาพจากการหาอยู่หากิน เป็นหาเงิน

หาทอง คนในลุ่มแม่น้ำสายนี้เริ่มเข้าสู่กลไกของตลาด และใช้เงินเป็นสื่อกลางของการแลกเปลี่ยน ดังนั้นเงินจึงมีบทบาทสำคัญมากขึ้นตามลำดับ จนในปัจจุบันวิถีชีวิตของคนในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีตั้งแต่ต้นขึ้นมาจนเข้านอน จำเป็นต้องใช้จ่ายเงินเพื่อซื้อหาหรือแลกเปลี่ยนสิ่งที่ต้องการ ซึ่งแตกต่างจากอดีตที่ทำมาหากินแบบพึ่งพาตนเองภายในครอบครัว หมู่บ้านและชุมชน หรือติดต่อแลกเปลี่ยนกับต่างชุมชนที่อยู่ไม่ไกลนัก นอกจากนี้ยังทำให้มีการประกอบอาชีพที่หลากหลายมากขึ้นแตกต่างไปจากอาชีพดั้งเดิม ปรากฏการณ์ดังกล่าวส่งผลให้มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเกิดขึ้น เช่น มีการเคลื่อนย้ายแรงงานออกจากชุมชนไปทำงานในเมืองใหญ่เพิ่มขึ้น อาชีพดั้งเดิมได้ถูกลดบทบาทลงเนื่องจากผลผลิตที่ได้มีราคาต่ำไม่คุ้มกับการลงทุน นอกจากนี้การอพยพแรงงานไปทำงานยังเมืองใหญ่ ส่งผลทำให้เกิดปัญหาทางสังคมด้านอื่นตามมาดังที่พบเห็นได้ในปัจจุบัน

ปลา: มองผ่านประสบการณ์ของชาวประมงในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

การจับปลาเป็นศาสตร์ที่ชาวประมงต้องผ่านการเรียนรู้ ฝึกฝน และทดลองทำซ้ำหลายๆ ครั้ง จนได้ข้อมูลในการจับปลาแต่ละชนิด เช่น แหล่งที่อยู่ อาหารที่ปลาแต่ละชนิดกิน ช่วงเวลาที่เหมาะสมในการจับ และฤดูกาลที่สามารถจับปลาได้มากเป็นต้น ทั้งนี้เนื่องจากมีข้อจำกัดว่าปลาที่อาศัยอยู่ในแหล่งน้ำต่างๆ นั้นชาวประมงไม่สามารถที่จะมองทะลุผ่านน้ำลงไป แล้วทราบได้ว่าบริเวณแหล่งน้ำที่จะไปจับปลานั้น มีปลาชนิดใดอาศัยอยู่บ้าง แต่ละชนิดอาศัยอยู่อย่างไร ที่ระดับความลึกเท่าใด ซึ่งข้อมูลเหล่านี้ถือเป็นปัจจัยสำคัญในการช่วยให้ชาวประมงตัดสินใจว่าจะวางอุปกรณ์จับปลา หรือเลือกใช้อุปกรณ์สำหรับจับปลาชนิดใดจึงจะเหมาะสม นอกจากนี้ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับปลาเหล่านี้ ยังทำให้ชาวประมงเกิดองค์ความรู้ที่นำไปสู่การการสร้างเครื่องมือจับปลาขึ้น โดยชาวประมงจะนำองค์ความรู้ที่มีอยู่เหล่านี้ นำมาผสมผสานกันในการออกแบบเครื่องมือจับปลาแต่ละชนิด ซึ่งเครื่องมือจับปลาในแต่ละชนิดนั้นก็จะมีลักษณะพิเศษที่แตกต่างกันออกไป และมีความจำเพาะสำหรับปลาแต่ละชนิดเช่นเดียวกัน ตัวอย่างเช่น บั้งลันสำหรับปลาไหล ต้มปลาหยอนสำหรับปลาหยอนหลังเขียวหรืออู้อีสำหรับจับปลาไหลเป็นต้น และเมื่อผ่านการทดลองใช้และสามารถจับปลาได้ผลเป็นอย่างดี เครื่องมือจับปลาเหล่านี้ก็จะกลายเป็นภูมิปัญญาในที่สุด

แหล่งน้ำ: ปัจจัยที่กำหนดชนิดพันธุ์ของปลา เครื่องมือจับปลา และวิถีการประมงในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

จากการศึกษาชนิดของปลาในแหล่งน้ำที่แตกต่างกันทั้งในระบบของแม่น้ำ ที่นา หนองน้ำขนาดใหญ่ และเขื่อนในครั้งนี้ พบว่าลักษณะของแหล่งน้ำมีผลต่อชนิดพันธุ์ปลา โดยมองได้จากความแตกต่างของชนิดพันธุ์ปลาในแต่ละแห่ง พบว่าแหล่งน้ำที่เป็นแม่น้ำขนาดใหญ่จะมีจำนวนชนิดพันธุ์ของปลาที่ชาวประมงสามารถจับมาใช้ประโยชน์ได้ และความหลากหลายของชนิดพันธุ์ปลามากกว่าแหล่งน้ำที่เป็นหนอง บึง หรือเขื่อน แหล่งน้ำที่เป็นระบบของแม่น้ำจะมีชนิดพันธุ์ปลาในกลุ่มปลาเนื้ออ่อน ปลากรด ปลาแขยง ปลาสวายมากกว่าแหล่งน้ำที่เป็นหนองบึง เขื่อน และที่นา ทั้งนี้เนื่องจากแม่น้ำชี เป็นแม่น้ำไหลและมีการติดต่อกับแม่น้ำมูลและแม่น้ำโขงซึ่งเป็นระบบของแม่น้ำที่ใหญ่ขึ้นไป และปลาเหล่านี้สามารถเดินทางขึ้นมาได้ ประกอบกับปลาเหล่านี้อยู่ในนิเวศของแหล่งน้ำที่เป็นกุดหรือวังปลาในระดับของน้ำที่ลึก ซึ่งมีลักษณะเป็นโพรงและแตกต่างจากแหล่งน้ำที่เป็นหนองบึงหรือเขื่อนที่เป็นพื้นราบและพื้นทางด้านล่างมักเป็นโคลนตม ดังนั้นจึงทำ

ให้มีปลาเหล่านี้อยู่ น้อยมาก ในขณะที่แหล่งน้ำที่เป็นหนอง บึง หรือเขื่อน มีลักษณะของแหล่งน้ำที่แยกขาด ออกจากระบบของแม่น้ำ (แต่เดิมอาจเป็นระบบเดียวกับแม่น้ำแต่ถูกแยกออกจากแม่น้ำด้วยฝายหรือเขื่อน) ทำให้มีนิเวศของแหล่งน้ำที่เป็นน้ำนิ่งไม่มีระบบของน้ำที่มีการไหลเวียน ส่งผลทำให้ปลาในแหล่งน้ำเหล่านี้ มีเฉพาะปลาในกลุ่มปลาตะเพียน ชิว สร้อย บางชนิด และปลาในกลุ่มปลาหมอ ปลาช่อน ปลาดุก ที่มีอยู่เป็น จำนวนมากแทน จากการที่มีระบบของนิเวศที่แตกต่างกันนี้ส่งผลทำให้วิถีการประมง การใช้เครื่องมือ และ มีวิธีการในการจับปลาที่แตกต่างกัน กล่าวคือปลาส่วนใหญ่ที่อยู่ในระบบของแม่น้ำ มักจะมีการเดินทางอย่าง เป็นฤดูกาลและมีน้ำไหลอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นชาวประมงจึงจำเป็นต้องใช้เครื่องมือและวิธีการจับปลาที่มีความสัมพันธ์กับลักษณะและความลึกของน้ำ เช่น การล่องเต้า ล่องซ้อน ล่องตาข่าย ล่องนาม หรือวางตุ้มขง สำหรับปลายอนเป็นต้น ในขณะที่ในแหล่งน้ำนิ่งเช่น หนองบึงหรือเขื่อน ก็จะอาศัยเครื่องมือจับปลาที่เหมาะสม กับปลาแต่ละชนิด เช่น แห สวิง เบ็ด เป็นต้น ซึ่งเป็นเครื่องมือที่สามารถจับปลาได้ทั่วไปโดยไม่ได้อาศัย ความชำนาญเฉพาะ และไม่มีวัฒนธรรมการจับปลาที่เป็นฤดูกาล เพราะแหล่งน้ำเหล่านี้เป็นน้ำนิ่งเปรียบ เปรียบเหมือนบ่อปลา ที่กักเก็บปลาไม่ให้เคลื่อนย้ายไปที่อื่น ในขณะที่ระบบของแม่น้ำปลามีการเดินทางเป็นฤดูกาล และปลาส่วนใหญ่สามารถขึ้นลงแหล่งน้ำผ่านชุมชนที่ตั้งอาศัยอยู่ได้ตลอดเวลาในฤดูน้ำแดงและฤดูน้ำลง

องค์ความรู้เกี่ยวกับปลา: ประสบการณ์ที่ผ่านการสั่งสมมาชั่วชีวิตของชาวประมงในชุมชน กลุ่มแม่น้ำชี

จากการออกจับปลาดังแต่ยังเด็ก ทำให้ชาวประมงมีความสัมพันธ์และเกี่ยวข้องกับปลาเกือบทุกชนิด ที่มีในแหล่งน้ำ ดังนั้นชาวประมงทุกคนจึงมีองค์ความรู้ที่เกี่ยวกับปลาแต่ละชนิดว่าปลาชนิดนั้นๆ มักอาศัยอยู่ใน น้ำที่ใดบ้าง นิเวศของน้ำเป็นอย่างไร ชอบกินอะไรเป็นอาหาร ในแต่ละฤดูกาลปลามีขนาดเท่าไร และสามารถจับได้ด้วยเครื่องมืออะไรได้บ้าง องค์ความรู้เหล่านี้ถือเป็นสิ่งที่ได้มาจากการทำซ้ำๆ ของชาวประมง มาเกือบชั่วชีวิต ยกตัวอย่างเช่น ประสบการณ์การจับปลาแดงของ นายประกอบ ช่อประพันธ์ ซึ่งเล่าให้ฟังว่า “หลังจากเขาแต่งงานแล้วก็ออกหาปลาอย่างจริงจังกับภรรยาเพื่อเลี้ยงดูครอบครัว โดยในช่วงฤดูแล้งก็จะออก ทอดแหกับเพื่อนบ้านตามกุดตามวังปลา ซึ่งจะต้องดำน้ำลงไปเรียงชายแหไม่ให้ยกพื้นพื้นดิน เป็นการป้องกันไม่ให้ปลาออกนอกแห สำหรับการดำน้ำนั้นจะเป็นการดำแบบลึบตาได้น้ำ ซึ่งจะทำให้สามารถมองเห็น ปลาชนิดต่างๆ ได้น้ำได้อย่างชัดเจน ว่าอาศัยอยู่ที่ไหน ลักษณะที่อยู่เป็นอย่างไรเป็นต้น ตัวอย่างของปลาที่ เห็นเด่นชัดเมื่อลงไปจับปลาในวังปลา คือ ปลาเค็งซึ่งเป็นปลาที่คนหาปลาโดยทั่วไปเรียกว่าปลาเจ้ากุดเจ้าวัง ปลาชนิดนี้จะอาศัยอยู่ในโพรงหรือถ้ำ โดยจะขุดรูเข้าไปในผืนดินหรือหิน ข้างหน้าที่อยู่ของมันจะมีก้อนดิน หรือกรวดที่มันขุดออกมาจากโพรง เป็นเม็ดเล็กๆวางอยู่อย่างเป็นระเบียบ ปากทางเข้าโพรงจะสะอาด เป็น ระเบียบไม่มีเศษไม้หรือหินวางอยู่ เมื่อลงไปพบโพรงของมันก็จะใช้ไม้ กระทุ้งไล่มันออกมา เมื่อมันออกมา ก็ จะทำการจับหาง เนื่องจากปลาชนิดนี้เป็นปลาคิงแข็ง (ลำตัวแข็ง) เมื่อจับหางแล้ว จะไม่สามารถม้วนตัวเอา เองมาปากคนจับได้ หลังจากนั้นก็จะเอาไม้แหลมที่เตรียมไว้แทงตัวปลาแล้วคัตติดกับแหก่อนจะดึงขึ้นบน เรือ” นอกจากการทราบถึงแหล่งที่อยู่ของปลาชนิดนี้ และวิธีการจับโดยวิธีการใช้แหแล้ว นายประกอบ ช่อ ประพันธ์ ยังเล่าให้ฟังอีกต่อไปว่า “เมื่อจับปลาเค็งซึ่งอาศัยอยู่ในโพรงบริเวณวังปลาแล้ว จะมีการแทนที่ของ ปลาชนิดเดียวกันนี้ตัวอื่นในไม่ช้า เมื่อมาจับปลาครั้งต่อไปโดยวิธีทอดแหก็จะพบปลาตัวอื่นที่มาอาศัยแทนที่ เสมอ นอกจากนี้ปลาเค็งยังเป็นปลาที่ฉลาดมาก เพราะจะไม่ค่อยออกมาจากโพรงทำให้จับยาก” จากคำบอก เล่านี้ ถือได้ว่าเป็นตัวอย่างอันดีที่บ่งชี้ถึงประสบการณ์ตรงที่ได้รับจากการออกจับปลาได้เป็นอย่างดี ซึ่งนอก

จากปลาชนิดนี้แล้ว ปลาชนิดอื่นๆชาวประมงเองก็มียอดความรู้เหล่านี้เช่นเดียวกัน จึงทำให้สามารถจับปลาชนิดต่างๆได้เพียงพอกับการยังชีพ นอกจากนี้ยังสามารถเลือกได้ว่าจับปลาแต่ละชนิดที่ต้องการได้ โดยใช้ความรู้เหล่านี้ในการตัดสินใจว่าจะเลือกใช้เครื่องมือชนิดใดในการจับปลาชนิดนั้นๆ

การจำแนกชนิดของปลาโดยอาศัยแหล่งของอาหาร

อาหารเป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงชีพของปลา ดังนั้นเมื่อชาวประมงเรียนรู้เกี่ยวกับการกินของปลา ก็สามารถนำเอาองค์ความรู้เหล่านี้มาประยุกต์ใช้ในการจับปลา โดยอาศัยเครื่องมือชนิดต่างๆ ที่มีอยู่เช่น เบ็ด หรือการออกแบบเครื่องมือสำหรับล่อและการดักซึ่ง เมื่อปลาเข้าไปกินอาหารแล้วไม่สามารถออกได้ เป็นต้น โดยทั่วไปแล้วแหล่งอาหารสำคัญของปลาในลุ่มแม่น้ำชีแบ่งออกได้เป็น 3 กลุ่มหลักๆคือ กลุ่มแรก คืออาหารที่เป็นพืชเป็นสาหร่าย จอก แหน ตะไคร่น้ำ นอกจากนี้ยังรวมถึงลูกไม้ เช่น กระเบา มะเดื่อ และใบของพืชบางชนิดที่เป็นอาหารของปลา เช่น ใบ

หน่อ เป็นต้น ที่ขึ้นตามป่าบุ่ง ป่าทาม ซึ่งเมื่อถึงฤดูที่ลูกไม้เหล่านี้ตกลงสู่แหล่งน้ำ ก็จะมีปลาวาย่น้ำมากินสามารถพบได้ทั้งในแม่น้ำ ห้วย หนอง คลองบึง พืชเหล่านี้บางชนิดสามารถพบได้เป็นฤดูกาลและบางชนิดพบได้ตลอดปี กลุ่มที่สอง คืออาหารในกลุ่มของแมลง ตัวอ่อนของแมลงในน้ำ สัตว์หน้าดิน สัตว์ขนาดเล็กเช่น ปู กุ้ง และหอย เป็นต้น สัตว์เหล่านี้จะเป็นอาหารของปลาที่กินเนื้อหรือปลาสำเหี้ยตั้งแต่ขนาดเล็กจนกระทั่งถึงขนาดกลาง เช่น ปลาสวายหนูกินหอยกาบคู่ ปลายอนหลังเขียว ปลาปึกไก่ และปลาข่าไก่กินตัวอ่อนของแมลงและแมลงที่กำลังบินขึ้นจากน้ำ เป็นต้น และกลุ่มที่สามเป็นกลุ่มที่สำเหี้ยจำพวกปลาขนาดเล็กเป็นอาหาร ส่วนใหญ่เป็นปลาที่มีขนาดใหญ่และเป็นปลากินเนื้อ ปลาที่จัดอยู่ในกลุ่มนี้ได้แก่ ปลาเค็ง ปลา กดเหลือง ปลาขบ ปลานาง ปลาปู ปลาตองกราย ปลาชะโดและปลาดุก

การจำแนกชนิดของปลาตามช่วงเวลาของการออกหาอาหาร

ปลาแต่ละชนิดจะมีพฤติกรรมการออกหาอาหารแตกต่างกันออกไป แต่โดยทั่วไปสามารถแบ่งชนิดของปลาที่ออกหาอาหารได้ 2 กลุ่มคือ กลุ่มแรก เป็นปลาที่ออกหาอาหารในช่วงกลางวันได้แก่ปลาที่ถูกจัดอยู่ในวงศ์ตะเพียน ชิว สร้อย และวงศ์ปลาหมอ เป็นต้น และกลุ่มที่สองเป็นปลาที่ออกหาอาหารในช่วงเวลากลางคืน ส่วนใหญ่จะถูกจัดอยู่ในกลุ่มปลาหนังเช่น ปลาขบ ปลานาง ปลาดุก ปลาเค็ง ปลาปิ้ง เป็นต้น ดังนั้นการออกจับปลาหรือช่วงเวลาของการวางอุปกรณ์จับปลาในแต่ละชนิด ก็มีความสอดคล้องกับช่วงที่ปลาจะออกมาจากแหล่งหลบซ่อน เช่น หากต้องการจับปลาดุกชาวประมงก็จะออกปักเบ็ดในช่วงเวลากลางคืน

ทางเดินของปลา : ปัจจัยที่กำหนดแบบแผนการจับปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

เนื่องจากปลาแต่ละชนิดมีพฤติกรรมทางเดินที่แตกต่างกันออกไปโดยชาวประมงสามารถสังเกตปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจากการจับปลาชนิดนั้นๆในแต่ละฤดูกาล เช่น ในช่วงฤดูน้ำลง (ตุลาคม – มกราคม) ของทุกปี ปลาสวายหนู จะเดินทางลงมาจากต้นน้ำผ่านหมู่บ้านชาวประมงบ้านท่าขอนยางลงสู่ปลายแม่น้ำ เมื่อถึงช่วงเวลาที่ปลาเดินทางผ่านมา ชาวประมงทั้งหมู่บ้านจะนำเครื่องมือจับปลาชนิดต่างๆที่สามารถจับปลาเหล่านี้ได้มาวางดักปลาชนิดนี้ และหลังจากที่ปลากลุ่มดังกล่าวเคลื่อนที่ผ่านหมู่บ้านไปซึ่งอาจจะกินเวลาประมาณ 1 – 2 สัปดาห์ ก็จะจับปลาชนิดนี้ได้ตลอดฤดูกาลการจับปลาชนิดนี้ก็จะหมดไป สำหรับการวางเครื่องมือจับปลาอย่างต่อเนื่อง เช่น การวางลอบดักปลาจะทำให้ทราบถึงทางเดินของปลาได้น้ำ (เหมือนกับ

ถนนที่คนเดินหรือรถวิ่ง) ที่ปลาเดินทาง เพราะหากวางลอบได้ถูกต้องกับทางเดินของปลา ก็จะมีปลาเข้าอุปกรณ์จับปลาชนิดนี้จำนวนมาก ในทางตรงข้ามหากวางลอบไม่ถูกตำแหน่งก็จะมีปลาเข้าเครื่องมือจับปลาชนิดนี้ ดังนั้นเมื่อชาวประมงเมื่อทราบบริเวณใดเป็นทางเดินของปลา ก็มักจะมีการจับจองสำหรับจับปลาต่อไปเรื่อยๆ จนอาจกลายเป็นกรรมสิทธิ์อย่างไม่เป็นทางการสำหรับวางลอบก็มี นอกจากนี้รูปแบบการเดินทางของปลาเพื่อไปวางไข่ในช่วงน้ำแดง ก็เป็นองค์ความรู้อีกด้านหนึ่งที่ทำให้ชาวประมงสามารถวางแผนการออกจับปลาได้ เช่น ในช่วงฝนตกครั้งแรกปลาช่อน ปลาตูกและปลาหมอ จะเดินทางขึ้นจากแม่น้ำชีไปวางไข่ยังหนองน้ำที่อยู่สูงขึ้นไป โดยพบว่าแม้จะมีพื้นที่สูงขนาดไหน หรือบึงจะมีทิศทางใดปลากลุ่มนี้ก็จะเดินทางไปได้ถูกต้องแม้จะไม่เคยเดินทางไปก็ตาม โดยแนวทางการเดินทางของปลาจะมีทิศไปสู่หนองหรือบึงต่างๆ เหล่านี้ ดังนั้นชาวประมงก็จะไปจัดกรอปลาต่างๆ เหล่านี้ เมื่อถึงช่วงเวลาดังกล่าว ก็พบว่าสามารถดักจับปลาเหล่านี้ได้เป็นจำนวนมากเป็นต้น ดังนั้นจะเห็นได้ว่าแบบแผนการเดินทางตามธรรมชาติของปลาก็เป็นปัจจัยในการตัดสินใจ หรือกำหนดพฤติกรรมกรรมการจับปลาของชาวประมงทั้งนี้เพื่อให้สามารถจับปลา ได้เพียงพอกับความต้องการเช่นเดียวกัน

ฤดูกาลกับการเปลี่ยนแปลงขนาดของปลาและเครื่องมือจับปลา

ในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

วัฒนธรรมการจับปลาของคนในลุ่มแม่น้ำชี ที่ได้รับการถ่ายทอดสืบเนื่องกันมาตั้งแต่ตั้งชุมชนนั้นส่วนใหญ่จะมีลักษณะของการจับปลาที่เป็นวงรอบหมุนเวียนอย่างเป็นฤดูกาล ซึ่งปัจจัยที่เป็นตัวกำหนดให้เกิดกิจกรรมดังกล่าวคือ ชนิดพันธุ์ปลาและขนาดของปลา ซึ่งองค์ความรู้ของการจับปลาตามฤดูกาลนี้เกิดขึ้นจากปัจจัยที่สำคัญ 2 ประการคือ ความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษและประสบการณ์การออกจับปลาของชาวประมงแต่ละคนเอง ทั้งนี้เนื่องจากการออกจับปลาอย่างสม่ำเสมอทำให้ทราบว่า ปลาในแต่ละฤดูกาลเกิดการเปลี่ยนแปลงขนาดอย่างไร เปลี่ยนเร็วแค่ไหน และปัจจัยใดบ้างที่เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ปลาเกิดการเปลี่ยนแปลงของขนาด

การที่ชาวประมงทราบว่าปลาในแหล่งน้ำต่างๆ แต่ละฤดูมีขนาดแตกต่างกันออกไปนั้น เกิดขึ้นจากการนำเครื่องมือจับปลาออกไปวางตามแหล่งน้ำต่างๆ ที่มีปลาที่ต้องการ ซึ่งตามปกติเครื่องมือเหล่านี้จะสามารถจับปลาที่มีขนาดที่พอดีกับเครื่องมือแต่ละชนิด แต่เมื่อขนาดของปลาเปลี่ยนไปนั้นคือมีขนาดเพิ่มขึ้นหรือมีขนาดเล็กลงกว่าขนาดของเครื่องมือ ก็จะทำให้ไม่สามารถจับปลาชนิดนั้นๆ ได้ นอกจากนี้สิ่งที่บ่งบอกถึงขนาดของปลาได้อีกประการหนึ่งคือ ช่วงของฤดูในรอบปีซึ่งได้แก่ ฤดูน้ำแดง ฤดูน้ำหลาก ฤดูน้ำลง และฤดูแล้ง ซึ่งชาวประมงในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีจะใช้ฤดูกาลเหล่านี้เป็นตัวบ่งชี้ขนาดของปลา (อาจสืบเนื่องมาจากการใช้เครื่องมือจับมาแล้วหลายครั้ง) เพื่อเป็นข้อมูลพื้นฐานในการเลือกขนาดของอุปกรณ์การจับปลา โดยพบว่าในช่วงฤดูน้ำแดง (เดือนพฤษภาคม – มิถุนายน) ปลาส่วนใหญ่จะเป็นปลาที่เจริญเติบโตเต็มที่ โดยจะเริ่มรวมกลุ่มกันเป็นฝูงขนาดใหญ่ เช่น ปลาสวาย ปลาอีไทย ปลายอนหลังเขียว เป็นต้น ซึ่งเดิมปลาเหล่านี้หลังจากฟักออกเป็นตัวจะอยู่กระจัดกระจายทั่วไปในแหล่งน้ำ เมื่อมีขนาดโตขึ้นตามอายุและถึงวัยเจริญพันธุ์ ก็จะมารวมกลุ่มกันเพื่อผสมพันธุ์ในช่วงฝนตกครั้งแรกของฤดู เมื่อถึงช่วงน้ำแดงปลาเหล่านี้ก็จะว่ายน้ำเข้าไปในแหล่งน้ำที่เหมาะสมสำหรับวางไข่ ดังนั้นชาวประมงก็จะเลือกอุปกรณ์สำหรับจับปลาที่มีขนาดใหญ่เต็มที่ที่เหมาะสมสำหรับการจับปลาขนาดโตเต็มวัยชนิดนั้นๆ หลังจากปลาวางไข่เรียบร้อยแล้วก็จะเข้าสู่ช่วงฤดูน้ำหลาก (สิงหาคม – ตุลาคม) ซึ่งระดับน้ำในแหล่งน้ำต่างๆ จะเพิ่มสูงขึ้นกว่าช่วงฤดูน้ำแดง ชาวประมงจะ

เริ่มพบลูกปลาขนาดเล็กชนิดต่าง ๆ ในแหล่งน้ำจำนวนมาก ซึ่งจะเรียกลูกปลาเหล่านี้ว่า “ปลาลูกครอก” ในบางครั้งชาวประมงอาจจะใช้เครื่องมือจับปลาที่มีขนาดของตาข่ายขนาดเล็กมาก ๆ เช่น สวิง ผ้ามุ้งเขียว ลงจับลูกปลาเหล่านี้มาบริโภคบ้างแต่ไม่มาก โดยอาจจะแปรรูปเป็นปลาร้า (ส้มปลาร้า) สำหรับบริโภคเป็นต้น เนื่องจากลูกปลาเหล่านี้เป็นวัตถุดิบหลักที่นำมาแปรรูปอาหารหมักชนิดนี้ได้เพียงครั้งเดียวในรอบปี (ขึ้นอยู่กับขนาดของปลาเพราะอาหารหมักชนิดนี้ใช้กับปลาน้ำขนาดเล็ก) ซึ่งแต่เดิมนั้นส่วนใหญ่ชาวประมงจะส่งลูกปลาเหล่านี้ให้จับลูกปลาน้ำขนาดเล็กเหล่านี้ เพราะลูกปลาเหล่านี้ต่อไปจะกลายเป็นปลาน้ำขนาดใหญ่ ที่สามารถบริโภคได้มากกว่าลูกปลาน้ำขนาดเล็ก แต่ในปัจจุบันลูกปลาเหล่านี้ส่วนใหญ่จะถูกจับมาขายเป็นหลัก โดยมีได้คำนึงถึงประโยชน์ของปลาเมื่อโตขึ้นซึ่งมีมากกว่า และเมื่อเข้าสู่ช่วงฤดูน้ำลง (พฤศจิกายน – มกราคม) ซึ่งเป็นช่วงที่ปลาเริ่มมีขนาดเพิ่มขึ้น ในขณะเดียวกันปลาบางชนิดที่สามารถเจริญเติบโตได้อย่างรวดเร็วก็จะมีขนาดใหญ่ขึ้นมาก พร้อมทั้งจะเดินทางลงไปจากแหล่งน้ำที่พ่อแม่เคยขึ้นไปวางไข่ลงมายังแม่น้ำชี เช่น ปลาหมอ ปลาสวาย ปลาสร้อย ปลาแรด ปลาช่อน ปลาขาว และปลานาง เป็นต้น ในช่วงนี้ปลาเหล่านี้จะมีขนาดกลาง ซึ่งชาวประมงจะใช้เครื่องมือที่มีความถี่ของตาข่ายปานกลางดักจับหรือเครื่องมือจำเพาะสำหรับปลาแต่ละชนิด หลังจากช่วงนี้ผ่านไปจะเข้าสู่ช่วงฤดูแล้ง (มีนาคม – เมษายน) ช่วงนี้น้ำในแม่น้ำชีจะมีสาหร่ายจอกและแพลงก์ตอนจำนวนมาก เกิดการเน่าตามอายุของพืชเหล่านี้ และจะกลายเป็นแหล่งอาหารสำคัญของปลาที่กินพืชเป็นอาหาร (สาหร่ายเหล่านี้จะมีมากในช่วงหน้าหนาวตรงกับหน้าร้อน) โดยจะไหลตามลำน้ำชีมาจากต้นน้ำ ปลาในช่วงนี้จะมีการเจริญเติบโตเร็วมากดังนั้นชาวประมงจะต้องเปลี่ยนขนาดของอุปกรณ์การจับปลาให้ทันกับขนาดของปลาที่เปลี่ยนไป และหลังจากฤดูร้อนผ่านไปเรียบร้อยแล้วก็จะเริ่มเข้าสู่ฤดูน้ำแดงต่อไป

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าฤดูกาลก็เป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดขนาดของเครื่องมือจับปลา ซึ่งเมื่อถึงฤดูกาลหนึ่ง ๆ ชาวประมงก็จะมีเปลี่ยนขนาดของเครื่องมือจับปลา หมุนเวียนกันอย่างต่อเนื่องเพื่อให้สามารถจับปลาได้พอเพียงกับการบริโภค ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าฤดูกาลเป็นปัจจัยที่กำหนดขนาดของปลา ปลาเป็นปัจจัยที่กำหนดขนาดของเครื่องมือจับปลา และปลาเป็นตัวกำหนดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของชาวประมงให้มีพฤติกรรมที่สอดคล้องกับปลาในแต่ละฤดูกาล

การจำแนกชนิดของปลาตามชนิดของอุปกรณ์การจับปลา

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาวประมงในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี รู้จักและเข้าถึงปลามากที่สุดคือ เครื่องมือจับปลา ทั้งนี้เนื่องจากเครื่องมือจับปลาถือเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาวประมงสามารถจับปลาได้ ซึ่งอุปกรณ์เหล่านี้จะมีความจำเพาะกับปลาแต่ละชนิด เครื่องมือจับปลาของชาวประมงใน ชุมชนลุ่มแม่น้ำชีนั้นสามารถจำแนกได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่คือ กลุ่มแรก คือกลุ่มของอุปกรณ์การจับปลาที่สามารถจับปลาได้อย่างจำเพาะเช่น บั้งลัน หรืออีจู้เป็นเครื่องมือสำหรับการจับปลาไหล ต้มชงหรือต้มปลาหยอนเป็นเครื่องมือสำหรับล่อปลาหยอน หลังเขียว ต้มปลาชีวสำหรับล่อปลาชีว ต้มปลาแปบสำหรับล่อปลาแปบ หรือต้มปลาหมูเป็นอุปกรณ์ที่ใช้ดักจับปลาหมู เป็นต้น กลุ่มที่สองคือ กลุ่มของอุปกรณ์การจับปลาที่สามารถจับปลาได้หลายชนิด ซึ่งแต่ละชนิดก็มีหลายขนาดแตกต่างกันออกไป เช่น ดาง (มองหรือตาข่าย) แห เบ็ด และลอบ เป็นต้น

เครื่องมือจับปลากลุ่มที่มีความจำเพาะกับปลาแต่ละชนิดนั้น ส่วนใหญ่จะสามารถจับปลาได้เพียงชนิดเดียว ส่วนปลาน้ำชนิดอื่นนอกเหนือจากนั้นจะจับไม่ค่อยได้ ทั้งนี้เนื่องจากเครื่องมือเหล่านี้แต่ละชนิด ได้ถูกออกแบบมาเพื่อปลาน้ำชนิดนั้นๆโดยเฉพาะ ตามธรรมชาติของปลา โดยชาวประมงจะนำเอาความรู้เกี่ยวกับอาหาร แหล่งที่อยู่ การเดินทาง การหลบภัยหรือพฤติกรรมบางอย่างที่มีลักษณะเฉพาะของปลาแต่ละชนิด

มาสร้างเป็นเครื่องมือสำหรับตัก ล่อ และจับปลาชนิดนั้นๆ เช่น บั้งลันหรืออีจู้ ซึ่งเป็นเครื่องมือสำหรับการจับปลาไหล ชาวประมงจะนำเอาความรู้เรื่องอาหารที่ปลาชนิดนี้กินมาเป็นตัวล่อให้ปลาเข้ากับดักที่เข้าแล้วแต่ ออกไม่ได้ โดยอาหารของปลาชนิดนี้คือ หอย หรือ ซากสัตว์ที่เน่าและมีกลิ่น ดังนั้นชาวประมงก็จะเอาหอย หรือซากสัตว์ที่เน่าเหล่านี้มาใส่ไว้ในอุปกรณ์จับทั้งสองชนิดนี้แล้วนำไปวางไว้ตามแหล่งน้ำต่างๆ เมื่อปลาไหลเข้ามากินหอยหรือซากสัตว์ในเครื่องมือ ก็จะออกไม่ได้และติดอยู่ภายในเครื่องมือเหล่านี้เป็นต้น ส่วนตัวอย่างของเครื่องมือที่เลียนแบบการหลบภัยหรือพฤติกรรมบางอย่าง เช่น บั้งปลาหมู เครื่องมือชนิดนี้เป็นอุปกรณ์ที่เลียนแบบที่อยู่หรือที่หลบภัยตามธรรมชาติของปลาในกลุ่มปลาหมูซึ่งมีหลายชนิด ปลาในกลุ่มนี้จะหลบภัยจากปลาที่ล่าปลาขนาดเล็กเป็นอาหารในช่วงกลางคืนซึ่งได้แก่ปลาชบ ปลานาง ปลา เติง เป็นต้น โดยจะเข้าไปหลบอยู่ตามโพรงไม้ โขดหิน จากองค์ความรู้ดังกล่าว ชาวประมงจึงได้เลียนแบบที่อยู่อาศัยของปลาชนิดนี้โดยการนำเอาไม้ไผ่มาตัดให้เป็นท่อนๆ ละ 4 - 5 ปล้อง จากนั้นเจาะรูในแต่ละปล้องให้เป็นทางเข้าสำหรับปลาชนิดนี้ เมื่อถึงช่วงเย็นซึ่งปลาชนิดนี้จะเข้าหลบภัยหรือช่วงเช้าก่อนที่ปลาจะออกหากิน ชาวประมงก็จะออกไปกู้อุปกรณ์ชนิดนี้เป็นต้น

สำหรับเครื่องมือจับปลาในกลุ่มที่สามารถจับปลาได้หลายชนิดนั้น ส่วนใหญ่จะเป็นเครื่องมือที่ไม่ค่อยมีความยุ่งยากในการจัดการ รวมถึงไม่มียุทธศาสตร์ความรู้เกี่ยวกับปลาแต่ละชนิดแฝงอยู่ เนื่องจากเป็นเครื่องมือที่อาศัยความสามารถเฉพาะตัวของชาวประมงเองเป็นหลักเช่น แหที่ทอดไปตามแหล่งน้ำได้ทุกบริเวณที่คิดว่ามีปลา แต่ก็บางครั้งที่ชาวประมงทราบว่าแหล่งใดเป็นแหล่งที่อยู่ของปลาบางชนิดที่ต้องการจากนั้นก็ จะทอดแหลงไปที่กลุ่มบริเวณนั้นๆ ก่อนที่จะดำน้ำลงไปใช้ความสามารถเฉพาะตัวจับปลาเหล่านั้นขึ้นมาได้ นอกจากแหแล้ว ตาข่ายหรือตาข่ายซึ่งปัจจุบันถือได้ว่าเป็นเครื่องมือจับปลา ที่มีการใช้มากที่สุดในชุมชนประมงในลุ่มแม่น้ำชี อุปกรณ์จับปลาชนิดนี้ไม่ได้มีภูมิปัญญาของชาวประมง ที่เกิดจากการเรียนรู้เรื่องเกี่ยวกับปลา มากนัก แต่สามารถจับปลาได้ในปริมาณมากและหลากหลายชนิดมากที่สุด โดยมีหลักการง่ายๆคือ ปลาว่ายน้ำไป ข้างหน้าเมื่อชนกับตาข่ายที่มีขนาดเท่ากับขนาดของหัวปลาเข้าไปได้พอดี หลังจากหัวเข้าไปแล้วปลาก็จะพยายามว่ายต่อไป แต่เมื่อการว่ายดำเนินต่อไปไม่ได้เนื่องจากส่วนของโหลจะกว้างกว่าส่วนของหัวทำให้ ปลาผ่านไปไม่ได้ ดังนั้นปลาจะมีพฤติกรรมว่ายน้ำถอยหลังกลับ แต่เนื่องจากปลาหายใจโดยการเปิดและปิด ของฝาปิดเหงือกดังนั้นเมื่อปลาหายใจ ฝาปิดเหงือกจะกางออก ส่งผลทำให้ปลาออกจากตาข่ายไม่ได้ เมื่อ ปลาออกไม่ได้ปลาจะดิ้นมากเมื่อปลาดิ้นอวัยวะส่วนอื่นเช่น เจริญ หรือหนามตามร่างกายก็จะติดกับตาข่าย มากขึ้นจนแน่น สุดท้ายปลาก็จะติดตาข่ายจนไม่หลุด ซึ่งจากปัจจัยดังกล่าวทำให้ชาวประมงต้องมีการเปลี่ยน ขนาดของตาข่ายตามขนาดของปลาจึงจะสามารถจับปลาได้หลายชนิดได้

ดังนั้นจึงสามารถสรุปได้ว่าเครื่องมือการจับปลาของชาวประมงลุ่มแม่น้ำชีแต่ละชนิด มีความจำเพาะ ต่อชนิดของปลา ซึ่งเราสามารถใช้เป็นเครื่องจำแนกชนิดปลาที่จับได้ แต่มีบางชนิดที่สามารถจับปลาได้หลาย ชนิด (แต่ไม่จำเพาะ) ซึ่งปลาส่วนใหญ่ก็มักจะเป็นชนิดที่มีความจำเพาะกับขนาดของเครื่องมืออื่นๆเช่น แห หรือตาข่าย เพราะหากขนาดของปลาไม่พอเหมาะกะกับเครื่องมือแล้วก็ไม่สามารถจับได้ด้วยเครื่องมืออื่นเช่นกัน โดยปลาที่ถูกจับโดยเครื่องมือเหล่านี้แม้จะไม่สามารถจำเพาะชนิดที่จับได้ แต่ส่วนใหญ่จะเป็นปลาในกลุ่ม ที่จับได้ซ้ำๆเดิม และชาวประมงก็สามารถคาดเดาได้ว่าควรจะเป็นปลากลุ่มใด

ความเชื่อและข้อห้ามบางประการที่เกี่ยวข้องกับการจับปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

อาชีพการประมงเป็นอาชีพที่มีความเสี่ยงต่ออันตราย เนื่องจากต้องคลุกคลีอยู่กับน้ำ ตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงน้ำลึก ซึ่งอาจเป็นน้ำในแม่น้ำ หนองบึง เป็นต้น ซึ่งหากเกิดความปลอดภัยอาจถึงแก่ชีวิต และนอกจากนี้การจับปลาจำเป็นต้องได้ปลามาเพื่อการบริโภค ดังนั้นคนในชุมชนจะต้องสร้างจิตสำนึกให้แกตนเอง บางครั้งอาจถูกถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษให้มีความระมัดระวังกับการออกไปผจญอันตราย รวมถึงจะหาอย่างไรให้ได้ปลามากที่สุด หรือเพียงพอกับความต้องการ ในชุมชนประมงลุ่มแม่น้ำชีแต่ละแห่งจะมีความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับปลาในหลายรูปแบบทั้งแบบการกล่าวบนบานขอปลาจากผีที่ดูแลแหล่งน้ำ การถือเคล็ดก่อนจับปลา การทำนายความฝัน และการปฏิบัติสิ่งต้องห้ามก่อนออกจับปลา เป็นต้น รวมถึงความเชื่อบางชนิดที่เกี่ยวข้องกับอุปกรณ์การจับปลาเช่น เรือจับปลา เป็นต้น ตัวอย่างของความเชื่อก่อนออกจับปลา มีดังนี้

1. การบนบานก่อนออกจับปลา

“เจ้าเวีนเจ้าวังอยู่แล้วหรือยัง สักจะตาตลกวิทู ข้าน้อยจะลงหาปลาขอปูขอปลา จักหาบสองหาบแนะ ข้าน้อยจะได้ถวายปลาป่าวปลาสาว”

แปลความหมาย

ลักษณะของคำบนบานเป็นการบนบานต่อผีน้ำที่ดูแลแหล่งน้ำลึก เช่น วังปลา และเวีนน้ำหมุนบริเวณมุมหักของแม่น้ำ โดยจะบอกกล่าวให้ปกปักรักษาดูแลขณะออกหาปลา ในขณะเดียวกันก็ตัดสินใจว่าหาได้ปลามากจะปล่อยปลาในวัยเจริญพันธุ์ (ปลาหนุ่ม ปลาสาว) เพื่อแลกกับความปลอดภัยในช่วงออกหาปลา และให้ได้ปลามาก

2. การบอกกล่าวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ก่อนออกจับปลา

“สาธุเจ้าแม่คงคา ผู้รักษาปลาอยู่เวีนวัง ผู้ข้าอยู่ฝั่งนี้ อยู่กับเจ้าแม่ธรณีผู้รักษาน้ำให้กิน ผู้รักษาคือให้อยู่ ผู้ข้ามาหาปลาเมื่อนี้ ขอให้มันหมาย อย่าให้ขาดแคลงขาดงาย สาธุ”

แปลความหมาย

คำบอกกล่าวนี้เป็นการบอกกล่าวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ พระแม่ธรณีที่ดูแลดินน้ำและปลาตามความเชื่อ โดยบอกกล่าวว่าขอปลาและขอให้ได้ปลาเพื่อนำไปประกอบอาหารตอนเย็นและเช้าของวันรุ่งขึ้น

3. การถือเคล็ดบางประการก่อนออกจับปลา

การถือเคล็ดลับที่เกี่ยวกับอุปกรณ์จับปลา เช่น การเหลือเกาแหไว้ 1 อัน เมื่อลงเรือก่อนจึงผูกเกาที่เหลือนั้น ซึ่งอาจหมายถึงการตรวจตราหรือเช็คความเรียบร้อยอุปกรณ์ก่อนออกจับปลา

4. การทำนายฝัน

ฝันเป็นความเชื่อร่วมกันเกือบทุกชุมชนในลุ่มแม่น้ำชี ในการทำนายล่วงหน้าก่อนออกจับปลา ซึ่งฝันที่เกี่ยวข้องกับการจับปลาหากพบว่า ฝันก่อนออกจับปลาหากฝันว่าได้ทอดแหพบหอย ร่วมเพศกับเพศหญิง จับอวัยวะเพศหญิง วันรุ่งขึ้นเมื่อออกจับปลาจะได้มาก แต่ในทางตรงข้ามหากฝันเห็นพระจะไม่ค่อยจับปลาได้ในวันรุ่งขึ้น เป็นต้น

5. ข้อห้ามก่อนออกจับปลา

- 5.1 หากเดินทางออกจับปลาเมื่อเห็นพระจะจับปลาไม่ได้ในวันนั้น
- 5.2 วันที่จับปลาหากเป็นวันพระจะจับปลาไม่ค่อยได้
- 5.3 ออกจับปลาไม่ควรห่อปลาร้า หรือปลาบึงออกไปด้วย จะไม่ค่อยได้ปลา
- 5.4 เมื่อสามีออกไปหาปลาห้ามไม่ให้ภรรยาเตรียมเก็บผักและเตรียมเครื่องปรุงไว้ก่อน
- 5.5 หากก่อนออกจับปลาไม่ให้มัดจำเงินหรือพูดเผื่อไว้ก่อนว่าจะได้ปลาเพราะวันนั้นจะจับปลาไม่ได้เลย

วิวัฒนาการเครื่องมือจับปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

เครื่องมือจับปลาเป็นอุปกรณ์ ที่ชุมชนประมงทุกแห่งได้สร้างขึ้นเพื่อใช้ในการปลา นั้น เป็นภูมิปัญญาที่ถูกถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น เมื่อพิจารณาถึงการสร้างและวิธีการทำงานจะพบว่าเครื่องมือแต่ละชนิดมีความสอดคล้องกับธรรมชาติของปลาแต่ละชนิด ลักษณะของแหล่งน้ำ รวมถึงทรัพยากรที่แต่ละชุมชนมีได้แก่ ดินไม้และเถาวัลย์ เป็นต้น ในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพาเครื่องมือที่ใช้จับปลาในชุมชนส่วนใหญ่จะอาศัยทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนเป็นหลัก เช่น ถ้าต้องการอุปกรณ์ที่ต้องใช้เส้นใยในการทอจะอาศัยพืชที่ให้เส้นใย เช่น ป่าน ปอเทืองหรือฝ้ายที่มีการปลูกใช้ในชุมชน ถ้าต้องการใช้อุปกรณ์ที่เป็นกับดักที่ทำจากไม้ ส่วนใหญ่จะใช้ ไม้ไผ่ และเถาวัลย์มาสานจากนั้นจึงนำไปใช้ประโยชน์ อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงเครื่องมือและอุปกรณ์ในการจับปลาก็มีวิวัฒนาการมาโดยลำดับ

เมื่อเข้าสู่ยุคทุนนิยมความต้องการจับปลาในตลาดมีมากขึ้น ดังนั้นสิ่งที่จะทำให้สามารถจับปลาได้มากกว่าเดิม คือการใช้เครื่องมือที่ทันสมัยและมีจำนวนมากขึ้น ทำให้มีการแพร่กระจายของเครื่องมือจับปลาสมัยใหม่ เช่น โพงพาง สะตุงขนาดใหญ่ อวน และกลวิธีที่ขัดต่อหลักธรรมชาติเช่น การใช้ยาเบื่อ ระเบิดหรือช็อตด้วยไฟฟ้า เป็นต้น นอกจากนี้ผลจากการพัฒนาประเทศด้านต่างๆ เช่นการสร้างเขื่อน การมีตลาดปลา และการตัดถนนเข้ามายังหมู่บ้านที่ยังชีพด้วยการประมง ยังมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของเครื่องมือจับปลาด้วย เนื่องจากเดิมอุปกรณ์ในการจับปลาในชุมชนที่อาศัยอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ ส่วนใหญ่จะเป็นเครื่องมือที่สามารถใช้ได้กับน้ำไหล แต่เมื่อมีการปิดกั้นแม่น้ำด้วยระบบเขื่อน ส่งผลทำให้เครื่องมือเหล่านี้ใช้ไม่ได้ผลก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่คนในชุมชนประมงเหล่านี้เป็นอันมาก นอกจากนี้การมีตลาดปลารวมถึงการตัดถนนเข้ามายังชุมชนที่ยังชีพด้วยปลาเป็นทรัพยากรหลัก ยังส่งผลให้มีการจับปลาเพิ่มขึ้นเพื่อนำปลาที่จับได้ไปขาย ดังนั้นชาวประมงจึงจำเป็นต้องหาเครื่องมือจับปลาที่ทันสมัยและมีจำนวนมากขึ้นมาใช้ โดยหวังว่าจะสามารถเพิ่มปริมาณปลาที่จะจับได้เพื่อนำไปจำหน่ายแก่พ่อค้าและแม่ค้าที่มาซื้อปลายังหมู่บ้าน

เครื่องมือจับปลาในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพา

ในยุคแรกของการตั้งชุมชนประมงในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี การสร้างเครื่องมือจับปลาภายในชุมชนจะอาศัยการถ่ายทอดกันภายในครอบครัวหรือเครือญาติ ซึ่งองค์ความรู้เหล่านี้จะถ่ายทอดจากปู่หรือตาสู่ลูกหลาน เริ่มจากการสังเกตการณ์ ฝึกทำอุปกรณ์ และการลงมือออกจับปลาจากอุปกรณ์ที่สร้างขึ้น วัสดุที่นำ

มาทำอุปกรณ์จับปลาจะได้จากวัสดุที่มีอยู่ในชุมชน ได้แก่ ไม้ไผ่ เถาวัลย์และพืชที่ปลูกภายในครอบครัวของแต่ละชุมชน เช่น ป่าน ปอเทือง และฝ้ายที่นำมาผ่านกรรมวิธีให้กลายเป็นเส้นใย ก่อนที่จะนำมาสานและประกอบเป็นเครื่องมือจับปลาแต่ละชนิด

อุปกรณ์จับปลาที่ใช้ในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีที่ทำจากเส้นใยในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพา เช่น แห สสวิง ตาข่าย นาม เป็นต้น มักทำจากเส้นใยของป่าน ปอเทือง และฝ้ายแต่ไม่นิยมมากนัก เพราะฝ้ายเมื่อแช่ในน้ำนานจะเปื่อยยุ่ย และไม่ทนทาน โดยพืชเหล่านี้จะเริ่มปลูกในชุมชน ช่วงเดือนเมษายน และจะเก็บเกี่ยวในช่วงเดือนสิงหาคม เมื่อป่านหรือปอเทืองโตเต็มที่ก็จะตัดมาแช่น้ำเพื่อให้เปื่อยเพื่อให้สามารถลอกเส้นใยออกจากต้นได้ง่าย จากนั้นนำมตากแห้งจนเส้นใยอ่อนแล้วทำการทดลองความเหนียว โดยใช้มีดฟันป่านนั้นหากไม่เหนียวพอจะต้องนำป่านไปต้มให้เหนียวจนได้ที่ แล้วจึงนำป่านหรือปอเทืองไปเส้นให้เป็นเส้นใย ก่อนที่จะนำไปสานเป็นตาข่ายของอุปกรณ์จับปลาชนิดต่าง ๆ ในส่วนของวัสดุที่ใช้ประกอบเป็นเครื่องมือ มักเป็นวัสดุที่ทำได้ง่ายในชุมชน เช่น ไม้ไผ่ หรือเถาวัลย์ เช่น เครือชูดซึ่ง มีคุณสมบัติเหนียวและทน เมื่อแช่ในน้ำ หากนำมาตากแดดจะกรอบ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีไม้ที่นำมาใช้เป็นท่อนลอย หรือป้อม สำหรับตาข่าย เป็นต้น โดยอุปกรณ์ที่ใช้วัสดุเหล่านี้ในชุมชนได้แก่อุปกรณ์ประเภทลอบ ชูด ฝา

เผือก ไช ลัน และโกน เป็นต้น

เครื่องมือจับปลาในยุคเศรษฐกิจแบบทุนนิยม

หลังจากที่มีการส่งเสริมให้มีการปลูกพืชเศรษฐกิจตั้งแต่ปี พ.ศ. 2480 เป็นต้นมา ป่าไม้ชนิดต่าง ๆ รอบชุมชน รวมถึงภายในชุมชนได้ถูกทำลายลงเป็นอันมากเพื่อเตรียมเนื้อที่ในการเพาะปลูก ส่งผลทำให้ไม้ที่นำมาทำอุปกรณ์จับปลา ได้แก่ ไม้ไผ่ น้ำเต้า เถาวัลย์ชนิดต่างเช่นชูด ๆ รวมถึงไม้ที่นำมาเป็นท่อนลอยของตาง เป็นต้น นอกจากนี้เรือซึ่งเดิมทำจากไม้ต้นขนาดใหญ่ นำมาขุดเอาไม้ออกเรียกเรือที่ได้นี้ว่าเรือขุด กลายเป็นเรือที่ทำจากนำไม้มาต่อกัน หรือเปลี่ยนเป็นเรือเหล็กในปัจจุบัน ดังนั้นอุปกรณ์การจับปลาซึ่งเดิมนั้นใช้วัสดุที่ทำจากไม้หรือเถาวัลย์ล้วนได้ เปลี่ยนแปลงมาเป็นอุปกรณ์ที่มีโครงเป็นไม้ แต่ด้านข้างเป็นตาข่าย เช่น ลอบ สุ่ม หรือฝาเผือก ส่วนเถาวัลย์เดิมใช้เป็นตัวถักไม้ทำเป็นอุปกรณ์ เมื่อป่าในชุมชนหมดไปจึงเกิดความขาดแคลนและได้เปลี่ยนจากเถาวัลย์เหล่านี้เป็นเชือกแทน ซึ่งการเปลี่ยนแปลงเครื่องมือจับปลาในยุคนี้แบ่งเป็น 2 กลุ่มคือ กลุ่มแรก เป็นกลุ่มอุปกรณ์ประกอบเครื่องมือจับปลา การเปลี่ยนแปลงเครื่องมือจับปลาในกลุ่มนี้ จะมีลักษณะคล้ายกับเครื่องมือกลุ่มอื่น ๆ กล่าวคือ เป็นการเปลี่ยนแปลงวัสดุที่ใช้ทำอุปกรณ์ แต่ลักษณะการทำงานของเครื่องมือยังคงเช่นเดิมเช่น งามของลัน เดิมทำจากไม้ไผ่ได้เปลี่ยนแปลงเป็นพลาสติกกระป๋องน้ำมันเครื่อง ลูกน้ำเต้าที่เคยใช้ในการล่องเต้าเปลี่ยนเป็นกระบอกไม้ไผ่ หรือกระป๋องนม ท่อนที่เคยใช้ในที่ที่มีน้ำหนักเบาและสามารถลอยน้ำได้เปลี่ยนเป็นโฟม ตุ่มถ่วงนามที่เคยใช้ดินเผาได้เปลี่ยนเป็นตุ้มถ่วงปูนซีเมนต์และลูกแหเคยใช้ลูกกะปอกได้เปลี่ยนเป็นตะกั่วและเหล็กในปัจจุบันตามลำดับ ส่วนกลุ่มที่สองคือ เครื่องสานที่อยู่ในกลุ่มตาข่าย โดยเมื่อเข้าสู่ยุคทุนนิยม ในช่วงปี พ.ศ. 2480 เนื่องจากกลไกของตลาดทำให้ปลาเป็นสินค้าชนิดหนึ่งในตลาดที่มีคนต้องการสูง ดังนั้นชนกลุ่มแรกในลุ่มแม่น้ำชีที่เป็นผู้บุกเบิกการจับปลาด้วยเครื่องมือสมัยใหม่ คือ กลุ่มคนญวนที่อพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งที่เมืองอุบลราชธานี ซึ่งจากการอพยพเข้ามาอาศัยได้นำเอาเครื่องมือใหม่ ๆ ในการจับปลา เช่น ยอยกขนาดใหญ่ อวน และตาข่ายเข้ามาด้วย นอกจากอุปกรณ์เหล่านี้เข้ามาใช้แล้ว ชนกลุ่มนี้ยังมีความสามารถในการสานจำพวกตาข่าย

และประกอบเป็นอุปกรณ์ชนิดต่าง ๆ เพื่อขายในตัวเมืองอุบล ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าวิวัฒนาการประมงในลุ่มแม่น้ำชีเริ่มจากเมืองอุบลราชธานี หลังจากนั้นเมื่อคนในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี ในเขตเมืองอุบลราชธานี ได้แบบอย่างการใช้อุปกรณ์การจับปลา เช่น ยอยกขนาดใหญ่ หรือวนแล้ว อุปกรณ์เหล่านี้จึงเริ่มแพร่กระจายอย่างรวดเร็วสู่ชุมชนอื่นๆในลุ่มน้ำ โดยพบว่าในช่วงปี พ.ศ. 2480 - 2485 อุปกรณ์จับปลาที่เป็นตาข่ายส่วนใหญ่จะใช้วัสดุที่เป็นด้าย ต่อมาช่วงปี พ.ศ. 2485 - 2490 ได้เปลี่ยนเป็นด้ายเวสปอยด์ หลังจากนั้นเมื่อถึงปี พ.ศ. 2500 วัสดุจึงเปลี่ยนเป็นไนล่อน และตาข่ายใยบัว ซึ่งมีปลาติดจำนวนมาก และการเปลี่ยนแปลงครั้งสุดท้ายราวปี พ.ศ. 2511 - 2515 วัสดุที่ใช้ทำมาสานเป็นตาข่าย คือ เอ็นตามลำดับ

ปัจจัยที่มีผลต่อการสูญหายไปของเครื่องมือจับปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

1. เครื่องมือจับปลาชนิดใหม่ที่มีประสิทธิภาพกว่า

เมื่อมีการนำเทคโนโลยีใหม่ซึ่งสามารถจับปลาได้ดีกว่ามาใช้แทนเครื่องมือจับปลาเดิมที่เกิดจากภูมิปัญญาของชุมชนซึ่งส่วนใหญ่ เป็นเครื่องมือที่เลียนธรรมชาติ ในลักษณะดัก หรือล่อให้ปลาไปติดเครื่องมือ เช่น ลอบ ลัน จัน อีจู้ โคน เป็นต้น ประกอบกับเทคโนโลยีสมัยใหญ่และการตั้งโรงงานผลิตอุปกรณ์การจับปลาเพิ่มขึ้น ซึ่งอุปกรณ์เหล่านี้มีความสะดวกในการใช้การเก็บรักษาและสามารถจัดซื้อมาใช้ได้ทันที

ดังนั้นเครื่องมือจับปลารูปแบบเดิม จึงได้รับความนิยมในการใช้ลดลง ประกอบกับปลาในแหล่งน้ำต่าง ๆ ได้ลดจำนวนลง บางชนิดได้สูญพันธุ์ไปส่งผลให้อุปกรณ์ที่เหมาะสมสำหรับปลานั้น ๆ ถูกลดการใช้ลงด้วย จะเห็นได้ว่าในยุคทุนนิยม อุปกรณ์การจับปลาไม่เพียงแต่ประสิทธิภาพสูงขึ้นเท่านั้น แต่การใช้นั้นยังบ่งบอกถึงความรุนแรง และอำมหิต ของเครื่องมือและส่งผลเสียต่อปลาในแหล่งน้ำอย่างมาก เช่น การใช้ไฟฟ้าช็อต ระเบิดปลา ไซยาเนีย จึงพบเห็นได้ทั่วไป วิธีการเหล่านี้มีเคยปรากฏให้เห็นในอดีต แต่เมื่อเข้าสู่ยุคพัฒนาประเทศวิธีการที่ขัดต่อหลักธรรมชาติได้ถูกนำมาใช้เสมอ ซึ่งแสดงถึงผลเสียที่เกิดจากการพัฒนาเศรษฐกิจ ระบบเศรษฐกิจ และทิศทางการพัฒนาประเทศที่ขาดจิตสำนึกอย่างชัดเจน

2. การเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศของแหล่งน้ำ

เครื่องมือจับปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี ถูกออกแบบในลักษณะเลียนธรรมชาติ และสัมพันธ์กับชีววิทยาของปลา เช่น การเดินทาง แหล่งที่อยู่ ลักษณะนิสัย รวมถึงอาหารของปลา ดังนั้นเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศของแหล่งน้ำ จึงส่งผลต่อการใช้อุปกรณ์ตัวอย่างเช่น ก่อนที่จะมีการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ บริเวณพองหนีบ ในเขตอำเภออุบลรัตน์ในปัจจุบัน เครื่องมือจับปลาในชุมชนที่อาศัยอยู่ริมฝั่งแม่น้ำพอง จะมีใช้หลากหลายเช่นเดียวกับบ้านท่าขอนยางและบ้านท่าศาลา ซึ่งอุปกรณ์จับปลาเหล่านี้เป็นอุปกรณ์ที่ใช้ได้ดีกับน้ำที่ไหล และปลาที่มีการเดินทางอพยพระหว่างแม่น้ำ แต่หลังจากการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์แล้วเสร็จในปี พ. ศ. 2509 ลักษณะนิเวศของเขื่อนอุบลรัตน์จะกลายเป็นลักษณะน้ำนิ่ง อุปกรณ์ที่เคยใช้ในระบบน้ำไหล เช่น ล่องเต้า ล่องนาม ล่องซอน ตุ่มธง จ่อหว่อ จีบ ชูด เป็นต้น ไม่สามารถถูกนำมาใช้ได้เพราะถึงแม้จะใช้ก็ไม่ได้ผลและจับปลาไม่ได้ดังนั้นจึงถูกเลิกใช้

หรือกรณีการเลิกใช้จیبของชาวบ้านท่าขอนยางและบ้านท่าศาลา โดยเหตุผลเกิดจากเมื่อมีการกั้นและสร้างเขื่อนอุบลรัตน์จะมีการปล่อยน้ำออกมาหล่อเลี้ยงแม่น้ำชีตลอดเวลา ทั้งฤดูฝนและฤดูแล้ง ซึ่งในฤดู

แต่นั้นเดิมน้ำจะแห้งมาก ซึ่งระดับน้ำขนาดดังกล่าวจึงจะสามารถทำจับได้ แต่เมื่อมีการปล่อยน้ำออกตลอดเวลา และมีระดับสูงจึงไม่สามารถทำเครื่องมือชนิดนี้ได้

3. การสูญพันธุ์ของปลาบางชนิด

เครื่องมือจับปลาที่เกิดจากภูมิปัญญาของคนในชุมชน ซึ่งมักสอดคล้องกับชนิดของปลาที่ชาวประมงต้องการ เมื่อปลาชนิดนั้นหมดไปจากแหล่งน้ำหรือสูญพันธุ์ การใช้อุปกรณ์ชนิดนั้นก็ลดบทบาทลงเช่น เค้าที่ใช้จับ ปลาบั้ง ปลาชวย ปลาสรวย บริเวณบ้านท่าขอนยาง ซึ่งปลาเหล่านี้ในปัจจุบันได้ลดจำนวนลงมากเกือบจะไม่พบในระบบของแม่น้ำชีบริเวณบ้านท่าขอนยางแล้ว ดังนั้นเครื่องมือจับปลาชนิดนี้จึงได้ถูกจำกัดการนำออกมาใช้และปัจจุบันได้หายไปจากหมู่บ้านแล้ว

4. การขาดทุนของวัฒนธรรมการผลิตอุปกรณ์จับปลา

การสร้างเครื่องมือจับปลาในชุมชนในเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพานั้นจะอาศัยแรงงานฝีมือของชาวประมงในชุมชนเป็นหลัก แต่เมื่อการประมงและปลาในชุมชนได้ถูกลดบทบาทความสำคัญลง ประกอบกับปลาเริ่มลดน้อยและเครื่องมือสมัยใหม่จากโรงงานมีมากขึ้น และมีผู้หันเหการประกอบอาชีพจับปลาไปเป็นการประกอบอาชีพอื่นทั้งภายในและนอกชุมชน ดังนั้นการสืบทอดทางวัฒนธรรมการประดิษฐ์เครื่องมือจึงขาดทุนไป กลุ่มที่เคยเป็นกลุ่มแรงงานฝีมือที่สามารถประดิษฐ์เครื่องมือจับปลาในชุมชนก็เริ่มอายุมากและเสียชีวิตไป เหลือกลุ่มที่สร้างอุปกรณ์จับปลาได้ในแต่ละชุมชนไม่มากนัก ดังนั้นความต่อเนื่องของการผลิตจึงหยุดลง ทำให้เกิดการสูญหายของเครื่องมือจับปลาเกิดขึ้นในชุมชน

5. การขาดวัสดุทางธรรมชาติที่นำมาทำเครื่องมือจับปลา

เครื่องมือจับปลาในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพา ส่วนใหญ่เป็นเครื่องมือที่ได้จากการนำวัสดุในท้องถิ่นมาใช้เป็นหลัก เช่น ไม้ท่อน ไม้ไผ่ เภาวัลย์ เมื่อเข้าสู่ยุคทุนนิยมและการค้าขาย ป่าได้ถูกทำลายลงอย่างมาก ดังนั้นวัสดุที่มีอยู่เดิมจึงลดลง ถึงแม้จะได้ จัดแปลงโครงสร้างอุปกรณ์การจับปลา โดยใช้วัสดุที่ทันสมัยมากขึ้นแทน แต่เมื่อคำนึงถึงราคา และความคุ้มทุนจากปลาที่จับได้แล้วอาจไม่คุ้ม ส่งผลให้การทำอุปกรณ์การจับปลาในชุมชน ลดลง

วัฒนธรรมการบริโภคปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

วัฒนธรรมการบริโภคปลาเป็นเอกลักษณ์อย่างหนึ่งของคนในลุ่มแม่น้ำชี ที่บ่งบอกถึงวิถีการดำรงชีวิตภายใต้การปรับตัวให้สอดคล้องกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การที่คนในลุ่มแม่น้ำสายนี้อาศัยปลาเป็นอาหารเพื่อการยังชีพในสำหรับเกือบทุกมื้อร่วมกับอาหารและผักชนิดต่างๆที่ได้จากท้องถิ่นในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพา แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของปลาต่อวิถีชีวิตอย่างขาดเสียมิได้ นอกจากนี้ยังชี้ให้เห็นถึงภูมิปัญญาในการบูรณาการทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนได้อย่างลงตัว รูปแบบและวิธีการประกอบอาหารที่ทำขึ้น เช่น การประกอบอาหารโดยการทำให้สุกโดยการใช้ความร้อน อาหารหมัก และการบริโภคอาหารที่ทำจากปลาโดยวิธีการกินดิบ ยังสามารถบ่งบอกถึงความสัมพันธ์ในมิติทางสังคมของคนในชุมชน เพราะกระบวนการการประกอบอาหารแต่ละชนิด รวมถึงโอกาสในการบริโภคนั้นสะท้อนการมีส่วนร่วมและปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของคนในลุ่มแม่น้ำชีได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้คนในลุ่มแม่น้ำชียังมีการเรียนรู้และมีข้อ

ห้ามในการบริโภคปลา เพื่อให้ตนเองสามารถบริโภคปลาได้อย่างปลอดภัย การรู้จักเลือกชนิดของปลา มาประกอบเป็นอาหารแต่ละชนิดและโอกาสที่จะนำอาหารแต่ละชนิดมาบริโภค ซึ่งสิ่งต่างๆ เหล่านี้ล้วนเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สั่งสมมาแต่บรรพบุรุษและถ่ายทอดมาสู่ลูกหลานในปัจจุบัน รูปแบบและวิธีการปรุงอาหารที่ประกอบขึ้นจากปลา ถือเป็นวัฒนธรรมที่บ่งชี้การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่สำคัญ ในทางตรงข้ามเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม ก็จะส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมการบริโภคปลาด้วยเช่นกัน ตัวอย่างเช่น เมื่อมีการอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานจากชุมชนลุ่มแม่น้ำชีไปทำงานในเมืองใหญ่ ส่งผลทำให้มีการนำเอาวัฒนธรรมการบริโภคอาหารจากปลาที่แตกต่างจากชุมชนอื่นเข้ามา และเกิดการผสมผสานกับวัฒนธรรมจากทั้งภายในและภายนอกชุมชนขึ้นเป็นวัฒนธรรมใหม่ นอกจากนี้ผลจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม ยังส่งผลต่อการสูญหายของวัฒนธรรมการบริโภคปลาในลุ่มแม่น้ำชีด้วยเช่นกัน

วัฒนธรรมการบริโภคปลาในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพา

การประกอบอาหารจากปลาสำหรับบริโภคในครัวเรือนของคนในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี ในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพานั้นมีลักษณะที่เรียบง่าย สอดคล้องกับการดำเนินชีวิต และสิ่งแวดล้อมทำให้มีความหลากหลายของวิธีการประกอบอาหารซึ่งแบ่งออกได้เป็น 4 กลุ่ม โดยแต่ละกลุ่มสามารถให้ความหมายและคำจำกัดความตามรูปแบบของกระบวนการและวิธีการดังนี้คือ กลุ่มแรก เป็นอาหารจากปลาที่ทำให้สุกโดยการใช้ไฟเพื่อ ปิ้ง เผา ย่าง และการทำให้แห้ง ลักษณะการประกอบอาหารกลุ่มนี้จะเป็นการนำเอาปลาไปสัมผัสกับความร้อนโดยตรงและไม่ผ่านสื่อกลาง และหมายความรวมถึงการทำอาหารให้แห้ง โดยอาจจะใช้ความร้อนหรือการผึ่งให้แห้งโดยอาศัยแสงแดดด้วย กลุ่มที่สอง คือ อาหารที่ทำให้สุกโดยการใช้ความร้อนจากน้ำ และ ใช้น้ำรูปแบบการประกอบอาหารเหล่านี้ ได้แก่ การต้ม แกง และนึ่ง การประกอบอาหารในกลุ่มนี้จะพิจารณาจากการใช้สื่อกลาง โดยไม่ให้ปลาสัมผัสกับไฟโดยตรงและต้องอาศัยภาชนะ เช่น หม้อ หรือหวดหนึ่งซาว์ในการทำ กลุ่มที่สาม เป็นกลุ่มที่ประกอบขึ้นเป็นอาหารดิบ เช่น ก้อยปลา ลาบเหินยว การประกอบอาหารในกลุ่มนี้จะไม่ทำให้สุก และกระบวนการนั้นมีความซับซ้อนก่อนที่จะนำมาบริโภค อาหารในกลุ่มนี้มีลักษณะเฉพาะคือเมื่อทำให้สุกแล้วจะมีรสชาติไม่อร่อยเมื่อเทียบกับการกินดิบ และ กลุ่มที่สี่ คือ อาหารหมัก ได้แก่ ปลาแดก ปลาแดกบอง หม่าปลา ปลาจ่อม (ส้มปลาน้อย) และปลาต้ม เป็นต้น อาหารกลุ่มนี้ถือได้ว่าเป็นเอกลักษณ์ของทั้งคนในภาคอีสานและลุ่มแม่น้ำชี

การมีรูปแบบหรือวิธีการประกอบอาหารที่หลากหลายเช่นนี้ ทำให้คนในลุ่มแม่น้ำชีสามารถบริโภคอาหารจากปลาและผลิตภัณฑ์ได้ทุกวันและตลอดปี อันเป็นผลมาจากคุณลักษณะเฉพาะที่สำคัญของปลา 2 ประการคือ ประการแรกชนิดพันธุ์ของปลาที่จับได้นั้นมีความหลากหลาย ทำให้คนในชุมชนมีทางเลือกปลาแต่ละชนิดที่ต้องการบริโภคมาประกอบเป็นอาหารในสำรับของแต่ละมื้อได้ และมีการหมุนเวียนไปตามแต่ละฤดูที่จับได้ โดยมีลักษณะคล้ายกับผลไม้ที่มีประจำในแต่ละฤดู ประการที่สองคือความแตกต่างอันเนื่องมาจากปลาแต่ละชนิดมีรสชาติต่างกัน ทำให้ผู้บริโภคไม่รู้สึกเบื่อ ดังมีคำกล่าวถึงความสำคัญ และความหลากหลายของวิธีการประกอบอาหารจากปลาว่า "อยู่บ้านเขา ในเล้าก็มีข้าว ในไหก็มีปลาแดก กินปลาเป็นอาหารมักไม่ค่อยเบื่อ แต่ถ้ากินเนื้อวัว เนื้อหมูครั้งเดียวก็ไม่อยากกินอีก ส่วนปลานั้นสามารถกินได้เรื่อย ๆ เพราะมีหลายชนิด และสามารถประกอบอาหารได้หลายอย่าง เช่น วันนี้แกงแล้วพรุ่งนี้ก็กินหนึ่งก็ได้ แต่ถ้ากินลาบวัวถึง 2 วัน ทำไม่ได้"

ในยุคนี้รูปแบบการประกอบอาหารนอกจากจะบ่งชี้ถึงวิธีการดำเนินชีวิตและภูมิปัญญาของคนในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี ในการเก็บ การถนอม และบูรณาการทรัพยากรในท้องถิ่นหลาย ๆ อย่างเข้าด้วยกัน ทำให้เกิดความหลากหลายของการบริโภคปลาได้อย่างลงตัว ดังจะเห็นได้จากความสัมพันธ์ของอาหารที่ประกอบขึ้นจากปลากับผักพื้นบ้านที่เก็บจากป่า การใช้ความเปรี้ยวจากมดแดงในการทำให้อยุปลาให้มีรสเปรี้ยว และมีรสชาติอร่อย ซึ่งสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษทั้งสิ้น นอกจากนี้วัฒนธรรมการบริโภคและรูปแบบของอาหาร ยังบ่งบอกถึงลักษณะความเป็นท้องถิ่น ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนต่าง ๆ ในสังคมที่มีวัฒนธรรมการบริโภคปลาในรูปแบบเดียวกัน โดยพบว่าในแต่ละชุมชนหรือท้องถิ่นในลุ่มแม่น้ำชีส่วนใหญ่มีรูปแบบการประกอบอาหารและการบริโภคที่มีลักษณะคล้ายคลึงกัน แต่อาจจะแตกต่างกันเล็กน้อยในรายละเอียดของวิธีการปรุงและการเรียกชื่อเท่านั้น

มิติทางสังคมและวัฒนธรรมที่มองผ่านรูปแบบการประกอบอาหารจากปลา

การประกอบอาหารจากปลาโดยใช้ความร้อน

เมื่อพิจารณาจากรูปแบบการประกอบอาหารเพื่อบริโภคในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี จะพบว่าแต่ละวิธีการนั้นสามารถบ่งชี้ถึงภูมิปัญญาของคนในชุมชน วิธีการดำเนินชีวิตจากวัฒนธรรมการบริโภคดั้งเดิมได้อย่างชัดเจน โดยเฉพาะวัฒนธรรมการทำปลาให้สุกโดยใช้ความร้อน ในยุคนี้ส่วนใหญ่คนในลุ่มแม่น้ำชีจะนิยมบริโภคอาหารจากปลาที่ทำให้สุกแล้ว เช่น แกงอ่อม แกง ต้ม หมก ปิ้งและนึ่ง ซึ่งอาหารเหล่านี้จะประกอบขึ้นเพื่อบริโภคในสำหรับอาหารอยู่เป็นประจำวัน ซึ่งการทำอาหารให้สุกโดยใช้ความร้อนนี้จะมีข้อพิจารณาในการบริโภคแตกต่างจาก การบริโภคอาหารหมัก (ยกเว้นปลาร้าและปลาแดกบอง) และอาหารประเภทดิบ คืออาหารหมักและอาหารประเภทดิบ ซึ่งจะมีขั้นตอนซับซ้อนขึ้นและใช้ระยะเวลาในการทำนาน นอกจากนี้อาหารทั้งสองกลุ่มนี้จะพิจารณาทำในบางโอกาสเท่านั้น

การประกอบอาหารที่ทำให้สุกโดยใช้ความร้อนสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มแรก เป็นการทำให้สุกโดยสัมผัสกับไฟโดยตรง ได้แก่ การปิ้ง ย่าง และเผา ซึ่งเป็นวิธีการที่ไม่ยุ่งยาก เมื่อจะประกอบอาหารก็ทำการฆ่าชำแหละ เอาเครื่องในออก ทาด้วยเกลือ แล้วก็นำไปสัมผัสกับความร้อนจากไฟ เมื่อสุกก็นำมารับประทาน ส่วนกลุ่มที่สองเป็นการทำให้สุกโดยวิธีการ แกง ต้ม นึ่ง สิ่งที่แตกต่างกันจากกลุ่มแรก คือ การแกง ต้ม นึ่ง จะต้องใช้ภาชนะ เช่น หม้อดิน ซึ่งหรือรังถึง โดยใช้ไฟหรือไอน้ำเป็นสื่อนำความร้อนจากไฟโดยไม่ให้ปลาสัมผัสกับไฟโดยตรง เมื่อมองจากความแตกต่างของวิธีการประกอบอาหารทั้ง 2 กลุ่มนี้ จะพบว่ากลุ่มที่ประกอบอาหารโดยวิธีการทำให้สุกแบบ แกง ต้ม นึ่ง นั้นใช้องค์ประกอบมากกว่า โดยพิจารณาจากผักที่เติมลงไปขณะประกอบอาหารรวมถึงความร้อนที่ได้จากฟืนหรือถ่านตามลำดับ โดยเมื่อพิจารณาถึงที่มาขององค์ประกอบของการทำอาหารโดยวิธีการเหล่านี้จะพบว่า ในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพาภาชนะต่าง ๆ ที่นำมาใช้เป็นอุปกรณ์ประกอบอาหาร เช่น เครื่องปั้นดินเผาที่เป็นภาชนะและใช้กันอยู่ในครัวเรือนจำพวก ไหและหม้อนั้น จะได้มาจากหมู่บ้านหรือชุมชนที่มีอาชีพปั้นภาชนะหรือเครื่องใช้เพื่อการยังชีพเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนี้ผักที่นำมาเป็นส่วนประกอบในอาหารกลุ่มนี้ส่วนใหญ่มาจากพืชผักที่ปลูกในสวน หัวไร่ปลายนาหรือป่าสาธารณะรอบหมู่บ้าน ดังนั้นเมื่อมองผ่านองค์ประกอบ วิธีการ และรูปแบบ การประกอบอาหารทั้ง 2 กลุ่มนี้ ทำให้ทราบถึงความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในลุ่มแม่น้ำสายนี้ภายในชุมชนต่าง ๆ ได้

เป็นอย่างดี ตัวอย่างเช่น หากชุมชนใดชุมชนหนึ่งไม่สามารถปั้นหรือทำภาชนะเหล่านี้ขึ้นเองได้ ก็จำเป็นจะต้องเดินทางไปหาซื้อ แลกเปลี่ยนมาจากชุมชนอื่นที่มีภาชนะเหล่านี้ นอกจากนี้การออกไปหาพืชผักที่นำมาเป็นส่วนประกอบในอาหาร รวมถึงฟืนหรือถ่านที่นำมาใช้เป็นประจำวัน ก็สามารถบ่งชี้บริบทของความสัมพันธ์ในการบริหารจัดการทรัพยากรจากปาสาธารณะ ที่มีการใช้ร่วมกันภายในแต่ละชุมชนได้อีกด้วย

การประกอบอาหารจากปลาโดยวิธีการหมัก

อาหารปลาที่ประกอบขึ้นจากการหมักถือเป็นเอกลักษณ์ที่สำคัญของคนอีสาน และคนในชุมชนในลุ่มแม่น้ำชี โดยเฉพาะปลาแดก ปลาต้ม ส้มปลาน้อย (ปลาจ่อม) และหม่าปลา ซึ่งการประกอบอาหารหมักจากปลานั้นพบว่า ปลาและส่วนประกอบของปลาที่นำมาประกอบขึ้นเป็นอาหารหมักแต่ละชนิดนั้น จะมีความจำเพาะในการเลือกปลาและส่วนประกอบมาเพื่อนำมาทำเป็นอาหารหมักแต่ละชนิด เช่น การทำปลาแดกมักจะใช้ปลานขนาดเล็กจนถึงขนาดปานกลาง ที่ไม่เหมาะจะนำมาทำ คัม แกง เช่น ปลาในวงศ์ ปลาคะเพียน ชิวสร้อย ซึ่งปลาเหล่านี้นอกจากจะมีขนาดเล็กแล้วยังมีก้างมาก เน้าเร็ว ส่วนใหญ่จะถูกคัดเลือกมาทำปลาแดก หรือนำมาสับให้ละเอียดแล้วทำหม่าปลา นอกจากนี้อาหารหมักบางชนิดจะนิยมทำเมื่อถึงฤดูกาล เช่น ส้มปลาน้อย (ปลาจ่อม) จะทำในช่วงเดือน 9 - 11 (สิงหาคม - ตุลาคม) ปลาที่ใช้ทำอาหารหมักชนิดนี้ได้ส่วนใหญ่จะเป็นปลานขนาดเล็ก เช่น ปลาชิว ปลาหมัด ปลาแก้ว เป็นต้น ส่วนการทำหม่าใช้ปลาจะนิยมทำในช่วงเดือน 6 - 7 (พฤษภาคม - มิถุนายน) ซึ่งเป็นฤดูน้ำแดง ที่สามารถจับปลาในระยะที่มีไข่ได้มากจึงนำมาประกอบเป็นอาหารหมักชนิดนี้

วัฒนธรรมปลาแดกในมิติทางสังคม

ปลาแดกเป็นอาหารหมักที่สำคัญของคนอีสานและผู้คนในลุ่มแม่น้ำชีมาตั้งแต่ตั้งชุมชน ในช่วงก่อนปี พ. ศ. 2500 มีการใช้ปลาแดกเป็นส่วนประกอบในอาหารทุกมื้อ โดยอาจจะปลาแดกที่ไม่ผ่านการปรุง ปลาแดกบอง หรือเติมลงไปในการอาหาร จนมีคำกล่าวที่บ่งชี้ถึงความสำคัญของปลาแดกว่า “มือได้บ่ได้กินปลาแดก คือจิงซิกินข้าวบ่แล้วหรือบ่อ่อนท้องนั้นละ” ในส่วนของวัฒนธรรมการหมัก รวมถึงการใช้ประโยชน์จากปลาแดกของคนในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีนั้น ส่วนใหญ่ในแต่ละชุมชนจะมีส่วนประกอบ กระบวนการและขั้นตอนการทำไม่แตกต่างกัน กล่าวคือ องค์ประกอบหลักของการทำปลาแดก ได้แก่ ชนิดและขนาดของปลาที่สามารถหาได้ (ยกเว้นปลานขนาดเล็กมาก ๆ เช่น ปลาชิว ปลาหมัด และปลาแก้วที่เหมาะสมสำหรับนำไปทำส้มปลาน้อย) เกลือ และภาชนะบรรจุได้แก่ ไห แต่องค์ประกอบที่มีความแตกต่างกันของการทำปลาร้าในแต่ละชุมชน คือ การเติมน้ำ ข้าวคั่วหรือข้าวสารลงไปปลาแดกนั้นเอง โดยแต่ละชุมชนจะเติมส่วนประกอบนี้แตกต่างกันโดยมีเหตุผลจากความมี/ไม่มี หรือได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ พบว่าปลาร้าที่เติมน้ำข้าวจะทำให้ปลาแดกที่ผ่านการหมักมีลักษณะตัวปลาจะแข็ง เนื้อแน่น และสีของเนื้อปลาเป็นสีแดง การใส่น้ำข้าวจะทำให้ปลาแดกมีกลิ่นหอมที่เฉพาะ และการเติมน้ำข้าวจะทำให้ปลาแดกมีรสเปรี้ยวเล็กน้อย นอกจากนี้เกลือที่นำมาใช้ทำปลาร้า นั้นพบว่าเกลือทะเลหรือที่คนในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีเรียกกันทั่วไปว่า “เกลือหามกเม็ก” นั้นจะทำให้ปลาแดกตัวแข็งและไม่เน่า ส่วนเกลือสินเธาว์ถ้าหากใช้ทำปลาแดกส่วนใหญ่จะเน่าเสีย เกลือชนิดนี้ส่วนใหญ่จะนำมาใช้บริโภคในกรณีหุงหาอาหารเท่านั้น

แม้ว่าวัฒนธรรมการบริโภคปลาแดกจะมีได้เกี่ยวข้องกับปรากฏการณ์ทางสังคมโดยตรง แต่ถ้าพิจารณาโดยละเอียดจะพบว่า ความสัมพันธ์ของปลาแดกที่ทำให้เกิดความเกี่ยวข้องทางสังคมในลุ่มแม่น้ำชีนั้นมิชอบเขตและค่อนข้างซับซ้อน เมื่อพิจารณาจากองค์ประกอบที่ใช้ทำได้แก่ ปลา เกลือ ร้า ข้าวสาร ข้าวคั่ว และภาชนะบรรจุได้แก่ ไห พบว่าในแต่ละชุมชนนั้นอาจมีองค์ประกอบใดองค์ประกอบหนึ่งไม่ครบที่จะทำปลาแดกได้ด้วยทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนโดยลำพัง เช่น ชุมชนปลูกข้าวอาจขาดแคลนปลาในฤดูแล้ง แต่มีเกลือ บางชุมชนอาจมีไหมดแต่ไม่มีเกลือหรือปลา เป็นต้น ดังนั้นยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพาจึงทำให้เกิดมีการแลกเปลี่ยนขึ้นทั้งทางตรงและทางอ้อม เช่น ปลาแลกข้าว ปลาแลกไห ปลาแลกเกลือ เกลือแลกไห ขายเป็นข้าวหรือปลาแล้วจึงนำมาซื้อไห เป็นต้น ดังนั้นจึงทำให้ผู้คนในแต่ละชุมชนมีปฏิสัมพันธ์กันบนพื้นฐานของการขาดแคลนทรัพยากร

การที่ชุมชนต่าง ๆ ในภาคอีสานและลุ่มแม่น้ำชีมีวัฒนธรรมปลาแดกร่วมกันนี้ได้แสดงออกถึงความ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของวัฒนธรรมร่วม ลักษณะเช่นนี้อาจกล่าวได้ว่าวัฒนธรรมปลาแดก เป็นเครื่องบ่งชี้ถึงความเป็นท้องถิ่นของคนอีสานและคนในลุ่มแม่น้ำชี ที่มีคนหลายเชื้อชาติมาอาศัยและมีวัฒนธรรมปลาแดกร่วมกัน ดังนั้นเมื่อมองขอบเขตทางสังคมโดยใช้วัฒนธรรมปลาแดกเป็นฐาน จะพบว่าสามารถมองภาพรวมของความเป็นท้องถิ่นของคนในลุ่มแม่น้ำชีในบริบททางสังคมจากวัฒนธรรมปลาแดกได้ว่า คนในลุ่มแม่น้ำชีนั้นเป็นส่วนหนึ่ง (Sub set) ของคนทั้งภาคอีสานได้อย่างชัดเจน

นอกจากความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีที่เกิดขึ้นจากวัฒนธรรมปลาแดกแล้ว การทำปลาแดกยังบ่งชี้ถึงความสัมพันธ์ของคนในลุ่มแม่น้ำชี กับชุมชนอื่นภายนอกลุ่มแม่น้ำและภาคอีสานด้วย เช่น กรณีบ้านท่าศาลา บ้านท่าขอนยาง บ้านหันพัฒนา บ้านท่าศิลา จะนิยมนำเอาเกลือทะเลหรือเกลือหมากเม็กมาทำปลาแดก เพราะต้องการให้ปลาแดกมีคุณภาพดีและสามารถเก็บไว้ได้นาน ซึ่งถ้าหากพิจารณาถึงแหล่งที่มาของเกลือทะเลแล้ว ทำให้ทราบว่าคนในลุ่มแม่น้ำชีได้ติดต่อกับ ชุมชนที่อยู่ใกล้ทะเลซึ่งห่างไกลจากชุมชนแม่น้ำชีมาก ปรากฏการณ์นี้เป็นการยืนยันถึงการติดต่อค้าขายและการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมและทรัพยากร กับชุมชนอื่นนอกภูมิภาคได้เป็นอย่างดี

อาหารที่ทำจากปลากับวันสำคัญและประเพณีในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

ในช่วงก่อนปี พ. ศ. 2480 อาหารที่บริโภคในครัวเรือนจะทำจากปลาเป็นหลัก นอกจากนี้ในช่วงที่มีงานบุญ ประเพณี หรือเทศกาลต่าง ๆ เจ้าภาพก็จะเตรียมอาหารที่ประกอบจากปลาเป็นหลักให้แขกก่อน แต่หากไม่พอก็จะจัดหาไก่ หมู มาเพิ่มเติม ส่วนคนที่มิฐานะดีอาจมีการฆ่าวัวเพื่อนำมาเลี้ยงแขกที่มาร่วมงาน

ก่อนที่จะถึงงานบุญทุกครัวเรือนก็จะออกไปจับปลา เพื่อเตรียมไว้ล่วงหน้าก่อนวันงาน 2 - 3 วัน แต่ถ้าหากเป็นงานเทศกาลที่เกี่ยวข้องกับคนทั้งหมู่บ้าน และต้องเชิญแขกต่างหมู่บ้านหรือชุมชนที่อยู่ห่างไกลมาร่วมงาน ก็จะต้องออกไปจับปลาก่อนวันงานหลายวัน เช่น บุญผะเหวด (บุญข้าวปุ้น) จะต้องออกไปจับปลาประมาณ 7 วัน เพื่อให้ได้ปลามากพอสำหรับประกอบอาหารเลี้ยงแขกที่มาร่วมงาน นำไปทำบุญที่วัด และฝากให้แขกนำกลับไปกินที่บ้าน โดยจะออกไปจับปลาเป็นกลุ่มเพื่อล่อมเยาะ หรือ ผ่าวัง (ทอดแหบริเวณกุดหรือวังปลา) ในส่วนของคนที่มิบ่อปลาในที่นา ก็จะวิดน้ำเพื่อจับปลามาใช้ทำบุญ นอกจากนี้ งานบวช งานศพ งานขึ้นบ้านใหม่ งานแต่งงานก็มีการนำเอาปลาเป็นอาหารหลักเพื่อเลี้ยงแขกเช่นเดียวกัน สำหรับการดักบาตรหรือเอาข้าวไปถวายพระที่วัดส่วนใหญ่จะมีปลาเกือบทุกมื้อ จนบางครั้งพระที่วัดต้องนำปลาที่คนนำไปถวายหรือมิณฑบาตได้ไปตากไว้ที่ลานวัดเพื่อฉันในวันต่อไปก็มี

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการดำเนินชีวิตประจำวัน งานบุญประเพณีต่าง ๆ ในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพามักจะมีปลาเป็นอาหารหลัก นอกเหนือจากข้าวซึ่งต้องกินเป็นประจำวัน ดังคำกล่าวที่ว่า “คนในสมัยโบราณจะสอนให้ลูกเคารพสิ่งศักดิ์สิทธิ์ 3 ประการ คือ แม่คงคา แม่โพสพ นางมัจฉา ที่ดูแลและเลี้ยงมนุษย์ เพราะเรากินข้าว กินปลา แล้วต้องมากินน้ำ ส่วนเป็นไก่ ปู กุ้ง ผักต่าง ๆ เป็นของเสริมเท่านั้น”

ข้อห้ามเกี่ยวกับการบริโภคปลา

บรรพบุรุษในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีจะมีข้อห้ามเกี่ยวกับการบริโภคปลา 3 ส่วนที่สำคัญ คือ ประการแรกคือความเชื่อเรื่องการผิดศีลของสตรีที่คลอดบุตรใหม่ ประการที่สองห้ามกินปลาที่มีพิษ และประการที่สามห้ามกินปลาน้อย (ปลาจ่อม) ที่มีการปนเปื้อนยาสูบหรือเศษหมากพลูที่เกี่ยวขณะทำอาหารชนิดนี้

ในหญิงที่คลอดบุตรใหม่ปลาที่มีความเชื่อว่าผิดศีลจะแตกต่างกันไปตามความเชื่อของแต่ละชุมชน แต่โดยส่วนใหญ่ชนิดของปลาที่ผิดศีลจะใกล้เคียงกัน ตัวอย่างเช่น ปลาเค็ง ปลาเค้า ปลาชะโด และปลากัง เป็นต้น อาหารจากปลาที่อนุญาตให้สามารถบริโภคได้ส่วนใหญ่จะเป็นปลาขาวนา และปลาสวายขาว อย่างไรก็ตามการละล้าจะมีลักษณะเฉพาะในแต่ละบุคคล บางครั้งคนหนึ่งอาจผิดศีลกับปลาชนิดหนึ่งแต่อีกคนหนึ่งไม่ผิดก็มี ช่วงของการละล้าจะมีเวลา 15 วันหลังคลอดและขณะอยู่ไฟ หากกินปลาผิดศีลแล้วจะแสดงอาการชัก ตัวแข็ง ขากรรไกรแข็ง กระตุก วิงเวียน ไม่มีนมให้บุตรกิน บางครั้งมีไข้และอาจถึงตาย การแก้การผิดศีลทำได้โดยนำยารากไม้มาฝนกับน้ำให้กิน

ปลาที่มีพิษที่ห้ามบริโภคในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี มี 2 ชนิด คือ ปลาปักเป้าตาแดง และปลาบ้าหรือปลาโพง ปลาปักเป้าชนิดนี้จะมีพิษตลอดปีส่วนปลาบ้านั้นจะมีความเป็นพิษบางฤดูกาล โดยเฉพาะในช่วงเดือนกันยายน - ตุลาคม เนื่องจากกินผลของพรรณไม้ที่อยู่ใกล้น้ำที่มีพิษเข้าไป โดยพิษจะสะสมที่ส่วนหัว ถ้าหากจะบริโภคจะต้องตัดหัวปลาทิ้งก่อน อาการพิษของปลาบ้านั้นจะทำให้เกิดอาการวิงเวียน อาเจียน ทูรนทูราย แก้ไขโดยการให้กินรางจืด ส่วนปลาปักเป้าไม่มียารักษาต้องนำส่งโรงพยาบาล นอกจากนี้การบริโภคปลาน้อย (ปลาจ่อม) ต้องระวังอย่าให้บุตรหรือส่วนประกอบของหมากพลูของผู้ที่กำลังประกอบอาหารหมักชนิดนี้ตกลงไปในอาหารเพราะจะทำให้ท้องเสีย ดังนั้นการบริโภคปลาน้อยจำเป็นต้องบริโภคอย่างระมัดระวัง และเลือกบริโภคเฉพาะที่ทำแล้วเชื่อถือได้เท่านั้น

วัฒนธรรมการบริโภคอาหารจากปลาในยุคทุนนิยม

ในช่วงหลังปี พ. ศ. 2490 มีการอพยพแรงงานจากหมู่บ้านและชุมชนต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำชีเข้าไปทำงานยังกรุงเทพมหานคร และเพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อย ๆ ผู้หญิงส่วนใหญ่จะไปทำงานร้านอาหาร รับจ้างล้างถ้วยล้างชาม และมีบางส่วนไปทำงานเป็นแม่บ้านในครอบครัวของคนมีฐานะ ส่วนผู้ชายจะไปทำงานเป็นกรรมกรแบกหามและรับจ้างทั่วไป

เมื่อกลุ่มคนที่อพยพไปทำงานเหล่านี้ได้มีโอกาสรู้จักวิถีการประกอบอาหาร โดยเฉพาะกลุ่มอาหารผัด ทอด ที่เป็นวัฒนธรรมการบริโภคของคนในภาคกลาง จึงจดจำนำมาทำในชุมชนของตนเองหลังจากกลับมาจากทำงานแล้ว ซึ่งแตกต่างจากวัฒนธรรมการบริโภคอาหารดั้งเดิมของชุมชนลุ่มแม่น้ำชีดั้งเดิมที่มีวัฒนธรรมการประกอบอาหารบริโภคภายในครัวเรือนเพียง 4 - 5 ประเภท คือ อ่อม แกง ปิ้ง และนึ่ง เท่านั้น ดังนั้นรูปแบบของการประกอบอาหารภายในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีจึงเปลี่ยนไปจากเดิม จากที่ไม่มีวัฒนธรรมการ

ทอด การผัดที่ทำจากน้ำมันหมูหรือน้ำมันพืช รวมถึงการใช้กระทิเป็นส่วนประกอบในอาหาร ก็มีปรากฏอาหารรูปแบบใหม่เพิ่มขึ้นตามลำดับ นอกจากนี้ยังรวมไปถึงการทำต้มยำปลา ทอดปลา ผัดเผ็ดปลาตุ๋น ชูญี่ปลา ลูกชิ้นปลากรายหรือปลาดอง และ น้ำพริกชนิดต่าง ๆ ที่ทำจากปลาเป็นต้น

หลังจากนั้นตั้งแต่ปี พ. ศ. 2500 เป็นต้นมา น้ำปลาเริ่มเข้ามามีบทบาทในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี ซึ่งแต่เดิมนั้นคนในหมู่บ้านต่าง ๆ ในชุมชนลุ่มแม่น้ำสายนี้ จะบริโภคน้ำปลาร้าเพื่อเพิ่มความเค็มและรสชาติให้แก่อาหาร โดยน้ำปลาจะถูกบรรจุใส่ในไหของเข้ามาขาย ในช่วงแรกไม่ค่อยมีคนนิยมบริโภคนักเนื่องจากส่วนใหญ่ยังชินกับการบริโภคน้ำปลาร้าซึ่งมีการบริโภคมาก่อนหน้านี้ แต่หลังจากที่มีการโฆษณาและทดลองบริโภค ประกอบกับความสะดวกที่ไม่ต้องเสียเวลาในการทำน้ำปลาแตกต่างจากปลาแดกมาปรุงอาหาร จึงทำให้น้ำปลาเป็นที่รู้จักขึ้นมาเรื่อย ๆ จนกลายเป็นส่วนประกอบหลักในการปรุงอาหารที่สำคัญในปัจจุบัน

การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมการบริโภคดั้งเดิมนี้ เกิดจากการติดต่อกับคนภายนอกกลุ่มแม่น้ำที่สะดวก รวดเร็วขึ้น เนื่องจากมีถนนเข้ามายังหมู่บ้านอย่างทั่วถึง การมีตลาดที่มีสินค้าจากภายนอกชุมชนเข้ามาขาย นอกจากนี้เมื่อไปซื้อของที่ตลาด และพบเห็นสินค้าหรืออาหารรูปแบบใหม่ก็ซื้อเข้ามาบริโภคในหมู่บ้าน การโฆษณาผ่านสื่อต่าง ๆ เช่น วิทยุ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ ส่งผลทำให้ผู้คนเกิดความต้องการที่จะบริโภคอาหารรูปแบบใหม่มากขึ้น แตกต่างจากเดิมที่อาหารที่ปรุงขึ้นจากปลาเป็นอาหารหลักในสำรับของทุกครอบครัว และหลังจากได้รับวัฒนธรรมภายนอกใหม่ ๆ เข้ามา ได้เปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมการบริโภคปลาไปเป็นการบริโภคอาหารที่ทำจากเนื้อ หมู ไช้ และพบว่าในปัจจุบันสำหรับอาหารได้เปลี่ยนจากปลาเป็นอาหารที่ปรุงจากวัตถุดิบเหล่านี้จนเกือบไม่มีปลาอีกแล้ว ผลจากการลดการบริโภคปลาลดลงทำให้งานบุญ และประเพณีต่าง ๆ เปลี่ยนจากการใช้อาหารจากปลา มาเป็นการ ฆ่าหมู วัว สำหรับเลี้ยงแขก ซึ่งถ้าหากไม่ทำก็จะไม่ค่อยมีคนมางานเพราะถือว่าไม่คุ้มกับเงินที่ใส่ของทำบุญ

การบริหารจัดการแหล่งน้ำและทรัพยากรปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

ในอดีตแหล่งน้ำและทรัพยากรปลาถือเป็นสิทธิและอำนาจของแต่ละหมู่บ้าน ชุมชน หรือท้องถิ่นมีการใช้ร่วมกันอย่างมีระบบ ภายใต้การเกื้อหนุนทางสังคมของการอยู่ร่วมกัน อย่างไรก็ตามในแต่ละหมู่บ้านหรือชุมชนท้องถิ่นก็จะมีรูปแบบหรือวิธีการจัดการที่แตกต่างกันออกไป ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับขนาดของอาณาเขตรวมถึงความสำคัญของปลาคือวิถีชีวิต และหมายความว่ารวมถึงความเป็นสมมติฐานฐานะของชุมชนท้องถิ่นนั้นๆในการใช้ประโยชน์ร่วมกัน โดยภาพรวมนั้นจะเห็นได้ว่าทั้งแหล่งน้ำและทรัพยากรปลามีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชีมาตั้งแต่ตั้งชุมชน พบว่าส่วนใหญ่หมู่บ้านต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำชีจะตั้งไม่ไกลจากแหล่งน้ำ เช่นแม่น้ำชี แม่น้ำสาขา และลำห้วย ส่วนในกรณีที่ตั้งหมู่บ้านหรือชุมชนอยู่ระหว่างแม่น้ำหรือลำน้ำสาขา หากขาดแคลนน้ำก็จะขุดคู คลอง หรือบ่อน้ำไว้ใช้ประโยชน์เมื่อแหล่งน้ำมีความสำคัญและความหมายต่อการดำรงชีพ ทุกหมู่บ้านหรือทุกชุมชนก็จะมีการบริหารจัดการแหล่งน้ำและทรัพยากรปลาภายในหมู่บ้านหรือชุมชนท้องถิ่นของตนเอง ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความเป็นธรรม ความพอเพียงแก่การยังชีพ รวมถึงสิทธิในการดูแลเพื่อให้เกิดความชอบธรรมในการใช้ทรัพยากรน้ำและปลาของตนเอง ในการจัดการทรัพยากรทั้ง 2 ประการข้างต้น เมื่อพิจารณาตั้งแต่ระดับครอบครัวซึ่งเป็นหน่วยที่เล็กที่สุดของสังคมขึ้นไป จะพบว่ามีการจัดการทรัพยากรใน 3 ระดับคือ การจัดการในเขตที่ดินทำกินของตนเองซึ่งได้แก่ที่นา และในระดับหมู่บ้านรวม

กับครอบครัวอื่นส่วนใหญ่จะเป็นหนองน้ำ ห้วย แม่น้ำ หรือกุดต่างๆที่หมู่บ้านแต่ละแห่งมีสิทธิในการดูแล ส่วนแหล่งน้ำสาธารณะนั้น ทุกคนในชุมชนท้องถิ่นต้องร่วมกันดูแลและใช้ประโยชน์ร่วมกัน

การบริหารจัดการแหล่งน้ำและทรัพยากรปลาในชุมชนท้องถิ่นที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ

การดูแลและจัดการแหล่งน้ำในรูปแบบของแม่น้ำนั้น หมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำและหมู่บ้านใกล้เคียงสามารถเดินทางมาจับปลาได้ตลอดเวลา แต่ส่วนใหญ่จะมีเฉพาะคนในหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำใช้ประโยชน์ในการจับปลา เพราะเป็นเจ้าของพื้นที่ ทำให้ทราบว่ามีบริเวณใดที่เหมาะสมสำหรับการจับปลา ชนิดไหน อย่างไร และส่วนใหญ่คนในหมู่บ้านที่อยู่ติดแม่น้ำเหล่านี้มักจะอนุญาตให้คนจากหมู่บ้านอื่นจับปลาได้เฉพาะในส่วนของบริษัทที่มีน้ำลึกเท่านั้น ส่วนบริเวณริมฝั่งหรือมีน้ำตื้นคนในหมู่บ้าน มักจะจับจองและวางเครื่องมืออยู่ก่อนแล้ว เช่น ลอบ ดาข่ายหรือ

เบ็ดราว นอกจากนี้ตลอดสายของแม่น้ำชีที่ไหลผ่านหมู่บ้านต่าง ๆ นั้น คราวเรือนที่ตั้งอยู่ริมน้ำจะมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินริมตลิ่งในอาณาเขตพื้นที่ครอบครองของตนเอง เมื่อถึงฤดูหนาวจนกระทั่งเข้าสู่ฤดูแล้งชาวบ้านเหล่านี้ก็จะทำการปลูกผัก โดยตักน้ำจากแม่น้ำชีขึ้นมารดผักที่ปลูกไว้

ในบางชุมชนที่มีการใช้ประโยชน์จากการจับปลาร่วมกันหลายหมู่บ้าน ส่วนใหญ่หมู่บ้านที่อยู่ริมน้ำจะเป็นกลุ่มที่คอยดูแล และออกกฎหรือกติกาที่หมู่บ้านอื่นจะต้องปฏิบัติตามเช่น เมื่อถึงช่วงก่อนจะถึงเทศกาลจับปลาก็จะมีการบอกกล่าวให้คนในหมู่บ้านอื่นที่เคยมาลงจับปลาร่วมกัน มาร่วมกันทำความสะอาดแม่น้ำชีบริเวณทำน้ำหรือหาทรายกัน ซึ่งถือเป็นการร่วมกันจัดการแหล่งน้ำของคนในท้องถิ่นเดียวกัน นอกจากนี้บางชุมชนอาจมีประเพณีการเลี้ยงผีเจ้ากุดหรือเจ้าวังซึ่งคอยดูแลปลาดูแลน้ำ โดยวิธีการดังกล่าวถือเป็นการใช้วิถีทางความเชื่อในการดูแลน้ำและปลาในทางอ้อมอีกด้วย

การบริหารจัดการแหล่งน้ำและทรัพยากรปลาในชุมชนท้องถิ่นที่ตั้งอยู่ในเขตพื้นที่ปลูกข้าว

ส่วนใหญ่ในชุมชนที่ปลูกข้าวเป็นหลักมักอาศัยน้ำฝนเป็นแหล่งของน้ำในการเพาะปลูก ดังนั้นจึงมีการจัดการน้ำในที่นาโดยการสร้างคันนา (ในภาษาอีสานเรียก “คันแทนนา”) เพื่อตีแปลงกักเก็บน้ำฝนที่ตกลงมาในช่วงฤดูฝน ในยุคต้นๆของการตั้งหมู่บ้าน หมู่บ้านที่ขาดแคลนน้ำในช่วงฤดูแล้งทุกครัวเรือนจะมีการขุดบ่อในที่นาของตนเอง โดยอาจจะขุดเพื่อเพิ่มขนาดของบ่อขึ้นทุกปี ซึ่งขนาดเริ่มต้นจะขุดแค่เพียง 3 X 4 เมตร ความลึก 1 – 1.5 เมตร จากนั้นจึงทำการขุดเพิ่มในปีที่ 2 และ 3 ตามลำดับ การขุดบ่อในลักษณะนี้จะอาศัยแรงงานในครอบครัวเป็นหลัก เมื่อเข้าสู่ยุคที่มีการพัฒนาแหล่งน้ำรัฐจึงเข้ามาส่งเสริมให้มีการขุดบ่อน้ำและเลี้ยงปลาขึ้นครั้งแรกในช่วงปี พ.ศ. 2500 จึงเริ่มมีการเลี้ยงปลาขึ้นในบ่อของตนเองที่ขุดอย่างเป็นกิจลักษณะ ในยุคนั้น ปลาที่อยู่ในที่นาของแต่ละครอบครัว ช่วงหลังจากปักดำเสร็จสิ้นปลาที่อยู่ในที่นาของแต่ละครอบครัวและของทุกคนในหมู่บ้านและรวมถึงคนจากหมู่บ้านอื่นที่อยู่ในชุมชนท้องถิ่นเดียวกันสามารถจับมาบริโภคได้ ทั้งนี้เนื่องจากในช่วงดังกล่าวในที่นามีน้ำมากและปลาสามารถเดินทางระหว่างแปลงนาได้โดยทั่วไป แต่เมื่อเข้าสู่ช่วงเดือนสิบสอง – เดือนยี่ (พฤศจิกายน – มกราคม) ซึ่งเป็นช่วงที่น้ำในที่นาได้ลดลง จนเกือบแห้งแล้ว โดยทั่วไปเจ้าของที่นามักจะเป็นคนจัดการเอง เรียกว่า “การเอาปลาค่อน” ซึ่งเป็นการไปเอาปลาซึ่งอาศัยอยู่บริเวณใดบริเวณหนึ่งของที่นาซึ่งเป็นจุดต่ำที่สุดและมีน้ำขังอยู่เพียงเล็กน้อย เว้นเสียแต่เจ้าของที่นาจะอนุญาตให้คนอื่นมาจับเอาไปบริโภค

ในช่วงหลังปี พ.ศ. 2500 ซึ่งถือว่าเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญที่ส่งผลทำให้การจัดการเกี่ยวกับปลาในชุมชนที่ปลูกข้าว ทั้งนี้เนื่องจากเดิมปลาในที่นาของครอบครัวใดครอบครัวหนึ่งของคนในหมู่บ้าน ซึ่งทุกคนในหมู่บ้านหรือหมู่บ้านอื่นสามารถมาจับเอาไปบริโภคได้ในบางช่วง เริ่มมีการจำกัดเขตหวงห้ามตามเขตในที่นาของตนเอง เนื่องจากแต่ละครอบครัวนอกจากจะใช้น้ำในการปลูกข้าวแล้ว ยังเริ่มมีการซื้อพันธุ์ปลาจากสถานีประมงมาปล่อยในที่นาและบ่อปลาในที่นา ซึ่งชุดไว้ตามโครงการที่รัฐเข้ามาส่งเสริม ดังนั้นปลาในที่นาซึ่งเคยเก็บไว้สำหรับทำบุญ แจกจ่ายญาติๆ พี่น้องและเพื่อนบ้าน ได้ถูกเปลี่ยนเป็นสินค้าที่ถูกนำเข้าไปขายยังตลาดแทน ส่งผลทำให้วัฒนธรรมการรวมญาติจากปลาสดลงด้วย

การบริหารจัดการแหล่งน้ำและทรัพยากรปลาในชุมชนท้องถิ่นที่ตั้งอยู่ริมเขื่อน:

กรณีศึกษาเขื่อนอุบลรัตน์

เนื่องจากเขื่อนอุบลรัตน์เริ่มสร้างและดำเนินการเปิดใช้มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2507 เป็นกรรมสิทธิ์ของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย ดังนั้นคนจากหมู่บ้านต่างๆ ที่มาทำการจับปลาจึงไม่สามารถเข้าไปดูแลจัดการได้ ในช่วงแรกได้มีการจัดเจ้าหน้าที่จากกรมประมงเข้ามาดูแลและห้ามจับปลาโดยใช้เครื่องมือผิดประเภท เช่น การใช้ระเบิด ช็อตด้วยไฟฟ้า หรือจับปลาในช่วงฤดูวางไข่ต่อมาจนถึงปัจจุบันได้มีการลั่นเลิกไป ดังนั้นการจับปลาในเขื่อนอุบลรัตน์จึงสามารถจับได้โดยเสรี ใครจะจับบริเวณใดก็ได้ไม่มีการแบ่งเขตการจับปลา

การบริหารจัดการแหล่งน้ำและทรัพยากรปลาในชุมชนท้องถิ่นที่ตั้งอยู่ริมหนองน้ำขนาดใหญ่:

กรณีศึกษาหนองหาน อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี

คนที่อาศัยอยู่รอบหนองหาน อำเภอกุมภวาปี ส่วนใหญ่มีอาชีพจับปลาเป็นหลัก ดังนั้นจึงมีการจัดการน้ำตั้งแต่ระดับครอบครัวขึ้นไป โดยแต่ละครอบครัวจะถือกรรมสิทธิ์ในที่ดินได้น้ำบริเวณริมหนองน้ำ ซึ่งมีการจับจองมาตั้งแต่บรรพบุรุษยุคก่อตั้งหมู่บ้านเริ่มแรก ซึ่งที่ดินได้น้ำนี้จะมีลักษณะลาดเทลงไปยังหนองหาน บริเวณที่ดินดังกล่าวในช่วงฤดูฝนและบางช่วงของฤดูหนาวจะมีน้ำท่วม และเมื่อเข้าสู่ช่วงฤดูแล้งเมื่อน้ำในหนองหานลดลง ที่ดินได้น้ำเหล่านี้ก็จะกลายเป็นแผ่นดินเหมือนที่ดินอื่นโดยทั่วไป ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ริมหนองหานจะมีการขุดบ่อปล่อยปลาไว้ในที่ดินของตนเองที่จับจองไว้ และจะเอาไม้ไผ่ที่ตัดแล้วนำมาเป็นแหล่งให้ปลา มาอาศัยเมื่อระดับน้ำลดลงและแห้งจะเหลือแต่บ่อที่มีน้ำขังซึ่งจะมีปลาอยู่เป็นจำนวนมาก จากนั้นชาวบ้านจะทำการวิดน้ำออกจากบ่อปลาของตนแล้วนำมาใช้ประโยชน์ อย่างไรก็ตามเนื่องจากหนองหานเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่และเป็นแหล่งน้ำสาธารณะที่ทุกคนในชุมชนท้องถิ่นเดียวกันสามารถมาใช้ประโยชน์ได้ ซึ่งคนในชุมชนมีข้อตกลงว่าคนจากหมู่บ้านอื่นสามารถมาใช้ประโยชน์ในการจับปลาได้ในช่วงที่น้ำท่วมบ่อปลา

ต่อมาในปี พ.ศ. 2533 ได้มีการปรับปรุงหนองหานในโครงการโขง ชี มูล พบว่าระดับน้ำได้ท่วมที่นาซึ่งอยู่บริเวณฝั่งทำให้ทุกครอบครัวทำนาไม่ได้ ดังนั้นทุกครอบครัวจึงมีการปรับตัวโดยหันมาประกอบอาชีพจับปลาเป็นหลัก รวมทั้งปรับปรุงที่ดินได้น้ำที่มีกรรมสิทธิ์อยู่ให้สามารถจับปลาได้มากขึ้น โดยการขุดคูรอบที่ดินได้น้ำเดิมเพื่อให้มีลักษณะเหมือนนา ซึ่งเรียกกันโดยทั่วไปกันโดยทั่วไปว่า นวปลา เพื่อให้สามารถจัดการพื้นที่ถือครองเดิมให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น

เครือข่ายและตลาดปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

ทรัพยากรปลานอกจากจะเป็นอาหารหลักของคนในลุ่มแม่น้ำชี ในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพาแล้ว ยังเป็นทรัพยากรที่สามารถนำไปใช้ในการแลกเปลี่ยนกับทรัพยากรอื่น เพื่อการยังชีพมาตั้งแต่ตั้งชุมชน เพราะในแต่ละชุมชนนั้นจะมีข้อจำกัดของฐานทรัพยากรที่แตกต่างกัน นอกจากความสำคัญของปลาในการนำมาประกอบเป็นอาหารเพื่อการบริโภคแล้ว ในทางสังคมนั้นปลามีส่วนสำคัญในการทำให้เกิดการเกี้ยวร้อยคนในลุ่มแม่น้ำสายนี้เข้าด้วยกัน โดยทำหน้าที่เป็นสื่อกลางของความสัมพันธ์ทางสังคมจนเกิดเป็นเครือข่ายขึ้นมา ความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดจากปลาเป็นตัวเชื่อมนั้น เริ่มตั้งแต่หน่วยของครอบครัว เพื่อนบ้าน คนในหมู่บ้าน ชุมชน และลุ่มแม่น้ำตามลำดับ ในยุคนี้เครือข่ายทางสังคมที่เกิดจากปลาจะอยู่บนพื้นฐานของการแลกเปลี่ยนและตอบแทนเป็นหลัก ปลาที่จับได้จากแหล่งน้ำส่วนหนึ่งจะใช้บริโภคในครัวเรือน ส่วนที่เหลือจะถูกแบ่งปันไปยังญาติ เพื่อนบ้านที่อยู่ใกล้เคียง หรือคนที่มีความสนิทสนมและเคยแบ่งปันปลามาให้ในวันก่อนหน้า นอกจากนี้ปลาที่มีอยู่มากในยุคนี้ก็จะไหลออกจากแหล่งน้ำโดยชาวประมงไปยังชุมชนต่าง ๆ ในฐานะสิ่งแลกเปลี่ยนกับสิ่งของหรืออาหารอย่างอื่นที่เจ้าของปลาขาดแคลน เช่น ข้าว เกลือ และพืชผัก เป็นต้น โดยไม่ผ่านกระบวนการซื้อขายในกลไกของตลาด

เมื่อเข้าสู่ยุคทุนนิยมและการค้าขาย ปลาได้เปลี่ยนบทบาทจากการเป็นอาหารที่ใช้บริโภคในครัวเรือน และถูกนำมาเป็นสิ่งแลกเปลี่ยนกับทรัพยากรอื่น กลายเป็นสินค้าที่มีศูนย์กลางอยู่ที่ตลาดและหากต้องการคนส่วนใหญ่จะไปหาซื้อทรัพยากรชนิดนี้แทนการออกไปจับตามแหล่งน้ำ เนื่องจากไม่มีเวลาออกไปจับปลาเอง หรือจำนวนปลาลดลงทำให้การจับลำบากขึ้น ปลาจากแหล่งต่าง ๆ ที่ถูกจับได้จะไหลเข้ามาสู่กลไกของตลาด โดยผ่านกระบวนการและขั้นตอนที่มีความซับซ้อน การขายปลาที่เกิดขึ้นโดยระบบตลาดจะเกิดขึ้นราวปี พ.ศ. 2480 – 2500 ลักษณะการขายปลาในยุคนี้จะเป็นการขายปลาโดยชาวประมงที่จับปลาได้แล้วนำไปขายที่ตลาด ปลาเหล่านี้จะถูกขายส่งให้แก่แม่ค้าขายปลาในตลาด เนื่องจากไม่นิยมที่จะนั่งขายปลาเอง ต่อมาเมื่อมีการสร้างถนนทำให้การคมนาคมสะดวกขึ้น ผนวกเข้ากับจำนวนประชากรเพิ่มสูงขึ้น ทำให้แม่ค้าปลาในตลาดเดินทางมายังหมู่บ้านเพื่อซื้อปลาไปขายเอง ต่อมาปริมาณปลาในชุมชนเริ่มลดจำนวนลงเนื่องจากการจับปลาเพื่อขายมากขึ้นและระบบนิเวศของแหล่งน้ำที่เปลี่ยนแปลงไป ส่งผลทำให้คนส่วนใหญ่ที่เคยจับปลาขายเป็นอาชีพเสริมจากการทำนา หันไปประกอบอาชีพอื่น เช่น รับจ้าง และเมื่อได้เงินก็จะนำมาซื้อปลาจากตลาดไปบริโภคแทน เมื่อมองความสัมพันธ์ทางสังคมในยุคนี้ผ่านวัฒนธรรมปลาจะพบว่าแตกต่างจากในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพามาก ความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติ เพื่อนบ้าน และคนในหมู่บ้าน ลดลง ไม่มีการไปมาหาสู่แลกเปลี่ยนทรัพยากร รวมถึงช่วยเหลือซึ่งกันก็ลดน้อยลงและเมื่อพิจารณาถึงขอบเขตของเครือข่ายปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีแล้วจะพบว่า ในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพานั้น เครือข่ายจะมีลักษณะแคบและมีขอบเขตอยู่ภายในแต่ละชุมชนหรือระดับท้องถิ่นเท่านั้น แต่เมื่อเข้าสู่ยุคทุนนิยมร่วมกับการมีตลาดพบว่า เครือข่ายของปลาได้ขยายวงกว้างออกไปจนเกือบครอบคลุมทั้งลุ่มแม่น้ำ ทั้งระดับหมู่บ้าน ชุมชน รวมไปถึงลุ่มแม่น้ำอื่น เช่น ลุ่มแม่น้ำมูลและลุ่มแม่น้ำโขง เพื่อนำปลาจากแหล่งต่าง ๆ มาขายให้เพียงพอกับความต้องการของผู้ซื้อในตลาด โดยผ่านกลไกของระบบ แม่ค้าปลาที่เป็นเครือข่าย ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการเปลี่ยนแปลงของเครือข่ายและตลาดปลานั้นเป็นสิ่งที่ชี้ให้เห็นการเปลี่ยนแปลงทั้งเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ของคนในลุ่มแม่น้ำชีได้เป็นอย่างดี

เครือข่ายปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

เครือข่ายปลาในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพา

ทรัพยากรปลาเป็นอาหารที่ใช้บริโภคในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีอย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่ตั้งชุมชน ทั้งนี้เนื่องจากสามารถหาได้จากแหล่งน้ำธรรมชาติเช่น ห้วย หนอง คลองบึง หรือแม่น้ำ ต่าง ๆ ทั่วไป ซึ่งแต่เดิมถือได้ว่าปลาเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตประจำวันอย่างแนบแน่น ดังมีคำกล่าวที่บ่งบอกถึงความสำคัญของปลาว่า “ทุกวันนี้ตั้งแต่เช้าจนถึงค่ำชีวิตของคนในหมู่บ้านเกี่ยวข้องกับปลา อย่างน้อยก็มีปลาแดกในอาหารทุกมื้อล่ะ” นั้นแสดงว่าวิถีชีวิตของคนในลุ่ม แม่น้ำสายนี้ที่เกี่ยวข้องกับปลาอย่างแยกออกจากกันไม่ได้ ดังนั้นทุกครอบครัวจึงจำเป็นต้องออกไปจับปลาเพื่อนำกลับมาประกอบอาหารบริโภค อีกทั้งถนอมเก็บไว้เมื่อยามขาดแคลน รวมถึงเพื่อการนำไปแลกเปลี่ยนกับทรัพยากรหรือสิ่งของที่ต้องการแต่ไม่สามารถผลิตได้เองในครัวเรือน ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าทรัพยากรปลามีความสำคัญยิ่งต่อการดำรงชีพในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพา

เครือข่ายปลาในระดับครอบครัว

ในยุคเริ่มต้นของการตั้งชุมชนหมู่บ้านที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำ จะออกจับปลากันเป็นฤดูกาลซึ่ง ส่วนใหญ่ มักจะเป็นช่วงว่างเว้นจากฤดูทำนา ปลูกพืชไร่หรือทำพืชสวน โดยการออกจับปลาแต่ละครั้งจะจับอย่างมีกำหนดคือ จับเพียงพอเฉพาะสำหรับการกินเท่านั้น เมื่อหมดแล้วจึงออกไปจับใหม่ เมื่อจับปลาได้นอกเหนือจากบริโภคภายในครัวเรือนตนเองแล้ว ก็จะมีการแจกจ่ายให้แก่ เครือข่ายครอบครัว ซึ่งอาจเป็นพ่อ แม่ พี่ น้อง หรือญาติ ทั้งอยู่ในหมู่บ้านเดียวกันหรืออยู่ต่างหมู่บ้านที่ไกลออกไป สำหรับการแจกจ่ายในเบื้องต้นนั้นจะให้แก่สมาชิกในครอบครัว หรือเครือญาติในลำดับต้นๆ ก่อน ทั้งนี้เนื่องจากความสัมพันธ์ทางสายเลือดซึ่งมีความผูกพันกันอย่างแน่นแฟ้น ส่วนญาติที่อยู่ไกลออกไปบางครั้งก็อาจมีการนำปลาที่จับได้แบ่งไปให้บ้าง ถ้ามีการติดต่อไปมาหาสู่กันเป็นประจำดังที่

ส่วนใหญ่การแบ่งปันกันในลักษณะนี้ของเครือญาติในหมู่บ้านเดียวกัน มักมีได้ค้ำจนถึงการ ตอบแทน จากการให้หรือการได้รับแต่มักเป็นการให้เนื่องจากความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน หากฝ่ายที่ได้รับออกไปหาปลาหรือมี ผัก ปู ปลา ก็มักนำมาให้ตอบแทนกันอย่างสม่ำเสมอเพราะเดินทางไปมาหาสู่กันได้ง่าย² ส่วนญาติมิตรที่อยู่หมู่บ้านที่ไกลออกไปการแบ่งปันปลาให้ส่วนใหญ่มักเป็นการให้ ในเชิงการแลกเปลี่ยนบวกกับความสัมพันธ์ทางสายเลือดหรือเครือญาติ กล่าวคือเมื่อญาติที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำ จับปลาได้มากก็จะนำปลาซึ่งอาจเป็นปลาสดหรือปลาแปรรูป เดินทางไปส่งญาติยังหมู่บ้านที่อยู่ห่างออกไป ซึ่งจะใกล้หรือไกลขึ้นอยู่กับระยะทางเมื่อนำปลาไปส่งถึงบ้าน ญาตินั้นก็แสดงน้ำใจตามสิ่งของที่มีอยู่หรือหากทราบว่าญาติที่นำปลา มาส่งนั้นขาดแคลนอะไรก็จะจัดเตรียมให้ แต่ถ้ามีวัตถุประสงค์เพื่อการไปขอจริง ๆ ก็มักจะบอกกล่าวให้ทราบแล้วญาติฝ่ายที่ได้รับปลานั้นก็จะจัดเตรียมให้ในอัตรากำลังที่จะสามารถนำกลับได้ เพราะส่วนใหญ่การเดินทางแบบนี้มักจะเป็นแบบ เดินเท้าแล้วใช้วิธีขนส่งแบบหาบคอนเป็นส่วนใหญ่ ส่วนการเดินทางโดยทางเกวียนมักเป็นการ เดินทางระยะไกลและบรรทุกของหนัก ลักษณะการแลกเปลี่ยนปลากับข้าวในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีคือ เมื่อเอาปลาไปแลกข้าวยังหมู่บ้านญาติ ฝ่ายญาติที่ถูกไปหาจะเอาปลาไปกระจายยังบ้านอื่นที่อยู่โดยรอบให้เอง จากนั้นคนที่รับปลาไปก็จะเอาข้าวมารวมไว้ให้ที่บ้านญาติ โดยเจ้าของปลาไม่ต้องไปกระจายปลาเอง ส่วนญาติเองก็เอาข้าวให้และจะได้รับปลาในส่วนหนึ่งซึ่งอาจจะมากกว่าบ้านอื่นเพื่อเป็นการตอบแทน

เครือข่ายปลาในระดับหมู่บ้าน

เนื่องจากหมู่บ้านที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำมักจะมีการออกจับปลาเพื่อการยังชีพอยู่เสมอ ดังนั้นการได้ออกร่วมจับปลาร่วมกัน จึงทำให้เกิดความสัมพันธ์กันระหว่างครอบครัวของคนในหมู่บ้าน ซึ่งอาจมีใช้เครือญาติกันในที่นี้เรียกว่า “เพื่อนบ้าน” ส่วนใหญ่จะเกี่ยวข้องกันไม่ทางใดก็ทางหนึ่งเช่น เพื่อนรุ่นเดียวกัน เพื่อนของพ่อแม่ เพื่อนของปู่ย่า ตาหรือยาย เป็นต้น และมีบ้านเรือนรวมตัวเป็นกระจุก อยู่ใกล้กันซึ่งในภาษาอีสานเรียกว่า “คุ้ม” ซึ่งในหมู่บ้านหนึ่งอาจมีหลายคุ้มก็ได้ แต่ละคุ้มก็จะมีบ้านเรือนอยู่ใกล้ชิดกันจำนวนหนึ่งซึ่งอาจจะอยู่ระหว่าง 10 – 20 หลังคาเรือน โดยกลุ่มคนเหล่านี้จะรู้จักกันเป็นอย่างดี เนื่องจากได้มีการร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ภายในคุ้มของตน ดังนั้นจึงทำให้มีความรู้จักมักคุ้นกันเป็นอย่างดี เมื่อออกหาปลาก็จะออกไปเป็นกลุ่มโดยมีการรวบรวมสมัครพรรคพวกกันภายในคุ้มเพื่อออกจับปลา นอกจากนี้ครอบครัวได้ออกจับปลาและได้ปลามากก็จะมีการแบ่งปันให้คนร่วมคุ้ม หรืออาจจะมาขอเอาปลาไปกินได้และเมื่อตนเองออกจับปลาบ้างและได้ปลามากก็จะนำมาแบ่งในลักษณะเดียวกัน คนที่เคยถูกขอกก็จะมาแบ่งเอาไปกินได้ อยากรู้ก็ตามเครือข่ายปลาในลักษณะนี้ มักจะจำกัดอยู่ในกลุ่มที่มีความสนิทสนมกัน และเกี่ยวข้องกันอยู่ประจำเท่านั้นแต่จะเกิดขึ้นน้อยหรือไม่มีเลย ในกลุ่มที่มีความขัดแย้งกันภายในหมู่บ้านหรือกับคุ้มอื่นนอกจากเป็นญาติกัน

เครือข่ายปลาในระดับชุมชน

เครือข่ายปลาในระดับชุมชนเป็นเครือข่ายที่มีความสลับซับซ้อน และมีลักษณะของความสัมพันธ์ในลักษณะแนวตั้งจากแหล่งน้ำ ซึ่งสามารถพบได้ทั้งระบบของแม่น้ำ ได้แก่ แม่น้ำ ห้วย หนองน้ำขนาดใหญ่ บึง หรืออ่างเก็บน้ำ ทั้งนี้เนื่องจากหากมองภาพรวมของชุมชนอย่างเป็นพลวัต จะพบว่าหมู่บ้านในชุมชนลุ่มแม่น้ำซึ่งจะมีการตั้งและกระจุกตัวอยู่ใกล้แหล่งน้ำ และจะเบาบางลงเมื่อ อยู่ไกลจากแหล่งน้ำออกไป การที่หมู่บ้านเหล่านี้มีความหนาแน่นอยู่ใกล้แหล่งน้ำก็เพื่อใช้น้ำในการอุปโภคและบริโภค นอกจากนี้ยังใช้เพื่อการเกษตรและเป็นแหล่งของปลาในการยังชีพ อยากรู้ก็ตามถ้าพิจารณาถึงปัจจัยพื้นฐาน อันนี้แล้วสันนิษฐานได้ว่า กลุ่มคนที่มาตั้งหมู่บ้านที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำมักจะเป็นกลุ่มคนกลุ่มแรก ๆ ส่วนหมู่บ้านที่อยู่ห่างจากแหล่งน้ำออกไปอาจสันนิษฐานได้ว่ามาตั้งหมู่บ้านในลำดับต่อมา ดังนั้นคนที่อยู่ไกลจากแหล่งน้ำมักเป็นที่สูงกว่าที่ลุ่มใกล้แหล่งน้ำ จึงสามารถปลูกข้าวได้เป็นอย่างดี แต่ส่วนใหญ่จะอาศัยน้ำฝนหรือขุดคูคลองเข้ามาจากแหล่งน้ำที่สามารถจะจัดการน้ำได้ ส่วนกลุ่มคนที่อยู่ห่างไกลออกไปอีกมักจะอยู่ชายขอบของชุมชน ซึ่งส่วนใหญ่จะติดกับป่าเพราะกำลังเริ่มบุกเบิก ดังนั้นหากมองภาพนี้จะเป็นระบบจะพบว่า เครือข่ายปลาจะมีลักษณะเป็นแนวตั้งจากแหล่งน้ำในทุก ๆ แหล่ง ซึ่งสามารถจัดแบ่งกลุ่มลักษณะของชุมชนตามฐานทรัพยากรได้เป็น 3 กลุ่มคือ หมู่บ้านที่หาปลาเป็นหลัก หมู่บ้านที่ทำนาเป็นหลัก และหมู่บ้านอยู่ใกล้ป่าและบุกเบิกป่าเพื่อเพาะปลูกอาจเป็นข้าวหรือพืชชนิดอื่นตามลำดับ

อย่างไรก็ตามในทุกหมู่บ้านก็อาจมีทรัพยากรพื้นฐานมากน้อยแตกต่างกันไป ไม่มีหมู่บ้านใดผลิตทรัพยากรเพียงอย่างเดียว เพราะโดยทั่วไปมักไม่มีผู้ใดอยากพึ่งผู้อื่นทั้งหมดหากไม่ขาดแคลนจริง ๆ เพียงแต่อาจจะไม่สามารถผลิตได้เพียงพอแก่ความต้องการเท่านั้น ดังนั้นจึงจำเป็นต้องนำเอาทรัพยากรที่ตนเองมีอยู่มากนี้ไปแลกเปลี่ยนที่ตนเองต้องการมาใช้ในการดำรงชีวิตดังที่ นาย ทองสุข ภูธา^๑ เล่าให้ฟังว่า “ความสัมพันธ์ในลักษณะที่เป็นเครือข่ายแบบนี้ พบเห็นได้มาตั้งแต่ตั้งชุมชนแต่ค่อย ๆ หายไปเมื่อราว 40 ปีที่ผ่านมาเอง ซึ่งแต่เดิมนั้นเครือข่ายปลาของบ้านท่าศาลานั้น นอกจากจะมีเครือข่ายกับหมู่บ้านที่ปลูกข้าวได้มาก

ภายในตำบลชีทวนและอำเภอลำทะเมนชัยไปแล้ว ยังไปไกลถึงอำเภอ ม่วงสามสิบ อำเภอดงขุดมซึ่งห่างออกไปกว่า 40 – 50 กิโลเมตร โดยเครือข่ายในลักษณะเช่นนี้จะมีลักษณะการพึ่งพิงกันระหว่างชาวกับปลาเป็นหลัก ซึ่งนอกจากจะเป็นเครือญาติกันแล้ว อาจเกิดขึ้นจากการเป็นเสี่ยวกันโดยเฉพาะเสี่ยวส่วยฟากชี ซึ่งชาวส่วยเหล่านี้อยู่ในเขตจังหวัดศรีสะเกษ แต่มี หมู่บ้านไม่ไกลจากบ้านท่าศาลามากนักและอยู่คนละฟากของแม่น้ำชี เมื่อถึงฤดูแล้งชาวส่วยเหล่านี้ก็จะหาบเอาพริก หอม กระเทียม เดินทางมาแลกข้าว แลกปลาแลกยังบ้านท่าศาลาไปกิน” นอกจากนี้การเกิดขึ้นของความสัมพันธ์ในลักษณะนี้เห็นได้ชัดเจนที่บ้านท่าขอนยาง ซึ่งนายดำเนิน เนื่องวรรณ² ได้เล่าให้ฟังว่า “ความสัมพันธ์ของเครือข่ายปลา ในลักษณะที่เป็นเครือข่ายออกไปจากแม่น้ำชีในลักษณะดังกล่าวนี้ จะมีให้เห็นได้เมื่อนานมาแล้วกล่าวคือ เมื่อถึงฤดูกินปลาโดยเฉพาะช่วงน้ำลง ในหมู่บ้านท่าขอนยางจะมีการไหว้หรือมีตามวังปลาต่างๆของบ้านท่าขอนยาง ซึ่งการไหว้เหล่านี้นอกจากจะมีการเรียกหรือเชิญคนในหมู่บ้านมาทำพิธีแล้วยังเชิญชวน คนจากหมู่บ้านอื่นโดยเฉพาะพวกนาโคกบริเวณไม่ไกลจากบ้านท่าขอนยางที่เคยมาหากินจับปู จับปลา อยู่บริเวณวังปลาน้ำท่าขอนยางมาร่วมไหว้ด้วยกัน ภายหลังจากจะมีการไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์แล้วก็จะมีการลงจับปลาแล้วนำมาประกอบอาหารกินร่วมกันในวันนั้นด้วย โดยส่วนใหญ่คนที่เคยจับปลาทั้งในบ้านท่าขอนยางและ หมู่บ้านอื่นจะให้ความสำคัญกับกิจกรรมนี้มาก และจะมากันเกือบทุกคนแต่ในปัจจุบันกิจกรรมนี้ไม่มีอีกแล้ว” จากคำบอกเล่าข้างต้นจะเห็นได้ว่าเครือข่ายปลาของคนในลุ่มแม่น้ำชีนั้น มิได้แตกต่างจากคนในลุ่มแม่น้ำอื่นเช่น แม่น้ำมูลหรือแม่น้ำสงครามซึ่งเรียกเครือข่ายแบบนี้โดยทั่วไปว่า “ลวง” แต่คนในลุ่มแม่น้ำชี มิได้ใช้คำเรียกเครือข่ายของตนเองเหมือนในชุมชนลุ่มแม่น้ำอื่น แต่จะแสดงออกมาในด้านเครือข่ายของการแลกเปลี่ยน และกิจกรรมทางสังคมที่เป็นวัฒนธรรมเช่นการไหว้ร่วมกันดังที่กล่าวมาข้างต้น นอกจากนี้เครือข่ายในลักษณะดังกล่าวยังคงมีทั้งในชุมชนหนองน้ำขนาดใหญ่ ชุมชน ปลุกข้าว หรือแม้กระทั่งชุมชนที่ตั้งอยู่ริมเขื่อน แต่ปัจจุบันนี้ก็ได้อ่อนหายไปแล้วเช่นกัน

เครือข่ายปลาในยุคทุนนิยมของคนในลุ่มแม่น้ำชี

หลังจากการเปลี่ยนแปลงของรัฐที่มีต่อมลพิษมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 โดยเฉพาะการคมนาคม การสร้างถนน เขื่อนฝาย และถึงยุคต่อมาคือการสร้างอ่างเก็บน้ำรวมถึงการส่งเสริมให้มีการปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดต่าง ๆ ปัจจัยเหล่านี้ยังผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของอย่างมากต่อความสัมพันธ์ของคนในลุ่มแม่น้ำชี ซึ่งเดิมนั้นเคยมีความสัมพันธ์กันในลักษณะเครือข่ายญาติพี่น้อง เพื่อนหรือเสี่ยว และอยู่ร่วมกันแบบเกื้อกูลโดยใช้ระบบแลกเปลี่ยนเป็นตัวจักรในการขับเคลื่อนทางสังคม การเกิดขึ้นของตลาดมีผลกระทบโดยตรงต่อฐานทรัพยากรของชุมชน เนื่องจากเดิมทรัพยากรที่มีอยู่อย่างมากมายในชุมชน ส่วนหนึ่งซึ่งมีปริมาณเพียงเล็กน้อยเท่านั้นที่ใช้ในการดำรงชีพ เนื่องจากยังไม่ทราบว่าเอาทรัพยากรเหล่านั้นไปทำอะไรหรือขายที่ไหน หลังจากที่มีตลาดเกิดขึ้นทุกคนจะมีความเข้าใจตรงกันว่าหากต้องการอะไรก็สามารถหาได้ที่ตลาด ดังนั้นทุกคนจึงมุ่งสู่ตลาดเพื่อหาสิ่งของที่ตนเองต้องการ ทั้งเครื่องอุปโภคและบริโภค นอกจากนี้หากต้องการเงินก็สามารถเอาสิ่งของที่มิได้อยู่หรือทรัพยากรที่ปลูกและสามารถจัดหาเองได้ไปขายก็จะได้เงินมา ดังนั้นในยุคทุนนิยมจึงเริ่มมีการนำปลาจากชุมชนของตนไปขายที่ตลาด ซึ่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้สามารถแบ่งเครือข่ายปลาออกในยุคนี้ออกเป็น 3 ยุคย่อยคือ

ยุคเดินทางไปขายปลาที่ตลาด

โดยจุดเริ่มต้นของยุคนี้เกิดขึ้นราวปี พ.ศ. 2480 - 2500 โดยเริ่มจากจับปลาเพื่อการบริโภคในครัวเรือน หมู่บ้านหรือชุมชนแล้วจึงเพิ่มการจับปลาเพื่อนำปลาไปขายที่ตลาด ลักษณะการเปลี่ยนแปลงนี้มีได้เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วทัน ทั้งนี้เนื่องจากมีข้อจำกัดในเรื่องของการคมนาคมที่เป็นไปด้วยความยากลำบาก เพราะโดยส่วนใหญ่ถนนจากหมู่บ้านมายังตลาดยังไม่มีการพัฒนา มีแต่ทางเดินระหว่างหมู่บ้าน ทางเกวียน อีกทั้งรถยนต์ยังเป็นสิ่งห่างไกลเกินไปสำหรับสังคมในยุคนั้น สิ่งของคนในหมู่บ้านประมงในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีสามารถติดต่อกับโลกภายนอกได้ มีเพียงการเดินทางเท้า ทางเรือหรือเกวียนเท่านั้น เมื่อเป็นเช่นนั้นคนในหมู่บ้านนอกเมืองจึงเดินทางมายังตลาด มากกว่าที่คนในชุมชนเมืองจะเดินทางออกไปยังหมู่บ้าน หากไม่จำเป็นอย่างยิ่งคนในเมืองจะไม่เดินทางมายังหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลออกไป

ดังนั้นเมื่อจับปลาได้มากแล้ว ชาวประมงจะนำปลาที่จับได้ใส่ภาชนะเช่น ตะกร้าหรือกระสอบจากนั้นจึงหาบด้วยไม้คานไปขายที่ตลาด ส่วนใหญ่จะเป็นการเดินทางลัดเลาะไปตามทางเท้า หรือทางสาธารณะผ่านหมู่บ้านต่าง ๆ จนถึงตลาด ปลาที่นำไปขายจะมีพ่อค้าคนกลางที่ตลาดมารับซื้อเมื่อเดินทางไปถึง โดยมีได้วางขายด้วยตนเองเพราะตลาดส่วนใหญ่จะมีการจับจองที่ขาย คนภายนอกที่เข้าไปจัดหาที่ขายไม่ได้หรือถ้าจะขายก็ต้องเสียเงินค่าเช่าที่ ดังนั้นจึงไม่นิยมขายปลาเอง หลังจากขายปลาแล้วก็อาจซื้อของที่ตนเองต้องการกลับมาด้วย อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่ายุคดังกล่าวจะเป็นยุคที่มีการจับปลาเพื่อขายที่ตลาดแต่ความสัมพันธ์ทางสังคม ในรูปแบบสังคมประมงก็ยังมีได้เปลี่ยนแปลงไปมากนัก ทั้งนี้เนื่องจากคนส่วนใหญ่ยังรู้จักตลาดไม่มากและนานครั้งจึงจะรวมตัวเป็นกลุ่มเดินทางเข้าไปในเมือง เพื่อซื้อเครื่องมือจับปลาและข้าวของเครื่องใช้ที่จำเป็น ดังนั้นปริมาณปลาที่นำไปขายจึงยังไม่มากเท่าใดนัก

ยุคขายปลาอยู่กับบ้าน

เมื่อระบบการคมนาคมได้มีการพัฒนาให้สะดวกขึ้น โดยเฉพาะการสร้างถนนที่เป็นเครือข่ายและสามารถติดต่อกันได้โดยสะดวกระหว่างเมืองและหมู่บ้าน ดังนั้นพ่อค้าแม่ค้าคนกลางที่ค้าขายปลาที่อยู่ในตลาดจึงเริ่มมองหาปลาจากแหล่งน้ำเพื่อนำมาขายยังตลาด ดังนั้นจึงได้เดินทางออกไปรับซื้อปลาจากชาวประมงยังหมู่บ้านที่จับปลาได้มาก โดยจะเดินทางออกไปซื้อยังหมู่บ้านเป็นจุด ๆ อาจเป็นตอนเช้าหรือตอนเย็นซึ่งเป็นช่วงที่ชาวประมงขึ้นจากแหล่งน้ำ ชาวประมงก็จะนำปลาที่จับปลาได้ไปขายแก่พ่อค้าแม่ค้าที่มารับซื้อปลา นอกจากนี้ในหมู่บ้านของชาวประมงเองอาจจะมีแม่ค้าคนกลางมารับซื้อปลาจากชาวประมงในหมู่บ้าน แล้วค่อยขายส่งให้แก่พ่อค้าและแม่ค้าที่มารับซื้อปลาจากในเมืองอีกทอดหนึ่ง หรืออาจจะนำไปขายเองที่ตลาดซึ่งอาจจะเป็นการไปขายส่งหรือนำไปขายปลีกเอง ในยุคนี้เป็นยุคที่มีการจับปลามากเนื่องจากชาวประมงไม่ต้องกังวลเรื่องการเดินทาง อีกทั้งมีผู้รับซื้อแบบไม่จำกัดจำนวนซึ่งเมื่อว่างเว้นจากการทำนา ทำสวนหรือทำไร่ก็จะลงจับปลา มีการใช้เครื่องมือที่มีความทันสมัยมากขึ้น กว่าเครื่องมือที่มีการสร้างจากภูมิปัญญาเดิมของคนในชุมชน ซึ่งสามารถหาซื้อได้จากร้านค้าในตลาด ดังนั้นปลาในยุคนี้จึงไหลออกจากชุมชนไปยังตลาดเป็นจำนวนมาก

ยุคซื้อปลากิน

ยุคนี้เป็นยุคที่มีการล่มสลายลงของวัฒนธรรมปลาในชุมชนประมงเดิม เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่ผ่านมาเช่น การจับปลาที่มาก น้ำเน่าเสีย การปิดกั้นทางเดินของปลา ส่งผลให้ปลาในแหล่งน้ำต่าง ๆ

ได้ลดจำนวนลง อีกทั้งคนในชุมชนประมงได้เปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตแบบเดิมของตนเองลงอย่างสิ้นเชิง ซึ่งสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้เกิดขึ้นหลังจากการเปลี่ยนแปลงการพัฒนาประเทศโดยรัฐ ทำให้การจับปลาในแหล่งน้ำถูกลดความสำคัญลง และหันไปประกอบอาชีพอื่นเช่นปลูกข้าวแทน นอกจากนี้ยังมีการรับเอาวัฒนธรรมของสังคมเมืองเข้ามาในหมู่บ้านและชุมชน ดังนั้นคนในชุมชนที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำจึงหันไปประกอบอาชีพอื่นแทน เช่น รับจ้าง ค้าขาย รับราชการ เป็นต้น ส่วนการจับปลาในแหล่งน้ำเป็นเพียงการจับ เพื่อการดำรงชีพในแต่ละวันซึ่งว่างเว้นจากงานอื่น และมีน้อยมากที่จับปลาเป็นอาชีพหลักดังเช่นเดิม ดังนั้นคนในยุคนี้หากต้องการบริโภคปลาจะต้องไปซื้อหาที่ตลาด หรือร้านอาหารต่าง ๆ เนื่องจากปลาที่ใช้บริโภคในปัจจุบันต้องผ่านกลไกของตลาด โดยมีพ่อค้าหรือแม่ค้านำปลาที่จัดหาได้มาขายที่ตลาด นอกจากนี้คนในหมู่บ้านต่าง ๆ หากไม่ได้ออกไปจับปลา ถ้าต้องการจะได้ปลามาบริโภคอาจไปซื้อหาปลาที่ตลาดสดประจำอำเภอ ตำบล ร้านค้าในหมู่บ้าน หรืออาจจะมีพ่อค้าแม่ค้าที่นำปลาบรรทุกใส่รถมาเร่ขายพร้อมกับอาหารอย่างอื่นตามหมู่บ้านอยู่เป็นประจำ

ปัจจัยที่มีผลกระทบต่อปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

การจับปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีของแต่ละหมู่บ้านนั้น จะอาศัยแหล่งน้ำที่แตกต่างกันออกไป ทั้งการจับจากจากลำห้วยสาขา หนอง คลอง บึง หรือแม่น้ำขนาดใหญ่ ผลจากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตลอดระยะที่ผ่านมา ทำให้หมู่บ้านเหล่านี้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่เกี่ยวข้องกับปลาทั้งด้านบวกและด้านลบ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชีมากบ้างน้อยบ้าง ตามความสำคัญของการใช้ปลาในการยังชีพ การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับปลานั้นส่วนใหญ่นั้นเกิดขึ้นอันเป็นผลมาจากการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากร ผลกระทบที่เกิดขึ้นจากโครงการสำคัญ ๆ ของรัฐ และการเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจในลุ่มแม่น้ำสายนี้ เช่น การสร้างเขื่อน ฝาย โรงงานอุตสาหกรรมต่าง ๆ และการเกิดระบบตลาดต่าง ๆ ตามลำดับ ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

การเพิ่มขึ้นของประชากร

จากแนวโน้มการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรในลุ่มแม่น้ำชี จากอดีตจนถึงปัจจุบัน ประกอบกับการเปลี่ยนแปลงจากการพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ ส่งผลทำให้ผู้คนในลุ่มแม่น้ำสายนี้ต้องต่อสู้ดิ้นรนเพื่อเอาชีวิตรอด โดยเพิ่มการนำทรัพยากรซึ่งเดิมเป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงชีพเข้าสู่กลไกของตลาดเป็นจำนวนมากทำให้ทรัพยากรเหล่านี้ลดลง ปลาก็เป็นทรัพยากรชนิดหนึ่งที่เข้าสู่กลไกนี้เช่นเดียวกับทรัพยากรอื่นที่ถูกนำเข้าสู่กลไกของตลาดมากขึ้น ดังตัวอย่างที่เกิดขึ้นกับชุมชนประมงบ้านท่าศิลา ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่จับปลาเป็นอาชีพหลักในเขื่อนอุบลรัตน์ ดังที่นาย ทนง ลำภานาง⁵ เล่าให้ฟังว่า “แต่เดิมนั้นปลาในเขื่อนนั้นมีมากวันหนึ่งจับได้หลายสิบกิโลกรัมแต่ราคาไม่แพง วันหนึ่งขายได้ 50-100 บาท ไม่ค่อยเป็นราคา แต่ต่อมาเมื่อคนรู้จักว่ามีปลามากก็เดินทางมาตั้งถิ่นฐานมากขึ้นและจับปลากันทุกคน จับได้ก็เอาไปขายที่ท่าปลาเอาเงินมาใช้จ่าย นับวันจำนวนปลาก็ลดลงเรื่อย ๆ คนไหนถ้าอยากได้ปลามากก็ต้องใช้เครื่องมือมากขึ้นและทันสมัยขึ้นมากกว่าแต่ก่อน ทุกวันนี้ถ้าหากปลาบางวันแทบไม่ได้ปลามากินมาขายปลาหายไปกว่าแต่ก่อนมาก บางคนต้องออกไปรับจ้างตัดอ้อยบ้าง รับจ้างคานา เกี่ยวข้าว หรือเป็นช่างก่อสร้างในเมืองก็มี ”

การใช้ปุ๋ยและยาปราบศัตรูพืชในภาคการเกษตร

การเพิ่มผลผลิตพืชเศรษฐกิจของประเทศเช่น ข้าว พืชไร่ ไม้ผล ไม้ยืนต้น ผักและไม้ดอกไม้ประดับให้มีปริมาณเพียงพอกับความต้องการ และมีความจำเป็นเร่งด่วนในการผลิตอาหารเพื่อเลี้ยงประชากรที่เพิ่มขึ้น นอกจากนี้ยังเป็นการเพิ่มวัตถุดิบสำหรับป้อนโรงงานอุตสาหกรรมทางการเกษตร ทั้งภายในและนอกประเทศ ซึ่งการเพิ่มผลผลิตแต่เดิมนั้นทำโดยการขยายพื้นที่เพาะปลูกด้วยวิธีธรรมชาติ หรือการบุกเบิกที่ป่า แต่การทำการเกษตรในสมัยต่อมาไม่สามารถกระทำได้อีกต่อไป เนื่องจากไม่คุ้มทุนเนื่องจากมีพื้นที่จำกัด และมีแนวโน้มว่าพื้นที่ทางการเกษตรจะลดลงอย่างต่อเนื่อง ดังนั้นทางเลือกที่ถูกนำมาใช้คือการใช้ปุ๋ยและยาปราบศัตรูพืชในการช่วยเพิ่มผลผลิต

ผลจากการใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลงต่อปลานั้น มีความสอดคล้องกับคำบอกเล่าของชาวประมงบ้านหันพัฒนาและหมู่บ้านอื่นๆ เช่น บ้านท่าศาลา และบ้านท่าขอนยางเป็นต้น ซึ่งชาวบ้านเหล่านี้ได้พูดถึงจุดเริ่มต้นของการใช้ปุ๋ย และสารเคมีในการกำจัดศัตรูพืชในท้องถิ่นของตนเองว่า “ในหมู่บ้านของเราเริ่มมีการใช้ปุ๋ยและยาฆ่าปูใส่ลงไปในนาข้าวในช่วงปี พ.ศ. 2505 – 2506 โดยยาฆ่าปูที่ซื้อมาใส่ในช่วงแรกคือ ยาโฟลิดอน ซึ่งก็มีการใช้ต่อมาเรื่อยๆ จนถึงปี พ.ศ. 2525 จึงได้เปลี่ยนมาใช้ยาฆ่าปูชนิดฟูราดานและพาเดิน และในปีนี้อเองที่มีการระบาดของโรคปลาไปทั่วปลาตายเน่าเหม็นไปทั่ว การเกิดโรคของปลาจะเริ่มจากปลาในนา ก่อนแล้วกระจายลงไปยังห้วยและหนองน้ำต่างๆ โดยในรอบปีปลาจะเป็นโรคอยู่ 2 ครั้งครั้งแรกจะเป็นช่วงปักดำเสร็จเรียบร้อยแล้ว (หลังจากใส่ยาฆ่าปู 1/2 - 1 เดือน ปลาที่ตายส่วนใหญ่จะเป็นปลาพวกปลากาดขาว ปลาช่อน ปลาดุก เป็นส่วนใหญ่ และปลาจะเริ่มตายครั้งที่สองในช่วงฤดูหนาวซึ่งเป็นช่วงที่ระดับน้ำลดลงแล้วปลาจะไปรวมกันที่บ่อแล้ว ปลาที่ตายนั้นจะมีกลิ่นเหม็นมาก เมื่อโยนให้สุนัขก็ไม่กินหรือแม้แต่แมลงวันก็ไม่ตอม” ซึ่งจากคำบอกเล่าของชาวบ้านนั้น พบว่ามีความสอดคล้องกับข้อมูลทางทฤษฎีข้างต้น และผลกระทบดังกล่าวนี้มีผลค่อนข้างมากกับปลาในลุ่มแม่น้ำชี ซึ่งการระบาดของโรคใหญ่เริ่มมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2525 และการระบาดของโรคปลาก็ยังปรากฏอยู่จนถึงทุกวันนี้ ถึงแม้ว่าในปัจจุบันนักวิชาการจะยังไม่สามารถยืนยันสาเหตุการเกิดโรคปลาที่แน่นอนได้ (หรือไม่พยายามจะยืนยันก็ตาม)

น้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรม

หลังแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 เป็นต้นมา ศูนย์กลางความเจริญของภาคอีสานและลุ่มแม่น้ำชี จะกระจุกตัวอยู่ในเขตศูนย์กลางของภูมิภาคนี้เป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะในเขตจังหวัดขอนแก่น ตลอดช่วงเวลาที่สืบเนื่องจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 1 ต่อเนื่องกันมาจนถึงปัจจุบันพบว่า ในพื้นที่ริมแม่น้ำสาขาสำคัญของระบบแม่น้ำชี เริ่มมีโรงงานอุตสาหกรรมขนาดใหญ่เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ทั้งนี้เนื่องจากโรงงานเหล่านี้ตั้งอาศัยน้ำจากแม่น้ำในการใช้ผลิตสินค้า โดยโรงงานอุตสาหกรรมจะไปกระจุกตัวในเขตแม่น้ำพอง ซึ่งถือเป็นแม่น้ำสาขาสำคัญของแม่น้ำชีในเขตจังหวัดขอนแก่น

หลังจากที่มีการตั้งโรงงานอุตสาหกรรมต่างๆ เหล่านี้ขึ้น ก็ทำให้เกิดผลกระทบต่อปลาและชาวประมงในพื้นที่แม่น้ำพอง ชี และมูล ที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ที่อยู่ต่ำกว่าโรงงานเหล่านี้มาโดยลำดับ นายวิจิต บุญท่ามา³ ชาวประมงบ้านท่าขอนยาง ซึ่งเป็นหมู่บ้านทางตอนกลางของแม่น้ำชีเล่าให้ฟังว่า “ในช่วงเวลา 10 กว่าปีที่ผ่านมามีคนจะมือน้ำเสียถูกปล่อยและปะปนมากับน้ำในแม่น้ำชีเสมอ มากบ้างน้อยบ้างถ้าช่วงไหนมีน้ำเสียปลาก็จะหลบหายไปทำให้จับปลาไม่ค่อยจะได้ และหากทิ้งไปสักระยะปลาก็จะกลับคืนมา น้ำเสียเหล่านี้จะมีลักษณะเหมือนคราบดำๆ เป็นแผ่นลอยมา บางครั้งเมื่อลงไปวางเครื่องมือจับปลาและสัมผัสกับน้ำเสียเหล่านี้

ผิวหนังก็จะเปื่อยเป็นแผล บริเวณนิ้วมือหรือนิ้วเท้าต้องรักษาตัวเป็นเวลาหลายวัน น้ำเหล่านี้ส่วนใหญ่จะถูกปล่อยออกมาในช่วงน้ำหลากหรือช่วงที่มีฝนตกใหม่ที่มีน้ำมากและน้ำเน่าเสียรุนแรงที่สุดเกิดในปี พ.ศ. 2535 "จากคำบอกเล่าดังกล่าวของชาวประมงที่จับปลาอยู่ทุกวันจะเห็นได้ว่า ผลกระทบดังกล่าวนั้นแม้จะไม่รุนแรง แต่ก็เกิดขึ้นอยู่เสมอ ไม่เพียงแต่เหตุการณ์นี้จะพบเฉพาะในหมู่บ้านทางตอนกลางของแม่น้ำชีเท่านั้น แต่ในหมู่บ้านท่าศาลา ซึ่งเป็นหมู่บ้านชาวประมงที่จับปลาเป็นหลักทางตอนปลายของแม่น้ำชี ก็พบปรากฏการณ์นี้เช่นเดียวกัน ซึ่งนาย ทองสุข ภูธา^๑ เล่าให้ฟังว่า "ช่วงไหนที่น้ำเสียมาปลาจะหนีลงไปทางด้านล่างเช่น ปลาหมอจะหายไปเลยกว่าจะจับได้ก็นานถึงจะกลับมา ส่วนปลาชนิดไหนทนน้ำเสียได้ดี เช่น ปลาคัง ซึ่งอยู่ในน้ำระดับลึก ก็ยังอยู่ตามกุดตามวังเช่นเดิม และตัวที่บ่งชี้ถึงการมีน้ำเสียผ่านหมู่บ้านที่สำคัญคือ หอยที่อาศัยอยู่ตามชายหาดของหมู่บ้านจะตายเป็นแพ จากนั้นจะเกยตื้นขึ้นไปตายอยู่ตามริมหาดเป็นจำนวนมาก" ดังนั้นจะเห็นได้ว่าถึงแม้ว่าในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชีจะมีโรงงานอุตสาหกรรมเพียงไม่กี่แห่ง แต่ก็ได้ส่งผลกระทบต่อนิเวศของปลาและความเป็นอยู่ของชาวประมงในลุ่มแม่น้ำชีเป็นอย่างมาก และในอนาคตหากการขยายตัวภาคอุตสาหกรรมมีเพิ่มมากขึ้น ก็เป็นที่เชื่อได้อย่างแน่นอนว่า จะส่งผลกระทบอย่างรุนแรงต่อปลาและชาวประมงในลุ่มแม่น้ำชีที่อาศัยปลาในการดำรงชีพเป็นหลักอย่างแน่นอน

ผลกระทบต่อปลาที่เกิดขึ้นจากเขื่อนและฝายที่สร้างขึ้นโดยองค์กรของรัฐ

ผลจากการพัฒนาโครงการระบบชลประทานต่างๆ ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันได้ส่งผลทั้งทางตรงและทางอ้อมต่อชนิดและประชากรปลา โดยทำให้ปลาซึ่งเดิมมีอยู่อย่างชุกชุมได้ลดจำนวนลงตามลำดับ มีหลายๆ ตัวอย่างที่สามารถเป็นเครื่องบ่งชี้เหล่านี้ได้ดี เช่น บ้านหันพัฒนาตำบลเขาว อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ปลูกข้าวเป็นหลัก คนในหมู่บ้านนั้นเดิมอาศัยการจับปลาเพื่อนำมาบริโภคจากลำห้วยที่เป็นสาขาเล็กๆ ของแม่น้ำชี หนองน้ำขนาดใหญ่ของตำบลและบ่อปลาในที่นา หมู่บ้านนี้มีปลาที่สามารถจับได้และนำมาบริโภคประจำคือปลาดุก ปลาช่อน และปลาหมอ ซึ่งสามารถจับได้ทั่วไป ส่วนปลาชนิดอื่นๆ เช่น ปลาขบ ปลานาง ปลาแค้ ปลาปิ้ง ปลาอุยหลังเขียว ปลาเกา ปลาแขยงธง เป็นต้น จะสามารถจับได้จากลำห้วย ซึ่งปลาเหล่านี้จะเดินทางมาจากแม่น้ำชีในช่วงฤดูวางไข่ (แต่ไม่ขึ้นมาถึงที่นา) และเมื่อถึงฤดูน้ำลงปลาเหล่านี้ก็จะเดินทางลงไปยังแม่น้ำชี ชาวประมงก็จะสร้างเครื่องมือดักทางปลาไว้เช่น ต้อน (เป็นการกั้นทางเดินของปลาโดยใช้ไม้ไผ่สานเป็นแผ่นแล้วกั้นลำห้วยทั้งสายเพื่อไม่ให้ปลาเดินทางผ่านไปได้) หรือการกักปลาโดยใช้ฝายฝายกั้นลำห้วยไม่ให้ปลาผ่านลำห้วยลงสู่แม่น้ำชี ซึ่งเมื่อถึงฤดูน้ำลงนี้ชาวประมงก็จะลงจับปลาเหล่านี้แล้วนำมาบริโภค แต่ในราวปี พ.ศ. 2498 กรมชลประทานได้ทำการสร้างประตูปิดกั้นลำห้วยเพื่อกักเก็บน้ำไว้ทำนาปรัง สำหรับช่วงฤดูหนาวต่อกับฤดูแล้ง ส่งผลทำให้ปลาเหล่านี้ซึ่งแต่เดิมสามารถเดินทางขึ้นมาวางไข่ได้ตามธรรมชาติ ได้ลดจำนวนลงเหลือน้อยมากหรือแทบจะไม่สามารถจับได้เลย เช่นเดียวกับในชุมชนบ้านท่าขอนยาง ตำบลท่าขอนยาง อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำชีทางตอนกลาง ซึ่งแต่เดิมนั้นจับปลาเพื่อการยังชีพเป็นหลักพบว่า ปัจจุบันชนิดและปริมาณของปลาได้ลดลงกว่าเดิมมาก โดยปลาที่ลดลงมากที่สุดได้แก่ ปลาขบ ปลาปิ้ง ปลาเผาะ ปลาชีว้าว ปลาหางพรา และปลาแขยงธง เป็นต้น พบว่าปลาที่กล่าวมาเหล่านี้มีการเดินทางขึ้นลงแม่น้ำผ่านหมู่บ้านตามฤดูกาลอยู่ทุกปี และหลังจากการสร้างฝายกั้นแม่น้ำชีทางตอนล่างของหมู่บ้าน (ฝายวังยางในเขตอำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์) ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2539 เป็นต้นมา พบว่าทำให้ปลาเหล่านี้ลดจำนวนลงมาก ซึ่งตัวบ่งชี้คือชาวประมงสามารถจับปลาเหล่านี้ได้น้อยมากหรือจับได้ 2 - 3 ปี ต่อครั้ง และในปัจจุบันปลาที่กำลัง

ลดลงมากคือ ปลารากกล้วย ซึ่งแต่เดิมหมู่บ้านท่าขอนยางแห่งนี้สามารถจับปลาชนิดนี้ได้เป็นจำนวนมาก ทั้งนี้เนื่องจากระดับของน้ำที่สูงขึ้น จากการปีดฝายในช่วงฤดูแล้งทำให้จับปลาเหล่านี้ไม่ได้ นอกจากนี้จากการบอกเล่าของนาย วิจิต บุญท่ามา³ ยังเล่าให้ฟังอีกว่า “เมื่อถึงฤดูวางไข่ปลาจากแม่น้ำชีเกือบทุกชนิดจะเดินทางเข้าไปวางไข่ในชีหลง (ทะเลสาบรูปแอกหรือกุด) ในช่วงน้ำแดง แต่หลังจากที่มีการทำฝายกั้นน้ำระหว่างชีหลงและแม่น้ำชีเพื่อกันไม่ให้น้ำแห้งในฤดูแล้ง แล้วพบว่าถ้าหากปีใดฝนตกไม่มากนักน้ำในแม่น้ำชีขึ้นไม่สูงมากจนท่วมฝาย ปลาก็ไม่สามารถว่ายน้ำเข้าไปวางไข่ในชีหลงได้ หรือหากเข้าไปได้แต่น้ำเกิดแห้งอย่างรวดเร็วปลาที่อยู่ในชีหลงก็ออกมาจากชีหลงไม่ได้ ซึ่งอาจเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ปลาที่จับได้ลดลง”

นอกจากนี้ที่หมู่บ้านดอนแก้ว ตำบลกุ่มกวางปี อำเภอกุมกวางปี จังหวัดอุดรธานี ซึ่งตั้งหมู่บ้านอยู่บนเนินเกาะกลางหนองหาน พบว่าหลังจากมีการสร้างฝายกั้นลำน้ำปาวบริเวณบ้านปอ อำเภอกุมกวางปี จังหวัดอุดรธานี ในโครงการโขง ชี มูล ซึ่งห่างออกไปจากหมู่บ้านดอนแก้วประมาณ 2 – 3 กิโลเมตร พบว่าปลาหลายชนิดที่เคยขึ้นมาวางไข่ในช่วงน้ำแดงยังหนองหานได้หายไป ได้แก่ปลาเพี้ย ปลาโพงหรือปลาบ้า ปลานกเขา ปลาคุณ ปลากุ่ม ปลาหมู ปลาปลานาง ปลาปิ้ง ปลาปึกไก่ ปลาชีเหี้ย และปลายอนหลังเขียวตามลำดับ อย่างไรก็ตามพบว่าเมื่อมีการกั้นฝายกลับพบว่าปลาจำพวกปลาขาว และปลาในกลุ่มปลาตะเพียนได้เพิ่มจำนวนมากขึ้นกว่าเดิมมาก เช่นเดียวกับที่เขื่อนอุบลรัตน์ซึ่งเป็นเขื่อนแห่งแรกในภาคอีสานนั้น จากการบอกเล่าของ นาย หนูคล้าย หนองผือ⁶ ซึ่งเคยอาศัยอยู่ในหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำพองช่วงก่อนการสร้างเขื่อน ได้เล่าให้ฟังว่า “ก่อนมีการปิดเขื่อนในปี พ. ศ. 2509 นั้น ปลาในแม่น้ำพองนั้นมีมากมายและหลังจากปิดเขื่อนแล้วจำนวนปลาในเขื่อนอุบลรัตน์มีเพิ่มมากขึ้นโดยเฉพาะปลาในกลุ่มปลาเกล็ดเช่น ปลาสวาย ปลาอโไทย ปลากะมัง แต่มีปลาบางชนิดลดลง เช่น ปลายอนหลังเขียว ปลาซบ ปลาปิ้ง ปลาเผาะ ปลาแขยงธง เป็นต้น นอกจากนี้กรมประมงได้นำปลาหลายชนิดมาปล่อย เช่น ปลายี่สก นวลจันทร์เทศ ปลาสวาย ปลาตะเพียน ปลากะโห้ ปลานิล และปลาไน เป็นต้น เมื่อปลามีมากจึงเป็นสิ่งดึงดูดให้ผู้คนที่ต่างเข้ามาตั้งรกราก และยังชีพด้วยการจับปลาขายเป็นจำนวนมากและเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ และหลังจากที่กรมประมงออกจากเขื่อนไปปริมาณปลาที่จับได้เริ่มลดลงมาก” โดยปลาที่เริ่มเหลือน้อยลงคือ ปลาชะโด ปลาเค้า ปลานวลจันทร์ ปลาตุ๊กตุย ปลาสลิด และปลากำ เป็นต้น

การจัดการประมงโดยรัฐต่อชนิดพันธุ์ปลาและชาวประมงในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

เมื่อรัฐเข้ามามีบทบาทในการจัดการประมงในภาคอีสานและชุมชนลุ่มแม่น้ำชี ยังผลให้วิถีชีวิตของชาวบ้านโดยเฉพาะชุมชนที่ปลูกข้าวเป็นหลักได้เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งแต่เดิมนั้นมักขาดแคลนปลาในช่วงฤดูแล้ง แต่หลังจากที่มีการส่งเสริมให้มีการขุดบ่อเลี้ยงปลาในที่นา การเลี้ยงปลาในนาข้าวแล้วก็ทำให้ชาวบ้านเหล่านี้มีปลาในครัวเรือนของตนเอง และลดการออกไปจับปลาในแหล่งน้ำสาธารณะเช่น ลำห้วย หนอง คลอง หรือ บึงลง เพราะเมื่อถึงช่วงฤดูแล้งแล้วก็จะไปจับปลาในบ่อปลาที่ปล่อยเลี้ยงแทน นอกจากนี้ในแหล่งน้ำสาธารณะก็มีการปล่อยปลามาโดยลำดับ ทำให้ชาวบ้านสามารถมาจับปลาเอาไปบริโภคได้ นายบุญมี รัชชากักดี⁴ เล่าให้ฟังว่า “ประมงเริ่มนำปลามาปล่อยในแหล่งน้ำสาธารณะเช่น หนองท่ม หนองขอนแก่น มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2500 โดยปลาที่นำมาปล่อยครั้งแรกเป็นปลาหมอเทศ จากนั้นจึงเริ่มนำปลาปล่อยจริงจึงในปี พ.ศ. 2505 – 2506 และช่วงนี้เป็นช่วงที่ทุกคนในหมู่บ้านเริ่มขุดบ่อเลี้ยงปลาและปลาชนิดแรกที่นำมาปล่อยคือปลาไน และในปี พ.ศ. 2517 – 2518 เริ่มมีการปล่อยปลาเลี้ยงในนาข้าว โดยครั้งแรกประมงจะนำเอาพันธุ์ปลามาแจก พันธุ์ปลาที่ได้รับและเอามาปล่อยในนาข้าวคือ ปลาตะเพียน ปลานิล ปลาไน ต่อมาในปี พ.ศ.

2530 มีการสนับสนุนให้ชุดบ่อเลี้ยงปลาในหมู่บ้าน โดยจะเสียค่าชุดบ่อๆละ 4,500 บาท โดยการสนับสนุนของ ธกส. (แต่เดิมใช้วิธีลงแขก ชุดเองหรือจ้างแรงงานชุด) จนทำให้แทบทุกครัวเรือนในหมู่บ้านมีบ่อปลาของตนเองแล้วในปัจจุบัน” อย่างไรก็ตามจากผลที่เกิดขึ้นดังกล่าวนี้ ส่งผลกระทบไปถึงชาวประมงในชุมชนที่อาศัยการจับปลาเป็นหลัก โดยเฉพาะชาวประมงที่จับปลาเป็นอาชีพเนื่องจากเดิมเคยออกไปจับปลา จากนั้นก็จะนำปลาไปขายหรือแลกข้าวยังหมู่บ้านที่ปลูกข้าวและขาดแคลนปลา แต่ปรากฏว่าเมื่อชาวบ้านในท้องถิ่นที่ปลูกข้าวมีปลาสำหรับบริโภคเองแล้ว ก็ลดการซื้อหรือแลกข้าวกับชาวประมงลง ดังที่ นายบุญ ผาหลายทอง⁷ ซึ่งเคยเป็นพ่อค้าทางเรือของบ้านท่าศาลาเล่าให้ฟังว่า “แต่ก่อนได้มีการนำเอาปลาแดง ลงเรือไปขายไปแลกข้าวยังพื้นที่นาโคกแถวเขบก เขบาย ปรากฏว่าชาวบ้านมาซื้อปลาแดงกินดี แต่พอมีการเลี้ยงปลาของตนเองแล้วปรากฏว่าไม่มีคนซื้อปลาแดงที่นำไปขายจึงเลิกทำการค้าแบบนี้” ซึ่งจากเหตุการณ์ดังกล่าวถือเป็นปรากฏการณ์การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชีที่เกี่ยวข้องกับปลาในอีกมิติหนึ่ง

การลดลงของป่าบุง ป่าทามในพื้นที่ชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

นอกจากปัจจัยที่ทำให้มีการจับปลาเพิ่มขึ้น อันเนื่องมาจากการเพิ่มขึ้นตามจำนวนประชากร ผลจากการใช้ปุ๋ยเคมี การเน่าเสียของแม่น้ำ การสร้างเขื่อนหรือฝายกั้นแหล่งน้ำต่างๆแล้ว ปัจจัยที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้จำนวนของปลาลดลงคือ อาหาร และแหล่งหลบซ่อนตามธรรมชาติของปลาได้ลดลงเป็นอย่างมาก การลดลงของป่าที่อยู่ริมแม่น้ำชีและแม่น้ำสาขาเนื่องมาจากการจับจองพื้นที่เพาะปลูกพืชเศรษฐกิจหรือการตัดไม้เผาถ่าน ซึ่งแต่เดิมนั้นมีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ ป่าไม้เหล่านี้เป็นการทำลายแหล่งที่พ่อแม่ปลาจะเดินทางมาวางไข่ เนื่องจากมีปลาบางชนิดที่ต้องอาศัยต้นไม้อายุน้อยที่น้ำท่วมถึงเกาะไข่ไว้ไม่ให้ลอยไปตามกระแสน้ำ หลังจากผสมพันธุ์ในช่วงฤดูน้ำแดง และเมื่อไข่ที่ได้รับการผสมฟักออกเป็นตัวแล้ว ลูกปลาที่ฟักเรียบร้อยแล้วก็จะเจริญเป็นลูกปลาที่มีขนาดเล็กในช่วงฤดูน้ำขึ้นราวเดือนตุลาคม – พฤศจิกายน ก็จะอาศัยพงไม้ที่มีหนาม หรือไม้ที่หนาแน่นเป็นแหล่งหลบซ่อนจากการถูกล่าโดยปลาขนาดใหญ่ นอกจากนี้ใบของพืชบางชนิดเช่น ใบนอต จะเป็นอาหารของปลาที่กำลังเจริญเหล่านี้ โดยจะสังเกตได้จากป่าทามในช่วงฤดูน้ำลงนั้นต้นไม้อายุน้อยที่ปลาสามารถกินใบเป็นอาหารได้นั้น จะไม่มีใบเหลืออยู่เลยทั้งที่พืชเหล่านี้ทนต่อการถูกน้ำท่วมได้ดี นอกจากใบของพืชเหล่านี้แล้ว ผลของไม้ในป่าทามบางชนิดยังเป็นอาหารตามธรรมชาติของปลาหลายชนิด ซึ่งชาวประมงเองหลังจากผ่านการสังเกตและบอกเล่าของผู้รู้ ก็ได้มีการประยุกต์นำเอาผลไม้สุกของพืชเหล่านี้ ซึ่งจะสุกเต็มที่ในช่วงเดือนตุลาคม – พฤศจิกายน พร้อมกันทั้งป่า และร่วงหล่นลงสู่ลำน้ำกลายเป็นอาหารของปลานั้นมาเป็นเหยื่อสำหรับการปักเบ็ด ซึ่งก็สามารถจับปลาที่ต้องการเหล่านี้ได้เป็นอย่างดี นายทองสุข ภูธา⁸ เล่าให้ฟังว่า “มีพืชหลายชนิดที่เป็นอาหารของปลาซึ่งเดิมมีมากในป่าทามริมแม่น้ำและกุดต่างๆ เมื่อถึงฤดูน้ำขึ้นราวเดือนตุลาคม – พฤศจิกายน น้ำก็จะท่วมป่าทามเหล่านี้ และช่วงเวลาดังกล่าวจะมีลูกไม้มากมายต้นต่างๆเหล่านี้สุกและหล่นลงมาจากต้นและลอยไปตามน้ำ ก็จะมีปลานานาชนิดเช่น ปลาสร้อย ปลาปิ้ง ปลาเผาะ ปลาอุย จะมารอกินลูกไม้เหล่านี้จนอยู่ได้ต้นไม้อายุเหล่านี้จะมีลักษณะพิเศษคือจะจำเพาะเลือกกินเฉพาะต้น แม้ว่าจะมีลูกไม้หลายๆชนิดอยู่บริเวณเดียวกันก็ตาม ปัจจุบันป่าทามลดลงมากเนื่องจากการจับจองและถางป่าออกไป เพื่อเตรียมเป็นที่เพาะปลูกปอ ทำให้อาหารของปลาเหล่านี้ลดลง ซึ่งการที่ต้นไม้มากมีลูกเป็นอาหารปลาลดลงก็พบว่าปลากลุ่มที่มากินหมากไม้เหล่านี้ลดลงด้วย”

การเปลี่ยนแปลงของปลากับการปรับตัวของชาวประมงในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

ในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพา (ก่อนปี พ.ศ. 2480) ปลาถือได้ว่าเป็นทรัพยากรที่มีความสำคัญ และมีบทบาทต่อวิถีชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชีควบคู่มากับข้าว แต่เมื่อก้าวเข้าสู่ยุคทุนนิยม (พ.ศ. 2504) บทบาทของข้าวได้เปลี่ยนไปกลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญ และมีการปลูกกันอย่างแพร่หลายเกือบทุกพื้นที่ในลุ่มแม่น้ำชี เพื่อประโยชน์ทั้งการนำมาใช้ในการบริโภคและเป็นสินค้าทางการเกษตรของคนในชุมชน ในทางตรงข้ามทรัพยากรปลากลับมีบทบาทลดลงเป็นอย่างมาก เมื่อระบบตลาดเทศบาลในชุมชนเมืองเกิดขึ้นราวปี พ.ศ. 2480 - 2500 ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงความหมายของปลาจากเดิมที่คนในชุมชนชนบทเคยให้ความหมายในเชิงทรัพยากรที่มีความสำคัญในการเป็นสิ่งสำหรับการแลกเปลี่ยนในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2480 กลับกลายเป็นสินค้าที่สามารถซื้อขายได้ด้วยระบบของเงิน ส่งผลให้เกิดอาชีพประมงในชุมชนต่างๆ ที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำอย่างกว้างขวาง หลังจากปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา เมื่อมีการจับปลาอย่างแพร่หลายจึงทำให้จำนวนปลาในแหล่งน้ำธรรมชาติเริ่มลดลง ส่งผลทำให้ปลาจากแหล่งน้ำธรรมชาติถูกป้อนเข้าสู่ระบบตลาดก็ลดลงตามไปด้วย การที่จำนวนปลาในแหล่งน้ำธรรมชาติลดลงนั้น ส่งผลทำให้อาชีพการจับปลาขายก็เริ่มลดลงเช่นเดียวกัน ซึ่งในปัจจุบันปลาได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของอาหารทางเลือกเท่านั้น เนื่องจากระบบปศุสัตว์ภายในประเทศก้าวหน้าขึ้นโดยลำดับ มีการผลิตอาหารในระบบฟาร์มมากขึ้น เช่น ไก่ ไข่ไก่ เป็ด หมู และวัว เป็นต้น ซึ่งมีราคาถูกกว่าปลาที่จับได้ในธรรมชาติ

ในอีกด้านหนึ่งเมื่อมองถึงวิถีชีวิตของชาวประมงที่ดำเนินชีวิตอยู่ในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี จะพบว่ามีการเปลี่ยนแปลงและปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมาโดยลำดับ การเปลี่ยนแปลงและปรับตัวดังกล่าวนี้ขึ้นอยู่กับกระแสการเปลี่ยนแปลงของสังคมเมืองเป็นหลัก ซึ่งค่อยๆ ลื่นกินสังคมชนบทรอบนอกออกไปเรื่อยๆ โดยมีปัจจัยที่สำคัญในการเปลี่ยนแปลงคือ ความสะดวกสบายในการคมนาคมระหว่างเมืองกับชนบท การโฆษณาทางสื่อทั้งวิทยุโทรทัศน์เพื่อกระตุ้นให้คนในชนบทอยากมีอยากเป็น และกลไกของตลาดที่มีเงินเป็นศูนย์กลางของการแลกเปลี่ยน ประกอบกับการเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างสาธารณูปโภคที่จัดสรรโดยรัฐ เช่น ไฟฟ้า หรือน้ำประปา ระบบการศึกษาที่ทำให้แต่ละครอบครัวมีรายจ่ายเพิ่มขึ้น ปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ส่งผลทำให้ชาวบ้านซึ่งเดิมเคยประกอบอาชีพประมง หันไปประกอบอาชีพอื่นที่สามารถสร้างรายได้และมีความมั่นคงมากกว่าการจับปลาขาย ทำให้การจับปลาเพื่อการจำหน่าย ถูกลดบทบาทลงเป็นเพียงแค่อาชีพเสริมในช่วงที่ไม่มีงานอื่นทำเท่านั้น อย่างไรก็ตามก็มีบางชุมชนที่ถูกกระทำโดยรัฐในโครงการต่างๆ แล้วต้องหันมาประกอบอาชีพประมงเพิ่มขึ้นทั้งนี้เนื่องจากไม่มีอาชีพอื่นที่ดีกว่า เพราะมีข้อจำกัดในเรื่องของพื้นที่และชุมชนตั้งอยู่ในนิเวศที่ไม่เหมาะสมกับการเพาะปลูก

บุคลากร

- ¹นาย ประกอบ ช่อประพันธ์ บ้านท่าขอนยาง ตำบลท่าขอนยาง อำเภอกันทรวิชัย
จังหวัดมหาสารคาม วันที่ 4 มิถุนายน 2545
- ²นาย ดำเนิน เนื่องวรรณะ บ้านท่าขอนยาง ตำบลท่าขอนยาง อำเภอกันทรวิชัย จังหวัด
มหาสารคาม วันที่ 4 มิถุนายน 2545 (สัมภาษณ์)
- ³นาย วิชิต บุญท่ามา บ้านดินด้าตำบลเกิ้ง อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม
วันที่ 4 มิถุนายน 2545 (สัมภาษณ์)
- ⁴นาย บุญมี รักษาภักดี บ้านหันพัฒนา ตำบลเขา อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม
วันที่ 9 มิถุนายน 2545 (สัมภาษณ์)
- ⁵นายทอง ลำพานาง บ้านท่าศิลา ตำบลบ้านค้อ อำเภอโนนสัง จังหวัดหนองบัวลำภู
วันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2546 (สัมภาษณ์)
- ⁶นาย หนูคล้าย หนองผือ บ้านท่าศิลา ตำบลบ้านค้อ อำเภอโนนสัง จังหวัดหนองบัวลำภู
วันที่ 7 ตุลาคม 2545 (สัมภาษณ์)
- ⁷นายบุญ ผ่าลายทอง บ้านท่าศาลา ตำบลชีทวน อำเภอเขื่องใน จังหวัดอุบลราชธานี
วันที่ 19 กุมภาพันธ์ 2546 (สัมภาษณ์)
- ⁸นายทองสุข ภูธา บ้านท่าศาลา ตำบลชีทวน อำเภอเขื่องใน จังหวัดอุบลราชธานี
วันที่ 14 มิถุนายน 2545 (สัมภาษณ์)

ความหลากหลายทางชีวภาพกับชุมชนท้องถิ่นลุ่มแม่น้ำชี

ดร.ศุภชัย สมบัติโต และคณะ *

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่อง "ความหลากหลายทางชีวภาพกับชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำชี" มีวัตถุประสงค์เพื่อรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชีที่สัมพันธ์กับการใช้ทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพในท้องถิ่น โดยเลือกพื้นที่ศึกษาในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนต้น ตอนกลาง และตอนปลาย และใช้ระเบียบวิธีวิจัยแบบสังเกตอย่างมีส่วนร่วมเป็นหลักในการรวบรวมข้อมูล ผลจากการศึกษาพบว่าปัจจัยที่ทำให้ความหลากหลายทางชีวภาพเปลี่ยนแปลงคือ ความต้องการขั้นพื้นฐานของปัจจัย 4 คือ ความต้องการอาหาร ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค และเครื่องนุ่งห่ม ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้และเทคโนโลยีสมัยที่มีมากขึ้น ทำให้มนุษย์ต้องปรับตัวต่อสู้เพื่อความอยู่รอด อีกทั้งต้องมีการแข่งขันกับคนทั้งภายในและภายนอกในสังคม ตลอดจนสังคมโลกภายนอก ทำให้คนใน ท้องถิ่นเริ่มมีพฤติกรรมที่เห็นห่างจากการอยู่แบบพึ่งพาอาศัยกันของสังคมเกษตรกรรมแบบดั้งเดิม ไปสู่การอยู่แบบสังคมเมืองชนบท มีการใช้ทรัพยากรจำนวนมากเพื่อตอบสนองให้คนในสังคมอยู่รอด และเพียงพอต่อความต้องการของตลอด และในที่สุดเมื่อทรัพยากรต่าง ๆ ได้ถูกแย่งชิงออกไปจากแหล่งกำเนิดเป็นจำนวนมาก ทำให้ผู้ที่อยู่อาศัยในสังคมที่เป็นผู้สร้างเริ่มวิตกกังวลและหาแนวทางการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างยั่งยืน และเกิดเป็นปรากฏการณ์ที่หวนกลับคืนมาสู่การฟื้นฟูสภาพวิถีชีวิตแบบดั้งเดิมความคู่ไปกับการดำเนินชีวิตแบบสมัยใหม่ อย่างไรก็ตามวิธีการปรับตัวของคนในสังคมยังต้องมีการเรียนรู้และปรับตัวอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้วิถีชีวิตของคนในสังคมเกษตรกรรมของชาวชนบทอยู่อย่างมีความสุขและปราศจากความขัดแย้ง

* คณะผู้วิจัยประกอบด้วย

1. อาจารย์ ดร.ศุภชัย สมบัติโต ภาควิชาเทคโนโลยีชีวภาพ คณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
2. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ปิยะพันธ์ แสนทวีสุข ภาควิชาดุริยางคศิลป์ คณะศิลปกรรม มหาวิทยาลัย

มหาสารคาม

3. อาจารย์วรณี สมบัติโต ภาควิชาเทคโนโลยีการอาหารและโภชนาศาสตร์ คณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัย

มหาสารคาม

4. นายอดิศักดิ์ อาจหาญ สถาบันวิจัยวลัยรุกขเวช มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

บทนำ

เป็นที่ทราบกันดีว่าทรัพยากรธรรมชาติของประเทศไทยถูกทำลายลงมากและเริ่มขาดแคลน โดยพื้นที่ป่าไม้ของประเทศลดลงกว่าครึ่งหนึ่งภายในช่วง 4 ทศวรรษที่ผ่านมา โดยสาเหตุสำคัญมาจากการบุกรุกเพื่อนำพื้นที่ป่ามาใช้ประโยชน์ในการเพาะปลูก ซึ่งส่งผลกระทบทำให้เกิดความเสียหายต่อความสมดุลของระบบนิเวศ (ecological system) และความหลากหลายทางชีวภาพ (biodiversity) และก่อให้เกิดความร่อยหรอของทรัพยากรธรรมชาตินำไปสู่ความขัดแย้งในสังคมที่รุนแรงมากขึ้น ซึ่งเป็นผลมาจากการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างสิ้นเปลืองและขาดการบริหารจัดการที่ดี จึงเป็นที่มาให้มีการวางรากฐานการปฏิรูปการเมืองและสังคมไทยโดยให้ประชาชนมีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาประเทศ ทั้งในเรื่องการพัฒนาท้องถิ่นและการกระจายอำนาจ การดูแลทรัพยากรธรรมชาติและจัดการสิ่งแวดล้อม การอนุรักษ์ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมท้องถิ่น รวมทั้งมีข้อผูกพันที่จะต้องปฏิรูปการศึกษาและการสาธารณสุข เพื่อนำไปสู่การคุ้มครองคนไทยทุกคนอย่างเสมอภาคและเป็นธรรม ภายใต้การบริหารจัดการที่มีคุณภาพ ประสิทธิภาพ และการมีส่วนร่วมของทุกฝ่ายในสังคม

ความหลากหลายทางชีวภาพมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการเป็นอยู่และความอยู่รอดของมนุษย์ เพราะความหลากหลายทางชีวภาพเป็นทรัพยากรธรรมชาติอย่างหนึ่งซึ่งเป็นที่พึ่งพาอาศัยของมนุษย์โดยเป็นปัจจัยสี่ (อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค) สำหรับการดำรงชีวิตของมนุษย์ทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม ในอดีตกาลที่ผ่านมามนุษย์ได้เรียนรู้การใช้ทรัพยากรชีวภาพเพื่อการดำรงชีวิตอย่างสอดคล้องกับธรรมชาติ และมนุษย์ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของสมดุลธรรมชาติตามกระบวนการวิวัฒนาการของมนุษย์ตั้งแต่เริ่มอุบัติมาบนโลก นอกจากนั้นมนุษย์ยังได้เรียนรู้สิ่งต่าง ๆ จาก ธรรมชาติและใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพ มีการพัฒนาและสั่งสมสืบสานเป็น องค์ความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่น เกิดเป็นกระบวนการที่ก่อให้เกิดความหลากหลายทางวัฒนธรรมประจำถิ่นของสังคมพื้นบ้านในกลุ่มชนต่าง ๆ และกลายเป็นเชื้อชาติเผ่าพันธุ์ที่หลากหลายในโลก ความหลากหลายทางชีวภาพยังเป็นผลผลิตของกระบวนการวิวัฒนาการสิ่งมีชีวิตที่เกิดขึ้นควบคู่กับการเปลี่ยนแปลงของสภาวะแวดล้อม ในทางชีววิทยาถือว่าความหลากหลายทางชีวภาพซึ่งมีความสำคัญยิ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์ของสิ่งมีชีวิตและกลไกการเกิดสิ่งมีชีวิตชนิดใหม่ ๆ ที่หลากหลายในแต่ละถิ่น ขณะที่ในด้านเศรษฐกิจและสังคมทั่วไปแล้วยังมีข้อสงสัยและความไม่แน่ใจเกี่ยวกับคุณค่าของความหลากหลายทางชีวภาพ เนื่องจากการค้นหาคุณค่าของสิ่งมีชีวิตชนิดใดชนิดหนึ่งนั้นเราต้องมีความรู้และเข้าใจในสิ่งมีชีวิตนั้นเสียก่อน ถ้าหากเราไม่เคยรู้จักมันเลยและไม่เคยรู้ว่ามันมีสิ่งนั้นอยู่ในโลกนี้แล้ว เราจะรู้ถึงคุณค่าของมันได้อย่างไร หากเราจะคิดอย่างนักธรรมชาติวิทยาผู้มีความเชื่อมั่นว่าสิ่งมีชีวิตทุกชนิดที่อุบัติขึ้นมาและมีชีวิตอยู่ได้ในสภาพธรรมชาติย่อมมีคุณค่าในตัวเองเสมอ เพียงแต่ว่าเราจะมึวิธีการค้นคว้าหาความรู้และนำคุณค่าในตัวของมันมาใช้ได้อย่างเหมาะสมหรือไม่เท่านั้น

ดังนั้น ด้วยความตระหนักถึงคุณค่าของความหลากหลายทางชีวภาพของพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชี โครงการวิจัยนี้จึงมุ่งสำรวจร่วมกับคนในชุมชนท้องถิ่นที่จะจัดทำแผนพื้นที่ และวินิจฉัยพืชที่มีอยู่ในพื้นที่ตัวแทนศึกษาบริเวณลุ่มแม่น้ำชี โดยเน้นพรรณพืชที่มีความสำคัญและสัมพันธ์กับวัฒนธรรมการดำรงชีวิตของคนและชุมชนท้องถิ่น ตลอดจนการใช้ประโยชน์จากพืชตามภูมิปัญญาท้องถิ่น จากนั้นจะพัฒนาการขยายพันธุ์พืชที่หายากหรือพืชใกล้สูญพันธุ์ด้วยเทคนิคต่าง ๆ และจัดการอนุรักษ์พันธุ์ในพื้นที่เหมาะสม ตลอดจนส่งกลับพันธุ์พืชที่ได้จากการขยายพันธุ์สู่ชุมชน เพื่อปลูกและรักษาพันธุ์กรรมของพืชให้คงอยู่ และไม่สูญหาย

ไปตามกาลเวลาหรือสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนไป นอกจากนี้จะได้จัดการสัมมนา อบรม และส่งเสริมให้คนในชุมชนมีความรู้ และชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของความหลากหลายทางชีวภาพที่จะเป็นชุมทรัพย์ที่มีอยู่ในท้องถิ่น และเป็นพลังของแผ่นดินที่เราจะนำมาใช้ได้อย่างไม่หมดสิ้น และเห็นว่าการศึกษาศภาพความหลากหลายทางชีวภาพกับชุมชนท้องถิ่นจึงเป็นเรื่องที่มีความสำคัญยิ่ง และเป็นพื้นฐานสำหรับการอนุรักษ์และการใช้ทรัพยากรชีวภาพที่ทรงคุณค่าเหล่านั้นอย่างมีประสิทธิภาพ เพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน (sustainable development) โดยไม่ฝืนธรรมชาติและไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม จากแนวคิดดังกล่าวกลุ่มงานวิจัยนี้คาดหวังที่จะได้ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น โดยใช้มิติทางประวัติศาสตร์เพื่อวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงในด้านความหลากหลายทางชีวภาพของทรัพยากรพันธุ์ไม้ซึ่งมีความสัมพันธ์ต่อวิถีชีวิตของคนในลุ่มน้ำชี อันจะเป็นข้อมูลพื้นฐานที่สามารถนำมาหาแนวทางที่เหมาะสมในการพัฒนาภูมิภาคนี้ให้ยั่งยืนต่อไป

ระเบียบวิธีการวิจัย

1. วิธีการศึกษาทั่วไป

การศึกษครั้งนี้เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น โดยใช้มิติทางประวัติศาสตร์เพื่อวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงในด้านความหลากหลายทางชีวภาพของทรัพยากรพันธุ์ไม้ซึ่งมีความสัมพันธ์ต่อวิถีชีวิตของคนในลุ่มน้ำชี สำหรับวิธีการศึกษาได้ดำเนินการดังนี้

1. ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
2. การสำรวจพื้นที่ โดยดำเนินการร่วมกันระหว่างนักวิจัย ผู้ช่วยวิจัย และผู้รู้ในชุมชน เพื่อสร้างกรอบแนวคิดและสำรวจข้อมูลเบื้องต้นของแต่ละพื้นที่ศึกษา
3. การวางแผนการศึกษาระดับพื้นที่ อันเป็นกระบวนการทำงานร่วมกันระหว่างนักวิจัย ผู้ช่วยวิจัย ผู้นำชุมชน ผู้รู้และชาวบ้านในพื้นที่ศึกษา
4. การเก็บรวบรวมข้อมูล เป็นการปฏิบัติงานของทีมวิจัยในพื้นที่ โดยการส่งผู้ช่วยวิจัยเข้าไปอาศัยในชุมชนที่ศึกษา และจะได้มีการสังเกตพฤติกรรมของชาวบ้านในด้านต่าง ๆ และเก็บรวบรวม ข้อมูล ดังต่อไปนี้

4.1 ข้อมูลเชิงคุณภาพ ใช้วิธีการศึกษาหลายวิธีประกอบกัน คือ

- 4.1.1 การศึกษาประวัติศาสตร์จากคำบอกเล่า (Oral History)
- 4.1.2 การศึกษาข้อมูลจากเอกสาร (Documentary Study)
- 4.1.3 การสัมภาษณ์ แบ่งออกเป็น
 - 4.1.3.1 การสัมภาษณ์กลุ่ม (Group Interview)
 - 4.1.3.2 การสัมภาษณ์ผู้ให้ข่าวสำคัญ (Key-Informal Interview)
 - 4.1.3.3 การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-Depth Interview)
 - 4.1.3.4 การสัมภาษณ์ทั่วไป (General Interview)
- 4.1.4 การสังเกต แบ่งออกเป็น
 - 4.1.4.1 การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation)
 - 4.1.4.2 การสังเกตทั่วไป (General Observation)

5. การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ ใช้วิธีการวิเคราะห์ผูกโยงความสัมพันธ์ในเชิงเหตุผล และเชิงประจักษ์ของเหตุการณ์ในเชิงมิติทางประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นใน แต่ละช่วงเวลาของแต่ละชุมชน

6.การจัดกิจกรรมแบบมีส่วนร่วมระหว่างทีมวิจัยกับผู้รู้ ตลอดจนชาวบ้านในชุมชน เพื่อเล่าถึงเรื่องราวในประวัติศาสตร์และเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อชุมชน อีกทั้งการแสดงความคิดเห็นเพื่อหาแนวทางอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืน

2. พื้นที่ทำการศึกษาวิจัย

การศึกษานี้ได้แบ่งพื้นที่ศึกษา โดยแบ่งชุมชนที่อยู่ในเขตลุ่มแม่น้ำชีเป็น 3 ส่วนคือ

2.1 พื้นที่ศึกษาลุ่มแม่น้ำชีตอนบน จำนวน 3 พื้นที่ คือ

2.1.1 พื้นที่บ้านหลังสัน ต.วังตะเฆ่ อ.หนองบัวระเหว จ.ชัยภูมิ

2.1.2 พื้นที่บ้านวังกำแพง ต.ชีบน อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ

2.1.3 พื้นที่บ้านสำนักตุมกา ต.วังตะเฆ่ อ.หนองบัวระเหว จ.ชัยภูมิ

2.2 พื้นที่ศึกษาลุ่มแม่น้ำชีตอนกลาง จำนวน 2 พื้นที่ คือ

2.2.1 พื้นที่บ้านโนนคำ ต.เมืองไพร อ.เสลภูมิ จ.ร้อยเอ็ด และ บ้านน้ำจั้นใหญ่

ต.บึงเกลือ อ.เสลภูมิ จ.ร้อยเอ็ด

2.2.2 พื้นที่บ้านหนองหมื่นถ่าน ต.หนองหมื่นถ่าน อ.อาจสามารถ จ.ร้อยเอ็ด

2.3 พื้นที่ศึกษาลุ่มแม่น้ำชีตอนล่าง จำนวน 1 พื้นที่ คือ

2.3.1 พื้นที่บ้านหัวเมือง ต.หัวเมือง อ.มหาชนะชัย จ.ยโสธร

ผลการศึกษา

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสาน เป็นภาคที่มีขนาดของพื้นที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย ในอดีตภูมิภาคนี้ได้รับอิทธิพลจากการเคลื่อนตัวของเปลือกโลกสัมพันธ์กับการยกตัวสูงขึ้นของเทือกเขา เป็นผลให้เปลือกโลกในเขตนียกตัวโค้งสูงขึ้น ก่อให้เกิดภูมิฐานเป็นที่ราบสูงและในบางบริเวณมีพื้นที่ต่ำทำให้น้ำทะเลแทรกเข้ามาท่วมถึงเป็นบางครั้งบางคราว ก่อให้เกิดการสะสมของชั้นเกลือในภูมิภาคนี้ด้วย โดยที่ภูมิภาคนี้ได้ยกตัวสูงเป็นขอบชั้นแยกตัวจากภาคกลางชัดเจนด้วยเทือกเขาเพชรบูรณ์ และเทือกเขาแดงพระยาเย็น ตามแนวทิศเหนือผาดผ่านเฉียงลงมาทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ จากเขตจังหวัดสกลนคร ผ่านภาพสินธุ์ ลงมาสู่อุบลราชธานี ซึ่งมีเทือกเขาภูพานทอดตัวเป็นสันแบ่งภาคอีสานออกเป็น 2 แอ่ง คือ แอ่งสกลนคร และ แอ่งโคราช

แม่น้ำชี

เกิดจากลำน้ำสายย่อยหลายสายไหลมารวมกัน ต้นกำเนิดของแม่น้ำชีอยู่ที่เขาค้อม้าง กับเขายอดชี ในทิวเขาด้านทิศตะวันตกบริเวณเทือกเขาเพชรบูรณ์ และเทือกเขาแดงพระยาเย็น จากนั้นไหลมารวมกันเป็นแม่น้ำชีที่จังหวัดชัยภูมิ ต่อจากนั้นสายน้ำก็ไหลคดเคี้ยวลงไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ผ่านพื้นที่เขตจังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม ภาพสินธุ์ ร้อยเอ็ด ยโสธร และอุบลราชธานี แม่น้ำชีประกอบไปด้วยลำน้ำสาขาหลายสาย โดยแบ่งออกเป็นลำน้ำชีตอนบน มีลำสะพุง ลำกระเจวน ลำคันฉู น้ำพรม น้ำพาง น้ำพองโก น้ำวังมน (อยู่ในเขตจังหวัดชัยภูมิเป็นส่วนใหญ่) ลำน้ำชีส่วนที่สองมีห้วยสามหมอก ลำน้ำชีส่วนที่สาม มีลำน้ำพองตอนบน ห้วยพวย ลำพะเนียง ลำน้ำพรม ลำน้ำเชิญ ลำน้ำพองตอนล่าง ห้วยสายบาตร ลำห้วยคะคาง และลำน้ำชีส่วนที่สี่ ประกอบด้วยลำปาวตอนบน ลำพันชาด ลำปาวตอนล่าง ห้วยแอ่ง ลำน้ำยั้ง และลำน้ำชี

ตอนล่าง แล้วลำน้ำทั้งหมดนี้จึงไหลไปรวมกับแม่น้ำมูล อันเป็นแม่น้ำอีกสายหนึ่งที่อยู่ทางตอนล่างของแอ่งโคราช ซึ่งบรรจบกันที่อำเภอเมืองอุบลราชธานี ก่อนจะไหลลงสู่แม่น้ำโขง ที่อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานีต่อไป รวมแม่น้ำชีมีความยาวทั้งหมดประมาณ 765 กิโลเมตร ซึ่งนับว่าเป็นแม่น้ำที่มีความยาวมากที่สุดในภาคอีสาน และในพื้นที่อาณาบริเวณนี้ยังเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำชี ถือเป็นอู่ข้าวอู่น้ำที่สำคัญของชาวอีสานอีกด้วย

ถึงแม้ว่าพื้นที่โดยรอบแม่น้ำชี มีลักษณะของภูมิฐานเป็นที่ลุ่มริมแม่น้ำแต่ก็ไม่ได้มีความราบแบนกว้างใหญ่เฉกเช่นพื้นที่ราบลุ่มในภาคกลาง แต่มีความสูงต่ำของพื้นที่แตกต่างกันไป โดยเฉพาะลำน้ำชีตอนบนในบางช่วงจะมีตลิ่งสูงชันมาก บางช่วงก็มีความลาดเท นอกจากนี้แม่น้ำชียังมีปริมาณน้ำมากและไหลแรงเชี่ยวกรากในฤดูฝน ส่งผลให้ในหลายท้องที่น้ำก็จะเอ่อล้นจากร่องน้ำในแม่น้ำขึ้นมาท่วมพื้นที่เป็นบริเวณกว้าง ในขณะที่ในฤดูแล้งปริมาณน้ำจะมีน้อย และในบางปีบางตอนบางช่วงของแม่น้ำแทบเหือดแห้ง จะเห็นตลิ่งสูงชันมากได้ อันมีสาเหตุมาจากพื้นดินส่วนใหญ่ของพื้นที่ลุ่มน้ำชีจะเป็นดินทราย ซึ่งมีคุณสมบัติในการอุ้มน้ำและกักเก็บน้ำได้น้อยมาก อีกทั้งบางส่วนของดินมีหินแลงร่วน หรือ หินลูกรัง สลับอยู่ด้วย ซึ่งก็มีคุณสมบัติในการอุ้มน้ำอยู่บ้างแต่ไม่ดี อย่างไรก็ตามลำน้ำชีตอนปลายจะมีลักษณะเป็นที่ราบต่ำ ตลอดจนลักษณะของเส้นทางน้ำและแหล่งน้ำที่เกิดขึ้น จะมีลักษณะทางน้ำโค้งตัว (Meander) มีทะเลสาบรูปแอกหรือกุด (Ox-bow lake) ก่อให้เกิดสภาพพื้นที่เป็นบึงตามจำนวนมาก ซึ่งจะทำให้เกิดป่าชนิดหนึ่งซึ่งจะพบเป็นเฉพาะในถิ่นภาคอีสานนั่นคือป่าทาม ซึ่งถือว่ามีความสำคัญต่อวิถีการดำเนินชีวิตคนอีสานเป็นอย่างมาก

การเปลี่ยนแปลงความหลากหลายทางชีวภาพในเขตลุ่มน้ำชี

1. ยุคดั้งเดิม

สภาพการอยู่ดีกินดีของชาวนบพในลุ่มน้ำชีตั้งอยู่บนพื้นฐานของสังคมการเกษตรกรรมที่มีความมั่งคั่งและมั่นคงทางระบบนิเวศที่สมบูรณ์ ดังจะเห็นได้จากคำกล่าวของทั่วไปว่า “ในน้ำมีปลาในนามีข้าว” หรือ “ทรัพย์ในดินสินในน้ำ” ซึ่งสะท้อนให้มองเห็นภาพในอดีตว่าวิถีชีวิตของคนอีสานที่อาศัยอยู่กินกับทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ บรรพชนได้นำเอาทรัพยากรชีวภาพที่มีอยู่ประจำถิ่นมาใช้อย่างทะนุถนอมยั่งยืนและยาวนานจนกลายเป็น “เทคโนโลยีพื้นบ้าน” ที่สืบสานถ่ายทอดกันมาจนถือว่าเป็นองค์ความรู้ท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นการทำเกษตรกรรม การเพาะปลูกพืชพรรณธัญญาหาร การประมง การเลี้ยงสัตว์ การหาอาหารและยาสมุนไพรรักษาโรคจากป่า สิ่งเหล่านี้ล้วนมีคุณค่าต่อสังคมพื้นบ้านที่เป็นเอกลักษณ์ประจำแต่ละถิ่น นอกจากนี้ยังคงอยู่ในลักษณะของเศรษฐกิจแบบพอเพียงทั้งภายในครอบครัวและภายในชุมชนที่มีความเอื้ออาทรต่อกันแบบฉันทันพี่น้อง

ความหลากหลายทางชีวภาพของพรรณพืชในเขตลุ่มน้ำชีนับได้ว่ามีความอุดมสมบูรณ์มากเต็มไปด้วยพืชพันธุ์ชนิดต่าง ๆ พืชที่มีขนาดใหญ่และมีความแข็งแรงมักถูกนำมาใช้เพื่อการสร้างบ้านเรือน พืชสมุนไพรท้องถิ่นมักถูกเลือกใช้เพื่อการเรียนรู้ การลองผิดลองถูกในการใช้ประโยชน์เพื่อนำมาเป็นยารักษาโรค พืชผักท้องถิ่นถูกนำมาใช้เพื่อเป็นอาหารในชีวิตประจำวัน นอกจากนี้วงจรการใช้ประโยชน์จากพืชผักและสมุนไพรชนิดต่าง ๆ มักหมุนเวียนไปตามฤดูกาล จึงทำให้คนท้องถิ่นเหล่านี้สามารถเลือกใช้สอยได้อย่างต่อเนื่อง

2. ยุคการพัฒนาด้วยกระแสทุนนิยม

ปัจจัยต่าง ๆ ที่มีผลต่อการทำลายความหลากหลายทางชีวภาพในลุ่มน้ำชี มีผลสืบเนื่องมาจากผลกระทบของสงครามโลกครั้งที่ 1 และ 2 ที่กลายมาเป็นแรงกดดันต่อระบบเศรษฐกิจของโลก และแน่นอนย่อมเข้ามามีผลกระทบอย่างรุนแรงต่อประเทศไทย ซึ่งต่อมาผู้บริหารประเทศจึงพยายามดิ้นรนพัฒนาประเทศไปตามกระแสโลก จึงเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 พ.ศ. 2504 เป็นต้น และกลายมาเป็นปัจจัยที่มีผลกระทบต่อวิถีชีวิตคนไทยทุกหมู่เหล่า ซึ่งยังไม่มีความพร้อมทั้งความรู้และประสบการณ์ โดยผลกระทบที่อาจมองเห็นด้วยหลักฐานและการกระทำของแผนพัฒนาดังกล่าว พอสรุปได้ดังนี้

1. การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรก่อให้เกิดการขยายพื้นที่ทำการเกษตร
2. รัฐบาลใช้นโยบายพัฒนาอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้า ด้วยการส่งเสริมการลงทุนภายในประเทศ โดยใช้วิธีให้แรงจูงใจต่าง ๆ เช่น การลดภาษีให้แก่นักลงทุน การควบคุมอัตราค่าแรงให้อยู่ในระดับต่ำ นโยบายการส่งเสริมอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้าได้ส่งผลให้การผลิตภาคอุตสาหกรรมของไทยขยายตัวเพิ่มขึ้นเป็นอันมากเมื่อเทียบกับก่อนใช้แผนพัฒนา ฯ ฉบับที่ 1
3. รัฐบาลได้ลงทุนก่อสร้างกิจการสาธารณูปโภคต่าง ๆ (infrastructure) เช่น การตัดถนน การไฟฟ้า การประปา การรถไฟ การสาธารณสุข ฯลฯ เป็นอันมาก ซึ่งนอกจากช่วยกระตุ้นให้เกิดการลงทุนในการก่อสร้างกิจการเหล่านี้ และยังเป็นรากฐานที่สำคัญในการช่วยเพิ่มการขยายตัวของการลงทุนด้านอุตสาหกรรม
4. มีการขยายตัวของการผลิตพืชเงินสด (cash crops) ต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก เช่น ข้าวโพด มันสำปะหลัง ปอ ข้าวฟ่าง ฯลฯ โดยวิธีการผลิตแบบใช้ที่ดินมาก (extensive farming) ส่งผลให้เกษตรกรมีการกระจายการผลิตจากข้าวไปสู่พืชผลอื่น ๆ มากขึ้น โดยที่พืชเงินสด ๆ ที่ผลิตได้นี้ส่วนใหญ่จะส่งออกและเป็นแหล่งสำคัญของเงินตราต่างประเทศ เพื่อนำไปใช้พัฒนาภาคการผลิตอื่น วิธีการใช้ที่ดินมากนี้ได้ส่งผลให้มีการนำพื้นที่ป่าไม้และบุกรุกพื้นที่ป่าจำนวนมากมาใช้ในการเพาะปลูก ทำให้ต้องสูญเสียพื้นที่ป่าไม้เป็นอันมาก
5. วิธีการหาผลประโยชน์จากป่าบางวิธี มีส่วนสนับสนุนให้มีการทำลายป่ามากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงที่มีการให้สัมปทานได้แก่บริษัทป่าไม้จังหวัด องค์การทหารผ่านศึก สหยาสงครามโลกครั้งที่ 1 สหยาพร้อมรบเกาหลี องค์การเหล่านี้มิได้ทำการตัดไม้เอง แต่ขอสัมปทานกินเปล่าเป็นจำนวนมาก ทำให้ผู้รับสัมปทานช่วงต้องหาช่องทางทำไม้ให้ได้จำนวนมากขึ้นและมีกำไรมากที่สุด นำไปสู่การใช้สิทธิพลทางการเมืองและการละเมิดกฎหมาย

6. การลักลอบตัดไม้อย่างผิดกฎหมาย เช่น โดยนายทุนหรือพ่อค้า โดยนายทุนหรือพ่อค้าจ้างชาวบ้าน โดยนายทุนกว้านซื้อที่ดินต่อจากชาวบ้าน โรงเรี่ยอิทธิพล ฯลฯ

ผลกระทบจากปัจจัยข้างต้นส่งผลให้วิถีการดำเนินชีวิตของคนอีสานได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก ก่อให้เกิดพัฒนาการของการบุกเบิกป่าและใช้ประโยชน์จากที่ดิน โดยในระยะแรกของการบุกเบิกพื้นที่ป่าเกษตรกรจะเสาะหา พิจารณาและเลือกพื้นที่ป่าทั้งป่าโคกและป่าดิบแล้ง ซึ่งเป็นที่ราบและลุ่มอยู่ติดกับลำห้วยหรือมีสภาพเป็นแอ่งหรือร่องอยู่ระหว่างกลางพื้นป่า ต่อมาจึงเร่งลงมือบุกเบิกแผ้วถางสุ่มเผ่า เพื่อปรับสภาพพื้นที่ให้มีความเหมาะสมต่อการปลูกพืชเกษตร ในอดีตเกษตรกรจะปลูกพืชอาหาร (ข้าว ถั่ว งา แดง พริก มะเขือ) พืชเส้นใย (ฝ้าย ปอ) ปลูกลงในพื้นที่ โดยที่ข้าวจะเป็นพืชหลัก ต่อมาทางราชการส่งเสริมการปลูกพืชเงินสดเพื่อการส่งออกไปขายยังต่างประเทศ พื้นที่ไร่จึงถูกใช้ประโยชน์เพื่อการเพาะปลูกปอแก้ว มัน

สำปะหลัง อ้อย ไม่โตเร็ว เช่น ยูคาลิปตัส ซึ่งมีผลต่อการทำลายพื้นที่ป่าธรรมชาติอย่างหนัก และก่อให้เกิดการทำลายทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพในท้องถิ่นลงอย่างย่อยยับ และเมื่อทรัพยากรซึ่งถือว่าเป็นทุนทั้งทางสังคมและวัฒนธรรมได้หมดลงและส่งผลให้ชาวบ้านในแต่ละถิ่นจำเป็นต้องดิ้นรนเพื่อการอยู่รอดเพื่อการมีเงินทองใช้สอยในชีวิตประจำวัน และเป็นที่มาของการเคลื่อนย้ายและอพยพไปทำมาหากินในเขตเมืองขนาดใหญ่และเมืองหลวง โดยไปประกอบอาชีพรับจ้างทุกชนิดที่สามารถจะทำได้ วิถีชีวิตของคนชนบทได้ถูกปรับเปลี่ยนไปตามกระแสของเศรษฐกิจทุนนิยม และก่อให้เกิดการเพิกเฉย ละเลย หลงลืม และทำลายภูมิปัญญาดั้งเดิม ตลอดจนวัฒนธรรมการดำรงชีวิตแบบเรียบง่ายไป

3. ยุคฟื้นฟู อนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืน

ในที่สุด เมื่อผลการกระทำทั้งจากปัจจัยภายในชุมชนและปัจจัยภายนอกที่ทำให้ชุมชนมีความอ่อนแอเป็นอย่างมาก ได้กลับมาเป็นแรงผลักดันให้มีการปลุกกระแสการหวนกลับมาสนใจเพื่อศึกษา รวบรวมองค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อที่จะนำไปเป็นความรู้พื้นฐานเพื่อศึกษาและวางแผนการจัดการและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างมีคุณค่าและยั่งยืน โดยได้รับการส่งเสริมและสนับสนุนจากทุกองค์แห่งรัฐและเอกชน ทำให้ท้องถิ่นแต่ละแห่งได้พยายามค้นหาและเลือกฟื้นฟูทุนทางสังคมและวัฒนธรรมเดิม ๆ กลับมาปรับเปลี่ยนและประยุกต์ให้เข้ากับสถานการณ์ของประเทศและโลก และยังคงต้องใช้ระยะเวลาอีกยาวนานกว่าที่สำนึกของคนจะได้ตระหนักถึงความหายนะต่อชีวิตและสังคมรอบข้างที่อาจบังเกิดขึ้น หากทุกคนในสังคมยังมีได้กลับมาสำรวจตนเองและสิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบข้าง

ปัจจัยที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตคนในลุ่มแม่น้ำชี

จากผลการศึกษาภาคสนามในพื้นที่ต่าง ๆ ของชุมชนลุ่มน้ำชีตอนต้น ตอนกลางและตอนปลาย ทำให้ทราบว่าคนอีสานในแถบนี้ได้พยายามปรับตัวเพื่อต่อสู้กับการเปลี่ยนแปลงของสังคมทั้งภายในและภายนอก โดยอาศัยภูมิปัญญาดั้งเดิมที่มีอยู่ในกรอบของสังคมประเพณีท้องถิ่น ที่ได้ใช้เวลาสร้างสรรค์และสั่งสมมาเป็นเวลาช้านาน เพื่อแก้ปัญหาต่าง ๆ แบบค่อยเป็นค่อยไป คนอีสานโดยทั่วไปยังได้เรียนรู้เพื่อจะปรับภูมิปัญญาเหล่านั้น ท่ามกลางมูลเหตุและปัจจัยแวดล้อมต่าง ๆ ที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว เช่น อำนาจและบทบาทของรัฐบาลที่มีตามระบบราชการและการเมืองการปกครอง ระบบการปฏิรูปการศึกษา การขยายตัวของระบบทุนนิยมและบริโภคนิยม รวมถึงเทคโนโลยีสารสนเทศสมัยใหม่ ล้วนแล้วแต่ขยายอิทธิพลเข้าไปแทรกแซงวิถีชีวิตคนอีสานเป็นอย่างมาก

ถึงอย่างไรก็ตาม จากการศึกษามูลภาคสนามทำให้เกิดข้อสังเกตที่น่าสนใจประการหนึ่ง คือ เหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงสำคัญ ๆ ระดับชาติหรือส่วนกลาง เช่น การเซ็นสัญญาบาวริงระหว่างอังกฤษกับสยาม เมื่อ พ.ศ.2398 ที่ส่งผลให้การผลิตข้าวของไทยเกิดการเปลี่ยนจากระบบการผลิตเพื่อยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อการค้าขายและส่งออกต่างประเทศ หรือการปฏิรูประบบบริหารราชการแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 5 หรือการที่ประเทศไทยเข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่ 1 และ 2 ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เมื่อ พ.ศ. 2475 เหตุการณ์สำคัญ ๆ เหล่านี้มีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของคนในแถบภาคอีสานน้อยมาก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะพื้นที่ภาคอีสานไม่ได้อยู่ชั่ววูบนำของประเทศไทยในเวลานั้น อีกทั้งที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของภาคอีสานอยู่ส่วนในหรือใจกลางของประเทศ ทำให้การรุกรานของข้าศึกและอริราชศัตรูไม่ค่อยให้สนใจมากนัก หรืออาจกล่าวได้ว่าพื้นที่ภาคอีสานมิใช่จุดยุทธศาสตร์ของประเทศไทยที่ประเทศในยุโรปซึ่งกำลังล่าอาณานิคมมีความต้องการ

ดังนั้นจะเห็นว่าชาวชนบทของภาคอีสานส่วนใหญ่ยังสามารถใช้ชีวิตไปตามวิถีจารีตประเพณี ท่ามกลางความหลากหลายของทรัพยากรธรรมชาติแวดล้อมที่สมดุลและอุดมสมบูรณ์ ตลอดจนจำนวนประชากรในเวลานั้นมีจำนวนน้อย อย่างไรก็ตามในขณะที่เหตุการณ์สำคัญของประเทศและของโลกมีผลกระทบต่อชาวบ้านน้อยมาก แต่กลับมีการเปลี่ยนแปลงหลายประการที่เข้ามามีผลกระทบต่อวิถีชีวิตคนอีสานทั่วไปเป็นอย่างมาก ซึ่งสามารถสรุปได้เป็นมูลเหตุปัจจัย คือ

ปัจจัยภายนอก

เป็นเหตุปัจจัยที่มีผลกระทบมาจากการกระทำของสังคมทั้งภายในและภายนอกประเทศที่ทำให้วิถีชีวิตแบบดั้งเดิมของชาวบ้านเริ่มเปลี่ยนไป ประกอบด้วย

1. การเก็บภาษีรัชูปการ หรือการเสียค่าหัว คนละ 2-4 บาทต่อปีและเงิน “เงินศึกษาพลี” คนละ 2 บาทต่อปี นับแต่ปี 2464 เพราะที่ในสังคมเกษตรกรรมหรือสังคมประเพณีในเวลานั้น ไม่ต้องใช้เงินตราในการดำเนินชีวิต เงินจำนวนที่เรียกเก็บจากชาวบ้านที่มีฐานะยากจน กลายมาเป็นภาระอันใหญ่หลวงของชาวบ้านที่จะหาเงินมาเสียค่าภาษีดังกล่าว ก่อให้เกิดความยากลำบาก ต้องเก็บหอมรอมริบอยู่เนาน และหากไม่สามารถหาเงินมาใช้ได้ก็就会被เกณฑ์มาใช้แรงงานในสภาพที่ “อนาถา” และให้ความรู้สึกว่าย่ำแย่ เสียศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์เป็นอย่างมาก ทำให้เกิดความเดือดร้อนไปทั่วอีสาน

2. นโยบายการพัฒนาประเทศของสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ สืบต่อเนื่องมาถึงสมัย จอมพลถนอม กิตติขจรและจอมพลประภาส จารุเสถียร และรัฐบาลต่อ ๆ มากกว่าสามทศวรรษเป็นอย่างน้อย นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2500 ส่งผลให้มีการส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อการส่งออก เช่น ปอและมันสำปะหลัง ต่อมาข้าวโพดและอ้อย โดยมีเหล่าพ่อค้าคนกลางและตลาดต่างประเทศเป็นกำหนดราคา ส่งผลให้ชาวชนบทของอีสานหันมาปลูกพืชเหล่านี้เป็นจำนวนมาก ผลกระทบต่อความหลากหลายทางชีวภาพของท้องถิ่นและสภาพแวดล้อมในภาคอีสานอย่างใหญ่หลวง คือ ชาวบ้านมีความจำเป็นที่จะต้องบุกเบิกและบุกรุกพื้นที่ป่าที่อุดมสมบูรณ์ ด้วยการตัดโค่นไม้ที่มีขนาดใหญ่น้อยในพื้นที่ป่าต่าง ๆ ทำให้พื้นที่ป่าลดลงอย่างรวดเร็ว จากนั้นชาวบ้านจะอาศัยวิธีการเผาทำลาย ในระยะต่อมาเริ่มมีการนำเข้าเครื่องจักรกลขนาดใหญ่และใช้เพื่อการพัฒนาพื้นที่ ทำให้พื้นที่ป่าในภาคอีสานลดและหายไปจากความอุดมสมบูรณ์ โดยหวังเพื่อที่จะให้ได้มาซึ่งพื้นที่สำหรับทำกินนั่นเอง

อย่างไรก็ตามจากผลการศึกษาภาคสนามพบว่า การบุกเบิกและการบุกรุกป่านั้น มิใช่เกิดจากคนในภาคอีสานเท่านั้น หากแต่มีคนอพยพมาจากตอนล่างของภาคอีสาน เช่น จังหวัดนครราชสีมา และคนในภาคกลางแถบจังหวัดลพบุรี และสระบุรี เป็นต้น อาจเกี่ยวเนื่องมาจากการคมนาคมทางรถยนต์และรถไฟที่สะดวกมากขึ้น ทำให้ผู้คนเหล่านั้นที่พ่ายแพ้ต่อระบบเศรษฐกิจเชิงพาณิชย์ในระยะแรก (ซึ่งเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วในแถบภาคกลางของประเทศ หลังจากนั้นบางคนได้ขายที่ดินและทรัพย์สินอื่น ๆ ทั้ง และเดินทางมุ่งหน้าไปหาพื้นที่อุดมสมบูรณ์ใหม่ในแถบภาคอีสานนั่นเอง) จะสังเกตได้จากการมีคนที่มีภูมิลำเนาจากนครราชสีมา ลพบุรี เข้ามาบุกเบิกพื้นที่และทำลายป่าต่าง ๆ ในเทือกเขาเพชรบูรณ์ เทือกเขาภูพาน เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีการลดพื้นที่ปลูกข้าวสำหรับทำกินลง หากชาวนาต้องการปลูกข้าวขาย จำเป็นต้องมีการใช้ปัจจัยเพิ่มขึ้น เช่น ค่าปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง ยาฆ่าวัชพืช ต่อมาเกิดสภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมลง เช่น ดินเสียสภาพ เพราะใส่ปุ๋ยเคมีมาก เกิดสารเคมีตกค้าง น้ำเน่า สิ่งมีชีวิตในน้ำ เช่น ปลา ปู หอย มีจำนวนลดลง อีกทั้งเกิดภาวะแห้งแล้ง น้ำไม่พอใช้ เกิดความทุกข์ยาก หนี้สินเพิ่มพูน ทำให้วิถีการดำเนินชีวิตตกต่ำลง

บางครั้งต้องอพยพเดินทางไปหาที่อยู่ใหม่หรือเดินทางเข้าไปหางานทำในเมืองหลวงเป็นจำนวนมากและเกิดต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบันนี้

3. การขยายตัวของระบบทุนนิยมและบริโภคนิยมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว ตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน ทำให้ชาวอีสานถูกดึงจากสังคมชนทำอยู่ทำกิน (สังคมเกษตรกรรม) มาสู่สังคมบริโภค (สังคมเมือง) มากขึ้น จนเสียสมดุลของวิถีชีวิต ก่อให้เกิดความเสียเปรียบในการดำเนินชีวิตอย่างมาก เช่น การเป็นหนี้สินต่อนายทุนท้องถิ่น เป็นหนี้ต่อธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ เป็นต้น ก่อให้ความเดือดร้อนอย่างทั่วถึง เมื่อชาวชนบทเหล่านั้นได้รับความสะดวกสบายจากสังคมบริโภคนิยมส่งผลให้มีการสูญหายของภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีคุณค่าไป

ผลจากการเปลี่ยนแปลงหลักทั้ง 3 ประการที่ผ่านมา ส่งผลให้เกิดความเสียหายอย่างใหญ่หลวงต่อระบบนิเวศของท้องถิ่น มีการทำลายความหลากหลายของสิ่งมีชีวิตในท้องถิ่นอย่างย่อยยับ มีการเปลี่ยนระบบการปลูกข้าวและพืชผักที่ปลูกไว้เพื่อกินเองหรือแจกจ่ายญาติพี่น้อง มาเป็นการปลูกเพื่อการขาย มีการขยายพื้นที่ปลูกเป็นอย่างมาก เพื่อใช้สำหรับปลูกปอและมันสำปะหลังอย่างกว้างขวาง และมีการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคนชนบทอีสานจากเดิมที่มี “ข้าว หม่อน ไหม พืชผัก วัวควาย” มาเป็น “ข้าว ปอ มัน อ้อย รถไฟ” ที่มี “เงิน” เป็นตัวกำกับ ชาวบ้านจึงหมด อีสราพตกอยู่ภายใต้การครอบงำจากภายนอกมากขึ้น ทุกที

ปัจจัยภายใน

อาจกล่าวได้ว่าชุมชนบริเวณลุ่มน้ำชีมีการขยายตัวอย่างต่อเนื่อง เนื่องจากจำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้น สมาชิกของชุมชนต้องการที่อยู่อาศัย และพื้นที่เพาะปลูกมากขึ้นด้วย อันนำไปสู่การถากถางของพื้นที่ป่ารอบๆ ชุมชน เพื่อเปลี่ยนเป็นพื้นที่เพาะปลูก และนำไม้ที่ตัดได้มาใช้ในการสร้างที่อยู่อาศัย รวมทั้งนำมาใช้ประโยชน์อื่น ๆ ผลจากการกระทำดังกล่าวของมนุษย์ ทำให้ป่าและพันธุ์ไม้ที่เคยปรากฏจึงลดจำนวนลงเป็นลำดับ ดังกรณีของป่าโคกคำใหญ่คำขวาง ของบ้านหนองหมื่นถ่าน ที่จำนวนพันธุ์ไม้และป่าลดลง ๆ เป็นลำดับ นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 2500 เป็นต้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งทศวรรษที่ 2510 นอกจากนี้สาเหตุที่เร่งให้ป่าลดลงและมีการตัดไม้มากขึ้น เนื่องจากการตัดไม้เพื่อทำเป็นฟืนในโรงงานของของบริษัทเอกชนหรือการใช้ของชาวบ้านเอง ตลอดจนการเผ่าถ่านเพื่อขาย นอกจากนี้ยังมีการลักลอบมาตัดไม้ของหมู่บ้านอื่น ๆ ที่ห่างไกลป่า อย่างไรก็ตามเหตุปัจจัยภายในดังกล่าวที่เกิดขึ้น แล้วส่งผลกระทบต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของสังคมโดยรวมจะมีเหตุมาจาก

1. ระบบการศึกษาพื้นฐานในอดีต

เนื่องจากคนในชนบทตั้งแต่อดีตจะได้รับการศึกษาน้อย เพราะห่างไกลต่อการบริหารและการจัดการของรัฐ ทำให้ประชาชนได้รับการศึกษาไม่เท่าเทียมกัน จึงทำให้การรับรู้และการปรับตัวเป็นไปอย่างล่าช้า ก่อให้เกิดการรู้เท่าไม่ถึงการณ์ที่จะทำนายถึงอันตรายต่าง ๆ ที่อาจเกิดการใช้ทรัพยากรที่ไม่รู้คุณค่า อย่างไรก็ตามบางพื้นที่ที่มีพื้นฐานทางการปกครองที่ดีหรือมีผู้นำชุมชนที่ดี เช่น ปู่เมืองปากของบ้านหนองหมื่นถ่าน จะมีการบริหารจัดการที่ดี ดังจะเห็นว่าเป็นหมู่บ้านที่เข้มแข็งและมีการส่งเสริมลูกหลานไปศึกษาเล่าเรียนในเมืองหรือเมืองหลวง ทำให้มีวิวัฒนาการของหมู่บ้านเด่นไปจากที่อื่น ๆ

2. ความต้องการพื้นฐานของชีวิต

อันดับแรกปัจจัย 4 คือ อาหาร ยารักษาโรค ที่อยู่อาศัยและเครื่องนุ่งห่ม เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้มนุษย์ทำลายทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพของท้องถิ่นลงไปมาก เนื่องจากสังคมชนบทของภาคอีสานในอดีตเป็นสังคมเกษตรกรรมที่ทำเพื่ออยู่เพื่อกิน และไม่ได้ใช้เงินตราเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนของระบบเศรษฐกิจ ดังนั้นวิถีชีวิตจึงขึ้นอยู่กับการใช้ทรัพยากรจากธรรมชาติที่อยู่รอบข้าง เมื่อใช้เป็นจำนวนมากทำให้พฤติกรรมของคนเริ่มเคยชิน และเกิดภาวะขาดการสรรหามาทดแทน และในที่สุดเมื่อกระแสเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเข้ามาแทนที่ ทำให้คนในสังคมชนบทได้ขาดช่วงของการสืบทอดการใช้ภูมิปัญญาดั้งเดิมไป นอกจากนี้ยังเกิดการแย่งชิงพื้นที่สำหรับทำกิน แย่งอาหารสำหรับการดำรงอยู่ เป็นต้น

อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคนลุ่มแม่น้ำชีที่อาจสัมพันธ์กับความหลากหลายทางชีวภาพของพันธุ์ไม้ อาจแบ่งได้ดังนี้

การเปลี่ยนแปลงการใช้พันธุ์ไม้เพื่อเป็นอาหาร

จากการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น อันเป็นผลสืบเนื่องจากการ “พัฒนา” ของรัฐ ชาวนาบริเวณลุ่มแม่น้ำชี เริ่มลดการพึ่งพาธรรมชาติ และหันความสนใจไปสู่ความเจริญทางเทคโนโลยีมากขึ้น ชุมชนจึงค่อย ๆ ลดการใช้พันธุ์ไม้เดิมที่เคยใช้ และหันไปใช้พันธุ์ไม้ใหม่ที่เข้ามาแทนที่ ส่วนที่เกี่ยวข้องกับอาหารมากที่สุดคือ ข้าว พบว่าพันธุ์ข้าวเหนียวและพันธุ์ข้าวเจ้า ซึ่งเป็นพันธุ์ดั้งเดิมมีจำนวนหลายพันธุ์ได้สูญหายไป นั่นหมายถึงการสูญเสียความหลากหลายของพันธุ์กรรมเด่นของข้าวออกไปจากดินแดนแถบนี้ ทำให้เราไม่สามารถพัฒนาสายพันธุ์ที่ตรงต่อสภาพแวดล้อมในท้องถิ่น อย่างไรก็ตามรัฐบาลได้พยายามคิดค้นและวิจัยสายพันธุ์ข้าวใหม่ เช่น พันธุ์ กข. เป็นต้น สายพันธุ์ดังกล่าว เป็นที่นิยมของชาวนาแถบลุ่มแม่น้ำชี สาเหตุที่เกษตรกรได้เปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าวพื้นเมืองเดิมมาเป็นพันธุ์ข้าวที่ทางราชการส่งเสริมอาจเนื่องจาก

ก. หน่วยงานทางราชการแนะนำให้ปลูก เนื่องจากหน่วยงานของกระทรวงเกษตรได้ประชาสัมพันธ์ถึงผลดีต่าง ๆ ของข้าวพันธุ์ใหม่ รวมทั้งแจกเมล็ดพันธุ์ให้แก่ชาวนาในการทดลองปลูก เกษตรกรแถบลุ่มแม่น้ำชีจำนวนมากทราบข้อมูลจากการเผยแพร่ของกระทรวงเกษตร

ข. เมื่อเกษตรกรทดลองปลูก ปรากฏว่าข้าวพันธุ์ใหม่ซึ่งทางราชการแนะนำเป็นพันธุ์ข้าวที่ให้ประโยชน์ได้หลายประการ เกษตรกรพบว่าข้าวพันธุ์ใหม่ ซึ่งได้รับการปรับปรุงให้ผลผลิตต่อไร่สูงกว่าพันธุ์พื้นเมืองเดิม รวมทั้งเมล็ดข้าวมีน้ำหนักดี ข้าวพันธุ์ใหม่ปลูกง่าย สามารถต้านทานโรคได้ดีกว่า มีเมล็ดงามรสชาติดี นุ่มและขยายพันธุ์ง่าย รวมทั้งจำหน่ายได้ราคาดีอีกด้วย ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า ข้าวพันธุ์ใหม่นั้นดีกว่าข้าวพันธุ์พื้นเมืองเดิม

ค. เกษตรกรปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ตามเพื่อนบ้าน เนื่องจากเห็นเพื่อนบ้านประสบผลสำเร็จจึงมีการเปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าว

การเปลี่ยนแปลงการใช้พันธุ์ข้าวดังกล่าวมิได้ตอบสนองการบริโภคเพียงในครอบครัวอย่างเดียว แต่ยังมีเป้าหมายเพื่อจำหน่ายอีกด้วย พันธุ์ข้าวใหม่ปลูกง่ายได้ผลผลิตดี รวมทั้งพัฒนาการทางเทคโนโลยีเครื่องจักรกลมีผลให้ชาวนาผลิตข้าวได้เพิ่มขึ้น เช่น การเข้ามาของรถไถ ในปี พ.ศ. 2520 ช่วยให้เกษตรกรใช้เวลาในการทำนายน้อยลง และประหยัดแรงงาน และปุ๋ยเคมีมีส่วนช่วยให้เกษตรกรทำงานได้สะดวกขึ้นอีกด้วย สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ช่วยให้ข้าวพันธุ์ใหม่ได้รับการสนับสนุนมากขึ้น นอกจากนี้จากความนิยมใช้พันธุ์ข้าวใหม่ที่ทางราชการส่งเสริม มีผลให้เกษตรกรละทิ้งพันธุ์ข้าวเก่าโดยสิ้นเชิง เมื่อเกษตรกรทดลองใช้พันธุ์ข้าวใหม่และเป็น

ที่พอใจ เกษตรกรเหล่านี้มิได้ให้ความสนใจพันธุ์ข้าวดั้งเดิมอีก ทำให้พันธุ์ข้าวดั้งเดิมค่อย ๆ สูญหายไปจากลุ่มแม่น้ำชี

นอกจากนี้อาหารจากพืชอื่น ๆ ได้เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงด้วย มีทั้งกาสูญหาย จำนวนลดน้อยลง รวมทั้งการมีชนิดใหม่เกิดขึ้น โดยปกติชุมชนลุ่มน้ำชีทั่วไปจะปลูกพืชผักบางประเภทไว้บริโภค เช่น พริกแดง ถั่ว กะหล่ำปลี กระเทียม หอม ผักชี สะระแหน่ มะเขือ พักทอง แต่มีจำนวนไม่มากนัก และพืชผักที่ไม่ได้ปลูกอาจหาได้จากป่าหรือแหล่งธรรมชาติ เช่น ผักบุ้ง กระโดน (จิก) รวมทั้งหน่อไม้ เห็ด ผักป่าอื่น ๆ หลังจากปี พ.ศ. 2504 พืชผักต่าง ๆ ได้ลดจำนวนลง ชุมชนจึงต้องพึ่งพืชผักจากตลาดมากกว่าที่จะปลูกไว้เพื่อบริโภคดังเช่นที่ผ่านมา

ถึงแม้ผักป่าบางชนิดจะลดจำนวนและสูญหายไปบ้าง แต่ได้เกิดมีผักป่าชนิดใหม่ ๆ เกิดขึ้น เนื่องจากการได้มีการนำเอาผักป่าจากแหล่งอื่นมาปลูก เช่น ผักหวาน ผักติ้ว มะรุม ผักกระเจียว ผักป่าเหล่านี้เกิดในป่าและที่ดอน (ที่เป็นเนิน) หรือที่เรียกว่า “โคก” เมื่อชาวบ้านนิยมบริโภคจึงนำพันธุ์มาปลูกภายหลัง ต่อมาประมาณ ปี พ.ศ. 2520 ชุมชนลุ่มน้ำชีจึงเริ่มปลูกพืชผักเพื่อการจำหน่ายมากกว่าการบริโภคภายในครอบครัว

ตารางสรุปวิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับสาเหตุและความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชน

ประเด็นสำคัญ	ยุคหมู่บ้านป่าชนบท	ยุคการเกษตรพาณิชย์	ยุคเศรษฐกิจพอเพียง
ที่อยู่อาศัย	• คนพึ่งพาไม้ในป่ารอบชุมชน เพื่อนำมาสร้างบ้าน • รูปทรงบ้านแบบยกสูงใต้ถุนโล่ง	• นำวัสดุสำเร็จรูปจำพวกสังกะสี อิฐ ปูนซีเมนต์ เหล็ก เพื่อประกอบตัวบ้านให้แข็งแรง (นิยมบ้านแบบครึ่งตึกครึ่งไม้)	• สร้างบ้านรูปทรงตะวันตกสำหรับผู้มีฐานะ • อาคารบ้านเรือนเน้นวัสดุที่หาซื้อง่ายตามท้องตลาด
อาหาร	• แหล่งอาหารตามธรรมชาติ เช่น ป่า แม่น้ำ หนองบึง ตามฤดูกาล • กินสัตว์และพืชผักในท้องถิ่น	• หาซื้อตามความต้องการของผู้บริโภค • การนำสัตว์และพืชผักในท้องถิ่นมาขายมากขึ้น	• แนวคิดอนุรักษ์แหล่งอาหารตามธรรมชาติในท้องถิ่น • นิยมกินผักธรรมชาติปลอดสารพิษ
การรักษาโรค	• หมอยาพื้นบ้านมีบทบาทต่อการรักษาพยาบาลในท้องถิ่น • มีการนำพืชผักสมุนไพรใช้เป็นยารักษาโรคตามภูมิปัญญา ผสมกับระบบความเชื่อและไสยศาสตร์	• เริ่มมีการนำระบบสาธารณสุขสมัยใหม่เข้ามา เช่น สถานีอนามัย โรงพยาบาล • ชาวบ้านให้ความสำคัญกับยาแผนปัจจุบันมากกว่ายาแผนโบราณ	• ระบบสาธารณสุขแผนใหม่จะให้ความสำคัญกับสมุนไพรและการรักษาด้วยยาแผนโบราณในสถานพยาบาลมากขึ้น • กระตุ้นการเผยแพร่ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการนำพืชผักสมุนไพรเพื่อรักษาโรคต่าง ๆ

ประเด็นสำคัญ	ยุคหมู่บ้านป่าชนบท	ยุคการเกษตรพาณิชย์	ยุคเศรษฐกิจพอเพียง
เครื่องนุ่งห่ม	• ถักทอเครื่องนุ่งห่มจากผ้าฝ้ายที่ปลูก • การนำเปลือกไม้ประคูดึง แก่นขนุน ฯลฯ เพื่อย้อมสีผ้าให้คงทนสวยงาม	• เสื้อผ้าสำเร็จรูปจากระบบพาณิชย์ตลาดแพร่หลายสู่ชนบท • เลือกใช้เสื้อผ้าที่ย้อมสีสังเคราะห์มาแล้ว เพราะสะดวกกว่า	• ผสมผสานความต้องการเสื้อผ้างานฝีมือหัตถกรรมชาวบ้านมากขึ้น เช่น ผ้าไหม ผ้าขึ้น เสื้อผ้าที่ชาวบ้านถักทอขึ้น
ที่ดินทำกิน	• ที่นาหรือที่ทำกินเป็นของตัวเอง ซึ่งได้มาจากการบุกเบิกของบรรพบุรุษ	• ขายที่นาหรือที่ทำกินเพื่อสร้างบ้านหลังใหม่และซื้อเครื่องอำนวยความสะดวก สะดวก ใช้จ่าย ฯลฯ	• เกิดระบบเช่าที่ทำกินเพื่อทำนาปลูกพืช เพราะที่ทำกินไม่มีหรือมีน้อยซึ่งได้ผลผลิตต่ำไม่เพียงพอต่อความต้องการ
ต้นทุนในการผลิต	• เป็นการผลิตเพื่อยังชีพที่ผสมผสานกับวิถีชีวิตเรียบง่ายดั้งเดิม	• เริ่มมีการผลิตเพื่อขาย ความต้องการของตลาดจึงมีการเพิ่มทุนในการผลิตมากขึ้น เช่น การใช้สารเคมีต่างๆ ในการเกษตร	• เริ่มมองเห็นคุณค่าของการนำปุ๋ยชีวภาพมาใช้แทนปุ๋ยเคมีมากขึ้น ซึ่งเป็นการลดค่าใช้จ่ายและเพิ่มผลผลิตได้ดี
เครื่องมือในการผลิตและทำกิน	• ใช้เครื่องมือพื้นบ้านทำขึ้นเอง เช่น เสียม จอบ คราด ในการเกษตร และใช้เบ็ด เฝียก ลัน ลอบ ไซ ในการหาปลาและสัตว์น้ำ ฯลฯ	• ให้ความสำคัญของเครื่องมือ น้อยลง เนื่องจากมีเครื่องมือสมัยใหม่ เครื่องสูบน้ำ รถไถ และมีระบบการจ้างชุดไถพรวนแปลงเกษตรจากนายทุนในภาคการเกษตร ทั้งนี้เพื่อตอบสนองความต้องการของตลาด และมีอาหารจากตลาดมากขึ้น	• ถึงแม้จะติดใจในความสะดวกของการใช้เครื่องมือจักรกลสมัยใหม่ แต่ก็มี ความพยายามที่จะนำภูมิปัญญาดั้งเดิมมาใช้ เช่น นำควายมาใช้ไถนาแทนรถไถเพื่อลดภาระค่าใช้จ่ายที่มีมาก
ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ	• ไม่มีปัญหาในระบบการจัดการ เพราะคนมีน้อย ทรัพยากรมีมาก	• เมื่อฝากริธีชีวิตส่วนหนึ่งไว้กับตลาดพาณิชย์และให้ความสำคัญต่อการซื้อขายมากขึ้น จึงทำให้ระบบการจัดการสูญเสีย เพราะต่างแย่งใช้สิทธิ์ครอบครองและให้ได้มาซึ่งผลประโยชน์	• จากการสูญเสียระบบการจัดการทรัพยากรร่วมกัน จึงมีการกระตุ้นสำนึกให้ชาวบ้านเกิดความหวงแหน ที่จะช่วยกันรักษาทรัพยากรป่าไม้ แหล่งน้ำ สัตว์ป่า ฯลฯ ให้คงอยู่

ประเด็นสำคัญ	ยุคหมู่บ้านป่าหนบ	ยุคการเกษตรพาณิชย์	ยุคเศรษฐกิจพอเพียง
ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้าน	● ความสัมพันธ์เหนียวแน่น รักใคร่กลมเกลียว ช่วยเหลือกัน ฯลฯ ● มีระบบการหาอยู่หากินร่วมกัน หากินเป็นกลุ่มใหญ่ อาทิ กลุ่มหาเห็ด กลุ่มหาหน่อไม้ กลุ่มหาปลา ฯลฯ	● ความสัมพันธ์ลดน้อยลง เพราะต้องใช้เวลาไปทำไร่หาปลา หาเห็ด ทำนา ฯลฯ เพื่อนำผลผลิตไปขายสู่ระบบตลาด จะได้มีเงินใช้จ่ายตามต้องการ ● เป็นความสัมพันธ์ในเชิงซ้อน โดยมีผลประโยชน์เป็นตัวแปรสำคัญ	● ความสัมพันธ์ในเชิงเครือญาติพี่น้องลดบทบาทลง แต่ความสัมพันธ์เชิงค้าขายยังคงหลงเหลืออยู่จากช่วงของยุคการเกษตรพาณิชย์อยู่มาก ● เป็นความสัมพันธ์ในเชิงซ้อนมากขึ้น หรือมีผลประโยชน์เอื้อหนุนกัน

การเปลี่ยนแปลงการใช้พันธุ์ไม้เพื่อเป็นเครื่องนุ่งห่ม

ก่อนปี พ.ศ. 2504 ชุมชนลุ่มน้ำชีได้ปลูกพืชเพื่อนำไปแปรรูปเป็นเครื่องนุ่งห่ม พืชที่นิยมปลูก คือ ฝ้าย นุ่น จั้ว หม่อน ปอ และป่าน ฝ้ายเป็นพืชที่นิยมปลูกมากที่สุด จนถึงประมาณ ปี พ.ศ. 2510 ชุมชนเริ่มหันไปปลูกปอแทน เนื่องจากปอเป็นพืชที่รัฐบาลในขณะนั้นส่งเสริม และคาดว่าจะเป็พืชเศรษฐกิจที่ทำรายได้แก่ชุมชนลุ่มน้ำชี แต่หลังจากธุรกิจปอไม่ได้ผล ผู้ปลูกปอจึงเริ่มเปลี่ยนไปปลูกพืชชนิดอื่นแทน เช่น มันสำปะหลัง อ้อย หรือพืชอื่น ๆ โดยมีได้กลับมาปลูกฝ้ายอีก นอกจากนี้สาเหตุสำคัญเนื่องจากสังคมแถบลุ่มแม่น้ำชีเป็นสังคมเปิดมากขึ้น เสื้อผ้าสำเร็จรูปและผ้าแบบใหม่ดูงามกว่า ประหยัดและสะดวกกว่า เนื่องจากอดีตต้องการแรงงานในการปลูก และเก็บเกี่ยวฝ้าย หลังจากนั้นต้องผ่านขบวนการต่าง ๆ มากมายจนกลายเป็นผืนผ้า ซึ่งต้องลงทุนทั้งที่เป็นเงินตราและแรงงานมาก

การเปลี่ยนแปลงการใช้พันธุ์ไม้เพื่อที่อยู่อาศัย

หลังปี พ.ศ. 2504 พื้นที่ ๆ เคยเป็นป่าไม้ บริเวณลุ่มแม่น้ำชีลดจำนวนลงไปมาก เนื่องจากเมื่อชุมชนขยายตัวเพราะประชากรมากขึ้น การสร้างเรือนที่อยู่อาศัยจึงจำต้องหาวัสดุจากแหล่งอื่น เนื่องจากไม้ที่อยู่บริเวณใกล้หมู่บ้านหมดลง อย่างไรก็ตาม นับตั้งแต่ช่วงปลายทศวรรษ 2520 วัสดุอุปกรณ์ในการก่อสร้างแบบใหม่เริ่มเข้ามามีบทบาทแทนไม้ ได้แก่ การก่อสร้างที่ใช้ปูนซีเมนต์ เหล็ก กระเบื้อง มีผลให้ความจำเป็นในการใช้ไม้ลดลงบ้าง เนื่องจากวัสดุดังกล่าวช่วยให้การก่อสร้าง รูปทรงสวยงามกว่า

การเปลี่ยนแปลงการใช้พันธุ์ไม้เพื่อเป็นเครื่องมือและเครื่องใช้

เครื่องมือและเครื่องใช้ที่ใช้ในครัวเรือนได้มีความเปลี่ยนแปลง เนื่องจากพันธุ์ไม้ที่จะนำมาประกอบเป็นเครื่องมือ เครื่องใช้ หาได้ยากขึ้น เฟอร์นิเจอร์ที่ใช้ในเรือน รวมทั้งเครื่องตกแต่งบ้าน เช่น โต๊ะ เติ่ง เก้าอี้ ตู้ ซึ่งชาวบ้านเคยผลิตเอง กลับจำเป็นต้องซื้อจากร้านค้า ไม้ที่ใช้ประกอบเป็นเครื่องมือ เครื่องใช้ต่าง ๆ มักเป็นไม้อัด ไม้ฉำฉา หรือจามจุรี หรือวัสดุเคมีสังเคราะห์พลาสติก บรรดาพลาสติกได้ทวีบทบาทมากขึ้นในครัวเรือน สิ่งของเครื่องใช้ เช่น ขัน ถัง กระละมั่ง ตะกร้า ถาด กระจาด เต็มเป็นงานไม้ต้องเสียเวลาแสวงหาพันธุ์ไม้ รวมทั้งการดำเนินงานขั้นตอนต่าง ๆ ในการประกอบเป็นรูปร่าง สิ่งของเครื่องมือ เครื่องใช้พลาสติก ถูกกว่า สะดวกกว่า สวยงามกว่า และไม่ต้องเสียเวลาประกอบดังเช่นเครื่องมือ เครื่องใช้ บาง

ประเภทยังคงไม่เปลี่ยนแปลง กล่าวคือ ยังคงเป็นการใช้พันธุ์ไม้ดั้งเดิม เช่น ข้อง ไซ เบ็ด กระชัง ลอบ ตุ่ม ยังนิยมทำด้วยไม้ไผ่ นอกจากนี้ตำบอบ ตำบเสียม และตะกร้าบางชนิด กระบุง กระดัง ก็ยังนิยมทำจากไม้ นอกจากนี้ในปัจจุบันชุมชนที่ยังใช้ไม้เป็นเชื้อเพลิงได้เกิดการเปลี่ยนแปลงในชนิดของพันธุ์ไม้ในอดีต ไม้ที่เป็นเชื้อเพลิงที่ดี คือ ไม้สะแก ฉำฉา แต่ปัจจุบันใช้ไม้ที่แสวงหาได้ง่าย เช่น ไม้มะม่วง กระดิน มะขาม ชีเหล็ก รวมทั้งไม้ยูคาลิปตัสที่เข้ามาใหม่ด้วย

การเปลี่ยนแปลงการใช้พันธุ์ไม้เพื่อเป็นยารักษาโรค

อาจกล่าวได้ว่า ยาสมุนไพรมีบทบาทต่อชาวบ้านน้อยลง เนื่องจากผู้คนให้ความสำคัญกับยาแผนใหม่และการรักษาในสถานอนามัยหรือโรงพยาบาลมีความสะดวกรวดเร็วมากกว่า อย่างไรก็ตามหมอยาสมุนไพรยังคงปรากฏตามหมู่บ้านต่าง ๆ ถึงแม้จะมีจำนวนไม่มากนัก

ผลที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลง

จากการเปลี่ยนแปลงการใช้พันธุ์ไม้ของชุมชนลุ่มน้ำชี ส่งผลให้ชุมชนบริเวณพื้นที่ศึกษาทางเหินจากพันธุ์ไม้ธรรมชาติที่เคยปรากฏ และเมื่อพันธุ์ไม้ลดลงและเริ่มสูญหายไป มีผลให้คนรุ่นหลังไม่สนใจที่จะใช้พันธุ์ไม้นั้นอีก โดยให้ความสนใจกับพันธุ์ไม้ที่มีในระบบตลาด เช่น เกิดการตั้งร้านขายพันธุ์ไม้ชนิดต่าง ๆ ตามริมถนนทั่วไป นอกจากนี้การเปลี่ยนแปลงการใช้พันธุ์ไม้ยังมีผลกระทบต่อสัตว์อีกด้วย

ผลจากการเปลี่ยนแปลงที่มีต่อชุมชน

ในอดีตชุมชนลุ่มน้ำชีได้พึ่งพิงพันธุ์ไม้บริเวณหมู่บ้านอันเป็นที่ตั้ง ต่อมาเมื่อป่าไม้และพันธุ์ไม้ลดลง รวมทั้งบ้างสูญหายไป มีผลให้ชุมชนต้องปรับความสัมพันธ์ระหว่างตนเองกับพันธุ์ไม้ พืชที่เคยเป็นอาหารและรับประทานได้ลดจำนวนและสูญหายไป รวมทั้งไม่เป็นที่นิยมในการบริโภค ความเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของป่าและต้นไม้ลดลง ชุมชนหันไปพึ่งพิงพันธุ์ไม้จากระบบตลาด ภายใต้เศรษฐกิจแบบทุนนิยม และโดยสรุปประเพณีที่เกี่ยวข้องกับพันธุ์ไม้เริ่มลดบทบาทลง ป่าดอนปู่ตาซึ่งเคยมีบทบาทต่อการตั้งถิ่นฐานของชุมชนลุ่มน้ำชีในอดีต ได้รับการบุกรุกและหลายแห่งได้สูญหายไป กลายเป็นพื้นที่เพาะปลูกของผู้บุกรุก อย่างไรก็ตามพันธุ์ไม้ใหม่ก่อนประโยชน์ด้านรายได้แก่ชุมชนเช่นกัน ถึงแม้จะเป็นประโยชน์ในระยะสั้น ๆ และขณะเดียวกันพันธุ์ไม้ใหม่้นำความเปลี่ยนแปลงมาสู่ชีวิตชุมชนเช่นกัน เช่น พันธุ์ข้าว กข. ปอ มันสำปะหลัง เป็นต้น

ผลการเปลี่ยนแปลงที่มีต่อพืช

หลังจากที่ชุมชนผ่านช่วงเวลาของการปลูกพืชธุรกิจมาเป็นระยะ ๆ ความต้องการใช้ที่ดินเป็นแปลงยังดำเนินต่อไป พันธุ์ไม้ที่ได้รับการถางทิ้งทั้งอยู่ในที่ดอน ป่า ชายฝั่งแม่น้ำชี และริมตลิ่งแม่น้ำชี ไม่ได้ได้รับความสนใจอีก พันธุ์ไม้หลายชนิดได้ลดจำนวนลงและมีพันธุ์ไม้จำนวนไม่น้อยที่สูญหายไป ในขณะเดียวกันมีพันธุ์ไม้ใหม่ ๆ เข้ามาแทนที่และเป็นที่นิยมของชุมชนด้วย เนื่องจากพันธุ์ไม้หลายชนิดเป็นที่นิยมของสังคม

ก. พืชหรือพันธุ์ไม้ที่ปรากฏเห็นในชุมชนระยะแรก ๆ นั้นมีดังนี้

ยาง หว้า กระเบา แสง หูลิง เบ็น ย่านาง ตาล สะแก ไม้ โพธิ์ จาน ไทร ท่ม กระดิน ข่อย ลำดวน ยุง มะพร้าว สน ตะโก มะเกลือ เปื่อย กุ่ม ก้าม ก้ามปู กล้วยน้อย แหน กระโดน สะเดา จั้ว มะเดื่อ แด่ กุดหวางเล็ง แห่ ฟาง เครือตาปา มะดัน ค้างคาว ลำช้าง ช้างคำ ไซ้ แอ่ จันท์ มะตูม หัวลิง บก ชีเหล็ก คุณ พลุ ฉำฉา เบ็นน้ำ นางน้ำ ไคร้ น้ำ แพรว หนุ่ยคา อ้าโอ่ ฝ่าย น้ำ พงโพด ตะเคียง ลำโรง หมาก สะแบง เล็บแมว ไม้ป่า มะขาม บ้านช้าง หนามคอม กระหนวน

มะม่วงป่า ค้อ มะขามแป เปื่อยน้ำ จันแดง ตู จิก รัง สมัด ช้องฟ้า ตูมดั่ง นางคำเข น้ำเต้า ลูกไส ตูมกา ซาติ หมาวัว คันหุ้ง น้ำจ้อย หม่น้ำ มะยม เต็ง มะรุม สีเสียด จีว ชะอม ตะแบก สัก ประดู่ แขง ปากกล้วย มะม่วง ขนุน แดง เชือก ปาลายเสื่อ ขมิ้นเครือ น้อยหน้า พุทรา ลั่นทม หญ้าแฝก ผีผวน ดินดั่ง เครือ ลำไยบ้าน ดอกกรัก หูกวาง สัก ลิงจ้อ เขวา เป็นต้น

ข. พืชที่เคยมีแต่ลดจำนวนลงหรือสูญหายไปในปัจจุบัน ในชุมชนมีต้นไม้ที่เคยมีมากใน หมู่บ้านแต่ปัจจุบันเริ่มที่จะบางลงหรือเรียกว่าสูญหายไปจากหมู่บ้าน มีดังนี้

มะตูม ค้างคาว ท่ม จวน ลำตวน ใผ่ป่า สะแก ลำช้าง หัวลิง ช้างคำ ไซ้ แะ ปู๋, พู๋ จันทน์ ยาง มะเกลือ เปื่อย ตู จิก รัง แดง จีว ฮิงฮ้าย กล้วยน้อย นางน้ำ เล็ดเค็ด เหมือนน้อย-ใหญ่ เป็น น้ำ ตะเคียน สีเสียด เชือก เปื่อยน้ำ กระเบา พะยอม ขี้มอดใหญ่ หยักบ่ถอง เหียง มะเฟือง ฝ้ายน้ำ สะเดา หมาก มะพร้าว เต็ง แต้ ยุง แสง สะแบง แคน มะขาม ลำโรง ซาติ กุง ป่อ บ้าน ดันเที่ยง แห่ ลูกไส สมัด ตูมกา ตูมดั่ง ตาไก่ มะคำ แหน เขาวัว ไทรป่า บักเหลี่ยม ไซ้หมี่ ไซ้หิน สับประรด ตาล โพธิ์ ไทร อ้อย พลุ ประดู่ ไคร้ น้ำ เสียว ฝ้ายน้ำ แขง จันทน์ ใผ่บ้าน ดันบก เสี่ยงคำ โพธิ์ศรี จันลาง ตะโก เขวา นารี ช่อย จีวหนาม หูลิง ลิงจ้อ เข ตะแบก เป็นต้น

จากตัวอย่างต้นไม้ข้างต้นจะเห็นว่าปริมาณของต้นไม้ลดลงอย่างมาก โดยเฉพาะไม้หลักๆ ของท้องถิ่น เช่น ต้นสะแก ใผ่ป่า ลำช้าง หัวลิง บ้านฮ้าง ฝ้ายน้ำ นาวน้ำ ซึ่งในอดีตชุมชนแถบนี้ไม่ได้ปลูกแล้วขึ้นหนา มาก ตามทุ่งนา ป่าบุ่ง-ทาม และในหมู่บ้าน แต่ปัจจุบันปรากฏเห็นน้อยมาก จึงถึงหายไปจากหมู่บ้านเลยก็ เดียว ซึ่งเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ไม้ โดยเฉพาะไม้เศรษฐกิจ คือ การปลูกปอ ที่ทำให้พื้นที่ ไม้ดังกล่าวเริ่มหายไปมากขึ้น อีกทั้งปัจจัยอื่น เช่น ความต้องการที่ทำมาหากิน พื้นที่ในการสร้างที่อยู่อาศัย จากจำนวนคนในชุมชนที่เพิ่มขึ้นตามวันเวลา โดยสัมพันธ์กับเทคโนโลยีสาธารณสุขที่มีบริการมากขึ้น

ผลการเปลี่ยนแปลงที่มีต่อสัตว์และสิ่งแวดล้อม

เมื่อป่าถูกทำลายไม่เพียงแต่พืชเท่านั้นที่ได้รับผลกระทบ สัตว์ได้รับผลกระทบด้วยเช่นกัน สัตว์ หลายประเภทต้องย้ายถิ่นฐาน สัตว์บางประเภทไม่สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ ถึงแม้สัตว์บางประเภทจะปรับตัว ดำรงอยู่หลังจากการถางป่าและพื้นที่ไม้ต่าง ๆ แต่เมื่อชุมชนได้ใช้สารเคมีในการปลูกพืชของตน ทำให้สัตว์ หลายประเภทไม่สามารถดำรงอยู่ได้ ในขณะเดียวกันสัตว์ปลายประเภทไม่สามารถดำรงอยู่ได้จึงสูญหายไป จากบริเวณชุมชน เช่น เสือ หมูป่า ไก่ป่า กา แร้ง สุนัขจิ้งจอก นาก ชะมด รวมทั้งนกและปลาบางประเภท เช่น ปลาอุก ปลาชะโด

อย่างไรก็ตาม เพื่อให้สามารถมองภาพรวมของความหลากหลายทางชีวภาพที่สัมพันธ์กับชุมชนลุ่ม น้ำชีมากขึ้น จะได้อธิบายลักษณะต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

ลักษณะการตั้งถิ่นฐานของคนลุ่มน้ำชี

อดีตของการตั้งถิ่นฐานของคนอีสานขึ้นอยู่กับสภาพภูมิศาสตร์ที่แตกต่างกันระหว่างความชุ่มชื้นกับ ความแห้งแล้งที่ได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานและการทำมาหากินของคนในอีสาน โดยอาศัยการต่อสู้และปรับตัวให้สามารถดำรงอยู่ได้กับสภาพที่แตกต่างดังกล่าว เราจะพบว่าคนอีสานทั่วไป มีภูมิปัญญาและความสามารถในการเลือกสรรทำเลที่เหมาะสมและมักมีองค์ประกอบหลัก เช่น

นา เพื่อเป็นพื้นที่ทำการเกษตร

น้ำ เพื่อบริโภค ทำการเกษตรกรรม และแหล่งหาอาหาร

- เนิน เพื่อเป็นที่สร้างที่อยู่อาศัยให้รอดพ้นจากภัยน้ำท่วม
- ป่า เพื่อเป็นแหล่งอาหาร ยารักษาโรค เครื่องนุ่งห่ม และที่อยู่อาศัย
- ข้าว เพื่อเป็นอาหารหลักในชีวิตประจำวัน
- ปลา เป็นเป็นอาหารโปรตีนในชีวิตประจำวัน
- เกลือ เพื่อเป็นวัตถุดิบสำหรับการถนอมอาหารในชีวิตประจำวัน

จากปัจจัยข้างต้น จะเป็นตัวกำหนดให้บรรพบุรุษคนอีสานได้คัดสรรและเลือกทำเล เพื่อตั้งเป็นที่อยู่อาศัย และมักเรียกพื้นที่เหล่านี้ว่า “ดินดำน้ำชุ่ม” โดยมีข้อสังเกตสำคัญว่า บรรพบุรุษของคนอีสานมักเลือกทำเลที่มีน้ำเป็นหลักอยู่ 2 ประเภทคือ

1. พื้นที่น้ำไหล มักเป็นพื้นที่ที่มีแม่น้ำ ลำคลอง ลำห้วยหรือลำน้ำตามธรรมชาติ เป็นที่ตั้ง หรืออาจจะเรียกให้ชัดเจนว่า “สังคมน้ำไหล”
2. พื้นที่น้ำนิ่งมักเป็นพื้นที่ลุ่มหรือ “กุด” บึงหรือหนองน้ำขนาดใหญ่ นอกจากนี้ในอดีตคนในท้องถิ่นยังนิยมร่วมมือกันขุดหนองบึงและขุดคูน้ำบริเวณที่ตั้งชุมชนเพื่อให้มีน้ำใช้ตลอดปี

ชาวอีสานยังนิยมตั้งบ้านเรือนรวมตัวกันเป็นกลุ่มก้อน นอกจากนี้ขีดจำกัดของธรรมชาติทำให้คนอีสานรู้จักใช้น้ำอย่างคุ้มค่าประโยชน์ทั้งในการเพาะปลูกและการบริโภคประจำวัน โดยมุ่งใช้น้ำแต่น้อย อีกทั้งลักษณะอาหารการกิน การถนอมอาหาร อุปกรณ์เครื่องใช้สำหรับดักจับสัตว์น้ำเพื่อนำมาเป็นอาหาร ลักษณะการปลูกสร้างบ้านเรือน รวมทั้งความรู้เรื่องพืชพรรณที่นำมาใช้เป็นอาหารและยาที่ได้รับการทดสอบและสั่งสมไว้มากเช่นกัน ทั้งนี้ยังรวมถึงระบบความเชื่อ พิธีกรรม ประเพณี และศิลปกรรมของชาวอีสานที่มีลักษณะเฉพาะตัวอันได้รับการหล่อหลอมจากบริบทของ สังคมแวดล้อมอันแตกต่างจากภูมิภาคอื่นๆ

วิถีชีวิตที่พึ่งพาตนเองแบบทำอยู่ทำกิน

ชาวอีสานได้ใช้เวลาในการสั่งสมความรู้ ประสบการณ์มากมายในการปรับตัวกับธรรมชาติ จนสามารถพัฒนาคุณภาพชีวิตในสภาพแวดล้อมได้ ซึ่งเป็นไปในทำนองเดียวกันกับวิถีชีวิตชาวไทยในภูมิภาคอื่นๆ แต่ส่วนที่แตกต่างกันไปบ้างก็ขึ้นอยู่กับลักษณะภูมิประเทศ และสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

1. ชาวอีสานจะทำการเพาะปลูกข้าวตามปัจจัยหลัก คือ น้ำฝน ซึ่งเป็นการทำการเกษตรโดยพึ่งพาธรรมชาติอย่างแท้จริง ในช่วงแรกของการบุกเบิก ดินป่าเปิดใหม่จะมีความอุดมสมบูรณ์ค่อนข้างสูงจะได้ผลผลิตสูง เก็บสะสมไว้ ซึ่งปีต่อๆมาอาจประสบปัญหาแห้งแล้งหรือน้ำท่วมทำนาไม่ได้ ชาวอีสานในอดีตไม่นิยมทำไร่เป็นจริงเป็นจัง แต่เป็นไปในลักษณะทำพอยังชีพใช้ในครัวเรือน เช่น ปลูกหม่อนเพื่อเลี้ยงไหมใช้ทอผ้า ผัก แตงกวา ถั่วฝักยาว อ้อย ยาสูบ เป็นต้น ในช่วงขาดแคลนอาหารชาวบ้านอาศัยของป่าเพื่อยังชีพ เช่น กลอย หน่อไม้ ผักป่า และเห็ดป่านานาชนิด โดยอาศัยความรู้ความชำนาญในการจดจำตำแหน่ง และเก็บหาได้โดยไม่เป็นพิษ

2. ก่อนถึงฤดูทำนาในช่วงเดือนหกเดือนเจ็ดในวันขึ้นสามค่ำ ถือเป็น “วันฟ้าเปิดประตูน้ำ” ชาวนาจะเอาปุ๋ยคอกมาโรยที่นาเพื่อเพิ่มความอุดมสมบูรณ์ในดิน หลังจากสงกรานต์เข้าสู่หน้าฝนจึงจะทำการไถนาและปักดำ หากเกิดแห้งแล้ง ทำนาไม่ได้ก็จะหาของป่าไปแลกข้าวกับหมู่บ้านใกล้เคียงในลักษณะพึ่งพาอาศัยกัน หรือขอยืมข้าวจากญาติมาบริโภคก่อนแล้วจึงใช้คืนเมื่อทำนาได้ผล

3. นอกจากการปลูกผักไว้บริโภคในครัวเรือนแล้ว ชาวอีสานมีการอาศัยพืชผักธรรมชาติในแง่ของการเป็นแหล่งพืชผักนานาชนิด ตามหัวไร่ปลายนา เขตดอนปู่ตา หรือป่าสงวน เช่น ผักตบ ชะอม กระโดน ส้มโอม่วง เป็นต้น สำหรับผักอื่นๆนิยมปลูกไว้ข้างรั้ว เช่น กระเพรา ข่า ตะไคร้ พริก มะเขือ เป็นต้น ผักบางชนิดเหลือจากการบริโภคในครัวเรือนก็มีการแบ่งปันเพื่อนบ้าน หากมากพอจะทำการแปรรูปถนอมอาหาร ทำอาหารหมักดอง

4. สำหรับอาหารที่เป็นแหล่งโปรตีนหลักของชาวอีสาน คือ ปลา ชาวอีสานโดยเฉพาะพ่อบ้านจะมีการออกหาปลาเป็นกิจวัตร ทั้งที่ไปตามลำพังและเดินทางไปเป็นกลุ่ม เมื่อได้ปลามากก็จะให้แม่บ้านเก็บไว้ในรูปแบบปลาตากแห้ง หรือ ปลาร้า นอกจากนี้ยังมีการออกป่าล่าสัตว์ โดยการใช้เครื่องมือที่ออกแบบสำหรับล่าสัตว์เฉพาะอย่าง ช่วงหลังจากที่ป่าไม้ลดลงมากทำให้สัตว์ป่าลดจำนวนลงหรือสูญพันธุ์ไป สัตว์ที่ยังเหลืออยู่พอเป็นแหล่งอาหารได้ เช่น นก หนู กิ้งก่า ตุ๊กแก แอ้ง จิ้งหรีด มดแดง แมงกิ้งกือ เป็นต้น

5. เครื่องมือเครื่องใช้และอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่ใช้ในการทำมาหากิน ใช้สอยในครัวเรือน หรือเป็นของเล่น ล้วนแต่สร้างขึ้นเองจากภูมิปัญญาและความรู้ที่สั่งสมมานาน มีการนำวัสดุในท้องถิ่นมาประดิษฐ์ปรับแต่งให้เป็นเครื่องมือใช้ที่มีประสิทธิภาพ เช่น เสือสาด กระตืบ กระดัง ตะกร้า ตะแกรง ข้องปลา ไซ ไถ ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีการทอผ้าไหม ผ้าฝ้าย ที่นอกจากเป็นสิ่งที่ทำขึ้นเพื่อใช้เองในครัวเรือน เป็นสิ่งแสดงออกซึ่งเอกลักษณ์และความภาคภูมิใจแล้ว ปัจจุบันยังเป็นแหล่งรายได้สำคัญของชาวบ้านที่ควรค่าแก่การส่งเสริมอีกด้วย

6. ชาวบ้านจะมีการเลี้ยงวัวควายไว้ใช้งานไถนา และเมื่อถึงยามยากอาจต้องจำใจขายไป วัวควายจึงเป็นเสมือนเพื่อนร่วมทุกข์ร่วมสุขของชาวบ้าน จึงมีการสืบทอดเพื่อขอขมาลาโทษในแต่ละปี

ความหลากหลายทางชีวภาพของป่าไม้ในเขตลุ่มน้ำชี

ความหลากหลายทางชีวภาพที่ยังคงหลงเหลืออยู่ในปัจจุบัน ลักษณะป่าไม้ในลุ่มแม่น้ำชีมี 3 ประเภทใหญ่ คือ ป่าโคก ป่าวัฒนธรรม และป่าทาม ป่าแต่ละชนิดจะมีคุณลักษณะเด่นแตกต่างกันออกไป และมีชนิดของพันธุ์ไม้ที่มีลักษณะเฉพาะอีกด้วย อย่างไรก็ตาม พื้นที่ป่ารูปแบบต่าง ๆ ในเขตลุ่มน้ำชีจึงเปรียบเสมือนห้องครัวธรรมชาติที่คนในแต่ละถิ่นสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้อย่างสม่ำเสมอ เพื่อเก็บเกี่ยวพันธุ์พืชจากป่า ผลิตภัณฑ์ธรรมชาติจากป่า และนำมาเป็นปัจจัยใช้ในการดำรงชีพ นอกจากนี้ยังพบว่าผลผลิตจากป่าเหล่านั้นยังแปรเปลี่ยนไปตามฤดูกาลตามธรรมชาติ เสมือนเป็นปฏิทินการดำรงชีวิตที่สามารถกำหนดวัฒนธรรมการเป็นอยู่ของคนในลุ่มน้ำชีได้เป็นอย่างดี

ป่าโคก

ป่าโคกหรือป่าเต็งรังจะพบมากที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือประมาณร้อยละ 80 ของป่าชนิดต่าง ๆ ที่มีอยู่ในภาคนี้ทั้งหมด พืชที่ขึ้นได้ในที่ดินดินค่อนข้างแห้งแล้งเป็นดินทรายหรือดินลูกรัง ถ้าเป็นดินทรายก็มีความร่วนสีกะบายน้ำได้ดี แต่ไม่สามารถจะเก็บรักษาความชุ่มชื้นไว้ได้เพียงพอในฤดูแล้ง ถ้าเป็นดินลูกรังดินจะตื้นมีสีค่อนข้างแดงคล้ำ บางแห่ง จึงเรียกป่าชนิดนี้ว่า “ป่าแดง”

ในอดีตพื้นที่ภาคอีสานจะมีป่าเต็ง คือป่าผลัดใบ ซึ่งมีไม้เด่นในวงศ์ Dipterocarpaceae ได้แก่ เต็ง รัง ยาง เหียง พลวง แต่ในปัจจุบันการใช้ประโยชน์จากป่าขาดการจัดการที่ดี ระบบนิเวศของป่าเปลี่ยนไป ในบางพื้นที่พืชในวงศ์ Dipterocarpaceae จึงไม่ใช่พืชเด่นอีกต่อไป ป่าผลัดใบนี้มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับวิถีการดำเนินชีวิตของคนอีสาน ดังจะเห็นได้จากการก่อสร้างหมู่บ้าน จะต้องมีการปลูกป่าประจำหมู่บ้าน เพื่อการหา

ของป่ามาใช้ในชีวิตประจำวัน การตั้งชื่อหมู่บ้านมักใช้ชื่อต้นไม้ที่เป็นไม้เด่นในบริเวณนั้นเป็นชื่อหมู่บ้าน เช่น บ้านหนองยาง บ้านยาง บ้านโก หนองจิก เป็นต้น หน้าที่ของป่าต่อวิถีการดำเนินชีวิตของคนอีสานมีปรากฏ ตั้งแต่กระบวนการเกิด การเจริญเติบโต การออกเรือน การกินอยู่ ความเจ็บป่วย จนกระทั่งตาย

ปัจจุบันลักษณะของป่าโคก เป็นป่าโปร่ง ประกอบด้วยต้นไม้ผลัดใบขนาดกลางและขนาดเล็กขึ้นห่าง ๆ กระจัดกระจายไม่ค่อยแน่นทึบ พื้นป่ามีหญ้าและไม้แคระจำพวกไผ่เพ็ก ไผ่จืด ขึ้นทั่วไป มีลูกไม้ค่อนข้างหนาแน่น ทุกปีจะมีไฟป่าเกิดขึ้นเป็นประจำ ทำให้ลูกไม้บางส่วนถูกไฟไหม้ตายทุกปี จนกว่าลูกไม้นั้น ๆ จะสะสมอาหารไว้ในรากได้เพียงพอ จึงจะเติบโตขึ้นสูงพ้นอันตรายจากไฟป่าได้ บางพื้นที่ ๆ เป็นที่ราบมีดินทรายค่อนข้างลึก ต้นไม้มักจะมีขนาดสูงและใหญ่ ขึ้นเป็นกลุ่ม ๆ แน่นคล้ายป่าเบญจพรรณมักจะพบกลุ่มไม้ตระกูลยางเป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ตามป่าโคกยังคงเป็นแหล่งสำคัญในการเข้าถึงเพื่อใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของผู้คนในท้องถิ่นที่มักเข้าไปใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของป่าเพื่อการดำรงชีพ ดังนี้

ก. การเก็บเห็ด ชาวบ้านมักเข้าไปหาเก็บเห็ดในช่วงเดือนที่เห็ดออกดอกดังนี้

เมษายน-มิถุนายน เห็ดปลวก (โคน) เห็ดเผาะ (ถอบ) เห็ดผึ้ง (ตับเต่า)

ตุลาคม-พฤศจิกายน เห็ดบด (ลม) ซึ่งออกดอกตามดอและขอนไม้

ตระกูล (วงศ์) ยาง ได้แก่ ไม้เต็ง ไม้รัง

พฤศจิกายน-ธันวาคม เห็ดผึ้งทุกชนิดที่ออกดอกอีกเป็นรอบสองของปี

ข. ผลิตภัณฑ์จากป่า ได้แก่ น้ำมันยาง น้ำมันงู (พลวง) ชีชี (ยางชัน) และเปลือกบง ผู้เข้ามาหาของป่าส่วนใหญ่เป็นชาวบ้านจากละแวกใกล้เคียง

ค. ไม้ฟืนและไม้เผาถ่าน เพื่อใช้เป็นเชื้อเพลิงในชีวิตประจำวัน

ง. พืชสมุนไพร นำไปประกอบส่วนในการปรุงยา

ปาวัฒนธรรม

เป็นผืนป่าส่วนรวมของชุมชน มีพื้นที่ไม่มากนัก แต่ชาวบ้านจะพึงพาได้ค่อนข้างเต็มรูปแบบ และมีชื่อเรียกแตกต่างกันออกไป ตามลักษณะสภาพที่เป็นจริง หรือตามประโยชน์ใช้สอย เช่น ป่าปู่ตา ป่าช้า ป่าทำเลเลี้ยงสัตว์ ป่าวัดป่า เป็นต้น อาจกล่าวได้ว่า ป่าไม่ว่าจะเป็นประเภทใดก็ตาม จัดเป็นระบบนิเวศที่ธรรมชาติได้จัดสรรไว้อย่างกลมกลืน สอดคล้องและสมดุลไม่ว่าจะเป็นพืช สัตว์ หรือมนุษย์ ต่างก็ได้พึ่งพาอาศัยเอื้อเพื่อเกื้อกูลกันเสมอมา

สืบเนื่องจากอีสานเป็นชุมชนเกษตรกรรม ที่สืบทอดมรดกจากบรรพบุรุษมาอย่างต่อเนื่อง โดยผูกพันกับธรรมชาติปาวัฒนธรรมอย่างแนบแน่น ได้รับการสั่งสมแนวคิด ภูมิปัญญา ปลูกศรัทธา คติความเชื่อ จนเป็นวิถีการดำรงชีวิตที่มีคุณค่าอันแสดงให้เห็นถึงความเฉลียวฉลาดบรรพชนในสังคมท้องถิ่น สังคมอีสานจะเคร่งครัดในรูปแบบของประเพณี พิธีกรรม เชื่อถือในเรื่อง บาป-บุญ คุณ-โทษ ขวัญ-วิญญูณ เทวดา อารักษ์ ตลอดจนผีसांगนางไม่อย่างจริงจัง โดยมีการเช่นสรวงตามฤดูกาลพร้อมกันนี้ก็ยังปฏิบัติภารกิจทางศาสนาด้วยความมั่นคงตามค่านิยมของชุมชนเพื่อสร้างขวัญและกำลังใจหรือแก้ไขปัญหาวิตถิที่พึงมี อันจะเป็นประหนึ่งภูมิคุ้มกันภัยพิบัติทั้งหลายทั้งปวงมิให้มากล้ากลายตน หรือครอบครัวยอดจนทุกชีวิตในชุมชน นอกจากนี้ยังได้แสดงถึงความกตัญญูเชิดชูคุณความดีของบรรพชนผู้กลายมาเป็นผีไปแล้วอีกด้วย

ในการเริ่มแรกตั้งชุมชนของชาวอีสานนั้น มักจะมีครอบครัวเครือญาติเพียงไม่กี่ครอบครัวเข้ามาบุกเบิกสร้างผอง ปลูกสร้างบ้านเรือนและยึดพื้นที่ทำไร่นา สิ่งสำคัญที่ทุกชุมชนไม่ลืมจะเป็นเรื่องกำหนด

เขตพื้นที่ป่าที่บ่งออกเป็นสามส่วน ส่วนหนึ่งให้เป็นพื้นที่พำนักอาศัยของผีบรรพชน “ผีปู่ตา” โดยสร้างเรือนโรง หรือศาล (ตูป) ให้หนึ่งหรือสองหลังอยู่ในทิศทางที่ต่างกับตามความเหมาะสม โดยทั่วไปแล้วมักนิยมให้อยู่ด้านทิศตะวันออกของชุมชน บริเวณป่าอีกส่วนหนึ่งจะกำหนดให้อยู่ด้านทิศตะวันตกของชุมชน เป็นป่าฝ่งผีหรือเผ่าผีเรียกว่า “ป่าช้า” และป่าบริเวณสุดท้ายมักจะกำหนดให้อยู่ด้านทิศเหนือ หรือทิศใต้ของชุมชน เป็นป่าสำหรับเลี้ยงสัตว์จำพวก วัว ควาย หรือสัตว์ใช้งานอื่น ซึ่งเรียกว่า “ป่าทำเลเลี้ยงสัตว์”

การกำหนดเลือกพื้นที่อยู่อาศัยของผีปู่ตานั้น ต้องให้พื้นที่เป็นเนินสูง โนนโคกหรือดิน ซึ่งน้ำท่วมไม่ถึง มีสภาพป่าหนาที่บ รมครึ้ม มีสัตว์ป่าชุกชุมหลากหลายพันธุ์ มีบรรยากาศน่าสะพรึงกลัว ทั้งเสียงร้องของสัตว์ กลูกเกล้าประสานไปกับเสียงเสียดของต้นไม้เครือเถาทั้งปวง ซึ่งทำให้อาณาเขต “ปู่ตา” “ดอนปู่ตา” หรือ “ดงปู่ตา” ดูขลังและศักดิ์สิทธิ์ยิ่งนัก เรือนโรง หอ หรือโรงศาลที่สร้างไว้เป็นที่พำนักอาศัยของผีปู่ตานี้ บางทีก็เรียกว่า “หอปู่ตา” “ศาลปู่ตา” “ตูปปู่ตา” หรือ “โฮงปู่ตา” นิยมสร้างกันเป็นสองลักษณะ คือ ใช้เสาหลักเพียงต้นเดียวเหมือนศาลพระภูมิทั่ว ๆ ไป แล้วสร้างเป็นเรือนยอดบนปลายเสากับใช้เสาสี่ต้นแล้วสร้างโรงเรือน หรือศาลาให้มีขนาดเล็กหรือใหญ่ตามต้องการ โดยทั่วไปแล้วจะมีห้องโถงเพียงห้องเดียว และภายในห้องนั้นต้องให้มีบริเวณสำหรับที่วางสิ่งของเครื่องใช้ที่จำเป็นพร้อมทั้งวัสดุที่แกะสลักด้วยไม้หรือรูปปั้นตามที่เชื่อถือกันว่าเป็นสิ่งของที่ผีปู่ตาต้องการ เช่น เป็นรูปคน สัตว์ ข้างทาสและบริวาร ตลอดจนเครื่องมือเครื่องใช้ที่จำเป็น สำหรับให้ผีปู่ตาได้ใช้สอยไม่ขาดแคลน ส่วนด้านหน้าตูปหรือศาลมักจะสร้างให้มีชานยื่นออกมาสำหรับเป็นที่ตั้งหรือวางเครื่องบูชาและเครื่องเซ่นสังเวยไว้ด้วย

เฒ่าจ๋า เป็นบุคคลที่ได้รับมอบหมายให้เป็นตัวแทนของชุมชนเข้าติดต่อสื่อสารกับผีปู่ตา หรือรับบัญชาจากผีปู่ตามาแจ้งแก่ชุมชน ตลอดจนมีภาระหน้าที่ในการดำเนินการด้านพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับผีปู่ตาและบริเวณที่อยู่อาศัย เฒ่าจ๋อาจเรียกได้หลายชื่อแตกต่างกันไปตามท้องถิ่น เช่น กระจ๋า ขะจ๋า ข้าวเจ้า เฒ่าประจำ เจ้าจ๋า หรือ จ๋า นอกจากเฒ่าจ๋าจะมีภารกิจดังกล่าวแล้ว เฒ่าจ๋ายังต้องเอาใจใส่ดูแลป้องกันรักษาพื้นที่บริเวณป่า ต้นไม้ สัตว์ รวมไปถึงทรัพยากรผลิตผลจาก “ดงปู่ตา” ทั้งปวงให้อยู่ในสภาพปกติตามบัญชีของ ผีปู่ตา ด้วยถือว่าเป็นสมบัติของผีปู่ตาที่ผู้ใดจะล่วงละเมิดมิได้ หากมีความจำเป็นต้องใช้สอยสิ่งใดภายในบริเวณ “ดงปู่ตา” เช่น เห็ด แมลง ฟืนไม้แห้ง ผัก และพืชสมุนไพร เป็นต้น ต้องขออนุญาตผีปู่ตาเป็นส่วนตัวและผ่าน “เฒ่าจ๋า” เสมอ มิฉะนั้นจะถูกผีปู่ตาลงโทษให้ผู้นั้นได้รับภัยพิบัติต่าง ๆ จนอาจถึงแก่ชีวิตได้

เมื่อเฒ่าจ๋ามีบทบาทผูกพันกับผีปู่ตาและชุมชนดังกล่าวแล้ว เฒ่าจ๋าก็เป็นเสมือนสัญลักษณ์แทนสถาบันอันศักดิ์สิทธิ์ในชุมชนทุกสถาบัน นับตั้งแต่ “ดงปู่ตา” พระภูมิเจ้าที่ เทวดา หลักเมือง มเหศักดิ์ และหลักบ้าน บุคลิกลักษณะและพฤติกรรมของเฒ่าจ๋านั้น น่าจะได้พิจารณาเชื่อมโยงจากการเลือกเฟ้นหรือกำหนดตัวบุคคลให้ทำหน้าที่นี้ โดยปกติแล้วเมื่อเฒ่าจ๋าถึงแก่กรรมจะต้องหาเฒ่าจ๋าคคนใหม่มาทำหน้าที่แทนทันที โดยเลือกจากบุคคลในหมู่บ้านที่มีความประพฤติดี บุคลิกลักษณะดี มีความเคารพ ศรัทธา เชื่อถือ เป็นที่ยอมรับของชุมชน และผีปู่ตาก็ยอมรับไว้ว่าใจเช่นกัน

การใช้ประโยชน์จากป่าปู่ตาของชุมชน

ลักษณะการใช้ประโยชน์จากป่าดอนปู่ตา โดยทั่วไปมีอยู่ 2 ประการใหญ่ คือ

1. ใช้เป็นสถานที่ในการประกอบพิธีกรรม โดยปกติแล้วดอนปู่ตาเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ อันเป็นที่เคารพยำเกรงของชาวบ้าน ชาวบ้านจะใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ อันเกี่ยวกับความศรัทธาที่มีต่อผีปู่ตา พิธีกรรมต่าง ๆ มีเช่น พิธีกรรมเลี้ยงประจำปีในเดือนสามและเดือนหก ซึ่งเรียกว่า “เลี้ยงขึ้น”

(เป็นการเลี้ยงเมื่อเสร็จสิ้นการเก็บเกี่ยว) และ “เลี้ยงลง” (เป็นการเลี้ยงเมื่อเสร็จสิ้นการเก็บเกี่ยว) และ “เลี้ยงลง” (เป็นการเลี้ยงเมื่อจะเริ่มต้นฤดูการปักดำ) นอกจากนี้มีพิธีเลี้ยงทวยสภาพดินฟ้าอากาศ ก่อนจะเริ่มต้นไถหว่าน และพิธีบนบานเฉพาะราย (ชาวอีสานเรียกว่า “บ๋า”) ซึ่งทุกพิธีกรรมจะมีการเซ่นไหว้บูชา และเลี้ยงดูด้วยความสำนึกใน พระคุณพร้อมกับอัญเชิญบวงสรวงผีปู่ตาให้มาช่วยดลบันดาลให้ชาวบ้านอยู่ดีกินดีมีสุขโดยทั่วหน้า นอกจากจะใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมดังกล่าว ดินปู่ตาบางพื้นที่ยังใช้เป็นสถานที่เผาศพในบางโอกาสอีกด้วย

2. เป็นสถานที่ใช้ประโยชน์ทั่ว ๆ ไปของชุมชน เช่น เลี้ยงสัตว์ประเภทวัว ควายชุมชนอาจรวมมือกันจับสัตว์น้ำตามหนองน้ำในบริเวณป่าดอนปู่ตาโดยมีเงื่อนไขในป่าดอนปู่ตาเหล่านี้มีต้นไม้ประเภทต่าง ๆ และมีพืชพันธุ์ผัก เห็ด แมลง พืชสมุนไพร เป็นต้น คนในชุมชนสามารถขออนุญาตตัดไม้ คั้นหาเก็บผลิตผลป่ามาสร้างบ้านเรือนที่อยู่อาศัยตามความจำเป็นเฉพาะราย บางบ้านเก็บใบตองของไม้บางชนิดมาเย็บเป็นฝากระเบื้อง หรือแม้แต่ใช้เศษไม้และกิ่งไม้มาเป็นเชื้อเพลิง ตลอดจนทำเป็นไม้หลักสำหรับพืชประเภทแตงกวา แตงร้าน เป็นต้น ซึ่งการใช้ประโยชน์ดังกล่าวต้องได้รับความยินยอมจากกรรมการหมู่บ้านและเผ่าเจ้า

ป่าทาม

ป่าทามเป็นไม้ผลัดใบ พบในบริเวณที่ราบริมลำน้ำสายหลักและลำน้ำสาขาในภาคอีสาน มีความหลากหลายทางชีวภาพสูงทั้งในด้านพันธุ์พืชและพันธุ์สัตว์ ป่าทามจะถูกน้ำท่วมเป็นเวลา 3-4 เดือนในช่วงฤดูน้ำหลาก (มิถุนายน-กันยายน) และอยู่ในสภาพป่าบกในช่วงเวลาที่เหลือ ต้นไม้ในป่าทามสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ แม้จะมีน้ำท่วมเป็นเวลาหลายเดือนและทนทานต่อความแห้งแล้งได้เป็นเวลานานเช่นกัน ลักษณะเด่นของต้นไม้ในป่าทามจะมีไม้ขนาดใหญ่ขึ้นอยู่ห่างๆ ระหว่างไม้ใหญ่จะเป็นไม้ขนาดเล็ก มีลำต้นแตกเป็นกอคล้ายไผ่มีกิ่งก้านสาขามาก เมื่อตัดไม้ขนาดเล็กนี้ออกสามารถแตกหน่อได้ดี การแพร่พันธุ์อาศัยทั้งการแตกหน่อ ป่าทามจัดว่าเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ (Wetland) ประเภทหนึ่ง เป็นระบบนิเวศกึ่งกลางระหว่างระบบนิเวศบนบก (Terrestrial Ecosystem) และระบบนิเวศในน้ำ (Aquatic Ecosystem) ลักษณะพิเศษของพรรณไม้ในป่าทาม มีดังนี้

1. พรรณไม้ที่สามารถทนต่อการท่วมของน้ำได้

เนื่องจากป่าทามเป็นระบบนิเวศกึ่งระหว่างบนบกและในน้ำ ดังนั้น พรรณไม้ที่ขึ้นจึงมีลักษณะพิเศษที่ทนต่อการท่วมของน้ำในช่วงฤดูน้ำหลากได้เป็นเวลา 3-4 เดือน ในช่วงฤดูน้ำขึ้นจะเห็นแต่ยอดของไม้ขนาดใหญ่ เช่น ไม้หว้า เปื่อยน้ำ มะกอกน้ำ ไทร ยาง ส่วนไม้รองและไม้เถาจะจมอยู่ใต้น้ำ แต่เมื่อน้ำลดลงพรรณไม้ที่มีอยู่ในป่าทามสามารถมีชีวิตและเจริญได้ตามปกติ

2. มีระบบรากและลำต้นแข็งแรงทนทานต่อการไหลของกระแสน้ำ

พรรณไม้ในป่าทามจะมีระบบรากแข็งแรงยึดเกาะดินได้ดีสามารถต่อต้านกับการไหลของกระแสน้ำในช่วงฤดูน้ำหลาก นอกจากนี้ลำต้นของไม้จะแตกเป็นกอมีหลายลำต้น ไม่เป็นลำต้นเดี่ยว มีขนาดใหญ่และแต่ละลำต้นจะไขว้ประสานกันคล้ายกับตาข่าย เพื่อช่วยพยุงความแข็งแรงของกระแสน้ำ นอกจากนี้การมีไม้เถาจำนวนมากในป่าทามแทรกเป็นตัวเชื่อมประสานระหว่างต้นไม้ชนิดต่างๆ ช่วยสร้างความแข็งแรงให้แก่เรือนยอดของไม้ในป่าทามได้เป็นอย่างดี คุณสมบัติข้อนี้ชาวบ้านได้นำมาใช้ประโยชน์ได้ด้วยการนำไม้ป่าทามชนิดหนึ่งได้แก่ ไม้เสียว มาปลูกบริเวณคันนาเพื่อป้องกันคันนาพัง

3. แตกหน่อได้ดีและทนไฟในช่วงฤดูแล้ง

ช่วงน้ำลดหรือฤดูแล้ง ป่าทามตอนบนจะแห้งมีน้ำเฉพาะในส่วนที่เป็นหนอง มีภาษาพื้นเมืองเรียกว่า “บุง” และบริเวณชายขอบตลิ่งที่ดินมีความชื้นตลอดปี แต่ป่าทามตอนบนจะแห้งและเกิดไฟป่า แต่ภายหลังจากการเกิดไฟป่า ไม้ในป่าทามสามารถแตกหน่อได้ดี ไม้ประเภทนี้ได้แก่ เสี้ยวป่า ห้วยลิง ฝ้ายน้ำ เป็นน้ำ ซึ่งคุณสมบัติการแตกหน่อได้ดีนี้เองจึงทำให้ป่าทามคงสภาพอยู่ เพราะสามารถแตกหน่อขึ้นมาทดแทนไม้ที่ถูกทำลายไปได้อย่างรวดเร็ว

4. พื้นป่าไม่มีการสะสมของซากพืช

ป่าทามเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำประเภทหนึ่งที่ไม่มีการสะสมของเศษซากกิ่งไม้ ใบไม้ที่ร่วงหล่นลงมา เนื่องจากการเกิดไฟป่าและเศษซากอินทรีย์วัตถุจะไหลไปตามกระแสน้ำ ในช่วงน้ำหลากจึงพบว่าพื้นที่ป่าของป่าทามจะเป็นดินตะกอนที่เกิดจากการทับถมของตะกอนดินที่ไหลมากับน้ำ พื้นป่าทามจึงไม่มีการสะสมอินทรีย์วัตถุ ดังเช่นป่าพรุในภาคใต้

5. พรรณไม้แพร่พันธุ์โดยอาศัยน้ำ

จากสภาพของการมีน้ำไหลในป่าทาม จึงทำให้พรรณไม้ในป่าทามอาศัยน้ำและสัตว์น้ำช่วยในการแพร่พันธุ์ไม้ หลายชนิดจะมีผลในช่วงฤดูน้ำหลาก อาทิเช่น หว่า เหนาะน้ำ กระเบา น้ำจ้อย กระโดนน้ำ มะกอกน้ำ มะดัน

โครงสร้างของป่าทาม

ป่าทามเกิดจากอิทธิพลของกระแสน้ำและสภาพของพื้นที่เนื่องจากสภาพพื้นที่ของป่าทามไม่เป็นพื้นที่ราบเรียบเสมอกัน หากแต่จะมีลักษณะเป็นที่ราบ ที่โคก พื้นที่ลุ่ม ทำให้สภาพป่าทามแตกต่างกันออกไป จึงจำแนกลักษณะโครงสร้างของป่าทามเป็น 3 ประเภทดังนี้

1. ป่าทามที่ถูกน้ำท่วมในช่วงเวลาน้ำขึ้นสูง

ป่าทามบริเวณริมของลำน้ำและพื้นที่ป่าทามตอนในที่ที่มีลักษณะเป็นผืนราบ ที่น้ำสามารถท่วมถึงได้ในช่วงน้ำหลาก แยกลักษณะของพรรณไม้ ดังนี้

1.1 ไม้เต็น ไม้เต็นจะพบไม้เต็น คือไม้ที่มีขนาดและความสูงของเรือนยอดมากกว่าไม้ชนิดอื่น ไม้จำพวกที่พบได้แก่ ไม้ยาง หว่า กระเบา ก้านเหลือง ดินเป็ด ชะมวง คางซุง กุ่มน้ำ กระโดนน้ำ และลักษณะของไม้เต็นจะไม่ขึ้นเป็นกลุ่มแต่จะกระจายเป็นต้นเดี่ยวทั่วไปในพื้นที่ป่า ในช่วงน้ำขึ้นสูงสุดจะมองเห็นเฉพาะยอดของไม้เต็น

1.2 ไม้รอง ไม้รองของป่าทามจะแตกต่างจากไม้รองของป่าบก มีขนาดสูงไล่เลี่ยกัน (น้อยกว่า 5 เมตร) แตรกกระจายอยู่ระหว่างไม้เต็นติดกันเป็นผืนใหญ่ ไม้รองมีขนาดของเส้นผ่าศูนย์กลางไม้ใหญ่นัก ลักษณะของลำต้นจะแตกเป็นกิ่งก้านสาขามากมาย ไม้รองที่พบได้แก่ ฝ้ายน้ำ เบ็ดน้ำ เหนาะน้ำ ห้วยลิง มะดัน เสี้ยวป่า ใผ่ ไม้ประเภทนี้เป็นไม้ที่มีความสามารถแตกหน่อได้ดีที่สุด

1.3 ไม้เถา ในป่าทามมีไม้เถามากมายขึ้นแทรกอยู่ระหว่างไม้เต็นและไม้รอง ไม้เถาพวกนี้สามารถอยู่ได้ในสภาวะการท่วมของน้ำ ไม้เถาที่พบได้แก่ เครือน้ำจ้อย ฝั่วน เครือเบ็น

2. ป่าทามที่น้ำท่วมไม่ถึงในช่วงน้ำขึ้นสูง

พื้นที่ป่าทามบางแห่งจะเป็นที่ดอนหรือโคกซึ่งน้ำไม่สามารถท่วมถึง ในช่วงน้ำขึ้นสูงสุดจะพบระบบนิเวศที่มีลักษณะเป็นป่าบกหากมีข้อแตกต่างจากป่าบก คือลักษณะของดอนหรือโคกมักจะมีไม้ขึ้นอยู่

ไม่หลากหลายเหมือนป่าบก และจะขึ้นเป็นกลุ่มไม้เกือบเป็นไม้ชนิดเดียวกัน เช่น โกงสะแบง โกงพยอม คอนชาด เป็นต้น

3. ป่าทามที่มีน้ำท่วมขังตลอดปี

จากอิทธิพลจากการไหลของกระแสน้ำหรือปรากฏการณ์แม่น้ำเปลี่ยนทางจะทำให้พื้นที่บริเวณป่าทามเกิด หนอง บึง หรือภาษาพื้นเมืองเรียกว่า บุ่ง กุด ที่มีน้ำอยู่ตลอดปี บริเวณนี้จะพบไม้น้ำขึ้นอยู่เป็นจำนวนมาก ชนิดพันธุ์น้ำที่ขึ้นอยู่ได้แก่ กก ผือ บัวสาย สาหร่าย จอก แหน

การจับจองและครอบครองพื้นที่ทาม

ชาวบ้านได้มีวิธีการจับจองและเข้าครอบครองพื้นที่เพื่อเข้าทำประโยชน์มาอย่างต่อเนื่องยาวนาน ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันกว่า 100-150 ปีก่อน กลุ่มคนที่ได้เข้ามาบริเวณป่าทามแห่งนี้ เพื่อหนีความแห้งแล้ง และได้หาพื้นที่ตั้งหลักปักฐานแห่งใหม่ ช่วงแรกเข้ามาในลักษณะของการใช้ประโยชน์จากป่าทามก่อน ปัจจัยที่สำคัญคือ อาหารทั้งพืชสัตว์ และของป่าอื่นๆ เช่น บริเวณของกุดปลาคูณเป็นพื้นที่ชัยภูมิอันเหมาะแก่การตั้งหมู่บ้าน เพราะมีป่าไม้ สัตว์ป่า อาหารปลาทางแหล่งน้ำที่อุดมสมบูรณ์และมีพื้นที่เหมาะสมสำหรับการทำนาข้าวหรือเพาะปลูกทางการเกษตร ดังนั้น จึงได้เข้ามาจับจองพื้นที่เพื่อตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน โดยเลือกพื้นที่ตั้งบ้านเรือนบริเวณที่เป็นดอนหรือโนนสูง ที่ยากต่อการถูกน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก ซึ่งปัจจุบันพื้นที่ดังกล่าวอยู่ทางฝั่งทิศเหนือของพื้นที่ทามกุดปลาคูณ คือ ที่ตั้งของบ้านโนนคำและน้ำจั้นใหญ่ และทางทิศใต้ของพื้นที่ทามกุดปลาคูณซึ่งเป็นที่ตั้งของหมู่บ้านโนนยาง เป็นต้น

ในช่วงแรกของการเข้าไปจับจองที่ทำกินในพื้นที่ป่าทามของชาวบ้าน มีกระบวนการจับจองและครอบครองดังนี้ คือ

1. วิธีการแบ่งเขตที่ดิน โดยกลุ่มชาวบ้านกลุ่มแรกจะตกลงกันด้วยวาจาซึ่งเป็นการให้สิทธิโดยปากเปล่าในการแบ่งเขตที่ดิน ซึ่งในการแบ่งเขตที่ดินในป่าทามนี้จะไม่มีการแสดงว่าที่ดินเป็นอาณาเขตของใคร ขนาดกว้างยาวเท่าใด แต่ชาวบ้านจะใช้สัญลักษณ์หรือเครื่องหมายทางธรรมชาติในพื้นที่นั้นๆ เพื่อแบ่งเขต เช่น คันทนา ต้นไม้ใหญ่ ที่เนิน ที่ดอน เป็นเครื่องหมายในการสังเกตอาณาเขตพื้นที่ของตน นอกจากนี้ถ้าหากว่าที่ดินที่เป็นเนินหรือดอน โนนั้น มีสายน้ำไหลเป็นทางแบ่งแยกกันตรงจุดใดจะถือเอาจุดนั้นในการแบ่งเขตที่ดิน ซึ่งถือเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านอีกอย่างหนึ่งเช่นกัน

2. วิธีการผูกหญ้า เป็นระบบการแบ่งเขตที่ชาวบ้านใช้วิธีการผูกหญ้าแสดงไว้กับต้นไม้ที่เขตแดนที่ดินของตนและเป็นการแสดงสัญลักษณ์อาณาเขตของตน หลังจากที่มีการแบ่งเขตที่ดินเรียบร้อยแล้ว

3. วิธีการหักร้างถางป่า เป็นการตัดต้นไม้ให้เป็นรูปตามแนวอาณาเขตที่ดินผูกหญ้าแสดงเป็นสัญลักษณ์ความเป็นเจ้าของเอาไว้ โดยจะไม่ตัดต้นไม้ใหญ่และจะมีการทิ้งป่าไม้ที่เหลือไว้ตามหัวไร่ปลายนาในพื้นที่ของตน เพื่อเอาไว้ใช้ประโยชน์ด้านอาหารการกิน ร่มเงาและเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจได้

4. วิธีการจุดเผาต้นไม้ ที่ตัดทิ้งไว้แล้วจนเตียนราบเป็นที่นา วิธีนี้จะทำให้พื้นที่ป่าถูกรบกวนและถูกทำลายมากที่สุด และเป็นสาเหตุของความสูญเสียระบบนิเวศของป่าทามไปอย่างน่าเสียดาย

5. วิธีการขุดปรับพื้นที่เพื่อปลูกข้าวและพืชไร่ เนื่องจากพื้นที่ป่ายังมีตอไม้อยู่มาก จึงไม่สะดวกที่จะใช้พื้นที่เพื่อการดำนา ดังนั้น จึงต้องมีการขุดปรับพื้นที่กำจัดตอไม้และรากหญ้าตาย สำหรับในพื้นที่ที่เป็นลุ่มในกุดจะทำนาทาม (นาปรัง) ส่วนริมกุด ริมหนองจะปลูกพืชผักสวนครัวชนิดต่างๆ

สำหรับการบุกเบิกจับจองเพื่อให้ได้สำหรับเพาะปลูกนั้น สามารถทำได้เท่าที่ร่างกายของผู้บุกเบิกจะมี เพราะในอดีตนั้นไม่มีเครื่องจักรใช้ในการบุกเบิกแผ้วถางมากนัก และคนในสมัยนั้นจึงบุกเบิกจับจองพื้นที่ป่าตามไร่สำหรับเพาะปลูกไม่มากนัก เอาแค่พอเพียงสำหรับเลี้ยงชีพของสมาชิกในครัวเรือนเท่านั้น แต่ผลผลิตที่ได้มากพอสมควร เพราะดินดีและเนื่องจากผู้คนในสมัยนั้นยังมีจำนวนน้อย ทั้งยังทรัพยากรธรรมชาติมีความอุดมสมบูรณ์สูง จึงพอที่จะหล่อเลี้ยงคนทั้งชุมชนได้อย่างสบาย ไม่ต้องดิ้นรนไปทำงานที่ต่างบ้านต่างเมือง

กระทั่งปัจจุบันพื้นที่ป่าตามกุดปลาคูณ ได้ถูกครอบครองจับจองและทำประโยชน์จากชาวบ้านทุกพื้นที่ โดยเป็นสิทธิของปัจเจกชนที่สามารถทำอะไรได้อย่างอิสระ ยกเว้นพื้นที่ที่เป็นหนองน้ำ ช้าง (ร่อง) และกุดต่างๆ ที่เป็นผืนน้ำจะเป็นที่สาธารณะประโยชน์ คนอื่นและชุมชนภายนอกสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้โดยไม่มีจำกัด แล้วแต่กำลังของผู้ใดจะหามาได้มาน้อยเพียงใด จะมีข้อห้ามเพียงแต่การใช้ประโยชน์นั้นเป็นไปเพื่อการทำลาย เช่น การระเบิดปลา การใช้กวาด (เครื่องมือหาปลาตกที่อาจทำให้ปลาสูญพันธุ์ได้) เป็นต้น

รูปแบบการทำประโยชน์ในพื้นที่ป่าตาม

จากคำบอกเล่าเรื่องราวของชาวบ้าน ซึ่งแสดงออกถึงความสัมพันธ์ของชาวที่อาศัยอยู่ในบริเวณเขตพื้นที่ป่าตาม มีอยู่หลากหลายรูปแบบโดยพบว่าชาวบ้านมีกิจกรรมของการหาอยู่หากิน ที่สัมพันธ์กับพื้นที่ป่าตามในหลายด้านเช่น การทำนา ปลูกพืชไร่ ปลูกพืชผักสวนครัว เลี้ยงสัตว์ หาของป่า การเผาถ่าน ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

1. กิจกรรมการทำประโยชน์ในที่ดิน

1.1 ทำนา การทำนาในนามของชาวบ้านในเขตพื้นที่ตามกุดปลาคูณ พบว่ามี 2 ลักษณะคือ

- นาแขง จะเป็นการดำนาในบริเวณกุด โดยจะถอนกล้าในเดือนกุมภาพันธ์ ปักดำเดือนมีนาคม เก็บเกี่ยวเดือนกรกฎาคม พันธุ์ข้าวที่ใช้เป็นพันธุ์พื้นเมือง คือข้าวดอกไม้ (ข้าวเจ้า) ข้าวเหลืองบุญมา (ข้าวเหนียว) เป็นข้าวที่ให้ผลผลิตเร็วในระยะเวลา 3 เดือน โดยในการทำนาแขงนั้น ปักดำได้เลยโดยไม่ต้องไถพรวน และไม่ต้องใส่ปุ๋ยเพราะเป็นดินที่มีความอุดมสมบูรณ์สูงอยู่แล้ว ซึ่งเกิดจากกระแส น้ำพัดพาตะกอนมาทับถมไว้ในช่วงฤดูน้ำหลากทุกปี

- นาหนอง เป็นการดำนาในบริเวณหนองหรือริมฝั่งกุด หนองต่างๆ ที่เป็นที่ราบโดยจะตกกล้าในเดือนพฤษภาคม ปักดำเดือนมิถุนายน และเก็บเกี่ยวเดือนกันยายน พันธุ์ข้าวใช้ชนิดเดียวกันกับการทำนาแขงโดยในการทำนาหนองนั้นจะมีการปักคันนาขึ้นมา เพื่อเก็บกักน้ำไว้ทำการไถพรวนก่อนที่จะปักดำ และไม่ต้องใส่ปุ๋ย แต่ในปัจจุบันการทำนาหนองของ ชาวบ้านได้เปลี่ยนไปจากอดีตมาก เพราะชาวบ้านมีการใช้ทั้งปุ๋ยเคมีและใช้ยาปราบศัตรูพืชกันมากขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก

ปัญหาที่พบคือ บางปีน้ำจะมาเร็ว น้ำท่วมเกี่ยวข้าวไม่ทัน ต้องนั่งเรือเกี่ยวหรือดำน้ำเกี่ยวข้าว แต่น้ำท่วมในอดีต มาเร็ว ไปเร็ว ไม่แช้ง ซึ่งความสำคัญของนาตามในอดีต คือปลูกข้าวไว้บริโภคในครัวเรือนส่วนนาบ้านจะปลูกข้าวไว้ขาย

1.2 การทำไร่และปลูกพืชผักต่างๆ เช่น พริก ถั่วฝักยาว แตงกวา ข้าวโพด กระเทียม หอม ผักชี แมงลัก ฯลฯ โดยจะปลูกในพื้นที่ริมฝั่งกุดในช่วงเดือนธันวาคม-มกราคม และช่วงเดือนเมษายน-สิงหาคม ไว้สำหรับยังชีพในครัวเรือนไม่ค่อยปลูกเพื่อการค้า

2. กิจกรรมการทำประโยชน์อื่น

2.1 ทำเลสำหรับเลี้ยงสัตว์

ชาวบ้านหลายสิบครอบครัวจะใช้ป่าทามเป็นที่เลี้ยงวัว ควาย เพราะในเขตทามจะมีพืชหลายชนิดที่เหมาะสมสำหรับเป็นอาหารวัวควาย และการเลี้ยงวัวควายในป่าทาม สะดวกไม่ยุ่งยาก เพราะมีทุกอย่างพร้อมอยู่แล้วทั้งแหล่งอาหารที่มีอยู่อย่างสมบูรณ์และแหล่งน้ำที่มีอยู่มากมาย ซึ่งการเลี้ยงในเดือนมกราคมถึงมิถุนายนจะต้องมีคนคอยดูแลตลอด เพราะเป็นช่วงที่ปลูกข้าวนาแซง ส่วนช่วงเดือนกรกฎาคมถึงกันยายน ชาวบ้านสามารถเลี้ยงวัวควายแบบปล่อยได้และมาต้อนกลับในตอนเย็น และเมื่อเข้าถึงช่วงเดือนตุลาคมถึงธันวาคมซึ่งเป็นช่วงน้ำหลากต้องขังไว้ในคอกและหาฟางข้าวให้กินเพราะพื้นที่น้ำท่วม การเลี้ยงวัวนอกจากไว้ขายและใช้งานในครอบครัวแล้วยังมีผลได้รับที่สำคัญ คือ เกษตรกรได้ปุ๋ยคอกมาใส่ในที่นาของตน หรือขายชีวะชีควายหมายกคอกถือเป็นรายได้อีกหนึ่งทางหนึ่งด้วย

2.2 การประมง

ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่ทามส่วนใหญ่มีความผูกพันกับระบบการหาอยู่หากินปลาตามแหล่งน้ำต่างๆ ในป่าทาม เช่น กุด หนอง ช่อ ได้ตลอดปี โดยเครื่องมือและวิธีการหาปลานั้นจะมีความแตกต่างกันออกไปตามสภาพของแหล่งน้ำนั้นๆ กล่าวคือ ถ้าเป็นการหาปลาในหนองน้ำชาวบ้านจะต้องมีเครื่องมือที่ใช้ คือ แห เบ็ด จัน สุ่ม มอง แต่สำหรับการหาปลาที่กุดซึ่งมีขนาดของพื้นที่กว้างใหญ่กว่าหนอง ชาวบ้านจะนำเครื่องมือที่ใช้ คือ แห เบ็ด จัน มอง ลอบ ไซ ต้มปลาไหล สวิง ดาง และในช่วงเดือนมกราคม-เมษายน ชาวบ้านจะนิยมทำเยาะเพื่อตกปลาบริเวณวังลึกในกุดซึ่งเป็นบริเวณที่มีปลาอยู่รวมกันมาก โดยเริ่มจากตัดฟันกิ่งไม้ เช่น ไม้हुलिंग เป็น ฝายน้ำ หนามพู่ไฟ ขอนไม้ เป็นต้น และจะให้ดักให้ใช้ไฟป่าเสียบไว้รอบๆ ให้มีลักษณะเป็นวงกลมสองชั้น ทั้งไว้ประมาณ 1-2 เดือน เพื่อรอให้น้ำมีอุณหภูมิสูงขึ้น (ร้อน) ซึ่งโดยธรรมชาติของฝูงปลาที่จะว่ายน้ำมารวมกันบริเวณเยาะนี้จำนวนมาก จากนั้นจะนำไม้มาเสียบเป็นหลักใช้ดางล้อมทั้งสองชั้นแล้วรื้อไม้ที่สุ่มออกจนหมด และจะใช้แหจับปลาหรือใช้อวนลากกวาดซึ่งจะต้องช่วยกันเป็นกลุ่มประมาณ 5-10 คน ซึ่งวิธีการนี้สามารถหาปลาแต่ละครั้งได้หลายสิบกิโลกรัม

2.3 การหาของป่าในทาม

- ฟืนและการเผาถ่าน โดยธรรมชาติของพันธุ์ไม้ในป่าทามจะเป็นพันธุ์ไม้ที่เจริญเติบโตเร็ว ดังนั้น การตัดไม้เพื่อใช้สอยทำฟืนหรือเผาถ่านที่มีคุณสมบัติเหมาะสมเป็นเชื้อเพลิง เช่น ไม้हुलिंग ต้นเสี้ยว ฝายน้ำ ซึ่งเป็นไม้ที่ยังมีการตัดจะยิ่งแตกกอมากขึ้น ดังนั้น ชาวบ้านจะเลือกตัดไม้ขนาดเท่าแขน การหาฟืนจะหาในช่วงหน้าแล้งเดือนมกราคม-เมษายน มาเก็บไว้ใช้ในครัวเรือน เพื่อใช้ในโอกาสต่อไป

- เก็บผักผลไม้ตามธรรมชาติ การหาผักในทามนั้นชาวบ้านจะหาได้ทั้งผักที่อยู่ในน้ำ และผักที่อยู่ในบก ผักที่อยู่ในน้ำ ตามหนอง ตามกุด และอยู่ริมมูน ได้แก่ ผักบ่อ ผักแว่น ผักแพงพวย ผักไซเอียน ผักบุง ผักตบ ผักกูด ผักกระโดนน้ำ ผักกระดัน ซึ่งหาได้ตลอดปี ส่วนผักที่ขึ้นอยู่บนบกจำพวก ผักสะเตา ผักกระโดนบก ยอดเบ็น จะหาได้ช่วงธันวาคม-เมษายน และนอกจากนี้ยังมีลูกไม้ป่าให้ชาวบ้านได้เก็บกินหรือเอาไปดองขายอีกด้วย เช่น ลูกหว้า มะดัน มะกอกน้ำ ลูกหวาย เป็นต้น

- หน่อไม้ มักหาได้ช่วงหน้าฝน เดือนพฤษภาคม-พฤศจิกายน หน่อไม้ถือว่าเป็นอาหารหลักของชาวบ้านถ้าไม่มีข้าวกินก็มีหน่อไม้กินแทนข้าวได้ หน่อไม้ที่หามาได้ ชาวบ้านจะนำเอามาทำหน่อไม้ดอง หรือแกงกินได้เลย

- เห็ด หาได้ช่วงหน้าฝนเดือนพฤษภาคมเป็นต้นไป-เดือนตุลาคม มีเห็ดฝ้ายสายน้ำ เห็ดฝ้ายตับควาย เห็ดปลวก เห็ดระโงก ฯลฯ และถ้าปีไหนฝนตกเร็ว ก็จะทำให้เห็ดเร็วตามด้วย และการหาเห็ดของคนในพื้นที่หามจะเก็บไว้กินในครัวเรือน เท่านั้นไม่ค่อยได้ขายเท่าใดนัก

- มันแขง หาได้ช่วงเดือนมกราคม – มกราคม ซึ่งมันแขงเป็นอาหารยอดฮิตในป่าหาม มันแขงเป็นไม้เลื้อยมีใบคล้ายใบเครือสดหมาแต่มีสีเขียวแก่ และจะเลื้อยพันอยู่กับต้นไม้เล็กไม้ใหญ่ที่อยู่บริเวณนั้น หัวของมันแขงมีลักษณะกลมบ้าง รีบ้าง มีตั้งแต่ขนาดเท่าหัวแม่มือจนถึงขนาดเท่ากำปั้น และมีสีน้ำตาลอ่อนเมื่อปอกเปลือกจะมีเมือกเหนียว สีนํ้า เนื้อในมีสีขาวนวล เมื่อเอามาหนึ่ง รับประทานเป็นของว่างและประกอบอาหาร

- ไข่มดแดง หาได้ในช่วงเดือนมกราคม – มิถุนายน โดยจะหาเหยตามต้นไม้ในป่าหามทั้งไม้ใหญ่และไม้พุ่ม

- กบ หอย เนื่องจากในป่าหามมีแหล่งกระจายอยู่มากมาย จึงเป็นแหล่งอาศัยของกบและหอยจำนวนมาก

- สัตว์ จำพวกนก หนู พังพอน อีเห็น กระต่าย เป็นสัตว์ที่หาได้ตลอดปีและในปัจจุบันยังมีนกพอสเหลืออยู่บ้าง แต่สัตว์ส่วนใหญ่เหล่านี้สูญหายไปเกือบหมดแล้ว เพราะไม่มีที่อยู่อาศัยที่ปลอดภัยจากมนุษย์ได้

2.4 เป็นแหล่งยาสมุนไพร เนื่องจากในป่าหามมีพันธุ์ไม้หลากหลายชนิดที่ชาวบ้านได้ใช้เป็นยาสมุนไพรสืบทอดกันมาเป็นมรดกทางภูมิปัญญา

2.5 เป็นแหล่งพักผ่อนหย่อนใจ ในช่วงหน้าร้อนชาวบ้านจะมีการล้อมเมาะที่ทำไว้ มีการกินข้าวป้าร่วมกันอย่างสนุกสนาน

ความสำคัญของป่าหามในระบบนิเวศโดยรวม

1. ป่าหามช่วยรักษาความสมดุลระหว่างน้ำผิวดินและน้ำใต้ดิน แม่น้ำมีความเชื่อมโยงทางน้ำใต้ดินผ่านป่าหามด้วยน้ำจากแม่น้ำและน้ำที่ท่วมป่าหามในหน้าน้ำจะค่อย ๆ ถ่ายเทลงสู่ชั้นน้ำใต้ดิน ส่วนในหน้าแล้ง น้ำใต้ดินจะไหลกลับมาสู่แม่น้ำและที่ลุ่มดังนั้น การสูญเสียป่าหาม จึงไม่เพียงแต่สูญเสียพื้นที่ชุ่มน้ำ แต่ยังสูญเสียการอำนวยน้ำสู่ชั้นน้ำใต้ดิน และน้ำสะอาดที่อาจนำกลับมาใช้ใหม่

2. ป่าหามมีบทบาทหน้าที่ช่วยเก็บกักน้ำฝนและผืนน้ำท่าในช่วงฤดูน้ำท่วม น้ำหลากช่วยเก็บกักน้ำท่วมเฉียบพลันในพื้นที่ตอนล่างหากถูกถมหรือเปลี่ยนแปลงไป จะเกิดปัญหาน้ำท่วมบ่อยครั้งขึ้นและรุนแรงขึ้นในพื้นที่ตอนล่าง ป่าหามจึงอาจเป็นตัวชีวิตหรือคาดการณ์ถึงความเป็นไปได้และความรุนแรงในการเกิดน้ำท่วมในพื้นที่ท้ายน้ำหรือพื้นที่น้ำตอนล่างได้

3. ป่าหามช่วยเก็บกักตะกอน ช่วยเก็บกักธาตุอาหารที่ถูกพัดพามากับน้ำ ช่วยปรับปรุงคุณภาพน้ำ แม่น้ำและป่าหามเป็นองค์ประกอบหนึ่งของระบบลุ่มน้ำทั้งลุ่มน้ำ ซึ่งเชื่อมโยงกับพื้นที่รับน้ำตอนบนด้วยสายน้ำลำธารสาขามากมาย อันเป็นเส้นทางเดินของน้ำ ตะกอนธาตุอาหารและสารพิษนั่นเอง นอกจากเชื่อมโยงกับพื้นที่รับน้ำตอนล่าง ปากแม่น้ำพื้นที่ชายฝั่ง รวมถึงท้องทะเล ซึ่งได้รับตะกอนน้ำจืด ธาตุอาหาร และสารพิษจากแม่น้ำเช่นกัน ป่าหามจึงทำหน้าที่เสมือนเป็นหน่วยกรองธรรมชาติหน่วยหนึ่งซึ่งช่วยควบคุมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมของพื้นที่ลุ่มน้ำทั้งหมดได้อย่างมีประสิทธิภาพ

4. ช่วยปกป้องรักษาชายฝั่งแม่น้ำ ยึดเกาะตลิ่งและชายน้ำไม่ให้ชะล้างพังทลายไป

5. มีความสำคัญต่อวงจรชีวิตของพืชและสัตว์นานาชนิด

ความสำคัญของป่าทามต่อวิถีชีวิตชุมชน

1. เป็นองค์ประกอบหนึ่งของวิถีชีวิตชุมชนมาช้านานและก่อกำเนิดวัฒนธรรมท้องถิ่น
2. เป็นแหล่งน้ำจืดที่คนและสัตว์สามารถเข้าไปใช้ได้ หรือคนนำน้ำมาใช้ประโยชน์ได้ เช่น เพื่อการเกษตร อุตสาหกรรม และการเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ
3. เป็นถิ่นที่อยู่อาศัยและแหล่งแพร่ขยายพันธุ์ของสัตว์น้ำนานาชนิด โดยเฉพาะปลา กุ้ง ปู ปลาบางชนิดอาจอพยพมาอยู่ในป่าทามระยะสั้น ๆ การเดินทางของสัตว์น้ำเหล่านี้ขึ้นกับวัฏจักรของน้ำ ปลาบางชนิดมาพร้อมกับน้ำแรกเมื่อเริ่มไหลเอ่อท่วม เพื่อวางไข่ด้วยพฤติกรรมการอพยพเคลื่อนย้ายนี้ บ่อยครั้งผลประโยชน์ที่เห็นจึงไม่เกิดในพื้นที่ป่าทาม แต่ปรากฏนอกพื้นที่ในแม่น้ำใหญ่ ทำให้คนมองข้ามความสำคัญ แต่การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในป่าทามจะทำลายประชากรปลาธรรมชาติทั้งวงจร
4. เป็นถิ่นที่อยู่อาศัยหากินของสัตว์ป่านานาชนิด ทั้งสัตว์บกเลี้ยงลูกด้วยนม สัตว์เลื้อยคลาน สัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ นก รวมทั้งแมลงนานาชนิด
5. เป็นแหล่งทำมาหากิน ทำการเพาะปลูกข้าว พืชผักและพืชเศรษฐกิจต่าง ๆ
6. เป็นแหล่งอาหารชาติประจำของชาวชนบทในท้องถิ่นที่อยู่โดยรอบ ทั้งสัตว์บก สัตว์น้ำ พืช ผัก พืชน้ำต่าง ๆ ซึ่งมีคุณค่าทางอาหารสูงไม่แพ้ผลผลิตจากการเกษตรกรรม
7. เป็นแหล่งน้ำมันเชื้อเพลิง เช่น ไม้ฟืน ไม้ผิงไฟ
8. เป็นแหล่งหาของป่า
9. เป็นทำเลสำคัญสำหรับการเลี้ยงสัตว์ วัวควายซึ่งกินหญ้าพืชพรรณนานาชนิด
10. เป็นแหล่งวัตถุดิบใช้ทำเครื่องใช้ไม้สอย เช่น ไม้ทำรั้ว ทำคอกสัตว์ ทำเครื่องมือจับปลา เครื่องมือดักสัตว์ใช้ทำเสื่อ สาด ตะกร้า หมวก หลังคาบ้าน ฝาบ้าน
11. เป็นแหล่งสมุนไพร ยาประจำบ้าน
12. เป็นแหล่งวัตถุดิบสำหรับการทำอุตสาหกรรมครัวเรือน
13. เป็นแหล่งข้อมูลความรู้เกี่ยวกับมรดกทางวัฒนธรรม เต็มไปด้วยความน่าสนใจและความหลากหลาย มีคุณค่ายิ่งต่อการศึกษาค้นคว้าและวิจัย โดยเฉพาะด้านพื้นที่ชุ่มน้ำ
14. เป็นแหล่งนันทนาการและการท่องเที่ยวเชิงนิเวศจะเห็นว่าป่าทามให้ประโยชน์แก่ชุมชนและสังคม ทั้งประโยชน์โดยตรงทางเศรษฐกิจและประโยชน์โดยอ้อม อาจเป็นประโยชน์ที่เกิดขึ้นภายในป่าทามเอง ตลอดจะประโยชน์ที่เกิดขึ้นในบริเวณใกล้เคียงโดยรอบ และบริเวณที่อยู่ห่างไกลป่าทามออกไป มีทั้งประโยชน์ที่มองเห็นได้ว่าเป็นรูปธรรม คิดมูลค่าซื้อขายกันได้ในตลาด และประโยชน์ที่ไม่สามารถคิดมูลค่าเป็นตัวเงิน ซื้อขายกันไม่ได้หรือไม่ซื้อขายกัน รวมทั้งคุณค่าอันเป็นประโยชน์ต่อสุขภาพ ความปลอดภัย และสวัสดิภาพของมนุษย์

ภัยคุกคามป่าทามและปัญหา

1. คนส่วนใหญ่ขาดความเข้าใจที่ถูกต้อง คิดว่าป่าทามเป็นที่ราบลุ่มกว้างและมีปัญหา น้ำท่วมเป็นอุปสรรคต่อการเกษตร ไม่สามารถใช้ทำประโยชน์ได้
2. การพัฒนาเกษตรกรรมแบบถาวร การสร้างคันดินชักน้ำออกการปรับไถพื้นที่ด้วยเครื่องจักร เครื่องกล ปรับระดับ ยกร่องทำคูคลอง ซึ่งอาจให้ผลผลิตพืชเศรษฐกิจสูงในระยะสั้น แต่สูญเสียโอกาสในการเก็บเกี่ยวผลผลิตทางธรรมชาติในระยะยาว การใช้ปุ๋ยเกินของป่าทามเอง และสิ่งมีชีวิตที่อยู่ภายในป่า

ทามด้วย แม้ป่าทามจะมีบทบาทช่วยเก็บกักธาตุอาหารและสารพิษ แต่หากได้รับในปริมาณที่มากเกินไปความสามารถของป่าทามที่จะรองรับได้และฟื้นฟูตัวเองได้ ป่าทามก็จะสูญเสียความสามารถนี้และไม่อาจทำหน้าที่เอื้ออำนวยคุณประโยชน์ต่อสังคมได้ดังเดิม

3. การพัฒนาแหล่งน้ำขนาดใหญ่ เกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางอุทกวิทยา ทำให้ป่าทามถูกน้ำท่วมหรือน้ำแห้งถาวร สูญเสียเอกลักษณ์ธรรมชาติประจำพื้นที่ป่าทาม สูญเสียป่าทามไปจากระบบแม่น้ำ คุณประโยชน์ทั้งหมดที่มีก็สูญเสียตามไปด้วยที่สำคัญที่สุดคือ ประชาชนในท้องถิ่นต้องสูญเสียวิถีชีวิตที่ผูกพันกับป่าทามและวัฒนธรรมดั้งเดิมบางส่วนต้องอพยพโยกย้าย สัตว์เลี้ยงก็ได้รับผลกระทบจากการขาดทำเลที่เลี้ยงและขาดอาหาร

4. การรุกรกล้ำเข้าไปสร้างบ้านเรือนและที่อยู่อาศัย
5. การขยายเมือง ชุมชนและอุตสาหกรรม
6. การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน ทางเดิน สะพาน
7. การพัฒนาการท่องเที่ยว

8. การใช้ประโยชน์ของชาวบ้านที่อาจส่งผลกระทบต่อสภาพป่าทาม เช่น ด้วยความที่เป็นพื้นที่สาธารณประโยชน์ ทำให้เป็นเป้าหมายการใช้ประโยชน์ บุกรุก จับจอง ทำลายของคนหลายฝ่ายหลายกลุ่ม และนายทุนที่จ้องเข้ามาจับจองพื้นที่เพื่อขอเข้าทำการพัฒนา การเก็บเกี่ยวใช้ประโยชน์ทรัพยากรป่าทามเกินขนาด จับปลากินขนาดและใช้วิธีการไม่เหมาะสม ตัดไม้ใช้สอยทำฟืนเกินอัตรา การล่าสัตว์ จับสัตว์ การบุกรุกเข้าทำการเกษตรอย่างไม่เหมาะสม การถาง เผาพืชพรรณด้วยเหตุผลต่างๆ กิจกรรมบางอย่างทำลายคุณภาพน้ำความขัดแย้งระหว่างกิจกรรมของชาวบ้านที่อยู่โดยรอบ

9. มลภาวะทุกรูปแบบ

10. ภัยแล้งตามธรรมชาติ

11. ไม่มีนโยบายและมาตรการที่ชัดเจนในการพิทักษ์ปกป้องอนุรักษ์ หรือฟื้นฟูป่าทามการจัดการให้มีการใช้ประโยชน์พื้นที่ป่าทามอย่างเหมาะสม

12. ขาดการประสานการปฏิบัติงาน ระหว่างหน่วยงานและองค์กรที่เกี่ยวข้องในการจัดการป่าทาม

13. ขาดการสำรวจสอบและติดตามกันอย่างจริงจัง ทางด้านการเปลี่ยนแปลงทั้งในเชิงปริมาณ (พื้นที่ที่เหลือน้อยหายไปแล้วกำลังเสี่ยงต่อการสูญเสียไป และพื้นที่ที่สมควรอนุรักษ์ฟื้นฟู) และในเชิงคุณภาพ (โดยเฉพาะทางด้านทรัพยากรชีวภาพ) ของป่าทาม

แนวทางที่ควรพิจารณาในการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าทาม

1. ส่งเสริมความรู้ความเข้าใจในระบบนิเวศป่าทามให้แก่ประชาชนทุกระดับ และส่งเสริมจิตสำนึกให้ประชาชนตระหนักในคุณค่าและความสำคัญของป่าทาม

2. พิจารณาคคุณค่าและประโยชน์ของป่าทามให้ครบถ้วนทุกด้าน ป่าทามมีคุณประโยชน์แก่ชุมชนส่วนรวมเป็นชาวชนบทมากมายหลายอย่างพร้อม ๆ กัน อย่างต่อเนื่องยาวนาน

3. ให้ประชาชนในท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการสำรวจพื้นที่ป่าทามทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพ การใช้ประโยชน์ปัจจุบัน สถานภาพ ปัญหาระดับความรุนแรงของปัญหา กำหนดขอบเขตจัดลำดับความสำคัญ และตรวจสอบติดตามสถานภาพอย่างเป็นระบบและต่อเนื่อง

4. สนับสนุนให้มีการศึกษาวิเคราะห์ทำความเข้าใจในบทบาท หน้าที่ ลักษณะทางกายภาพเคมี และชีวภาพของป่าทาม ศึกษาเพื่อชี้ให้เห็นชัดเจนว่า หากขาดป่าทาม หรือหากพื้นที่ป่าทามลดลง จะเกิดความเดือดร้อนเสียหายอย่างไร ทั้งต่อกลุ่มคนต่าง ๆ และสภาพแวดล้อมโดยรวม

แนวทางการแก้ปัญหาการจัดการทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพของท้องถิ่น

1. รัฐและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนส่วนสนับสนุนต่าง ๆ จำเป็นต้องมีการให้ข้อมูลข่าวสาร ด้านการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพของท้องถิ่นแก่ประชาชนทั่วไป อย่างทั่วถึง เพื่อทำความเข้าใจตั้งแต่ระดับนโยบาย สู้กิจกรรมและการปฏิบัติภาคสนาม โดยอาศัยหลักการทำงานอย่างมีส่วนร่วม

2. รัฐควรพัฒนาโครงการต่าง ๆ ที่เน้นการพัฒนาความรู้พื้นฐานให้แก่คนภายในท้องถิ่นและระหว่างท้องถิ่น เพื่อจะได้มีความคิดเห็นร่วมกันที่ถูกต้องตามทิศทางของนโยบายของรัฐและท้องถิ่น

3. ผู้ที่ทำงานภาคสนามในท้องถิ่นจำเป็นต้องทำความเข้าใจต่อคนทั้งหลายในสังคมให้เข้าใจคำว่า “การอนุรักษ์และการพัฒนาคุณภาพชีวิตเพื่อปากท้อง” เพราะคนในสังคมส่วนใหญ่มีความห่วงใยความอยู่รอดของตนเป็นหลัก โดยมีได้คำนึงถึงผลกระทบที่อาจเกิดขึ้นในอนาคต

4. รัฐควรเปิดโอกาสให้คนในท้องถิ่นเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อจะได้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ตลอดจนการวางแผนการควบคุม ดูแล และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของท้องถิ่นอย่างรู้คุณค่า รวมถึงการเปิดโอกาสให้ประชาชนได้เข้ามาตรวจสอบกลไกการทำงานอย่างโปร่งใสและยุติธรรม

สรุปส่งท้าย

จากความสำคัญของความหลากหลายทางชีวภาพ โดยเฉพาะความหลากหลายของพันธุ์ไม้ในท้องถิ่นที่เข้ามามีผลกระทบต่อวิถีการดำรงชีวิตของคนชนบทในรูปแบบต่าง ๆ ดังที่เราเห็นการเปลี่ยนแปลงเชิงถดถอยของทรัพยากรธรรมชาติในมิติทางประวัติศาสตร์มานับสิบปี จึงเป็นที่มาในการกระตุ้นให้เราและคนรุ่นหลัง ควรตระหนักและใส่ใจศึกษาเรื่องราวของวิวัฒนาการด้านต่าง ๆ ที่เข้ามาทำลายวิถีชีวิต วัฒนธรรม และภูมิปัญญาท้องถิ่นของคนชนบท อันจะได้เป็นอุทาหรณ์ไว้สำหรับเตือนใจสำหรับผู้มีอำนาจในการบริหารและจัดการ ถึงการใช้แนวความคิด และแนวทางพัฒนาท้องถิ่น สังคมและประเทศชาติที่เหมาะสม อันจะทำให้เราไม่ต้องหวนกลับไปรับรู้รสชาติของความเจ็บปวดแห่งอดีตที่ผ่านมา

รูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำชี

ไพบุลย์ บุญไชย และคณะ*

งานวิจัยนี้ขึ้นจึงต้องการศึกษาพัฒนาการของรูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของแต่ละสภาพนิเวศของลุ่มน้ำชี คือ สภาพนิเวศที่ราบน้ำท่วมถึง (Flood Plain) มี วัฒนธรรมการทำนาเป็นอาชีพหลัก และวัฒนธรรมการประมงเป็นอาชีพเสริม และสภาพนิเวศที่เป็นพื้นที่ค่อนข้างแห้งแล้ง คือ วัฒนธรรมการทำนา และวัฒนธรรมการทำเกลือ เพื่อค้นหาการดำรงอยู่ของแต่ละท้องถิ่นในอดีต ตามพื้นที่ทางวัฒนธรรมของเขตที่ราบน้ำท่วมและเขตที่เป็นทุ่งโล่งค่อนข้างแห้งแล้ง โดยศึกษาผ่านคนที่อยู่ในแต่ละพื้นที่ และศึกษาปัจจัยต่างๆ ที่สำคัญที่มีผลต่อการดำรงอยู่ของผู้คน การสะสมภูมิปัญญาและการส่งผ่านถ่ายทอดภูมิปัญญา ตลอดจนการปรับตัวของผู้คนภายใต้เงื่อนไขทางธรรมชาติได้เปลี่ยนไป และการผสมผสานแนวคิดใหม่ อันจะเป็นการสร้างจิตสำนึกของความเป็นท้องถิ่น และสามารถรักษาความเป็นท้องถิ่นของตนเองได้อย่างเข้มแข็งและยั่งยืน โดยมี วัตถุประสงค์การศึกษา คือ เพื่อศึกษาและสำรวจข้อมูลพื้นฐานของทรัพยากรธรรมชาติ ตามสภาพทางภูมิศาสตร์ของชุมชนลุ่มน้ำชีในช่วงเวลาประมาณ 100 ปีที่ผ่านมา และศึกษาถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นจากการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนลุ่มน้ำชีตามแต่ละสภาพภูมิศาสตร์ในช่วงเวลาประมาณ 100 ปีที่ผ่านมา เพื่อให้สามารถตอบคำถามได้ว่าชุมชนลุ่มน้ำชี ควรจะมีศึกษาถึงรูปแบบที่เหมาะสมในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนลุ่มน้ำชีตามสภาพทางภูมิศาสตร์ ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ, สังคม และสิ่งแวดล้อมอย่างไร

โดยมีคำถามการวิจัยดังนี้

1. ฐานทรัพยากรธรรมชาติ ด้านกายภาพ ด้านชีวภาพ แม่น้ำชีเป็นอย่างไร มีความสัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานและกิจกรรมทางเศรษฐกิจของผู้คนในลุ่มน้ำชีอย่างไร
2. ผู้คนที่อยู่ในท้องถิ่นที่มีภูมิโนคติที่แตกต่างกันมีพัฒนาการการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในด้าน
 - 2.1 ระบบการอยู่ร่วมกัน สถาบันที่ค้ำจุนให้ชุมชนในท้องถิ่นมีความเข้มแข็ง เหนียวแน่น มีความสัมพันธ์กับการใช้ทรัพยากรอย่างไร
 - 2.2 ระบบความเชื่อ บรรทัดฐานทางสังคม ค่านิยม มีความสัมพันธ์กับการควบคุมการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างไร

* คณะผู้วิจัยประกอบด้วย

1. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ไพบุลย์ บุญไชย ภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
2. อาจารย์กนกพร รัตนสุธีระกุล ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
3. อาจารย์ยัสวีตรี รตโนภาส ภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

2.3 ระบบเศรษฐกิจ การทำมาหากิน การใช้ทรัพยากรในการผลิต รูปแบบการผลิต การบริโภค และการแลกเปลี่ยนมีความสัมพันธ์กับฐานทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นอย่างไร

2.4 เมื่อท้องถิ่นที่อยู่ใน ระบบนิเวศที่แตกต่างกันจะมีการปรับตัว ต้านรับ ต่อสู้กับความแห้งแล้งและภาวการณ์น้ำท่วมอย่างไร

3. อะไร เป็นเหตุปัจจัยที่ทำให้รูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นเกิดการเปลี่ยนแปลง

4. แนวทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะสามารถนำมาเป็นเครื่องมือในการขับเคลื่อนพลังของท้องถิ่นได้มาก น้อยเพียงใด

5. รูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่เหมาะสม จะสามารถนำไปใช้ในการสร้างจิตสำนึกร่วมทางประวัติศาสตร์ในครั้งนั้นได้หรือไม่อย่างไร

ในการศึกษานี้ได้ดำเนินการศึกษา โดยมีพื้นที่วิจัยที่สะท้อนสภาพถึงการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำชีตามสภาพทางภูมิประเทศที่แตกต่างกันคือ ในเขตพื้นที่แห้งแล้งแต่มีการใช้ประโยชน์จากเกลือมีวัฒนธรรมเกลือเป็นจุดเด่นได้แก่ บ้านเมืองเพี้ย ตำบลเมืองเพี้ย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น บ้านดู่น้อย บ้านบ่อกรู้น บ้านสระบัว บ้านหัวหนองโนนบัว ตำบลหัวหนอง อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น หมู่บ้านเหล่านี้นอกจากทำนาเป็นอาชีพแล้ว ยังมีการทำเกลือในฤดูแล้ง จากการทำนามาตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน จากการเก็บข้อมูลสนามเบื้องต้นพบว่า นอกจากจะมีวัดแต่ละหมู่บ้านเป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรมแล้ว หมู่บ้านเหล่านี้ยังใช้ประโยชน์จากบ่อเกลือ คือ บ่อกรู้น และเคารพเชื่อถือปู่ตาแดงฟ้าระวีม ซึ่งอยู่ทางตะวันออกของบ่อกรู้น ประมาณ 500 เมตร

วิธีดำเนินการศึกษา

ขอบเขตการวิจัย

ขอบเขตด้านพื้นที่

ศึกษาชุมชนที่ตั้งอยู่ลุ่มน้ำชี ที่มีหลักฐานทางกายภาพดังนี้

1.1 ท้องถิ่นที่ตั้งอยู่ในเขตที่ราบน้ำท่วม (Flood Plain) ได้แก่

1.1.1 บ้านคุยค้อ บ้างเลิงคา บ้านขมิ้น บ้านดินคำ ตำบลดินคำ อำเภोजังหาร จังหวัดร้อยเอ็ด บ้านคุยค้อ อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดร้อยเอ็ด

1.1.2 บ้านด่านใต้ บ้านด่านสองห้อง ตำบลบ้านด่าน อำเภอร่องคำ จังหวัดกาฬสินธุ์ บ้านสีถ่านโนนเมือง ตำบลดงลิง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์

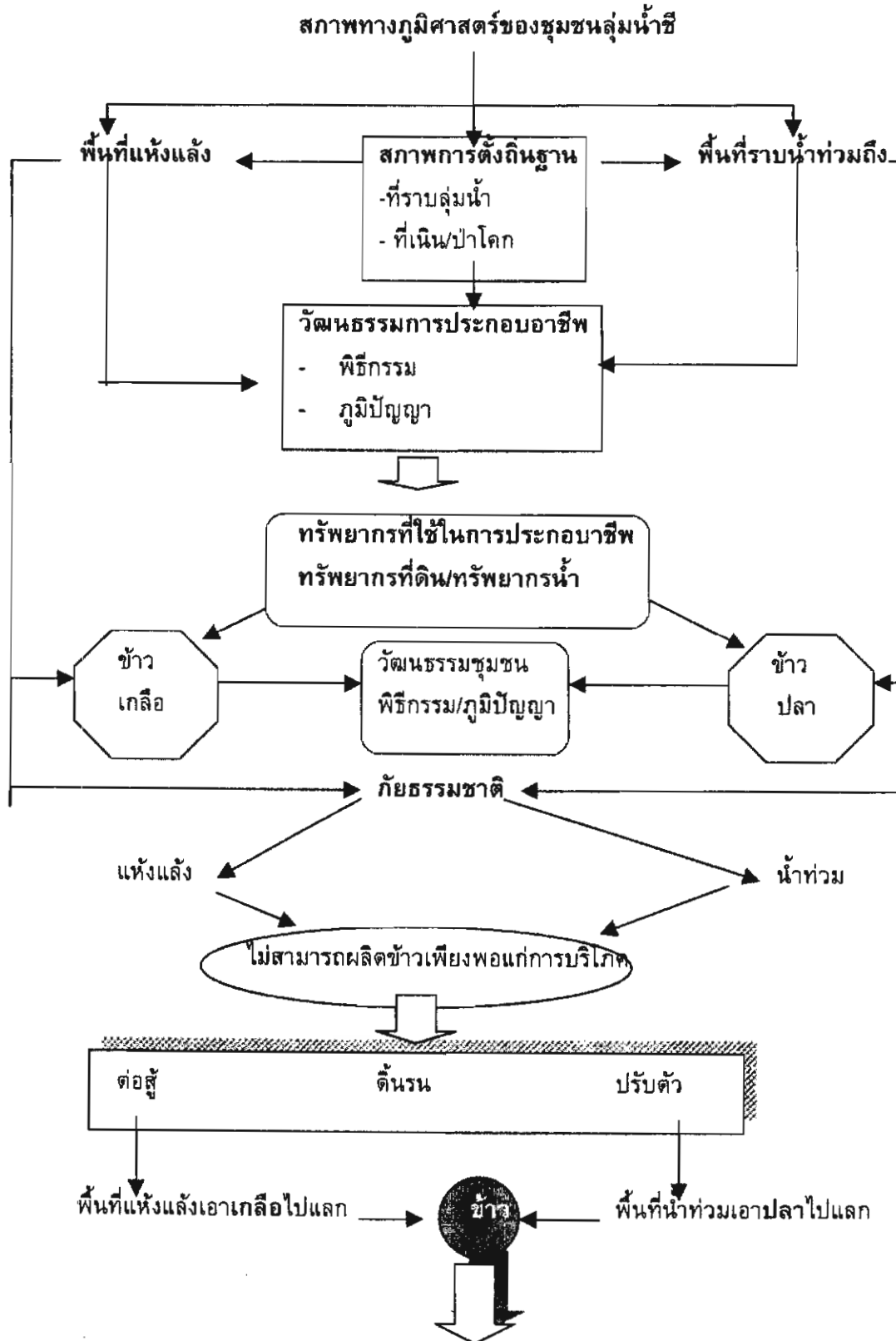
หมู่บ้านเหล่านี้มีการเข้ามาตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. 2340 โดยบ้านสีถ่านเป็นบ้านแรกที่มีการตั้งถิ่นฐานแล้วอพยพเพื่อบุกเบิกจับจองที่ดิน ตามริมฝั่งแม่น้ำชี ที่สำคัญคือ เป็นหมู่บ้านที่มีความสัมพันธ์ด้านเครือญาติ และมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์นี้ยึดถือร่วมกันคือ ศาลเจ้าปู่ตา ซึ่งตั้งอยู่ปากน้ำลำปาว และใช้แม่น้ำชี และลำปาวในการจับปลา

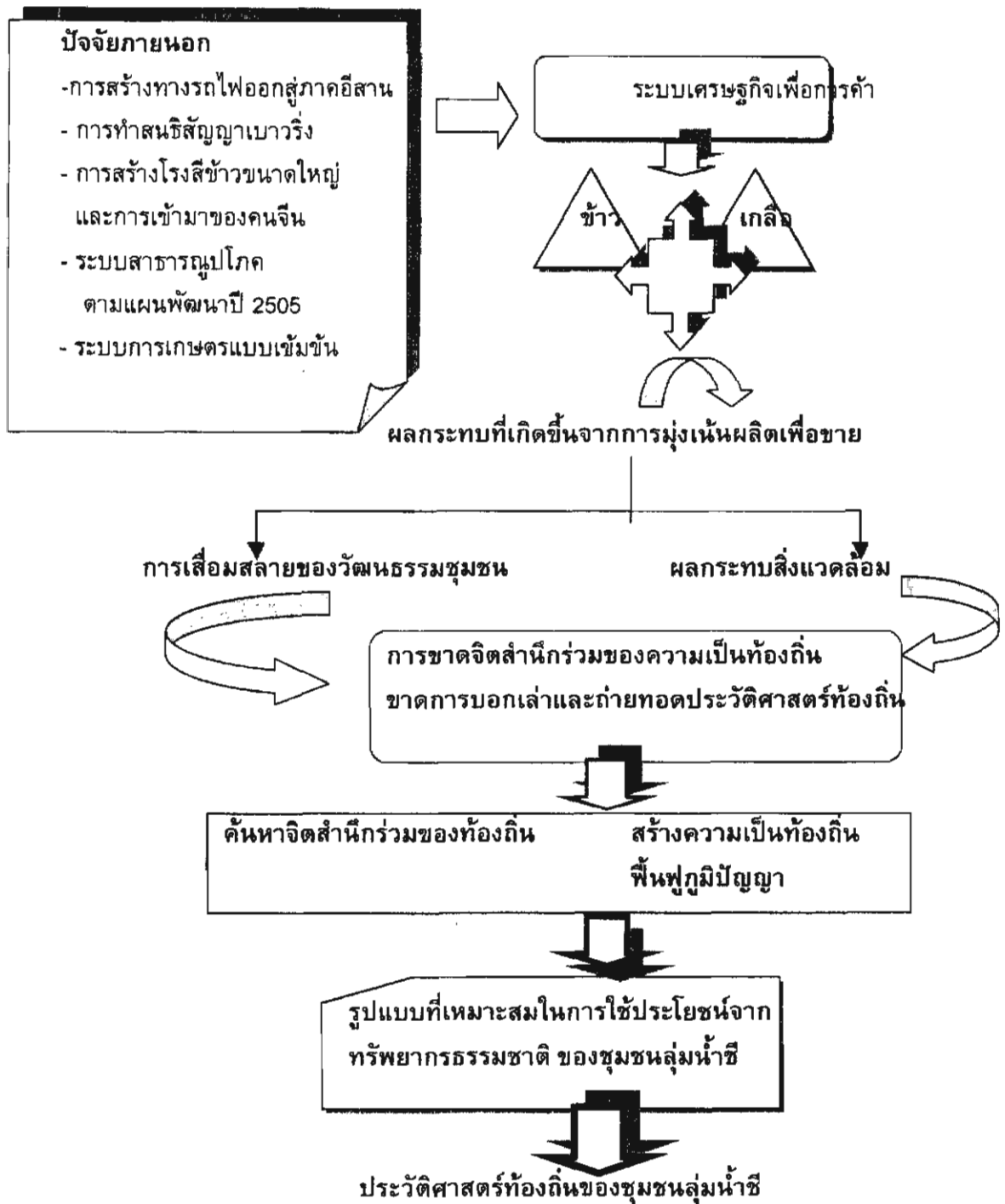
1.2 ท้องถิ่นที่ตั้งอยู่ในเขตค่อนข้างแห้งแล้งและดินเค็ม ได้แก่

1.2.1 บ้านเมืองเพี้ย ตำบลเมืองเพี้ย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น บ้านดู่ น้อย บ้านสระบัว บ้านบ่อกรู้น ตำบลโนนแดง กิ่งอำเภอนาคู จังหวัดขอนแก่น บ้านหัวหนองโนนบัว ตำบลหัวหนอง อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่นหมู่บ้านเหล่านี้นอกจากทำนาเป็นอาชีพแล้ว ยังมีการทำเกลือในฤดูแล้ง จากการทำนามาตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน จากการเก็บข้อมูลสนามเบื้องต้นพบว่า นอกจากจะ

มีวัดแต่ละหมู่บ้านเป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรมแล้ว หมู่บ้านเหล่านี้ยังใช้ประโยชน์จากบ่อเกลือ คือ บ่อกรู้น และเคารพเชื้อถือปู่ตา ดงฟ้าระงิม ซึ่งอยู่ทางตะวันออกของบ่อกรู้น ประมาณ 500 เมตร

กรอบแนวคิด

แผนภูมิที่ 2 สรุปรอบแนวคิดที่ใช้เป็นแนวทางการวิจัย

2. ขอบเขตด้านเนื้อหา

งานวิจัยจะศึกษารูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น โดยเน้นการใช้ประโยชน์จากที่ดิน ตามสภาพความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร คือ การใช้ที่ดินเพื่อทำการปลูกข้าวการทำนา ส่วนบริเวณดินเค็มที่ทำนาไม่ได้ผล ใช้ประโยชน์จากการต้มเกลือ

ด้านเนื้อหาจึงครอบคลุมประเด็นต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

ภูมิฐานของกลุ่มน้ำสี ที่เป็นพื้นฐานของภูมินิเวศการเกษตร พัฒนาการของภูมิฐานกลุ่มน้ำสี จนเป็นภูมิวัฒนธรรมของท้องถิ่น

1. **วัฒนธรรมการทำนา (วัฒนธรรมข้าว)** ซึ่งประกอบด้วย ระบบเศรษฐกิจ คือ การปลูกข้าวแบบดั้งเดิม เพื่อยังชีพ และปลูกข้าวเพื่อการค้า การค้าข้าวตามกลุ่มน้ำสีในอดีต ระบบสังคมซึ่งประกอบด้วย การจัดระเบียบทางสังคม (Social Organization) คือระบบความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ของชาวนา

2. **วัฒนธรรมการผลิตเกลือ** ประกอบด้วย กระบวนการผลิต แบบดั้งเดิม ขบวนการแลกเปลี่ยนเกลือกับสินค้าอื่น ๆ ตั้งแต่อดีต การผลิตเกลือในปัจจุบัน และผลกระทบจากการผลิตเกลือกับการปลูกข้าว และผลกระทบจากการต้มเกลือกับการลดลงของป่าไม้บริเวณใกล้เคียง

การเก็บรวบรวมข้อมูล

1. เก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาการของท้องถิ่น เช่น การตั้งถิ่นฐาน งานวิจัยอื่นที่เกี่ยวข้องกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ วัฒนธรรมการทำนา การเปลี่ยนแปลงสังคม วัฒนธรรม

2. ข้อมูลภาคสนาม ได้จากการสังเกต ใช้วิธีจดบันทึก และการถ่ายภาพประกอบ สัมภาษณ์ในประเด็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง การสนทนากลุ่ม (Focus Group) โดยเชิญผู้เกี่ยวข้องหรือผู้มีบทบาทสำคัญในเรื่องที่เกี่ยวข้องมาพบปะแลกเปลี่ยนความคิดเห็น หรือรวมกลุ่มกันแสดงความคิดเห็น ในประเด็นต่าง ๆ ที่กำหนดไว้ เก็บรวบรวมข้อมูลสัมภาษณ์เชิงลึก (Indept Interview) โดยการคัดเลือกกลุ่มตัวอย่างจากชาวบ้าน โดยเจาะจง ซึ่งถือเป็นตัวแทนของชาวนาและผู้ประกอบอาชีพผลิตเกลือ ซึ่งถือเป็นตัวแทนของระบบการผลิตทางเกษตรในพื้นที่ศึกษา โดยมีประเด็นเนื้อหาการวิเคราะห์ดังนี้คือ

1. **เนื้อหาด้านลักษณะทางกายภาพของพื้นที่** ได้แก่ สภาพภูมิฐานของกลุ่มน้ำ สภาพพืชพรรณธรรมชาติ สภาพอุทกวิทยาของกลุ่มน้ำ ภูมิฐานมีความสัมพันธ์กับรูปแบบการปลูกพืชเพื่อยังชีพอย่างไร เช่น พันธุ์ข้าวมีความสัมพันธ์กับภูมิฐานและสภาพทางอุทกวิทยา อย่างไร การเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตดั้งเดิม เป็นการผลิตเพื่อการค้า มีผลต่อการเปลี่ยนแปลง ภูมิฐานของกลุ่มน้ำอย่างไรบ้าง ภูมิฐานมีความสัมพันธ์กับการขยายตัวของชุมชนกลุ่มน้ำอย่างไร

แนวคิดในการวิเคราะห์ คือ วิธีการผลิตแบบดั้งเดิม ชาวนาได้ใช้เทคโนโลยีการผลิตแบบง่าย ๆ ใช้แรงงานคน และแรงงานสัตว์ พังพาน้ำฝนอย่างเดียว ใช้ภูมิปัญญาในการเลือกภูมิฐานเพื่อปลูกพืชหลากหลายชนิดเพื่อยังชีพ ขณะเดียวกันก็ยังเหลือพื้นที่ป่า ที่เป็นหัวไร่ปลายนา เพื่อเป็นที่สาธารณะประโยชน์ ที่คนในท้องถิ่นจะใช้ประโยชน์จากการเก็บหาจากธรรมชาติร่วมกัน ใช้เป็นที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ร่วมกัน เมื่อวิธีการผลิตเป็นแบบการค้าโดยใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ เช่น รถไถนา คลองชลประทาน ทำให้เกิดการ

เปลี่ยนแปลงภูมิฐาน เช่นการปรับพื้นที่ให้เป็นไร่ราบ เพื่อกับเก็บน้ำในไรนาให้เพียงพอต่อการผลิตพืชเชิงเดี่ยว บุกเบิกพื้นที่หัวไร่ปลายนา และที่สาธารณะเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจ เป็นต้น

2. **เนื่อหาด้านกระบวนการผลิตข้าวและเกลือ** ในระบบการผลิตแบบดั้งเดิม หมายถึงคุณลักษณะของการปลูกข้าวและการผลิตเกลือแบบดั้งเดิม ซึ่งเป็นการผลิตเพื่อยังชีพ ทำแต่นาปี และผลิตเกลือบางฤดูกาล ใช้พื้นที่พื้นเมือง ฯลฯ ขั้นตอนการผลิตมีขั้นตอนต่าง ๆ ะไรบ้าง แต่ละขั้นตอนเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมอย่างไรบ้าง ความสัมพันธ์การผลิตเป็นอย่างไร ส่วนกระบวนการผลิตข้าวและเกลือในระบบเศรษฐกิจแบบการค้า ในท้องถิ่นมีการเปลี่ยนแปลงจากดั้งเดิมอย่างไรบ้าง การเปลี่ยนแปลงนี้มาจากปัจจัยใดบ้าง

แนวคิดที่ใช้ในการวิเคราะห์ คือ การเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรม (Socio – cultural Change) หมายถึงความแตกต่างในระบบสังคม วัฒนธรรม หรือเปลี่ยนแปลงในองค์ประกอบย่อยของวัฒนธรรม เช่น การเปลี่ยนแปลงระบบครอบครัวและเครือญาติ ระบบเศรษฐกิจ และเปลี่ยนแปลงในองค์ประกอบย่อย เช่น ค่านิยม ความเชื่อ พิธีกรรม เป็นต้น

3. **เนื่อหาด้านแนวทางการผสมผสานแนวคิดใหม่กับภูมิปัญญาดั้งเดิม** เพื่อเผชิญต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ของท้องถิ่นเป็นการวิเคราะห์เนื่อหาด้านการสร้างจิตสำนึกร่วมในทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น โดยการระดมความคิดของชาวบ้าน โดยกระบวนการจัดกลุ่มสนทนา

แนวคิดที่ใช้ในการวิเคราะห์คือ กระบวนการวัฒนธรรมท้องถิ่น เพื่อการพัฒนา โดยเน้นเรื่องประสบการณ์ร่วม เพื่อสร้างความรัก ความภาคภูมิใจ เพื่อสืบทอดจิตสำนึกของคนในท้องถิ่น จากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง และแสวงหาเครือข่ายแลกเปลี่ยนและเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ผลที่คาดว่าจะได้รับ

งานวิจัยชิ้นนี้จะก่อให้เกิดประโยชน์ในด้านต่าง ๆ ดังนี้

1. เป็นฐานข้อมูลประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ทำให้ชุมชนรู้จักตนเอง สืบสานองค์ความรู้และภูมิปัญญาในท้องถิ่น ให้รู้จักคุณค่าทรัพยากรในท้องถิ่นของตนเองพร้อมที่จะสร้างภูมิคุ้มกันกับกระแสการเปลี่ยนแปลงของสังคมยุคใหม่ไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน

2. เป็นฐานข้อมูลเบื้องต้นในการนำเสนอการวางแผนและกำหนดนโยบายเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรที่เป็นปัจจัยพื้นฐานในการยังชีพของชุมชนลุ่มน้ำชี คือ ข้าวและเกลือ

3. ชุมชนก่อเกิดองค์ความรู้ท้องถิ่นที่นำไปสู่การสร้างประวัติศาสตร์ท้องถิ่น อันจะนำไปสู่การพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน

นิยามศัพท์เฉพาะ

รูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง ชาวบ้านในท้องถิ่น ใช้ที่ดินเพื่อการทำนา ผลิตข้าวเพื่อบริโภค และการผลิตข้าวเพื่อการค้า และการผลิตเกลือเพื่อบริโภคและการค้า

ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง แบบแผนการดำเนินชีวิตที่มีคุณค่าแสดงถึงความเฉลียวฉลาดในการประกอบอาชีพทำนาและทำเกลือของบุคคลหรือกลุ่มบุคคลที่สั่งสม และถือปฏิบัติกันมาในท้องถิ่น

รูปแบบที่เหมาะสมในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง แนวทางการผสมผสานแนวคิดใหม่ กับภูมิปัญญาดั้งเดิม เพื่อเผชิญต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม ของท้องถิ่น และสามารถดำรงอยู่อย่างเข้มแข็งและยั่งยืน

ทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง ทรัพยากรที่ชาวบ้านได้นำมาใช้ประโยชน์เพื่อการทำมาหากินในลุ่มน้ำชีรวมถึงทรัพยากรชาวบ้านนำมาใช้เพื่อเป็นหลักประกันของชีวิตในขณะที่ชุมชนประสบกับปัญหาภัยธรรมชาติ ซึ่งในที่นี้จะเน้นศึกษาถึง ทรัพยากรที่เป็นอาชีพของชุมชนได้แก่ ข้าว และทรัพยากรที่เกิดการใช้ประโยชน์เพื่อการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดของชุมชนในขณะที่ชุมชนประสบกับปัญหาภัยแล้งและน้ำท่วม คือ เกลือ และปลา

การปรับตัวของชุมชน หมายถึง การที่ชุมชนหรือท้องถิ่นมีการเปลี่ยนแปลงกิจกรรมการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในพื้นที่เพื่อการอยู่รอดและปรับตัวเพื่อแสวงหาทางออกในการดำรงชีวิตทั้งในรูปแบบการปรับตัวโดยการพึ่งพาภายนอกและปรับตัวโดยการอาศัยภูมิปัญญาในชุมชน

ท้องถิ่น หมายถึง ขอบเขตของพื้นที่ภายในชุมชนที่อยู่อาศัยร่วมกันมาเป็นระยะเวลาหนึ่ง มีวิถีชีวิตที่คล้ายคลึงกัน มีความผูกพันยึดเหนี่ยวกันในเชิงวัฒนธรรมและจารีตประเพณี มีปฏิสัมพันธ์ในการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มีความรู้สึกความเป็นพวกพ้องเดียวกัน โดยมีประวัติศาสตร์เป็นตัวอธิบายปรากฏการณ์ของท้องถิ่นนั้นๆ

ภูมิปัญญา หมายถึง องค์ความรู้ของชุมชนในการเรียนรู้และอาศัยประสบการณ์ และมีการสะสมองค์ความรู้มาสู่ปัจจุบัน รวมทั้งสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการแก้ไขปัญหาในชีวิตประจำวันได้อย่างเชื่อมโยงและบูรณาการ

การใช้ประโยชน์ หมายถึง การผลิต เก็บเกี่ยวผลผลิตจากทรัพยากรธรรมชาติ โดยมองเชื่อมโยงไปถึงมูลเหตุของการเข้าไปใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และปัจจัยภายนอกที่เข้ามามีอิทธิพลต่อการเข้าไปใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อการปรับตัวเพื่อการอยู่รอดของชุมชน

บทที่ 1 บริบททางกายภาพ : ฐานทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำชี

ฐานคำจุนการดำรงอยู่ของชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำชี คือ ฐานทรัพยากรธรรมชาติที่ก่อให้เกิดวัฒนธรรมการผลิต การอยู่ร่วมกัน และการแลกเปลี่ยนทรัพยากรในแต่ละท้องถิ่น ความหลากหลายของฐานทรัพยากรธรรมชาติ คือ ความหลากหลายของวัฒนธรรมท้องถิ่น ฐานทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำชี ได้แก่

1.1) ฐานทรัพยากรธรณี

ประวัติทางธรณีวิทยาของแผ่นดินอีสาน นักธรณีส่วนใหญ่เชื่อว่า แต่เดิมเคยอยู่ใต้ระดับน้ำทะเลที่มีลักษณะทะเลตื้นมาก่อนประมาณ 280 ล้านปีมาแล้ว ภายหลังได้รับความกระทบกระเทือนจากการเคลื่อนไหวของเปลือกโลกทำให้เกิดรอยคดโค้งและรอยเลื่อนอย่างกว้างขวาง พร้อมกับการแทรกดันของมวลหินอัคนีเกิดขึ้นทั่วไป เมื่อประมาณ 230 ล้านปี เมื่อสิ้นสุดการเปลี่ยนแปลงทางธรณีในช่วงนี้ ทำให้มวลแผ่นดินส่วนใหญ่อยู่สูงกว่าระดับน้ำทะเล จะมีบางส่วนที่น้ำทะเลแทรกเข้ามาตามแอ่งแผ่นดินตื้นๆ กลายเป็นแหล่งสะสมของตะกอน ซึ่งเป็นที่มาของกลุ่มหินทราย ระยะต่อมาประมาณ 280 ล้านปี ถึงประมาณ 135 ล้านปี กลุ่มตะกอนหินทรายถูกยกตัวสูงขึ้น ทำให้เกิดรอยคดโค้งกระเทาะคว่ำ และรอยคดโค้งกระเทาะหงายเป็นแนวต่อเนื่อง

กันไปถึงตอนเหนือของภาค การสึกกร่อนและการทับถมเกิดขึ้นเป็นระยะ ประกอบกับมีน้ำทะเลเข้ามาขังตามแอ่ง กะทะทรายซึ่งมีการทับถมของชั้นยิปซัม แอไฮโดรท์ และเกลือหินรวมทั้งตะกอนของทรายและดินเหนียวทับถมในแอ่งด้วย การเกิดเกลือหินในภาคอีสาน สันนิษฐานว่า เกลือในภาคอีสานไม่ได้เกิดขึ้นตอนที่น้ำทะเลตกลึกเพียงแต่เป็นนาเกลือที่น้ำทะเลท่วมท้นเข้าไปแช่ขัง และมีคันธรรมชาติกั้นน้ำทะเลเป็นแอ่งๆ อันเกิดจากการโก่งตัวเพียงเล็กน้อย หรือเกิดจากการเลื่อนเป็นบล็อกๆ (block faulting) เมื่ออุณหภูมิของแสงแดดทำให้ผิวหน้าน้ำเกิดการระเหย ความหนาแน่นของน้ำตื้นบนมีความหนาแน่นมากกว่า จึงจมลงสู่ก้นทับถมกันเป็นชั้นๆ ทั้งยิปซัม ($\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$) แอนไฮไดรท์ (CaSO_4) เกลือหิน (NaCl) เกลือโพแทช (KCl $\text{MgCl}_2 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$) และพวกซิลิเกต (KCl) เมื่อมีตะกอนหินเหนียว ตะกอนทรายแบ่งทับถมภายหลัง จึงปิดทับเกลือหินแหล่งนี้ไว้ใต้ดินเป็นชั้นหนาบ้างแล้วแต่การสะสมของเกลือในแต่ละแอ่ง เกลือหินที่อยู่ใต้ดินเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงอุณหภูมิภายในผิวโลกทำให้เกิดการโป่งพองขึ้นเรียกว่า "โดมเกลือ" (Salt dome) เนื่องจากภูมิอากาศภาคอีสานเป็นแบบมรสุมมีฤดูแล้งยาวนาน ทำให้น้ำเกลือที่เกิดจากการละลายเกลือใต้ดินซึมขึ้นสู่ผิวดิน เมื่อน้ำระเหยออกไปทิ้งผลึกเกลือไว้เป็นหย่อมๆ ท้องถิ่นที่อยู่อาศัยอยู่ในเขตดินเค็ม จึงรู้จักการใช้ประโยชน์จากดินเค็มในการต้มเกลือมาตั้งแต่สมัยโบราณ

1.2) ฐานทรัพยากรน้ำ แม่น้ำชี เป็นแม่น้ำที่มีความสำคัญอันดับสองรองจากแม่น้ำมูล ต้นกำเนิดมาจากลาดเขาด้านตะวันออกของเทือกเขาเพชรบูรณ์ระบายน้ำลงสู่ตอนกลางของภาคไปบรรจบแม่น้ำมูลในเขตติดต่อระหว่างอำเภอยางชุมน้อยกับอำเภอมือเบ่ง จังหวัดอุบลราชธานี ความยาวประมาณ 765 กิโลเมตร โดยมีลำน้ำสาขาที่เป็นแนวแบ่งขอบเขตของลุ่มน้ำดังนี้

ลุ่มน้ำชีตอนบน ได้แก่ ต้นแม่น้ำชีในจังหวัดชัยภูมิและจังหวัดขอนแก่น บริเวณอำเภอยางชุมน้อย อำเภอยางใหญ่ มัญจาคีรี บ้านไผ่ และอำเภอมือเบ่งจังหวัดขอนแก่น ลุ่มน้ำชีตอนบนยังประกอบด้วยแม่น้ำพอง ซึ่งมีต้นกำเนิดจากภูกระดึง อำเภอกุกระดิง จังหวัดเลย และเทือกเขาสันปันน้ำของลุ่มน้ำป่าสักกับแม่น้ำชีไหลผ่านอำเภอกุกระดิง จังหวัดเลย อำเภออุบลรัตน์ และอำเภอมือเบ่ง จังหวัดขอนแก่น ดังนั้นลุ่มน้ำชีตอนบนครอบคลุมพื้นที่ จังหวัดชัยภูมิ จังหวัดขอนแก่นทั้งจังหวัด และบางส่วนของจังหวัดนครราชสีมา เลยหนองบัวลำภู

ลุ่มน้ำชีตอนกลาง ได้แก่ แม่น้ำชีไหลผ่านจังหวัดมหาสารคาม ร้อยเอ็ด และยโสธร โดยมีแม่น้ำสาขาที่สำคัญ คือ ลำปาว มีต้นกำเนิดมาจากหนองหาน กุมภวาปี ไหลผ่านอำเภอกุมภวาปี อำเภอนาคู จังหวัดอุดรธานี อำเภอมือเบ่ง อำเภอกมลาไสย และอำเภอร่องคำ จังหวัดกาฬสินธุ์ บรรจบแม่น้ำชีที่อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดร้อยเอ็ด และน้ำยัง มีต้นกำเนิดมาจากภูพานซึ่งเป็นสันปันน้ำของลุ่มน้ำชีกับลุ่มน้ำสงคราม ไหลผ่านอำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ อำเภอโพนทอง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด และบรรจบกับแม่น้ำชีก่อนถึงอำเภอมือเบ่ง จังหวัดยโสธร

ลุ่มน้ำชีตอนล่าง ได้แก่ แม่น้ำชีที่ไหลผ่านอำเภอมือเบ่ง อำเภอคำชะโนด อำเภอมหาชนะชัย จังหวัดยโสธร อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด อำเภอเชียงใน จังหวัดอุบลราชธานี ไม่มีแม่น้ำสาขาในบริเวณนี้ เนื่องจากถูกขนาบด้วยลำน้ำเสียว ทางตะวันตกและลำน้ำเซบายซึ่งลำน้ำทั้งสองเป็นส่วนหนึ่งของลุ่มน้ำมูล ทำให้ลุ่มน้ำชีตอนล่างเป็นแนวแคบๆ แต่เป็นที่ราบเปิดโล่งไปสู่ลุ่มน้ำมูลในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด และจังหวัดศรีสะเกษจากกล่าวโดยสรุปได้ว่าลุ่มน้ำชีตั้งอยู่ตอนเหนือของแอ่งโคราชหรืออยู่ตอนกลางของภาคอีสาน มีพื้นที่ลุ่มน้ำทั้งหมด 49,477 ตารางกิโลเมตร หรือ 30,923,125 ไร่ คิดเป็นพื้นที่ประมาณ 30 % ของพื้นที่ภาค มีจังหวัดที่อยู่ในลุ่มน้ำนี้ 11 จังหวัดที่มีลุ่มน้ำชีครอบคลุมทั้งจังหวัด คือ จังหวัดชัยภูมิ จังหวัด

กาฬสินธุ์ กลุ่มพื้นที่ส่วนใหญ่ของจังหวัด คือ จังหวัดขอนแก่น หนองบัวลำภู มหาสารคาม ร้อยเอ็ด และ ยโสธร กลุ่มพื้นที่เพียงบางส่วนคือ นครราชสีมา เลย อุตรดิตถ์ และศรีสะเกษ

1.3) ฐานทรัพยากรชีวภาพ

ทรัพยากรทางชีวภาพเกิดจากความสมดุลของฐานทรัพยากรธรณี ฐานทรัพยากรน้ำ ฐานทรัพยากรชีวภาพที่ดำรงชุมชนท้องถิ่นอันเป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิต คือ ระบบพืชพรรณธรรมชาติ และระบบสัตว์ธรรมชาติในแต่ละภูมิภาค ภูมิภาคน้ำท่วมฐานทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำชี คือ ป่าบุงป่าทาม และ ปลา ส่วนทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิภาคที่ดอนและภูเขา คือ ป่าและของป่า

ฐานทรัพยากรเป็น “ทุนทางธรรมชาติ” ของแต่ละท้องถิ่นในลุ่มน้ำชี การกำหนดกฎเกณฑ์การใช้ประโยชน์จากทุนทางธรรมชาติในการดำรงชีวิตของผู้คนในแต่ละท้องถิ่นเป็น “ทุนทางวัฒนธรรม”

2. ความเป็นท้องถิ่นของชุมชนลุ่มน้ำชี

ในส่วนของการศึกษาการตั้งถิ่นฐานของท้องถิ่นต่างๆ พบว่ามีการตั้งถิ่นฐานในเชิงของการขยายพื้นที่ที่อยู่อาศัยและพื้นที่ทำกินเพื่อแสวงหาพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์กว่าหรือพื้นที่ที่มีทรัพยากร เช่น ทรัพยากรเกลือ หรือ ทรัพยากรน้ำที่สามารถประกอบอาชีพการประมงได้ นอกจากการอพยพการตั้งถิ่นฐานตามสภาพทางภูมิศาสตร์ที่มีความอุดมสมบูรณ์มากกว่าแล้ว ยังพบว่าท้องถิ่นดังกล่าวต่างมีความผูกพันในลักษณะของความเป็นเครือญาติ มีการขยายการตั้งบ้านเรือนจากบ้านต้นกำเนิดมาเป็นหมู่บ้านใหม่ และต่างก็มีวัฒนธรรมความเชื่อ และเคารพผีตัวเดียวกัน จากการศึกษาข้อมูลโดยการจัดเวทีครั้งที่ 1 เพื่อค้นหาความเป็นท้องถิ่นพบว่าใน เขตพื้นที่น้ำท่วมถึง จะมีภูมิโนะเขตน้ำท่วมถึง ชุมชนลุ่มน้ำชี ที่สัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับทรัพยากรดิน ที่ดิน, น้ำ, ป่าไม้ โดยมี ภูมิโนะเขตพื้นที่น้ำท่วมถึง ซึ่งเป็นลักษณะโดยธรรมชาติของระบบนิเวศที่เป็นที่ราบริมฝั่งแม่น้ำ ได้รับอิทธิพลจากน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก ระยะเวลาหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นเดือน หรือ หลายๆ เดือน พื้นที่ในส่วนนี้ เรียกว่า พื้นที่ทาม (Flood Plain) ดังนั้นคำว่า ทาม จึงหมายถึง พื้นที่ลุ่ม ริมฝั่งแม่น้ำที่น้ำท่วมเป็นครั้งคราว ชาวอีสานมักจะเรียกพื้นที่นาบริเวณนี้ว่า “นาทาม” ส่วนคำว่า “บุง” หมายถึง พื้นที่ลุ่มที่อยู่ติดลำน้ำ มีน้ำแช่ขังคล้ายกับบึง หรือ หนอง เช่น บุงไขนก บุงคำ เป็นต้น จากการสำรวจข้อมูลลักษณะพื้นฐานของพื้นที่ศึกษา พบว่ามีลักษณะภูมิโนะเขตน้ำท่วมถึง คือ บุงและทาม (Flood Plain) เป็นภูมิโนะเขตน้ำท่วมถึงที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง ฤดูฝนเกิดช่วงน้ำหลากล้นท่วมฝั่งแม่น้ำ ออกไปเป็นบริเวณกว้าง ชาวบ้านเรียกว่า น้ำแก่ง พื้นที่น้ำท่วมถึง ดังกล่าวจะไม่ราบเรียบเสมอกัน แต่มีที่เป็นที่ลุ่มและหนองน้ำแช่ขังตลอดปี แอ่งน้ำหรือหนองน้ำเหล่านี้เรียกว่า “บุง” เป็นพื้นฐานของบริเวณพื้นที่ทามที่อยู่ในลุ่มต่ำ เป็นพื้นที่สูงที่อยู่ภายในทาม น้ำไม่ท่วม หรือ นานๆ ครั้งจึงท่วม เมื่อน้ำท่วม จะเหลืออยู่เพียงไม่กี่ดอนที่เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์เลี้ยง วัว ควาย ดอนทาม ในปัจจุบันเป็นที่ตั้งของหมู่บ้าน และที่สาธารณะประโยชน์

ท้องถิ่นที่ตั้งอยู่ในเขตพื้นที่น้ำท่วมถึง ประกอบด้วยหมู่บ้านที่มีประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของกลุ่มเครือญาติประกอบด้วย

2.1) พื้นที่ พื้นที่ในเขตน้ำท่วม ประกอบไปด้วย บ้านสีถ่าน บ้านโนนเมือง ต.ดงลิง อ.กมลา

ไสย จ.กาฬสินธุ์ บ้านดินดำ บ้านเลิงคา บ้านขมิ้น บ้านคุยค้อ ต.ดินดำ อ.จังหาร จ.ร้อยเอ็ด

บ้านสีถ่าน

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนลุ่มน้ำชีในเขตพื้นที่ตอนกลางอาจมีมายาวนานกว่า 1,000 ปี ดังจะเห็นได้จากร่องรอยของเมืองโบราณที่มีคูน้ำล้อมรอบบ้านโนนเมือง ต.ดงลิง อ.กมลาไสย จ.กาฬสินธุ์ ชาวบ้านเรียกว่า “สมัยคนแปดศอก” เนื่องจากพบกระดูกคนบรรจุอยู่ในภาชนะดินเผาฝังอยู่ใต้ดินใหญ่และยาวกว่าคน

ธรรมดาในปัจจุบัน แต่ที่มีการตั้งถิ่นฐานของชุมชนที่ปรากฏในปัจจุบัน มีผู้เล่าสืบต่อกันมาว่า มีชาวลาว ลุ่ม
 สีสาน เขตเวียงจันทน์ อพยพข้ามแม่น้ำโขงเข้ามาฝั่งประเทศไทยเมื่อประมาณ 200 ปีที่ผ่านมา ครั้งแรกใน
 การมาตั้งบ้านเรือนอยู่ บ้านแกกลางหมื่น ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดกาฬสินธุ์ และมีผู้คนอพยพมาเรื่อยๆ ทำให้
 ผู้คนหนาแน่นมากขึ้น ซึ่งมีผู้อพยพออกจากบ้านแกกลางหมื่นไปตามทิศตะวันตกไปทางเพชรบูรณ์ ทิศ
 ตะวันออกไปยังจังหวัดอุบลราชธานี อีกพวกหนึ่งนำโดยพ่อใหญ่สีจันทน์ และครุฑนได้พาญาติพี่น้องอพยพ
 มาตามลำน้ำป่าว มาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่โนนสถาน ริมฝั่งลำน้ำป่าว (ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอร่องคำ) และตั้ง
 ชื่อว่า บ้านสีถาน ตามชื่อเดิมที่เคยอยู่เวียงจันทน์ เมื่อประมาณ ปี พ.ศ. 2340 เนื่องจากที่ตั้งหมู่บ้านเป็นที่
 ลุ่มน้ำท่วมเป็นประจำ จึงพากันไปเลือกทำเลใหม่ซึ่งอยู่ที่สูงกว่าน้ำท่วมไม่ถึง ต่อมาประมาณ ปี พ.ศ. 2430
 เกิดไฟไหม้บ้าน ทำให้ชาวบ้านแยกย้ายกันไปตั้งบ้านใหม่ คือ ย้ายไปตั้งใกล้ฝั่งแม่น้ำป่าวหลง ซึ่งเป็นที่ตั้ง
 หมู่บ้านสีถานในปัจจุบัน ส่วนหนึ่งไปตั้งบ้านใกล้แม่น้ำชี เช่น บ้านคุยค้อ บ้านเลิงคา บ้านดินคำอีกส่วนหนึ่ง
 อพยพไปอยู่บ้านกุดอ้อ บ้านดอกนาแก้ว ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์

จากการจัดเวทีเสวนาชาวบ้านทุกคนจะรู้จักคำว่า “บ้านใหญ่” ซึ่งหมายถึงบ้านสีถานที่บรรพบุรุษของพวกเขา
 ดอนอพยพมาจากบ้านนี้ และไม่มีความรู้สึกรู้ว่าเป็น “ไท ร้อยเอ็ด” หรือ “ไท ภูพานสินธุ์” ตามการแบ่งของพื้นที่
 ที่ทางการปกครองแต่อย่างใด และมักจะพูดถึงบ้านหลักที่เป็นชุมชนดั้งเดิมก่อนที่เกิดหมู่บ้านต่างๆ คือ สี
 ถาน-ด่าน-เมย หมายถึง บ้านสีถาน บ้านด่าน ที่ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของบ้านสีถาน เป็นชาวจังหวัดอุบลราชธานี
 ส่วนเมย หมายถึง บ้านเมย ซึ่งตั้งอยู่ทางเหนือของบ้านสีถาน ประมาณ 10 กิโลเมตรบ้านสีถานก่อตั้งมาเมื่อ
 ประมาณ 200 ปี ที่ผ่านมาก็คือ ประมาณปี พ.ศ.

บ้านโนนเมือง

บ้านโนนเมืองมีการก่อตั้งเป็นชุมชน เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2428 รวมเป็นเวลา 117 ปี โดยผู้คนที่
 อพยพมาตั้งถิ่นฐานคือ ผู้คนที่มาจากบ้านง่อน เมื่อบ้านง่อนประสบปัญหาไฟไหม้ มีคนประมาณ 14-15
 ครอบครัวหรือประมาณ 30-40 คน นำโดย พ่อใหญ่จันทน์ พ่อใหญ่พระโพธิ์ ได้อพยพมาตั้งถิ่นฐาน ณ
 บ้านโนนเมือง โดยมีสาเหตุของการตั้งถิ่นฐาน คือ เนื่องจากสภาพบ้านเดิมไฟไหม้ จึงอพยพมาพบพื้นที่ดินที่
 กว้าง เหมาะแก่การทำการเกษตร เป็นที่สูงน้ำท่วมไม่ถึง เหมาะแก่การทำการประมงหาปลา มีแม่น้ำที่เหมาะสม
 แก่การทำไร่ ทำนา

บ้านเลิงคา

บ้านเลิงคา เริ่มก่อตั้งหมู่บ้านอย่างเป็นทางการ เมื่อประมาณ ปี พ.ศ. 2380 โดยผู้คนที่อพยพมาจาก
 บ้านง่อน (บ้านง่อนถูกไฟไหม้ จึงอพยพออกมาหาที่อยู่อาศัยใหม่) โดยสภาพพื้นที่บ้านเลิงคาในอดีตนั้นเป็น
 ที่ว่างเปล่า ดินอุดมสมบูรณ์ มีแม่น้ำล้อมรอบ สภาพภูมิศาสตร์มีความเหมาะสมในการตั้งถิ่นฐาน โดยในช่วง
 แรกมีผู้อพยพมาตั้งถิ่นฐาน คือ พ่อใหญ่หมากวงษ์ พระครูสังฆราช มาประมาณ 20 ครอบครัว ซึ่งลักษณะการ
 เข้ามาตั้งถิ่นฐานนั้น ชุมชนไม่ได้เริ่มต้นในการหาที่อยู่ใหม่ แต่ชุมชนจะเริ่มพิจารณาถึงพื้นที่ที่ตนเคยเข้าไป
 ทำมาหากินอยู่แล้วและมีสภาพที่เหมาะสมแก่การตั้งถิ่นฐาน

บ้านคุยค้อ

บ้านคุยค้อ ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2325 โดยมีผู้อพยพมาตั้งถิ่นฐานมาสองกลุ่มด้วยกัน คือ กลุ่มที่
 หนึ่งจากบ้านสีถาน บ้านโนนเมือง โดยครั้งแรกอพยพมา 4-5 ครัวเรือน กลุ่มที่สองมาจากบ้านหมื่น บ้าน
 ไผ่ อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด สาเหตุของการอพยพมาตั้งถิ่นฐาน เนื่องจากต้องการหาที่อยู่ที่เหมาะสมกับ

บริเวณที่ตั้งหมู่บ้านมีป่าบุงป่าทามที่อุดมสมบูรณ์ นอกจากนี้แล้วบริเวณนี้ยังเป็นบริเวณที่เป็นบรจบระหว่างลำน้ำชีและลำน้ำปาว ในตอนแรกที่มีการตั้งถิ่นฐานได้มีการจัดรูปแบบการปกครองโดยการปกครองคนในชุมชน ผู้ที่เป็นผู้นำ คือ ชุนหมื่นหน้า สมัยนั้นเรียกผู้ที่เป็นผู้นำชุมชนว่า “ตากวนบ้าน” การตั้งบ้านเรือนในเริ่มแรกตั้งอยู่บริเวณหมู่ที่ 6 ในปัจจุบัน ต่อมาบ้านยุคก็มีการขยายตัวของชุมชนมากขึ้น จึงได้มีการแยกเขตการปกครองออกเป็น หมู่ 17 และขยายตัวแยกเป็นหมู่ 11 ในปี พ.ศ. 2520

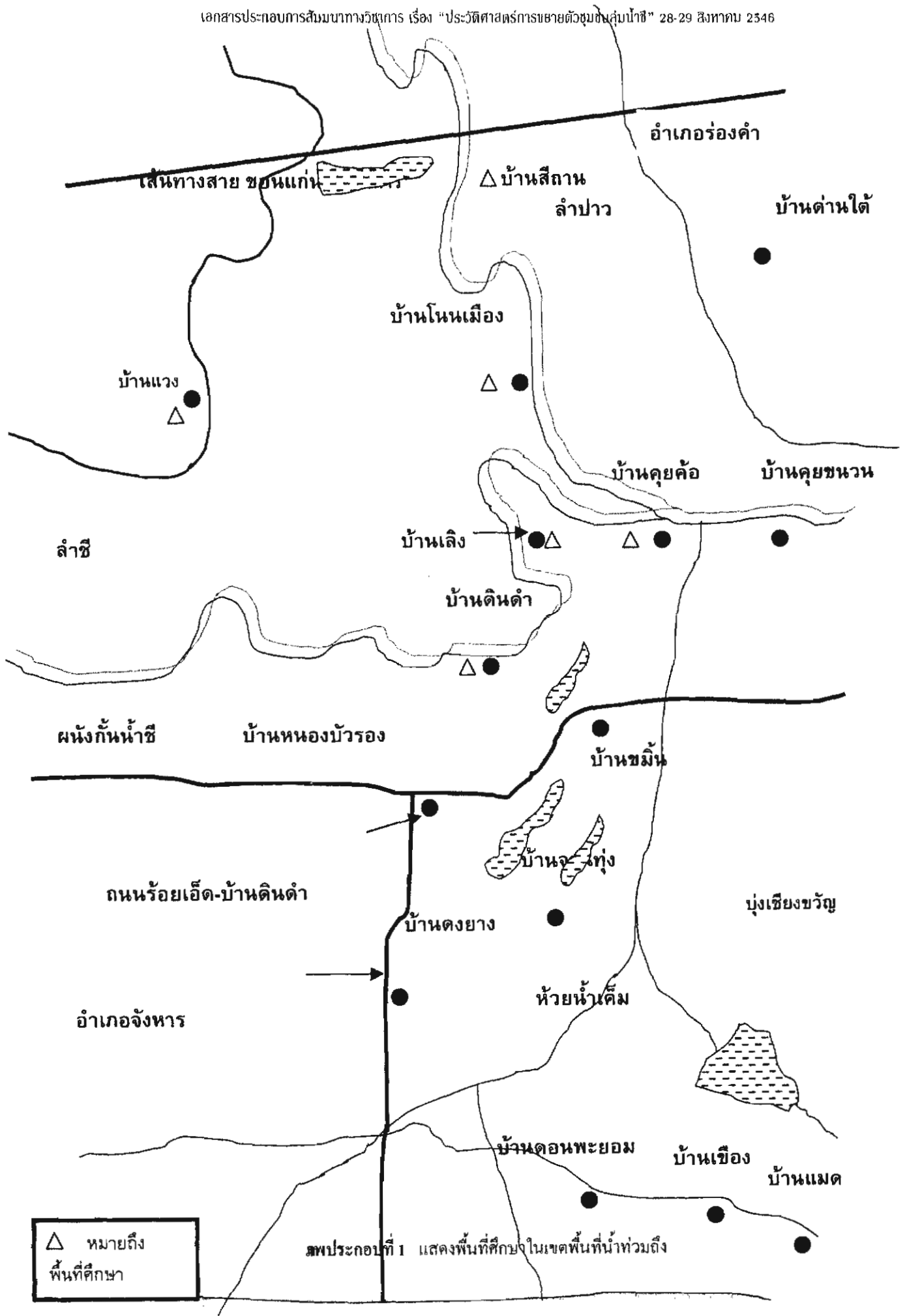
บ้านดินดำ

บ้านดินดำเริ่มมีการตั้งถิ่นฐานเมื่อประมาณ ปี พ.ศ.2370 โดยผู้คนที่อพยพมาตั้งถิ่นฐาน คือ คนมาจากบ้านสีดาน คือ คุณตาลือ คุณยายหมาคำ คุณตาคำแพงเพชร คุณยายพันธ์ ส่วนสาเหตุของการอพยพมาตั้งถิ่นฐานคือ พบว่าหมู่บ้านแห่งนี้มีความอุดมสมบูรณ์ ตอนแรกนั้นพบเห็นพื้นที่เหล่านี้ก่อนจากการเข้ามาหาปลาในแม่น้ำชี และได้มองเห็นว่าบ้านดินดำเป็นสันดอนริมชี น้ำท่วมไม่ถึง จึงได้อพยพครอบครัวมาตั้งถิ่นฐานในบริเวณแห่งนี้

สภาพพื้นที่ของหมู่บ้านนี้เป็นที่ลุ่ม ป่าทาม มีต้นहुลิง ต้นฝ้ายน้ำ ต้นกระทุ่ม ต้นเบ้ง ต้นขามเปี้ย และป่าแขมมากมาย ก่อนที่จะมีการสร้างผนังกันน้ำขึ้นนั้น น้ำจะท่วมในฤดูน้ำหลากแต่ก็จะลดลงเร็วเนื่องจากสภาพพื้นที่เป็นที่ดอน

บ้านขมิ้น

บ้านขมิ้นตั้งขึ้น เมื่อ พ.ศ. 2420 โดยผู้คนที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานในครั้งแรกมี 3 กลุ่ม ด้วยกันคือ กลุ่มที่ 1 มาจากบ้านเมย ต.ดงลิง อ.กมลาไสย จ.กาฬสินธุ์ กลุ่มที่สอง มาจาก บ้านแดง ต.เหนือเมือง อ.เมือง จ.ร้อยเอ็ด กลุ่มที่สามมาจากบ้านหนองหญ้าม้า อ.เมือง จ.ร้อยเอ็ด สาเหตุของการอพยพมาตั้งถิ่นฐาน เนื่องจากเห็นว่าบริเวณพื้นที่ดังกล่าวเป็นที่สูงน้ำท่วมไม่ถึง สภาพพื้นที่เพาะปลูกกว้างขวาง อยู่ไม่ไกลจากแม่น้ำชี มีแหล่งน้ำให้ใช้ตลอดปี มีหนองน้ำ คลอง ห้วย ที่สามารถใช้เป็นน้ำดื่มได้ มีแหล่งน้ำล้อมรอบนอกจากนั้นแล้วสภาพพื้นที่เป็นโนนสูง อยู่ติดกับห้วยขมิ้น สะดวกในการทำมาหากิน

2.2) **ท้องถื่นที่ตั้งอยู่ในเขตพื้นที่แห่งแล้ง** ประกอบด้วย บ้านเมืองเพี้ย ตำบลเมืองเพี้ย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น บ้านดู่บ่อย บ้านสระบัว บ้านปอกริน ตำบลโนนแดง กิ่งอำเภอโนนศิลา จังหวัดขอนแก่น บ้านหัวหนองโนนงิ้ว ตำบลหัวหนอง อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น

เขตพื้นที่แห่งแล้งมีลักษณะการตั้งถิ่นฐานที่ซ้อนทับกับการตั้งถิ่นฐานเดิมของคนในสมัยทวารวดี เนื่องจากการขุดค้นพบโครงกระดูกและ หม้อไหของคนสมัยก่อน นอกจากนั้นยังสันนิษฐานว่าคนสมัยก่อนมีการตั้งถิ่นฐานในบริเวณดังกล่าวเนื่องจากมีทรัพยากรเกลืออยู่เป็นจำนวนมาก และทรัพยากรเกลือดังกล่าวมีลักษณะเฉพาะพื้นที่ และมีความเกี่ยวข้องกับลักษณะทางภูมิศาสตร์ จากการวิเคราะห์แผนที่ภูมิประเทศบริเวณนี้อาจเคยเป็นป่าที่อุดมสมบูรณ์มาก่อน การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ โดยการสังเกตจากความหนาแน่นของลำห้วยต่างๆ ที่เกิดขึ้นในบริเวณนี้ เนื่องจากมีคนทำการดัมเกลือมานาน สังเกตจากกองขี้บ่อ (มูลดินที่กรองน้ำเค็มแล้วนำไปทิ้ง) กองไว้เป็นแห่งๆ สูงใหญ่เท่าโพน จากการสังเกตและการสอบถามชาวบ้านทราบว่า กองขี้บ่อที่ตั้งอยู่ในทุ่งเมืองเพี้ยถูกนำไปทิ้งเป็นทีนาในปัจจุบัน เหลืออยู่ประมาณ 10 แห่ง สมัยก่อนนี้มีโพนเต็มไปหมด แต่ละโพนจะมีเศษหม้ออยู่ ผู้รู้ในชุมชนเล่าว่าน่าจะเป็นหม้อดัมเกลือ เมื่อเติมหม้อดินแล้วจะทุบหม้อทิ้งก่อน จึงเอาเกลือออกมาได้ ส่วนการดัมเกลือต้องใช้พื้นที่เป็นจำนวนมาก ทำให้ป่าไม้บริเวณทุ่งเมืองเพี้ยถูกตัดไปเกือบหมด กลายเป็นทุ่งโล่งดินเค็ม เรียกว่า ทุ่งเมืองเพี้ย โดยมีท้องถื่นที่ตั้งอยู่รอบๆทุ่งเมืองเพี้ยประกอบด้วย

บ้านเมืองเพี้ย ถือได้ว่าเป็นบ้านที่มีประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่ยาวนานและมีการตั้งถิ่นฐานซ้อนทับกับกลุ่มคนอพยพมาจากอำเภอสุวรรณภูมิ และมีการตั้งถิ่นฐานเดิมของกลุ่มคนสมัยทวารวดี(มีการขุดพบหม้อ ไห และของใช้ในอดีตในบริเวณพื้นที่ดังกล่าว บ้านดู่ใหญ่เมื่อประมาณ ปี พ.ศ. 2405 โดยผู้คนที่อพยพมาตั้งถิ่นฐาน เป็นกลุ่มคนที่อพยพมาจากจังหวัดอุบล ซึ่งในการอพยพมาตั้งถิ่นฐานนั้น พบว่า ผู้คนที่มาตั้งถิ่นฐานครั้งแรก เป็นพ่อค้าเดินทางมาขายสีย้อมผ้า (น้ำแต้ม) การอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานครั้งแรกส่วนคนจำพวกที่สอง คือ กลุ่มคนที่อพยพมาจากบ้านไผ่เก่า และมาตั้งถิ่นฐานเดิมอยู่บริเวณบ้านหัวนาคำ (ปัจจุบันเป็นบ้านร้าง) เมื่อประสบกับปัญหาดินหล่มเป็นโคลนตมหนาฝนไปมาลำบาก จึงได้ย้ายบ้านมาตั้งถิ่นฐานใหม่ คือ บ้านโนนงิ้ว (ด.หัวหนอง อ.บ้านไผ่) ต่อมาเมื่อมีการเปลี่ยน ผู้ใหญ่บ้าน คนใหม่ ผู้ใหญ่บ้านจึงได้พาลูกบ้านย้ายออกไปยังที่แห่งใหม่ โดยย้ายไปที่โคกอีหยก แต่ได้ตั้งชื่อบ้านตามชื่อเดิม คือ บ้าน โนนงิ้ว ส่วนบ้านโนนงิ้วเดิมนั้นได้เปลี่ยนชื่อบ้านเป็นชื่อบ้านหัวหนอง และขยายหมู่บ้านออกมา เป็นบ้านหนองนาว่าว สาเหตุของการตั้งถิ่นฐานในบริเวณบ้านดู่ใหญ่ คือ เป็นบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์ เนื่องจากมีสภาพของเป็นป่าไม้ประดู่ ขนาดใหญ่ และมีหนองน้ำใหญ่ ซึ่งเรียกว่าหนองดู่ใหญ่ สภาพพื้นที่มีความอุดมสมบูรณ์ ดินดี น้ำชุ่ม มีสัตว์ป่าอาศัยอยู่มากมาย

ท้องถื่นพื้นที่ค่อนข้างแห่งแล้งและดินเค็มมีหมู่บ้านที่ตั้งอยู่รอบ ๆทุ่งเมืองเพี้ย ได้แก่

บ้านเมืองเพี้ย ตั้งอยู่ริมถนนสายบ้านไผ่-ชนบท ห่างจากอำเภอบ้านไผ่ประมาณ 10 กิโลเมตร ลักษณะที่ตั้งหมู่บ้านเป็นเนินดิน มีคูน้ำล้อมรอบ ขุดพบกระดูกมนุษย์และหม้อไหภายในหมู่บ้านแสดงให้เห็นว่าบริเวณนี้เป็นบ้านเป็นเมืองมาตั้งแต่สมัยโบราณ ส่วนผู้คนที่อยู่อาศัยในปัจจุบันมาจากอำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ประมาณ ปี พ.ศ. 2360มีผู้ปกครองตำแหน่งเป็น “เพี้ย” และตั้งชื่อว่า “เมืองเพี้ย”

บ้านดู่ใหญ่ ตั้งอยู่ในกลางทุ่งเมืองเพี้ย ผู้คนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานมาจากจังหวัดอุบลราชธานี สภาพเดิมเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ ที่มีต้นประดู่จำนวนมากขึ้นอยู่โดยรอบ และตั้งชื่อหมู่บ้านว่า “บ้านดู่ใหญ่” ใน

ประมาณ พ.ศ.2405 เมื่อมีผู้คนมากขึ้น จึงขยายหมู่บ้านไปตั้งบ้านใหม่ เรียกว่า บ้านตู่บ่อย ห่างจากบ้านตู่ใหญ่ประมาณ 3 กิโลเมตร

บ้านหัวหนอง โนนจ๋ว หนองนาแว เป็นกลุ่มคนที่อพยพไปจากบ้านไผ่เก่า ไปตั้งหมู่บ้านอยู่ที่บ้านหัวนาค้า แต่เมื่อถึงฤดูฝนเป็นโคลนตมไปมาลำบากเลยย้ายบ้านมาตั้งหมู่บ้านใหม่บริเวณโคกอิหยาบ เรียกว่าบ้านโนนจ๋วประมาณ พ.ศ. 2474 ต่อมามีคนจากหมู่บ้านอื่นเช่น บ้านตู่บ่อย ตู่ใหญ่ และบ้านไผ่เข้ามาสมทบ จึงขยายหมู่บ้านไปรอบ ๆ หนองน้ำเรียกชื่อหมู่บ้านว่าบ้านหัวหนอง ในปี พ.ศ. 2526 บ้านหัวหนองมีจำนวนหลังคาเรือนเพิ่มขึ้น จึงตั้งเป็นหมู่บ้านใหม่ เรียกว่า “บ้านหนองนาแว”

บ้านบ่อภูหิน เป็นหมู่บ้านตั้งขึ้นใหม่ ประมาณ พ.ศ. 2526 ซึ่งเป็นการตั้งถิ่นฐานของชาวไทโคราชที่อพยพมาหาแหล่งต้มเกลือ และปั้นหม้อ เดิมอาศัยอยู่รอบหมู่บ้านตู่บ่อยต่อมาจึงเข้าไปจับจองที่สาธารณะประโยชน์ดงฟ้าระงิมใกล้บ่อภูหิน ซึ่งเป็นแหล่งต้มเกลือที่สำคัญของท้องถิ่นนี้

ประเด็นสำคัญในการพิจารณาความเป็นท้องถิ่นของชุมชนลุ่มน้ำชี คือ

1. ความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะเครือญาติ จากประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของชุมชนหมู่บ้านในท้องถิ่นทามแม่น้ำชี จะเห็นได้ชัดเจนว่าเป็นการตั้งถิ่นฐานตามสายของเครือญาติที่อพยพไปตั้งหมู่บ้านใหม่ เมื่อหมู่บ้านเดิมมีประชากรเพิ่มขึ้น ชาวบ้านทุกคนจะมีการรับรู้คำว่า “บ้านใหญ่” ซึ่งหมายถึง หมู่บ้านเดิมที่บรรพบุรุษของพวกเขาค่อยพออกมา แม้ในปัจจุบันจะมีเส้นแบ่งเขต ตำบล อำเภอ จังหวัด เป็นแนวกัน แต่ความรู้สึกของคนเหล่านี้กลุ่มเดียวกัน พวกเดียวกัน เวลาถึงงานบุญประเพณีเช่น บุญบั้งไฟ บุญแข่งเรือ ต่างก็ให้ความร่วมมือช่วยเหลือเกื้อกูลกันเป็นอย่างดี อันแสดงถึงอัตลักษณ์ของคนในท้องถิ่นได้เป็นอย่างดี

2. ฐานทรัพยากรธรรมชาติตามภูมิโนเวศในท้องถิ่นในการดำรงชีวิต ฐานทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นทามแม่น้ำชี คือ ป่าปึงป่าทาม โดยใช้ภูมิปัญญาในการบุกเบิก จับจองพื้นที่ทำนาตามฤดูกาล ทั้งนาน้ำฝน (นาปี) และนาแขง (ทำนานาแล้ง น้ำลด) ใช้พิธีกรรมชาติในบึงทามทำเครื่องมือการทำนาและเครื่องมือในการจับสัตว์น้ำ ตลอดจนยาสมุนไพร จนกลายเป็นวัฒนธรรมชาวนาทาม

ส่วนท้องถิ่นที่มีฐานทรัพยากรธรรมชาติดินเค็ม นอกจากทำนาตอนปลูกข้าวเพื่อการยังชีพ แล้วยังมีความสัมพันธ์กับการใช้ประโยชน์ดินเค็มต้มเกลือสินเธาว์ เพื่อบริโภคและแลกเปลี่ยนข้าวกับท้องถิ่นอื่น จนกลายเป็นวัฒนธรรมเกลือ

3. ความเชื่อ จารีต ประเพณีท้องถิ่น ระบบความเชื่อมีความสัมพันธ์กับการควบคุมการใช้ทรัพยากร มีทั้งความเชื่อเรื่องศาสนาพุทธแบบเถรวาท แถน เทวดาและการนับถือผี ผสมผสานกันไป ในกรณีท้องถิ่นทามลุ่มน้ำชี ทุกหมู่บ้านนอกจากมีวัดเป็นศูนย์กลางแล้วยังมีการนับถือผี โดยมีความเชื่อว่าผีมีอยู่ทุกหนแห่ง เช่น ผีวังน้ำ ผีนา แต่ผีที่ปกป้องรักษาหมู่บ้านคือ ผีปู่ตา

บทที่ 3 พัฒนาการรูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำชี

3.1 ทุ่งเมืองเพียกับวัฒนธรรมเกลือ

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้คณะผู้วิจัยได้ดำเนินการเก็บข้อมูลของหมู่บ้านในบริเวณพื้นที่ทุ่งเมืองเพียที่อดีตเขตเป็นพื้นที่มีการทำเกลือและมีวัฒนธรรมเกลืออันนำมาซึ่งความเป็นท้องถิ่นเดียวกันโดยประกอบไปด้วยพื้นที่ บ้านตู่บ่อย,บ้านตู่ใหญ่ บ้านบ่อภูหิน บ้านหนองนาแว บ้านโนนจ๋ว ด.โนนแดง กิ่งอำเภอโนนศิลา

จังหวัดขอนแก่น หมู่บ้านเหล่านี้นอกจากทำนาเป็นอาชีพหลักแล้วยังมีการทำเกลือในฤดูแล้ง และมีการประโยชน์จากบ่อเกลือ ซึ่งเป็นบ่อเกลือ มีวัฒนธรรมความเชื่อร่วมกัน คือ การเคารพนับถือผีปู่ตา ดงฟ้าระวีมีซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกของบ่อเกลือ

หากจะแบ่งวัฒนธรรมเกลือของทุ่งเมืองเพี้ยสามารถแบ่งยุคของการผลิตได้ออกเป็น 3 ยุคด้วยกัน คือ ยุคเกลือก่อนการตั้งถิ่นฐานของชาวลาว จากการศึกษาในพื้นที่ศึกษาพบว่า ไม่มีผู้ใดให้คำตอบได้ว่าเริ่มมีการทำเกลือมาเมื่อไหร่ แต่คาดว่าคงจะมีการทำเกลือมาอย่างต่อเนื่อง และยาวนาน เนื่องจากบริเวณที่ชุมชนแห่งนี้อาศัยบริเวณบ่อเกลือ เป็นพื้นที่ในการทำเกลือ เนื่องจากมีสภาพพื้นที่เป็นที่โล่ง มีความเค็มสูง มีพื้นที่ 400 ไร่ สาเหตุที่ให้ชื่อบ่อเกลือ เนื่องจากเมื่อถึงฤดูทำเกลือประมาณเดือน 3-4 หรือประมาณเดือนมีนาคม-เดือนเมษายน จะมีชาวบ้านทั่วทุกสารทิศจะพากันมาตั้งหลักแหล่งชั่วคราว ทำเพิง ไว้สำหรับต้มเกลือในช่วงระยะเวลาดังกล่าว และมีจำนวนคนมาก เหมือนกับการที่คนมารวมตัวกันทำบุญกฐิน ชาวบ้านเลยเรียกชื่อว่า “บ่อเกลือ” ในบริเวณพื้นที่ศึกษายังพบเนินดินต่างรายรอบอยู่เป็นจำนวนมาก และหากขุดลงไปจะพบเศษกระเบื้อง เศษเครื่องปั้นดินเผาอยู่เป็นจำนวนมาก สันนิษฐานว่าในอดีตก่อนการตั้งถิ่นฐานคงจะมีการตั้งถิ่นฐานมาแล้วในโดยการต้มเกลือในอดีตนั้นคงจะอาศัยหม้อดินเผา เป็นภาชนะที่ใส่น้ำเกลือเมื่อกรองเสร็จแล้วแล้วนำไปต้ม เมื่อต้มจนได้เม็ดเกลือแล้วจะเก็บไว้ในหม้อที่เผา และหากต้องการใช้ประโยชน์จึงจะทุบหม้อออกและนำเกลือมาแบ่งโดยแบ่งมาเฉพาะที่ใช้ประโยชน์ ส่วนเม็ดเกลือที่เหลือก็ให้คงรูปเดิมไว้เนื่องจากสะดวกในการเก็บรักษาและเดินทาง เกลือที่แบ่งออกมาใช้ประโยชน์จะนำมาตากจนละเอียดแล้วจึงนำมาใช้ประโยชน์ (เต็ง วงเวียน อายุ 79 ปี บ้านเลขที่ 64 หมู่ 4 บ้านดู่ใหญ่) บริเวณดังกล่าวที่พบในบริเวณพื้นที่ศึกษา จะมีชื่อเรียกแทบทุกโนน โดยพบว่าในพื้นที่ศึกษาจะมีโนน 2 โนน คือ โนนชื้อบ่อ หรือ โนนเกลือ และ โนนชื้อเหล็ก หรือโนนที่คาดว่าจะมีการถลุงเหล็กเกิดขึ้นในพื้นที่ดังกล่าวโดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. โนนชื้อบ่อ ทุ่งเมืองเพี้ย คือ กองเนินดินในบริเวณที่เคยเป็นแหล่งต้มเกลือ สมัยโบราณ องค์ประกอบของโนนชื้อบ่อจะเป็นดินร่วนปนทราย ฐานมนรียาวประมาณ 20-30 เมตร สูงประมาณ 3-5 เมตร บางโนนอาจสูงประมาณ 10 เมตร บนโนนแต่ละโนนจะมีเศษกระเบื้องดินเผาทุกโนน สีน้ำตาลและสีคล้ำคล้ายถ่านไฟ เศษดินเผามีเนื้อหยาบคล้ายกับรอยขีดให้เป็นร่อง กระจัดกระจายอยู่ทั่วไป เศษดินเผาเหล่านี้คงจะเป็นภาชนะที่ใช้ต้มเกลือสมัยโบราณ เมื่อต้มเกลือจนเต็มแล้วจึงทุบหม้อทิ้งเพื่อนำเกลือจากข้างในออกมา ดังนั้นเกลือจึงมีลักษณะเป็นก้อนๆตามรูปทรงของภาชนะ ง่ายต่อการบรรทุกไประยะทางไกลๆ เมื่อต้องการใช้ประโยชน์จะนำมาทุบ ต่ำให้ละเอียดอีกครั้งหนึ่ง การกระจายตัวของโนนบ่อจะอยู่หนาแน่นตั้งแต่ดงฟ้าระวีจนถึงเหนือบ้านดู่ใหญ่ บ้านขามเรียน บ้านเปลือยใหญ่ เมืองเพี้ย และบ้านชาติ และมีหนาแน่นที่สุดบริเวณบ้านเมืองเพี้ยและบ้านเปลือยใหญ่

2. โนนชื้อเหล็ก จะพบเนินตระครันของการถลุงเหล็ก เป็นเนินสูงประมาณ 6 เมตร กว้างประมาณ 30 เมตร อยู่ทางทิศเหนือของดงฟ้าระวีประมาณ 200 เมตร สันนิษฐานว่าเนินนี้เคยเป็นแหล่งถลุงเหล็กในสมัยโบราณโดยนำสินแร่เหล็ก lomonite หรือ caterite จากบริเวณข้างเคียงคือบ่อเกลือ เพราะการขุดลอกปรับปรุงหนองน้ำพบแร่เหล็กนี้อยู่ในระดับ 2-3 เมตร

ยุคเกลือในการตั้งถิ่นฐานของชาวลาว

ยุคที่ 2 นี้เป็นยุคที่มีการตั้งถิ่นฐานซ้อนทับกับชุมชนดั้งเดิม โดยการทำเกลือในยุคนี้ก็ไม่สามารถชี้ชัดได้ว่าเริ่มมีการทำเกลือขึ้นในช่วงปี พ.ศ.ใด แต่จากการเก็บข้อมูลชุมชน พบว่าชุมชนแห่งนี้เริ่มมาตั้งถิ่น

ฐานประมาณ ปี พ.ศ.2405 หรือประมาณ 141 ปีที่ผ่านมา ในอดีต ท้องถิ่นเหล่านี้มีการต้มเกลือมาเป็นเวลายาวนาน โดยจะมีการต้มเกลือทุกครัวเรือน โดยจากการสนทนากลุ่มพบว่า ในบริเวณนี้มีพื้นที่ที่มีการทำเกลืออยู่ประมาณ 5 พื้นที่ได้แก่

1. พื้นที่บ่อดินดำ หรือบ่อกฐิน
2. พื้นที่บ่อส้มโอง
3. พื้นที่บ่อนางแนว อยู่ทางทิศตะวันออกของบ้านตูใหญ่
4. พื้นที่บ่อนางตาปี อยู่ทางทิศตะวันตกของบ้านตูน้อย

แต่ในปัจจุบันพื้นที่ 2 3 4 ได้เลิกทำไปแล้วประมาณ 20 ปี หรือประมาณปี พ.ศ. 2526 เหลือเพียงพื้นที่เดียวคือ พื้นที่บ่อกฐิน ซึ่งเป็นคนจากโคราชมาอพยพตั้งหลักแหล่งและยึดพื้นที่ที่ใกล้เคียงบ่อกฐินและประกอบอาชีพทำเกลือเป็นอาชีพหลัก เนื่องจากคนไทโคราชเมื่ออพยพเข้ามาไม่มีพื้นที่ที่จะจับจอง จึงได้ยึดอาชีพการทำเกลือเพื่อนำเกลือเป็นสินค้าในการแลกเปลี่ยน อาหารในการยังชีพ ส่วนบ่อเกลืออื่นๆ พบว่าปัจจุบันชาวบ้านที่อาศัยอยู่แต่ดั้งเดิมไม่มีใครประกอบอาชีพการทำเกลือแล้ว เนื่องจากทรัพยากรป่าไม้ ซึ่งเป็นปัจจัยการเป็นเชื้อเพลิงในการต้มเกลือได้หมดไป และหากต้องการต้มเกลือจะต้องซื้อไม้ยูคาลิปตัส หรือไม้ชนิดอื่น โดยจะมีพ่อค้านำไม้มาขายในราคาถลึงละ 1,500 บาท ซึ่งชาวบ้านกล่าวว่าไม่คุ้มค่ากับการลงทุน ปัจจุบันนี้คงเหลือเพียงแค่คนไทโคราชเท่านั้นที่ยึดอาชีพการทำเกลือ และทำได้เฉพาะช่วงฤดูแล้งเท่านั้น เกลือบ่อกฐินเป็นแหล่งเกลือที่มีชื่อเสียง เนื่องจากเป็นเกลือที่มีคุณภาพ เมื่อนำมาใส่ปลาร้าแล้วจะทำให้ปลาร้าไม่เน่าไม่เหม็น หรือเอาไปในการอยู่ไฟของผู้หญิงภายหลังการคลอดบุตร

ในอดีตพื้นที่การทำเกลือจะปรากฏหลักฐานที่บ่งบอกว่าชุมชนแห่งนี้มีการทำเกลือมาตั้งแต่สมัยเมื่อมีคนกลุ่มแรกมาตั้งถิ่นฐานก่อนที่คนกลุ่มลาวจะอพยพมาตั้งถิ่นฐานซ้อนทับบริเวณเดิม โดยหลักฐานดังกล่าวได้แก่ โพนที่เกิดขึ้นอยู่รอบๆ ท้องถิ่นแห่งนี้ โดยจากการสัมภาษณ์ผู้สูงวัย เล่าว่า “พ่อ แม่ไว้สู่ฟังว่าเป็นโพนที่เป็นกองขี้ส่า ที่เกิดจากการต้มเกลือ ครั้นชุดลงไปซื้อพ้อ เศษเครื่องปั้นดินเผา คงซิแม่่นว่าในสมัยก่อนมีการต้มเกลือมาก่อน โดยแนวใส่น้ำเกลือ กะคือ หม้อดินเผา พอต้มแล้วเพิ่นกะทุบหม้อเพื่อชื้อเอาเกลือออกมาใช้ “จากการสัมภาษณ์ คุณยาย “กองโพนที่อยู่อ้อมบ้านเฮา โดยเฉพาะอยู่ใกล้ๆ กับดงฟ้าระงิม ครั้นชุดลงไปซื้อพ้อเศษเหล็ก คราลังเทียบเพิ่นว่าพ้อเศษกระดุกฝังไว้ในหม้อดินนำ ไทบ้านเฮาเรียกว่า โนนเกลือ”

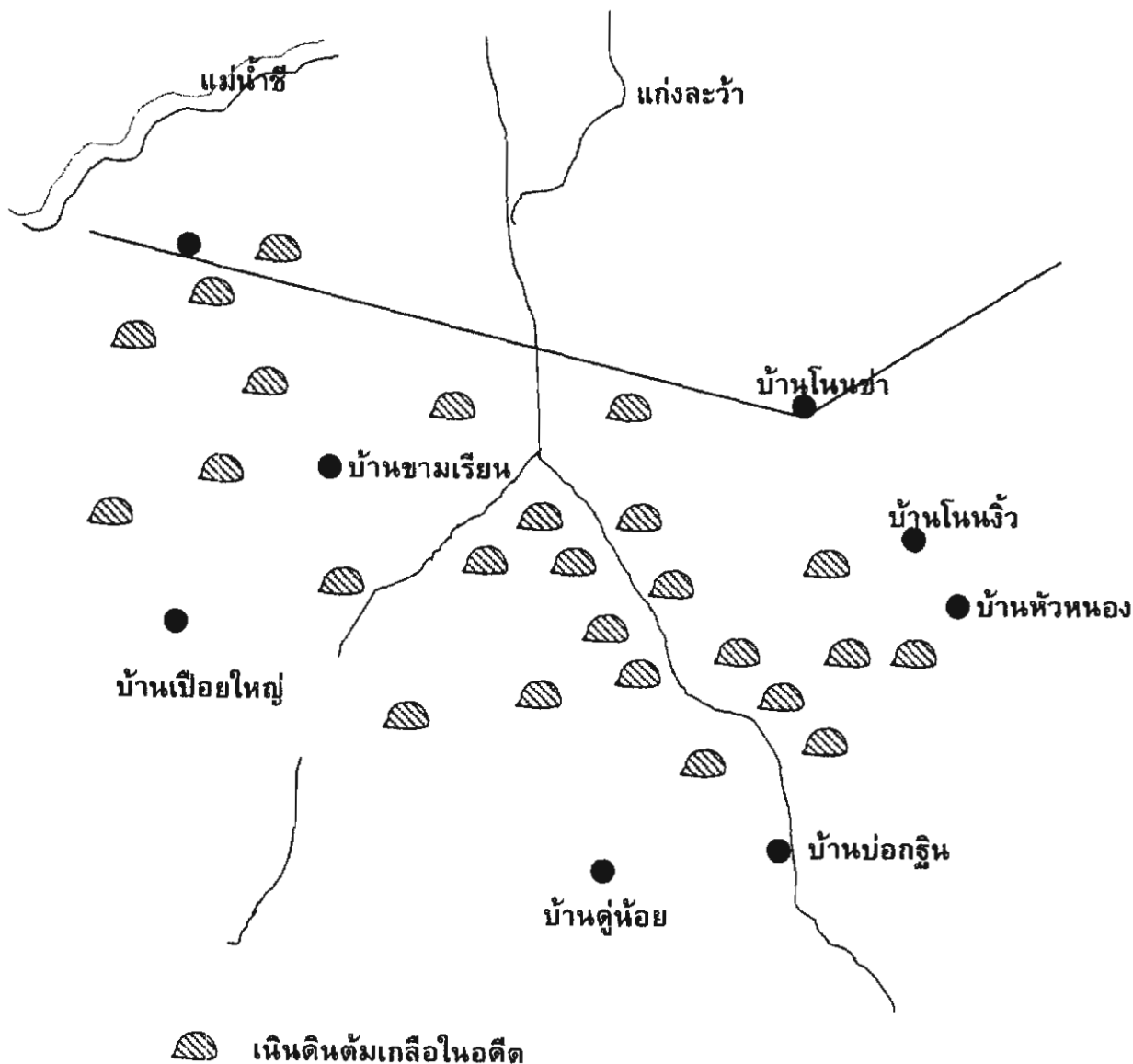
จากคำบอกเล่า ทำให้สันนิษฐานได้ว่าชุมชนแห่งนี้มีการต้มเกลือ และมีการตีเหล็ก โดยกองโพนที่เห็นอยู่รอบๆ ชุมชนเป็นดินที่พูนกันขึ้นจนมีขนาดใหญ่ ซึ่งคาดว่าจะเกิดขึ้นจากกิจกรรมการต้มเกลือ ซึ่งเมื่อต้มเกลือแล้วจะเหลือขี้เกลือ ชาวบ้านเลยพากันกองขี้เกลือไปเรื่อยๆ จนมีสภาพใหญ่ขึ้นเป็นโพนดินในปัจจุบันหรือบางโนนที่เมื่อชุดลงดินไปแล้วพบเศษเหล็กชาวบ้านก็จะเรียกโนนเหล่านั้นว่า โนนขี้เหล็ก สันนิษฐานว่าเคยมีการต่อสู้ และมีการตีเหล็กเพื่อทำอาวุธ

กระบวนการผลิตเกลือในอดีตในพื้นที่แห่งนี้จะเป็นการผลิตเกลือแบบต้ม โดยมีกระบวนการผลิตเกลือเพียงปีละ 1 ครั้งๆ ละ 3-4 เดือน โดยจะเริ่มผลิตเกลือได้เมื่อในฤดูแล้ง คือ ประมาณปลายเดือนมีนาคม – เดือนพฤษภาคม โดยชาวบ้านแต่ละชุมชนจะเริ่มมาสร้างที่พักอาศัยชั่วคราวบริเวณบ่อกฐิน เพื่อไว้เป็นที่อยู่อาศัยระหว่างการต้มเกลือ หลังจากนั้นก็จะเริ่มต้นในกระบวนการผลิตเกลือ ซึ่งแต่ละครัวเรือนก็จะมีคนในครอบครัวประมาณ 2-3 คนมาทำหน้าที่ในการต้มเกลือ หาดิน โดยมีกระบวนการดังนี้

ขั้นที่ 1 ชาวบ้านจะเริ่มขุดดินเอียงค(ดินที่มีความเค็มเพียงพอแก่การต้มเกลือ) มากองไว้เป็นกองขนาดเล็ก

ขั้นที่ 2 นำดินเอียงคที่ขุดไว้แล้วมาใส่รางซึ่งในอดีตจะปั้นรางน้ำด้วยดินเหนียว หรือต้นตาลที่ควั่นเอาไส้ข้างในออก

ขั้นที่ 3 เมื่อนำดินเอียงคที่ขุดแล้วมาใส่ในราง ชาวบ้านก็จะตักน้ำสะอาดจากบ่อน้ำ(ชาวบ้านก็จะขุดบ่อน้ำขนาดเล็กๆไว้คนละ 1 บ่อ เพื่อเอาน้ำในบ่อไว้สำหรับการต้มเกลือ ซึ่งถ้าหากใช้น้ำฝนเกลือจะไม่มี ความเค็มเพียงพอ) มาใส่ไว้ในรางจนเต็มราง

ภาพประกอบ เหมินดินแหล่งต้มเกลือในอดีต

ขั้นที่ 4 การกรองน้ำจากดินเย็ดให้เป็นน้ำเกลือ โดยอาศัยการตกตะกอนแล้วกรองเอาเฉพาะน้ำเกลือ

ขั้นที่ 5 ขั้นการนำน้ำเกลือที่ได้จากการกรอง ซึ่งอยู่ในบ่อน้ำเกลือ มาต้ม ใส่ภาชนะซึ่งจะเป็นเครื่องปั้นดินเผา

ขั้นที่ 6 ขั้นการบรรจุเกลือ เมื่อต้มเกลือจนน้ำเกลือระเหยออกไปหมดแล้ว ชาวบ้านก็จะทำการตักเกลือใส่ภาชนะไว้แล้วก็จะเริ่มต้นในกระบวนการที่ 2 ต่อไปและทำอย่างต่อเนื่องตลอดทั้งวัน

การทำเกลือจะต้องอาศัยปัจจัยการผลิตที่สามารถหาได้จากทรัพยากรในท้องถิ่นดังนี้

1. ดินเย็ด
2. น้ำธรรมชาติ
3. เศษฟาง หรือ แกลบ โดยเศษฟางได้จากกระบวนการทำนา และแกลบในอดีตได้มาจากการตำข้าวจากครกมองเมื่อมีโรงสีกระบวนการได้มาของแกลบจึงมาจากโรงสี
4. ฟืนได้มาจากการตัดไม้จากป่าหัวไร่ปลายนา

เครือข่ายทางสังคมกับฐานการผลิตทรัพยากร

เกลือในฐานะการแลกเปลี่ยน (ทรัพยากรที่เป็นหลักประกันของชุมชน)

เส้นทางการค้าขายแลกเปลี่ยนเกลือ

ในกระบวนการผลิตเกลือ จะสามารถผลิตเกลือได้ในระยะเวลาฤดูแล้งเท่านั้น เนื่องจากในกระบวนการผลิตจะต้องรอให้เกลือขึ้นมาสู่ผิวดินหากเป็นฤดูฝนเกลือจะไม่สามารถขึ้นมาสู่ผิวดินได้ กระบวนการค้าขายแลกเปลี่ยนเกลือจะดำเนินการภายหลังฤดูแล้ง และเมื่อผลิตเกลือได้ปริมาณตามความต้องการแล้วก็จะนัดแนะกับเพื่อนบ้านในละแวกบ้านเดียวกันเพื่อชวนกันนำเกลือไปแลกข้าว บทบาทหน้าที่ของการไปแลกข้าวมักจะเป็นหน้าที่ของผู้ชาย กระบวนการไปแลกข้าวจะนิยมไปกันทุกปีเนื่องจากพื้นที่ที่อยู่ประสบกับปัญหาฝนทิ้งช่วงไม่สามารถทำนาได้ โดยเส้นทางที่ชาวบ้านนิยมเดินทางไปแลกเปลี่ยนคือ บริเวณอำเภอกะชกรสมบุรณ์ ต.ผักปัง อ.ภูเขียว หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “บริเวณภู” ลักษณะของการเดินทางจะนิยมเดินทางกันเป็นหมู่คณะ ประมาณ 10-12 คน เรียกว่า คาราวาน สาเหตุของการต้องเดินทางไปเป็นหมู่คณะเนื่องจากกระยะทางไกลและต้องพักค้างคืน หากไปโดยลำพังจะถูกปล้นขโมยสินค้ายหว่างทาง ระยะทางในการเดินทางไปจะเดินทางและพักค้างคืนในพื้นที่ต่างประมาณ 5 คืน ถึงจะเดินทางถึงที่หมายในการแลกเปลี่ยนข้าว โดยการเดินทางข้ามแม่น้ำชีโดยการสร้างแพข้ามแม่น้ำชี บริเวณบ้านท่าอีเลื่อน ในอำเภอนบพิตำ จังหวัดขอนแก่น (ภาพประกอบ)

คืนที่ 1 พักค้างคืนบ้านนาข้าอำเภอมัญจาคีรี จังหวัดขอนแก่น

คืนที่ 2 พักค้างคืน อ.ช่องสามหมอ จังหวัดชัยภูมิ

คืนที่ 3 พักค้างคืน บริเวณอำเภอกำแพงศรี จังหวัดชัยภูมิ

คืนที่ 4 พักค้างคืน บ้านหนองบัวพักเกวียน จังหวัดชัยภูมิ

คืนที่ 5 เดินทางถึงที่หมาย ต.นาบึง อ.เกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ

กระบวนการแลกเปลี่ยน

ในกระบวนการแลกเปลี่ยนสินค้าจะเริ่มมีการแลกเปลี่ยนสินค้าเมื่อเข้าสู่เขตอำเภอสองสามหมอ เนื่องจากเกลือเป็นสินค้าที่หาได้ยาก และสามารถผลิตได้ในบางพื้นที่เท่านั้นจึงทำให้เกลือเป็นของที่มีค่า บางครั้งเกลือ 1 กระโทง ได้ข้าว 1 ถัง เมื่อค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันเสร็จก็จะเดินทางกลับรวมระยะเวลาเดินทางทั้งสิ้นประมาณ 10-15 วัน รูปแบบของการแลกเปลี่ยนจะนิยมไปแลกเปลี่ยนกับเพื่อนที่เป็นเสี่ยวมีการช่วยเหลือพึ่งพากัน โดยในระหว่างการเดินทางจะมีเสี่ยวอีกเสี่ยวพ่วงกันตลอดเส้นทาง

การแลกเปลี่ยนระหว่างเกลือมาเป็นข้าวในอดีตแลกเปลี่ยนมาเพื่อการยังชีพ แต่ในช่วงปี พ.ศ. 2480-2490 พบว่ากระบวนการแลกเปลี่ยนเกลือมาเป็นข้าวเริ่มมีการเอาข้าวที่ได้จากการแลกเปลี่ยนมาขายยังโรงสี และตั้งแต่นั้นมาจุดประสงค์ในการแลกเปลี่ยนเกลือกับข้าวก็มีจุดประสงค์เพื่อขายมากกว่าการบริโภคในครัวเรือน โดยโรงสีที่มีชื่อเสียงในการรับซื้อข้าวในเขตอำเภอบ้านไผ่คือ โรงสีวงเวียนเชียงไท ซึ่งเป็นที่รู้จักของเครือข่ายเกี่ยวในการค้าขายข้าว โดยในสมัยนั้นมีราคาในการรับซื้อกิโลกรัมละ 0.35 บาท เมื่อโรงสีซื้อข้าวแล้วก็จะข้าวส่งขายยังกรุงเทพฯ โดยรถไฟ ในปี พ.ศ. 2495

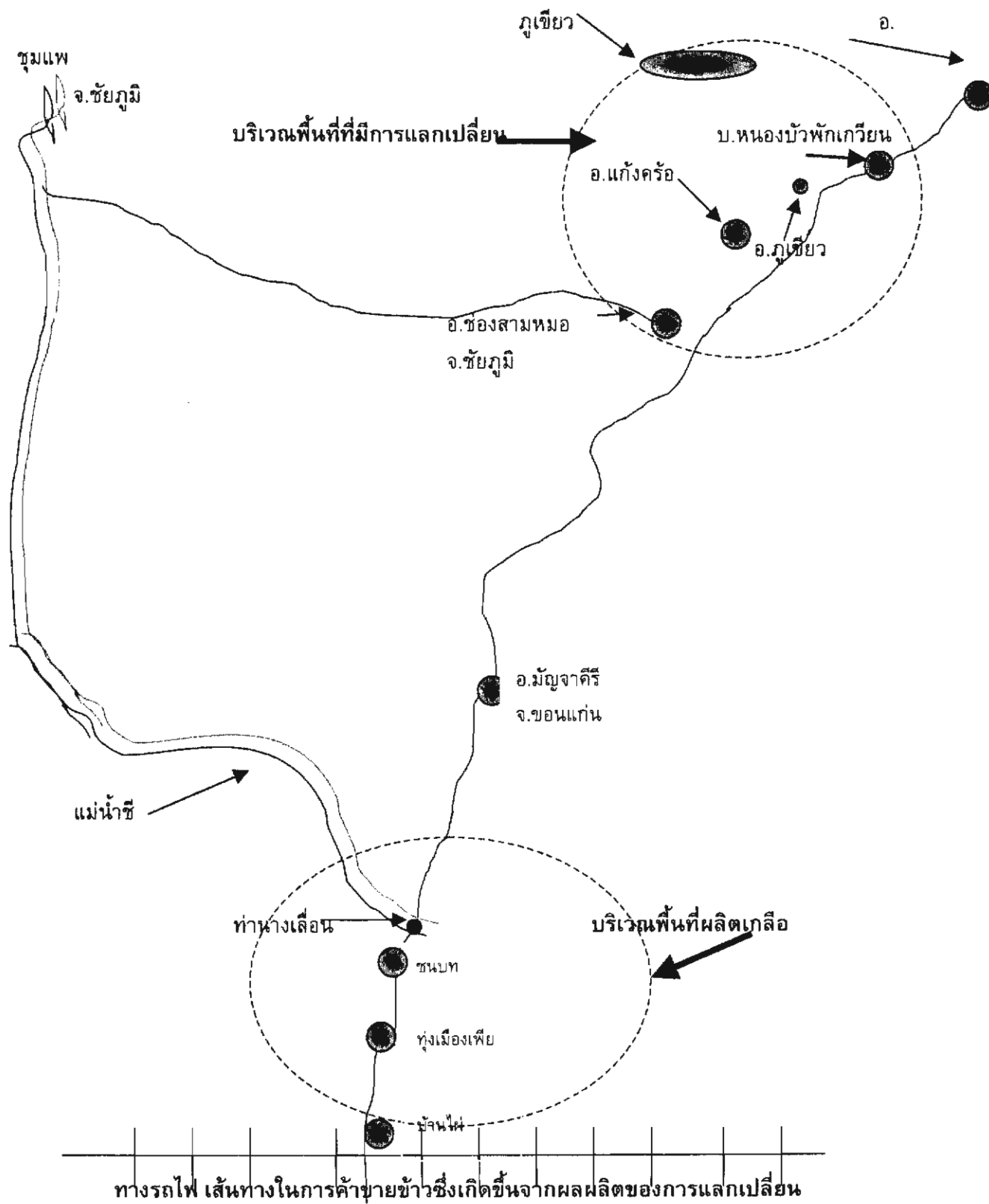
หากจะวิเคราะห์สถานการณ์การแลกเปลี่ยนสินค้าในความหมายของคนทั่วไป แต่เมื่อวิเคราะห์ในเชิงลึกพบว่ากระบวนการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าไม่ได้กินความหมายแค่การแลกเปลี่ยนแต่กินความหมายในเชิงของคุณค่าของความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนหรือการไปยามกัน (ไปเยี่ยมกัน) โดยผ่านในรูปแบบของการแลกเปลี่ยนสินค้า อัตราการแลกเปลี่ยนเกลือกับข้าว

อัตราการแลกเปลี่ยนระหว่างเกลือกับข้าวจะแตกต่างกันไปตามความสัมพันธ์ระหว่างผู้แลกเปลี่ยนกันแต่โดยส่วนใหญ่พบว่า เกลือ 1 เกวียน แลกข้าวได้ 35-40 ปีบ หรือ เกลือ 2 ส่วน : ข้าว 3 ส่วน และบางครั้งสูงถึง ข้าว 1 ถัง เกลือ 1 ทะลอม **พิธีกรรม/ภูมิปัญญาในการทำเกลือ**

1. **ก้อนดินความเค็ม** เป็นการนำองค์ความรู้ดั้งเดิมของชุมชนเพื่อใช้วัดความเค็มของเกลือ โดยการนำเอาก้อนครั้งมาปั้นเป็นก้อนกลมๆ มีขนาดเท่าลูกปิงปอง แล้วจุ่มลงในน้ำเกลือ หากก้อนครั้งจมถือว่ามีความเค็มไม่เพียงพอ แต่ถ้าครั้งลอยจะมีความเค็มเพียงพอ ถือว่าน้ำเกลือจะสามารถให้เกลือเยาะ

2. **พิธีกรรมในการทำเกลือ** หรือเป็นความเชื่อก่อนลงต้มเกลือ หากไม่ประกอบพิธีกรรมจะเป็นการผิดผี โดยการประกอบพิธีการทำเกลือ จะทำกันภายหลังเสร็จสิ้นจากการทำนาแล้ว เรียกพิธีดังกล่าวว่า “เปิดบ่อ” มีการเลี้ยงเหล้า ยา ดอกไม้ รูป เทียน 1 คู่ และมีโหรสพสมโภช แล้วจึงจะสามารถลงทำเกลือได้ เมื่อเสร็จจากการทำเกลือก็ต้องปลง

สำหรับพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการผลิตเกลือ นั้นพบว่ามีพิธีกรรมที่สอดคล้องกับพิธีกรรมเลี้ยงตาปู่บ้าน เมื่อเลี้ยงตาปู่บ้านในวันขึ้น 3 ค่ำเดือน หก เสร็จแล้วก็เลี้ยงตาปู่บ่อต่อ โดยกล่าวว่าของให้ผู้รักษาพื้นที่ตาปู่ ตา ยา ให้ผลผลิตให้ด้วยเถิด

ภาพประกอบ แสดงเส้นทางการค้าขายแลกเปลี่ยนทรัพยากรเกลือและข้าวยังบริเวณท้องถิ่นอื่น

ยุคเกลือในปัจจุบัน เกลือกับการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของคนไทโคราช

1) เกลือในวิถีการผลิตของชาวไทโคราช

นับได้ว่าทรัพยากรเกลือเป็นทรัพยากรเพียงชนิดที่คนไทโคราชที่เป็นกลุ่มคนที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานมีสิทธิ์อย่างเต็มที่ในการใช้ประโยชน์จากเกลือ นอกจากนั้นแล้วยังพบว่าคนไทโคราชเหล่านี้ล้วนดำรงวิถีการผลิตเกลือสืบทอดต่อการผลิตเกลือของชุมชนแทบทุกเมืองเพีย อาชีพในปัจจุบันของคนไทโคราชเริ่มมีความหลากหลายมากขึ้น โดยพบว่ามี 2 อาชีพ จากเดิมมีเพียง 1 อาชีพเท่านั้น ได้แก่

1. อาชีพการต้มเกลือ แต่ในอนาคตมีแนวโน้มจะลดจำนวนคนต้มลงเนื่องจากลูกหลานไม่ทำต่อ

2. อาชีพปลูกผัก ได้แก่ ขึ้นช่าย ผักชีจีน ถึงแม้ว่าคนไทโคราชเมื่ออพยพเข้ามาอยู่อาศัยใหม่ ยังไม่มีที่ดินทำกิน มีเพียงที่อยู่อาศัย แต่ต่อมาเมื่อคนคนไทลาวเลิกต้มเกลือ อันเนื่องจากการอพยพเข้าไปหางานทำที่กรุงเทพมหานคร คนไทลาวจึงขายที่ดินให้แก่คนไทโคราช โดยลักษณะการซื้อที่ดินของคนไทโคราชจะมีลักษณะของการขยายการซื้อที่ดินทีละเล็กทีละน้อย สะสมไปเรื่อยจนสามารถมีที่ดินในการเพาะปลูกผักเพื่อขายได้ จากการสัมภาษณ์ผู้ใหญ่นาย บ้านน้อยพบว่าสาเหตุที่คนไทโคราชสามารถซื้อที่ดินเพื่อทำกินได้เนื่องจาก คนไทโคราชเป็นคนขยัน และมีความอดทนสูง ประกอบกับคนในชุมชนเองก็ต้องการขายที่ดินให้คนไทโคราชเนื่องจากเห็นว่าการอพยพไปขายแรงงานเป็นสิ่งที่จะสามารถสร้างรายได้ให้แก่ครอบครัวได้

ปัจจุบันการต้มเกลือของคนไทโคราชยังคงมีอยู่ โดยยังมีวัตถุประสงค์เดิมคือเพื่อการแลกเปลี่ยนข้าว โดยรูปแบบการแลกเปลี่ยนอัตรา ถัง : ถัง และพื้นที่ในการแลกข้าวก็อยู่ในชุมชนใกล้เคียงเป็นหลัก หรือหากจะขายก็ในราคาปีละ 60 บาท แต่ในปัจจุบันพบว่าต้นทุนการผลิตเกลือเริ่มสูงขึ้น เนื่องจาก มีรายจ่ายการซื้อฟืนซึ่งเป็นไม้ยูคาลิปตัสในราคา รถกิโลละ 1,000 บาท โดยเฉลี่ยรายจ่ายในการซื้อฟืนประมาณปีละ 3,000 บาท

แต่ในกระบวนการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดในพื้นที่แห้งแล้งพบว่า วัฒนธรรมการผลิตเกลือเพื่อเป็นทรัพยากรที่เป็นหลักประกันว่าชุมชนนั้นจะอยู่รอดด้วยการนำเกลือเป็นสินค้าในการแลกเปลี่ยนในปัจจุบันเริ่มจะคลายตัว แต่ชุมชนจะปรับตัวโดยอาศัยและพึ่งพาทรัพยากรจากภายนอกชุมชนมากกว่าการอาศัยทรัพยากรเกลือในชุมชน ในกระบวนการปรับตัวดังกล่าวได้แก่

1. มีแนวโน้มการทำนาจะน้อยลง จะมีการเปลี่ยนวิถีการทำนาเข้ามาเป็นนาหว่าน เนื่องจากการทำนาหว่านไม่ต้องอาศัยปริมาณน้ำฝนที่มาก และง่ายต่อการดำเนินการ
2. ส่งลูกหลานออกไปทำงานภายนอกชุมชน เช่นการไปเป็นช่างปูปาเก้ ช่างปูน
3. จัดทำแผนแม่บท อบต.เกี่ยวกับการทำมาหากิน โดยเน้นให้มีโรงงานอุตสาหกรรมหลังจากการเก็บเกี่ยวผลผลิต แผนฟื้นฟูสิ่งแวดล้อม โดยการปลูกป่าสาธารณะการเน้นการทำเกษตรพอเพียง มีการขุดสระ
4. มีการเลี้ยงไหมเพื่อนำไหมมาแลกข้าว

อย่างไรก็ตามพอสรุปพัฒนาการของการผลิตเกลือในพื้นที่วิจัยได้ดังนี้

	←-----→	←-----→	←-----→	←-----→
	พ.ศ.2440-2480	พ.ศ.2480-2511	พ.ศ.2511-2526	พ.ศ.2526-2546
-ยุคของเกลือเพื่อการ-	ยุคของการแลกเปลี่ยน	-การเริ่มหมดยุคของ	-	พ.ศ.
2528 ท้องถิ่น				
แลกเปลี่ยนผ่าน	เกลือกับข้าวเพื่อการบริโภค	การผลิตเกลือเพื่อการแลกเปลี่ยน	เลิกการต้มเกลือคง	
วัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนและพึ่งพา	ในครัวเรือน	เกลือและข้าว	เหลือแต่ชุมชนบ่อเกลือ	
	- ยุคของการแลกเปลี่ยนเกลือ	- แต่ยังคงมีการผลิตเกลือ	- 2538 เกิดปัญหาดิน	
	กับข้าว เพื่อการซื้อขายข้าว	อยู่แต่เริ่มคลายความ	เค็มแพร่กระจายยัง	
		เข้มข้นของการผลิต	พื้นที่เพาะ	
ปลูก			-วัฒนธรรมพึ่งพาทาย	
			นอก	
			-ปรับตัวโดยการปลูก	
			พืชที่เหมาะสมกับ	
			ท้องถิ่น	
เหตุการณ์				
ภายนอกท้องถิ่น				
การ	ทางรถไฟแล้วเสร็จ 2476	พ.ศ. 2504 การเข้ามาของ	พ.ศ. 2545	โครง
	ถนนมิตรภาพ 2508	ป่อทำให้ท้องถิ่นหันมา	พัฒนาดินเค็ม	ทุ่ง
เมือง				
	การเข้ามาของไทโคราชเพื่อ	ปลูกป่อแทนการต้มเกลือ	เพียงของกรมพัฒนาที่ดิน	
	ประกอบอาชีพการต้มเกลือใน	-พ.ศ. 2507 การเข้ามา	เพื่อแก้ไขปัญหาดินเค็ม	
	ปี พ.ศ. 2491	ของมันสำปะหลัง	ในพื้นที่	

รัฐกับวัฒนธรรมเกลือ

1. วัฒนธรรมเกลือในกระแสการเปลี่ยนแปลง

เกลือในความเปลี่ยนแปลง

ในปัจจุบันการทำเกลือแบบดั้นนั้น เริ่มผ่อนคลายความต้องการในการผลิตเกลือลง เนื่องจากปัจจุบันชาวบ้านที่เคยผลิตเกลือเพื่อแลกข้าวได้ยุติบทบาทลง โดยพบว่าแทบบริเวณนั้นเลิกต้มเกลือหมดแล้วเนื่องจาก

1. ทรัพยากรเชื้อเพลิงหรือฟืนหมด เริ่มหายาก เนื่องจากมีการตัดไม้ในพื้นที่เพื่อใช้เป็นเชื้อเพลิงในการต้มเกลือ แต่เนื่องจากการต้มเกลือในแต่ละครั้งจำเป็นต้องใช้ฟืนจำนวนมาก จึงทำให้ชาวบ้านเร่งการ

ใช้ไม่เพิ่มขึ้น ส่งผลต่อการลดลงของพื้นที่ป่าไม้ในพื้นที่ และในที่สุดทรัพยากรป่าไม้จึงเป็นวัตถุดิบที่หายาก และจำเป็นต้องซื้อในที่สุด จึงทำให้ต้นทุนในการผลิตเพิ่มขึ้นไม่เพียงพอกับรายได้

2. การมีผู้ผลิตเกลือในพื้นที่ทดแทนความต้องการการใช้เกลือในบริเวณทุ่งเมืองเพี้ย ในช่วงเมื่อ 55 ปีที่แล้ว หรือราวปี พ.ศ. 2491 คนที่อพยพมาตั้งเกลือ คนแรกคือ พ่อใหญ่ไทย์ใหม่ และนางบู เป็นคนไทโคราช คนไทโคราชอพยพมาพร้อมกับการก่อสร้างถนนมิตรภาพ เมื่อก่อสร้างถนนแล้วเสร็จต่างพากันตั้งรกรากและอพยพครอบครัวมาจับจองพื้นที่ใกล้กับบ่อเกลือเพื่อยึดอาชีพตั้งเกลือเป็นอาชีพหลัก เมื่อตั้งเกลือแล้วจึงนำเกลือมาแลกข้าว คนไทโคราชเหล่านี้พากันตั้งชื่อของชุมชนตนเองว่า บ้านบ่อเกลือ เนื่องจากมีพื้นที่ในการอยู่อาศัยคือพื้นที่สาธารณะของบ้านต๋อน้อย และมีอยู่ติดกับบ่อเกลือ คนไทโคราชที่เมื่อมาจับจองที่อยู่แล้วก็ชักชวนญาติพี่น้องมาตั้งถิ่นฐานอยู่เพื่อประกอบอาชีพตั้งเกลือเพื่อแลกข้าว เนื่องจากไม่ที่ดินสำหรับทำกิน

3. การเข้ามาของพืชเศรษฐกิจ ในช่วงปี พ.ศ. 2507 พืชเศรษฐกิจได้เข้ามาแพร่หลายในท้องถิ่นแห่งนี้ คือ ปอ มีโรงงานรับซื้อปอ จึงทำให้ชาวบ้านเลิกการผลิตเกลือหันมาประกอบอาชีพปลูกปอกันมาก และในช่วงปี พ.ศ. 2511 เริ่มมีการเลิกนำเกลือไปแลกข้าวอย่างจริงจังเพราะมีพืชเศรษฐกิจ คือ มันสำปะหลังเข้ามา ทำให้ชาวบ้านมีงานทำมากขึ้น และเห็นว่าอาชีพการทำเกลือเป็นอาชีพที่ลำบากเนื่องจากต้องอยู่กลางแจ้งตลอดเวลา จึงนิยมปลูกพืชพาณิชย์มากกว่าและสามารถสร้างรายได้

4. การเข้าของระบบทุนนิยม แต่หากจะวิเคราะห์กับการผลิตเกลือในพื้นที่อื่นพบว่าเกลือจากบ่อเกลือไม่อาจต้านกระแสของการค้าขายจากภายนอกชุมชนได้เนื่องจากเกลือในบ่อเกลือมีข้อจำกัดในเรื่องของระยะเวลาในการผลิต และความเข้มข้นของเกลือไม่เพียงพอจึงทำให้นายทุนไม่สามารถมาลงทุนการผลิตเกลือในพื้นที่ได้ การที่ชุมชนในบริเวณทุ่งเมืองเพี้ยคลายความเข้มข้นในการผลิตเกลือในช่วงประมาณ ปี พ.ศ. 2511 นั้นพบว่าตลาดเกลือภายนอกชุมชนเริ่มเป็นที่นิยม โดยพบว่าในบริเวณภาคอีสานก็มีเกลือจากแหล่งอื่นๆทำการผลิตเกลือขึ้น จึงทำให้ความต้องการเกลือในบริเวณทุ่งเมืองเพี้ยคลายความสำคัญลง

ในปัจจุบันภาคอีสานมีพื้นที่ที่ผลิตเกลือเชิงพาณิชย์ในปริมาณที่มาก และมีรูปแบบการผลิตที่แตกต่าง หลากหลายสามารถผลิตได้ตลอดเวลา ไม่จำเป็นต้องรอฤดูกาลเหมือนการทำเกลือของบ่อเกลือ จากการศึกษาพบว่าพื้นที่ที่มีการทำเกลือเชิงพาณิชย์ อยู่ในบริเวณพื้นที่

2. รัฏกับการแก้ไขปัญหาน้ำเค็ม พื้นที่บ่อเกลือมีขนาดพื้นที่ 400 ไร่ เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2529-2530 กรมชลประทานได้มาปักคู เพื่อชลอความเค็ม เพื่อป้องกันไม่ให้ความเค็มแพร่กระจายลงสู่พื้นที่ด้านล่าง แต่ผลปรากฏว่าภายหลังการสร้างคลองล้อมรอบทำให้ความเค็มของเกลือดันแพร่ขึ้นไปยังพื้นที่ด้านบนของบ่อเกลือ โดยชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากความเค็มได้แก่ ตำบลเมืองเพี้ย ต.บ้านไผ่ มีการร้องเรียนไปยังผู้ใหญ่บ้าน และสภาตำบลในปี พ.ศ. 2528 แต่ไม่เกิดกรณีรุนแรง ต่อมาทางสภาตำบลจึงได้ทูลต่อระบายน้ำบริเวณตอนล่างของคันดินกันความเค็มออก เพื่อให้ความเค็มได้แพร่ลงสู่พื้นที่ข้างล่าง เพื่อช่วยบรรเทาปัญหาของชุมชนที่ได้รับผลกระทบ ก่อนที่จะมีการสร้างอ่างหรือคันดินเพื่อชลอความเค็ม พบว่าความเค็มจะกระจายลงไปด้านล่าง แต่เมื่อมีการสร้างคันดินพบว่าความเค็มจะไหลลงไปตามร่องน้ำจึงทำให้เกิดผลกระทบในพื้นที่ด้านล่าง จากสาเหตุของความเค็มในท้องถิ่นแห่งนี้พบว่ามีความเค็มในระดับที่มาก (แนบแผนที่ประกอบ) ทางราชการจึงได้เกิดความต้องการที่จะพัฒนาในเขตพื้นที่ดินเค็ม จึงเกิดโครงการพัฒนาดินเค็ม

ทุ่งเมืองเพี้ย ขึ้นโดยเป็นโครงการปลูกต้นไม้ที่เป็นพืชทนเค็มและจัดระบบการระบายน้ำในท้องถิ่นใหม่เพื่อไล่ความเค็ม จึงพบว่ามีความพยายามของรัฐในการที่จะเข้าแก้ไขปัญหาดินเค็มในระดับพื้น

3.2 ภูมินิเวศน้ำท่วมถึงกับวัฒนธรรมข้าว และนาทาม

ภูมิลักษณะพื้นที่ทามโดยทั่วไปจะเป็นพื้นที่ราบแบนเรียบไม่มีลักษณะของลูกคลื่น (Rolling) แต่ในความเป็นจริงบริเวณภายในของทามพื้นที่ที่ไม่ได้ราบเรียบเสมอไป หากแต่มีลักษณะสูงต่ำหรือเป็นที่ลุ่มต่ำสลับกับเนินดิน อันเนื่องมาจากกระบวนการเคลื่อนที่ตามวัฏจักรของร่องแม่น้ำ ทำให้เกิดร่องธารน้ำเก่าเปลี่ยนทางเดินและการเคลื่อนย้ายของคันดินธรรมชาติตามการเคลื่อนย้ายของคูกน้ำ พื้นที่บางแห่งของทามจะเป็นที่ลุ่มต่ำมีน้ำแช่ขังตลอดปีหรือเป็นบริเวณน้ำล้นซ้ำที่ลุ่มต่ำที่สุด บริเวณดังกล่าวมักมีแหล่งน้ำ หนอง บึง กุด ในพื้นที่ทามที่เป็นที่ลุ่มต่ำมีน้ำขัง ชาวอีสานเรียกว่า บุง ซึ่งเป็นที่ลุ่มริมน้ำมีดินไม่ปกคลุมหนาแน่น ดังนั้น จึงจะได้ยินการเรียกขานว่า บุงและทาม หรือพื้นที่ชุ่มน้ำ (wet land)

การดำรงชีพของชุมชนกับฐานทรัพยากรธรรมชาติ

พื้นที่ทามลุ่มน้ำชีตอนกลางจากปากน้ำพองถึงอำเภอกุสุมาลย์ จังหวัดมหาสารคามกับอำเภอมือง จังหวัดขอนแก่น จนถึงปากน้ำยัง ในท้องที่ อำเภอสหัสขันธ์ อำเภอกุสุมาลย์ และอำเภอนาคู จังหวัดร้อยเอ็ดและอำเภอมือง จังหวัดยโสธร พบว่าเป็นพื้นที่กว้างขวางที่สุดคลุมพื้นที่ประมาณ 1,400,000 ไร่ แต่พื้นที่ทามที่เป็นที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมยาวนานที่สุดอยู่ในเขต จังหวัดร้อยเอ็ด ตั้งแต่อำเภอมือง ถึงอำเภอนาคู

ทามลุ่มน้ำชีกับวัฒนธรรมข้าว

1. วัฒนธรรมข้าวนาทามในอดีต

ข้าวเป็นอาหารหลักสำคัญของมนุษย์ ไม่ว่ามนุษย์จะอาศัยอยู่ในระบบนิเวศแบบใดก็จะสะสมความรู้ในการปลูกข้าวเพื่อเป็นหลักประกันในความมั่นคงของอาหาร วัฒนธรรมนาทามในอดีต แยกประเด็นในการวิเคราะห์ได้ดังนี้

ระบบความเชื่อและพิธีกรรมในการทำนา

ในอดีตชาวนาในเขตทามแม่น้ำชี ก็มีความเชื่อและพิธีกรรมในการทำนาเช่นเดียวกับชาวนาในภูมิภาคอื่น ๆ จากการระดมความคิดเห็นเท่าที่จำได้และบางคนเคยปฏิบัติกันมา พบว่าทุกหมู่บ้านมีแนวปฏิบัติแบบเดียวกันคือ ความเชื่อและการเสี่ยงทาย

ระบบเศรษฐกิจและการดำรงชีพ

ในอดีตชุมชนท้องถิ่น ทามลุ่มน้ำชีดำรงชีพด้วยการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติที่มีอย่างอุดมสมบูรณ์ ถ้าพื้นที่ใดมีคนเพิ่มขึ้น ทรัพยากรธรรมชาติก็มีความร่อยหรอ ขาดแคลนไม่เพียงพอต่อการดำรงชีพก็แสวงหาแหล่งใหม่ เมื่อพบพื้นที่เหมาะสมก็จะพากันตั้งเป็นหมู่บ้าน

การจับจองที่ดิน

การจับจองที่ดินคือการเข้าไปบุกเบิกยึดครองกรรมสิทธิ์ในที่ดินบนพื้นที่เปล่าที่ยังไม่มีใครเป็นเจ้าของ เพื่อทำการเพาะปลูก

ความสัมพันธ์การผลิตข้าวกับพันธุ์ข้าว

จากการสัมภาษณ์และจัดเวทีย้อนหลังเมื่อ 50 – 60 ปีที่แล้ว ท้องถิ่นที่ศึกษามีพันธุ์ข้าวเจ้าและพันธุ์ข้าวเหนียว กว่า 30 สายพันธุ์ มีทั้งข้าวเบา ข้าวบ้านเรียกว่า “ข้าวตอ” (ตั้งแต่ดกกล้าถึงเก็บเกี่ยวประมาณ 120 วัน หรือ 4 เดือน “ข้าวกลาง” ระยะเก็บเกี่ยวประมาณ 150 วัน และ

ข้าวหนัก หรือ “ข้าววัน” ระยะเก็บเกี่ยวประมาณ 180 วัน หรือ 6 เดือน จากการระดมความคิดเท่าที่ชาวบ้านทำได้

การที่มีสายพันธุ์ข้าวที่หลากหลายบ่งถึงความหลากหลายของพันธุกรรมข้าวที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่นาทั้งนาดอน (ตามคุยหรือเนินดิน จนถึงน้ำลุ่มที่มีน้ำแช่ขังนานและขึ้นน้ำในฤดูน้ำหลาก สายพันธุ์ข้างเหล่านี้ ได้มาจากบ้านเดิมก่อนที่จะไปตั้งถิ่นฐานในแหล่งใหม่และได้มาจากการแลกเปลี่ยนทำเป็นเครือข่ายระหว่างหมู่บ้านหมู่บ้านเดียวกันกับเครือข่ายท้องถิ่นอื่น การให้พันธุ์ข้าวที่ดีกับผู้อื่นเชื่อว่าจะได้บุญ เพราะทำให้แม่โพสพที่เคยอยู่กับเราไปแพร่พันธุ์ในท้องถิ่นอื่น ดังนั้นชาวบ้านจึงไม่มีการทวงสายพันธุ์ข้าวต่างก็แลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน การคัดเลือกพันธุ์ข้าวเพื่อเพาะปลูกในฤดูกาลต่อไป กระทำอย่างพิถีพิถันมากโดยผู้มีประสบการณ์ส่วนใหญ่จะเป็นผู้หญิงที่สูงอายุ โดยเลือกมัดข้าวที่มีรวงดี น้ำหนักดี แยกไว้ต่างหาก แล้วแยกรวงข้าวสายพันธุ์อื่นที่ปลอมปนมาออกจากมัดข้าวให้เหลือเพียงสายพันธุ์เดียว

ดังนั้น ที่นาผืนหนึ่งซึ่งมีภูมิลักษณะแตกต่างกันตั้งแต่ที่ดอนจนถึงที่ลุ่มจะมีพันธุ์ข้าวแตกต่างกันด้วยการสัมภาษณ์ นางอ่อน เติ่งกลาง ชาวบ้านแวง บอกว่า “การวางแผนการทำน่าน้ำฝน จะเลือกพันธุ์ข้าวหนักหรือข้าววันทำก่อน โดยตกกล้าปลายเดือนห้าหรือต้นเดือนหก เพื่อย้ายต้นอ่อนไปปลูกในแล้งที่เป็นที่ลุ่มเดือนเจ็ด เดือนแปด (ปลายมิถุนายน – กรกฎาคม) เพื่อให้ขึ้นทันน้ำ ถ้าแปลงที่ลุ่มต่ำมาก ๆ จะปลูกข้าวลอย (ข้าวขึ้นทำได้ในดอนน้ำหลาก) พันธุ์ข้าวที่ปลูกคือ ข้าวขี้มใหม่ ข้าวอีขาวใหม่ ข้าวจ้าวลอย เป็นต้น พอเดือนเจ็ดถึงตกกล้าข้างกลาง เช่น ข้าวอีขาวกลาง ข้าวอีมุม ข้าวเหลืองบุญมา ฯลฯ) เพื่อปักดำในแปลงที่สูงดอนในเดือนแปด เดือนเก้า (กรกฎาคม – สิงหาคม) แล้วจึงไปดำนาบุกเบิกใหม่ในที่ดอน (นาข้าว) ในเดือนเก้าเดือนสิบ

การเก็บเกี่ยวข้าวเบาก่อนในเดือน 11 เดือน 12 (ปลายตุลาคม – พฤศจิกายน) แล้วจึงไปเกี่ยวข้าวกลาง และข้าวหนักจนกว่าจะแล้วเสร็จที่อยู่ราวเดือนกุมภาพันธ์ ซึ่งให้เห็นว่าความหลากหลายของสายพันธุ์ข้าวเหมาะสมสำหรับสภาพภูมิประเทศที่มีน้ำแช่ขังและน้ำหลากในห้วงเวลาที่แตกต่างกัน หากปีใดน้ำท่วมหนักข้าวนาลุ่มอาจเสียหายข้าวนาดอนพอได้เก็บเกี่ยว เพื่อเป็นหลักประกันความเสี่ยงในการทำนา พันธุ์ข้าวยังมีความสัมพันธ์กับการวางแผนการทำนาที่เป็นระบบและสัมพันธ์กับแรงงานภายในครอบครัว

ความสัมพันธ์ทางสังคมในการผลิตข้าวนาทาม ชุมชนท้องถิ่นทามลุ่มน้ำชีทำมาหากินดำรงชีพด้วยการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติที่ยังคงอุดมสมบูรณ์ ผลิตเพื่อกินชาวบ้านแต่ละครอบครัวรวมกันอยู่ในบ้านหลังเดียวกัน มีทั้งพ่อตา แม่ยาย ลูกสาว ลูกเขย เป็นครอบครัวใหญ่ เครื่องมือในการทำมาหากินก็ยังเป็นแบบประดิษฐ์ขึ้นตามที่เรียนรู้จากผู้ที่มีประสบการณ์ในหมู่บ้าน เช่น อุปกรณ์การทำนาก็ล้วนแต่หาได้ในท้องถิ่น คราด ไถ คันไช้ (ภาชนะที่ใช้วิดน้ำ) แอก ฯลฯ ส่วนเครื่องมือในการจับสัตว์น้ำ ลอบ ไซ ฯลฯ ล้วนเป็นเครื่องจักสานที่ผลิตขึ้นจากท้องถิ่น รวมทั้งเครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรคยามเจ็บป่วยก็ใช้จากพืชที่มีอยู่ในป่า ป่าทามรอบหมู่บ้าน

ระบบการผลิตและการดำรงชีพของชุมชนทามแม่น้ำชี เป็นการผลิตเพื่อกินโดยใช้แรงงานภายในครอบครัวซึ่งแต่ละคนก็มีหน้าที่แตกต่างกันไปในการผลิต เช่น แรงงานผู้ชาย (ลูกชาย ลูกเขย) ทำหน้าที่คราด ไถ ตกกล้า ล่าสัตว์ จับปลา ซ่อมแซมบ้านเรือน ส่วนแรงงานผู้หญิงทำหน้าที่ตกกล้า ดำนา เกี่ยวข้าว เลี้ยงไหม ทอผ้า ทำอาหาร ส่วนลูกหลานที่อายุน้อยช่วยดูแลวัว ควาย เป็นต้น เป็นการผลิตแบบรวมหมู่กันทำ กิจกรรมการผลิตจึงเป็นแบบ “เฮ็ดนากันกินนากัน” ต่อมาเมื่อมีสมาชิกครอบครัวเพิ่มขึ้นจึงแยกบ้านเรือนแต่ก็ยังอาศัยอยู่ในระแวกเดียวกัน เพื่อร่วมกันทำงานในช่วงระดมแรงงาน แต่ระบบเศรษฐกิจเฉพาะแต่

ละครบคร้าวเริ่มเป็นปัจเจกมากขึ้น จึงเป็นระบบการผลิตแบบ "เห็ดนำกันปันกัน" ระบบการแลกเปลี่ยน สังคมชาวนาเขตทามแม่น้ำชี แม้จะมีทรัพยากรภายในท้องถิ่นที่อุดมสมบูรณ์แต่ก็มีข้อจำกัดเรื่องระบบนิเวศและปัญหาจากภัยน้ำท่วม เกิดขึ้นเป็นประจำ เป็นต้นว่า ไม่สามารถสร้างที่อยู่อาศัย ของป่าและข้าว ในปีที่เกิดน้ำท่วมติดต่อกันหลายปี จำเป็นที่ต้องมีการแลกเปลี่ยนทรัพยากรจากระบบนิเวศอื่น จากคำบอกเล่าที่กล่าวข้างต้นพอที่จะชี้ให้เห็นว่าแต่ละชุมชนท้องถิ่นที่มีขีดจำกัดของทรัพยากรแตกต่างกันมีสานสัมพันธ์ที่แนบแน่นทางเครือญาติและคนที่คุ้นเคยแลกเปลี่ยนทรัพยากรซึ่งกันและกัน การแลกเปลี่ยนเป็นระบบคุณธรรมช่วยเหลือกันด้วยใจมากกว่าเห็นคุณค่าของเงิน สิ่งของที่แลกเปลี่ยนหามาได้ล้วนแต่ทำมาใช้ในการดำรงชีวิต

การเปลี่ยนแปลงชุมชนท้องถิ่นทามแม่น้ำชีและลุ่มน้ำชีทั้งชุมชน คือ รัฐบาลได้สร้างทางรถไฟจากนครราชสีมาถึงจังหวัดอุบลราชธานี ปี พ.ศ. 2473 และจากนครราชสีมาถึงขอนแก่น ในปี 2476 ขณะเดียวกันการค้าขายข้าวเจริญรุ่งเรืองขึ้นเป็นลำดับ ผลก็คือเปิดโอกาสให้ชาวจีนอพยพมาตั้งถิ่นฐานทั้งในเมืองและชนบทตามเส้นทางรถไฟ บางรายลงทุนสร้างโรงสีไฟขึ้นริมฝั่งแม่น้ำชี จนทำให้เกิดการค้าข้าวในลุ่มน้ำชีคึกคักขึ้น เกิดพ่อค้าข้าวท้องถิ่น (นายฮ้อย) ที่รวบรวมข้าวที่ผลิตเกินพอเกินขายให้พ่อค้า เกิดธุรกิจต่อเรือกระแจะและเรือกลไฟลากจูงเรือบรรทุกข้าวจากท้องถิ่นไปขายตามโรงสีและบรรทุกรถไฟที่อุบลราชธานี ห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ และที่ตำบลท่าพระ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น

การค้าข้าวและของป่าตามลำน้ำชีคึกคักมากระหว่างปี พ.ศ. 2473 จนถึง ปี พ.ศ. 2500 สาเหตุอาจเป็นเพราะราคาข้าวในตลาดภายในประเทศและต่างประเทศราคาสูง ประกอบกับมีทางรถไฟทำให้ขนข้าวไปสู่ภาคอื่นๆ ได้รวดเร็วขึ้น จากราคาข้าวที่สูงขึ้นระหว่างปี พ.ศ. 2470-2490 ทำให้รัฐบาลลงทุนสร้างพนังกั้นน้ำท่วม ป่ง ทาม ลุ่มน้ำชีตอนกลาง เรียกว่า โครงการพัฒนาทุ่งแขวงบาดาล จากจังหวัดมหาสารคามถึงอำเภอบางสามารถจังหวัดร้อยเอ็ด ระยะทางยาวกว่า 80 กิโลเมตร โดยจ้างแรงงานชาวบ้านและแรงงานชาวจีนอพยพใช้เวลาก่อสร้างประมาณ 5 ปี ระหว่างปี พ.ศ. 2480-2486 จากการก่อสร้างพนังกั้นน้ำชีเองเป็นสาเหตุหนึ่งทำให้ผู้คนเข้ามาบุกรุกจับจอง เพื่อขยายพื้นที่ปลูกข้าวเพิ่มขึ้นในยุคต่อมา

รัฐกับการจัดการทรัพยากรน้ำ และการจัดการทรัพยากรพื้นที่เพื่อการใช้ประโยชน์

บทบาทของรัฐเริ่มเข้ามาสู่ชุมชน ท้องถิ่นเขตทามแม่น้ำชี เมื่อมีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานในรูปแบบต่างๆ เช่น โครงการป้องกันน้ำท่วม โครงการสร้างเขื่อนเอนกประสงค์ปิดกั้นแม่น้ำชีและแม่น้ำสาขา โครงการปรับปรุงเส้นทางคมนาคม การสร้างสถานีอนามัย และโครงการสร้างโรงเรียนประชาบาล ซึ่งเกิดขึ้นใน พ.ศ. 2487-2511 และส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชุมชนให้ผูกพันกับอำนาจรัฐมากขึ้น จากการสัมภาษณ์และระดมความคิดเห็นจากชาวบ้าน โครงการที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน คือ

1. โครงการพัฒนาทุ่งแขวงบาดาล เป็นโครงการสร้างผนังเพื่อป้องกันน้ำท่วมของลุ่มแม่น้ำชีตอนกลาง ฝั่งขวาจากจังหวัดมหาสารคาม ถึงอำเภอบางสามารถ จังหวัดร้อยเอ็ด สามารถป้องกันน้ำท่วมได้ประมาณ 600,000 ไร่ เริ่มก่อสร้างประมาณปี พ.ศ. 2480 แล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2486 สร้างผนังยาวประมาณ 80 กิโลเมตร สามารถป้องกันน้ำท่วมได้ระดับหนึ่ง ยกเว้นบางปีที่มีน้ำมากจนพนังกั้นน้ำขาด เช่น ในปี พ.ศ. 2488 , 2490 และ 2494

ผลของโครงการทำให้เศรษฐกิจและการดำรงชีพของชุมชนเปลี่ยนแปลงดังนี้

1. พื้นที่ป่ง-ทาม ถูกบุกรุกจับจองเพื่อทำนาเกือบเต็มพื้นที่ ที่ดินจับจองได้มีการซื้อขายกันมากขึ้น ดังที่นายพิมพ์ ชาลือชัย ชาวบ้านดินดำ อายุ 89 ปีเล่าว่า

“ก่อนมีพริกกันน้ำชาวบ้านเข้าไปจับจองทำนาทำไร่ เฉพาะที่เห็นว่าพอทำนาได้เท่านั้น ตามคุย ตามบุง ยังเป็นป่าอยู่ ใครจะไปหาหน่อไม้ ฟืน เลี้ยงวัวควาย ไม่มีการหวงห้าม เมื่อมีฝนแล้วบางปีน้ำไม่ท่วม ที่ดินมีราคาสูงขึ้น มีการซื้อขายกันตั้งแต่ปี พ.ศ. 2486 เพราะมีคนต้องการมากขึ้นบางคนก็ต้องการขายเพื่อเอาเงินเป็นทุนไปอยู่บ้านใหม่” (ชาวบ้านดินด้ายย้ายถิ่นฐานไปอยู่จังหวัดพิจิตร เชียงราย เพชรบูรณ์ ประมาณ 20 ครอบครัวในปี พ.ศ. 2487)

2. บ้านเรือนขยายตัว เนื่องจากมีคนจากหมู่บ้านอื่นเข้ามาสมทบ และมีการตั้งหมู่บ้านใหม่ในเขตบุง-ทามเพิ่มขึ้น เช่น กรณีของบุงทามทางทิศใต้ ซึ่งมีบ้านเชียง บ้านเขวาชี้ ตั้งอยู่ก่อน เกิดหมู่บ้านใหม่เพิ่มขึ้นในช่วงนี้คือ บ้านดอนสวรรค์ บ้านเขวาชีน้อย บ้านพยอมน้อย เป็นต้น ส่วนหมู่บ้านที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำชี แม้ไม่มีหมู่บ้านใหม่เพิ่มขึ้นแต่หมู่บ้านก็มีการขยายตัว เช่น บ้านหนองบัวรอง (แยกขยายจากบ้านดินด้ามายังหมู่บ้านอีกด้านหนึ่งของพริกน้ำไม่ท่วม) บ้านจานทุ่ง บ้านขมิ้น บ้านคุยค้อ เป็นต้น

3. แม้รูปแบบการทำนาจะยังใช้เทคโนโลยีและแรงงานภายในครอบครัวแบบดั้งเดิม แต่มีการบุกเบิกหัวไร่ปลายนาเป็นที่นาเพิ่มขึ้น ดังกรณีของนายพิมพ์ ซาลือชัย มีที่ดินจับจองอยู่ในทาม ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2464 จำนวน 22 ไร่ ทำนาปี และนาแขง เพียง 10 ไร่ ที่เหลือยังเป็นป่าต่อมาถึงค่อยๆ บุกเบิกไปเรื่อยๆจนเป็นนาทั้งหมด

จากข้อมูลดังกล่าวชี้ให้เห็นว่าเมื่อมีพริกกันน้ำเกิดขึ้น เกิดการขยายพื้นที่ปลูกข้าวมากขึ้น เนื่องจากดินยังอุดมสมบูรณ์ ผลิตข้าวโดยไม่ต้องใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ ประมาณไร่ละ 70-80 ถัง ประกอบกับการดำนาตามลำน้ำชียังคงอยู่เป็นแรงจูงใจสำคัญทำให้ชาวบ้านขยายพื้นที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้น

1. โครงการเขื่อนอุบลรัตน์และเขื่อนลำปาว

โครงการเขื่อนอุบลรัตน์สร้างแล้วเสร็จและเก็บกักน้ำในปี พ.ศ. 2508 และโครงการสร้างเขื่อนลำปาวแล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2511 โครงการทั้งสอง แม้เวลาห่างกันประมาณ 3 ปี แต่ส่งผลต่อวิถีชีวิตและระบบนิเวศบุงทามค่อนข้างมาก เนื่องจากลดลงพื้นที่น้ำท่วมทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวาของแม่น้ำชี โดยเฉพาะอย่างยิ่งป่าบุงทามตามลำน้ำปาว จังหวัดกาฬสินธุ์ ชาวบ้านโนนเมือง และบ้านสีถาน เล่าว่า ก่อนมีเขื่อนลำปาวตามบุงทามยังเป็นที่สาธารณะ ยังไม่มีใครมีกรรมสิทธิ์ หน้าแล้งเป็นที่เลี้ยงสัตว์ ทำไร่ปอ ไร่ฝ้าย ตามคุยตามดอน หน้าฝนน้ำก็ท่วมหมดพอสร้างเขื่อนเสร็จชาวบ้านจึงเข้าไปจับจองเป็นไร่เป็นนา ขึ้นทะเบียนเป็นกรรมสิทธิ์ซื้อขายกัน ปัจจุบันเป็นไร่เป็นนาหมดแล้ว

หลังจากการสร้างเขื่อนชาวบ้านเล่าตรงกันว่า ปลาหลายชนิดหายไปจากลำน้ำชี เช่น ปลากะมัน ปลาแมว ปลาหางพรา การหาปลาในลำน้ำชีลำบากมากขึ้น เพราะนอกจากปลาจะน้อยลงแล้วยังตัวเล็กอีกด้วย สาเหตุที่ปลามีจำนวนน้อยลงชาวบ้านให้เหตุผลว่า การมีเขื่อน น้ำไหลเชี่ยวมาก ทั้งลำน้ำปาวและลำน้ำชี มีวัง (แอ่งน้ำวน) และขอนไม้ในวังจำนวนมาก วังปลาตอง วังแก่นอน วังแกใหญ่ น้ำลึกกว่า 20 ศอก ในหน้าแล้ง ขอนไม้เต็มไปหมด ปลาที่มีที่อยู่อาศัยหลบภัย แต่หลังสร้างเขื่อนน้ำไหลลงช้าลง โคลนตมกลบวังแหล่งนี้หมด หน้าแล้งลึก 7-8 ศอก ขอนไม้ก็ไม่มี ตามบุงตามทามน้ำที่เคย“ออกแก่ง”(น้ำท่วม) ก็ไม่มีป่าทั้งหมด ปลาที่เคยมากับน้ำก็ไม่มี หน้าแล้งตามหนองตามกุดก็ไม่ค่อยจะมีปลาอีก

2. โครงการปรับปรุงเส้นทางคมนาคม

ก่อนที่จะมีเส้นทางติดต่อระหว่างบ้านดินดากับเมืองร้อยเอ็ด และมีรถยนต์คันแรกวิ่งเข้าเมืองวันละ 1 เที่ยว ในปี พ.ศ. 2488 ชาวบ้านในแถบนี้ต้องใช้วิธีเดินเท้า ขี่ม้า และนั่งเกวียน หรือล่องเรือตามลำน้ำชีฝั่งบ้านท่าสะแบง แล้วไปขึ้นรถยนต์ที่วิ่งระหว่างโยธากับเมืองร้อยเอ็ด อาจารย์ลุน นาสีทา อายุ 58 ปี ผู้อำนวยการโรงเรียนบ้านดินดากล่าวว่า

“พ่อเคยเป็นนายฮ้อยเฝ้ารับซื้อข้าวจากชาวบ้านได้ซื้อรถยนต์คันแรกมาวิ่งโดยสาร และบรรทุกสิ่งของ ระหว่างบ้านดินดากับเมืองร้อยเอ็ด แบบไปเช้า เย็นกลับ ในปี พ.ศ. 2488 มีคนจากอำเภอกุฉินารายณ์ อำเภอร่องคำ เดินทางมาอนค้ำคืนที่บ้านดินดากับเพื่อเดินทางเข้าจังหวัดในตอนเช้า รถเข้าเมืองเที่ยวหนึ่งๆ มีทั้งคน แข่งเปิด แข่งไก่ มัดบ่อ จีปาตะ เอาเข้าไปขายในเมือง ขากลับก็ซื้อสินค้าที่จำเป็นเช่น น้ำมัน ก๊าซ ปลาหู น้ำปลา กลับเข้ามาขายในหมู่บ้านด้วย ต่อมาพ่อซื้อโรงสีข้าว เครื่องดีเซล เป็นเครื่องแรกของหมู่บ้านในแถบนี้ ชาวบ้านเขวาสี บ้านขมิ้น เลิงคา หาบข้าวมาสีที่นี่หมด ค่าจ้างสี หาบละ 1 บาท ระยะเวลาตั้งแต่ละหมู่บ้านก็มีโรงสีข้าวของตนเอง”

จากคำบอกเล่านี้ชี้ให้เห็นว่า ชุมชนลุ่มน้ำชีและท้องถิ่นอื่นๆ เริ่มมีระบบความสัมพันธ์กับเมืองท่าขึ้น โดยส่งสินค้าเกษตรเข้าสู่เมือง ขณะเดียวกันสินค้าจากเมืองก็เข้าสู่ท้องถิ่น เป็นต้นว่า อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรค เครื่องมือการเกษตร และที่สำคัญคือ บทบาทการค้าข้าวลุ่มน้ำชีหมดความสำคัญลงเนื่องจากมีรถยนต์เข้าไปมีบทบาทแทนเรือ และพ่อค้าท้องถิ่นก็มีโรงสีข้าวในหมู่บ้านทำให้โรงสีไฟซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางการค้าข้าวหมดความสำคัญลงไปด้วย

ดังนั้นอาจสรุปได้ว่า การพัฒนาของรัฐหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่ส่งเสริมการผลิตข้าวเพื่อขาย ในประเทศและส่งออกเป็นสินค้าออก โดยการพัฒนาพื้นที่น้ำท่วมเปลี่ยนเป็นที่นา และรัฐวางนโยบายพัฒนาประเทศเพื่อความทันสมัยโดยการปรับปรุงโครงสร้างพื้นฐาน เชื้อเพลิง ถนน ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงชุมชนดังนี้

1. ชาวบ้านมองว่าข้าว เป็นพืชชนิดหนึ่งที่ใช้กินและขายเป็นเงิน ไม่ได้เป็นแม่โพสพต่อไปอีก ความเชื่อและพิธีกรรมการทำนาหายไป
2. กระบวนการค้าข้าวและพืชไร่ เช่น ปอ ขยายพื้นที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้น เพราะการคมนาคมขนส่งสะดวก สมัยก่อนการค้าข้าวพ่อค้าจะรวบรวมข้าวจากชาวบ้านบรรทุกเกวียนมาเก็บไว้ในยุ้งฉาง ริมฝั่งแม่น้ำชี เพื่อรอพ่อค้าคนจีนมารับซื้อต่อ บรรทุกเรือกระแจะขายให้โรงสี ซึ่งเห็นฉางข้าว ของป่าตั้งเรียงรายอยู่ 2 ฝั่งแม่น้ำชีไปตลอดสาย แต่เมื่อมีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน การค้าข้าวและสินค้าเกษตรอื่นๆ จึงมีร้านรับซื้ออยู่ริมถนน ขานเมืองร้อยเอ็ด แทนริมฝั่งแม่น้ำชี
3. ความสัมพันธ์ระหว่างคนในท้องถิ่นตาม แม่น้ำชีกับท้องถิ่นอื่นลดความสำคัญลง แม้จะมีการแลกเปลี่ยนทรัพยากรกันก็จะใช้เงินเป็นมาตรฐานในการแลกเปลี่ยน
4. การเข้ามาของพืชเศรษฐกิจ คือ การทำปอ เข้ามาปลูกในปี พ.ศ.2502-2518 ทำให้ป่าตามริมแม่น้ำชีและตามคู ตามทางน้ำและพื้นที่สาธารณะถูกบุกรุกมากขึ้น
5. พันธุ์ข้าวที่มีหลากหลายชนิดลดลงมากกว่าครึ่งหนึ่ง เนื่องจากพื้นที่นาสามารถควบคุมระดับน้ำได้ การทำนาปรังตามทุ่งตามที่เคยทำในอดีตยุติลง

ชุมชนทามลุ่มน้ำชีกับการผลิตข้าวเพื่อการค้า

เมื่อรัฐประกาศแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติมาสร้างตั้งแต่ปี พ.ศ.2504 เป็นต้นมามีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และระดับของชุมชนทามลุ่มน้ำชีดังนี้

1. ระบบเศรษฐกิจและการดำรงชีพ

ตามที่กล่าวมาแล้วในตอนต้นชาวทามลุ่มน้ำชีได้เปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจและการดำรงชีพเข้าสู่ระบบตลาดตั้งแต่เริ่มมีการปรับปรุงโครงสร้างพื้นฐานในท้องถิ่น แต่รูปแบบการทำนาายังต้องใช้แรงงานจากสัตว์และคนในครอบครัว เพียงแต่มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวและพืชไร่เศรษฐกิจอื่นๆเพิ่มเติม แต่การเปลี่ยนแปลงที่ถือว่ามีความสำคัญคือ

1.1 การเปลี่ยนพันธุ์ข้าว ตามคำแนะนำของทางราชการ จากคำบอกเล่าของชาวบ้านพบว่าทางราชการ เจ้าหน้าที่เกษตรอำเภอมาส่งเสริมให้ปลูกข้าวเหนียวพันธุ์ กข 6 ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2509 เพราะเป็นข้าวที่เหนียวนุ่ม รสหอม เป็นที่ต้องการของตลาดมากกว่าพันธุ์ข้าวพื้นเมือง และข้าวเจ้า พันธุ์ข้าวดอกมะลิในปี พ.ศ. 2516 ชาวนายอมรับข้าวทั้งสองพันธุ์ด้วยดี ผลผลิตต่อไร่สูงขึ้น จึงคำบอกเล่าของนายคำสอน กานอุบล บ้านขมิ้นว่า “เปลี่ยนพันธุ์ข้าว กข 6 ตั้งแต่ปี พ.ศ.2510 แต่ก่อนปลูกข้าวที่ ตมขาวได้ข้าวไร่ประมาณ 30-40 ถัง พอเปลี่ยนพันธุ์ใหม่ได้เพิ่มขึ้น 60-70 ถัง แต่ต้องใช้ปุ๋ยเคมีเพิ่มเติม” นายหนู หัตถจรวาย เล่าว่า “เมื่อก่อนก็ปลูกข้าวพื้นเมืองหลายพันธุ์ เห็นเพื่อนบ้านเขาปลูกกันก็ลองปลูก ขายได้ราคาดีกว่า”

1.2 การใช้รถไถนา รถไถนาที่นำมาใช้มี 2 ประเภทคือ รถแทรกเตอร์ล้อยาง ชาวบ้านเรียกว่า รถไถใหญ่ ชาวสุพรรณบุรีนำมารับจ้างปรับที่นาและไถนาเพื่อหว่าน ประมาณปี พ.ศ. 2512 การปรับที่นาเป็นการลงทุนบุกเบิกที่นาให้ราบเสมอกัน เพราะสามารถส่งน้ำจากคลองส่งน้ำเข้านาได้ทุกแปลง นายพิมพ์ ชาลือชัย บ้านดินดำเล่าว่า “มีรถแทรกเตอร์เข้ามารับจ้างประมาณปี พ.ศ. 2512 คนเชื่อว่าผีกลักรถแทรกเตอร์ ซึ่งมีคนกล้านุกฎป่าทามจับจองเป็นที่ของตนเพิ่มขึ้น”

รถไถนาอีกประเภทหนึ่งคือ รถไถนาเดินตามชาวบ้านเรียกว่า “ควายเหล็ก” ทำให้ควายที่ใช้ไถนาดังเดิมหายไป โดยให้เหตุผลว่า ควายหาที่เลี้ยงลำบาก ที่สาธารณะที่เคยมีกับกูกฎบุกเบิกเป็นที่นา เป็นไรหมดแล้ว กรณีบ้านสีฐาน เดิมมีควายครอบครัวละ 4-5 ตัว ปัจจุบันเหลือควายซึ่งไม่ได้ใช้ลากไถเพียง 2 ตัว แต่มีรถแทรกเตอร์เดินตามจำนวน 170 คันต่อหมู่บ้าน โดยเฉลี่ยมีเกือบทุกหลังคาเรือน

1.3 มีโครงการสูบน้ำด้วยไฟฟ้า สามารถปลูกข้าวทั้งนาปีและนาปรัง โครงการไฟฟ้าเข้าสู่หมู่บ้าน ประมาณปี พ.ศ. 2526 ชาวนาสามารถทำนาได้ทั้งนาปี นาปรัง ส่วนใหญ่ปลูกข้าวเจ้าหอมมะลิ 105 ส่วนข้าวเหนียวทำเพียง 2-3 ไร่ ถ้าน้ำไม่ท่วมก็พอกินตลอดปี

แม้ว่าชุมชนทามแม่น้ำชียังประสบปัญหาเรื่องน้ำท่วมตลอดมา เช่น ปี พ.ศ. 2521 2523 2544 และ 2545 ชาวนาปีได้รับความเสียหายเกือบหมด พอน้ำลด ก็สามารถทำนาปรังได้เนื่องจากมีการสูบน้ำด้วยไฟฟ้า ส่วนในตำบลดงสิง บ้านสีฐาน บ้านแวง และบ้านโนนเมือง โครงการชลประทานลำปาวขยายเขตคลองส่งน้ำเข้ามาในปี พ.ศ.2525 สามารถปลูกข้าวนาปรังได้ดี ชาวบ้านเล่าว่า “ถ้าน้ำท่วมปีใด นาปรังได้ผลดี ใ้ปุ๋ยก็น้อย เพราะได้ปุ๋ยจากธรรมชาติ ทุกวันนี้คนมีนามาก ทำนาปีเพียงเล็กน้อย ถ้าน้ำท่วมจะขาดทุนมาก รอทำนาปรังจะดีกว่าไม่ต้องเสี่ยง

1.4 การจ้างแรงงาน จากการจัดเวทีครั้งที่ 2 ชาวบ้านมีความเห็นตรงกันว่า “ การทำนาปัจจุบันต้องจ้างแรงงานทุกขั้นตอน เนื่องจากลูกหลานไปทำงานกรุงเทพ ส่งค่าจ้างมาให้ ค่าจ้างไถนา ตำนานา เกี่ยวข้าว คำนวดข้าว แม้จะมีนาของตนเองก็ไปรับจ้างนาผู้อื่นก่อน เมื่อทำนาตนเองก็ต้องจ้างแรงงานจากเจ้าของนาผู้อื่นเหมือนกัน

1.5 การขายข้าว การขายข้าวสมัยก่อนเราเลือกกินจึงขาย ซึ่งไม่ค่อยคิดกำไร ชาตุน พ่อค้ามารับซื้อถึงบ้าน แต่เดี๋ยวนี้ทำนาจนลงทุกปี เพราะปีไหนข้าวราคาไม่ดีก็ชาตุน ราคาขายขึ้นอยู่กับโรงสี ดันหนึ่งหัก 200 กิโลกรัม รัฐตั้งราคาไว้อย่างหนึ่ง แต่ร้านค้าคนจีนรับซื้ออีกราคาหนึ่ง แต่ก็จำเป็นต้องขาย เพราะต้องการนำเงินไปใช้หนี้

แนวคิดของท้องถิ่นในการจัดการน้ำท่วม

แนวคิดของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วมเกิดจากสำนึกร่วม จากการได้รับข่าวสารข้อมูล จากสื่อต่าง ๆ ตลอดจนเครือข่ายขององค์กรต่าง ๆ ทำให้ทราบข้อมูลข่าวสารมากขึ้นเป็นสำคัญ และนำข้อมูลมาสังเคราะห์ปัญหาการจัดการน้ำของรัฐ ทีมวิจัยได้รับฟังความคิดเห็นของชาวบ้าน ซึ่งสรุปได้ 3 ประเด็น คือ

1. รัฐบาลจัดการน้ำผิดพลาด

ในประเด็นนี้ชาวบ้านมองว่า เท่าที่เกิดน้ำท่วมใหญ่ ในปี พ.ศ. 2521 2523

2544 และ 2545 ปัญหาเกิดจากเขื่อนขนาดใหญ่ 2 เขื่อน คือ เขื่อนอุบลรัตน์ และเขื่อนลำปาวเขื่อนทั้งสองต้องการนำต้นทุนในการผลิตกระแสไฟฟ้าและเพื่อการชลประทาน จำเป็นต้องมีน้ำเพียงพอตลอดปี ดังนั้นในปีที่คาดการณ์เกิดฝนตกหนัก จนเขื่อนไม่สามารถรับน้ำต่อไปอีก ก็ระบายน้ำออกมาในช่วงแม่น้ำชี แม่น้ำปาวก็เกือบจะล้นตลิ่งอยู่แล้ว ทำให้เกิดน้ำท่วมอย่างฉับพลัน ไร่นา และที่อยู่อาศัยของชาวบ้านเสียหาย เมื่อเป็นเช่นนี้ รัฐควรรับผิดชอบต่อความเสียหายที่จะเกิดขึ้น

2. ปัญหาการแย่งน้ำระหว่างเมืองกับชนบท

ปัญหาที่ชาวบ้านวิเคราะห์ว่า ความแห้งแล้งในภาคอีสานระหว่างปี พ.ศ. 2527 ถึง 2530 น้ำในแม่น้ำชี แห้งขอดลงอย่างรวดเร็ว เขื่อนที่มีอยู่ก็ไม่ปล่อยน้ำลงมา อ้างว่าไม่เพียงพอต่อการผลิตไฟฟ้า และส่งน้ำให้เกษตรกรในฤดูแล้ง ขณะเดียวกันการประปาส่วนภูมิภาคก็ต้องการน้ำดิบเพื่อผลิตน้ำประปาให้เขตเมือง และชาวนาก็ต้องการสูบน้ำเพื่อปลูกข้าวนาปรัง ดังนั้นรัฐจึงสร้างเขื่อนปิดกั้นลำน้ำชีไว้เป็นตอน ๆ เพื่อให้มีน้ำตลอดฤดูแล้ง ส่วนเขื่อนในเขตพื้นที่ศึกษาอยู่ได้บ้านคุดค้อ ประมาณ 10 กิโลเมตร คือ เขื่อนร้อยเอ็ด ชาวบ้านเห็นว่าราชการออกแบบผิด คือ ประตูเปิดเปิดน้ำยกไม่พ้นระดับน้ำสูงสุดในฤดูน้ำหลาก กลายเป็นอุปสรรคต่อการระบายน้ำ การก่อสร้างก็ไม่เคยถามความคิดเห็นจากชาวบ้านเลย เพราะเขาต้องการกักน้ำไว้ใช้เฉพาะฤดูแล้งเท่านั้น

3. การสร้างพนังกั้นน้ำชี ไว้ ตลอดแนวสองฝั่งแม่น้ำ เปรียบเหมือนน้ำไหลในรางน้ำขายคาบ้าน ถ้าฝนตกหน้าน้ำก็ล้น สมัยก่อนเมื่อน้ำหลากก็จะไหลออกตามทุ่งตามลำน้ำ สมัยนี้บังคับให้น้ำไหลตามร่องน้ำเท่านั้น ระดับน้ำจึงสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว แม้แต่ประตูน้ำบ้านปากมุ้งก็เปิดให้น้ำออกแม่น้ำชีไม่ได้ เพราะระดับน้ำชีสูงกว่าน้ำในลำห้วย พนังกั้นน้ำก็ไม่มีความประโยชน์เพราะน้ำยังท่วมไร่นาเหมือนเดิม

4. การสร้างสะพานและถนนข้ามแม่น้ำชี เพราะชาวบ้านต้องการข้ามไปหากันได้สะดวก แต่สร้างสะพานอยู่ระดับเดียวกับตลิ่ง และทำถนนไม่มีสะพานระบายน้ำ เมื่อน้ำมาก็ท่วมทั้งถนนและสะพาน ตอนนี้กำลังก่อสร้างสะพานบ้านคุดค้ออีก บ้านเลิงคา บ้านดินดำที่อยู่เหนือสะพาน จะท่วมหนักขึ้นอีก

แนวทางแก้ไขชาวบ้านเสนอว่า ปล่อยให้สิทธิของน้ำไหลไปตามธรรมชาติ การไม่เคารพสิทธิของธรรมชาติ เหมือนปู่ ย่า ตา ยาย เหมือนผีโกรธ จึงลงโทษพวกเราอย่างนี้

พวกเราเคยไปร้องเรียนเจ้าหน้าที่ฝ่ายร้อยเอ็ด เพื่อให้เปิดแม่น้ำชีเก่า (การสร้างฝายต้องปิดทางน้ำสายเดิม แล้วขุดร่องน้ำใหม่เพื่อสร้างเขื่อนทดน้ำ) ทำเป็นฝายน้ำล้น ทางราชการก็ไม่สนใจ หน้าแล้งเหนือเขื่อนต้องการให้น้ำลดลงอีก 1 เมตร เพราะท่วมพืชผักที่ปลูกตามตลิ่ง เขาก็ไม่ดำเนินการแต่อย่างใด

4. เปรียบเทียบสภาพพื้นที่ของทั้งสองพื้นที่ระหว่างภูมิโนนนาทามและภูมิโนนเวดดินเค็ม : บริบทของการตั้งถิ่นฐาน

4.1) ภูมิโนนเวดดินเค็ม

ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ภูมิโนนนาทามลุ่มน้ำชีตอนกลางมีร่องรอยของการตั้งถิ่นฐานของชุมชนตามโนนทามริมแม่น้ำป่าวและแม่น้ำชี ที่บ้านโนนเมือง บ้างเลิงคา ร่องรอยที่เชื่อว่ามีคนอาศัยอยู่ คือ โนนทามที่มีคูน้ำล้อมรอบ เศษหม้อ ไห ข้าวที่บรรจุในหม้อดิน โครงกระดูก ฝังอยู่ใต้ดิน ส่วนภูมิโนนเวดดินเค็มมีหลักฐานการตั้งถิ่นฐานของคนยุคก่อนประวัติศาสตร์เช่นเดียวกัน คือ ทุ่มเมืองเพี้ย ที่บ้านเมืองเพี้ยพบเศษหม้อ ไห กระดุกมนุษย์ กระดุกสัตว์ พรพุทธรูปหินทราย รอบหมู่บ้านมีคูน้ำล้อมรอบ รอบ ๆ บ่อกระฐินเป็นเนินดินที่มีการถลุงเหล็ก ชาวบ้านเรียกว่าโนนชีเหล็ก บริเวณใกล้เคียงกันพบเศษหม้อ ไห กองทับถมกันเป็นเนินดินเรียกว่า โนนหม้อ และโนนฟ้าระวีม พบใบเสมาหินทราย 6 หลัก ทางเหนือโนนฟ้าระวีมประมาณ 4 กิโลเมตร เป็นโนนพระเจ้าใหญ่ผือบัง พระพุทธรูปหินทรายและโบริาฐานสถานที่ตั้งกล่าวเป็นที่เคารพยำเกรงของผู้คนที่อาศัยอยู่ในท้องถิ่นนี้ไม่มีใครกล้าเข้าไปทำลาย เพราะเป็นสมบัติที่มีเจ้าของจนถึงปัจจุบัน

ยุคการตั้งถิ่นฐานของคนลาว ภูมิโนนทั้งสองแห่งมีกลุ่มคนลาวเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเวลาใกล้เคียงกัน คือ ช่วงแขวงบาดาล คนลาวกลุ่มแรกที่เข้ามาตั้งถิ่นฐาน คือ บ้านสีถาน ทั้งอพยพมาจากเวียงจันทน์ ประมาณ พ.ศ. 2340 จากนั้นก็กระจายไปบุกเบิก จับบอง พื้นที่ทำนาในเขตทุ่งแขวงบาดาล กลายเป็นหมู่บ้านต่าง ๆ ลุ่มน้ำชีที่มาจากเครือข่าย ระหว่างปี พ.ศ. 2340 – 2430 ขณะเดียวกันก็มีกลุ่มคนลาวจากจังหวัดร้อยเอ็ดเข้ามาสมทบ เช่น บ้านหมูนัน บ้านหนองหญ้าม้า บ้านปลาผา

ทุ่งเมืองเพี้ย กลุ่มคนลาวเข้ามาตั้งถิ่นฐานกลุ่มแรกคือกลุ่มคนที่อพยพมาจากสุวรรณภูมิ ประมาณปี พ.ศ. 2360 ตั้งถิ่นฐานซ้อนทับอยู่บนพื้นที่ที่มีคนอยู่อาศัยมาก่อนต่อมา คนจากบ้านเมืองเพี้ยส่วนหนึ่งย้ายไปอยู่ใกล้หนองกรองแก้ว ตั้งบ้านเรือนเป็นอำเภอชนบทในเวลาต่อมา ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งอพยพมาจากอุบลเมื่อพบพื้นที่อุดมสมบูรณ์รอบหนองน้ำ ตั้งบ้านเรือนขึ้นรอบหนองน้ำ ตั้งชื่อว่า หนองตุ เพราะมีต้นประดู่ขนาดใหญ่จำนวนมาก ตั้งชื่อหมู่บ้านว่าตุใหญ่ เมื่อคนบ้านตุใหญ่มีจำนวนมากขึ้นก็แยกขยายไปอยู่ตามไร่นา ตั้งบ้านเรือนเป็นหมู่บ้านใหม่คือบ้านตุน้อย บ้านขามเรียน

ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งอพยพมาจากบ้านไผ่เก่า ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านหัวนาคำ พ.ศ. 2430 ปรากฏว่าอยู่ไม่นานเนื่องจากดินเป็นโคลนตมและย้ายหมู่บ้านไปที่บ้านโนนจั่ว พ.ศ. 2474 เมื่อหมู่บ้านขยายตัวมากขึ้นซึ่งแยกเป็นคุ้มต่าง ๆ และตั้งชื่อหมู่บ้านภายหลังเป็น 3 หมู่บ้าน คือ บ้านหัวหนอง บ้านโนนจั่ว และบ้านหนองนาวั ส่วนบ้านโนนขาและบ้านหนองร้านหญ้า เป็นกลุ่มคนที่อพยพมาจากบ้านกึ่ง เพื่อจับจองที่ดินป่าโคกขอบทุ่งเมืองเพี้ย

ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งเป็นชาวไทยโคราชแถบอำเภอจักราช เป็นกรรมกรสร้างทางรถไฟมาถึงบ้านไผ่ เห็นว่าบริเวณบ่อภูมิดินเกลือที่อุดมสมบูรณ์ และเคยชวนกันมาตั้งรกรากอยู่ในบริเวณนี้ ประมาณ พ.ศ. 2475 ฤดูฝนไม่ได้ทำนาเกลือก็อาศัยรับจ้างทำนา เลี้ยงวัว ควาย ให้ชาวบ้านตุน้อย ฤดูแล้งต้มเกลือแลกข้าว ต่อมายึดที่สาธารณะประโยชน์ที่อยู่ใกล้ฟาร์มจึง เป็นที่อยู่อาศัยตั้งเป็น หมู่บ้านบ่อภูมิดิน ปัจจุบันมี 27 หลังคาเรือน ชาวบ้านกลุ่มนี้ว่า “พวกไทยโคราช” ซึ่งเป็นคนเพียงกลุ่มเดียวที่ยังยึดอาชีพต้มเกลือในบ่อภูมิดิน

4.2) ฐานทรัพยากรในการดำรงชีวิต

กรณีท้องถื่นภูมิดินแบบน้ำท่วมหรือป่าทามลุ่มน้ำชีตอนกลาง เขตจังหวัดร้อยเอ็ดและจังหวัดกาฬสินธุ์ บริเวณลำน้ำบรรจบแม่น้ำชีพื้นที่ประมาณ 80 ตารางกิโลเมตร หรือ 52,000 ไร่ น้ำท่วมในฤดูฝนเกือบทุกปี สภาพภูมิประเทศเป็นที่ลุ่ม มีชื่อตามท้องถื่นที่ชาวบ้านเรียกได้แก่ ป่าทาม ดอน โนน คุย เลิง มีน้ำท่วมในเดือนกันยายน – ตุลาคม พืชพรรณธรรมชาติเป็นไม้ทมน้ำท่วมหลากหลายพันธุ์ ส่วนใหญ่เป็นไม้พุ่มสูงประมาณ 2 – 3 เมตร ขึ้นหนาแน่นเป็นที่อยู่ของสัตว์จำพวก อีเห็น หนู พังพอน และนกชนิดต่าง ๆ อุดมสมบูรณ์ด้วยปลานานาชนิด ในป่าบุง ป่าทามในลำน้ำชีลำน้ำปาว

ฐานทรัพยากรเหล่านี้คนท้องถื่นอยู่เขตป่าบุงป่าทามได้ใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิต โดยอาศัยองค์ความรู้ที่หยั่งรากลึกของคนในท้องถื่น และมีการปรับใช้องค์ความรู้อยู่อย่างสม่ำเสมอจนกลายเป็นวัฒนธรรมของท้องถื่นเขตนาทาม ซึ่งมีวัฒนธรรมข้าวนาทามคืออาศัยการปลูกข้าว ในขณะที่น้ำลดของเดือนพฤศจิกายน – ธันวาคม หว่านเมล็ดข้าวลงในโคลนตมและอาศัยความชุ่มชื้นของดินในการเจริญเติบโต จนกระทั่งเก็บเกี่ยวในเดือนกุมภาพันธ์ – มีนาคม เป็นต้น

ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอย่างอุดมสมบูรณ์อีกอย่างหนึ่งของทามแม่น้ำชีคือปลานานาชนิด คนท้องถื่นจะมีความรู้เกี่ยวกับปลาแต่ละชนิดที่อาศัยอยู่ใน “น้ำแก่ง” (น้ำในป่าบุงป่าทามในฤดูน้ำหลาก) และปลาที่อาศัยอยู่ในลำแม่น้ำ รู้จักอาหารที่ปลากินเพื่อใช้เป็นเหยื่อในการจับตลอดจนรู้จักพฤติกรรมของปลาแต่ละจำพวก เพื่อพัฒนาเครื่องมือในการไล่ล่าตามฤดูกาลเมื่อจับปลาได้ยังมีความรู้ว่าเป็นปลาชนิดใดกินแล้วอร่อย ปลาชนิดใดควรจะใช้ประโยชน์ในด้านใดบ้าง ตัวอย่าง เช่น รู้จักการถนอมอาหารในฤดูที่มีปลาขาดแคลนด้วยการทำปลาร้า ปลาส้ม ปลารมควัน ฯลฯ ตลอดจนการนำปลาที่มีอยู่อย่างเหลือเพื่อไปแลกหาทรัพยากรที่ภูมิดินอื่นโดยการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ของคนนอกท้องถื่น เพื่อเป็นหลักประกันความมั่นคงทางอาหาร

คนในท้องถื่นรู้จักการใช้ประโยชน์พืชพรรณที่มีหลากหลายในป่าบุงป่าทาม ทั้งในด้านอาหาร ยา รักษาโรค ที่อยู่อาศัย และเครื่องใช้ไม้สอยต่าง ๆ จากการศึกษาของประสิทธิ์ คุณรัตน์ พบว่า พืชพันธุ์ป่าบุงป่าทามมีกว่า 100 ชนิด ในจำนวนนี้เป็นพืชสมุนไพรของชุมชนกว่า 80 ชนิด (ประสิทธิ์ คุณรัตน์ : 2540)

กรณีของท้องถื่นคอนช้างแห้งแล้งและดินเค็มทุ่งเมืองเพี้ย ฐานทรัพยากรของท้องถื่น คือ เกลือและป่าโคก อันที่จริงช้างคืออาชีพหลักของคนในท้องถื่นนี้ คือปลูกข้าวแบบนาดอนเพื่อบริโภค แต่สภาพธรรมชาติไม่เอื้ออำนวยต่อการปลูกข้าวเนื่องจากดินเค็มและฝนตกน้อยกว่าบริเวณอื่น ๆ จึงปลูกข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภค จึงผลิตเกลือซึ่งเป็นทรัพยากรที่มีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์เพื่อแลกเปลี่ยนข้าวกับภูมิดินอื่น ความรู้การผลิตเกลือเป็นองค์ความรู้ที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ แล้วถ่ายทอดไปสู่ลูกหลาน ความรู้เหล่านี้ได้ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา

เขารู้ว่าบริเวณใดในแถบทุ่งเมืองเพียเป็นบริเวณที่ผลิตเกลือได้คุณภาพดีที่สุด ควรผลิตในช่วงเวลาใดและใช้การผลิตโดยกรรมวิธีใด ตามที่ได้กล่าวมาแล้วในบทก่อน

เนื่องจากธรรมชาติไม่เอื้ออำนวยต่อการผลิตข้าว แต่เขตที่มีทุ่งหญ้าและป่าโคกอุดมสมบูรณ์ในอดีตซึ่งเหมาะแก่การเลี้ยงวัว ควาย แบบปล่อยให้เล็มหญ้าตามทุ่ง จากการสัมภาษณ์และจัดเวทีพบว่าในอดีตครอบครัวหนึ่ง ๆ มี วัว ควาย ประมาณ 100 – 200 ตัว เพื่อขายให้กับพ่อค้า (นายฮ้อย) เพื่อไล่ต้อนลงสู่ที่ราบภาคกลาง ความอุดมสมบูรณ์ของป่าโคกในอดีตถูกตัดมาเป็นเชื้อเพลิงในการต้มเกลือ จนในที่สุดกลายเป็นเขตทุ่งโล่งและดินเค็ม การขาดพืชนในการต้มเกลือจึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้การผลิตเกลือที่เคยรุ่งเรืองมาในอดีตซบเซาลงจนเกือบจะเลิกรากันไปในที่สุด

4.3 ความเชื่อและพิธีกรรม

เนื่องจากทั้งสองพื้นที่ศึกษาเป็นสังคมชาวนาลาวที่อพยพเข้ามาสู่ลุ่มน้ำชีเมื่อ 200 ปี ที่ผ่านมามียึดมั่นขนบธรรมเนียมประเพณีแบบลาวดั้งเดิมคือ ประเพณี “ฮีดสิบสอง คองสิบสี่” อย่างเหนียวแน่น ทั้งมีความเชื่อเรื่องศาสนาพุทธแบบเถรวาท แถน เทวดาและนับถือผี ผสมผสานกันไปซึ่งแสดงออกเป็นสังคมประเพณีที่เห็นได้ชัดเจน การนับถือผีซึ่งไม่ใช่เรื่องมลายในสังคมชาวนา ผีจึงเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจที่ควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์และควบคุมการใช้ทรัพยากรของมนุษย์ด้วย พิธีเลี้ยงผีจึงเป็นภาษาที่สื่อความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ดังนั้น ความเชื่อและพิธีกรรม เลี้ยงผีจึงเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น ในกรณีท้องถิ่นแห่งแล้งและดินเค็ม ก็มีความเชื่อและพิธีกรรมในการเลี้ยงผีเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะเจ้าปู่ฟ้าระจิม ซึ่งเป็นที่เคารพยำเกรงของคนในท้องถิ่นนี้มาก ผีโนบ่อ (เนินดินที่ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นแหล่งต้มเกลือของคนสมัยโบราณ) นอกจากนี้ยังมีพระพุทธรูปหินทราย 2 องค์ คือพระพุทธรูปมิ่งมงคลบ้านเมืองเพีย และพระเจ้าใหญ่ผือบั้งบ้านหนองร้านหญ้า โดยเฉพาะพระเจ้าใหญ่ผือบั้งเป็นพระคู่บ้านของอำเภอบ้านไผ่

4.4 ความสัมพันธ์ทางสังคม

ท้องถิ่นน้ำท่วมทวมชืกับท้องถิ่นแห่งแล้งดินเค็มเป็นกลุ่มคนลาวที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐาน ตามความสัมพันธ์ของระบบเครือญาติโดยทางสายเลือด และสัมพันธ์กันโดยการแต่งงาน เรียกว่า “เป็นดองกัน” ความสัมพันธ์ลักษณะนี้เป็นการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ เช่น ลงแขก ดำนา เก็บเกี่ยวพืชผล ปลูกบ้าน งานศพ เป็นต้น นอกจากนี้ความสัมพันธ์ทางสังคมใน “ระบบเสีย” ทั้งในระแวกบ้านและต่างถิ่น เสียต่างท้องถิ่นทำให้เกิดความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจในการแลกเปลี่ยนทรัพยากร เช่น กลุ่มคนในท้องถิ่นแห่งแล้ง ดินเค็ม นำเกลือไปแลกข้าวแถบอำเภอกุฉินาราย อำเภโพนทอง เป็นต้น

สรุป

ลุ่มน้ำชีมีความหลากหลายภูมินิเวศ ผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติ มาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงปัจจุบัน ภายใต้ภูมินิเวศที่อุดมสมบูรณ์ในอดีตประชากรยังเบาบาง ผู้คนอาศัยอยู่ในแต่ละภูมินิเวศได้ศึกษาเรียนรู้การใช้ทรัพยากรที่อยู่ในภูมินิเวศของตนสร้างสมและถ่ายทอดการใช้ประโยชน์ทรัพยากรเพื่อดำรงชีวิต จนกลายเป็นวัฒนธรรมของท้องถิ่น

เมื่อขาดแคลนหรือประสบภัยธรรมชาติ ก็สร้างสัมพันธ์เครือข่ายภายในท้องถิ่นและต่างท้องถิ่น ภายใต้กระแสการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยประกอบกับผู้คนมีจำนวนมากขึ้น การเคลื่อนย้ายทรัพยากรจากท้องถิ่นหนึ่งไปสู่ท้องถิ่นหนึ่งที่เรียกว่าระบบการค้าสะดวกขึ้น ส่งผลยังให้ทรัพยากรธรรมชาติ

ทรุดโทรม ผลผลิตต่ำ รายได้ต่ำ และมีการแย่งชิงกันมากขึ้น จนในที่สุดชุมชนท้องถิ่นพึ่งพาทรัพยากรจากภายนอกท้องถิ่นมากขึ้น จนไม่สามารถพึ่งตนเองได้

ตาราง เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติท้องถิ่นทามชี กับท้องถิ่นดินเค็ม

	ท้องถิ่นทามชี	ท้องถิ่นดินเค็ม
ภูมิโนเวศ	ที่ลุ่มน้ำท่วมขังในฤดูฝน ป่าบึงป่าทาม	ทุ่งโล่ง ค่อนข้างแห้งแล้ง ดินเค็มป่าโคก
การตั้งถิ่นฐาน	มีร่องรอยของชุมชนโบราณตั้งอยู่ตามโนนทาม บ้านโนนเมือง บ้านเลิงคา กลุ่มคนลาวอพยพมาจากบ้านแกกลางหมื่น ตั้งถิ่นฐานในทามลำปาว และแม่น้ำชี กลุ่มคนจากร้อยเอ็ดเข้ามาสมทบภายหลัง	มีร่องรอยชุมชนโบราณตั้งอยู่ในบ้านเมืองเพี้ย โนนฟ้าระวี และโนนพระเจ้าใหญ่ผือป่อง กลุ่มคนอพยพมาจากสุวรรณภูมิ และบ้านไผ่เก้ง และมีกลุ่มคนไทโคราชมาสมทบภายหลัง
วัตถุประสงค์การอพยพ	บุกเบิก จับบองพื้นที่ทำมาหากินตามบึงทามแม่น้ำชี	บุกเบิก จับบองพื้นที่ทำมาหากิน ตามที่ราบ ดินเค็ม
ฐานทรัพยากร	ที่ราบลุ่มอุดมสมบูรณ์ ปลุกข้าวนาทาม หาปลาตามแม่น้ำและบึงทาม ไข้ไม้และเก็บหาของป่าตามบึงทาม	ที่ราบสำหรับปลุกข้าวนาแห้ง ดินเค็มสำหรับต้มเกลือ ป่าโคก เลี้ยงสัตว์
วัฒนธรรมท้องถิ่น	วัฒนธรรมนาทาม วัฒนธรรมปลา (ผลิตเพื่อยังชีพ)	วัฒนธรรมข้าวนาแห้ง วัฒนธรรมเกลือ (ผลิตเพื่อยังชีพ)
ศาสนาและความเชื่อ	พุทธศาสนา ลัทธิพราหมณ์และความเชื่อผี	พุทธศาสนา ลัทธิพราหมณ์ และความเชื่อผี
ความสัมพันธ์ทางสังคม	ความสัมพันธ์ในแนวราบแลก เปลี่ยนทรัพยากรในท้องถิ่นโคกและกฎนโยบายการพัฒนาของรัฐ	ความสัมพันธ์ในแนวราบ และเปลี่ยนทรัพยากรในท้องถิ่นโคกและกฎ
การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตฐานทรัพยากร	ผลิตข้าวอย่างเข้มข้นเพื่อการค้า ป่าบึงป่าทาม กลายเป็นนาข้าวชดและประมาณของปลาลดลง (พึ่งทรัพยากรนอกท้องถิ่น)	นโยบายการพัฒนาของรัฐผลิตเกลือเพื่อการค้าการกระจายของความเค็มเกิดปัญหานาข้าวและการต้มเกลือ (พึ่งทรัพยากรนอกท้องถิ่น)
ความสัมพันธ์ทางสังคม	ความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นแบบแนวตั้ง ฟังฟังผู้มีอำนาจและระบบตลาด	ความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นแนวตั้ง ฟังฟังผู้มีอำนาจและระบบตลาด
กิจกรรมท้องถิ่นที่แก้ไขปัญหา	ประกาศเขตอนุรักษ์พันธุ์ปลาหน้าวัดเผ่าระวังคนนอกท้องถิ่นใช้เครื่องมือจับปลาผิดกฎหมายเรียกร้องแก้ปัญหา น้ำท่วมอันเกิดจากเขื่อนและฝายร้อยเอ็ด	เรียกร้องให้รัฐแก้ปัญหาดินเค็ม

5. สำเนาร่วมของท้องถิ่น : การรื้อฟื้นพลังของชุมชนเพื่อการสร้างรูปแบบที่เหมาะสมในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร

ข้อค้นพบของชุมชน

1. ชุมชนแต่ละชุมชนที่เข้าร่วม ล้วนแล้วแต่มีเส้นทางประวัติศาสตร์ร่วมกัน อันนำมาสู่การค้นพบประวัติศาสตร์ท้องถิ่นร่วมกันของแต่ละชุมชนมีความเป็นท้องถิ่นในเชิงเครือญาติและวัฒนธรรมร่วมกันในลักษณะที่สูงมาก เช่น กลุ่มพื้นที่ดินเค็มและวัฒนธรรมเกลือมีความผูกพันกันในระบบเครือญาติและมีฐานทรัพยากรในการประโยชน์ร่วมกันคือ บ่อเกลือ หรือชุมชนในบริเวณพื้นที่น้ำท่วมและวัฒนธรรมข้าว นาทามก็มีประวัติความเป็นมาของการตั้งถิ่นฐานร่วมกันในรูปแบบของบ้านพี่ บ้านน้อง และมีวัฒนธรรมของการทำนาทามร่วมกัน

2. ชุมชนแต่ละชุมชนมีประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่ยาวนาน แต่ปัจจุบันชุมชนที่เป็นพื้นที่ศึกษาแล้วแล้วแต่ประสบปัญหาเรื่องการขาดการเชื่อมโยงประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชุมชนเชื่อมสู่ปัจจุบัน ทำให้ความเป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นคลายความสำคัญลงไป

3. กลุ่มเป้าหมายที่เข้าร่วมล้วนแต่มีความกระตือรือร้นในการบอกเล่าถึงประวัติศาสตร์ความเป็นมาของตนเองและชุมชน พร้อมทั้งกล่าวว่าหากไม่มีเวทีแห่งนี้ตนเองก็ไม่รู้จะไปบอกเล่าเรื่องราวความเป็นมาหรือรากเหง้าของตนเองให้ใครฟัง เพราะลูกหลานสมัยนี้เขาดำรงไม่ได้ให้ความสนใจที่จะฟังเรื่องราวของบรรพบุรุษตนเอง

4. กลุ่มเป้าหมายคาดหวังว่าโครงการวิจัยจะสามารถสะท้อนสภาพความเป็นมาของชุมชนเพื่อให้ไปทบทวนให้กับคนรุ่นลูกหลานได้เรียนรู้และเข้าใจถึงที่มาที่ไปของชุมชนตนเอง

ข้อค้นพบของคณะวิจัยต่อการจัดเวทีในครั้งนี้

1. ชาวบ้านมีความกระตือรือร้นในการนำเสนอข้อมูลความเป็นมาของท้องถิ่นตนเอง

2. ชาวบ้านที่เป็นกลุ่มเป้าหมายที่เป็นผู้รู้ ผู้สูงอายุ มีความยินดีในการถ่ายทอดเรื่องราวและความเป็นมาของตนเอง

3. คณะวิจัยได้ค้นพบจุดร่วมของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของชุมชนในเขตพื้นที่แหล่งแล้ง พบว่าเกลือเป็นฐานร่วมของการใช้ทรัพยากรในพื้นที่ และมีตมฟ้าระงมเป็นฐานของวัฒนธรรมร่วมในพื้นที่ เป็นต้น

1) พบว่าในชุมชน/ท้องถิ่นมีฐานทรัพยากรที่มีความหลากหลายและแตกต่างกันไปตามลักษณะภูมิโนเวศ เช่นภูมิโนเวศโนเขตแหล่งแล้ง พบว่า ชุมชนโนบริเวณโนนั้นเลือกตั้งถิ่นฐานด้วยฐานทรัพยากร 2 ลักษณะ คือ

(1) เลือกพื้นที่ที่มีความอุดมสมโนทรัพยากรป่าไม้ และแหล่งน้ำ

(2) เลือกทรัพยากรที่จะเป็นหลักประกันในการดำรงชีวิตและเป็นทรัพยากรที่มีความจำเป็นต่อการดำรงชีวิตและเป็นทรัพยากรที่หายาก มีความโดดเด่น เช่นทรัพยากรเกลือ

2) ชุมชนดังกล่าวล้วนประสบปัญหาภัยแล้งและน้ำท่วม ซึ่งชุมชนก็มีวิถีในการดำรงชีวิตเพื่อการปรับตัวได้แก่

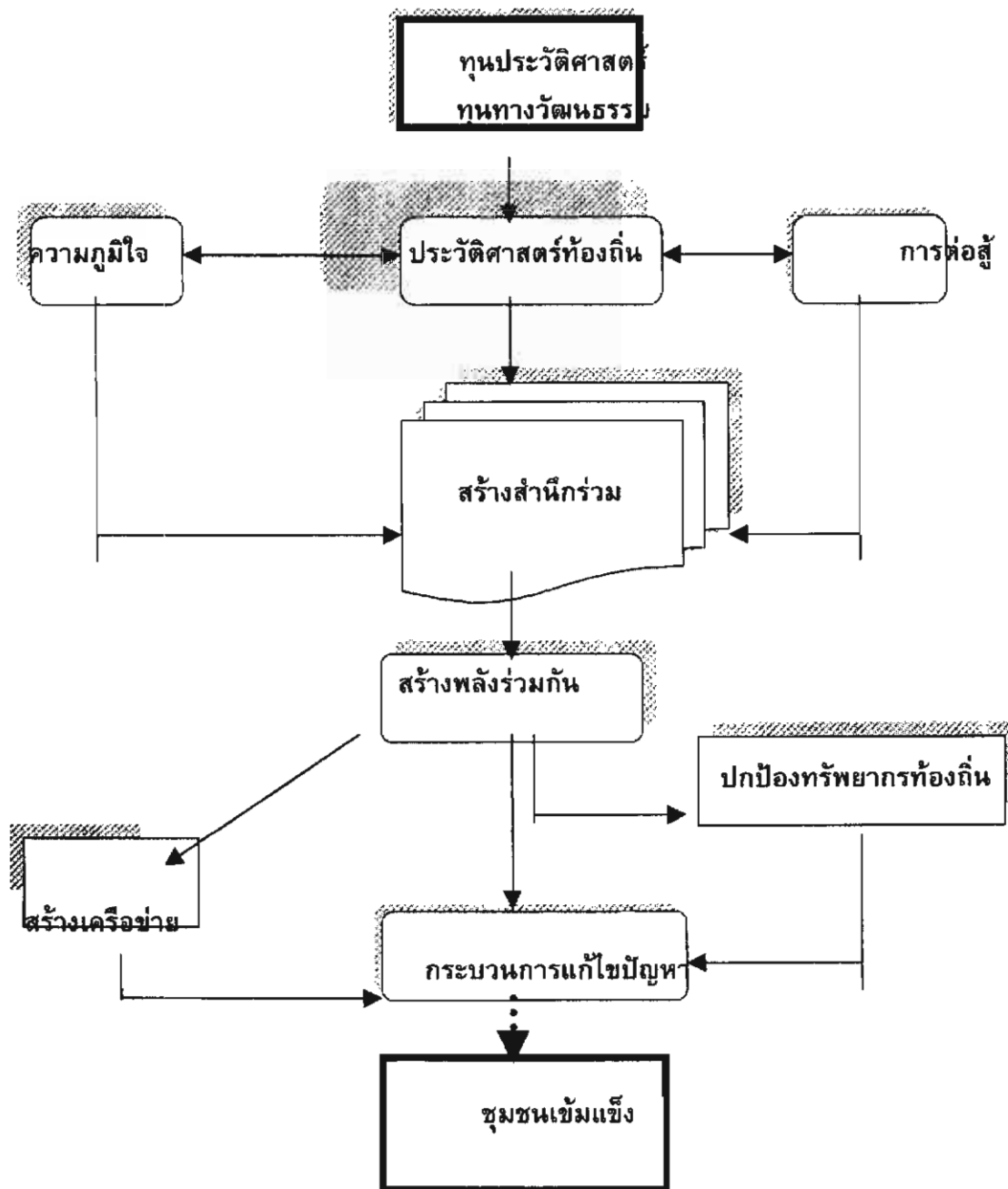
(1) การนำเอาทรัพยากรที่เป็นผลผลิตส่วนเกินไปแลกเปลี่ยนกับทรัพยากรที่ชุมชนตนเองขาดแคลนส่งผลต่อการเกิดขึ้นของเครือข่ายทางสังคมเพื่อ

การแลกเปลี่ยนผลผลิตขึ้น เช่น การเอาเกลือไปแลกข้าว หรือการเอาปลาไปแลกข้าว

- (2) ชุมชนแต่ละชุมชนเมื่อประสบปัญหาภัยแล้งและน้ำท่วมจะมีกลุ่มคนบ้างจำพวกอพยพไปหาบ้านใหม่ เช่น อพยพย้ายถิ่นฐานไปยังจังหวัดพิจิตร นครสวรรค์ หรือ เพชรบูรณ์ สำหรับท้องถิ่นน้ำท่วม ส่วนท้องถิ่นที่แห้งแล้งจะอพยพไปตั้งถิ่นฐานในจังหวัดอุดรธานี
- (3) แม้ว่าชุมชนจะประสบปัญหาแต่ชุมชนต่างก็มีภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการปรับตัวและต่อสู้กับปัญหา

3) ในปัจจุบันชุมชนประสบปัญหาที่เกิดขึ้นจากระบบทุนนิยมที่หลังไหลเข้ามาสู่ชุมชนในตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2492 ในเขตพื้นที่แห้งแล้ง วัฒนธรรมเกลือของทุ่งเมืองเพี้ย เริ่มหมดความสำคัญลงไป เนื่องจากการเข้ามาของเกลือพาณิชย์ในยุคตั้งแต่ปี พ.ศ. 2512 ส่วนในเขตพื้นที่น้ำท่วมถึง และวัฒนธรรมข้าว นาทาม เริ่มปรากฏภาพของระบบทุนนิยมนับตั้งแต่มีการสร้างฝังกั้นน้ำชีในปี พ.ศ. 2486 และเห็นภาพชัดเจนขึ้นเมื่อมีโครงการทุ่งแก่งบาดาลเข้ามา

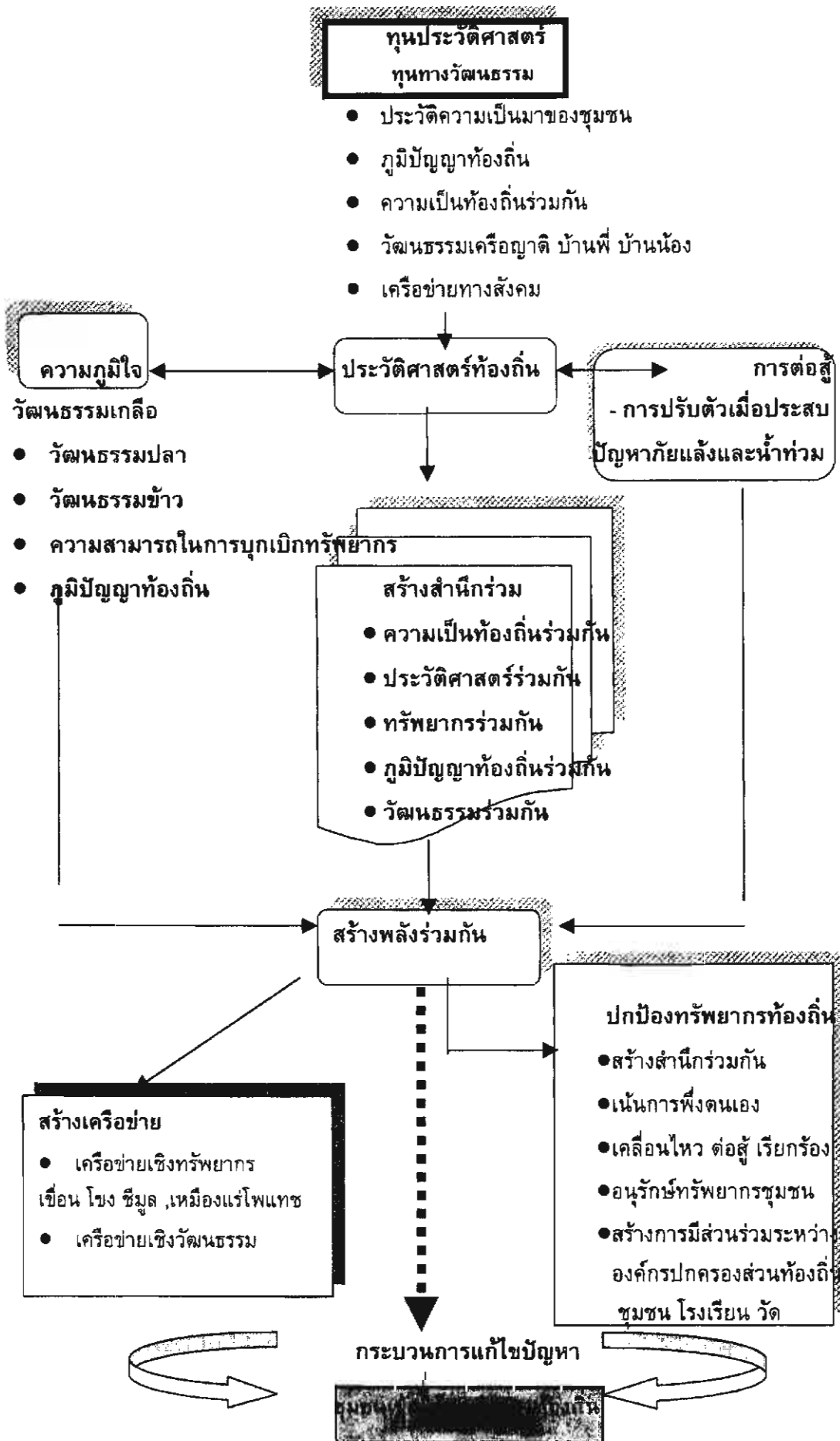
การรื้อฟื้นพลังของท้องถิ่น : รูปแบบที่เหมาะสมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

กระบวนการรื้อฟื้นพลังของท้องถิ่นเพื่อการสร้างรูปแบบที่เหมาะสมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอาจจะสามารถอธิบายได้ตามแผนภาพข้างบน เนื่องจากชุมชนแต่ละชุมชนมีประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชุมชน มีวิถีชีวิตที่ผูกพันอยู่กับระบบนิเวศ และฐานทรัพยากรในแต่ละชุมชนที่แตกต่างกัน หลากหลาย มีวัฒนธรรมความเชื่อร่วมกัน แต่เนื่องจากการที่ถูกชุมชนในลุ่มน้ำชีเป็นชุมชนที่มีฐานทางทรัพยากรที่เหมาะสมต่อการแปลงผลผลิตให้เป็นสินค้าที่สามารถซื้อขายได้ ทำให้ฐานทรัพยากรในลุ่มน้ำชีได้รับอิทธิพลของระบบทุนนิยม ผนวกกับการเข้ามาจัดการทรัพยากรจากรัฐทำให้ชุมชนเหล่านี้ได้รับผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวไม่ว่าจะเป็นวิธีการผลิตที่เป็นรูปแบบผลิตเพื่อขาย หรือ ค่านิยมที่ส่งบุตรหลานเข้าไปหางานทำยังเมืองใหญ่ หรือ โครงการต่างๆที่รัฐสร้างขึ้นตามนโยบาย ไฟสว่าง หนทางดี มีน้ำใช้

ผลของการพัฒนาที่มุ่งเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจแบบทุนนิยมทำให้วัฒนธรรมชุมชนดั้งเดิมผ่อนคลายความสำคัญลง แต่อย่างไรก็ตามท้องถิ่นที่เป็นพื้นที่ศึกษาก็ยังพบว่ายังคงมีภูมิปัญญาและวัฒนธรรมดั้งเดิมคงเหลืออยู่ ยังมีฐานทางวัฒนธรรมที่มีความเป็นท้องถิ่นเดียวกันเชื่อมโยงและชักจูงชุมชนร่วมกันแม้จะมีระบบทุนนิยมเข้ามาครอบงำก็ตามที่ กระบวนการที่จะนำมาสู่การรื้อฟื้นภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ

1. ต้องพยายามสร้างสำนึกท้องถิ่นขึ้นมาเป็นกระแสที่ควบคู่ไปกับกระแสการพัฒนาประเทศหรือชุมชน
 2. ค้นหารวบรวมภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือ ทุนทางสังคม ที่มีอยู่ในชุมชนและถ่ายทอดลงสู่คนรุ่นลูกหลาน โดยการนำเอาหลักสูตรท้องถิ่นเป็นกลไกหลักในการถ่ายทอดองค์ความรู้
 3. องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นต้องให้ความสำคัญในการอนุรักษ์วัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นในรูปแบบของการจัดเวทีเสวนาเรื่องราวของท้องถิ่น และนำมาสู่การจัดทำแผนพัฒนาตำบล ทุกๆปี
 4. ท้องถิ่นในเขตบริเวณพื้นที่แห้งแล้งและวัฒนธรรมเกลือ ซึ่งสภาพปัญหาคือการขาดการสืบทอดการทำเกลือของคนดั้งเดิมในพื้นที่ ชุมชนหรือสถาบันการศึกษาควรดำเนินการจัดเป็นระบบการท่องเที่ยวเชิงนิเวศขึ้นเพื่อถ่ายทอดประวัติความเป็นมาของท้องถิ่น เช่น ในบริเวณพื้นที่ดังกล่าวจะประกอบไปด้วย วัฒนธรรมเกลือทุ่งเมืองเพี้ย ดงฟ้าระจิมและพระพุทธรูปมิ่งมงคล ที่เป็นที่เคารพสักการะของท้องถิ่นนั้น ใบเสมาที่บ่งบอกถึงการตั้งถิ่นฐานในยุคสมัยทวารวดี หรือ ภาพเขียนโบราณที่วัดสนวนวารี
 5. ท้องถิ่นในเขตพื้นที่น้ำท่วมถึงจะต้องมีการสร้างเครือข่าย เพื่อขับเคลื่อนเรื่องการจัดการน้ำภาคประชาชนร่วมกับเครือข่ายอื่นๆ
- โดยสามารถสรุปเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

บรรณานุกรม

- กรมควบคุมมลพิษ, กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม. การจัดการคุณภาพน้ำและจัดทำแผนปฏิบัติการในพื้นที่ลุ่มน้ำภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ, 2540.
- งามพิศ สัตย์สงวน. วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541.
- จิราภรณ์ คชเสนี. มนุษย์กับสิ่งแวดล้อม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและพรวิไล เลิศวิชา. วัฒนธรรมหมู่บ้าน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2537.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. บ้านกับเมือง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2529.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2533.
- ชวลิต อังวิยาธร. การแลกเปลี่ยนและการค้าข้าวบริเวณชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2544.
- ชัยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. วาทกรรมการพัฒนา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วิภาษา, 2542.
- ชูศักดิ์ คงคานนท์. การจัดการลุ่มน้ำ. กรุงเทพฯ : ภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2538.
- ชูศักดิ์ วิทยากัด. การขยายพื้นที่อนุรักษ์ในประเทศไทย : บทวิเคราะห์เชิงนิเวศวิทยาการเมือง. “วารสารภูมิศาสตร์” ปีที่ 23 ฉบับที่ 1, มีนาคม 2541.
- ธิดา สารยา. ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่สัมพันธ์กับสังคมมนุษย์. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2539.
- นิยพรรณ (ผลวัฒน์) วรรณศิริ. มานุษยวิทยาทางสังคมและวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ : ศูนย์หนังสือมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2540.
- บุญชนะ กลั่นคำสอน และพีรศักดิ์ อดิสรประเสริฐ. การวิจัยและการศึกษาสภาพความเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์พื้นที่ป่าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยใช้ภาพถ่ายเทียม. กรุงเทพฯ : รายงานวิชาการของกองจัดการป่าไม้ กรมป่าไม้, 2522.
- ประเทือง จินดาสกุล. ภูมิศาสตร์กายภาพภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ, 2528.
- ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และคณะ. การศึกษาสภาพแวดล้อม และการใช้ประโยชน์ของป่าบุงป่าทามบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนกลาง. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2536.
- ภาคพัฒน์ ทิพย์ประไฟ. แนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชียกับการอธิบายหมู่บ้านไทย. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2544.
- ยศ สันตสมบัติ. ความหลากหลายทางชีวภาพ และภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน. เชียงใหม่ : ศูนย์พัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2544.
- รังสฤษฎ์ สรรพอาษา. “ภูมิปัญญาชาวบ้าน” ใน วารสารช่อพะยอม 10 (1) : 1-18 ; มิ.ย.41-พ.ค. 42.

- ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2493. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2524
- วิมล ดำศรี. วัฒนธรรมข้าวและพลังอำนาจชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2544
- ศรีศักร วัลลิโภดม. “แอ่งอารยธรรม” แฉหลักฐานโบราณคดี พลิกโฉมหน้าประวัติศาสตร์ไทย ใน วารสารศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2533
- ศรีศักร วัลลิโภดม. ความรู้เรื่องเมืองไทย เล่ม 1 พัฒนาการทางสังคม-วัฒนธรรมไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อมรินทร์, 2544
- ศรีศักร วัลลิโภดม. ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและวัฒนธรรมพื้นบ้าน : การศึกษาเพื่อการพัฒนา. เมืองโบราณ กันยายน 2543. กรุงเทพฯ : บริษัทเกล็ดไทย, 2543
- ศูนย์วิจัยป่าไม้ คณะวนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. ร่างรายงานฉบับสมบูรณ์ โครงการศึกษาเพื่อกำหนดพื้นที่เสี่ยงภัยต่อการเกิดอุทกภัยและวาตภัยธรรมชาติในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ, 2539.
- สุทธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์. โครงสร้างและพลวัตวัฒนธรรมภาคใต้กับการพัฒนา. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2544.
- สุวิทย์ ธีรศาศวัต และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน. ขอนแก่น : ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2538.
- สุวิทย์ ธีรศาศวัต, ชอบ ดีสวนโลก และสุเมธ แก่นมณี. รายงานการวิจัยเรื่องประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชี ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2475-2528. ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2528.
- อเนก นาเกษน. กอบบ้านกู้เมืองด้วยพลังแผ่นดิน. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม, 2545.
- อัมชา กบัวเกษร. เอกสารธรณีสัณฐานภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. ชลบุรี : ภาควิชาภูมิศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา, 2538
- อานันท์ กาญจนพันธุ์ และ มิ่งสรรพ ขาวสะอาด. วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า : กรณีศึกษาภาคเหนือตอนบน. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยเพื่อพัฒนาประเทศ, 2538
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. ความคิดทางประวัติศาสตร์ และศาสตร์วิถีคิด. กรุงเทพฯ : อมรินทร์, 2543.
- อารียา เสวตมร. ผ้าป่าข้าว : บทสะท้อนวิถีคิดของชุมชน. กรุงเทพฯ : ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542.
- อุทัย คลยเกษม และอรศรี งามวิทยาพงศ์. ระบบการศึกษากับชุมชน : กรอบความคิดและข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2540.
- เอกวิทย์ ณ ถลาง. ภาพรวมภูมิปัญญาไทย. กรุงเทพฯ : อมรินทร์, 2544.
- เอี่ยม ทองดี. ข้าว : วัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2538.
- เอี่ยม ทองดี. วัฒนธรรมข้าว : พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล ศาลายา, 2537.

Barnes, Trevor and Deret Gregory, eds. Reading Human Geography :
The Politics and Political of Inquiry : Arnold ; London, 1997.

Blaikie P. “ Changing Environments or Changing view ?”. Geography. 80 (348-3), 1995.

Donner, Wolf. The Five Faces of Thailand : An Economic Geography. Newyork : ST” Martin's Press, 1978.

Fukui Hayao. “The Northeast Thailand : Drought and way of Life , เอกสารประกอบการสัมมนา
ภูมิศาสตร์กับวิถีชีวิตไทย. ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2543

วิวัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ริมฝั่งลุ่มน้ำชี

สักรินทร์ แซ่กู๋ และคณะ*

การตั้งบ้านเรือนในท้องถื่นลุ่มน้ำชี

แบบแผนของการตั้งบ้านเรือนในท้องถื่นใดก็ตามเป็นรูปแบบที่ทำให้เราสามารถเข้าใจความสัมพันธ์ของกลุ่มคนกับสภาพทางภูมิศาสตร์ ความชาญฉลาดในการแก้ไขปัญหาหรือข้อด้อยทางภูมิศาสตร์ ความสามารถในการเข้าถึงทรัพยากร ความเหลื่อมล้ำทางกลุ่มคนหรือทางชาติพันธุ์ หรือแม้แต่คติความเชื่อที่มีภายในท้องถื่นแต่ละแห่ง ในการศึกษาครั้งนี้สามารถจำแนกประเภทของการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในลุ่มน้ำชีได้ออกเป็น 4 รูปแบบคือ

ก. การตั้งถิ่นฐานบนที่โคก หรือที่โนน โดยส่วนใหญ่แล้วพื้นที่โคกที่เป็นพื้นที่ที่สูงจากระดับน้ำท่วมถึงและมีไม้ใหญ่ไม่มากจนเป็นป่ารกทึบ ซึ่งพื้นที่เหล่านี้มักจะเป็นพื้นที่ที่ถูกจับจองโดยกลุ่มคนที่เข้ามาในพื้นที่เป็นกลุ่มแรกๆ ดังจะเห็นได้จากกรณีศึกษาทั้งสามพื้นที่คือ บ้านคอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ บ้านข้าวหลาม จังหวัดกาฬสินธุ์ และบ้านสงเปือย จังหวัดยโสธร ซึ่งบ้านทั้งสามบ้านจะเป็นกลุ่มคนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในท้องถื่นก่อน จึงสามารถเลือกพื้นที่ที่เหมาะสมที่สุดได้ และยังเป็นที่น่าสังเกตอีกว่าขนาดของบ้านเหล่านั้นจะมีขนาดใหญ่ หรือที่ชาวบ้านมักเรียกกันว่า “บ้านใหญ่”

สำหรับบ้านที่เข้ามาตั้งบ้านก่อนในระยะแรกเริ่มนั้นจะมีบทบาทอย่างมากในการกำหนดกฎเกณฑ์ระเบียบทางสังคม เว้นไขในการจัดการทรัพยากร และการสร้างพื้นที่แห่งประเพณีความเชื่อ โดยอาจกล่าวได้ว่า บ้านใหญ่ในท้องถื่น นอกจากจะเป็นบ้านที่มีลูกหลานขยายออกไปตั้งบ้านต่าง ๆ ในท้องถื่นแล้วยังเป็นบ้านที่เป็นศูนย์กลางและกลไกหลักที่ทำให้เกิดพลวัตในมิติของการอยู่ร่วมกันในท้องถื่นขึ้นอีกด้วย รวมทั้งชุมชนที่อยู่มาก่อนนี้จะมีอำนาจในการต่อรองทั้งในมิติทางเครือญาติและมิติทางทรัพยากรอีกทางหนึ่ง

ข. การตั้งถิ่นฐานใกล้แหล่งน้ำขนาดใหญ่ ในสภาพทางภูมิศาสตร์ที่มีเอกลักษณ์ในแบบที่ราบลอนลูกฟูก ทำให้แหล่งน้ำต่าง ๆ ในแถบลุ่มน้ำชีจะมีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา อันเกิดจากการทะลักของน้ำในบางปี และเกิดจากการเปลี่ยนเส้นทางของการเดินของสายน้ำในบางปี กลุ่มคนที่อพยพเข้ามาในแต่ละท้องถื่นจึงพยายามที่จะแสวงหาทำเลที่ตั้งในถิ่นฐานที่มีแหล่งน้ำขนาดใหญ่ที่มีปริมาณน้ำมาก ๆ เป็นเป้าหมายในการตั้งถิ่นฐาน แต่ขณะเดียวกันพื้นที่ที่ใกล้กับแหล่งน้ำขนาดใหญ่ก็เป็นพื้นที่ราบที่มีโอกาสที่

* คณะผู้วิจัยประกอบด้วย

๑. อาจารย์สักรินทร์ แซ่กู๋ อาจารย์ประจำคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ผังเมือง และนฤมิตศิลป์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
๒. อาจารย์อภิชาติ กาบทอง อาจารย์ประจำคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ผังเมือง และนฤมิตศิลป์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
๓. อาจารย์มงคล คาร์น อาจารย์ประจำคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ผังเมือง และนฤมิตศิลป์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
๔. นายสมพงศ์ ไสทะรักษ์ ผู้ช่วยวิจัย

น้ำสามารถท่วมถึงได้โดยง่าย ดังนั้นแล้วกลุ่มคนที่ต้องอาศัยอยู่ในบริเวณนี้จึงต้องปรับตนเองภายใต้ข้อจำกัดทางภูมิศาสตร์นี้

หากพิจารณาจากพื้นที่ศึกษาทั้งสามพื้นที่จะพบว่า ในท้องถิ่นคอนสวรรค์จะมีลักษณะของการตั้งบ้านใกล้กับบึงและหนองน้ำขนาดใหญ่ คือ บ้านหนองทอน และบ้านนาโจด ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่าบ้านทั้งสองจะตั้งบ้านขึ้นในระยะที่สามของท้องถิ่นภายหลังจากบ้านต่าง ๆ ถูกตั้งเป็นบ้านแล้ว ซึ่งทำให้เราสามารถสรุปได้ว่า **พื้นที่ราบที่อยู่ใกล้กับหนองน้ำขนาดใหญ่นั้นจัดเป็นพื้นที่ลำดับที่สองที่ผู้คนมองหาในการตั้งถิ่นฐานในแถบลุ่มน้ำชี**

ค. การตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ที่เคยเป็นเมือง หรือชุมชนมาก่อน ในพื้นที่แถบลุ่มน้ำชีนั้นเป็นดินแดนที่เคยมีเมืองหรือชุมชนทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็ก กลุ่มคนที่เคลื่อนย้ายเข้ามาจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงในภายหลังในบางกลุ่มก็มีการตั้งถิ่นฐานซ้อนทับลงบนพื้นที่ดังกล่าว ลักษณะของการเคลื่อนย้ายเข้ามาหาพื้นที่เมืองร้างเดิมนั้นก็มีความแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ เช่น ท้องถิ่นคอนสวรรค์มีการตั้งบ้านซ้อนทับลงบนพื้นที่เมืองเดิม ส่วนท้องถิ่นเสมามีกลุ่มคนเคลื่อนย้ายไปมาผ่านเมืองเดิมบ้าง ตั้งถิ่นฐานใกล้เมืองเดิมบ้าง หรือมาตั้งถิ่นฐานซ้อนทับพื้นที่เมืองเดิมแต่มาการโยกย้ายไปมาบ้าง แต่ในท้ายที่สุดก็มีชุมชนที่ตั้งบ้านลงบนพื้นที่ภายในคูเมืองเดิม และในท้องถิ่นสงเปือยก็มีการเคลื่อนย้ายของกลุ่มคนเข้ามาใกล้กับพื้นที่เมืองเดิมแต่ไม่มีการเคลื่อนย้ายเข้าไปตั้งบ้านในพื้นที่เมืองเดิมนั้น ซึ่งจะเห็นได้ว่าการตั้งถิ่นฐานที่สัมพันธ์กับองค์ประกอบของเมืองที่เคยมีมาก่อนนั้นมีได้หลาย รูปแบบซึ่งขึ้นอยู่กับความเชื่อของกลุ่มคนและสภาพทางภูมิศาสตร์ของเมืองเป็นสำคัญ

ลักษณะของพื้นที่ชุมชนเดิมที่เป็นเอกลักษณ์ที่ชัดเจนในดินแดนแถบนี้คือ เมืองเหล่านั้นจะสร้างระบบกักเก็บน้ำไว้ใช้ภายในชุมชนท้องถิ่น แต่เมื่อกลุ่มคนเดิมที่โรยร้างไปจากพื้นที่ กลุ่มคนที่เข้ามาอยู่ใหม่จึงสร้างวิธีการจัดการและพฤติกรรมทางการใช้สอยองค์ประกอบเหล่านั้นขึ้นมาใหม่ เช่น บ้านคอนสวรรค์ได้ใช้พื้นที่คูเมืองเดิมบางคูเป็นกระบวนการในการสร้างอัตลักษณ์ของชุมชนของตน เช่น ความเชื่อที่ว่า¹ “คนบ้านหนองอ้อต้องกินน้ำหนองอ้อ และหากคนบ้านใดมาอาบน้ำหนองอ้อก็ต้องได้อยู่บ้านนี้” ส่วนคูเมืองเดิมอื่นๆนั้นคนในชุมชนบ้านคอนสวรรค์แม้ไม่ได้ใช้ประโยชน์จากน้ำในคู แต่ผู้คนในบ้านก็นิยามให้เป็นพื้นที่ทางความเชื่ออื่นๆเช่น หนองพระที่ชาวบ้านมีความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องราวเกี่ยวกับปาฏิหาริย์ต่างๆ หรือ กุดแซ่ที่ชาวบ้านมีเรื่องเล่าเกี่ยวกับจระเข้ในหนอง ส่วนในตัวอย่างที่ท้องถิ่นเสมามีพบว่า ชาวบ้านจะใช้ประโยชน์จากคูเมืองฟ้าแดดสงยางในการกักเก็บน้ำเพื่อใช้ในการทำการเกษตรกรรมเป็นสำคัญโดยไม่มีเรื่องราวเกี่ยวกับความเชื่อมาเกี่ยวพัน และในท้องถิ่นสงเปือยมีความแตกต่างในการใช้พื้นที่คูเมืองโดยภายหลังจากที่มีการนำหมอดูมาปราบผีตอนปู่ตา² ชาวบ้านก็ได้รื้อเอาแนวคูเมืองเดิมไปเป็นพื้นที่นาของตนเอง แต่ในปัจจุบันชาวบ้านได้นิยามคูเมืองเดิมที่ยังคงหลงเหลือให้เป็นแหล่งน้ำที่ใช้ประกอบพิธีกรรมการสงฆ์และพระในหมู่บ้านอีกด้วย

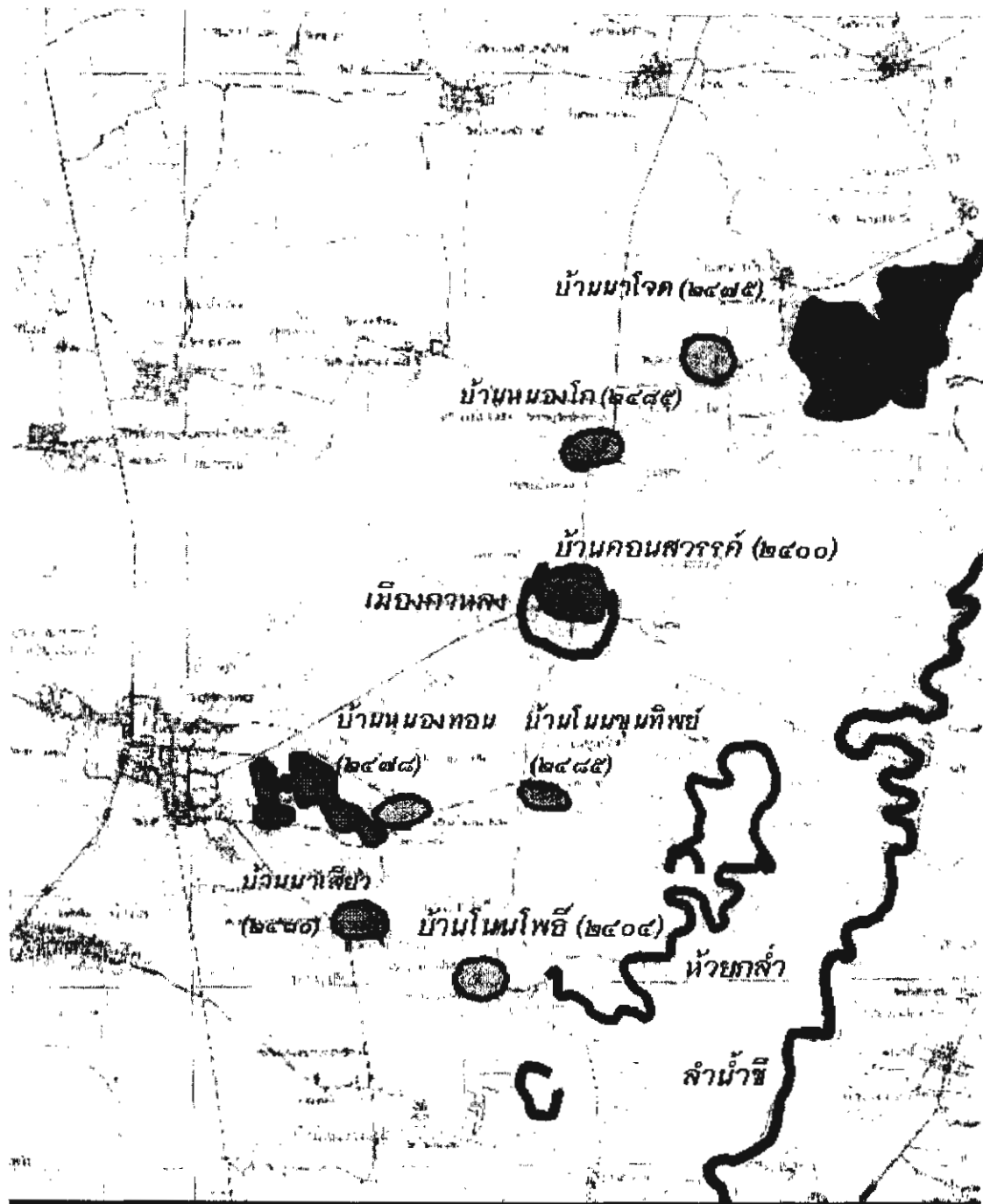
¹ จากการสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง ภายในพื้นที่ศึกษา 14 มีนาคม 2545 บริเวณบ้านวังหน้าบ้านคุณยายพร้อมเพื่อนบ้าน เช่น ยายทองผ่าน นราพงษ์(อายุ 53 ปี) ยายแพง ปรานีชล(อายุ 60 ปี) และลูกๆหลานๆ

² เดิมการสร้างพื้นที่ตอนปู่ตานี้จะเป็นการนิยามพื้นที่ป่าให้เป็นพื้นที่ของผีบรรพบุรุษ อาศัยอยู่ลูกหลานบ้านจึงต้องมีการใช้สอยอย่างระมัดระวังและดูแลเป็นอย่างดี

ลักษณะของการวิจิตรที่มีต่อพื้นที่คูเมืองหรือชุมชนที่หลงเหลืออยู่ภายในพื้นที่ก่อนที่คนกลุ่มปัจจุบันจะเดินทางเข้ามานั้น มีอยู่สองลักษณะที่ชัดเจนคือ ลักษณะที่หนึ่งเป็นการนิยามพื้นที่ให้สัมพันธ์กับความเชื่อต่าง ๆ ทั้งในความเชื่อในการสร้างอัตลักษณ์ของชุมชน ความเชื่อเกี่ยวกับความปาฏิหาริย์ หรือเรื่องราวที่เป็นตำนานเรื่องเล่าต่าง ๆ ส่วนในลักษณะที่สองเป็นการใช้สอยคูเมืองเดิมเพื่อเอื้อให้เกิดประโยชน์ทางเกษตรกรรมของคนในชุมชนและท้องถิ่น

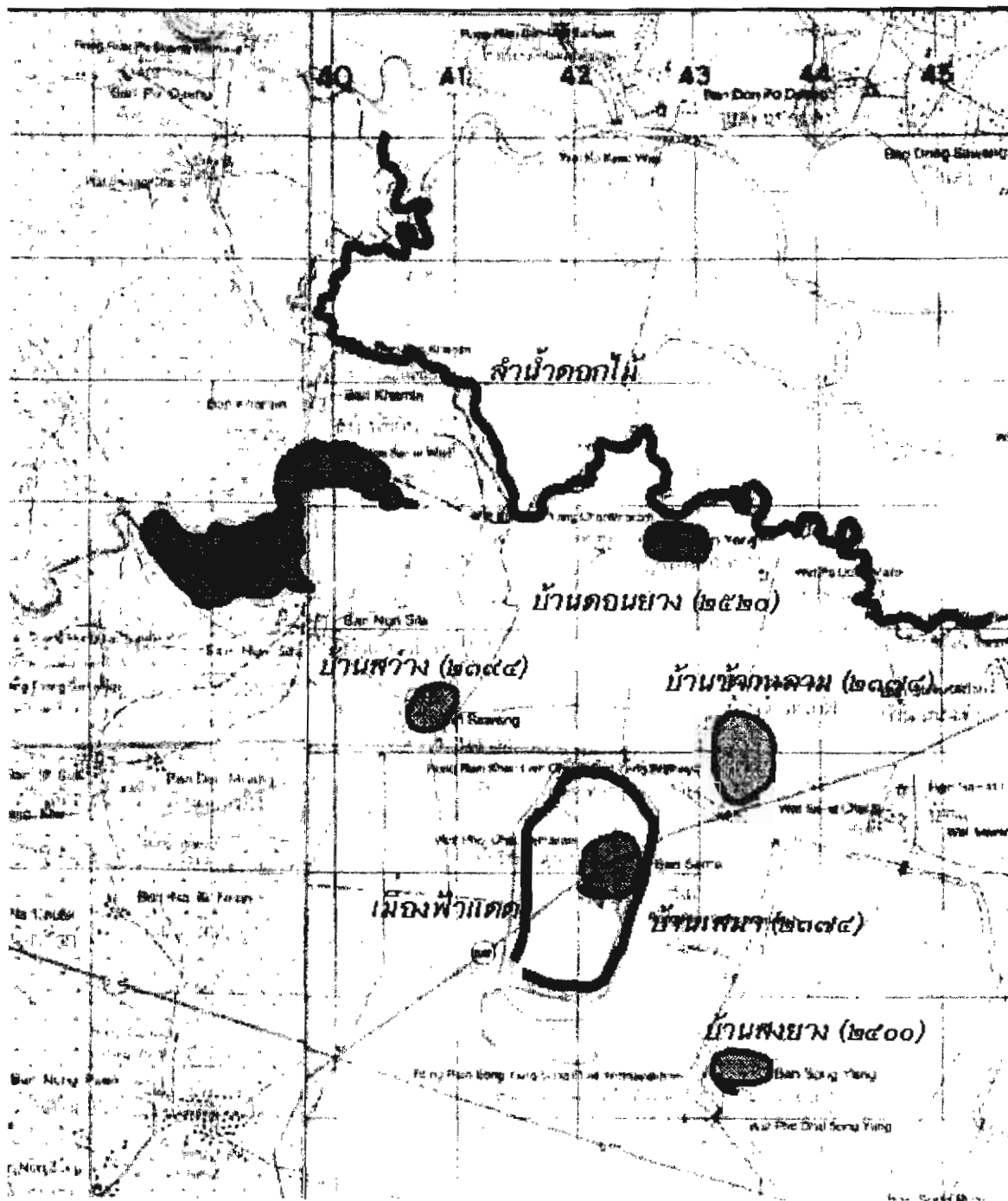
ง. การตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำที่มีโอกาสของน้ำท่วมถึงได้ เป็นที่น่าสังเกตว่าสภาพทางภูมิศาสตร์ที่ไม่เหมาะกับการตั้งถิ่นฐานเช่น พื้นที่น้ำท่วมถึงกลับมีการตั้งถิ่นฐานของคนบางกลุ่มในลุ่มน้ำชี โดยรูปแบบของการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ที่มีข้อจำกัดทางการอยู่อาศัยนี้เป็นผลเนื่องมาจากพื้นที่ที่มีทรัพยากรและสภาพทางภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมกับการตั้งบ้านเรือนถูกรอบครองโดยกลุ่มคนที่เข้ามาในพื้นที่ก่อนหน้านี้แล้ว ดังนั้นกลุ่มคนที่เข้ามาในภายหลังจึงต้องขยับออกไปหาพื้นที่อื่นๆ ซึ่งอาจจะมีศักยภาพทางทรัพยากรที่ด้อยลง แต่อย่างไรก็ตามภายใต้ข้อจำกัดเหล่านี้ชุมชนและท้องถิ่นก็จะสร้างวิธีการจัดการและการแลกเปลี่ยนทรัพยากรขึ้น โดยในกรณีศึกษาที่พบการตั้งถิ่นฐานในลักษณะนี้จะปรากฏในพื้นที่ท้องถื่นดงเมืองเตย ที่มีบ้านดอนชะยอมเป็นบ้านเรือนที่ตั้งบ้านอยู่ริมฝั่งแม่น้ำชี กลุ่มบ้านเรือนเหล่านี้จะมีการประสบกับเหตุการณ์น้ำท่วมบ่อยครั้ง แต่ท้องถิ่นก็มีวิธีการจัดการภายใต้ข้อจำกัดเกี่ยวกับเรื่องน้ำท่วมนี้โดยสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ของการแลกเปลี่ยนทรัพยากรระหว่าง “ข้าว” กับ “ปลา” ภายในท้องถิ่น ดังนั้นชุมชนในพื้นที่ที่มีโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรได้น้อยดังเช่นบ้านดอนชะยอมจึงมีสามารถดำรงตนเองอยู่ในพื้นที่นั้นๆ ได้

ภาพความสัมพันธ์ของท้องถิ่นที่อธิบายมาข้างต้นนี้เป็นเพียงมุมมองหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์เชิงบวกในการช่วยเหลือเกื้อกูลกันของผู้คนในสังคม แต่ภายใต้ความสัมพันธ์นั้นก็ยังมียุทธศาสตร์ของความขัดแย้งแฝงอยู่อีกด้วย ดังจะเห็นได้จากการสร้างมานบางๆ ที่เป็นตัวกั้นกลางระหว่างความแตกต่างทางชาติพันธุ์ เช่น การดูถูกเกี่ยวกับความเป็น “ส่วย” กับความเป็น “ลาว” แต่ภาพของความแตกต่างนั้นๆ ก็ได้ถูกกระบวนการความเป็นท้องถิ่นทำให้เจือจางลงได้ด้วยเงื่อนไขของการแลกเปลี่ยนทางทรัพยากรระหว่างกัน

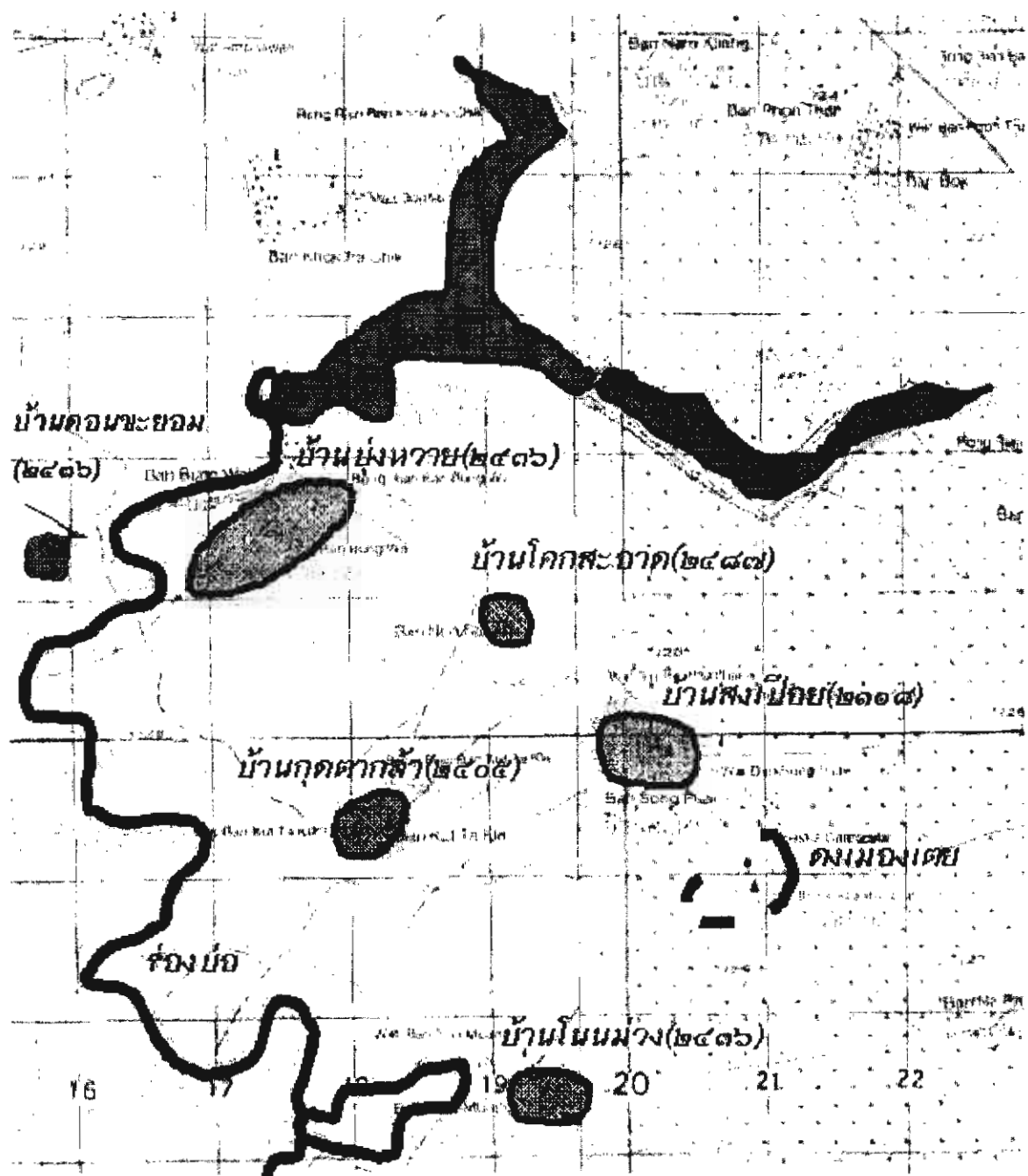
	บ้านที่ตั้งบนเมืองเดิม		บ้านที่ตั้งใกล้แหล่งน้ำขนาดใหญ่
	บ้านที่ตั้งในที่ราบลุ่มทำนา		บ้านที่ตั้งบนโคกหรือโนน

แผนที่ แสดงลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในท้องถิ่นคอนสวรรค์ที่ตามลักษณะการเข้าถึงทรัพยากร

- บ้านที่ตั้งบนเมืองเดิม
- บ้านที่ตั้งใกล้แหล่งน้ำขนาดใหญ่
- บ้านที่ตั้งในที่ราบลุ่มทำนา
- บ้านที่ตั้งบ้านในที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง
- บ้านที่ตั้งบนที่โคกหรือโนน

แผนที่แสดงลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในท้องถิ่นฟ้าแดดสงยางที่ตามลักษณะการเข้าถึงทรัพยากร

- บ้านที่ตั้งบนลุ่มน้ำเมืองเตย
- บ้านที่ตั้งใกล้แหล่งน้ำขนาดใหญ่
- บ้านที่ตั้งในที่ราบลุ่มทำนา
- บ้านที่ตั้งบ้านในที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง
- บ้านที่ตั้งบนโคกหรือโนน

แผนที่แสดงลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในท้องถิ่นดงเมืองเตยที่ตามลักษณะการเข้าถึงทรัพยากร

การจำแนก “พื้นที่” ของลุ่มน้ำชี

“พื้นที่” ซึ่งเป็นกรอบของการศึกษาในครั้งนี้จะประกอบด้วยพื้นที่ในสามลักษณะ ลักษณะที่หนึ่งคือ **“พื้นที่ทางกายภาพหรือพื้นที่จริง”** เป็นพื้นที่ที่สามารถจับต้องได้จริง มีอาณาบริเวณที่ชัดเจน และความสำคัญของพื้นที่จะอยู่ในพื้นที่นั้นๆ เช่น พื้นที่ทางทรัพยากร เป็นต้น ส่วนพื้นที่ในลักษณะที่สองคือ **“พื้นที่แบบเสมือนหรือพื้นที่ที่ถูกใช้เป็นตัวแทน”** เป็นพื้นที่ที่มีอาณาบริเวณจริงแต่บทบาทของการใช้สอยจะไม่ได้ขึ้นอยู่กับพื้นที่ทางกายภาพเป็นสำคัญแต่จะขึ้นอยู่กับมิติต่างๆที่ถูกครอบครองพื้นที่นั้นๆไว้ เช่น พื้นที่ทางการปกครอง พื้นที่ของรัฐ พื้นที่ของระบบตลาด พื้นที่ที่เป็นอัตลักษณ์ของกลุ่มคน เป็นต้น ซึ่งเรื่องราวของพื้นที่ในลักษณะเช่นนี้จะเป็สาระที่สำคัญและน่าสนใจของการศึกษาในครั้งนี้ เพราะเป็นเรื่องราวที่คาบเกี่ยวระหว่างความเป็นรูปธรรมและนามธรรมในเชิงพื้นที่ สำหรับพื้นที่ในลักษณะที่สามคือ **“พื้นที่ทางจินตนาการ”** เป็นพื้นที่ที่ไม่มีรูปธรรมที่ชัดเจนหรือมีกายภาพที่สามารถจับต้องได้ แต่จะเป็นพื้นที่ที่เกิดขึ้นจากจินตนาการของผู้คน ได้แก่ พื้นที่ในตำนาน เป็นต้น ซึ่งพื้นที่ในลักษณะเช่นนี้มักเป็นพื้นที่ที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อเป็นส่วนใหญ่

เนื้อหาต่างๆ ที่ถูกเรียบเรียงขึ้นในรายงานฉบับนี้เป็นสาระที่เกิดขึ้นจากนิยามของผู้คนในท้องถิ่นแต่ละแห่งที่มีต่อพื้นที่ทางกายภาพและพื้นที่ทางจินตนาการต่างๆ ในท้องถิ่นของตน ดังนั้นหากจะมีการจำแนกพื้นที่ต่างๆในการศึกษาครั้งนี้ก็ควรที่จะเป็นการจำแนกที่เกิดขึ้นจากกลุ่มคนในลุ่มน้ำชีเอง โดยผู้ศึกษาจะเป็นเพียงผู้วิเคราะห์และถ่ายทอดการนิยามนั้นๆ โดยเราสามารถจำแนกพื้นที่ต่างๆที่มีบทบาทในดินแดนแถบลุ่มน้ำชีได้ดังนี้

1. พื้นที่ทางทรัพยากร : “หาอยู่ หากิน ทำกิน หาแลก หาขาย”

พื้นที่หาอยู่หากินเป็นพื้นที่ทางทรัพยากรที่มีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีเป็นอย่างมากเพราะผู้คนจะพึ่งพิงทรัพยากรที่ได้จากพื้นที่ดังกล่าว อีกทั้งยังเป็นพื้นที่ที่ผู้คนในท้องถิ่นสามารถเข้ามาใช้ประโยชน์ได้ตลอดทุกเวลาและทุกฤดูกาล

พื้นที่ **“หาอยู่หากิน”** นี้ยังเป็นพื้นที่สำคัญในระดับต้นๆของกลุ่มคนในลุ่มน้ำชี เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่เกี่ยวกับปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตอันได้แก่ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัยและยารักษาโรค พื้นที่หาอยู่หากินในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีจะมีบริเวณที่สำคัญๆตามแต่ภูมิศาสตร์ของแต่ละท้องถิ่นคือ ทาม บึง แหล่งน้ำ ป่าโคก และพื้นที่เกลือ ซึ่งพื้นที่ต่างๆนั้นผู้คนในท้องถิ่นจะนิยามพื้นที่ต่างๆเหล่านั้นแตกต่างกันไปตามประโยชน์ที่ถูกนำเอาออกมาใช้

การจำแนกพื้นที่หาอยู่หากินของชาวบ้าน จะมีการแบ่งตามลักษณะทางภูมิศาสตร์อย่างง่ายๆ ออกเป็นสามลักษณะหลักๆ ลักษณะที่หนึ่งคือ**พื้นที่ในแบบสะเทินน้ำสะเทินบก** หรือกึ่งน้ำกึ่งบกซึ่งได้แก่ พื้นที่ทาม บึง หนองน้ำ กุด ชีหลง เป็นต้น โดยพื้นที่ดังกล่าวนี้จะจัดเป็นห้องครัวของท้องถิ่นที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยอาหารต่างๆ ทั้ง เห็ด ปลา ปู หอย ที่มากมาย **พื้นที่ในลักษณะนี้มีความเป็น “พื้นที่ของการหากิน” มากกว่า “ที่จะเป็นพื้นที่ของการหาอยู่”** ส่วนลักษณะที่สองคือ **พื้นที่ในที่โคกหรือโนนสูง** ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีต้นไม้ใหญ่ๆ ไม้เนื้อแข็งที่สามารถนำมาเป็นโครงสร้างบ้านเรือน และมีสัตว์ที่เป็นสัตว์ใหญ่เช่น กวาง เสือ เป็นต้น **พื้นที่ในลักษณะนี้มีความเป็น “พื้นที่ของการหาอยู่” ผสมผสาน “ที่จะเป็นพื้นที่ของการหากิน”** และลักษณะของพื้นที่สุดท้ายคือ **พื้นที่ราบลุ่ม** ที่เป็น **“พื้นที่ของการทำกิน”** โดยวัฒนธรรมการทำกิน

ของผู้คนในแถบลุ่มน้ำชีจะเป็นวัฒนธรรมแบบสังคมชาวนา ดังนั้นพื้นที่ทำกินจึงเป็นพื้นที่ “นา” เป็นส่วนใหญ่

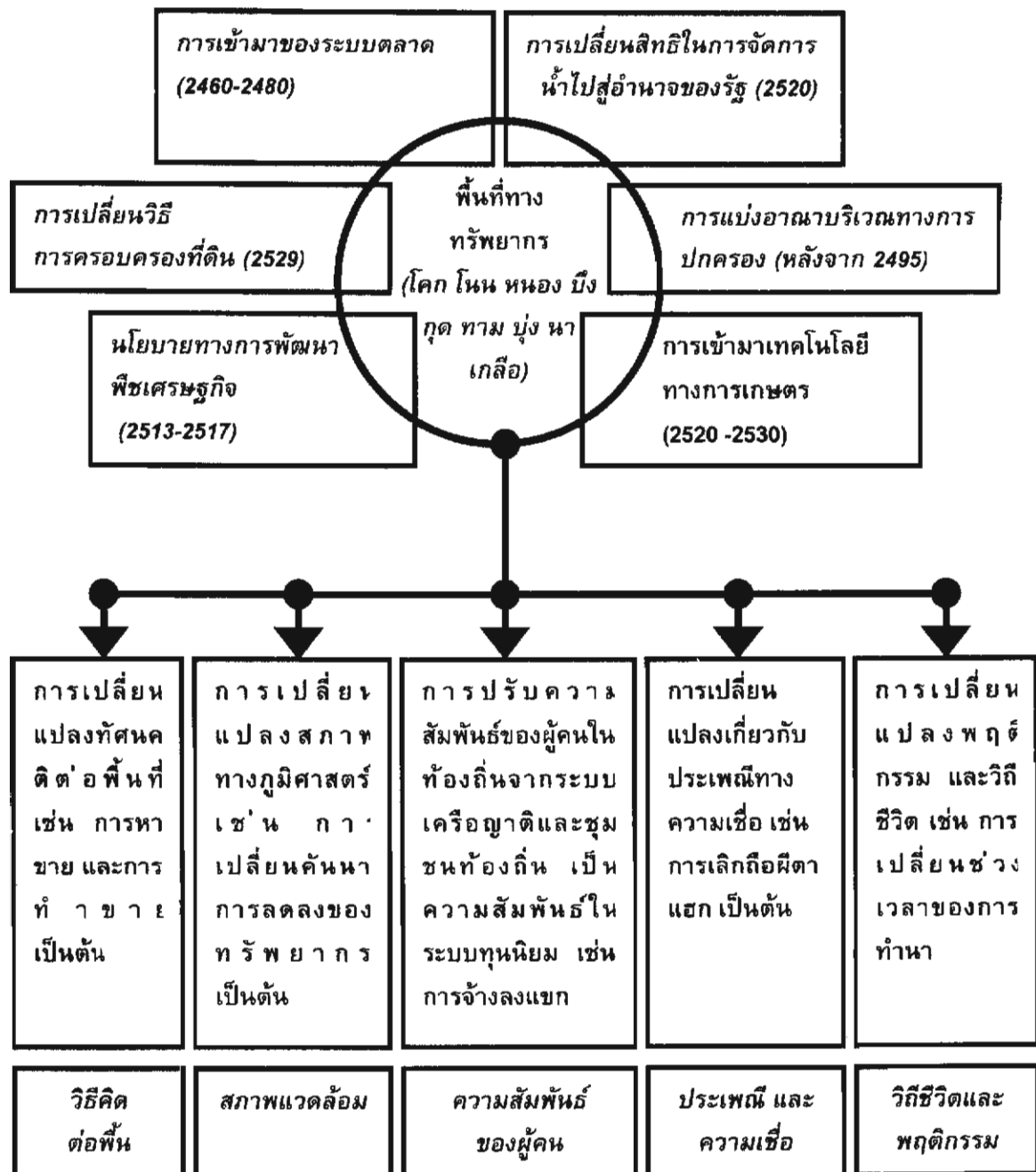
แม้ว่าการจำแนกพื้นที่ของท้องถิ่นออกเป็น “พื้นที่หาอยู่” “พื้นที่หากิน” และ “พื้นที่ทำกิน” ตามบทบาทหลักในแต่ละพื้นที่ แต่พฤติกรรมทางการใช้สอยจริงแล้วแม้ว่าบทบาทหนึ่งจะมีมากในพื้นที่หนึ่ง ๆ ก็มิได้หมายความว่าจะไม่มียุทธศาสตร์อื่น เช่น พื้นที่โคกอาจมีบทบาทหลักในการเป็นพื้นที่หาอยู่ของชาวบ้านแต่ขณะเดียวกันพื้นที่โคกก็ยังมีพืชพันธุ์บางอย่างที่สามารถใช้เป็น “อาหาร” หรืออาจกล่าวได้ว่า ในขณะที่บทบาทหลักของพื้นที่โคกอาจเป็นที่หาอยู่แต่ก็มีการซ้อนทับกันกับพื้นที่หากินเช่นกัน หรือตัวอย่างเกี่ยวกับพื้นที่ทำกินในพื้นที่นา ก็ยังมีมิติของการหากินซ้อนอยู่เช่น การหาปลา หาเก็บเห็ด ในพื้นที่นา เป็นต้น

สำหรับการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของผู้คนต่อพื้นที่ทางทรัพยากรเหล่านี้นั้นเกิดจากสาเหตุที่หลากหลาย เช่น การเข้ามาของระบบตลาด การเข้ามาของนโยบายการพัฒนาพืชเศรษฐกิจ การให้กรรมสิทธิ์การครอบครอง เป็นต้น ซึ่งประเด็นจากภายนอกเหล่านี้มีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นกับพื้นที่ไป เช่น การปรับเปลี่ยนพื้นที่นาที่เป็นแหล่งอาหารของท้องถิ่นไปเป็นพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ หรือที่ทำนาโดยคาดหวังการครอบครองและการแสวงหาประโยชน์ส่วนบุคคลเป็นสำคัญ พื้นที่หากินดังกล่าวจึงเปลี่ยนแปลงไป หรือในอีกหนึ่งตัวอย่างที่เกิดจากการเข้ามาของแนวคิดแบบตลาดที่ทำให้กลุ่มคนที่ใช้พื้นที่หนองน้ำในการหาปลาเพื่อแลกเปลี่ยนทรัพยากรในช่วงที่ชุมชนของตนไม่สามารถทำนาได้ ไปเป็นความคาดหวังทางการหาขายในพื้นที่ตลาด ความสัมพันธ์ในมิติทางสังคมของคนจึงเปลี่ยนแปลงไปด้วย เป็นต้น

การเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตเชิงพื้นที่ในแบบดังกล่าวทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ของผู้คนในท้องถิ่นไปอีกด้วย โดยแต่เดิมก่อนการเข้ามาของตลาดผู้คนจะมีความสัมพันธ์ผ่านเงื่อนไขของการพึ่งพาทรัพยากรระหว่างกัน เช่น การเอาปลาแลกข้าว การเอาเกลือแลกปลา เป็นต้น แต่เมื่อมิติของการแลกเปลี่ยนไม่ต้องอาศัยความใกล้ชิดหรือความสัมพันธ์ทางสังคมแล้ว การแลกเปลี่ยนแบบใหม่ผ่านเงินตราจึงเป็นระบบที่สร้างปฏิสัมพันธ์ของกลุ่มคนแต่ละกลุ่ม อีกทั้งการแลกเปลี่ยนด้วยวิธีการดังกล่าวยังสร้างปฏิสัมพันธ์ในวงที่กว้างขึ้น แต่ขณะเดียวกันกลับมีความสัมพันธ์ของผู้คนในการแลกเปลี่ยนน้อยลงไป

ตารางแสดงพื้นที่ทางทรัพยากรท้องถิ่นนิยามความหมายของตนเองไว้ทั้งก่อนเกิดการเปลี่ยนแปลงและหลังจากที่เกิดการเปลี่ยนแปลง

พื้นที่	ความคิดแต่เดิมของผู้คนในท้องถิ่นที่นิยามให้พื้นที่	ประเด็นที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง	ความคิดใหม่ของผู้คนในท้องถิ่นที่นิยามให้พื้นที่
โคก หรือ โนน	พื้นที่หาอยู่ ผสมผสานกับพื้นที่หากิน	-การเข้ามาของระบบตลาด (2460-2480) -การเปลี่ยนวิธีการครอบครอง (2529)	ยังคงเป็นพื้นที่หาอยู่ผสมผสานกับพื้นที่หากินอยู่เช่นเดิม แต่มีปรากฏของลักษณะของการหาอยู่ด้วย นอกจากนี้ยังมีการปรับเปลี่ยนสิทธิ์ทางการครอบครองจากสิทธิ์ของชุมชนไปสู่สิทธิ์ของสาธารณะที่มีการจัดการโดยรัฐ
หนอง กุด และ บึง	พื้นที่หากิน	-การเข้ามาของระบบตลาด (2460-2480) -การแบ่งอาณาบริเวณทางการปกครอง (หลังจาก 2495)	ยังคงเป็นพื้นที่หากินของชุมชนและท้องถิ่นอยู่แต่ในหนองน้ำที่เป็นการครอบครองระดับชุมชนจะมีการ “ขายหนอง” ให้พ่อค้าจากภายนอกมาจับปลาในหนองเป็นการเหมามาขายไป (ช่วงประมาณ 2520)
ทาม และ ป่ง	พื้นที่หากิน	-การเข้ามาของระบบตลาด (2460-2480) -นโยบายทางการพัฒนาพืชเศรษฐกิจ (2513-2517) -การเปลี่ยนวิธีการครอบครอง (2529)	ยังคงเป็นพื้นที่หากินของชาวบ้านอยู่แต่มีการบุกรุกเพื่อการครอบครองสิทธิ์และการแสวงหาผลประโยชน์เชิงปัจเจกบุคคลจากการปลูกพืชเศรษฐกิจ ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรจึงลดน้อยลง ประกอบกับสภาพทางภูมิศาสตร์ของทามและป่งจึงได้เปลี่ยนแปลงไป เช่น การเปลี่ยนทางน้ำเนื่องจากการกั้นคันนาเป็นต้น
เกลือ	พื้นที่หากินผสมผสานกับพื้นที่ของการหาแลก	-การเข้ามาของระบบตลาด (2460-2480)	เกิดการเปลี่ยนวิธีคิดจากพื้นที่ทางการหากินและหาแลกเป็นพื้นที่ทางการทำกินและทำขาย แต่ยังคงมีบางพื้นที่ที่เป็นแหล่งทำเกลือขนาดเล็กๆที่ยังคงใช้พื้นที่ในลักษณะของการแลกเปลี่ยนอยู่
นา	พื้นที่ทำกิน แต่ยังเปิดโอกาสให้ผู้อื่นเข้ามาหากินได้ เช่น การเขามาจับปลาในหาของตนเองได้ เป็นต้น ประกอบกับมีความสัมพันธ์ของระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานผ่านการลงแขก	-การเข้ามาของระบบตลาด (2460-2480) -การเปลี่ยนวิธีการครอบครอง (2529) -การเข้ามาเทคโนโลยีทางการเกษตร (2520 - 2530) -การเปลี่ยนสิทธิในการจัดการน้ำไปสู่อำนาจของรัฐ (2520)	ยังคงเป็นพื้นที่ทางการทำกินอยู่แต่ไม่มีการเปิดโอกาสให้ผู้อื่นเข้ามาหากินเช่นเดิม นอกจากนี้ยังมีความคิดทางการ “ทำขาย” เกิดขึ้นในพื้นที่นา ประกอบกับการเปลี่ยนแปลงระบบแรงงานในพื้นที่ที่แต่เดิมพึ่งการลงแขกแบบดั้งเดิมไปเป็นการพึ่งเทคโนโลยีและการลงแขกแบบการว่าจ้าง

แผนผังแสดงความสัมพันธ์ระหว่างประเด็นที่ก่อให้เกิดการปรับเปลี่ยนและเปลี่ยนแปลงต่อพื้นที่ทางศรัทธา ซึ่งส่งผลให้เกิดเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆต่อท้องถิ่น

2. พื้นที่ทางความเชื่อและศาสนา : “การผสมผสานระหว่างผีกับพุทธ”

พื้นที่ทางความเชื่อและศาสนาจะเป็นพื้นที่ที่เกิดขึ้นภายหลังจากที่ชุมชนได้ก่อตัวขึ้นระยะหนึ่ง หลังจากการจัดการกับพื้นที่ทำกินจนเริ่มเรียบร้อยมากขึ้น ประกอบกับชุมชนเริ่มมีผู้คนมาอยู่ร่วมกันมากขึ้น บทบาทของพื้นที่ที่เกิดจากคติความเชื่อของท้องถิ่นและชุมชนจึงก่อตัวขึ้น ในการสร้างพื้นที่ทางศาสนานั้นกลุ่มคนในวัฒนธรรมแบบล้านช้างในพื้นที่ลุ่มน้ำชีจะนับถือศาสนาแบบพุทธ พื้นที่ในรูปแบบของ “วัด” จึงเป็นภาพตัวแทนคติความเชื่อของท้องถิ่น

วิถีชีวิตของชุมชนในลุ่มน้ำชีเกี่ยวกับพื้นที่ทางศาสนานั้น จะมีการแยกพื้นที่แต่ละส่วนให้สัมพันธ์กับบทบาทและหน้าที่ของผู้ประกอบกิจกรรมในพื้นที่นั้นๆ การแยกพื้นที่ในการประกอบกิจของสงฆ์ออกจากพื้นที่ในการทำกิจวัตรของผู้คนจะเป็นสิ่งที่เห็นได้อย่างเด่นชัด โดยพื้นที่ในการประกอบกิจของสงฆ์คือ **“พื้นที่แบบสิม”** ส่วนพื้นที่ในการทำกิจของชาวบ้านจะเป็น **“พื้นที่ในแบบศาลาวัด”** ดังที่เราได้เห็นตัวอย่างของพื้นที่ดังกล่าวในท้องถิ่นฟ้าแดดสงยาง ตามคำที่ตาประภาส เครือวัลย์ ได้เล่าให้ฟังว่า³ “บ้านข้าวหลามมีสิม น้ำ โปสธน้ำ แต่ก่อนพิธีกรรมเมื่อมีการรับกฐินแล้ว ท่านว่าต้องไปลงสิม พระท่านไปลงสิม พิธีก็บู้จัก รับมหากฐินแล้วก็ไปลงสิม และในวันเข้าพรรษาก็ลงสิม เดียวนี้ไปโปสธบ้านเสมา เป็นกิจของสงฆ์เท่านั้นที่ลงสิมน้ำ ชาวบ้านนี้ไม่ได้เข้าไปใช้ วันแปดค่ำ สิบห้าค่ำ ข้างแรมก็ลงสิม เวลาบ้านไหนบ่มีสิมน้ำก็ต้องไปลงสิมบก พระท่านได้ไปลงสิมไปสวด เจริญตอนกลางเวณเลย ฉันทเพลก็ลงเลย แต่ลงไปเข็ดหยั่งกับบู้”

การใช้พื้นที่ทางศาสนาของท้องถิ่นในลุ่มน้ำชียังปรากฏลักษณะที่เป็นเอกลักษณ์ที่ชัดเจนอีกประการ คือ การซ้อนทับของมิติทางในความรู้สึกในความเป็นเจ้าของร่วมกันทั้งในระดับชุมชน ท้องถิ่นและที่กว้างกว่าระดับท้องถิ่น โดยบทบาทของพื้นที่ของสิมจะมีบทบาทในระดับชุมชน ส่วนการนับถือและศรัทธาต่อพระสงฆ์และพระพุทธรูปจะเป็นความรู้สึกร่วมทั้งตั้งแต่ระดับของชุมชนจนถึงระดับของท้องถิ่น ส่วนพื้นที่แบบธาตุหรือพระธาตุนั้นจะเป็นความรู้สึกร่วมกันในระดับกว้างกว่าท้องถิ่น โดยการสร้างความรู้สึกร่วมกันผ่านพื้นที่ทางศาสนาทั้งสามระดับนี้เป็นวิธีเชื่อมโยงผู้คนเข้าหากันและเกิดโอกาสในการพบเจอกันมาช้านานแล้ว แต่เมื่อเกิดประเด็นทางการเปลี่ยนแปลงหลายอย่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ การแบ่งอาณาเขตทางการเมืองการปกครอง ซึ่งทำให้ความรู้สึกในความเป็นเจ้าของร่วมของคนเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไป⁴ โดยความรู้สึกที่มีต่อความศรัทธายังคงเหมือนเดิมแต่ความรู้สึกในความเป็นเจ้าภาพงานบุญและผลประโยชน์ที่ได้ทำให้เกิดความรู้สึกที่แตกต่างในความเป็นเจ้าของร่วมในพื้นที่เปลี่ยนแปลงไป

พื้นที่ทางความเชื่อในอีกลักษณะหนึ่งของกลุ่มคนในลุ่มน้ำชีคือ พื้นที่ทางความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือ **“ผี”** โดยพื้นที่ในลักษณะเช่นนี้จะเป็อาณาบริเวณที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของผู้คนในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2440 เป็นอย่างมาก วิถีชีวิตเกี่ยวกับพื้นที่ของผีที่ใกล้ชิดกับชุมชนมากที่สุดจะเป็น **“พื้นที่เกี่ยวกับผีบรรพบุรุษ”** ซึ่งการสร้างพื้นที่นี้ขึ้นมาชนชุมชนจะต้องยึดโยงกับกลุ่มสังคมเดิมของตน โดยการอัญเชิญผีบรรพบุรุษจากบ้านเดิมของตนมาอาศัยอยู่ในพื้นที่ตอนปูตาใหม่ในบ้านใหม่ที่ตนเองตั้งขึ้น⁵ ในพื้นที่แห่งผีบรรพบุรุษดังกล่าวจะเป็นพื้นที่ที่อาศัย **“กระจำ”** หรือ **“เฒ่าจำ”** เป็นตัวกลางในการเชื่อมโยงระหว่างคนกับผี

ความเชื่อเกี่ยวกับผีทำให้เกิดพื้นที่ต่างอีกหลายพื้นที่ เช่น พื้นที่ป่าช้า พื้นที่บูชาผีฟ้าผีดิน เป็นต้น พื้นที่แบบป่าช้านั้นก็จะมีการแบ่งพื้นที่เกี่ยวกับประเภทของผีเช่นกัน การแยกพื้นที่ของผีที่ตายปกติตามความเชื่อของผู้คนในท้องถิ่นออกจากผีที่ตายจากสาเหตุอันไม่ปกตินั้น นับเป็นการสร้างพื้นที่ทางความเชื่อที่สัมพันธ์กับจินตนาการในเรื่องราวเกี่ยวกับวิญญาณในแบบต่างๆ นอกจากการสร้างพื้นที่ให้แตกต่างกันออกไปแล้ว ชาวบ้านยังมีการสร้างพิธีกรรมที่แตกต่างกันออกไปในพิธีการส่งวิญญาณตามแต่ประเภทของการตาย พื้นที่แห่งการส่งวิญญาณตามความเชื่อของกลุ่มคนในลุ่มน้ำชีจะแบ่งออกเป็นพื้นที่ของผีปกติกับพื้นที่ของผีที่ตายแบบตายโหง ตายท้องกลมและการตายของเด็ก ออกจากกัน

³ สัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง วันที่ 16 ธันวาคม 2544 ในบ้านคุณตาประภาส เครือวัลย์ (อายุ 79 ปี) ณ บ้านข้าวหลาม

⁴ โดยเฉพาะกลุ่มคนที่อยู่ในช่วงอายุ 40 ปีลงมา

⁵ เป็นที่น่าสังเกตว่าวิถีชีวิตของคนกลุ่มไทลาวจะยึดติดกับเครือญาติแบบเดิมเสมอคงจะเห็นได้จากการเชิญผีบ้านตามไปด้วยเสมอๆ เมื่อมีการตั้งถิ่นฐานในที่ใหม่

สำหรับพื้นที่สุดท้ายเกี่ยวกับเรื่องราวการนับถือ “ผี” ที่จะขอกกล่าวถึงคือ “พื้นที่ของการบูชาผีฟ้าผี แถน” ที่เป็นผีที่ชาวบ้านเชื่อว่ามีอำนาจในการควบคุมเกี่ยวกับฟ้าและฝน โดยชาวบ้านจะต้องจุดบั้งไฟเพื่อ บูชาผีดังกล่าว พื้นที่ของผีในลักษณะเช่นนี้ในบางท้องถิ่นก็มีการโยงใยให้สัมพันธ์กับองค์ประกอบทางกาย ภาพของท้องถิ่น แต่บางแห่งก็ไม่ ดังเช่นในท้องถิ่นฟ้าแดดสงยางมีการนิยามเอาพระธาตุยาคูมาเป็น สัญลักษณ์ที่เกี่ยวกับการบูชาแถน แต่ในท้องถิ่นอื่นๆ ก็ไม่พบการนำเอาความเชื่อดังกล่าวมาสัมพันธ์กับองค์ ประกอบทางกายภาพหรือพื้นที่กายภาพอื่นๆ

การกล่าวถึงเรื่องราวของ “พื้นที่แบบผีและพุทธ” ที่กล่าวมาแล้วนั้น ยังมีความน่าสนใจว่า ชาว บ้านในท้องถิ่นแถบลุ่มน้ำชีไม่ได้มีการแยกขาดระหว่างพื้นที่ของผีและพุทธ แต่กลับพบว่า พื้นที่ทางความ เชื่อแต่ละแห่งจะมีการผสมผสานความคิดแบบผีและพุทธไปด้วยกันอย่างกลมกลืน เช่น ในพิธีการบูชาผีฟ้าผี แถนที่อาศัยพระสงฆ์ในการประกอบพิธี หรืออย่างพื้นที่ของการส่งวิญญาณของผีแบบป่าช้าก็ต้องให้พระสงฆ์ เป็นผู้ประกอบกิจดังกล่าว เป็นต้น ดังนั้นในวิถีคิดเกี่ยวกับพื้นที่ทั้งทางผีและทางพุทธของชาวบ้านนั้นไม่ได้ แยกขาดออกจากกันหรือมีโอเนียงไปทางด้านใดมากกว่ากันเลย

ลักษณะที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ทางความเชื่อท้องถิ่นยังมีวิถีคิดบางอย่างที่น่าสนใจเกี่ยวกับ “การนำ เอาองค์ประกอบทางกายภาพหรือพื้นที่เดิมของเมืองมาผนวกกับเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของชุมชน คติทางความเชื่อ และตำนานท้องถิ่นต่าง ๆ” การนำเอาลักษณะทางกายภาพเหล่านี้มากลับมาใช้ ใหม่โดยนิยามใหม่ที่เกิดขึ้นจากผู้คนในชุมชนเป็นประเด็นที่น่าค้นหาเป็นอย่างมาก ตัวอย่างที่เราพบในพื้นที่ ที่ศึกษาเช่น ท้องถิ่นคอนสวรรค์พบว่าชุมชนได้นิยามพื้นที่ศาลาเดิมของชุมชนให้สัมพันธ์กับเรื่องราวทาง ประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการเดินทางของเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ในการเดินทางผ่านพื้นที่ ในปี พ.ศ.2369 ตรง กับรัชสมัยของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว⁶ อีกทั้งยังมีการสร้างเป็นงานบุญประเพณีการเลี้ยง “บุญศาลา” เพื่อบันทึกเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ไว้กับพื้นที่จริงโดยใช้วิธีการเล่าเรื่องผ่านงานบุญประเพณี หรืออย่าง เช่นในบริเวณวัดกลางบ้านที่ชาวบ้านนำเอาหินใหญ่(ที่คาดว่าจะเป็นศิ่วะสิงค์) มาเป็นบือบ้านหรือโงบ้าน โดย ตั้งไว้กลางลานวัด ส่วนในพื้นที่ท้องถื่นฟ้าแดดสงยางจะพบว่าชาวบ้านได้นิยามเอาหินบนต้นยางมาผนวกกับ ตำนานการสร้างพระธาตุพนมและสร้างเป็นงานสงกรานต์น้ำต้นยาง และนอกจากนี้ยังมีการนิยามองค์พระธาตุเดิม ที่มาแต่สมัยของอารยธรรมทวารวดีให้สัมพันธ์กับคติความเชื่อในการบูชาผีฟ้าผีแถนรวมทั้งบันทึกเรื่องราว ผ่านงานประเพณีอีกด้วย

กระบวนการนำเอาตำนานผนวกกับพื้นที่ทางกายภาพและสร้างเป็นงานประเพณี

⁶ สุทธิ เหล่าฤทธิ. 2545. ประวัติเมืองชัยภูมิ. ด้านสุทธาการพิมพ์. กรุงเทพฯ. หน้า 82

นอกจากท้องถิ่นจะมีการนิยามพื้นที่ทางกายภาพให้ก่อเกิดความสัมพันธ์กับมิติทางประวัติศาสตร์ ความเชื่อ ความสัมพันธ์ทางสังคมแล้ว ผู้คนภายในท้องถิ่นยังได้มีการสร้างพื้นที่ในแบบของนามธรรมที่ไม่สามารถมองเห็นได้ด้วยตาเพียงแต่สามารถสัมผัสได้ด้วยความรู้สึก เช่น “พื้นที่ทางจินตนาการ” พื้นที่ลักษณะเช่นนี้เป็นพื้นที่ที่ผู้คนใช้ระบายออกทางจินตนาการ หรือ แม้แต่ใช้โต้ตอบความไม่เป็นธรรมที่เกิดขึ้นตามความคิดของท้องถิ่น และเป็นพื้นที่ระบายสับสนของคติทางความเชื่อให้เกิดขึ้นภายในท้องถิ่น

ตัวอย่างที่สามารถหยิบยกมาอธิบายได้ก็คือ การสร้างพื้นที่ทางจินตนาการเกี่ยวกับ “พื้นที่ทางงานบุญบังไฟ” โดยพื้นที่แบบนี้ในบางแห่งก็มีการนิยามให้เข้ากับองค์ประกอบทางกายภาพของท้องถิ่น แต่บางพื้นที่ก็ไม่ พื้นที่แบบนี้เป็นพื้นที่ที่ไม่มีจริงทางกายภาพแต่เป็นอุดมการณ์ที่เกี่ยวข้องกับคติในการเคารพผีของท้องถิ่น รวมทั้งเป็นพื้นที่ร่วมของท้องถิ่นผ่านงานประเพณี ซึ่งเครือข่ายของความสัมพันธ์ผ่านพื้นที่งานบุญแบบนี้ไม่สามารถคาดเดาจากพื้นที่ทางกายภาพได้เลย

สำหรับท้องถิ่นแล้วพื้นที่ในแบบจินตนาการของท้องถิ่นจะไม่ได้มีแต่เฉพาะเพื่อสร้างความสัมพันธ์กันภายในท้องถิ่นแต่เพียงเท่านั้น สำหรับในบางท้องถิ่นยังมีไว้เพื่อโต้ตอบความไม่เป็นธรรมบางอย่างตามความคิดของชาวบ้านเช่น การนิยามพื้นที่ที่เป็นเขื่อนให้เป็นเมืองในตำนานที่พ่ายแพ้สงคราม การนิยามพื้นที่บางแห่งให้ขัดแย้งกับข้อมูลของหน่วยงานราชการที่ท้องถิ่นไม่เห็นด้วยกับความคิด เป็นต้น การใช้จินตนาการเหล่านี้เป็นภาพของการโต้ตอบทางความคิดระหว่างคนท้องถิ่นกับความคิดอื่นๆ ซึ่งเป็นเรื่องราวที่ผู้ศึกษาข้อมูลท้องถิ่นต้องให้ความใส่ใจเพื่อที่จะทำให้สามารถมองเห็นความขัดแย้งที่แฝงอยู่ในพื้นที่นั้นๆ ได้ดียิ่งขึ้น

การสร้างพื้นที่ของความเชื่อและศาสนาภายในท้องถิ่นนั้นนอกจากจะเป็นพื้นที่ของการแสดงออกทางความเชื่อของผู้คนแล้ว ยังมีบทบาทในการเป็น “พื้นที่แสดงตัวตนของกลุ่ม” ที่บอกเล่าเรื่องราว ที่มารวมถึงสร้างความสัมพันธ์กับถิ่นฐานที่ตนเองเคลื่อนย้ายจากมา วิธีการสร้างพื้นที่เหล่านั้นนั้นเป็นการเชื่อมโยงมิติในอดีตของชุมชนให้เข้ากับมิติปัจจุบันของชุมชนอันจะนำไปสู่กระบวนการสร้างความเป็นท้องถิ่นต่อไป กล่าวคือ การสร้างพื้นที่ทางความเชื่อหลายๆแห่งจะเป็นการนำเอาอดีตของกลุ่มคนนั้นๆมาผูกไว้กับพื้นที่ปัจจุบันที่คนกลุ่มนั้นๆตั้งถิ่นฐานอยู่ แต่หลังจากนั้นพื้นที่ดังกล่าวก็จะเป็นตัวกลางหรือศูนย์กลางในการสร้างความสัมพันธ์ให้กับคนในท้องถิ่นที่มาจากหลายๆแห่งให้มีความเป็นท้องถิ่นเดียวกันขึ้นมาอีก

ตารางแสดงพื้นที่ความเชื่อและศาสนาของท้องถิ่นที่ถูกนิยามความหมายโดยคนในท้องถิ่นไว้ทั้งก่อนเกิดการเปลี่ยนแปลงและหลังจากที่เกิดการเปลี่ยนแปลง

พื้นที่	ความคิดแต่เดิมของผู้คนในท้องถิ่นที่นิยามให้พื้นที่	ประเด็นที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง	ความคิดใหม่ของผู้คนในท้องถิ่นที่นิยามให้พื้นที่
บุญบังไฟ	พื้นที่ทางประเพณีที่สร้างความสัมพันธ์ของคนทั้งในระดับชุมชนท้องถิ่นและเชื่อมโยงไปถึงระดับผีฟ้าผีดิน เพื่ออำนวยความสะดวกสมบุญให้แก่พื้นที่	-ความคิดแบบการแข่งขันและการพนันของคนในท้องถิ่น (ประมาณ 2520) -การแบ่งอาณาบริเวณของหมู่บ้านที่ชัดเจน (2529)	ยังคงเป็นพื้นที่ทางประเพณีที่สร้างความสัมพันธ์ของคนทั้งในระดับชุมชนท้องถิ่นและเชื่อมโยงไปถึงระดับผีฟ้าผีดิน เพื่ออำนวยความสะดวกสมบุญให้แก่พื้นที่ แต่มีแนวคิดเกี่ยวกับการแข่งขันการพนันที่มากขึ้น
ดอนปู่ตา	พื้นที่ทางวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงผู้คนในท้องถิ่นที่เกิดการตั้งถิ่นฐานใหม่เข้ากับท้องถิ่นเดิมที่ผู้คนย้ายถิ่นฐานมา	-การแบ่งอาณาบริเวณของหมู่บ้านที่ชัดเจน (2529) -ความรู้สึกร่วมของชุมชนเกี่ยวกับเรื่องความมั่งคั่งสมบุญ (ก่อน 2500)	การแยกพื้นที่ดอนปู่ตาออกไปตามหมู่บ้านต่างๆ จนทำให้เกิดความรู้สึกของความเป็นหมู่บ้านที่ชัดเจนขึ้น

ตารางแสดงพื้นที่ความเชื่อและศาสนาของท้องถิ่นที่ถูกนิยามความหมายโดยคนในท้องถิ่นไว้ทั้งก่อนเกิดการเปลี่ยนแปลงและหลังจากที่เกิดการเปลี่ยนแปลง

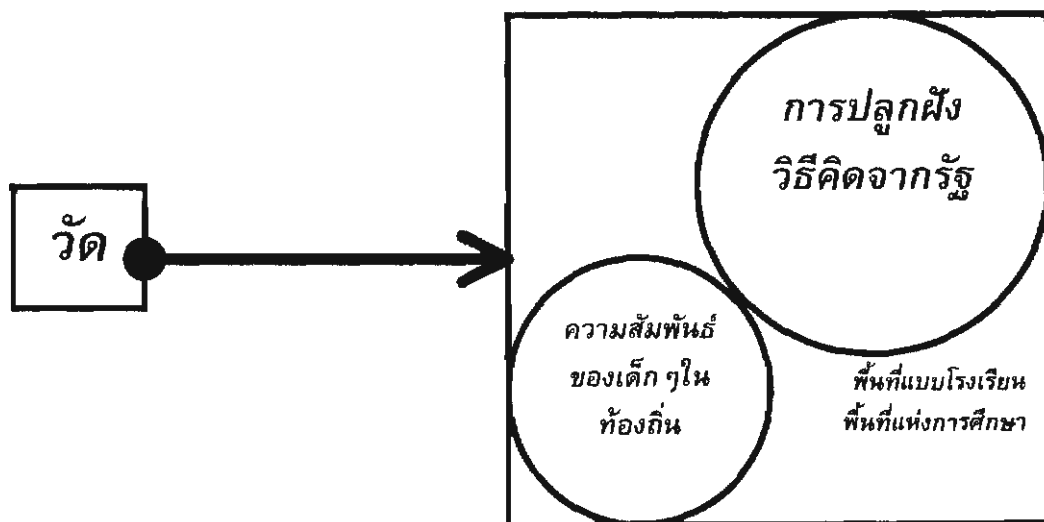
พื้นที่	ความคิดแต่เดิมของผู้คนในท้องถิ่นที่นิยามให้พื้นที่	ประเด็นที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง	ความคิดใหม่ของผู้คนในท้องถิ่นที่นิยามให้พื้นที่
ลิม	พื้นที่ประกอบกิจของสงฆ์	-การสร้างแบบมาตรฐานของกรรมศาสนา (ประมาณ 2520)	ชาวบ้านบางกลุ่มที่อายุน้อยกว่า 30 ปี สงมาเริ่มเปลี่ยนชื่อเรียกเป็น “อุโบสถ” เช่นภาคกลาง รวมทั้งมีการใช้สอยในกิจของฆราวาสรวมกับสงฆ์ อีกทั้งบางแห่งผู้หญิงก็สามารถใช้สอยได้เช่นกัน
ศาลาวัด	พื้นที่ประกอบกิจของสงฆ์กับฆราวาส	ไม่มีการเปลี่ยนแปลง	พื้นที่ประกอบกิจของสงฆ์กับฆราวาส
พระสงฆ์ หรือ พระพุทธรูป	พื้นที่ที่สร้างความรู้สึกร่วมกันของคนทั้งในระดับชุมชนและท้องถิ่น เช่น เครือข่ายของพระอุปัชฌาย์ เครือข่ายพระพุทธรูปองค์สำคัญๆ เป็นต้น	-การปรับเปลี่ยนวิธีคิดจากกรรมศาสนา (ก่อน 2500) -การแบ่งอาณาบริเวณของหมู่บ้านที่ชัดเจน (2529)	เกิดการนับถือพระสงฆ์ในรูปแบบของเกจิอาจารย์ที่ไม่อ้างอิงกับพื้นที่ทางกายภาพมากขึ้น อีกทั้งเกิดความรู้สึกในความเป็นเจ้าของอันเนื่องมาจากการมีเจ้าภาพงานบุญ ซึ่งทำให้เกิดความรู้สึกที่ขัดแย้งของคนในท้องถิ่น
ธาตุ หรือ พระธาตุ	พื้นที่ที่สร้างความสัมพันธ์ของผู้คนทั้งในระดับชุมชน ท้องถิ่นและกว้างกว่าท้องถิ่น นอกจากนี้ในบางพื้นที่ยังพบการผสมผสานกับความคิดเรื่องผีแทน	-การแบ่งอาณาบริเวณของหมู่บ้านที่ชัดเจน (2529) -วิธีการคิดแบบผลกำไรเป็นที่ตั้ง (2530)	ธาตุขนาดเล็กบางแห่งปรับเปลี่ยนไปเป็นการครอบครองเฉพาะของชุมชน ส่วนธาตุขนาดใหญ่ในหลายๆพื้นที่เกิดความคิดต่อพื้นที่ที่ผสมผสานความเชื่อเข้ากับมิติของทุนนิยมที่มองเห็นผลกำไรจากการจัดงานประเพณีรวมไปกับการงานบุญ
ผ้าป่า	พื้นที่ทางประเพณีที่สร้างความสัมพันธ์ภายในท้องถิ่น	-การออกบ้านของลูกหลานบ้านไปทำงานในเมืองใหญ่ และต่างประเทศ (2510)	เป็นพื้นที่ที่เชื่อมโยงระหว่างชุมชนกับลูกหลานบ้านที่ออกไปทำงานในที่ต่างๆ โดยใช้งานบุญผ้าป่าเป็นศูนย์กลาง
ป่าช้า	พื้นที่ทางพิธีกรรมทางความเชื่อที่ผสมผสานกับจินตนาการในเรื่องผี	-การสร้างแบบมาตรฐานของกรรมศาสนา (2520 - 2530)	การเปลี่ยนพื้นที่งานศพแบบป่าช้ามาเป็นการเผาแบบ “เมรุ” ทำให้พิธีกรรมต่างๆหายไป

3. พื้นที่ทางการใช้สอย

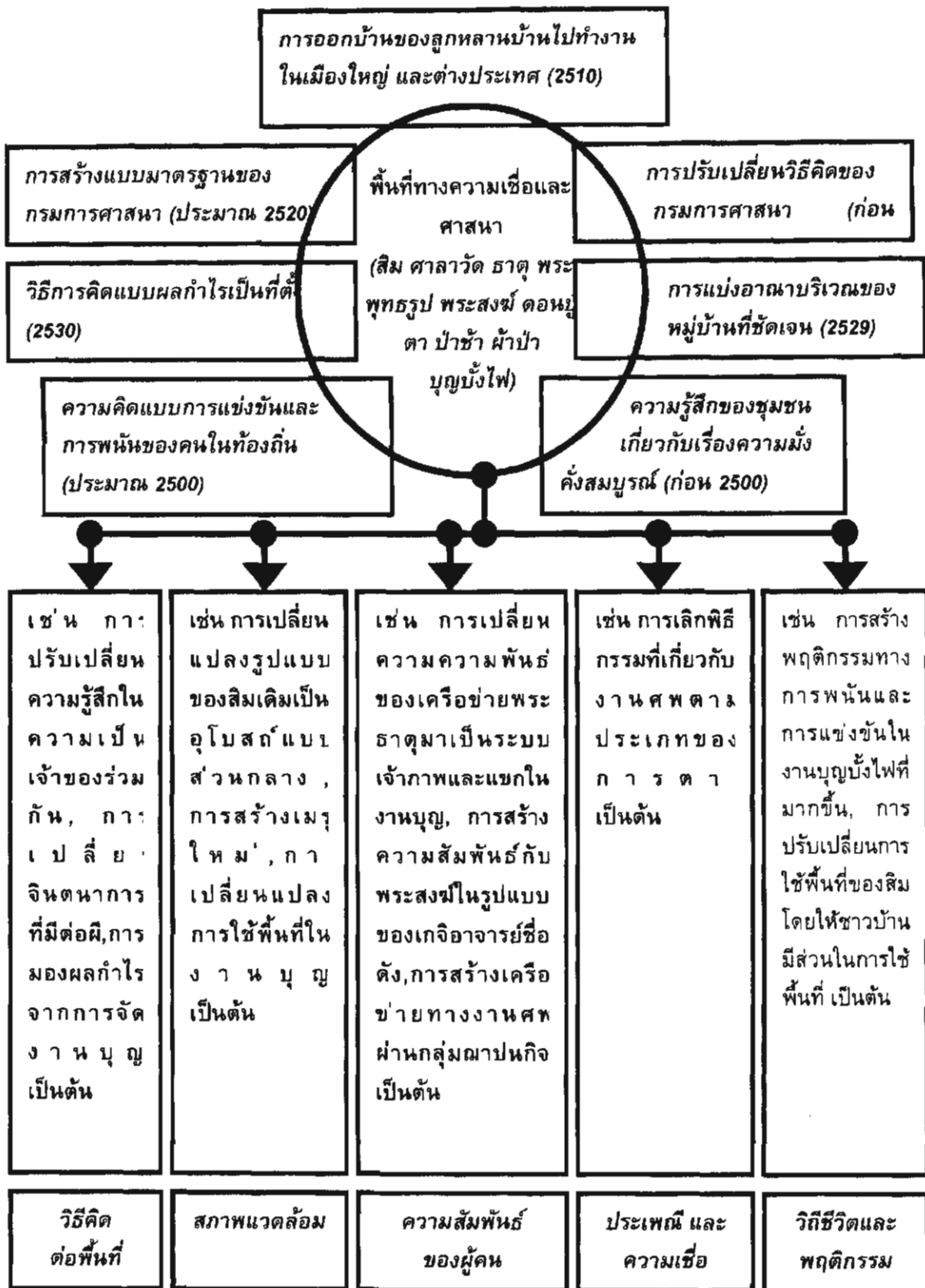
เป็นพื้นที่ทางกายภาพที่ผู้คนในท้องถิ่นมองเห็นเป็นพื้นที่ในการใช้ประโยชน์ภายในพื้นที่หรือระหว่างพื้นที่ การเข้ามามีบทบาทของพื้นที่ในลักษณะเช่นนี้จะเข้ามามีบทบาทในช่วงประมาณปี พ.ศ. 2500 (อาจมากกว่าหรือ น้อยกว่าไม่เกิน 10 ปี ในแต่ละท้องถิ่น) ตัวอย่างของพื้นที่แห่งการใช้สอยเหล่านี้จะแก่ พื้นที่แบบโรงเรียน ตลาด อนามัย ที่ทำการบริหารขององค์การบริหารส่วนตำบล เป็นต้น โดยกลุ่มคนที่นำพาหรือสร้างพื้นที่เหล่านี้ให้กับชุมชนก็มีแตกต่างกันออกไปตามแต่ละท้องถิ่นและแต่ละช่วงของเวลา

พื้นที่แบบโรงเรียน เป็นพื้นที่ที่มีผลต่อวิถีชีวิตของผู้คนในท้องถิ่นเป็นอย่างมาก โดยแต่เดิมในช่วงเวลาประมาณก่อน ปีพ.ศ. 2460 พื้นที่ของโรงเรียนจะเป็นพื้นที่ที่ถูกสร้างคิดภายในท้องถิ่นโดยในบางท้องถิ่นก็เป็นพื้นที่ที่แยกขาดออกจากวัด บางแห่งก็ไม่ โดยโรงเรียนในช่วงเวลาดังกล่าวนั้นยังเป็นพื้นที่ที่ถูกนิยามให้เป็น **“พื้นที่แห่งการศึกษา”** ของเด็กภายในชุมชนและท้องถิ่น ต่อมาในช่วงประมาณหลังจากปี พ.ศ. 2464 เป็นต้นมาพื้นที่ของโรงเรียนเริ่มที่จะมีการจัดการจากภาครัฐมากขึ้นการสร้างหลักสูตรการสร้างวิธีคิดต่าง ๆ จึงถึงปลูกฝังลงในความคิดของผู้คนในท้องถิ่นตั้งแต่วัยเด็ก พื้นที่แบบโรงเรียนจึงกลายเป็นพื้นที่แห่งการเรียนรู้แต่เป็นกระบวนการการเรียนรู้แบบสร้างค่านิยมบางอย่างที่รัฐต้องการที่จะสร้างขึ้น ซึ่งปรากฏการณ์ดังกล่าวได้มาเกิดขึ้นอย่างชัดเจนในช่วงประมาณปี พ.ศ. 2504 ซึ่งการสร้างกระแสของการสร้างชาติ

นอกจากโรงเรียนจะเป็นสถานที่แห่งการศึกษาและพื้นที่แห่งการปลูกฝังกระแสทางความคิดต่าง ๆ จากภาครัฐแล้วยังอาจอีกได้ว่า พื้นที่ของโรงเรียนเป็นการเปิดโอกาสในการพบปะสังสรรค์ของเด็กภายในท้องถิ่น โดยแต่เดิมในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2500 ในช่วงที่ท้องถิ่นต่าง ๆ มักมีโรงเรียนในแบบที่ใช้ร่วมกันหลายบ้าน ไม่ใช้การแยกไปตามบ้านต่างเช่นทุกวันนี้ โรงเรียนแบบใช้สอยร่วมกันนี้ทำให้เกิดความสัมพันธ์ของเด็ก ๆ ในพื้นที่ อันจะนำไปสู่ความเป็นเพื่อนหรือการสร้างกลุ่มเครือข่ายขึ้นภายในท้องถิ่น การสร้างเครือข่ายเพื่อนในลักษณะเช่นนี้เป็นการสร้างความเกี่ยวพันในลักษณะเช่นเดียวกับ **“การผูกเสี่ยว”** เพียงแต่วิธีการอาจเปลี่ยนแปลงไปรวมถึงระดับของความสัมพันธ์อาจมีระดับที่น้อยลงกว่าวิธีการแบบผูกเสี่ยว

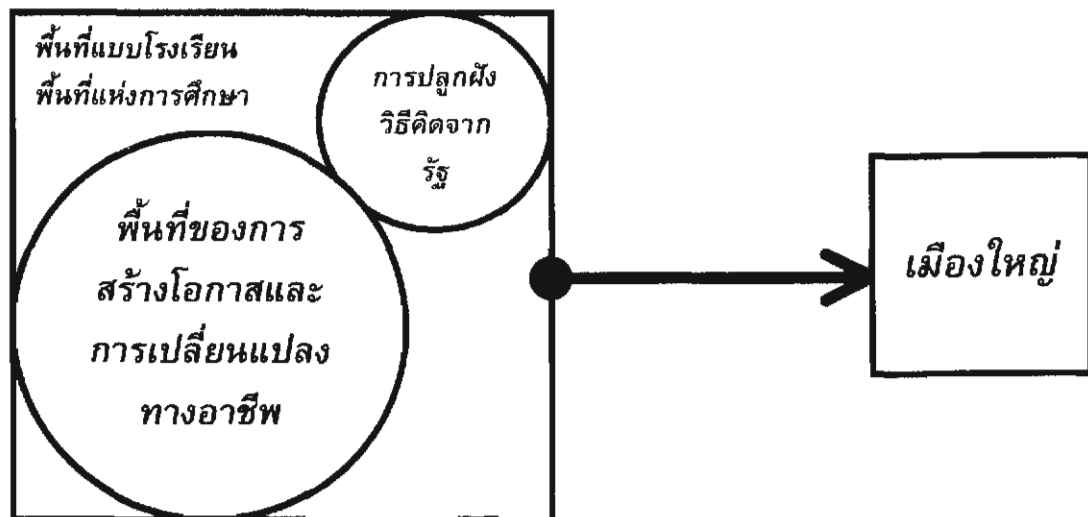
แผนภูมิแสดงนิยามเชิงพื้นที่ที่เกิดขึ้นกับพื้นที่ของโรงเรียนในช่วงประมาณปี พ.ศ. 2460 - 2500

แผนผังแสดงความสัมพันธ์ระหว่างประเด็นที่ก่อให้เกิดการปรับเปลี่ยนและเปลี่ยนแปลงต่อพื้นที่ทางความเชื่อ
และศาสนา ซึ่งส่งผลให้เกิดเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆต่อท้องถิ่น

พื้นที่อีกแห่งที่สร้างการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ให้กับแต่ละท้องถิ่นเป็นอย่างมากคือ พื้นที่แบบตลาด โดยการเข้ามาของบทบาทในพื้นที่แบบดังกล่าวเกิดขึ้นในช่วงเวลาประมาณปีพ.ศ. 2480 -2490 **พื้นที่ที่ถูกนิยามให้เป็นพื้นที่ของการแลกเปลี่ยนทรัพยากรระหว่างภายในท้องถิ่นกับภายนอกท้องถิ่น** โดยแต่เดิมนั้นผู้คนในลุ่มน้ำชีจะอาศัยวิธีการแลกเปลี่ยนระหว่างท้องถิ่นผ่าน กลุ่มคนที่เรียกว่า **“นายฮ้อย”** แต่ภายหลังจากการเข้ามามีบทบาทของตลาดซึ่งกลุ่มที่มีบทบาทในการจัดการตลาดในช่วงแรกก็คือ **“กลุ่มคนจีนและกลุ่มชนชั้นผู้ปกครอง”** สถานที่แห่งการแลกเปลี่ยนทรัพยากรนี้ ทำให้เกิดวิถีคิดแบบตลาด โดยมีความคิดเกี่ยวกับต้นทุนและกำไรเกิดขึ้นภายในท้องถิ่นแต่ละแห่ง ซึ่งการเปลี่ยนแปลงทางความคิดเหล่านี้ทำให้เกิดผลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีคิดอีกหลายส่วนในท้องถิ่นที่เริ่มมองทรัพยากรให้เป็นทรัพย์สิน มีค่า มีการลงทุนและที่ผลกำไร เช่น พื้นที่นา ทาม หนอง กุด เป็นต้น

ตัวอย่างบางประการที่ทำให้การเปลี่ยนแปลงวิถีคิดอันเนื่องมาจากการเข้ามามีบทบาทของพื้นที่แบบตลาด คือ การเปลี่ยนวิถีคิดและการนิยามพื้นที่แบบพื้นที่ทางการศึกษา มาถึงส่วนนี้บางท่านอาจตั้งคำถามว่ามันเกี่ยวข้องกับอย่างไร ลองมาดูข้อสรุปในส่วนนี้ท่านจะได้เห็นภาพการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญที่เกิดขึ้นในท้องถิ่น โดยเมื่อตลาดเริ่มมีบทบาทในการกำหนดความคิดของผู้คนมากขึ้น ความคาดหวังของมูลค่าส่วนเกินหรือกำไรจึงเกิดขึ้น ความคาดหวังนี้ทำให้เกิดการนิยามพื้นที่ทางการศึกษาแต่เดิมหรือโรงเรียน **กลายเป็นพื้นที่ของการสร้างโอกาสและการเปลี่ยนแปลงทางอาชีพ** ต่อมาเมื่อความคิดต่างๆ เริ่มก่อตัวมากขึ้น **ความคิดที่มีต่อโรงเรียนเริ่มเปลี่ยนแปลงไปมากขึ้นเป็นความคิดแบบการลงทุนและผลกำไร** เนื่องจากในการเรียนต้องมีค่าใช้จ่ายในระหว่างเรียน เราจึงขอนำคำบอกเล่าของคุณตาประภาส เครือวัลย์ เล่าให้ฟังถึงชีวิตของท่านในยามที่ท่านเรียนหนังสือว่า **“หลังจบ ป. 5 แล้วก็เลยเรียนต่อมัธยม ก็เลยขอพ่อแม่ไปเรียน พ่อบ่ได้ตอบจั่งได้ เลย ตอบด้วยน้ำตาเพราะจนบ่มีเงินส่งต่อ ครูผู้สอนก็เคยมาบอกให้ไปเรียนต่อ บ่เสียหายนะ แต่พ่อก็บ่มีเงินเนื่องจากจน อาชีพของพ่อคือทำนา ทำนาด้วยน้ำฝน นาลุ่มล่ำปาวจ๊กหนอยน้ำท่วมข้าว บางปีก็ได้บางปีก็ได้ บางทีก็มีความจำเป็นต้องแลกข้าวกิน”** การเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้มีผลสำคัญที่ทำให้เกิดกระแสของการหลั่งไหลเข้าเมืองของลูกหลานบ้านในเวลาต่อมาจนทำให้ชุมชนต่างหลงเหลือแต่เด็กและคนชราเป็นส่วนใหญ่ดังที่พบเห็นในปัจจุบัน

แผนภูมิแสดงนิยามเชิงพื้นที่ที่เกิดขึ้นกับพื้นที่ของโรงเรียนในช่วงประมาณปี พ.ศ. 2500 – 2540

⁷ คำบอกเล่านี้ท่านเราให้เราฟังในวันที่ 28 เมษายน 2545 ซึ่งถือเป็นการเล่าถึงชีวิตของท่านที่สำคัญมาก และทำให้เราสามารถเข้าใจในหลายเรื่องเกี่ยวกับ ความคิดของคนเกี่ยวกับโรงเรียนหรือการเรียนในช่วงเวลานั้น

ตารางแสดงพื้นที่ทางการใช้สอยของท้องถิ่นที่ถูกนิยามความหมายโดยคนในท้องถิ่นไว้ทั้งก่อนเกิด
การเปลี่ยนแปลงและหลังจากที่เกิดการเปลี่ยนแปลง

พื้นที่	ความคิดแต่เดิมของผู้คนในท้องถิ่น ที่นิยามให้พื้นที่	ประเด็นที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง	ความคิดใหม่ของผู้คนในท้องถิ่นที่ นิยามให้พื้นที่
โรงเรียน	พื้นที่ทางการเรียนรู้ของเด็กภายใน ท้องถิ่น	- การเปลี่ยนแปลง นโยบายในการ ศึกษามัธยมศึกษา ที่ 5 (2427) - การใช้ พรบ . ประถม ศึกษา (2464) - การสร้างหลักสูตร การสอนจากส่วน กลาง (2564)	การปรับเปลี่ยนวิธีคิดที่มีต่อพื้นที่ โรงเรียนมี 3 ครั้งด้วยกันคือ การ แยกพื้นที่ทางการศึกษาออกจาก พื้นที่ทางศาสนา การเปลี่ยนบท บาทของผู้หญิงในโอกาสทางการ ศึกษา และการปลูกฝังแนวคิดแบบ ส่วนกลางให้กับเด็กในท้องถิ่น โดย ในปัจจุบันพื้นที่โรงเรียนไม่ใช่พื้นที่ ทางการศึกษาอย่างเดียวแต่เป็นพื้นที่ ในการสร้างโอกาสทางอาชีพใน แก่เด็กในท้องถิ่นอีกด้วย
ตลาด (นายฮ้อย, ตลาดเจ๊ก, ร้านค้า, ร้านค้าชุมชน)	พื้นที่ที่ใช้ในการแลกเปลี่ยน ทรัพยากรระหว่างท้องถิ่น และภายใน ท้องถิ่น	- การสร้างทาง รถไฟ (2443) - การสร้างการ พัฒนาชนบท (2530)	วิวัฒนาการของตลาดในกลุ่มน้ำชี เปลี่ยนแปลงจากตลาดที่อาศัยตัว บุคคลเช่นนายฮ้อย มาสู่การค้าที่ อาศัยพื้นที่ตลาด ร้านค้า โดยชาว บ้านนิยามพื้นที่ดังกล่าวเป็นพื้นที่ที่ คาดหวังในผลกำไรมากขึ้น ส่วน ร้านค้าชุมชนเกิดขึ้นในช่วง ปี พ.ศ. 2530 เนื่องจากการรวมตัวของชุม ชน
อนามัย	ไม่เคยมีมาก่อน	- มาตรฐาน การ รักษา พยาบาล (2510-2520)	เกิดการรักษาพยาบาลสองสายที่คู่ กันไปคือ การรักษาพยาบาลแผน ใหม่และการรักษาพยาบาลแผน โบราณ เช่น การใช้ผี การใช้ สมุนไพร เป็นต้น
องค์การ ปกครอง ส่วนตำบล	ไม่เคยมีมาก่อน	- พรบ . กระจายอำนาจ การปกครอง (2543)	พื้นที่การปกครองที่ใช้พื้นที่ สาธารณะโดยชอบธรรม

4. พื้นที่ทางจินตนาการหรือพื้นที่ทางตำนานท้องถิ่น

ลักษณะพิเศษของพื้นที่ในลักษณะเช่นนี้คือ เป็นพื้นที่ในทางนามธรรมที่อาจจะอ้างอิงกับพื้นที่ทางกายภาพภายในท้องถิ่นหรือไม่ก็ได้ โดยพื้นที่เหล่านี้จะมีความใกล้เคียงกับพื้นที่ทางความเชื่อและพื้นที่ทางศาสนา แต่ที่เราได้แยกพื้นที่เหล่านี้ออกมาเป็นประเด็นในการนำเสนออีกหัวเรื่องนั้นเนื่องจากพื้นที่ทางจินตนาการนั้นจะไม่เกี่ยวข้องกับคติทางความเชื่อของกลุ่มคน แต่เป็นสิ่งที่ชาวบ้านทั้งในเชิงปัจเจกบุคคลและในเชิงกลุ่มชุมชนสร้างขึ้นตามแต่จินตนาการที่มีในแต่ละท้องถิ่น

พื้นที่ทางจินตนาการในแบบที่หนึ่งที่จะขอนำเสนอคือ **พื้นที่ทางจินตนาการที่อ้างอิงกับพื้นที่ทางกายภาพอื่น ๆ ในท้องถิ่น** ดังตัวอย่างที่พบในท้องถิ่นคอนสวรรค์เกี่ยวกับการมีจินตนาการสร้างพื้นที่แห่ง “ตำนานการเกิดภูแลนคา” ตามที่พ่อใหญ่แม่ใหญ่บ้านโนนโพธิ์⁶ ได้เล่าเรื่องราวความเชื่อให้เราฟังว่า “ภูแลนคา หรือภูอีเฒ่า แต่เดิมนั้นเป็นแนวเดียวกันหมดเลยกับภูอื่น อย่างภูดั่งนี้ก็เป็นแนวเดียวกัน ต่อมาเมื่อหมาตัวหนึ่งชื่อว่า “หมาบักทอก” รู้ว่าบ้านเมืองจะเกิดการสู้รบกัน จึงไปเตะให้ภูแยกออกจากกัน ทำให้ภูเขาที่เคยเป็นทะเลสาบอยู่ด้านใน น้ำที่อยู่ทะเลสาบด้านในจึงไหลออกมา “ท้าวภูผาแดง” ได้ยินเรื่องเข้าจึงพาเอา “เรือสำเภา” ขน “ภูเขา” มาเพื่อมาถ่มน้ำไว้ แต่มาไม่ทันจึงเกิดภูเขาที่เรียกว่า “ภูสำเภา” เกิดขึ้น และจากวันนั้นเป็นต้นมา ภูแลนคา ภูดั่งก็ขาดออกจากกัน และยังมีภูสำเภา เกิดขึ้นในท้องถิ่นอีกด้วย” โดยเนื้อหาของการสร้างจินตนาการท้องถิ่นนี้ขึ้นมานั้นนอกจากจะทำให้เกิดวิธีการจดจำพื้นที่ทางกายภาพภายในท้องถิ่นแล้วยังมีเนื้อสอนใจที่มีไว้สอนลูกหลานเกี่ยวกับ ความสามัคคี อีกด้วย

พื้นที่ทางจินตนาการในแบบที่สองคือ **พื้นที่ทางจินตนาการที่ใช้โต้ตอบกับบางสิ่งที่ชาวบ้านมีความคิดในการต่อต้าน** ดังตัวอย่างที่พบในท้องถิ่นเสมา เช่น การนิยามพื้นที่ที่เป็นเขื่อนลำปาวให้เป็นเมืองในตำนานที่พ่ายแพ้สงคราม(คือเมืองเชียงโสมเชียงสร้อย) หรือการนิยามพื้นที่บางแห่งในเขตคูเมืองให้ขัดแย้งกับข้อมูลของกรมศิลปากรที่ท้องถิ่นไม่เห็นด้วย เป็นต้น การใช้จินตนาการเหล่านี้เป็นภาพของการโต้ตอบทางความคิดระหว่างคนท้องถิ่นกับความคิดอื่นๆ เป็นสำคัญ

พื้นที่ทางจินตนาการในแบบสุดท้ายก็คือ **พื้นที่ทางจินตนาการเพื่อใช้อ้างอิงผู้คนกับพื้นที่** โดยการสร้างพื้นที่เหล่านี้ชาวบ้านจะใช้สื่อสารกันเองในท้องถิ่นเพื่ออ้างอิงของถิ่นฐานหรือบ้านเรือนของแต่ละบุคคลภายในท้องถิ่น เช่น “การสร้างพื้นที่แบบคุ้ม” จะเป็นการนิยามผู้คนให้สัมพันธ์กับพื้นที่ทางกายภาพการสร้างพื้นที่ในความคิดของผู้คนในชุมชนท้องถิ่นลักษณะนี้ก็เพื่อที่จะสามารถอ้างอิงตำแหน่งที่อยู่อาศัยของบุคคลนั้นในพื้นที่ได้ง่ายขึ้น เช่น นายแดงคุ้มหัวโนน นางคำคุ้มปลายดิน อ้ายแดงคุ้มนาเขิน เป็นต้น วิธีการสร้างพื้นที่คุ้มในลักษณะเช่นนี้ก็เนื่องมาจากในสมัยก่อนนั้นภายในชุมชนเองยังไม่มีระบบนามสกุลไว้อ้างอิงผู้คนกัน ดังนั้นต่อมาเมื่อมี “พื้นที่แบบนามสกุล” เกิดขึ้นนั้นในระยะแรกของการตั้งนามสกุล ก็เป็นพื้นที่ในจินตนาการแบบใหม่ที่ทำให้ผู้คนระหว่างท้องถิ่นสามารถอ้างอิงถึงกันได้ง่ายขึ้น เช่น นามสกุลนาชัย... ที่เป็นภาพตัวแทนของคนในท้องถิ่นฟ้าแดดสงยาง แต่เมื่อระยะเวลาเปลี่ยนไปการแต่งงานระหว่างผู้คนก็มีผลที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ของนามสกุลดังกล่าวเนื่องจากในวัฒนธรรมของชาวลุ่มน้ำชีและชาวอีสานนั้นมักจะนำพาเมียเข้ามาอยู่ในบ้านดังนั้นเมื่อเกิดการเปลี่ยนนามสกุลภายหลังจากการแต่งงานตามกฎหมายนามสกุลเดิมที่คงเหลืออยู่ในท้องถิ่นจึงกลายเปลี่ยนเป็นนามสกุลของฝ่ายชายที่ย้ายตนเองเข้ามาจากท้องถิ่นอื่น พื้นที่ในแบบของนามสกุลจึงไม่สามารถใช้เป็นการอ้างอิงผู้คนกับถิ่นที่อยู่อาศัยได้ สำหรับในปัจจุบันนั้นการอ้างอิงของชาวบ้านที่มีต่อคนในท้องถิ่นนั้นจะถูกนำไปสัมพันธ์กับพื้นที่ทางการปกครองแล้ว

⁶ พ่อเฒ่าได้เล่าให้เราฟังในการประชุมผู้เฒ่าผู้แก่ที่บ้านโนนโพธิ์ ในศาลาวัดของบ้าน วันที่ 14 กรกฎาคม 2545 เวลา 13.00 – 15.00 น.

บางส่วนโดยเฉพาะการอ้างอิงที่เกิดจากกลุ่มคนวัยกลางคนลงมา เช่น การอ้างชื่อ นามสกุล และต่อท้ายด้วยหมู่ที่ ซึ่งการอ้างอิงในลักษณะเช่นนี้จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่าเป็นการอ้างอิงแบบปัจเจกบุคคล การสืบเชื้อสาย และพื้นที่ทางการปกครองเป็นสำคัญ

5. พื้นที่อยู่อาศัยระดับครัวเรือน

พื้นที่ของเรือนที่จะกล่าวถึงในที่นี้ไม่ได้เป็นภาพแต่เฉพาะภายในที่อยู่อาศัยแต่จะหมายรวมถึงพื้นที่โดยรอบที่เป็นพื้นที่ใช้ในการปลูกเรือนในชุมชนอีกด้วย และในพื้นที่ระหว่างเรือนนี้เองที่เป็นเครื่องอธิบายความสัมพันธ์ต่างของกลุ่มเรือนที่ตั้งข้างเคียงกันได้เป็นอย่างดี

การกล่าวถึงพื้นที่ในแบบของเรือนที่ใช้ในการอยู่อาศัยในระดับปัจเจกจะเป็นการอธิบายถึงหน่วยของพื้นที่ทางสังคมที่เล็กที่สุดที่มีภายในชุมชนท้องถิ่น พื้นที่ในอาณาบริเวณระดับที่ย่อยที่สุดนี้เองที่เป็นภาพที่แสดงให้เราสามารถเข้าใจถึงวิถีชีวิตต่อพื้นที่ในลักษณะของพื้นที่ส่วนตัวภายในพื้นที่ชุมชนได้ ภาวะความเป็นส่วนตัวภายในพื้นที่เรือนและระหว่างเรือนในชุมชนในอดีตนั้นจะไม่มีแบ่งแยกอาณาบริเวณที่ชัดเจน โดยลักษณะของการสร้างเรือนในแต่ละหลังจะเกิดจาก สร้างในพื้นที่ที่ใกล้กับเรือนหลังเดิมที่เป็นเรือนพ่อตาแม่ยาย หรือในบางหลังก็เป็นการสร้างต่อมาในส่วนของเล้าข้าว ที่ชาวบ้านเรียกเรือนลักษณะเช่นนี้ว่า “ตูดต่อเล้า” การครอบครองพื้นที่ของเรือนจึงเป็นไปตามความสัมพันธ์ทางเครือญาติแบบบางๆ กล่าวคือแม้ว่าการสร้างเรือนจะสร้างในที่ทางที่เป็นของญาติแต่เนื่องจากว่าพื้นที่ภายในบ้านหรือหมู่บ้านต่างๆจะไม่มีขอบเขตทั้งในระดับชุมชนและในระดับบ้านที่ชัดเจนเพียงแต่หากว่าผู้ใดเป็นผู้ถางหญ้า ปลำต้นไม้ลง ก็มีความหมายโดยนัยว่าได้ครอบครองพื้นที่ในการสร้างเรือนนั้นแล้ว

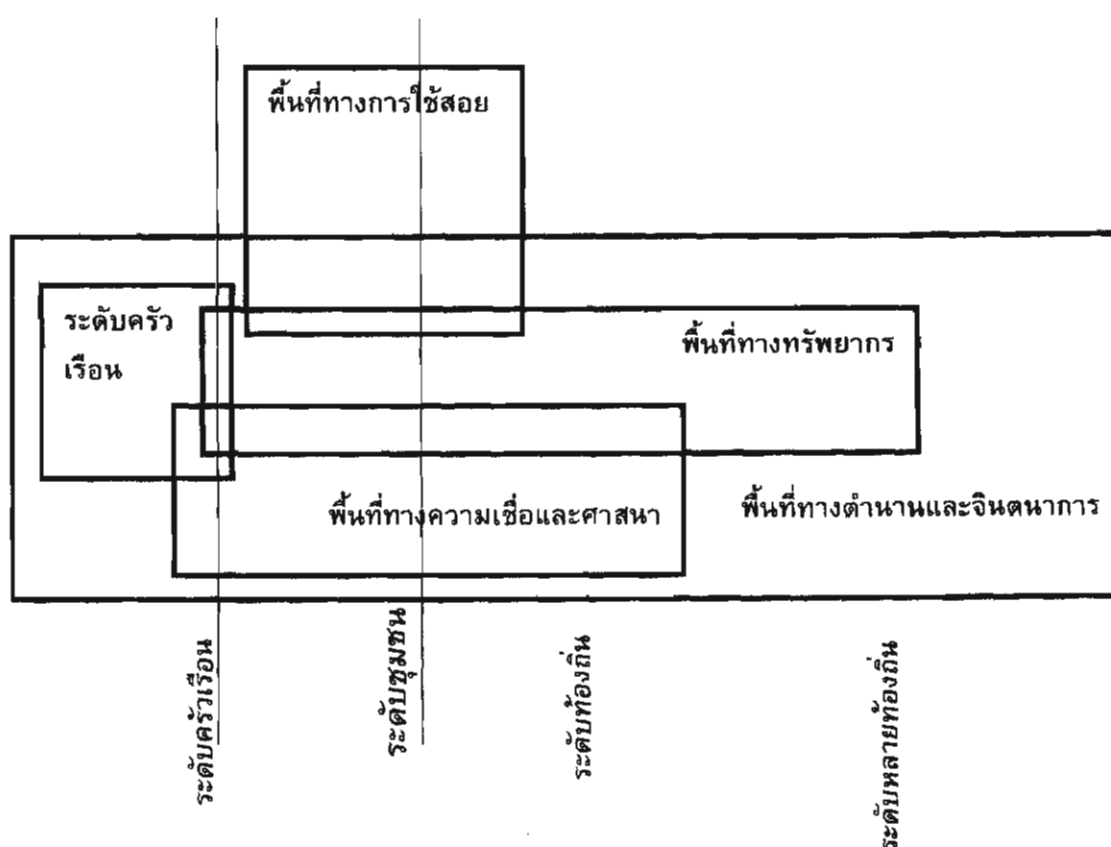
พื้นที่ที่เป็นส่วนเชื่อมต่อระหว่างเรือนนี้ ในแต่เดิมนั้นชุมชนจะใช้เป็นเส้นทางสัญจรภายในครัวเรือนรวมถึงเป็นพื้นที่ที่เปิดโอกาสให้เกิดการพบปะกันภายในชุมชน ความต่อเนื่องของพื้นที่ที่ไม่มีสิ่งกีดขวางที่ถาวรนี้ทำให้วิถีชีวิตของผู้คนไม่มีการแบ่งอาณาเขตของความเป็นส่วนตัวและความเป็นส่วนรวมที่ชัดเจน ต่อมาเมื่อกรรมสิทธิ์ที่ดินเข้ามามีบทบาทเกี่ยวกับการครอบครองพื้นที่ในเรือนและระหว่างเรือนนี้ ทำให้วิถีชีวิตของคนในชุมชนเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไป การครอบครองและการสร้างเครื่องบ่งบอกทางความเป็นเจ้าของที่ดินนั้นเริ่มมีมากขึ้น ดังที่จะเห็นได้จากการสร้างรั้วกันพื้นที่ของตนเอง ที่สามารถพบเห็นได้โดยทั่วไป วิถีชีวิตต่อพื้นที่ระหว่างเรือนก็มีการเปลี่ยนแปลงไปจากแต่เดิมที่ความเป็นเจ้าของไม่ชัดเจนทำให้ผู้คนในชุมชนยังสามารถเอามะละกอหรือพืชพันธุ์ที่ขึ้นระหว่างบ้านมากินได้แต่เมื่อวิถีชีวิตในความเป็นเจ้าของปรากฏชัดเจนขึ้น ความแบบปัจเจกจึงถูกทำให้ชัดเจนมากขึ้น

นอกจากวิถีชีวิตที่มีความเป็นปัจเจกที่มากขึ้นของผู้คนในชุมชนแล้ว การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญกับพื้นที่ของเรือนนี้ก็คือ การนับถือผีเจ้าที่ดินในระดับเรือน โดยแต่เดิมนั้นชาวบ้านจะมีการนับถือผีในระดับเรือนระดับบ้านและในระดับท้องถิ่น แต่การเคารพผีในระดับของพื้นที่ดินของครัวเรือนนั้นจะไม่เป็นที่ปรากฏ แต่ในปัจจุบันพบว่าบางท้องถิ่นเริ่มที่จะนับถือผีในระดับของปัจเจกบุคคลอย่างพื้นที่เรือนมากขึ้น ดังที่เห็นได้จากการตั้งศาลพระภูมิเจ้าที่ภายในพื้นที่ดินของตนเอง ซึ่งแม้ว่าวิถีชีวิตเช่นนี้จะยังไม่เกิดขึ้นมากนักในพื้นที่แถบลุ่มน้ำชี โดยเฉพาะในสังคมชนบทแต่ก็เป็นเครื่องบ่งชี้ที่ทำให้เราเห็นว่า วิถีคิดแบบดังกล่าวเริ่มมีเพิ่มขึ้น

สำหรับในการจำแนกพื้นที่ในลุ่มน้ำชีออกเป็น 5 ประเภทตามรายละเอียดที่กล่าวมาแล้วนั้น พบว่าในความเป็นจริงแล้วพื้นที่ในหลายๆพื้นที่ที่มีมิติที่เกิดความซ้อนทับกัน เช่น พื้นที่ของพระธาตุจะมีการซ้อนทับกันระหว่างพื้นที่ทางศาสนา พื้นที่ทางความเชื่อในเรื่องผีแถน พื้นที่ในด้านาน เป็นต้น หรือในอีกหนึ่งตัวอย่าง

เกี่ยวกับพื้นที่นา ที่เกิดการซ้อนทับกันระหว่าง พื้นที่ทางทรัพยากรในการทำกินผสมผสานกับการหากินในช่วงที่ทรัพยากรยังอุดมสมบูรณ์ พื้นที่ทางความเชื่อเรื่องตาแยก พื้นที่ทางประเพณีเช่น การลงแขก เป็นต้น ซึ่งจากตัวอย่างทั้งสองเป็นหนึ่งในหลายตัวอย่างที่เกิดการซ้อนทับกันในหลายมิติภายในพื้นที่หนึ่งพื้นที่

นอกจากการซ้อนทับในหลายมิติภายในพื้นที่แต่ละประเภทแล้ว เรายังพบประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับระดับของความรู้สึกในการครอบครองพื้นที่ และระดับของการใช้สอยพื้นที่ตั้งแต่ระดับครัวเรือน ชุมชน ท้องถิ่นไปจนการเชื่อมโยงในหลายๆท้องถิ่นที่น่าสนใจ

แผนภูมิแสดงมิติที่ซ้อนทับของพื้นที่แต่ละประเภท
และความเข้มข้นของระดับการใช้สอยตั้งแต่ระดับครัวเรือน ชุมชน ท้องถิ่นและหลายท้องถิ่น

การจัดการภายในพื้นที่ต่าง ๆ ของท้องถิ่น

การศึกษาเกี่ยวกับการจัดการพื้นที่และการจัดการทรัพยากร อานันท์ กาญจนพันธุ์ได้จำแนกแนวทางการศึกษาออกเป็น 4 แนวทางคือ⁹ 1) แนวทางการศึกษาการจัดการทรัพยากรในเชิงอรรถประโยชน์ 2) แนวทางการศึกษาการจัดการทรัพยากรในเชิงนิเวศน์วัฒนธรรม 3) แนวทางการศึกษาการจัดการทรัพยากรในเชิงสถาบัน และ 4) แนวทางการจัดการทรัพยากรในเชิงของความสัมพันธ์ของอำนาจแต่สำหรับวิธีการศึกษาในครั้งนี้ทางคณะวิจัยจะไม่ได้อธิบายในแนวทางหนึ่งแนวทางใดโดยเฉพาะเจาะจงไป แต่จะอธิบายวิธีการจัดการพื้นที่ต่าง ๆ ภายในท้องถิ่นในหลายมิติที่ผสมผสานกันไป

1. แนวทางการจัดการภายในพื้นที่หาอยู่หากิน

การสร้างระบบการจัดการภายในพื้นที่ที่มีบทบาทเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตโดยเฉพาะอย่างที่เกี่ยวกับปัจจัย 4 จะเป็นเรื่องราวที่ต้องให้ความสำคัญ สำหรับผู้คนในลุ่มน้ำซึ่งก็ทราบดีเกี่ยวกับความสำคัญในการจัดการทรัพยากรภายในพื้นที่แนวอยู่แนวกิน วิธีการจัดการในพื้นที่ดังกล่าวจึงถูกสร้างขึ้นด้วยวิธีการที่แตกต่างกันออกไป

ก. พื้นที่ของน้ำและระบบการกักเก็บน้ำของชุมชนท้องถิ่น เป็นเรื่องราวที่สำคัญอันดับต้นๆ ของท้องถิ่นในลุ่มน้ำ ซึ่งจากการศึกษาเกี่ยวกับลักษณะทางภูมิศาสตร์เบื้องต้นของท้องถิ่นดังกล่าวทำให้สามารถสรุปได้ว่า แหล่งน้ำภายในท้องถิ่นจะแบ่งออกเป็น 5 ลักษณะคือ

1. แหล่งน้ำที่สร้างขึ้นเองภายในชุมชน(เช่น คูน้ำล้อมรอบชุมชน)
2. บึงหรือหนองน้ำขนาดใหญ่ที่ใช้ร่วมกันภายในท้องถิ่น
3. บึงหรือหนองน้ำขนาดเล็กที่ใช้เฉพาะในชุมชน
4. น้ำในลำน้ำชี
5. น้ำในลักษณะของซีหลง (ร่องน้ำที่เกิดจากเกิดจากทางน้ำเดิมของแม่น้ำชี)

การจัดการพื้นที่แหล่งน้ำแต่ละแหล่งของท้องถิ่นและชุมชนจึงมีวิธีการที่หลากหลายแตกต่างกันออกไป สำหรับการจัดการพื้นที่แหล่งน้ำเรื่องแรกที่จะกล่าวถึงคือ **การจัดการในแหล่งน้ำที่เป็นองค์ประกอบของชุมชนเดิมที่มีมาก่อนภายในพื้นที่อันได้แก่ คูเมืองต่างๆ** วิธีการสร้างสรรค์ของชุมชนเกี่ยวกับระเบียบของการใช้พื้นที่ดังกล่าวนั้นจะมีวิธีที่หลากหลาย วิธีการแรกคือ **การจัดการพื้นที่แหล่งน้ำโดยนิยามไว้กับตำนานของท้องถิ่น** โดยการจัดการน้ำในลักษณะเช่นนี้จะเป็นการใช้พื้นที่คูเมืองเดิมให้เป็นพื้นที่ทางความเชื่อมากกว่าที่จะเป็นพื้นที่ที่จะสามารถใช้สอยได้ วิธีการที่สองคือ **การจัดการพื้นที่โดยนิยามให้เป็นส่วนหนึ่งของเอกลักษณ์ของชุมชนท้องถิ่น** เช่น การนิยามแหล่งน้ำให้เป็นของหมู่บ้านด้วยการสร้างวิถีคิดที่ว่า “กินน้ำหนองนี้ก็จะต้องได้เป็นคนบ้านนี้” เป็นต้น วิธีที่สามคือ **การจัดการพื้นที่แหล่งน้ำโดยสร้างความสัมพันธ์ผ่านงานประเพณี** โดยการนิยามพื้นที่แหล่งน้ำเดิมเหล่านี้ให้เป็นแหล่งน้ำที่ใช้ในพิธีกรรมบางอย่าง เช่น การกำหนดให้ในงานสงกรานต์ในบ้านต้องเอาน้ำภายในหนองน้ำบางหนองมาใช้ในการพิธีกรรม เป็นต้น

พื้นที่แหล่งน้ำที่เป็นบึงหรือหนองน้ำขนาดใหญ่ที่มีการใช้สอยในระดับของท้องถิ่น ซึ่งรวมถึงน้ำในลำน้ำชี และซีหลงนั้น จะเป็นการจัดการพื้นที่ในลักษณะที่เปิดโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรได้อย่างเสรี(Open Access) ของกลุ่มคนทั้งในและนอกท้องถิ่น ซึ่งอาจเป็นเพราะว่า พื้นที่แหล่งน้ำเหล่านี้จะมีความอุดมสมบูรณ์มาก ดังจะเห็นได้จากการตั้งชื่อของหนองน้ำเหล่านี้ เช่น บึงนกไก่อ ในท้องถิ่นคอนสวรรค์

⁹ อานันท์ กาญจนพันธุ์. พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร : กระบวนทัศน์และนโยบาย. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. กรุงเทพฯ. 2543 . หน้า 6

ที่นกไม่สามารถกินปลาในหนองน้ำได้ทันและเมื่อนกหยุดกินชาวบ้านไปพบเข้าจึงเรียกว่า นกโง่ เพราะไม่ยอมกินปลา ซึ่งเป็นเครื่องชี้ชัดให้เห็นถึงความสมบูรณ์ของทรัพยากรในพื้นที่ดังกล่าว ฉะนั้นแล้วด้วยความร่ำรวยทางทรัพยากรนี้เองที่วิธีการควบคุมการใช้พื้นที่นี้จึงไม่มีควบคุมอย่างเข้มข้น

พื้นที่แหล่งน้ำต่อไปที่จะกล่าวถึงคือ **พื้นที่บึงหรือหนองน้ำขนาดเล็กของชุมชน** โดยการจัดการพื้นที่ในแหล่งน้ำเหล่านี้จะมีลักษณะที่คล้ายคลึงกับวิธีการของแหล่งน้ำขนาดใหญ่คือ **การเปิดโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรได้อย่างเสรี(Open Access)** แต่ภายหลังจากระบบตลาดที่เข้ามาสัมพันธ์กับวิถีคิดของคนภายในสังคมกลับพบวิธีการที่ชาวบ้านใช้พื้นที่ทางทรัพยากรของชุมชนเป็นทุนตามระบอบของตลาด โดยมีการขายสิทธิในการจับปลาให้กับนายทุนนอกพื้นที่เข้ามาหาปลาในแหล่งน้ำของชุมชน และนำเงินที่ได้จากการขายในครั้งนั้นๆ มาเป็นสมบัติส่วนกลางที่ใช้ในการสร้างพื้นที่อื่นๆ ที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันในชุมชน เช่น สร้างศาลาวัด สร้างโรงเรียน เป็นต้น

ตารางแสดงวิธีการจัดการพื้นที่แหล่งน้ำภายในท้องถิ่นและชุมชน

ลักษณะของแหล่งน้ำ	วิธีการจัดการพื้นที่
แหล่งน้ำที่สร้างขึ้นเองภายในชุมชน (เช่น คูน้ำล้อมรอบชุมชน)	1. การจัดการพื้นที่โดยนิยามไว้กับตำนานของท้องถิ่น 2. การจัดการพื้นที่โดยนิยามให้เป็นส่วนหนึ่งของเอกลักษณ์ของชุมชนท้องถิ่น 3. การจัดการพื้นที่โดยสร้างความสัมพันธ์ผ่านงานประเพณี
บึงหรือหนองน้ำขนาดใหญ่ที่ใช้ร่วมกันภายในท้องถิ่น	เปิดโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรได้อย่างเสรี(Open Access)
บึงหรือหนองน้ำขนาดเล็กที่ใช้เฉพาะในชุมชน	1. เปิดโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรได้อย่างเสรี (Open Access) 2. การจัดการทรัพยากรของชุมชนแบบทุนตามระบอบของตลาด
น้ำในลำน้ำชี	เปิดโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรได้อย่างเสรี(Open Access)
น้ำในลักษณะของชีหลง (ร่องน้ำที่เกิดจากเกิดจากทางน้ำเดิมของแม่น้ำชี)	เปิดโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรได้อย่างเสรี(Open Access)

ระบบการใช้น้ำของชุมชนและท้องถิ่นในลุ่มน้ำชีมีข้อสังเกตที่น่าสนใจเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรน้ำของพื้นที่ที่เป็นเมืองโบราณมาแต่เก่าก่อนทั้งเมืองตั้งแต่สมัยทวารวดีจนกระทั่งถึงเมืองในสมัยขอมพบว่า **การตั้งถิ่นฐานของเมืองเหล่านี้จะไม่เลือกชัยภูมิที่เป็นที่สูงที่สุดของพื้นที่แต่จะเลือกบริเวณที่สูงรองลงมาแต่ขณะเดียวกันก็จะไม่ต่ำจนถึงระดับที่น้ำท่วมถึงได้ง่าย** โดยในกรณีศึกษาที่พบทั้งสามพื้นที่ เช่น

เมืองฟ้าแดดสงยาง เมืองกาหลงและเมืองเตย เป็นต้น ซึ่งจากการศึกษาทำให้เราพบว่า การเลือกที่ตั้งเมืองในลักษณะดังกล่าวจะเอื้อให้เกิดผลทางการกักเก็บน้ำที่มีประสิทธิภาพมากขึ้นของชุมชน

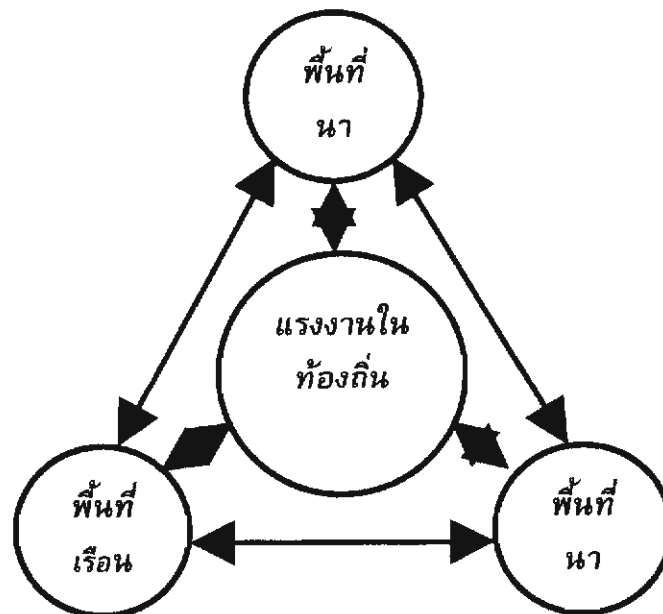
นอกจากนี้เรายังสามารถจำแนกระบบของแหล่งน้ำในลุ่มน้ำชีตามธรรมชาติของน้ำได้สองระดับคือ แหล่งน้ำหนึ่งที่ใช้กักเก็บน้ำ กับแหล่งน้ำที่มีการเปลี่ยนแปลงตามฤดูกาล โดยชุมชนและท้องถิ่นของผู้คนในลุ่มน้ำจะมีการเรียนรู้ที่จะใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำแต่ละประเภทแตกต่างกันออกไป หรือเราอาจกล่าวได้ว่า ชุมชนในลุ่มน้ำชีมีการเรียนรู้ที่จะอยู่กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติมากกว่าที่จะเข้าไปจัดการกับธรรมชาติ ซึ่งการที่ท้องถิ่นมีความเข้าใจในระบบของแหล่งน้ำในลุ่มน้ำนี้ทำให้ผู้คนในท้องถิ่นมีวิธีการสร้างเครือข่ายในทางบรรพระหว่างชุมชน เพื่อสอดคล้องกับการใช้แหล่งน้ำและการหาทรัพยากรจากแหล่งน้ำ ดังนั้นเราอาจสรุปได้ว่า **ในลุ่มน้ำชีจะประกอบด้วยระบบน้ำทั้งสองระบบโดยชุมชนแต่ละแห่งต้องสร้างโครงข่ายในทางบรรพเพื่อเชื่อมโยงระบบลุ่มน้ำเข้าหากันอันจะนำไปสู่การแลกเปลี่ยนทรัพยากรและการใช้น้ำตลอดทั้งปี**

ข. **พื้นที่ทาม บุ่ง และโคก** ลักษณะการเข้าถึงทรัพยากรภายในพื้นที่ “หาอยู่หากิน” ของผู้คนในท้องถิ่นแถบลุ่มน้ำชีช่วงก่อนปี พ.ศ. 2480 จะมีลักษณะที่เปิดกว้างและให้เสรีในการเข้าถึงทรัพยากรภายในพื้นที่ (Open Access) เป็นส่วนใหญ่ ดังที่จะพบเห็นได้จากการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ทาม บุ่ง โขกต่างๆ ซึ่งสำหรับการเปิดเสรีในการเข้าถึงทรัพยากรในลักษณะเช่นนี้หากมองอย่างผิวเผินอาจทำให้เราสรุปว่าเป็นภาพของการใช้ประโยชน์ร่วมกันของท้องถิ่นอย่างสงบเรียบร้อย แต่หากพิจารณาและสังเกตความสัมพันธ์ในพื้นที่จะพบว่า ท่ามกลางภาพลักษณ์เชิงบวกเกี่ยวกับใช้ทรัพยากรในพื้นที่นี้ก็มีความสัมพันธ์เชิงลบแฝงมาด้วยเช่นกัน ดังที่เราได้เห็นจากการครอบครองพื้นที่โคกของบ้านใหญ่ที่อยู่ภายในท้องถิ่น การสร้างความรู้สึกในความเป็นเจ้าของของบ้านใหญ่นี้แม้ว่าจะไม่ได้มีการครอบครองในเชิงกรรมสิทธิ์ หรือบ้านใหญ่อาจไม่ได้ตั้งถิ่นฐานในพื้นที่นั้นๆโดยตรง แต่ความที่เป็นกลุ่มคนกลุ่มแรกที่เข้ามาในท้องถิ่นจึงทำให้กลุ่มคนที่เข้ามาในช่วงเวลาหลังเกิดความยากแค้น ความรู้สึกในความเป็นเจ้าของพื้นที่ดังกล่าวจึงเกิดขึ้นอย่างไม่เป็นทางการ ตัวอย่างที่ทำให้เรามองเห็นภาพความสัมพันธ์เชิงลบได้ชัดเจนคือ การเข้าถึงทรัพยากรไม้ที่นำมาใช้ในการปลูกเรือน ที่คนในท้องถิ่นบางกลุ่มจะสามารถเข้าถึงได้ยาก และต้องออกไปแสวงหาทรัพยากรจากพื้นที่อื่นๆมาแทน แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าทุกท้องถิ่นจะเกิดปรากฏการณ์ในลักษณะเช่นนี้เสมอไป

นอกจากนี้วิธีการในการใช้พื้นที่สาธารณะข้างต้นยังมีประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับพฤติกรรมการใช้พื้นที่ที่เกิดขึ้นแบบที่สัมพันธ์กับเวลาและสถานการณ์ โดยพฤติกรรมการใช้พื้นที่ป่าสาธารณะบางส่วนของท้องถิ่นจะเปิดโอกาสให้กับคนในชุมชนหรือท้องถิ่นเข้าไปใช้เป็นพื้นที่ทำกินชั่วคราวในบางปีทีคนนั้นๆประสบกับสถานการณ์ที่ไม่สามารถทำกินในที่ทางของตนเองได้ ซึ่งวิธีการเหล่านี้ชาวบ้านจะเปิดโอกาสให้กับกลุ่มคนที่ด้อยโอกาสทางสังคมให้ได้มีกิน โดยพื้นที่ป่าที่ชาวบ้านเปิดโอกาสในบางสถานการณ์ให้เข้ามาทำกินนี้เรียกว่า “เหล้า” แต่ลักษณะของการใช้พื้นที่ในแบบนี้ก็เป็นที่น่าสนใจอีกว่าจะมีแต่เฉพาะในท้องถิ่นทางลุ่มน้ำชีตอนปลายที่เราพบในท้องถิ่นสงเปือย ก็พฤติกรรมในพื้นที่แบบ “เหล้า” จะมีลักษณะในการครอบครองพื้นที่แบบชั่วคราวของปัจเจกบุคคล เมื่อบุคคลนั้นไม่ทำนาในพื้นที่เหล้าแล้วบุคคลอื่นสามารถเข้ามาใช้พื้นที่แบบดังกล่าวเป็นพื้นที่ทำกินชั่วคราวได้เช่นกัน¹⁰ ซึ่งวิธีการดังกล่าวเป็นเสมือนพื้นที่ที่รับประกันว่าคนในชุมชนท้องถิ่นแม้ว่าในกลุ่มที่อยู่ในพื้นที่ชายขอบจะมีข้าวไว้กินในแต่ละปีแน่นอน

¹⁰ เมื่อมีการเข้ามาทำนาในพื้นที่เหล้าโดยผู้ใดแล้วชาวบ้านก็จะเรียกพื้นที่เหล้าตามชื่อของผู้ที่เข้ามาทำนา เช่น เหล้าพ่อใหญ่มี เหล้าผู้ใหญ่มา เป็นต้น

สำหรับวิธีการจัดการพื้นที่ในที่ทาม และบ่งนั้นก็ก็มีเรื่องราวที่น่าสนใจเกี่ยวกับการใช้พื้นที่ดังกล่าวในการทำนา โดยชาวบ้านจะเรียนรู้พฤติกรรมการขึ้นลงของน้ำในแต่ละปี และอาศัยในช่วงเวลาฤดูแล้งซึ่งน้ำในพื้นที่บ่งทามต่าง ๆ ลดระดับลง ชาวบ้านก็จะไปเข้าไปใช้พื้นที่ดังกล่าวทำนา ดังนั้นฤดูกาลของการทำนาในพื้นที่บ่งและทามของกลุ่มน้ำขึ้นนั้นจึงมีความแตกต่างกันไปตามแต่ละท้องถิ่น ความแตกต่างของช่วงเวลาในการทำนาคอนกับการทำนาทามนั้นทำให้เกิดความสัมพันธ์กับระบบแรงงานของชุมชนท้องถิ่นที่สามารถหมุนเวียนเปลี่ยนกันไปช่วยเหลือกันได้ และยังทำให้เกิดกิจกรรมในท้องถิ่นอย่างต่อเนื่อง แต่เมื่อเกิดกระบวนการปรับเปลี่ยนการทำนาของท้องถิ่นในเหมือนกันอันเนื่องมาจากระบบการจัดการน้ำของกรมชลประทาน การซ้อนทับของการใช้แรงงานในท้องถิ่นจึงมีมากขึ้น จำนวนแรงงานที่มีในท้องถิ่นจึงไม่เพียงพอที่จะช่วยเหลือกันเองได้เนื่องจากก็ต้องไปนาในพื้นที่ของตนเองเช่นกัน และสาเหตุข้างต้นนี้เองก็เป็นอีกหนึ่งสาเหตุนอกจากระบบความคิดแบบตลาด ที่ทำให้การสร้างระบบประกันแรงงานในท้องถิ่นในรูปแบบของ “การลงแขก” เปลี่ยนแปลงไป

แผนภูมิแสดงความสัมพันธ์ของแรงงานในท้องถิ่นผ่านพื้นที่นาทาม นาโคกและพื้นที่นาที่เรือนที่อยู่อาศัย

2. การจัดการภายในพื้นที่ทางความเชื่อและศาสนา

บทบาทในการจัดการพื้นที่ทางความเชื่อและศาสนาจะมีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับ “การครอบครองพื้นที่” ดังกล่าวเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากพื้นที่เหล่านี้จะมีกลุ่มคนต่าง ๆ ที่เข้ามาครอบครองและสร้างวิธีการจัดการขึ้นในพื้นที่ซึ่งจะไม่เหมือนกับลักษณะการจัดการของพื้นที่นาอยู่หากิน บทบาทของกลุ่มคนในระยะแรกในการครอบครองพื้นที่ทางความเชื่อและศาสนาโดยส่วนใหญ่แล้วจะเป็นครอบครองรวมกันของชุมชนท้องถิ่น ดังจะเห็นได้จาก ครอบครองพื้นที่วัด ป่าช้า ดอนปู่ตา หรือแม้แต่พื้นที่ในแบบของงานบุญบั้งไฟ โดยวิธีการดูแลพื้นที่ต่าง ๆ นั้นก็จะถูกสร้างขึ้นจากชุมชนท้องถิ่นเอง

ชุมชนจะสร้างวิธีการจัดการพื้นที่วัดขึ้นเองมีด้วยกันหลายเรื่อง อันได้แก่ การสร้างความสัมพันธ์ระหว่างพราหมณ์กับพระสงฆ์ (เช่น การรดน้ำพระต่อผ้าขาว เป็นต้น) โดยวิธีการดังกล่าวจะเป็นการจัดการ

พื้นที่ที่ชุมชนใช้ในการสร้างความศรัทธาให้เกิดขึ้นกับพระสงฆ์ เพราะหากชาวบ้านเห็นว่าพระรูปใดมีความน่าเชื่อถือและน่าศรัทธา ชาวบ้านก็จะใช้ประเพณีดังกล่าวเป็นเครื่องรับประกันให้พระสงฆ์รูปนั้นต้องอยู่กับชุมชนต่อไป เพราะหากพระรูปใดที่รับการรณำต่อผ้าบวชแล้วพระรูปนั้นก็จะต้องอยู่ในพื้นที่วัดของชุมชนต่อไป อย่างน้อยอีกหนึ่งพรรษา และเมื่อพระรูปนั้นจุติออกจากความเป็นพระ สิ่งที่ชุมชนหรือชาวบ้านมอบให้ก็จะติดตัวไปกับคนๆนั้น โดยอาจกล่าวได้ว่า การสร้างระบบการจัดการพระของชุมชนทำให้เกิดวิธีการในการดูแลให้พระสงฆ์ต้องปฏิบัติตนในอยู่ในครรลองของความเป็นพระ อีกทั้งวิธีการดังกล่าวยังเป็นการรับประกันว่าในแต่ละปีในช่วงของการเข้าพรรษา พื้นที่วัดในชุมชนซึ่งแม้แต่ในชุมชนขนาดเล็กที่มีประชากรอยู่น้อยก็ยังคงมีพระสงฆ์ไว้ประกอบกิจภายในชุมชนแน่นอน แต่เมื่อภายหลังจากการเข้ามามีบทบาทในการจัดการพื้นที่วัดของหน่วยงานของรัฐมากขึ้น ในพ.ศ.2325 บทบาทของพระสงฆ์จะต้องถูกควบคุมโดยระบบจากคณะ ที่คล้ายคลึงกับระบบปกครองของหน่วยงานของรัฐ การแย่งชิงการครอบครองพื้นที่แบบวัดนี้เป็นผลเนื่องมาจากการต้องการในการควบคุมพระสงฆ์ในแต่ละท้องถิ่น เพราะหากว่ารัฐสามารถดูแลบุคคลที่มีผลเป็นศูนย์รวมผู้คนในพื้นที่ได้แล้ว การควบคุมผู้คนก็จะสามารถทำได้ง่ายยิ่งขึ้น ดังจะเห็นได้จากออกกฎหมายเกี่ยวกับคณะสงฆ์เป็นครั้งแรกเพื่อกวดขันความประพฤติของพระสงฆ์ให้อยู่ในระเบียบวินัย และต่อมาอีกหลายปีมีจำนวนทั้งสิ้น 10 ฉบับ¹¹

พื้นที่แบบวัดจะเป็นพื้นที่ที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อสร้างความสัมพันธ์ให้กับผู้คนทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับชุมชน การสร้างความสัมพันธ์เหล่านี้จะมีศูนย์กลางทางความเชื่อหลายอย่างเช่น การใช้พระเป็นศูนย์กลางทางความศรัทธาภายในชุมชนโดยผ่านพิธีการรดน้ำต่อผ้าบวช การสร้างสัญลักษณ์ของท้องถิ่นผ่านพระพุทธรูปองค์สำคัญที่ท้องถิ่นอาจสร้างขึ้นเองหรือเป็นเป็นองค์ประกอบทางกายภาพเดิมที่ถูกค้นพบในบริเวณท้องถิ่น เป็นต้น นอกจากนี้ความเฉพาะเจาะจงของพื้นที่ต่างๆที่อยู่ในวัดยังเป็นเครื่องบ่งบอกของระดับความสัมพันธ์ของผู้คน ดังที่เราพบว่า “สิม” เป็นพื้นที่ที่มีการใช้งานระดับชุมชน ส่วน “ธาตุ” จะเป็นพื้นที่ที่มีการใช้งานระดับท้องถิ่นหรือกว้างกว่าท้องถิ่น เป็นต้น

พื้นที่ส่วนใหญ่ที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ทางความเชื่อและศาสนาเกี่ยวข้องกับจัดการพื้นที่ทางทรัพยากรต่างๆภายในท้องถิ่น เช่น การกำหนดพื้นที่แบบดอนปู่ตาและพื้นที่ป่าช้า เพื่อควบคุมพฤติกรรมทางการใช้ทรัพยากรภายในพื้นที่ดังกล่าวให้มีข้อจำกัดที่มากขึ้น ผู้คนในท้องถิ่นจะไม่พยายามเข้าไปรบกวนทรัพยากรในพื้นที่ดังกล่าวอย่างไม่จำเป็น เว้นเสียแต่หากที่ชุมชนท้องถิ่นต้องมีเหตุจำเป็นในการใช้ทรัพยากรครั้งใหญ่ เช่น การเกิดไฟไหม้บ้านครั้งใหญ่ที่ต้องการไม้ใหญ่จำนวนมากที่ใช้ในการปลูกเรือนใหม่ เป็นต้น การสร้างวิธีการจัดการเช่นนี้ก็จะมียบทบาทของท้องถิ่นเป็นผู้กำกับกับการใช้ทรัพยากรในพื้นที่

3. การจัดการภายในพื้นที่ทางการใช้สอย

พื้นที่ทางการใช้สอยที่มีบทบาทเกี่ยวกับวิถีชีวิตของกลุ่มคนกลุ่มน้ำชี จะมีพื้นที่อยู่สองลักษณะที่มีความสำคัญมากคือ พื้นที่แบบโรงเรียนที่เข้ามามีบทบาทในช่วงปี พ.ศ. 2460 พื้นที่แบบตลาดที่เข้ามามีบทบาทในช่วงปี พ.ศ. 2480

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ปี พ.ศ.2427¹² ทรงมีพระบรมราชโองการประกาศจัดการเรียนในหัวเมือง เป็นการประกาศแต่งตั้งให้พระสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักรเอาใจใส่สั่งสอนธรรมให้กับประชาชน และฝึก

¹¹ ฝ่ายปริยัติปกรณ์ กองศาสนศึกษา.2527. ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย. กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ.หน้า 17

¹² ฝ่ายปริยัติปกรณ์ กองศาสนศึกษา.2527. ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย. กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ.หน้า 26-27

สอนความรู้ต่าง ๆ แก่กุลบุตร โรงเรียนจึงเข้ามาแฝงอยู่ในพื้นที่ชุมชนแบบ “วัด” ภายหลังจากนี้วัดในหลายๆท้องถิ่นจึงเริ่มมีบทบาทเป็นพื้นที่ทางการศึกษาควบคู่ไปด้วย โดยบทบาทของพระสงฆ์จะเป็นครูไปพร้อมกัน การนิยามพื้นที่ทางการเรียนกับพื้นที่ทางศาสนาให้เป็นพื้นที่เดียวกันจึงเกิดขึ้น ดังจะเห็นได้จากคำเรียกที่คนในหลายท้องถิ่นเรียกกันมาว่า “**บวชเรียน**” ซึ่งก็หมายความว่าผู้คนในชุมชนไม่ได้แยกพื้นที่ทั้งสองให้ขาดออกจากกัน

ต่อมาในช่วงประมาณปี พ.ศ. 2460 เป็นต้นมาพื้นที่โรงเรียน¹³ จึงได้แยกขาดออกจากพื้นที่ทางศาสนาออกมาตั้งเป็นพื้นที่แบบโรงเรียนที่เริ่มมีครูท้องถิ่นที่เป็นผู้สอนในโรงเรียนแทนการให้บทบาทแก่พระสงฆ์ในการสอน การเปลี่ยนแปลงพื้นที่ในครั้งนี้จึงถือเป็นการปรับเปลี่ยนการนิยามพื้นที่แบบโรงเรียนให้สัมพันธ์กับพื้นที่ทางศาสนามาเป็นพื้นที่ทางการเรียนรู้แต่อย่างเดียว การเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้นอกจจะเป็นการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพและการนิยามพื้นที่แล้วยังเป็นการเปลี่ยนบทบาทของบุคคลที่เป็นสัญลักษณ์ของพื้นที่จาก “**พระ**” มาเป็น “**ครู**” แต่อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้ยังไม่เปลี่ยนบทบาทของกลุ่มคนที่เป็นผู้จัดการในพื้นที่ โดยการจัดการพื้นที่แบบโรงเรียนยังเป็นหน้าที่ของผู้คนในชุมชนอยู่ดี ชาวบ้านจะร่วมกันนำข้าวสารบ้าง อาหารบ้างมาเป็นสิ่งตอบแทนแก่ครูที่มาสอนหนังสือให้กับเด็กๆ ในหมู่บ้าน หรือแม้แต่บางครั้งชาวบ้านก็จะร่วมแรงร่วมใจในการสร้างอาคารเรียนต่างๆ ขึ้นภายในชุมชนท้องถิ่น

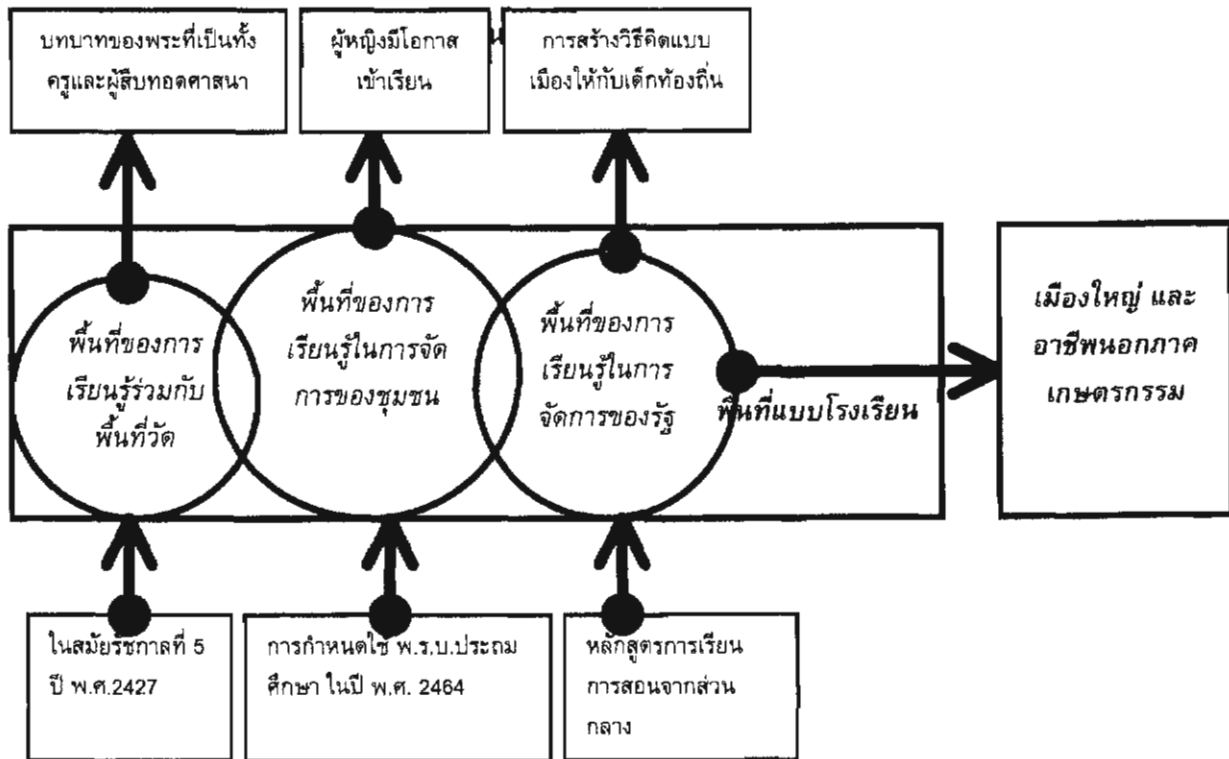
และการเปลี่ยนแปลงต่อมาที่มีต่อพื้นที่แบบโรงเรียนคือ การกำหนดใช้ พ.ร.บ. ประถมศึกษา ในปี พ.ศ. 2464 (แต่ในบางท้องถิ่นก็อาจมีผลบังคับใช้ช้าไปประมาณสองสามปี เช่น ท้องถิ่นสงเปือย พ.ร.บ. ดังกล่าวจะมีผลในปีพ.ศ. 2466) โดยในเนื้อหาของการเปลี่ยนแปลงนี้ได้กำหนดให้สตรีต้องเข้าเรียนดังเช่นเด็กชาย จึงทำให้ผู้หญิงในหมู่บ้านมีโอกาสทางการเรียนมากขึ้น และในภายหลังกายได้การจัดการของรัฐ ทางภาครัฐก็ได้มีการสร้างความคาดหวังเกี่ยวกับสตรีโดยต้องการให้มีบทบาทในการเป็นครูมากขึ้น หรืออาจกล่าวได้ว่ามีความพยายามสร้างให้ครูเป็นอาชีพของผู้หญิงเป็นส่วนใหญ่ สำหรับการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ทางการศึกษาในช่วงเลาดังกล่าวนั้นบทบาทของผู้จัดการพื้นที่เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงจากชุมชนไปเป็นการจัดการของรัฐตามหลักการของโครงสร้างพื้นฐานที่รัฐต้องให้แก่ประชาชน **แต่การจัดการของรัฐในช่วงเวลานี้ยังไม่มีผลต่อความคิดของผู้คนมากนักเพียงแต่มีการให้บทบาทกับผู้หญิงมากขึ้นในทางการเรียนและทางการสอน**

ต่อมาการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับพื้นที่การเรียนที่สำคัญมากคือ การเข้าพยายามสร้างวัฒนธรรมชาติในช่วงประมาณ ปี พ.ศ. 2500 โดยพื้นที่ของโรงเรียนจะใช้หลักสูตรการเรียนการสอนจากส่วนกลาง การปลูกฝังวิถีคิดจากภาครัฐจึงถูกถ่ายทอดให้กับเด็กๆ ในท้องถิ่น การเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้ทำให้เกิดทำให้วิถีคิดเกี่ยวกับความคาดหวังทางอาชีพเริ่มต้นเกิดขึ้น เด็กๆ และรวมถึงพ่อแม่ในท้องถิ่นจึงได้สร้างความคาดหวังทางอาชีพที่นอกเหนือจากการทำนา หาปลาและการหาของป่าขึ้น พื้นที่ในแบบของโรงเรียนจึงถูกสร้างให้เป็นพื้นที่ที่สร้างโอกาสในการเปลี่ยนแปลงทางอาชีพขึ้น กลุ่มคนในท้องถิ่นเริ่มที่จะคาดหวังที่จะออกบ้านไปทำงานในเมืองใหญ่หรือทำงานตามระบบของทุนนิยม เนื่องจากว่าหลักสูตรแบบส่วนกลางดังกล่าวไม่ได้สร้างจิต

วิญญาณของความเป็นท้องถิ่นหรือมีองค์ความรู้ท้องถิ่นที่จะถ่ายทอดให้กับเด็ก แต่จะเป็นการสร้างภาพลักษณ์ของอาชีพอื่นๆ ให้กับท้องถิ่น ดังจะเห็นได้ว่าครูมักชอบตั้งคำถามกับนักเรียนว่า “**โตขึ้นอยากเป็นอะไร**” อาจกล่าวได้ว่า โรงเรียนก็เป็นอีกหนึ่งสาเหตุที่ทำให้เด็กๆ ในหมู่บ้านต้องเคลื่อนย้ายออกจากบ้านไป

วิญญานของความเป็นท้องถิ่นหรือมีองค์ความรู้ท้องถิ่นที่จะถ่ายทอดให้กับเด็ก แต่จะเป็นการสร้างภาพลักษณ์ของอาชีพอื่นๆ ให้กับท้องถิ่น ดังจะเห็นได้ว่าครูมักชอบตั้งคำถามกับนักเรียนว่า “**โตขึ้นอยากเป็นอะไร**” อาจกล่าวได้ว่า โรงเรียนก็เป็นอีกหนึ่งสาเหตุที่ทำให้เด็กๆ ในหมู่บ้านต้องเคลื่อนย้ายออกจากบ้านไป

¹³ ในแต่ละท้องถิ่นนั้นการแยกพื้นที่โรงเรียนออกจากพื้นที่วัดจะไม่เท่ากันอาจแตกต่างกันตั้งแต่ปี พ.ศ. 2460 มาจนกระทั่งถึงปี พ.ศ.

แผนผังแสดงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับพื้นที่ทางการศึกษา

สำหรับพื้นที่อีกลักษณะที่มีบทบาทที่สำคัญในการเปลี่ยนแปลงความคิดของคนในท้องถิ่นคือ “พื้นที่แบบตลาด” โดยบทบาทของพื้นที่เหล่านี้เริ่มเข้ามาในท้องถิ่นตั้งแต่มีก่อนปี พ.ศ. 2480 โดยพื้นที่ตลาดในช่วงเวลานั้นยังจะเป็นตลาดที่อาศัยบุคคลในการเรียกเปลี่ยนทรัพย์สิน ที่ชาวบ้านเรียกขานบุคคลเหล่านี้ว่า “นายฮ้อย” โดยบุคคลที่เป็นคนกลางนี้เองที่ทำหน้าที่เสมือนตลาดของท้องถิ่นเพราะนอกจากจะนำทรัพย์สินภายนอกไปแลกเปลี่ยนแล้วยังมีการเอาทรัพย์สินจากภายนอกบางส่วนเข้ามาสู่ชุมชน

ต่อมาพื้นที่ตลาดทางกายภาพก็เกิดขึ้นในช่วงหลังจากปี พ.ศ. 2480 โดยกลุ่มคนที่มีอำนาจในการจัดการพื้นที่เหล่านี้คือ กลุ่มชนชั้นปกครองพื้นที่และกลุ่มพ่อค้าชาวจีน ซึ่งคนสองกลุ่มนี้จะเป็นผู้ที่สามารถกำหนดอัตราการแลกเปลี่ยนได้ ชาวบ้านจะมีหน้าที่แต่เพียงนำสินค้าบางส่วนที่มีในท้องถิ่นของตนเองออกมาแลกเปลี่ยน ทรัพย์สินของท้องถิ่นมากมายหลายอย่างถูกนิยามให้เป็นสินค้าที่มีมูลค่า การมีบทบาทของตลาดในแบบนี้ทำให้ผู้คนในท้องถิ่นเริ่มที่จะเปลี่ยนแปลงวิธีการคิดจาก “การหาอยู่หากิน” มาเป็น “การหาอยู่หากินและหาขาย” วิธีคิดของชาวบ้านจึงเริ่มที่แปรเปลี่ยนไปเป็นความคิดแบบทุนนิยม การเปลี่ยนแปลงนี้ก็มีผลไปสู่การวิจิตรต่อพื้นที่ในแบบอื่นเช่นกัน ดังตัวอย่างในการเปลี่ยนแปลงวิธีคิดที่มีต่อพื้นที่นาที่ชาวบ้านมองไปถึงผลที่ได้จากการแลกเปลี่ยนข้าวในนามากกว่าที่มองข้าวในนาเป็นอาหารการกินของตนเองตลอดปีนั้นๆ หรือการเปลี่ยนแปลงวิธีคิดที่มีต่อพื้นที่ทาม หนอง บึง ที่เป็นพื้นที่ใช้ประโยชน์แบบเสรีร่วมกันของท้องถิ่นถูกจัดจ้องเป็นพื้นที่ส่วนบุคคลในการทำนาเพื่อขายเข้าสู่ตลาด เป็นต้น นอกจากนี้แล้วยังมีผลกระทบบางอย่างที่ไปเกี่ยวข้องกับระบบการจัดการแรงงานภายในท้องถิ่นเกี่ยวกับพื้นที่ทำนา เช่น การลงแขก คือเมื่อชาวบ้านมองระบบการทำนาเป็นเรื่องของการลงทุนของแต่ละปัจเจกบุคคล การลงแขกก็ถูก

นิยามให้เป็นส่วนหนึ่งของการลงทุนเช่นกัน การลงทุนในรูปแบบที่ได้ผลมากกว่าจึงถูกนำมาใช้แทนที่รูปแบบเดิมที่กลับกลายเป็นวิธีการที่มีประสิทธิภาพน้อยกว่า

สำหรับในช่วงหลังจากปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมาพื้นที่แบบตลาดในแบบของปัจเจกบุคคลเกิดมากขึ้น และเริ่มกระจายเข้าไปในพื้นที่ชุมชนท้องถิ่นในแทบชนบท การก่อเกิดของเรือนร้านค้าต่างๆ เป็นภาพของพื้นที่ตลาดในระดับของปัจเจกเช่นเดียวกับพื้นที่แบบนายฮ้อย โดยบทบาทของเรือนร้านค้าภายในชุมชนดูเหมือนกับว่าจะไม่มีผลต่อวิถีชีวิตภายในชุมชน แต่เรือนร้านค้าดังกล่าวก็เป็นจุดเริ่มต้นของ “ร้านค้าชุมชน” ที่มีการจัดการร่วมกันของชุมชน โดยร้านค้าชุมชนนี้ถือเป็นพื้นที่ตลาดแบบกรรมสิทธิ์ครอบครองร่วมกันของชุมชนที่เกิดขึ้นในช่วงประมาณปี พ.ศ.2530 เป็นต้นมา

ตารางแสดงวิวัฒนาการของพื้นที่แบบตลาดภายในดินแดนแถบลุ่มน้ำสี่

รูปแบบของพื้นที่	ช่วงปีที่มีบทบาท	ลักษณะการครอบครองพื้นที่	กลุ่มคนที่มีบทบาทในพื้นที่
นายฮ้อย	ก่อนปี พ.ศ. 2480	ปัจเจกบุคคล	ปัจเจกบุคคล
ตลาดเจ็ก	ช่วง พ.ศ. 2480 - ปัจจุบัน	ปัจเจกบุคคล	กลุ่มคนจีนและชนชั้นผู้ปกครองพื้นที่
เรือนร้านค้า	ช่วง พ.ศ. 2500 - ปัจจุบัน	ปัจเจกบุคคล	ปัจเจกบุคคล
ร้านค้าชุมชน	ช่วง พ.ศ. 2530 - ปัจจุบัน	การถือครองร่วมกันของชุมชน	ผู้นำชุมชนและชุมชน

4. การจัดการพื้นที่เรือน

การจัดการพื้นที่กึ่งบุคคลเช่นนี้เป็นอีกเรื่องราวที่ทำให้เราสามารถมองภาพเชื่อมโยงไปสู่วิถีชีวิตที่สัมพันธ์กันในชุมชนได้เป็นอย่างดี วิธีการที่ชุมชนท้องถิ่นสร้างสรรค์ขึ้นเกี่ยวกับการจัดการแรงงานในการก่อสร้างเรือนชานผ่านประเพณีของการลงแขกสร้างเรือนนั้นเป็นภาพที่ทำให้เราสามารถมองเห็นความชาญฉลาดของคนโบราณได้เป็นอย่างดี เนื่องจากปฏิทินของวิถีชีวิตของผู้คนภายในชุมชนในแต่ละปีจะเกี่ยวข้องกับชีวิตในภาคของการเกษตรเป็นส่วนใหญ่ซึ่งอาจใช้เวลา 8-9 เดือน ส่วนช่วงเวลาที่เหลือในหนึ่งปีนั้นชาวบ้านจะใช้เป็นเวลาที่ปรับเปลี่ยนพื้นที่ของที่อยู่อาศัยของตนเอง และด้วยช่วงเวลาที่จำกัดนี้ทำให้การปลูกเรือนในแต่ละปีจะต้องมีการทำการตกลงกันภายในชุมชนท้องถิ่นเนื่องจากหากมีการสร้างเรือนเกินกว่าจำนวนแรงงานที่มีแล้วนั้นจะทำให้การสร้างเรือนนั้นมาสามารถสร้างเสร็จได้ก่อนฤดูการทำนา รูปแบบของเรือนจึงต้องมีความสัมพันธ์กับระยะเวลาที่ต้องใช้ในการก่อสร้างดังนั้นแล้ว เรือนอีสานจึงมีลักษณะที่เรียบง่ายเพื่อให้ประหยัดเวลาในการก่อสร้างและการใช้แรงงาน

วิธีการการจัดการกับข้อขัดแย้งที่เกิดขึ้นในพื้นที่ระหว่างเรือนนี้จะเป็นไปอย่างประนีประนอม ยกตัวอย่างเช่นหากว่า วิวาทของครัวเรือนใดทำความเดือดร้อนให้กับเรือนชายของผู้อื่น ชาวบ้านในคู่อรินั้นก็จะใช้การพูดจากันเพื่อแก้ไขปัญหานั้นและหากไม่สามารถตกลงกันได้ก็จะมีผู้นำชุมชนเข้ามาเป็นตัวกลางในการแก้ปัญหา

ประเด็นที่ส่งผลต่อวิวัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับพื้นที่

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นต่อพื้นที่ต่าง ๆ ในแต่ละช่วงเวลาเป็นสาเหตุที่ทำให้เราสามารถเข้าใจถึงวิถีคิดของผู้คนในเวลานั้น ๆ ได้ ในกระบวนการการพัฒนาพื้นที่ใด ๆ หากได้มีการทำความเข้าใจต่อวิถีคิดเหล่านี้แล้วจะทำให้การพัฒนาที่จะเกิดขึ้นในพื้นที่นั้น ๆ สามารถตอบคำถามและปัญหาภายในพื้นที่ได้มากขึ้นและตรงประเด็นมากที่สุด

1. ประเด็นทางความเชื่อ

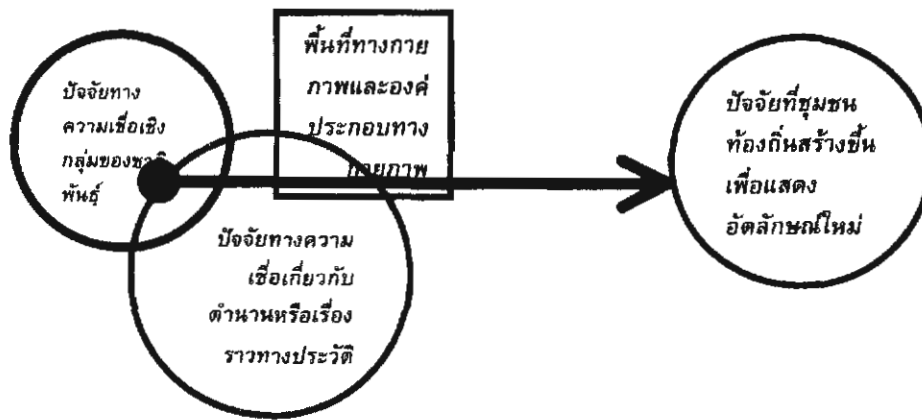
กระบวนการการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่เข้ามากระทบต่อพื้นที่ต่าง ๆ ในแถบลุ่มน้ำชีนั้นจะมีผลมากบ้างน้อยบ้างตามแต่การปรับตัวของผู้คนในท้องถิ่นนั้น ๆ ประเด็นแรกที่สุดที่เกี่ยวพันกับพื้นที่ในท้องถิ่นคือประเด็นที่เกี่ยวข้องกับมิติทางความเชื่อทั้งที่เป็นความเชื่อในเชิงกลุ่มชาติพันธุ์ ความเชื่อที่เกี่ยวกับตำนานหรือเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ หรือแม้แต่ความเชื่อที่ชุมชนท้องถิ่นสร้างขึ้นเพื่อแสดงอัตลักษณ์ใหม่ของตนเอง กลุ่มปัจจัยชุดแรกที่มีผลต่อพื้นที่นี้เราจะเรียกว่า “ประเด็นทางความเชื่อที่ส่งผลต่อพื้นที่”

ประเด็นทางความเชื่อเชิงกลุ่มของชาติพันธุ์ เป็นความเชื่อเดิมของกลุ่มคนที่สืบทอดต่อกันมาตามกลุ่มเชิงเครือญาติ ปัจจัยเหล่านี้ทำให้เมื่อชุมชนหรือกลุ่มคน หรือแม้แต่ในเชิงปัจเจกบุคคลเคลื่อนย้ายไปที่ใดก็ตาม เมื่อกลุ่มคนเหล่านั้นนำพาเอาความเชื่อเชิงกลุ่มติดตัวไปเมื่อการเลือกพื้นที่ของการตั้งถิ่นฐานขึ้นที่พื้นที่ใดและมีความมั่นคงในการตั้งถิ่นฐานได้ในระยะหนึ่งแล้ว ชาวบ้านจะนำเอาความเชื่อดั้งเดิมของตนเองมาใช้ในการจัดการพื้นที่ของชุมชนท้องถิ่น เช่น การตั้งพื้นที่แบบดอนปู่ตา พื้นที่แบบป่าช้า พื้นที่ทางศาสนา เป็นต้น วิธีการในการตั้งพื้นที่เหล่านี้แม้ว่าจะมีความเชื่อดั้งเดิมของกลุ่มเป็นตัวตั้งแต่ ผู้คนในแต่ละท้องถิ่นก็ต้องนำเอาแนวความคิดเหล่านี้ไปปรับให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมและความขัดแย้งของแต่ละพื้นที่ เช่น ในบางชุมชนอาจมีการตั้งพื้นที่ดอนปู่ตาขึ้นถึงสองพื้นที่ซึ่งก็เนื่องมาจากการเคลื่อนที่ของกลุ่มคนสองกลุ่มที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานข้างเคียงกัน เป็นต้น

ประเด็นทางความเชื่อเกี่ยวกับตำนานหรือเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ เป็นความเชื่อที่เกี่ยวพันกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในแต่ละกลุ่มคน หรือมีความเกี่ยวเนื่องกับตำนานที่เล่าต่อกันมา โดยผู้คนที่เคลื่อนย้ายตัวเองออกไปหาดินแดนที่อุดมสมบูรณ์ในการหาอยู่หากินนั้นจะนำพาเอาตำนานและประวัติศาสตร์ชาวบ้านออกไปด้วย การนำเอาปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อดังกล่าวไปนิยามพื้นที่ใหม่หรือองค์ประกอบที่พบเจอในพื้นที่ใหม่นั้นจะเกิดขึ้นอยู่อย่างสม่ำเสมอ เช่น การนิยามพื้นที่ศาลาเก่าที่พบในหมู่บ้านให้สัมพันธ์กับเรื่องราวทางประวัติศาสตร์การเคลื่อนทัพของกลุ่มเจ้าอนุวงศ์ การนิยามหินบนต้นไม้ให้มีความเกี่ยวข้องกับตำนานการสร้างพระธาตุพนมซึ่งเป็นศูนย์รวมทางจิตใจของกลุ่มชนลาว

ประเด็นที่ชุมชนและท้องถิ่นสร้างขึ้นเพื่อแสดงอัตลักษณ์ใหม่ของตนเอง เป็นความเชื่อใหม่ที่เกิดขึ้นจากกลุ่มคนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่เดียวกันสร้างขึ้นเพื่อบ่งบอกถึงความเป็นตัวตนร่วมกันในท้องถิ่น กระบวนการสร้างภาพลักษณ์ใหม่นี้ชุมชนท้องถิ่นมีวิธีการที่ชาญฉลาดในการใช้พื้นที่ให้เกิดความสัมพันธ์ในท้องถิ่น เช่น การสร้างหรือนำเอาพระพุทธรูปเดิมที่พบในพื้นที่มาสร้างเป็นศูนย์รวมจิตใจของผู้คนในท้องถิ่น การนิยามพื้นที่แบบธาตุเดิมที่พบในพื้นที่ให้สัมพันธ์กับงานบุญงานประเพณีต่างๆ เพื่อสร้างเครือข่ายทางความเชื่อและความเป็นเจ้าของร่วมกันของท้องถิ่น เป็นต้น นอกจากการสร้างอัตลักษณ์ให้เกิดขึ้นใหม่ในลักษณะที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อและศรัทธาเช่นตัวอย่างข้างต้นแล้ว การสร้างภาพความเป็นตัวตนในท้องถิ่นอีกประการที่น่าสนใจก็คือ การสร้างจินตนาการเกี่ยวกับพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ให้เป็นตำนานใหม่ของท้องถิ่น

ถิ่นที่ใช้สอนลูกสอนหลาน โดยพื้นที่แบบนิทานที่อ้างอิงกับสภาพทางภูมิศาสตร์นี้เป็นสิ่งที่ชาวบ้านใช้เป็นสัญลักษณ์ร่วมกันของท้องถิ่นอีกด้วย

แผนผังแสดงความสัมพันธ์ของปัจจัยทางความเชื่อที่มีต่อพื้นที่

2. ประเด็นความขัดแย้งในโครงสร้างความสัมพันธ์ภายในท้องถิ่น

ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มทางสังคมและกลุ่มคนภายในท้องถิ่นเป็นอีกประเด็นที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการใช้พื้นที่ โดยในความขัดแย้งที่เกิดขึ้นนี้อาจไม่ได้หมายความว่าความขัดแย้งขั้นรุนแรงถึงที่จะก่อให้เกิดความแตกหักของความสัมพันธ์ขึ้นแต่อาจเป็นความขัดแย้งที่ยังทำให้สามารถสังคมนสามารถอยู่ร่วมกันได้อยู่เพียงแต่เป็นเพียงความไม่เห็นด้วย ความไม่พอใจและความไม่ลงรอยระหว่างกลุ่มต่างๆที่อยู่ร่วมกัน แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าแม้ว่าจะมีความขัดแย้งเหล่านี้อยู่แต่เมื่อมีเหตุการณ์ที่ต้องอาศัยความร่วมมือกัน กลุ่มต่างๆเหล่านี้ก็ยังสามารถทำงานร่วมกันได้เป็นอย่างดี

ประเด็นความขัดแย้งในลักษณะแรกที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาของการตั้งบ้านในช่วงแรกของท้องถิ่น (ก่อนปี พ.ศ. 2430) คือ **ประเด็นความขัดแย้งในความแตกต่างของกลุ่มทางชาติพันธุ์** โดยในระยะของการตั้งบ้านในช่วงแรกการโยกย้ายถ่ายเทของผู้คนในลุ่มน้ำขี้ยังมีอยู่อย่างมาก การแยกบ้านการย้ายบ้านไปตั้งตามสถานที่ต่างที่เกิดขึ้นสม่ำเสมอ และเมื่อกลุ่มคนที่มีความแตกต่างของชาติพันธุ์มาอยู่ในท้องถิ่นเดียวกันจึงเกิดการแย่งชิงศักยภาพในการเข้าถึงทรัพยากร การครอบครองทรัพยากร โดยการหยิบยกเอาประเด็นทางชาติพันธุ์เข้ามาเป็นเงื่อนไข ดังที่พบในตัวอย่างในกรณีศึกษาที่มีความพยายามในการนิยามบ้านต่างๆว่าเป็น “ส่วย” ซึ่งถือว่าเป็นการดูถูกทางชาติพันธุ์ของกลุ่มคนไทลาวที่มีต่อกลุ่มชาวส่วยเป็นกลุ่มคนเลี้ยงช้างทางภาคอีสานตอนใต้

ความขัดแย้งในความแตกต่างของกลุ่มทางชาติพันธุ์ในท้องถิ่นลุ่มน้ำขี้ขึ้นไม่ก่อให้เกิดความแตกหักขั้นรุนแรงเพียงแต่สร้างพฤติกรรมบางอย่างที่เกิดขึ้นในการใช้พื้นที่ เช่น ในหมู่บ้านเดียวกันที่เป็นคนสองกลุ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานใกล้กัน กลุ่มหนึ่งเป็นไทลาว อีกกลุ่มหนึ่งเป็นส่วย ปรากฏว่าเกิดการแยกพื้นที่ทางความเชื่อประเภทดอนปู่ตาออกจากกันทำให้หมู่บ้านนั้นๆมีดอนปู่สองแห่งและประกอบพิธีกรรมแยกกันในระยะแรก หรือทัศนคติของกลุ่มคนที่แตกต่างกันในการใช้พื้นที่แบบโรงเรียนที่คนกลุ่มส่วยไม่ยอมไปใช้โรงเรียนร่วมกันกับกลุ่มไทลาวในท้องถิ่น เป็นต้น

อย่างไรก็ตามแม้ว่าความสัมพันธ์ของท้องถิ่นจะมีความขัดแย้งอยู่แต่ก็ยังมีโครงสร้างทางประเพณีบางอย่างที่เชื่อมโยงผู้คนต่างกลุ่มเหล่านี้เข้าหากันได้เช่น งานบุญบั้งไฟ ดังจะเห็นได้จากการเข้าร่วมงานบุญ

ระหว่างบ้านอย่างสม่ำเสมอ ดังนั้นเราอาจสรุปได้ว่า ท่ามกลางโครงสร้างทางสังคมที่แตกต่าง กลุ่มคนเหล่านั้นจะใช้งานบุญงานประเพณีเป็นดังเสมือนกาวที่ร้อยชุมชนเข้าหากันได้อยู่

ประเด็นความขัดแย้งในแบบที่สองคือ **ประเด็นการเปลี่ยนแปลงทัศนคติในความเป็นเจ้าของร่วมกัน** โดยในประเด็นนี้เราจะสามารถพบเห็นได้จากกรณีของความรู้สึกในความเป็นเจ้าของพื้นที่พระธาตุที่แต่เดิมมีความรู้สึกร่วมกัน แต่เมื่ออาณาบริเวณของเขตหมู่บ้านและเขตปกครองอื่น ๆ มีความชัดเจนมากขึ้น ความรู้สึกก็เริ่มแยกออกจากกันเรื่อย ๆ อาจจะเป็นเนื่องมาจากปฏิสัมพันธ์ทางกิจกรรมต่าง ๆ เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไป จนทำให้ความรู้สึกร่วมในความเป็นเจ้าของพระธาตุเริ่มเปลี่ยนแปลงไป เพราะเป็นที่น่าสังเกตว่าในแต่เดิมที่ถนนหนทางยังไม่มี ยานพาหนะยังไม่มี ชาวบ้านยังคงเดินทางมาร่วมงานบุญพระธาตุได้ แต่ในปัจจุบันชุมชนบางแห่งกลับให้เหตุผลว่าหมู่บ้านของตนเองอยู่ห่างไม่สะดวกในการเดินทางมาร่วมงาน ซึ่งไม่น่าที่จะเป็นเหตุผลอันสมควรเท่าไร การปรับเปลี่ยนความรู้สึกที่มีต่อพื้นที่เหล่านั้นแม้ว่าไม่สามารถชี้ชัดได้แน่นอนว่าเกิดขึ้นจากเหตุผลของการแบ่งพื้นที่ทางการปกครอง แต่อาจสรุปได้ว่าเป็นหนึ่งในหลายสาเหตุที่ทำให้เกิดความรู้สึกเช่นนี้

ประเด็นความขัดแย้งในแบบที่สามคือ **ประเด็นอันเกิดจากการศักดิ์ศรีระหว่างบ้าน** โดยความขัดแย้งในลักษณะเช่นนี้เป็นที่น่าสนใจเนื่องจากความขัดแย้งที่เกิดขึ้นนี้อาจไม่ได้เกิดจากเหตุผลที่แตกต่างกันของกลุ่มทางชาติพันธุ์แต่เพียงอย่างเดียว เพราะจากกรณีศึกษาทำให้พบว่า ในบ้านที่แตกออกมาจากบ้านใหญ่หรือบ้านพ่อตา ก็ยังมีความขัดแย้งทางศักดิ์ศรีบ้านเกิดขึ้นระหว่างบ้านพ่อตากับบ้านเขย ความขัดแย้งนี้อาจเกิดจากศักดิ์ศรีบ้านที่แฝงไว้ในพื้นที่บางอย่างเช่น พื้นที่วัด พื้นที่โรงเรียน เป็นต้น โดยการดูถูกนี้อาจสะท้อนให้เห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ในแต่ละหมู่บ้านอีกด้วยเนื่องจากว่าหากบ้านใดไม่มีวัด และโรงเรียนก็หมายความว่าบ้านที่ขาดความมั่งคั่งตามความหมายของชาวบ้าน การถูกกล่าวหาว่าเป็นบ้านไม่วัดไม่มีโรงเรียนนั้นจึงทำให้เกิดความขัดแย้งในจิตใจของบ้านนั้น ๆ ดังนั้นจึงเกิดความพยายามในการสร้างพื้นที่เหล่านั้นขึ้น ซึ่งก่อให้เกิดการแยกพื้นที่ที่เคยสร้างความสัมพันธ์ในท้องถิ่นออกจากกัน

3. ประเด็นจากการจัดการพื้นที่ของภาครัฐ

ส่วนปัจจัยต่อมาที่ส่งผลในช่วงเวลาต่อมาคือ **“ประเด็นจากการจัดการพื้นที่ของภาครัฐ”** โดยปัจจัยในส่วนนี้จะเข้ามากระทบในแต่ละพื้นที่ในช่วงเวลาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2460 เป็นต้นมา วิธีการที่ภาครัฐใช้เข้ามามีการจัดการพื้นที่จะมีมากมายหลายวิธีการ เช่น การควบคุมพื้นที่ทางศาสนาดังเช่นวัดด้วยวิธีการกำหนดระบบการปกครองคณะสงฆ์ขึ้นในพื้นที่(ตั้งแต่ช่วงสมัยของรัชกาลที่ 1 เป็นต้นมา) การปลูกฝังจิตสำนึกของเด็กในท้องถิ่นผ่านพื้นที่ทางการศึกษาเช่นโรงเรียนด้วยการกำหนดหลักสูตรจากส่วนกลางในการเรียนรู้ (ช่วงหลังจาก ปีพ.ศ. 2464 ภายหลังจากการประกาศใช้ พ.ร.บ. ประถมศึกษาเป็นต้นมา) หรือแม้แต่การสร้างพื้นที่ทางการปกครองในรูปแบบของการแบ่งหน่วยของพื้นที่ออกเป็น หมู่บ้าน หมู่ที่ ตำบล อำเภอ เป็นต้น และนอกจากการจัดการพื้นที่จากภาครัฐในแบบของพื้นที่ทางกายภาพแล้ว ทางภาครัฐยังมีการจัดการพื้นที่ในแบบของพื้นที่ทางนามธรรมที่เข้ามาเป็นเครื่องมือของรัฐในการควบคุมผู้คนในท้องถิ่นอีกเช่น การกำหนดพื้นที่แบบนามสกุล เป็นต้น

ประเด็นที่เกิดจากการควบคุมผู้คนในท้องถิ่นผ่านพื้นที่ทางกายภาพ เป็นวิธีการที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวิถีคิดและความศรัทธาของผู้คนที่มีความสัมพันธ์ เช่น การควบคุมพื้นที่ทางศาสนาผ่านระบบการปกครองคณะสงฆ์นั้นนอกจากจะเป็นการสร้างให้พระสงฆ์มีวิถีคิดแบบระบอบทางการปกครองแบบของรัฐแล้วยังทำให้รูปแบบความสัมพันธ์ของชาวบ้านที่มีต่อบุคคลดังกล่าวมีการเปลี่ยนแปลงไป ซึ่งโดยปกติแล้ว

การสร้างเงื่อนไขเกี่ยวกับการจัดการเกี่ยวกับกลุ่มคนทางศาสนาจะเป็นคนในชุมชนและท้องถิ่นเป็นผู้จัดการร่วมกันความสัมพันธ์จึงก่อเกิดได้โดยง่ายแต่เมื่อเปลี่ยนไปโดยมีส่วนของภาครัฐเข้ามาเกี่ยวข้องมากขึ้นความสัมพันธ์ดังกล่าวจึงเปลี่ยนแปลงไปและประเพณีบางอย่างก็หายไปหรือเจือจางไปจากชุมชนดังเช่น การรณรงค์ผ้าขาวให้พระในชุมชนและท้องถิ่น เป็นต้น

ในการสร้างทัศนคติของเด็กในท้องถิ่นผ่านพื้นที่แบบโรงเรียนนั้นก็ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางจินตนาการและความคิดขึ้นมากมายเช่นกัน ดังเช่น การเปลี่ยนแปลงความคาดหวังในชีวิตผู้คนตั้งแต่เดิม คนในท้องถิ่นจะมีความคาดหวังในชีวิตในแต่ละปีเกี่ยวกับผลผลิตที่ได้จากการลงแรงทำเกษตรกรรมหรือการทำนา แต่ทัศนคติที่โรงเรียนสร้างขึ้นให้เด็ก ๆ นั้นเป็นทัศนคติทางอาชีพที่แตกต่างไปจากกิจกรรมดั้งเดิมที่สืบทอดมาแต่ปู่ย่า และนอกจากพื้นที่แบบโรงเรียนจะสร้างความคิดเกี่ยวกับอาชีพใหม่ให้เด็กภายในท้องถิ่นแล้ว ระบบของการศึกษาที่มีระยะเวลาในการศึกษาที่ไม่สัมพันธ์กับปฏิทินชีวิตในท้องถิ่นได้ทำให้ความสัมพันธ์ของเด็ก ๆ กับวิถีชีวิตประจำปีในท้องถิ่นไม่สอดคล้องและไม่สร้างกระบวนการการเรียนรู้ร่วมกันในท้องถิ่น ดังเช่น ระยะเวลาในการปิดเทอมที่ไม่สัมพันธ์กับช่วงเวลาของการทำนาในท้องถิ่นเพราะเวลาที่เด็ก ๆ ในท้องถิ่นปิดเทอมจะเป็นช่วงที่ไม่มีการทำนาหรือเป็นการทำนานอกฤดูกาล

ประเด็นที่เกิดจากการควบคุมผู้คนในท้องถิ่นผ่านพื้นที่ทางการปกครอง เป็นการเข้ามาจัดการพื้นที่จากภาครัฐที่สร้างพื้นที่ทางนามธรรมแบบใหม่ให้เกิดขึ้นภายในพื้นที่ เช่น พื้นที่ทางการปกครองและพื้นที่ทางนามสกุล เป็นต้น พื้นที่ทางการปกครองเป็นการสร้างอาณาบริเวณของหน่วยการปกครองของรัฐที่ทำให้ผู้คนในท้องถิ่นถูกแบ่งออกเป็นหน่วยตามระบอบทางการเมือง พื้นที่แบบดังกล่าวในระยะแรกยังไม่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวิถีคิดของผู้คนในชุมชนท้องถิ่นแต่เมื่อช่วงเวลาผ่านไปจนกระทั่งมาถึงปัจจุบันวิถีคิดแบบอาณาบริเวณทางการเมืองเริ่มเข้ามามีผลต่อระบบความคิดของคนบางกลุ่มในชุมชน โดยเฉพาะกลุ่มชนชั้นปกครองในพื้นที่ การเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากปัจจัยดังกล่าวทำให้ความสัมพันธ์ของผู้คนในท้องถิ่นเริ่มที่จะเจือจางลง และในบางท้องถิ่นการจัดการพื้นที่ตามระบบการปกครองของรัฐทำให้โครงสร้างความสัมพันธ์เดิมเริ่มหายไปหายไป เช่น หากบ้านหนึ่งที่เคยมีความสัมพันธ์กับท้องถิ่นอยู่แต่เดิมแต่เมื่อภายหลังจากการแบ่งพื้นที่ทางการปกครองออกจากกัน บ้านบางบ้านอาจลดความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นลง เป็นต้น

4. ประเด็นจากระบบตลาด

ประเด็นที่เกิดขึ้นจากวิถีคิดแบบตลาดนั้นทำให้เกิดผลติดตามมาทางความคิดอย่างมากมาย และมีผลสืบเนื่องไปสู่พื้นที่ประเภทอื่นๆ ปัจจัยของตลาดได้เข้ามามีบทบาทในดินแดนแถบลุ่มน้ำชีประมาณปี พ.ศ. 2480 เป็นต้นมา ซึ่งในแต่ละท้องถิ่นก็อาจมีบทบาทเข้ามาเกี่ยวข้องในระยะเวลาที่ไม่เท่ากันตามแต่ปัจจัยที่เกิดขึ้นเฉพาะท้องถิ่น

พื้นที่แบบตลาดในระยะแรกเริ่มนั้นจะเกี่ยวข้องกับอำนาจหน้าที่ของผู้ปกครองพื้นที่ ควบคู่ไปกับกลุ่มพ่อค้าคนจีนเป็นส่วนใหญ่ ตลาดในช่วงเวลานั้นทำให้วิถีคิดของผู้คนในท้องถิ่นเกี่ยวกับพื้นที่ทางทรัพยากรต่างๆ เปลี่ยนไป รวมทั้งความคาดหวังของผู้คนต่อพื้นที่ก็เปลี่ยนแปลงไป เช่น การเปลี่ยนวิถีคิดที่มีต่อผลผลิตที่ได้จากการลงแรงในการทำนาที่เปลี่ยนเป็นการมองไปที่ผลผลิตที่ได้เพื่อการซื้อขาย หรือการเปลี่ยนแปลงวิถีคิดเกี่ยวกับต้นทุนแบบทุนนิยมที่ใช้เงินตราเป็นเครื่องมือในการสร้างฐานของแรงงาน ในขณะที่แต่เดิมนั้นระบบแรงงานของท้องถิ่นจะทำการลงแขกเป็นเครื่องมือในการผลิต

พื้นที่ตลาดมีความเกี่ยวข้องกับการแลกเปลี่ยนทรัพยากรภายในท้องถิ่นกับภายนอก แต่ในช่วงของประมาณปี พ.ศ. 2510 เป็นต้นมาท้องถิ่นถูกทำให้ไปเกี่ยวข้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ที่มุ่งให้พื้นที่ของท้องถิ่นสร้างผลผลิตเพื่อนำไปเกื้อหนุนทรัพยากรที่ต้องในระบบตลาดใหญ่ในเมืองหลวงและต่างประเทศมากขึ้น พื้นที่ทางทรัพยากรมากมายจึงถึงเปลี่ยนให้เป็นพื้นที่ของพืชเศรษฐกิจ พื้นที่ที่เคยเป็นทามในหลายๆพื้นที่ถูกเปลี่ยนถูกรุกคืบเข้าไปเป็นพื้นที่ปลูกปอ ระบบนิเวศท้องถิ่นจึงได้ถูกรังแกด้วยระบบการตลาดที่คาดหวังทรัพยากรจากพืชเศรษฐกิจ

5. ประเด็นจากแผนพัฒนาของรัฐ

การเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลต่อการพัฒนาประเทศภายหลังจากปี พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา เราไม่สามารถปฏิเสธได้ว่า แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติได้เข้ามามีบทบาทในการเปลี่ยนแปลงในหลายส่วน การเปลี่ยนแปลงเชิงพื้นที่ที่เกิดขึ้นจากผลของการใช้แผนพัฒนาก็เช่นเดียวกัน

พื้นที่ในหลายแห่งในท้องถิ่นโดยเฉพาะอย่างยิ่งพื้นที่ทางทรัพยากรมากมายได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นพืชเพื่อสร้างฐานของเศรษฐกิจตามระบบของทุนนิยม พื้นที่นามากมายถูกปรับให้มีการปลูกปอ มันสำปะหลัง และนอกจากนี้พื้นที่ป่าอีกมากมายก็ถูกถางมาเป็นพื้นที่ในการทำพืชเศรษฐกิจ

นอกจากการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับพื้นที่ทำกินแล้ว การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับพื้นที่อยู่อาศัยก็เป็นอีกส่วนหนึ่งที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาดังกล่าวเช่นกันดังจะเห็นได้จาก การเปลี่ยนแปลงระหว่างเรือน ที่มีการตัดถนนในหมู่บ้านในช่วงปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา หรือแม้แต่การเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากการพัฒนาสาธารณูปโภคต่างๆได้แก่ น้ำ ไฟ เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้หากมองในประเด็นของการใช้ประโยชน์จะเห็นได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงในเชิงบวกที่ชุมชนสามารถใช้ประโยชน์ได้ สร้างชีวิตที่ดีขึ้นของประชาชน แต่หากมองในมุมกลับจะเห็นได้ว่าการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวก่อให้เกิดผลลบในบางเรื่องเช่น การตัดถนนแบบตารางทำให้ชาวบ้านต้องปรับเปลี่ยนรูปแบบการสัญจรซึ่งจากแต่เดิมที่ผู้คนมีโอกาสนในการพบปะสังสรรค์กันได้ง่ายมาเป็นการเดินทางตามตารางที่ถูกขีดไว้ หรือการเข้ามาของไฟฟ้าทำให้เกิดการใช้อุปกรณ์ต่างๆภายในครัวเรือนเพื่อชีวิตที่ทันสมัยจนอาจก่อให้เกิดความฟุ้งเฟ้อแก่ประชาชนในพื้นที่ เป็นต้น ดังนั้นแล้วอาจกล่าวได้ว่าในภาพเชิงบวกที่เกิดขึ้นจากการพัฒนานี้ก็ยังมีบางสิ่งที่ชุมชนต้องสูญเสียและต้องปรับตัวจากการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้เช่นเดียวกัน

6. ประเด็นเกี่ยวกับจัดการน้ำของภาครัฐ

น้ำเป็นปัจจัยที่สำคัญในการหล่อเลี้ยงผู้คนในท้องถิ่นในวิถีชีวิตที่ดำรงอยู่ได้ ในแต่เดิมก่อนปี พ.ศ. 2510 ท้องถิ่นจะสร้างวิธีการจัดการน้ำของตนเองผ่านวิธีการที่หลากหลายเช่น การจัดการพื้นที่แหล่งน้ำโดยนิยามไว้กับตำนานของท้องถิ่น การจัดการพื้นที่โดยนิยามให้เป็นส่วนหนึ่งของเอกลักษณ์ของชุมชนท้องถิ่น การจัดการพื้นที่แหล่งน้ำโดยสร้างความสัมพันธ์ผ่านงานประเพณี เป็นต้น ซึ่งวิธีการจัดการแหล่งน้ำของท้องถิ่นจะมีความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนกับปฏิทินของกิจกรรมต่างๆในชุมชน อีกทั้งชาวบ้านจะสังเกตการเปลี่ยนแปลงทางธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับน้ำเพื่อปรับกิจกรรมของตนเองให้สอดคล้องกับระดับที่เปลี่ยนแปลงไปของน้ำ เช่น การทำนาในพื้นที่ทุ่งทาม ที่รอให้ระดับของน้ำลดลงจนสามารถทำนาในพื้นที่ดังกล่าวได้

ต่อมาเมื่อภาครัฐเข้ามามีบทบาทในการจัดการน้ำผ่านหน่วยงานที่เรียกว่า “กรมชลประทาน” อำนาจในการจัดการน้ำของท้องถิ่นจึงเปลี่ยนแลงไปจากชุมชนท้องถิ่นไปสู่รัฐ พื้นที่บางแห่งไม่สามารถเข้าถึงทรัพยากรน้ำในท้องถิ่นได้เนื่องจากกรมชลประทานไม่อนุญาต หรือแม้แต่ในบางท้องถิ่นที่แต่เดิมชาวบ้านมีการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำและคูเมืองเดิมที่มีในท้องถิ่น แต่เมื่อกรมชลประทานเข้ามาจัดการประกอบกับ

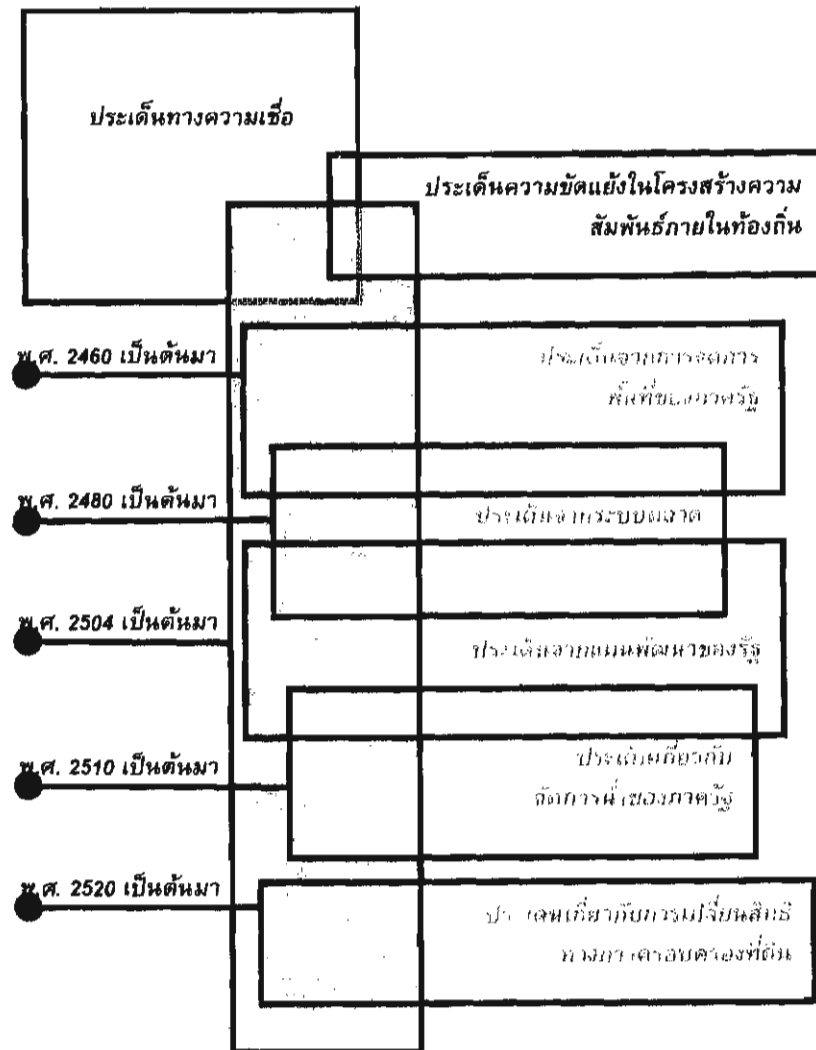
กรมศิลปากรเข้ามาดูแลจึงทำให้ชาวบ้านไม่สามารถใช้สอยแหล่งน้ำเดิมที่ตนเองเคยใช้สอยมาแต่ปู่ย่าได้ การเปลี่ยนแปลงอำนาจจัดการนี้ทำให้เกิดผลทั้งในแง่ของการใช้สอย วิธีชีวิตและที่สำคัญทำให้ช่วงเวลาของการทำนาของท้องถิ่นเป็นไปตามปฏิทินของรัฐคือ นาปี และนาปรัง

7. ประเด็นเกี่ยวกับการเปลี่ยนสิทธิทางการครอบครองที่ดิน

ประเด็นเกี่ยวกับความคิดของคนในการเป็นเจ้าของที่ดินเป็นอีกหนึ่งวิถีคิดที่เปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับพื้นที่ครั้งสำคัญ โดยภายหลังจากการเข้ามาออกเอกสารสิทธิ์จากภาครัฐในท้องถิ่นแถบลุ่มน้ำชี ช่วงประมาณปี พ.ศ. 2510 ความคิดของผู้คนเกี่ยวกับทรัพย์สินประเภทที่ดินจึงเกิดขึ้น พื้นที่ดินถูกนิยามให้เป็นที่สามารถครอบครองอย่างถาวร สามารถสืบทอดกันทางมรดกและสามารถซื้อขายได้ พื้นที่ดินต่างๆในช่วงของก่อนการให้เอกสารสิทธิ์จึงถูกชาวบ้านและผู้ปกครองบ้านเมืองในสมัยนั้นเข้าไปบุกป่าถางพงแสดงอาณาบริเวณไว้ว่าเป็นของตนเพื่อให้ได้สิทธิ์ทางการครอบครองที่ออกให้จากภาครัฐ

ภายหลังจากพื้นที่ต่างๆในท้องถิ่นมีการมสิทธิ์ครอบครองที่ชัดเจนทั้งโดยแบ่งออกเป็นกรรมสิทธิ์เฉพาะปัจเจกบุคคล กรรมสิทธิ์ร่วมกันของชุมชน และกรรมสิทธิ์ของรัฐ การจัดการพื้นที่ต่างๆก็เปลี่ยนแปลงไปตั้งแต่ระดับเรือนจนถึงระดับท้องถิ่น จิตสำนึกของความเจ้าของยิ่งทวีความชัดเจนขึ้น เริ่มจากในระยะแรกที่มีการนิยามในที่ดินส่วนบุคคล และสร้างองค์ประกอบทางกายภาพประเภทรั้วเรือนไว้แสดงอาณาบริเวณและใช้ระแวงระวังภัยในทรัพย์สินของตนเอง ต่อมาเริ่มมีการแบ่งอาณาบริเวณของชุมชนกับชุมชนตามพื้นที่ทางการปกครอง

การเกิดการครอบครองพื้นที่แบบของรัฐ เป็นอีกวิธีการที่รัฐสร้างขึ้นเพื่อเข้าไปจัดการและดูแลพื้นที่ในหลายๆส่วน ทั้งพื้นที่แหล่งน้ำ พื้นที่ป่าต่างๆ เมื่อความชัดเจนของการครอบครองพื้นที่ของรัฐเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ จนกระทั่งทำให้หน่วยงานของรัฐถืออำนาจในการจัดการพื้นที่นั้นๆ ได้โดยไม่ต้องผ่านความเห็นของชาวบ้าน ดังที่เห็นได้จากกรณีของท้องถิ่นฟ้าแดดสงยางที่กรมศิลปากรเข้ามากำหนดเขตพื้นที่ของการอนุรักษ์โดยไม่ฟังเสียงของชาวบ้าน จนทำให้เกิดความไม่เห็นด้วยกับการทำงานของรัฐ เป็นต้น

แผนภูมิแสดงประเด็นที่เข้ามามีผลต่อพื้นที่แถบกลุ่มน้ำชี

กระบวนการการปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงเชิงพื้นที่ภายในท้องถิ่น

ภายหลังจากที่ชุมชนท้องถิ่นมีปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับพื้นที่ต่างๆในลุ่มน้ำชี กระบวนการของการปรับตัว การต่อต้านและการดำรงไว้ของเรื่องราวบางอย่างจึงเกิดขึ้นทั้งจากที่ผู้คนในท้องถิ่นตั้งใจและไม่ตั้งใจก็ตาม กระบวนการการปรับตัวเหล่านี้อาจเป็นทั้งภาพเชิงบวกและภาพเชิงลบที่เกิดขึ้นก็ได้ สำหรับกระบวนการปรับตัวและการดำรงอยู่ในครั้งนี้เราจะกล่าวถึงแต่เฉพาะที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่แต่เพียงเท่านั้น

ในกระบวนการการปรับตัวอันเกิดเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงภายในท้องถิ่น จะเกิดการปรับตัวขึ้นในสามลักษณะคือ การปรับตัวเกี่ยวกับกลุ่มคนกับทรัพยากร การปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของกลุ่มคนกับกลุ่มคน และการปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงระหว่างกลุ่มคนกับความเชื่อและประเพณี ซึ่งมีรายละเอียดแต่ละกระบวนการดังต่อไปนี้

1. การปรับตัวและเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับกลุ่มคนกับพื้นที่ทางทรัพยากร

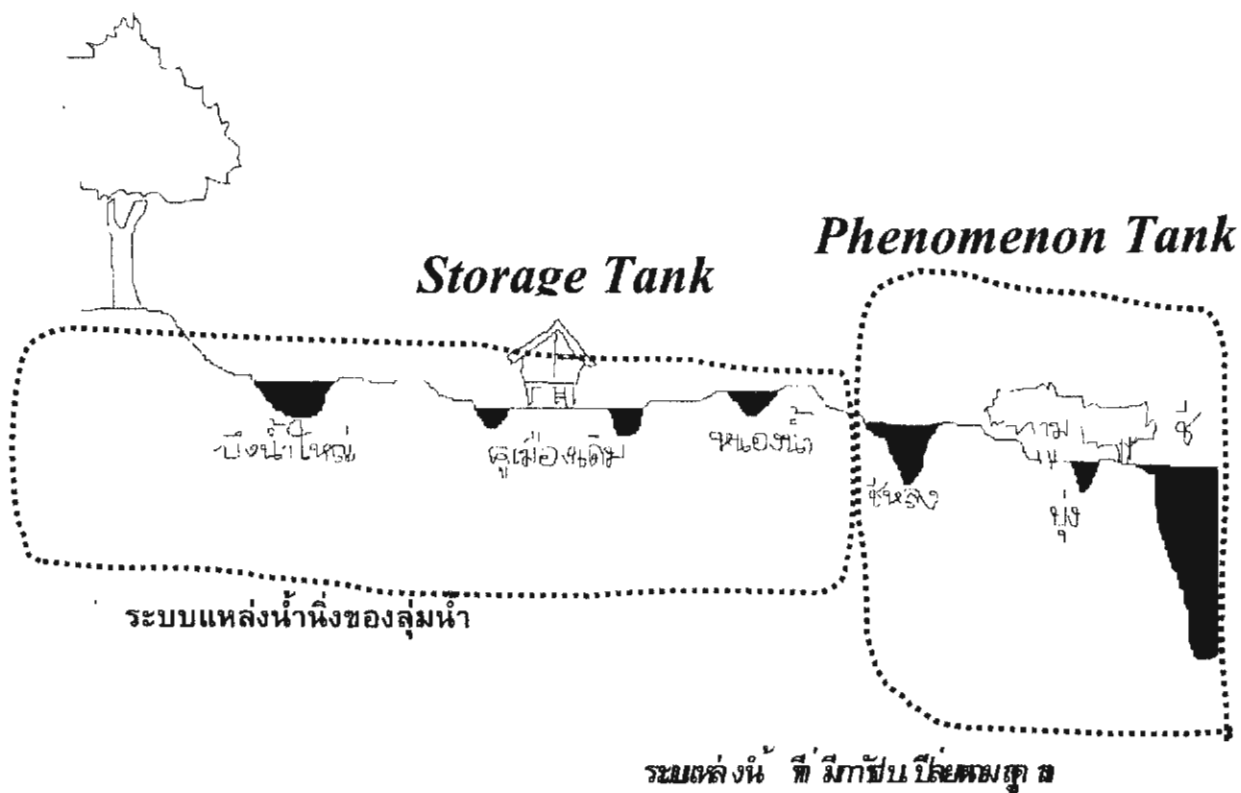
กระบวนการการปรับตัวของผู้คนเกิดขึ้นตั้งแต่ระยะแรกของการตั้งบ้านเรือน โดยการปรับตัวของท้องถิ่นในระยะแรกนั้นจะเป็นการปรับความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนกับพื้นที่ทางทรัพยากรเป็นส่วนใหญ่ เช่น การปรับตัวอันเนื่องมาจากข้อจำกัดในการเข้าถึงทรัพยากรคือ การสร้างความสัมพันธ์ในท้องถิ่นเพื่อผลทางการแลกเปลี่ยนทรัพยากร การปรับตัวในช่วงก่อนปีพ.ศ. 2460 จึงเป็นการปรับตัวของท้องถิ่นเกี่ยวกับความอยู่รอดของปากท้องเป็นสำคัญ

ในความเป็นจริงแล้วการปรับตัวอันเนื่องมาจาก “การเรียนรู้ของคนกับทรัพยากร” นั้นมีมาช้านานแล้ว ดังจะพบได้จาก การตั้งถิ่นฐานของเมืองเดิมตั้งแต่สมัยทวารวดีที่พบในเมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ ที่มีการตั้งพื้นที่เมืองอยู่ในพื้นที่ลุ่มที่เป็นแอ่งกระทะแต่อยู่สูงเกินกว่าน้ำท่วมถึงได้ง่าย ซึ่งจะเป็นสภาพทางภูมิศาสตร์ที่ดีในการกักเก็บน้ำ เนื่องจากการไหลของน้ำจะลงสู่แนวคูเมืองได้โดยง่าย นอกจากนี้เมืองโบราณบางแห่งยังอาศัยแนวร่องน้ำในการสร้างแนวคูเมือง เช่น เมืองกาหลง จังหวัดชัยภูมิ เป็นต้น ดังนั้นจะเห็นได้ว่าประสบการณ์ของคนโบราณในการเลือกพื้นที่ตั้งเมืองเป็นองค์ความรู้ที่ชาญฉลาดอย่างมาก

การปรับตัวของคนที่มีต่อทรัพยากรเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาเนื่องจากทรัพยากรและกลุ่มคนเป็นสิ่งที่เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นอยู่ตลอดเวลา การเรียนรู้ธรรมชาติของคนในลุ่มน้ำชีเป็นพลวัตที่เคลื่อนไหวตลอดเวลา ตัวอย่างที่ทำให้เราสามารถเข้าใจบทเรียนของท้องถิ่นเกี่ยวกับการปรับตัวของกลุ่มคนเข้ากับทรัพยากรแหล่งน้ำได้มากยิ่งขึ้น คือ การใช้วิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับระบบการขึ้นลงของน้ำ ดังที่เคยกล่าวมาแล้วว่าระบบของแหล่งน้ำในลุ่มน้ำชีมีอยู่สองระบบหลักๆคือ แหล่งน้ำนิ่งที่ใช้กักเก็บน้ำ กับแหล่งน้ำที่มีการเปลี่ยนแปลงตามฤดูกาล ซึ่งความอุดมสมบูรณ์ที่เกิดขึ้นในระบบน้ำทั้งสองระบบจะมีช่วงเวลาที่แตกต่างกัน ดังนั้นกลุ่มคนในลุ่มน้ำชีจึงต้องสร้างโครงข่ายความสัมพันธ์ไว้รองรับการแลกเปลี่ยนทรัพยากรระหว่างกัน เช่น การแลกเปลี่ยนกับข้าว เป็นต้น

แผนที่แสดงความสัมพันธ์ในการตั้งเมืองกาหลงกับสภาพภูมิศาสตร์ที่อาศัยร่องน้ำในการกักเก็บน้ำในคูเมือง

ภาพวาดจำลองสภาพทางภูมิศาสตร์ของแหล่งน้ำในลุ่มน้ำชีที่ชุมชนมีวิธีการเรียนรู้
ที่จะอยู่กับลุ่มน้ำอย่างสอดคล้องกับธรรมชาติ

นอกจากกระบวนการปรับตัวของกลุ่มคนที่มีต่อระบบน้ำของท้องถิ่นแล้ว การเปลี่ยนแปลงทรัพยากรตามฤดูกาลนี้ยังทำให้เกิดการปรับตัวของการทำนาในพื้นที่นาบริเวณทาม ซึ่งมีการขึ้นลงของน้ำเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมการทำนากว่าคือ การทำนาทามจะเป็นการทำนาในช่วงที่น้ำลง เนื่องจากในช่วงเวลาน้ำมากในบริเวณดังกล่าวจะไม่สามารถอยู่อาศัยและทำนาได้เนื่องจากน้ำจะท่วมสูงมาก ดังนั้นปฏิทินของการทำนาทามกับนาโคกจึงมีช่วงเวลาที่เลื่อมล้ำกันอยู่จนจะก่อให้เกิดการหมุนเวียนแรงงานในการเก็บเกี่ยวภายในท้องถิ่นได้

สำหรับในพื้นที่ที่มีประเด็นทางความขัดแย้งอันเกิดเนื่องมาจากศักยภาพในการเข้าถึงทรัพยากร เช่น การเข้าถึงทรัพยากรป่าไม้ในโคก เป็นต้น การปรับตัวของคนที่มีเงื่อนไขที่ยากต่อการเข้าถึงทรัพยากร (อาจมีสาเหตุจากการครอบครองอย่างไม่เป็นทางการของกลุ่มบ้านที่เข้ามาอยู่ก่อนหน้า หรือการกีดกันเนื่องจากความแตกต่างทางชาติพันธุ์ หรือแม้แต่การเกิดลดน้อยลงของทรัพยากรเองก็ตาม) ชาวบ้านเหล่านั้นจึงต้องสร้างทางเลือกในการแสวงหาทรัพยากร โดยทางออกของกลุ่มคนเหล่านี้จะเป็นการเดินทางออกไปหาไม้ใหญ่จากพื้นที่ภายนอกท้องถิ่น ซึ่งจากข้อมูลทำให้ทราบว่า พื้นที่บริเวณเขื่อนลำปาวเดิมจะเป็นแหล่งของต้นไม้ใหญ่ที่ชุมชนในลุ่มน้ำชีเดินทางมาเอาไม้ลงมาสร้างบ้านเรือนของตนเอง ดังที่พบในตัวอย่างของท้องถิ่นเมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ รวมไปถึงท้องถิ่นสงเปือย จังหวัดยโสธร

การปรับตัวของคนอีกประการที่พบเห็นในพื้นที่ป่าโคกหรือป่าสาธารณะคือ การยึดหยุ่นวิธีการครอบครองพื้นที่ โดยการเปิดโอกาสให้กลุ่มคนที่ไม่สามารถทำกินในที่ดินของตนได้เนื่องจากสาเหตุบางประการ

(เช่น น้ำท่วม เป็นต้น) ได้มีโอกาสในการทำกินโดยเข้ามาทำการถางพื้นที่สาธารณะของท้องถิ่นเพื่อใช้ในการทำกินชั่วคราวและเมื่อสามารถกลับไปทำนาในที่เดิมของตนได้ก็จะปล่อยที่ดินดังกล่าวไว้ในผู้อื่นใช้ประโยชน์ต่อไป โดยชาวบ้านก็จะเรียกพื้นที่นั้นตามชื่อของผู้ที่ทำการถางพื้นที่นั้นๆ พื้นที่เหล่านี้จะพบเฉพาะปลายของกลุ่มน้ำชี ซึ่งเรียกพื้นที่นี้ว่า “เหล้า”

2. การปรับตัวและเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของกลุ่มคนกับกลุ่มคน

การปรับตัวที่เกิดขึ้นระหว่างกลุ่มคนกับกลุ่มคนนั้นสามารถเรียกได้อีกอย่างว่า **“การปรับโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม”** ซึ่งในการปรับตัวในลักษณะเช่นนี้มักเกิดขึ้นเพื่อผลจากความขัดแย้งที่มีระหว่างกลุ่มคนในชุมชนและท้องถิ่น ดังที่พบในกรณีของการตั้งถิ่นฐานของคนสองกลุ่มชาติพันธุ์ภายในท้องถิ่นเดียวกันและในพื้นที่ใกล้เคียงกัน แต่เมื่อผ่านไประยะหนึ่งการผสมผสานทางชาติพันธุ์ก็เกิดขึ้นเนื่องจาก **ประเพณีการแต่งงานแบบเอาเขยเข้าบ้านทำให้มีการผสมผสานทางชาติพันธุ์เกิดขึ้น** ความแตกต่างเชิงชาติพันธุ์จึงไม่รุนแรง

นอกจากการปรับตัวเข้าหากันโดยการผูกสายเครือญาติแล้วยังมีอีกหลายวิธีการที่กลุ่มคนในท้องถิ่นสร้างความเชื่อมโยงเข้าหากัน **การเชื่อมโยงผ่านงานบุญงานประเพณี** ก็เป็นอีกหนึ่งวิธีการในการประสานผู้คนเข้าหากัน โดยเฉพาะในตำนานทางความเชื่อเกี่ยวกับ **“อริราชธาตุ”** การสร้างน้ำพระธาตุ และงานบุญบั้งไฟ ภายใต้อำนาจของงานบุญเหล่านี้ทำให้เกิดการรวมตัวกันของกลุ่มคนในท้องถิ่น และเกิดปฏิสัมพันธ์ทางกิจกรรมขึ้น ซึ่งก็ช่วยลดความขัดแย้งที่เกิดในท้องถิ่นลงได้บ้าง

ในการปรับตัวระหว่างผู้คนนั้นไม่ได้เกิดจากปัจจัยระหว่างคนกับคนแต่เพียงเท่านั้น ในบางกรณีเงื่อนไขทางธรรมชาติก็เข้ามามีบทบาทให้เกิดกระบวนการปรับความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนได้เช่นเดียวกัน อย่างในกรณีของเงื่อนไขการขึ้นลงของน้ำทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนทรัพยากรระหว่างกลุ่มคน หรืออย่างกรณีของการทำเกลือที่ขึ้นตามฤดูที่สร้างความสัมพันธ์ของกลุ่มคนขึ้น เป็นต้น ดังนั้นอาจสรุปได้ว่า **“การปรับตัวระหว่างกลุ่มคนภายในท้องถิ่นอาจเกิดขึ้นได้จากเงื่อนไขทางประเพณี แบบแผนทางการแต่งงาน และเงื่อนไขทางธรรมชาติ ก็อาจจะเป็นได้หลายหลากขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของแต่ละพื้นที่”** การปรับความสัมพันธ์ระหว่างคนอีกประเภทคือ **“การปรับความสัมพันธ์ผ่านการแลกเปลี่ยนแรงงานในท้องถิ่น”** ในแต่เดิมที่มีการแลกเปลี่ยนแรงงานผ่านการ **“ลงแขก”** ทั้งการเกี่ยวข้าวในนาตาม นาโคตตลอดจนการสร้างบ้านเรือน โดยใช้การจัดการด้วยการตกลงกันในท้องถิ่น แต่เมื่ออิทธิพลของความคิดแบบตลาดการใช้เทคโนโลยี ความคาดหวังในผลกำไร เข้ามาเปลี่ยนความคิดของคนในท้องถิ่น การปรับความสัมพันธ์จากการพึ่งพากันและกันเข้าสู่ความสัมพันธ์แบบการว่าจ้างจึงเกิดขึ้นจนกระทั่งความสัมพันธ์ของการลงแขกถูกนำมาผสมผสานกับแนวคิดแบบทุนนิยม โดยปัจจุบันชาวบ้านที่เริ่มการหว่านข้าวต้องอาศัยการคาดคะเนที่พอดีเนื่องจากหากหว่านแล้วข้าวไม่ตายและสามารถเกี่ยวข้าวได้ก่อนชาวนาคนอื่นการว่าจ้างก็จะถูกกว่า แต่หากหว่านข้าวช้าจนต้องเกี่ยวข้าวได้ช้ากว่าคนอื่นจะทำให้การว่าจ้างแรงงานต้องมีราคาแพงขึ้น

การเปลี่ยนแปลง **“ความรู้สึกในการครอบครองพื้นที่อยู่อาศัย”** เป็นอีกสาเหตุที่ทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์กันระหว่างคนภายในชุมชน โดยแต่เดิมนั้นผู้คนในชุมชนมีความสัมพันธ์กันผ่านการเกิดปฏิสัมพันธ์ระหว่างทางเดินที่สามารถเดินไปมาระหว่างอาคารบ้านเรือน หรือพื้นที่ว่างที่เป็นสวนว่างระหว่างอาคารได้ เนื่องจากไม่มีอาณาเขตการครอบครองที่ชัดเจน แต่เมื่อมีการออกโฉนดครอบครองการแบ่งอาณาบริเวณจึงเกิดความชัดเจนขึ้น ทำให้เกิดการกันรั้วรอบเรือนขึ้น ทำให้ความสัมพันธ์ของผู้คนต้องเกิดการเปลี่ยนแปลงไป พื้นที่ที่เคยเป็นที่พบปะของผู้คนระดับละแวกบ้านจึงหดหายไป

ที่กล่าวมาข้างต้นทั้งหมดจะเห็นได้ว่าเป็นการปรับความสัมพันธ์ของกลุ่มคนภายในท้องถิ่นทั้งสิ้น แต่มีการปรับตัวบางอย่างที่เป็นการปรับตัวระหว่างกลุ่มคนภายในกับกลุ่มคนภายนอกท้องถิ่น เช่น กรณีของการกระทบกันระหว่างกรมศิลปากรกับชาวบ้านในการอนุรักษ์แนวคูเมืองเดิม เนื่องจากขาดการทำความเข้าใจและการประสานงานที่ชัดเจนระหว่างหน่วยงานกับชาวบ้านจึงเกิดความไม่พอใจขึ้น โดยทามกลางความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งกันนี้ชาวบ้านมีวิธีการโต้ตอบโดยใช้จินตนาการเป็นเครื่องโต้แย้ง เช่น หากว่ากรมศิลปากรให้ข้อมูลว่าเป็นเช่นนั้นเช่นนั้น ชาวบ้านก็จะแย้งและไม่เชื่อ เป็นต้น หรือการโต้ตอบของชาวบ้านอีกทางคือการปกปิดข้อมูลบางประการเกี่ยวกับสถานที่โบราณคดีหรือที่ที่ชาวบ้านขุดพบโบราณวัตถุ โดยไม่บอกให้กรมศิลปากรทราบ เป็นต้น ซึ่งการสร้างความสัมพันธ์เชิงลบที่เกิดขึ้นนี้เกิดขึ้นเนื่องจากกระบวนการการจัดการพื้นที่ที่ไม่ประสานเอาความคิดเห็นของชาวบ้านเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการจัดการ

3. การปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงระหว่างกลุ่มคนกับความเชื่อและประเพณี

วิธีการปรับตัวเชิงพื้นที่ที่เกิดขึ้นที่ต้องกล่าวถึงคือ **การปรับตัวบนพื้นที่ทางความเชื่อ** เช่น พื้นที่ทางศาสนา เนื่องจากชาวบ้านมีวิธีการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้านภายหลังจากการเข้ามาของระบบการปกครองคณะสงฆ์ โดยวิธีการที่ชาวบ้านบางส่วนได้ปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์กับพระสงฆ์โดยไม่อ้างอิงกับการเคารพนับถือกับพระสงฆ์ในลักษณะที่สัมพันธ์กับพื้นที่ แต่จะไปนับถือพระสงฆ์ที่สัมพันธ์กับความศรัทธาเป็นที่ตั้ง หรืออาจกล่าวได้ว่า **ชาวบ้านอาจไม่นับถือพระในหมู่บ้านของตนแต่เพียงอย่างเดียวแต่จะมีชาวบ้านบางส่วนเลือกที่จะไปนับถือกับพระหรือหลวงพ่อบนพื้นที่อื่นตามแต่ศรัทธาของตนเอง**

การเปลี่ยนแปลงระหว่างคนกับความเชื่ออีกประการคือ **“การเปลี่ยนแปลงวิธีคิดเกี่ยวกับพิธีกรรมงานศพ”** ซึ่งแต่เดิมการสร้างพื้นที่ป่าช้าของชาวบ้านในแถบลุ่มน้ำชีจะมีการผสมผสานกับจินตนาการในเรื่องราวเกี่ยวกับ **“ผี”** โดยมีการแยกพื้นที่ของการตายไว้ชัดเจนเช่น การตายโหง ตายท้องกลม เด็กตาย หรือการตายแบบธรรมชาติ ซึ่งผู้คนในลุ่มน้ำชีแถบนี้จะมีการแยกพิธีกรรมและพื้นที่ตามแบบการตายอย่างชัดเจนคือ การตายแบบปกติให้นำไปเผา ส่วนการตายก่อนเวลาอันควรต้องนำไปฝัง แต่เมื่อเกิดการเข้ามาแทนที่ของ **“เมรุ”** จึงทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพิธีกรรมไปเป็นการเผาทั้งหมด พื้นที่แบบป่าช้าจึงลดบทบาทลงในพื้นที่แถบนี้ตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา

ส่วนวิธีการปรับตัวที่เกี่ยวข้องกับประเพณีในท้องถิ่นบนพื้นที่ทางศาสนาก็เป็นอีกเรื่องราวที่สามารถสะท้อนวิธีคิดต่อพื้นที่ของคนกลุ่มที่ต้องออกบ้านไปทำงานตามเมืองใหญ่ได้เป็นอย่างดี **กระบวนการการปรับตัวทางประเพณี** ก็คือการปรับประเพณีบุญ **“ผ้าป่า”** โดยพื้นที่ทางงานบุญในรูปแบบนี้ถูกใช้เป็นพื้นที่ทางอุดมการณ์ของกลุ่มลูกหลานบ้านที่ต้องออกบ้านไปหาถิ่นที่แหล่งอื่น บุญผ้าป่าจึงถูกใช้เป็นสัญลักษณ์ของความประสบความสำเร็จของลูกหลาน และเป็นการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ของลูกหลานบ้านที่ต้องกระจัดกระจายออกมาในหลายๆพื้นที่อีกด้วย

หากกล่าวถึงการใช้พื้นที่ของงานประเพณีผ้าป่าจะพบว่าเกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในช่วงประมาณปี พ.ศ. 2510 -2520 ซึ่งแต่ก่อนหน้านั้นการทำงานบุญผ้าป่าจะใช้พื้นที่ป่าโดยรอบๆวัดเป็นพื้นที่ประกอบกิจกรรมแต่ด้วยความไม่สะดวกของพระสงฆ์รวมทั้งชาวบ้านจึงทำให้เปลี่ยนแปลงพื้นที่มาใช้ศาลาวัดในการประกอบพิธี การเปลี่ยนแปลงในการใช้พื้นที่ทางกายภาพในการประกอบกิจกรรมนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงก่อนหน้าที่จะเกิดพื้นที่สร้างเครือข่ายระหว่างลูกหลานบ้านในงานบุญผ้าป่าเสียอีก

ในกระบวนการปรับตัวอันเกิดขึ้นบนพื้นที่ทางประเพณีนอกจากการปรับตัวในงานบุญผ้าป่าแล้วยังมีการปรับตัวในงานบุญประเภทอื่นๆอีกเช่น การปรับความคิดเกี่ยวกับงานประเพณีต่าง ๆที่เคยสร้าง **ความสัมพันธ์ให้ท้องถิ่น** โดยผู้คนในท้องถิ่นได้นำความคิดแบบตลาดเข้ามาเกี่ยวข้อง มีวิธีคิดแบบมองไปที่ผลกำไรที่ได้จากการจัดงาน และรวมทั้งเริ่มนำประเด็นของการท่องเที่ยวเข้ามาเกี่ยวข้อง ซึ่งวิธีคิดแบบดังกล่าวเป็นผลที่สะท้อนให้เห็นระบบวิธีคิดแบบตลาดในพื้นที่งานบุญต่างๆ ดังที่เราจะพบได้จาก งานบุญบั้งไฟ งานบุญสงกรานต์ เป็นต้น

การศึกษาสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี

โดยกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน

ธัญญา สังขพันธานนท์และคณะ*

๑. บทนำ

การวิจัยเรื่อง "การศึกษาสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีโดยกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน" มีจุดประสงค์หลักเพื่อที่จะศึกษาเกี่ยวกับสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ในด้านประวัติความเป็นมา ความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่น ความเปลี่ยนแปลงและผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลงที่มีต่อคนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี โดยมีคำถามหลักในการวิจัยว่า สถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีมีประวัติความเป็นมาอย่างไร สถานที่ดังกล่าวมีความสัมพันธ์กับวิถีการดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่นในรูปแบบใด มีการเปลี่ยนแปลงหรือไม่ และสิ่งใดคือเงื่อนไขหรือปัจจัยที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลง การเปลี่ยนแปลงของสถานที่เหล่านี้ส่งผลกระทบอย่างไรบ้างต่อวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่น และประการสุดท้ายก็คือ ผู้คนในท้องถิ่นจะนำองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยในครั้งนี้ไปใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ท้องถิ่นของตนอย่างไรบ้าง

การวิจัยครั้งนี้ได้พัฒนามโนทัศน์ทางสังคมวิทยา มานุษยวิทยาและประวัติศาสตร์ จำนวน สองชุด เพื่อใช้ในการทำความเข้าใจและเป็นแนวทางในการดำเนินการวิจัยทั้งในระดับของการกำหนดขอบเขตพื้นที่ การกำหนดเครื่องมือในการวิจัย การวิเคราะห์ ตีความและสังเคราะห์ข้อมูล โดยสรุปมาเป็นกรอบแนวคิดหลัก สองแนวคิดด้วยกันคือ แนวคิดแรกว่าด้วยการตั้งถิ่นฐานและการกำเนิดชุมชนกำเนิดชุมชน ส่วนแนวคิดที่สองเป็นกรอบแนวคิดและมโนทัศน์ว่าด้วยชุมชน ท้องถิ่นและการศึกษาเกี่ยวกับชุมชนและท้องถิ่น จากเอกสารและกรอบแนวคิดดังกล่าว ได้สรุปและสังเคราะห์และพัฒนาเป็นกรอบแนวคิดหลักในการวิจัยหลายประการ กล่าวคือ

๑. ในด้านสภาพภูมิศาสตร์กับการตั้งถิ่นฐานนั้น ในการวิจัยครั้งนี้จะให้ความสนใจกับประวัติความเป็นมาและการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโดยพิจารณาเชื่อมโยงกับบริบทของสภาพแวดล้อมทางนิเวศวิทยาของชุมชนในภาคอีสาน โดยเฉพาะระบบนิเวศของลุ่มน้ำชี ทั้งในส่วนของพื้นที่ต้นน้ำ กลางน้ำและปลายน้ำ นอกจากนี้แล้วสภาพทางภูมิศาสตร์และระบบนิเวศยังเกี่ยวข้องไปถึงสถานที่สำคัญในท้องถิ่นแต่ละแห่ง เช่น สถานที่สำคัญตามธรรมชาติ ได้แก่ แม่น้ำ ห้วย หนอง คลอง บึง ป่า ภูเขาและพื้นที่ทำเลหากิน อีกนัยหนึ่ง

* คณะผู้วิจัยประกอบด้วย

๑. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ธัญญา สังขพันธานนท์ ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

๒. นายทม เกตุวงศา นักวิจัยประจำสถาบันวิจัยวลัยรุกขเวช มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

๓. นางสาววันย์ สังขพันธานนท์ ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

สภาพภูมิศาสตร์กับการตั้งถิ่นฐานนั้นยังสะท้อนให้เห็นการเชื่อมโยงระหว่างการทำหนดชื่อสถานที่สำคัญ หรือ “นามสถานที่”(Place -name) ในท้องถิ่น เข้ากับมิติทางวัฒนธรรมอันได้แก่ความเชื่อในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ ตำนานและประวัติของสถานที่สำคัญ ตลอดจนถึงความสัมพันธ์กับวิถีดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่นในแง่ของการเข้าไปใช้ประโยชน์การจัดการหรือการเปลี่ยนแปลงที่อาจเกิดขึ้นโดยสาเหตุทางธรรมชาติ หรือการกระทำโดยฝีมือมนุษย์ ทั้งโดยคนในท้องถิ่นเองหรือโดยพลัง อำนาจจากภายนอก

๒. กรอบแนวคิดที่สำคัญอีกประการหนึ่งสำหรับการวิจัยในครั้งนี้ คือ มโนทัศน์เกี่ยวกับชุมชนและท้องถิ่น เนื่องจากการวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาเรื่องของท้องถิ่นโดยตรง การทำความเข้าใจในมโนทัศน์เกี่ยวกับชุมชนและท้องถิ่นจึงเป็นความจำเป็นเบื้องต้นที่จะต้องปรับฐานคิดให้ชัดเจนและสอดคล้องกับแนวการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและวัฒนธรรม จากกรอบแนวคิดซึ่งนำเสนอโดยผู้เชี่ยวชาญด้านประวัติศาสตร์ ด้านมานุษยวิทยาและด้านวัฒนธรรมศึกษา มโนทัศน์เกี่ยวกับชุมชนและท้องถิ่นที่ใช้เป็นหลักในการวิจัยครั้งนี้ คือพื้นที่ของชุมชนและท้องถิ่นในแง่ที่เป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรม มากกว่าการแบ่งพื้นที่ในเชิงรัฐศาสตร์ กล่าวคือพื้นที่ทางวัฒนธรรมนั้นจะพิจารณาจากองค์ประกอบหลัก ๔ ประการคือ¹⁴

๑. การเป็นเจ้าของพื้นที่สาธารณะในท้องถิ่นร่วมกัน

๒. มีระบบความเชื่อและศาสนาร่วมกัน

๓. มีระบบแลกเปลี่ยนและจัดการทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่สาธารณะโดยระบบการจัดการนี้เป็นสิ่งที่คนในท้องถิ่นต้องสร้างกติกาและกฎเกณฑ์ร่วมกันในทางเสมอภาค

๔. มีสำนึกทางประวัติศาสตร์ร่วมกัน คือรับรู้ในความเป็นมาของท้องถิ่นซึ่งอาจมาจากคำบอกเล่า ตำนานรวมทั้งการกำหนดชื่อสถานที่ต่าง ๆ ด้วยระบบสัญลักษณ์ที่ควบคุมโดยความเชื่อกล่าวให้กระชับก็คือ การวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาชุมชนและท้องถิ่นตามวิถีและสภาพที่เป็นจริง

มโนทัศน์ในเรื่องนี้เป็นสิ่งที่มีความสำคัญยิ่งต่อการวิจัยในครั้งนี้เพราะเป็นวิธีวิทยา(methodology) ที่ใช้เป็นแนวทางทั้งในด้านการเก็บข้อมูล การวิเคราะห์และตีความข้อมูล จึงอาจกล่าวได้ว่า การวิจัยในครั้งนี้ใช้ระเบียบวิธีการวิจัยที่มีลักษณะเป็นสหวิทยาการซึ่งมีทั้งการวิจัยเชิงคุณภาพทางมานุษยวิทยา การวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น สังคมวิทยาและการศึกษาเชิงสังคม-วัฒนธรรม

๓. สำหรับการกำหนดพื้นที่ซึ่งเป็นหน่วยในการศึกษานั้น ผู้วิจัยใช้เกณฑ์ในการพิจารณาสองด้าน ด้านแรกเป็นเกณฑ์ทางด้านภูมิศาสตร์ ซึ่งยึดเอาพื้นที่ลุ่มน้ำชีเป็นหลักโดยกำหนดพื้นที่ตั้งแต่ต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำ การศึกษาที่ครอบคลุมชุมชนที่ตั้งอยู่ในเขตลุ่มน้ำเดียวกันนอกจากจะเป็นการเน้นแบบแผน หรือความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนที่ตั้งอยู่ใกล้เคียงกันซึ่งเป็นชุมชนที่มีความสัมพันธ์กันทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง การปกครองเครือญาติ ฯลฯ การศึกษาโดยยึดเอาลุ่มน้ำเป็นหน่วยในการวิเคราะห์ยังช่วยให้เข้าใจและมองเห็นรูปแบบการปรับตัวและแบบแผนความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับระบบนิเวศและทรัพยากร ในเขตภูมิศาสตร์เดียวกัน¹⁵

¹⁴ ศรีตักกร วัลลิโถม. “ท้องถิ่นวัฒนา” ใน พัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรมไทย. ๒๕๔๔. หน้า ๒๑๓-๒๑๔

¹⁵ สุริยา สมทุภุช และคณะ. จากยอดห้วยถึงบุญบึง:สิทธิอำนาจและระบบการจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชาวนาอีสาน. นครราชสีมา:โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ทางมานุษยวิทยาของอีสาน, สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม. มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี. หน้า ๗๖ .

กล่าวโดยสรุป การกำหนดหน่วยในการศึกษาโดยอิงกับระบบนิเวศของลุ่มน้ำชี เป็นการกำหนดกรอบ (frame) ใหญ่ ๆ ในการเลือกพื้นที่ในการวิจัย แต่เมื่อมีการเลือกหน่วยในการวิจัยเพื่อศึกษาแบบเจาะลึกนั้น ผู้วิจัยใช้เกณฑ์ในการเลือกโดยยึด “พื้นที่ทางวัฒนธรรม” ตามมโนทัศน์ที่เกี่ยวกับชุมชนและท้องถิ่น ซึ่งพิจารณาจากองค์ประกอบหลัก ๔ ประการดังที่กล่าวแล้วเป็นแนวในการเลือกพื้นที่ และโดยที่การวิจัยในครั้งนี้ไม่ใช่การวิจัยเชิงสำรวจ การเลือกพื้นที่เป็นหน่วยวิเคราะห์จึงใช้วิธีการสุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง (purposive sampling) โดยกำหนดพื้นที่หลักคือชุมชนในเขตลุ่มน้ำชีตอนบน ตอนกลางและตอนล่าง

ในเขตลุ่มน้ำชีตอนบนนั้น ผู้วิจัยได้เลือกพื้นที่ซึ่งเป็นหน่วยในการศึกษาในสองอำเภอ คืออำเภอบ้านเขว้า และอำเภอเมืองจังหวัดชัยภูมิ ในเขตอำเภอบ้านเขว้าพื้นที่ที่เลือกศึกษาได้แก่ บ้านวังกำแพงและบ้านหนองกระทุ่ม ส่วนในเขตอำเภอเมือง เลือกบ้านค่ายหมื่นแผ้ว ต.บ้านค่ายเป็นพื้นที่ในการศึกษา

ในเขตลุ่มน้ำชีตอนกลาง ซึ่งมีพื้นที่ค่อนข้างกว้างขวาง ผู้วิจัยได้เลือกศึกษาในเขต ๓ จังหวัดด้วยกัน คือ จังหวัดมหาสารคาม เลือกบ้านท่างาม บ้านแก่งโกสุม บ้านแห่ใต้ และบ้านคุยโพธิ์ – กุดน้ำใส ในเขตอำเภอโกสุมพิสัยเป็นหน่วยในการศึกษา จังหวัดร้อยเอ็ด เลือกท้องถิ่นบ้านหนองหมื่นถ่าน ตำบลหนองหมื่นถ่าน อำเภออาจสามารถและ บ้านพนมไพร ต.พนมไพร อำเภอพนมไพร เป็นหน่วยในการศึกษา

ในลุ่มน้ำชีตอนล่าง พื้นที่ที่กำหนดเป็นหน่วยในการศึกษา คือ จังหวัดยโสธรเลือกพื้นที่บ้านดาดทอง ในเขตอำเภอเมือง ส่วนในพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานี เลือกศึกษาท้องถิ่นบ้านชีทวนและบ้านเชียงโน ในเขตอำเภอเชียงโนเป็นหน่วยในการศึกษา

การเลือกพื้นที่ซึ่งใช้เป็นหน่วยในการศึกษาครั้งนี้ ได้ยึดพื้นที่ทั้งที่อยู่ติดแม่น้ำชีและพื้นที่ซึ่งอยู่ในบริเวณลำน้ำสาขาของแม่น้ำชี ซึ่งถือว่าอยู่ในลุ่มน้ำเดียวกัน

๔. สำหรับเกณฑ์ในการเลือกผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informants selection) ผู้วิจัยได้พิจารณาตามแนวทางของการศึกษาชุมชนและท้องถิ่นซึ่งทั้ง เสน่ห์ จามริก อานันท์ กาญจนพันธุ์และศรีศักร วัลลิโภดม ได้เห็นว่า “ต้องเป็นการศึกษาจากคนในชุมชนและท้องถิ่นเอง” เป็นหลัก ในการวิจัยครั้งนี้จึงได้กำหนดกลุ่มบุคคลที่ให้ข้อมูลหลัก สองกลุ่มด้วยกันคือ กลุ่มแรกเป็นผู้นำที่เป็นทางการของชุมชน ซึ่งช่วยผู้วิจัยในเรื่องของการให้ข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับชุมชนและท้องถิ่น ตลอดจนการประสานงาน การอำนวยความสะดวกในการเข้าไปในพื้นที่ภาคสนาม กลุ่มที่สองได้แก่ปราชญ์ชาวบ้านหรือผู้อาวุโสในชุมชน เป็นกลุ่มผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญที่สุดและเป็นหัวใจของการวิจัยในครั้งนี้ เพราะเป็นผู้ที่มีประสบการณ์ มีคุณวุฒิ วัชวุฒิ เป็นกุญแจดอกสำคัญที่จะช่วยให้ผู้วิจัยเข้าถึงข้อมูลและแง่มุม ต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นข้อมูลเกี่ยวกับความเป็นมาของชุมชน การตั้งถิ่นฐาน ตำนานและเรื่องเล่าเกี่ยวกับสถานที่สำคัญ ความเชื่อ พิธีกรรม ตลอดจนรายละเอียดอื่น ๆ ที่จำเป็น

๕. ในการศึกษาครั้งนี้ข้อมูลเป็นหัวใจสำคัญของการวิจัย เพราะจะเป็นตัวที่จะช่วยในการตอบคำถามหลักของการวิจัยได้ เนื่องการศึกษาเกี่ยวกับชุมชนและท้องถิ่นควรจะเป็นการ “มอง” จากคนในท้องถิ่นเอง ดังนั้นข้อมูลสำคัญในการวิจัยครั้งนี้จึงเป็นข้อมูลที่ได้อีกจาก “ชุมชนและท้องถิ่น” โดยการเข้าไปสังเกต สัมภาษณ์และมีส่วนร่วมในภาคสนามในพื้นที่เป็นหน่วยในการศึกษา ในการศึกษา ซึ่งเป็นข้อมูลบอกเล่าเชิงมุขปาฐะ ทั้งที่เป็นนิทาน ตำนานและเรื่องเล่าของชาวบ้าน อาจกล่าวได้ว่า และให้ความสำคัญกับความพยายามเข้าใจ “วิถีคิด” ของคนในชุมชนเป็นหลัก ซึ่งในทางมานุษยวิทยาเชื่อว่า มนุษย์ในสังคมดั้งเดิมกับมนุษย์สมัยใหม่ต่างก็รู้จัก “วิถีคิด” และใช้ความคิด แต่วิถีคิดของมนุษย์ในสังคมดั้งเดิมถูกกำหนดด้วยความเชื่อทางไสยศาสตร์ ศาสนาและประสบการณ์ชีวิต ในขณะที่มนุษย์ในสังคมสมัยใหม่เน้นวิถีคิดที่อิงอยู่กับเหตุ

ผลและอิงไสยศาสตร์กับศาสนาอยุธยา วิถีคิดของมนุษย์เป็นผลิตผลทางประวัติศาสตร์ ผู้คนที่อยู่ในยุคสมัยหนึ่งและสภาพแวดล้อมแห่งหนึ่งย่อมมีวิถีคิดเป็นของตนเอง¹⁶

๖.. การกำหนดกระบวนการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในการวิจัย โดยแนวความคิดชี้ให้เห็นว่า มิติทางวัฒนธรรมเป็นการมองจากมุมมองของชาวบ้าน¹⁷ และเรื่องของวัฒนธรรมเป็นเรื่องของความหลากหลายและความแตกต่างกันของคนในสังคมที่ต้องมองจากข้างล่างเป็นสำคัญ ตลอดจนแนวคิดที่ว่า การศึกษาท้องถิ่นไม่ควรนำความรู้หรือทฤษฎีลงไปครอบชุมชน แต่ควรมีรากฐานมาจากประสบการณ์ของชาวบ้านและควรนำเอาประสบการณ์จากรากฐานดังกล่าวมาพัฒนาเป็นแนวทฤษฎี¹⁸ ซึ่งเป็นมโนทัศน์ชี้ชวนให้เห็นว่าในการศึกษาวิจัยเรื่องของชุมชนและท้องถิ่นนั้น สมควรอย่างยิ่งที่จะต้องให้ชาวบ้านได้มีส่วนร่วมในการวิจัยด้วย แต่การมีส่วนร่วมของชาวบ้านไม่ได้อยู่ที่แค่การให้ข้อมูลตามประเด็นคำถามในแบบสอบถามเท่านั้น แต่ต้องมีส่วนร่วมในการตีความ การวิเคราะห์ข้อมูลจากมุมมองและ“วิถีคิด”ของชาวบ้านเอง

กระบวนการมีส่วนร่วมในการวิจัยของชาวบ้านจึงเป็นวิธีการและขั้นตอนหนึ่งของการวิจัยในครั้งนี้ โดยคณะผู้วิจัยได้กำหนดให้มีการจัด“เวทีชาวบ้าน” ในพื้นที่ที่เข้าไปเก็บข้อมูลภาคสนาม เวทีดังกล่าวจะเป็นไปในลักษณะของการระดมผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ชาวบ้านและเยาวชนในท้องถิ่นมาร่วมกันให้ข้อมูลและนำเสนอ มุมมองต่อข้อมูลดังกล่าว ไม่ว่าจะเป็นด้านการบอกเล่า ตำนาน ความเป็นมาของหมู่บ้าน ความเป็นมาและความเชื่อต่อสถานที่สำคัญในท้องถิ่น การเข้าไปใช้ประโยชน์ การจัดการและการเปลี่ยนแปลงตลอดจนผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อชุมชน ผู้วิจัยจะให้น้ำหนักในประเด็นนี้ค่อนข้างมาก โดยที่นักวิจัยจะไม่ทำตัวเป็นผู้ชี้แนะหรือ“ครอบ”ความคิดของตนต่อการวิเคราะห์และตีความข้อมูลเหล่านั้น นักวิจัยจะทำหน้าที่เพียงทำความเข้าใจ“มุมมองและวิถีคิด”ของชาวบ้านเป็นสำคัญ

และในขั้นตอนสุดท้ายของการวิจัย เมื่อนำเสนอรายงานผลการวิจัยเป็นครั้งแรก ซึ่งเขียนในรูปแบบของสารานุกรมเกี่ยวกับสถานที่สำคัญในท้องถิ่นแต่ละแห่ง คณะผู้วิจัยได้ส่งข้อมูลย้อนกลับไปยังชุมชนให้ชาวบ้านได้ตรวจสอบถึงความถูกต้องและพิจารณาว่ามีความสอดคล้องกับวิถีคิดของคนในท้องถิ่นมากน้อยแค่ไหน โดยการจัดทำเวทีการเรียนรู้ร่วมกัน ระหว่างคณะผู้วิจัยและกลุ่มชาวบ้านในท้องถิ่นที่เข้าไปศึกษา พร้อมกับนำเสนอแนะและข้อมูลเพิ่มเติมที่ได้จากการจัดทำเวทีนำมาปรับปรุงเพิ่มเติมในรายงานการวิจัยให้มีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

๒. สารานุกรมสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี

การนำเสนอผลการวิจัยในรายงานการวิจัยเรื่องนี้ ผู้วิจัยได้แยกการนำเสนอออกเป็นสองส่วน ส่วนแรกคือ การนำเสนอในรูปแบบของการเขียนสารานุกรมเกี่ยวกับสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ส่วนที่สองคือ การศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลจากสารานุกรม ตามวัตถุประสงค์ในการวิจัยสองประเด็นหลัก ๆ คือ สถานที่สำคัญในท้องถิ่นมีความเป็นมาและความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นอย่างไร และศึกษาถึงความ

¹⁶ สุริยา สุมทคุปต์และคณะ. เล่มเดิม หน้า ๔๑-๔๒

¹⁷ อานันท์ กาญจนพันธุ์. เล่มเดิม หน้า ๗๖

¹⁸ เสน่ห์ จามริก “ทฤษฎีแนวคิดและวิธีการศึกษาเรื่องท้องถิ่น”ใน การศึกษาท้องถิ่น ที่ระลึกในงานเกษียณอายุราชการ ผศ.ดร.จรัส พยัคฆราชศักดิ์. มหาสารคาม,ฝ่ายวิชาการมหาวิทยาลัยมหาสารคาม. ๒๕๓๖

เปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับสถานที่สำคัญทั้งในแง่ของปัจจัยและผลกระทบที่มีต่อวิถีการดำเนินชีวิตของคนในท้องถิ่น

ในการนำเสนอส่วนแรก ซึ่งอยู่ในรูปของสารานุกรมสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ผู้วิจัยได้ประมวลข้อมูลและองค์ความรู้เกี่ยวกับสถานที่สำคัญที่ได้รับจากการบอกเล่าของผู้รู้ในแต่ละท้องถิ่น นำมาเรียบเรียงในลักษณะของการเขียนสารานุกรมสถานที่สำคัญ ซึ่งผู้วิจัยขอเปรียบว่า เป็นเสมือนการเขียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นร่วมกัน ระหว่างชาวบ้านและผู้วิจัย ที่มีชาวบ้านเป็นผู้เขียนโดยใช้เสียงเล่า ขณะที่ผู้วิจัยเขียนโดยใช้ปากกา กล่าวโดยสรุปก็คือ ชาวบ้านหรือคนในท้องถิ่นจะเป็นผู้บอกเล่าและให้ข้อมูลเกี่ยวกับสถานที่สำคัญแต่ละแห่ง จากนั้นผู้วิจัยจะนำมาเรียบเรียงใหม่โดยเขียนให้เป็นระบบ ตามประเด็นสำคัญที่กำหนดไว้ในคำถามหลักและวัตถุประสงค์ของการวิจัย ได้แก่ ประวัติความเป็นมาของสถานที่นั้น ๆ การตั้งชื่อหรือกำหนดชื่อเรียก การเข้าไปใช้ประโยชน์ของชาวบ้านในสถานที่สำคัญตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ความเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญว่ามีสาเหตุมาจากปัจจัยใดบ้าง และการเปลี่ยนแปลงนั้นส่งผลกระทบต่อ การเข้าไปใช้ประโยชน์อย่างไร และประเด็นสุดท้ายคือ คนในท้องถิ่นคาดหวังหรือมีแนวคิดอย่างไรต่อการ ใช้ประโยชน์จากสถานที่สำคัญในอนาคต เนื่องจากเนื้อหาในส่วนนี้มีรายละเอียดค่อนข้างมากไม่อาจนำเสนอ ลงในรายงานการวิจัยฉบับย่อนี้ได้ทั้งหมด จึงใคร่ขอนำเสนอให้เห็นพอเป็นตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างการนำเสนอสารานุกรมสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี

บ้านแห่ไต้ : บ้านที่มีหินแห่ (หินแหว่)

บ้านแห่ไต้ เป็นชุมชนเก่าแก่อีกชุมชนหนึ่งในเขตลุ่มน้ำชีตอนกลาง ตั้งอยู่ในตำบลแห่ไต้ อำเภอกอสมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ห่างจากตัวอำเภอกอสมพิสัย ๕ กิโลเมตร ตามสภาพทางภูมิศาสตร์ มีพื้นที่เป็นที่ราบลุ่มน้ำชี อยู่สูงจากระดับน้ำทะเล ๑๕๒,๙๔๘ เมตร มีพื้นที่ทั้งหมด ๒,๔๘๔ ไร่ แบ่งเป็นที่อยู่อาศัย ๑๒๐ ไร่ พื้นที่ทำการเกษตร ๒,๓๖๔ ไร่ พื้นที่ส่วนใหญ่เหมาะแก่การทำการเกษตรและการประมงน้ำจืดเพราะอยู่ในที่ลุ่มมีแหล่งน้ำสำคัญหลายแห่ง อาชีพหลักของชาวบ้าน คือการทำนาและการเพาะเลี้ยงพันธุ์ปลาน้ำจืด อาชีพรองคือการเลี้ยงสัตว์ การทอเสื่อกก เครื่องใช้สาน ปัจจุบันแบ่งการปกครองออกเป็น ๔ หมู่บ้าน คือหมู่ที่ ๑ มีนายบุญคง ศรีจันทะเป็นผู้ใหญ่บ้าน หมู่ที่ ๒ มีนายทองเดือน กุลศรีเป็นผู้ใหญ่บ้าน หมู่ที่ ๓ มีนายสมชาย ดวงมะสูง เป็นผู้ใหญ่บ้าน และหมู่ที่ ๔ ผู้ใหญ่บ้านคือ นายสังคม ศรีทำบุญ

ปัจจุบันบ้านแห่ไต้เป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ มีบ้านเรือนหนาแน่น บ้านแต่ละหลังค่อนข้างมั่นคงและ สวยงาม แสดงให้เห็นว่า ชาวบ้านในหมู่บ้านแห่งนี้มีฐานะค่อนข้างดี มีรายได้จากการทำนาปีและนาปรังเนื่องจากมีน้ำทำอุดมสมบูรณ์ด้วยระบบชลประทาน ที่ผันน้ำมาจากเขื่อนอุบลรัตน์ อาชีพที่ทำรายได้ให้แก่ชาวแห่ไต้อีกอย่างหนึ่ง คือการเลี้ยงปลาน้ำจืด และการทำฟาร์มเพาะพันธุ์ปลาน้ำจืด ปล่อยปลาไว้จำหน่ายแก่เกษตรกรต่างถิ่น เมื่อเราเข้าไปหมู่บ้านแห่ไต้ จะเห็นฟาร์มเพาะพันธุ์ปลา ปล่อยปลาและนาข้าวสลับกันอยู่สองข้างถนนสายหลักของหมู่บ้าน

บ้านแห่ไต้มีความเป็นมาที่น่าสนใจและถือเป็นชุมชนที่เก่าแก่อีกแห่งหนึ่งในอำเภอกอสมพิสัย จากการบอกเล่าของผู้อาวุโสประจำหมู่บ้านหลายคน ซึ่งได้รับการถ่ายทอดประวัติความ

เป็นมาของหมู่บ้านจากคนรุ่นก่อน ๆ เชื่อว่าหมู่บ้านแห่งนี้คงมีอายุอยู่ระหว่าง ๒๐๐-๓๐๐ ปี สันนิษฐานว่าคงตั้งขึ้นประมาณ ช่วง พ.ศ. ๒๓๕๒- ๒๔๒๗

ความเป็นมาของบ้านแห่ได้ปรากฏในเรื่องเล่าของชาวบ้านหลายกระแสด้วยกัน พ่อใหญ่ปรีชา ดวงมะฮุงผู้อาวุโสในหมู่ที่ ๑ เล่าว่า พวกที่มาก่อตั้งหมู่บ้านแห่งนี้ เป็นพวกที่อพยพหนีสงครามมาจากบ้าน"กะทาง"ซึ่งเป็นหมู่บ้านหนึ่งในจังหวัดอุบลราชธานี โดยการนำของ นายศรีสงคราม นายแสงพระคลัง นายสุวและนายสุพรหมมาตย์ เมื่อเดินทางรอนแรมมาถึงบ้านแห่ได้และเห็นว่าพื้นที่บริเวณนี้มีดินดำน้ำชุ่มเหมาะที่จะเป็นทำเลตั้งถิ่นฐาน จึงพร้อมใจกันตั้งหมู่บ้านขึ้น

ในระยะแรก ๆ ที่เริ่มตั้งหมู่บ้านนั้น ก็มีราษฎรอยู่ไม่กี่ครัวเรือน แต่ต่อมาเมื่อมีชาวบ้านจากถิ่นอื่น ๆ ทราบข่าวถึงความอุดมสมบูรณ์ของทำเลที่ตั้ง จึงพากันอพยพมาสมทบมากขึ้นเรื่อย ๆ พ่อใหญ่บุญคง ศรีจันทร์ เชื่อว่า พวกที่อพยพมาสมทบทีหลังนี้มาจากบ้านเหล่าแดง ในจังหวัดร้อยเอ็ด ดังนั้นเมื่อมีการมาตั้งถิ่นฐานในที่แห่งใหม่ ชาวบ้านกลุ่มนี้จึงตั้งชื่อหมู่บ้านของตนว่า"บ้านเหล่าแดง"ตามไปด้วย

ทองเดือน กุลาศรี ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ ๒ ซึ่งให้ความสนใจบันทึกประวัติความเป็นมาของบ้านแห่ไว้ก่อนหน้านี้ ยืนยันว่า แม้จะอพยพจากอุบลราชธานีมาอยู่ที่นี่นานแล้ว แต่ชาวบ้านบางส่วนยังเป็นเครือญาติติดต่อไปมาหาสู่กับคนแถบถิ่นเดิมในจังหวัดอุบลราชธานีกับร้อยเอ็ดอยู่

ส่วนคำว่า "แห่ได้" ซึ่งเป็นชื่อหมู่บ้านที่ตั้งขึ้นภายหลังนั้น มีเรื่องเล่าจากความทรงจำของชาวบ้านหลายกระแส แต่ก็มิรายละเอียดบางอย่างที่เหมือนกันบ้าง ดังเช่น เรื่องเล่าเรื่องแรก ที่ แม่ใหญ่สี สีหาบัวเล่าให้ฟังว่า ในอดีตได้มีช้างพังเชือกหนึ่งมาตกกลืนในหนองน้ำแห่งหนึ่ง หลังจากแม่ช้างกับลูกจากไปแล้ว ก็มีการขังลอยอยู่ในหนองน้ำ คำว่า "รก" ในภาษาอีสานเรียกว่า "แห่" ชาวบ้านจึงเรียกหนองแห่งนั้นว่า"หนองแห่" และต่อมาได้กลายมาเป็นชื่อบ้าน เพราะชาวบ้านส่วนใหญ่มาตั้งบ้านเรือนอยู่ริมหนองน้ำแห่งนี้

อีกกระแสหนึ่งสันนิษฐานว่า ชาวบ้านกลุ่มแรก ที่อพยพมาจัดตั้งบ้านเรือนที่ริมหนองซึ่งมีชื่อว่า"หนองแห่" แล้วได้ขุดดินจากในหนองมาทำเครื่องปั้นดินเผา ครั้นขุดลึกลงไปมาก ๆ ก็พบหินแห่ (หมายถึงดินลูกรัง) เป็นจำนวนมาก เลยตั้งชื่อบ้านว่า"แห่ได้" เพราะมีหมู่บ้านปากตรงข้าม แม้ชื่อเรียกว่า"บ้านแห่เหนือ" ที่บ้านแห่ได้นี้ ปัจจุบันยังขุดพบดินปนทรายหรือ"ดินแห่"หรือ"ดินแะ"อยู่

ประเสริฐ ศรีเมืองเดช ราษฎรอีกคนในบ้านแห่ได้ กล่าวถึงที่มาของชื่อบ้านว่า เหตุที่ได้ชื่อว่าบ้านแห่ได้ก็เพราะ ชาวบ้านกลุ่มแรกๆที่มาตั้งรกรากอยู่ที่นี้ซึ่งมีพื้นเพมาจากร้อยเอ็ดและอุบลราชธานี เชื่อกันว่า ถ้าเอาหินแห่ใส่ไหแล้วทิ้งไว้ นานเข้าหินจะกลายเป็นทอง ต่อมากลุ่มเจ้านายเข้ามาในหมู่บ้าน ชาวบ้านที่เอาหินแห่บรรจุไหไว้ กล่าวว่าเจ้านายจะมายึดเอาไปและมีความผิด จึงพากันเอาไหเหล่านั้นไปทิ้งลงในหนองแห่งหนึ่ง ซึ่งต่อมาเรียกว่า"หนองแห่"และกลายเป็นชื่อของหมู่บ้านในที่สุด

จะเห็นได้ว่า บ้านแห่ได้ เป็นหมู่บ้านที่มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับความเป็นมาของหมู่บ้านหลายกระแส เรื่องเล่าเหล่านี้จะเท็จจริงอย่างไรนั้น ก็ขึ้นอยู่กับความเชื่อของชาวบ้านแต่ละคน แต่ก็ได้สะท้อนให้เห็นความจริงอย่างหนึ่งว่า ชาวบ้านแห่ได้มีความพยายามอย่างมาก ที่จะเล่าประวัติความเป็นมาของชุมชน โดยอาศัยคำหลักคือ คำว่า "หนองแห่" เป็นตัวอธิบาย ข้อสังเกตอีกประการก็คือ ตอนที่คนกลุ่มแรกอพยพมาตั้งบ้านเมืองนั้นยังมีความผูกพันอยู่กับถิ่นฐานเดิม การตั้งชื่อบ้านในขณะนั้นจึงยังใช้ชื่อคือ "บ้านเหล่าแดง" แต่เมื่อนานวันเข้าความต้องการที่จะแสวงหาอัตลักษณ์แห่งตนก็เกิดขึ้น ชาวบ้านจึงมีการเปลี่ยนชื่อบ้านเสียใหม่ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

ชาวบ้านหินแห่งส่วนใหญ่ยังมีความเชื่อเช่นเดียวกับชาวอีสานในชนบททั่วไป มีขนบประเพณีหลายอย่างที่ปฏิบัติสืบทอดกันมา แต่ที่ถือว่าสำคัญมากและจะขาดเสียมิได้คือประเพณีบุญบั้งไฟ งานบุญบั้งไฟของชาวบ้านแห่งนี้จะจัดขึ้นประมาณเดือนหก ก่อนเริ่มฤดูกาลทำนา ความเชื่อเกี่ยวกับการจุดบั้งไฟก็คือเพื่อบูชาเทพยดาที่มีหน้าที่ทำให้ ฝนตกมายังโลก บันดาลให้ฝนตกตามฤดูกาล เพื่อจะได้ทำการเพาะปลูกต่อไป สถานที่ จุดบั้งไฟของชาวหนองแห่งคือที่บริเวณหนองคู ซึ่งเป็นหนองน้ำสำคัญในหมู่บ้าน นอกจากจะเป็นพื้นที่กว้าง เหมาะที่จะจุดบั้งไฟแล้ว ยังเป็นการบูชาศาลหลวงปู่สิมเงิน ซึ่งชาวบ้านเชื่อกันว่าศักดิ์สิทธิ์และมีศาลตั้งอยู่ริมหนองคูนั่นเอง

สำหรับสถานที่สำคัญในหมู่บ้านแห่งนี้ที่มีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของผู้คน มีดังต่อไปนี้

๑. หนองแห่ง : จากหนองน้ำศักดิ์สิทธิ์เป็นบ่อเลี้ยงปลา

พ่อใหญ่สายบัว ดวงโกลา อดีตกำนันตำบลแหได้บอกว่า ในท้องถิ่นบ้านแหได้นั้น มีหนองน้ำสำคัญอยู่ ๓ หนองคือ หนองแห หนองสระและหนองคู หนองน้ำทั้งสามแห่งเคยมีความสำคัญกับการดำเนินชีวิตของชาวบ้านแหได้ไม่น้อยไปกว่ากัน แต่หนองแห ออกจะพิเศษกว่าหนองน้ำอื่น ๆ ตรงที่ชื่อของหนองน้ำแห่งนี้คือที่มาของชื่อบ้าน

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า ความเชื่อเกี่ยวกับที่มาของชื่อ"หนองแห"นั้นมีหลายกระแส บ้างว่ามาจากการที่ชาวบ้านกลุ่มแรก ๆ ซึ่งมีอาชีพในการทำเครื่องปั้นดินเผา ลงไปขุดดินจากดินในหนองครั้งขุดลึกลงไปเจอหินลูกวิ่งหรือหินแหจำนวนมาก จึงเรียก หนองแห่งนี้ว่า"หนองแห"ตามลักษณะของผิวดินที่ปรากฏ

ส่วนอีกเรื่องหนึ่งเล่าว่า ชาวบ้านที่มาอยู่ที่นี้เป็นกลุ่มแรก มีความเชื่ออย่างหนึ่งว่า หากเอาหินแหมาใส่ไหแล้วทิ้งไว้ นานเข้าหินก็จะกลายเป็นเงินเป็นทองขึ้นมา ด้วยความเชื่อเช่นนี้ จึงพากันไปขุดหินแหและหินทรายที่ร้อยเอ็ดซึ่งเป็นถิ่นฐานเดิมมาบรรจุไหเอาไว้ แต่เมื่อเดินทางมาถึงก็กลัวว่าหากเรื่องนี้รู้เข้าถึงทางการก็จะมีคนผิดได้ จึงพร้อมใจกันเอาไหเหล่านั้นไปทิ้งที่หนองน้ำซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน ต่อมาจึงเรียกชื่อหนองน้ำว่า "หนองแห"มาจนทุกวันนี้

ตำนานเกี่ยวกับชื่อหนองน้ำ ยังมีอีกกระแสหนึ่ง ซึ่งเล่าว่า มีช้างพังเชือกหนึ่งมาตกลูกที่ริมหนองน้ำ เมื่อแม่ช้างและลูกช้างจากไป ก็มีรักช้างลอยอยู่ในหนอง ชาวบ้านจึงเรียกหนองน้ำว่า"หนองแห" คือรัก(ช้าง) เพราะคำว่า"แห"ในภาษาอีสานมีความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า "รัก"

เนื่องจากความเป็นมาของหนองน้ำกับชื่อหมู่บ้านมีความเกี่ยวข้องกันอย่างแยกไม่ออก หนองแหในความรู้สึกของชาวบ้านในอดีตชาวบ้านจึงเป็นหนองน้ำศักดิ์สิทธิ์ ทองเดือน กลาสศรี ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ ๒ กล่าวถึงความเชื่อของชาวบ้านที่มีต่อหนองน้ำนี้ว่า ชาวบ้านเชื่อว่า หนองแหมีเจ้าที่ดูแลรักษา และทรงอิทธิฤทธิ์เป็นอย่างมาก หากใครคนใดไปทำอะไรเป็นที่ล่วงเกินที่หนองน้ำแห่งนี้ ก็ต้องมีอันเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง

มีเรื่องเล่ากันว่า ในช่วงเข้าพรรษา โดยเฉพาะวันที่ตรงกับวันพระ จะมีลำแสงสีแดงขนาดเท่าไข่มุกลอยไปลอยมาอยู่เหนือผิวน้ำให้คนเห็นอยู่เป็นประจำ ชาวบ้านเชื่อว่าแสงสีแดงนั้นเกิดจากอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คอยดูแลหนองน้ำแห่งนี้ ประกอบกับในอดีตบริเวณรอบ ๆ หนองแหจะรกครึ้มไปด้วยต้นไม้ใหญ่ และมีจอมปลวกใหญ่อยู่ในบริเวณนี้ รอบ ๆ และบนจอมปลวกเต็มไปด้วยต้นตะโกสีดำที่มีเครือเถาว์วัลย์ขนาดใหญ่พันไปมาดูน่าเกรงขาม ชาวบ้านจึงเห็นว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และน่ากลัว

สภาพของหนองแห่งในอดีตจึงรายรอบไปด้วยป่าไม้หนาแน่นดูน่ายำเกรง พื้นที่ของหนองน้ำมีประมาณ ๖-๑๐ ไร่ชาวบ้านจะต้อนวัวควายมากินน้ำที่หนองแห่งนี้ เพราะหนองแห่งนี้กลางทุ่งนาและใกล้หมู่บ้าน นอกจากนี้ชาวบ้านยังใช้ประโยชน์ด้วยการหาปลาในหนองที่มีอยู่ชุกชุม พ่อใหญ่คำตา ศรีวงศด ย้อนระลึกถึงความทรงจำเกี่ยวกับหนองน้ำแห่งนี้ว่า ในอดีตหนองแห่งนี้แหล่งน้ำสาธารณะ ที่คนในท้องถิ่นหลายหมู่บ้านเข้ามาใช้ประโยชน์ โดยเฉพาะการจับปลาที่มีอยู่ชุกชุมมาก ชาวบ้านที่มาหาปลาที่นี่ นอกจากจะเป็นคนในหมู่บ้านเองแล้ว ยังมีมาจากหมู่บ้านใกล้เคียง เช่น บ้านหนองซอน บ้านดอนเอน บ้านยางน้อย “ก่อนจะลงมือจับปลาก็ต้องขออนุญาตเจ้าที่เพื่อก่อน คนผู้ใดไปกบไหว้ ก็จับปลาได้” พ่อใหญ่คำตาเล่าถึงความเชื่อและแนวปฏิบัติของชาวบ้านที่มาใช้ประโยชน์จากหนองแห่งนี้ นอกจากนี้แล้วยังมีข้อห้ามมิให้ทำทอหรือทะเลาะกันในบริเวณหนองน้ำแห่งนี้ด้วย

ความเชื่อเกี่ยวกับเจ้าที่และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำหนองน้ำ นำมาสู่ประเพณีพิธีกรรมที่แสดงออกถึงความเลื่อมใสศรัทธา ทุกปีเมื่อมีงานบุญมหาชาติ (บุญผะเหวด) ชาวบ้านแห่ได้จะชวนลูกหลานพากันไปทำพิธีบูชาเจ้าที่ด้วยดอกไม้ธูปเทียนและจัดขบวนแห่ผ้ามหาเวสันดรจากหนองแห่ ไปยังวัดทองมงคล ซึ่งเป็นวัดประจำหมู่บ้าน ทุกวันนี้ประเพณีดังกล่าวก็ยังมียอแม้ว่าสภาพโดยทั่วไปของหนองน้ำจะเปลี่ยนไปจากเดิมอย่างสิ้นเชิง

หนองแห่ที่เห็นในวันนี้ กลายเป็นหนองน้ำที่ไม่ต่างอะไรจากบ่อเลี้ยงปลาที่พบเห็นทั่ว ๆ ไปในท้องถิ่น แต่ก่อนจะเปลี่ยนมาอยู่ในสภาพอย่างที่เราเห็นนั้น หนองแห่ได้ผ่านการปรับเปลี่ยนมาหลายครั้ง สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงนั้น มาจากสภาพธรรมชาติเป็นสำคัญ

ในอดีตหนองแห่มีความอุดมสมบูรณ์ ปลูกข้าวชุกชุมด้วยมีน้ำขังตลอดปี แต่ต่อมา ก็ค่อย ๆ ตื้นเขิน เหลือพื้นที่น้ำขังไม่กี่ไร่ เมื่อจำนวนชาวบ้านในหมู่บ้านเพิ่มมากขึ้น ทำเลท่ามาหากินมีไม่เพียงพอ ก็เริ่มมีการเข้าไปบุกรุกพื้นที่บริเวณรอบหนองน้ำ เพื่อแผ้วถางเป็นที่ทำกิน ทำให้หนองน้ำที่เคยมีเนื้อที่กว้างใหญ่เหลือน้อยลง ส่วนในหนองก็มีวัชพืชขึ้นหนาแน่นทำให้หนองตื้นเขินอย่างรวดเร็ว

ปัญหาการบุกรุกที่และปัญหาการตื้นเขินของหนองแห่ ส่งผลกระทบต่อการเข้าไปใช้ประโยชน์ของชาวบ้านค่อนข้างมาก หากปล่อยทิ้งไว้ตามธรรมชาติ หนองน้ำก็อาจตื้นเขินหมดสภาพไปในที่สุด ดังนั้นเมื่อประมาณปี พ.ศ.๒๕๑๗ นายสายบัว ดวงโกลา ซึ่งดำรงตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านในขณะนั้น ได้มีมติร่วมกับสภาตำบล เสนอโครงการขุดลอกหนองแห่ เพื่อของบประมาณสนับสนุนจากทางการ ซึ่งก็ได้รับจัดสรรงบประมาณจากโครงการเงินผัน ตามนโยบายของรัฐบาลที่มี ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมชเป็นนายกรัฐมนตรีในขณะนั้น โครงการขุดลอกหนองแห่จึงเริ่มขึ้น โดยขุดลอกปรับแต่งพื้นที่ จนกลายเป็นหนองน้ำขนาด ๒๐ X ๑๐๐ X ๒ เมตร และได้มีการปล่อยพันธุ์ปลาเพื่อให้ชาวบ้านได้จับเป็นอาหาร

หลังการขุดลอกแล้ว หนองแห่จึงเป็นแหล่งทำการประมงอีกแห่งหนึ่งของหมู่บ้าน มีการเก็บกักน้ำไว้เพื่อใช้ประโยชน์ในการเพาะปลูกพืชผักสวนครัว สภาพของหนองน้ำที่เต็มไปด้วยบรรยากาศที่บอบบางก็หมดไปทันที

ปัจจุบัน หนองแห่มีลักษณะเป็นหนองน้ำธรรมดา เห็นร่องรอยของการขุดแต่งอย่างชัดเจน คือมีลักษณะเป็นสระน้ำสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีความลึกประมาณ ๓ เมตร รอบ ๆ หนองเป็นที่นาและบ่อเลี้ยงปลาของชาวบ้าน สิ่งที่เหลืออยู่เพียงอย่างเดียวคือปลาละเมาะขนาดย่อมที่เต็มไปด้วยดงหนามขี้แรด ขึ้นรกทึบปกคลุมศาลเจ้าที่ซึ่งหากไม่สังเกตก็จะมองไม่เห็น

เมื่อสภาพหนองน้ำมีการเปลี่ยนแปลง การใช้ประโยชน์ของหนองน้ำก็เปลี่ยนไปด้วย จากสภาพพื้นที่ที่เคยเป็นที่สาธารณะ ซึ่งคนในท้องถิ่นสามารถเข้ามาใช้ประโยชน์ร่วมกัน กลายมาเป็นสถานที่อันเป็นสมบัติเฉพาะของชาวบ้านหมู่ที่ ๑ บ้านแห่ได้

พ่อใหญ่ สายบัว ดวงโกลา ให้ข้อมูลในเรื่องนี้ว่า เนื่องจากตำบลแห่ได้มีอยู่ด้วยกัน ๔ หมู่บ้าน ในแต่ละหมู่บ้านก็มีหนองน้ำสาธารณะสำคัญ ๆ อยู่ เพื่อให้การเข้าไปใช้ประโยชน์จากหนองน้ำเหล่านี้เป็นไปอย่างเหมาะสมเท่าเทียมกัน สมัยตนเป็นกำนันจึงได้แบ่งหนองน้ำให้อยู่ในความดูแลรับผิดชอบของหมู่บ้านต่าง ๆ คือ หนองคู เป็นสมบัติของชาวบ้านหมู่ที่ ๒ หนองสระ อยู่ในการดูแลของหมู่ ๓ ส่วนหนองแห่ ยกให้เป็นของหมู่ ๑ เมื่อมีการจัดสรรเช่นนี้ หนองน้ำแต่ละแห่งจึงกลายเป็นพื้นที่เฉพาะของแต่ละหมู่บ้านไป การเข้าไปใช้ประโยชน์จากหนองน้ำ ก็ขึ้นอยู่กับความต้องการและการกำหนดของคนในแต่ละหมู่บ้าน

สำหรับหนองแห่ ซึ่งอยู่ในการดูแลของชาวบ้านหมู่ที่ ๑ นั้น ในปัจจุบันมีการจัดการการใช้ประโยชน์โดยเปิดโอกาสให้ชาวบ้านไปเช่าที่ในหนองน้ำเพื่อเป็นที่เลี้ยงปลา โดยให้เช่าเป็นรายปี ส่วนเงินที่ได้จากค่าเช่าก็นำมาเป็นเงินส่วนกลางใช้ในการพัฒนาหมู่บ้านต่อไป

พ่อใหญ่ เสน ดอนพลก้อม อายุ ๖๗ ปี เป็นคนที่ได้รับความไว้วางใจจากชาวบ้านให้เป็นผู้มีสิทธิ์เช่าหนองแห่เป็นสถานที่เลี้ยงปลา เพราะเห็นว่า เป็นผู้ที่มีที่ดินอยู่ใกล้หนองแห่มากที่สุด และเป็นผู้ที่มีความขยันหมั่นเพียร ยึดอาชีพเลี้ยงปลาและเพาะพันธุ์ปลายาวนานแล้ว นำจะดูแลหนองแห่ได้ดีที่สุด

“ผมเพิ่งเช่าหนองนี้เมื่อปีที่แล้วนี้เอง ตามสัญญาเขาให้เช่า ๓ ปี คิดค่าเช่า ๑ หมื่นบาท ผมลงทุนปรับแต่งบ่ออีก ๒ หมื่นกว่าบาท ตอนนี้อย่างไรทำอะไรมาก” พ่อใหญ่ เสนบอก

การปรับแต่งบ่อของพ่อใหญ่ เสน ก็คือ การแบ่งหนองแห่ออกเป็นบ่อเล็ก ๆ สำหรับเป็นบ่ออนุบาลลูกปลา โดยการปั้นแต่งคันดินขอยเนื้อที่ของหนองออกเป็นบ่อ รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า จากนั้นก็ใช้น้ำชลประทานเข้าไปในบ่อแต่ละบ่อ เพื่อใช้เป็นที่อนุบาลลูกปลานิล ปลาตะเพียน ที่แยกออกมาจากกะชังอีกทีหนึ่ง

การเปลี่ยนแปลงสภาพของหนองแห่ จากหนองน้ำศักดิ์สิทธิ์แห่งหมู่บ้าน อันเป็นที่มาของชื่อบ้านแห่ได้ กลายเป็นบ่อเลี้ยงปลาในทุกวันนี้ เป็นการเปลี่ยนแปลงที่ค่อนข้างรุนแรงมาก เพราะหมายถึงการเปลี่ยนสภาพจากพื้นที่สาธารณะ(หนองน้ำในอดีต) มาสู่พื้นที่เป็นทางการ (การอยู่ในความดูแลของชาวบ้านหมู่ที่ ๑) และกลายมาเป็นพื้นที่ส่วนตัว (บ่อเพาะเลี้ยงปลาที่เช่าโดยเอกชน) ดังนั้นสิ่งที่หายไปก็คือ หนองน้ำแห่งนี้ไม่ได้เป็นสมบัติส่วนรวมที่เปิดโอกาสให้คนในท้องถิ่นเข้ามาใช้ประโยชน์อย่างเดิมอีก

อย่างไรก็ตาม นี่ดูจะไม่ใช่ว่าสิ่งที่จะสร้างปัญหาให้กับหมู่บ้าน ในเมื่ออดีตกำนันและแกนนำคนสำคัญ ๆ เห็นว่า ก่อนที่จะตัดสินใจดำเนินการดังกล่าว ได้มีการประชุมขอความเห็นจากชาวบ้านทั้งหมดแล้ว การดำเนินการใด ๆ เกี่ยวกับสมบัติส่วนรวม จะยึดหลักการนี้อย่างเคร่งครัด เมื่อสมาชิกในชุมชนเห็นพ้องต้องกันจึงค่อยดำเนินการได้ ทองเดือน กุลาศรี ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ ๒ ยืนยันว่า หลักในการตัดสินใจของพวกเขา ขึ้นอยู่กับผลประโยชน์ของส่วนรวมเป็นสำคัญ และหากว่ากิจกรรมใด ๆ ก็ตาม ที่ดำเนินไปเพื่อความก้าวหน้าของชุมชนและท้องถิ่น พวกเขาก็พร้อมที่จะทำต่อไป และไม่คิดว่าจะทำให้เกิดผลกระทบในวงกว้างหรือสูญเสียความเป็นอัตลักษณ์ดั้งเดิมแต่อย่างใด

แม้ว่าหนองแห่จะเปลี่ยนสภาพ เพราะการขุดลอกให้เป็นแหล่งน้ำที่มีขนาดใหญ่ขึ้น และบริเวณรอบ ๆ หนองน้ำจะเปลี่ยนไปจากเดิมอย่างมากก็ตาม แต่ชาวหนองแห่และคนในท้องถิ่นก็

ยังนับถือผีและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำหนองน้ำไม่เปลี่ยนแปลง ชาวบ้านเรียกผีที่คุ้มครองหนองแห่งนี้ว่า “ปู่หนองแห่” และได้ สร้างศาลขึ้นเพื่อให้ชาวบ้านมากราบไหว้สักการะ เช่น คนที่จะออกเดินทางไปค้าขายต่างถิ่น คนที่มีเรื่องเดือดเนื้อร้อนใจ เจ็บไข้ได้ป่วย ก็จะพากันมาบวงสรวงและบนบานหลวงปู่เพื่อขอให้คุ้มครองและ ดลบันดาลให้ได้ในสิ่งที่ประสงค์ เมื่อมีงานบุญประเพณีประจำหมู่บ้าน ชาวบ้านก็พร้อมใจกันไปบวงสรวงบูชาเช่นที่เคยปฏิบัติมา...¹⁹

จากที่นำเสนอมานี้เป็นตัวอย่างบางตอนของการเสนอเนื้อหาในส่วนแรกของงานวิจัย ที่อยู่ในรูปแบบของการเขียนในลักษณะสารานุกรมเกี่ยวกับสถานที่สำคัญดังที่กล่าวมาแล้ว ดังปรากฏในบทที่ ๓,๔ และ ๕ ของรายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ ผู้วิจัยนำเสนอเนื้อหาในส่วนนี้ตามลำดับของพื้นที่ในการศึกษา คือเริ่มจาก สถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีตอนบน ตอนกลางและสถานที่สำคัญในลุ่มน้ำชีตอนล่าง ในการนำเสนอเนื้อหาที่มีภาพถ่ายสถานที่แต่ละแห่งมาเป็นภาพประกอบเนื้อหาด้วย

๓. สถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี : ความเป็นมาและความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่น

จากข้อมูลเกี่ยวกับสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีที่ผู้วิจัยและชาวบ้านในท้องถิ่นได้ร่วมกันเรียบเรียงพบว่า สถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีในความเห็นของคนในท้องถิ่นมีด้วยกันสองประเภท คือสถานที่ซึ่งเกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ ได้แก่ แหล่งน้ำสาธารณะ ประเภท ห้วย หนอง คลอง บึง และแม่น้ำ บำ สาธารณะ ภูเขา กับสถานที่สำคัญที่เกิดจากฝีมือของมนุษย์ซึ่งอาจจะเป็นสถานที่ซึ่งมีมาแต่เดิมแล้ว เช่น โบราณสถาน โบราณวัตถุ กับสถานที่ที่สร้างขึ้นในปัจจุบัน สถานที่สำคัญเหล่านี้ได้รับการ “เลือก” จากคนในท้องถิ่น ให้เป็นสถานที่พิเศษ เป็นสมบัติร่วมของชุมชนและมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับวิถีดำเนินชีวิตของผู้คนในท้องถิ่นมาโดยตลอดตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

ในการศึกษาเกี่ยวกับความเป็นมาของสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีนั้น ผู้วิจัยพบว่ามีประเด็นที่น่าสนใจอยู่หลายประเด็นด้วยกัน ดังจะอภิปรายต่อไปนี้ คือ

๓.๑. การกำหนดนามสถานที่ : วิธีคิดและขนบแบบชาวบ้าน

การกำหนดชื่อเรียกสถานที่ หรือ “นามสถานที่” (Place name) ในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ตั้งแต่ลุ่มน้ำตอนบนกระทั่งปลายน้ำ ไม่ว่าจะเป็นสถานที่ที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ หรือ สถานที่ซึ่งคนในท้องถิ่นสร้างขึ้น ส่วนใหญ่จะมีลักษณะร่วมที่คล้ายกัน ซึ่งสะท้อนให้เห็นระบบความคิดและ แนวนิยมหรือชนบทที่เกี่ยวกับการกำหนดชื่อเรียกสถานที่ตามแบบของชาวบ้านในหลายลักษณะ เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นว่าปรากฏซ้ำๆ กันในแทบจะทุกท้องถิ่น ขนบหรือแนวนิยมดังกล่าวนี้ยังสะท้อนให้เห็นว่า คนในท้องถิ่น “มอง” และ “คิด” อย่างไรเกี่ยวกับสถานที่นั้น ๆ

¹⁹ จากรายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ บทที่ ๔ สถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีตอนกลาง : ตอนสถานที่สำคัญบ้านแห่ใต้ อ.โกสุมพิสัย จ.มหาสารคาม

แนวนิยมในการเรียกชื่อที่ดูเหมือนจะเป็นวิธีสามัญที่สุด คือการเรียกชื่อตามลักษณะทางกายภาพ หรือลักษณะทางภูมิศาสตร์ หรืออาจเรียกได้ว่าเป็นการกำหนดชื่อตามลักษณะของ **ภูมิลักษณะ** โดยมากจะเห็นได้จากการเรียกชื่อสถานที่ที่เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติ ซึ่งนอกจากจะเรียกว่า ห้วยหนอง คลองบึงแล้ว คนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ยังมีการเรียกชื่อตามภาษาถิ่นอีกด้วย เช่น เรียก หนองน้ำที่กว้างและยาว ต่อมาตื่นขึ้นชาติเป็นห่วง ๆ ว่า กุด เช่น กุดกอก กุดน้ำใส เรียก ที่ลุ่มกว้างใหญ่ แต่ไม่ลึกและมีน้ำขังตลอดปีว่า เลิง เช่น เลิงจาน เลิงนกทา หนองอีเลิง เป็นต้น เรียก พืดหินที่กั้นทางน้ำไหล เวล่าน้ำหลากน้ำก็ไม่ท่วมว่า แก้ง เช่น แก้งชุม

การเรียกชื่อสถานที่ธรรมชาติในลักษณะนี้ สะท้อนให้เห็นถึงฐานทรัพยากรในท้องถิ่นนั้น ๆ ในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีมีความอุดมสมบูรณ์ด้วยแหล่งน้ำน้อยใหญ่ที่มีลักษณะทางภูมิศาสตร์แตกต่างกันออกไปหลายลักษณะและคนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีก็มีภูมิปัญญาในการเรียกสถานที่ดังกล่าวอย่างจำแนก อย่างไรก็ตามชื่อเรียกในลักษณะนี้ก็ไม่ใช่ชื่อเฉพาะ แต่เป็นชื่อที่อาจจัดอยู่ในกลุ่มชื่อทั่วไปหรือ “สามัญนาม”

นอกจากเรียกชื่อสถานที่สำคัญโดยกำหนดตามภูมิลักษณะของสถานที่นั้น ๆ แล้ว คนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ยังเรียกชื่อสถานที่สำคัญโดยพิจารณาจากจุดเด่นหรือสิ่งที่เป็นเอกลักษณ์ของสถานที่ ทำให้สถานที่แห่งนั้นมีความแตกต่างจากที่อื่น ๆ เป็นต้นว่า เรียกหนองน้ำที่มีต้นกระทุ่มขึ้นอยู่รายรอบว่า “หนองกระทุ่ม” เรียกกุดที่มีน้ำใสกว่ากุดอื่น ๆ ว่า “กุดน้ำใส” การเรียกชื่อสถานที่สำคัญตามธรรมชาติในลักษณะนี้ ถือเป็นจุดเด่นอย่างหนึ่งของการกำหนดชื่อสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี และเป็นที่น่าสนใจว่าชื่อส่วนใหญ่จะมีลักษณะเป็นชื่อเฉพาะ หรือ “วิสามัญนาม” ดังตัวอย่างในตาราง เช่น เรียกหนองน้ำที่มีต้นกระทุ่มอยู่รอบ ๆ ว่า “หนองกระทุ่ม, เรียกหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมหาดทรายริมแม่น้ำชีว่า “บ้านท่างาม” เรียกหนองน้ำที่มีน้ำใสกว่าที่อื่น ๆ ว่า “กุดน้ำใส” เป็นต้น

การกำหนดชื่อเรียกสถานที่สำคัญในลักษณะที่กล่าวนี้ มักจะเป็นสถานที่อันเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติเสียเป็นส่วนใหญ่ สิ่งที่ได้จากการกำหนดชื่อเรียกเช่นนี้ก็มีความเรียบง่ายไม่ซับซ้อนตามวิถีคิดแบบชาวบ้าน แต่น่าสนใจตรงที่ชื่อสถานที่สำคัญหลายแห่งกลายเป็นร่องรอยหลักฐานที่แสดงถึงสภาพดั้งเดิมของสถานที่นั้น ๆ ซึ่งในปัจจุบันไม่อาจเห็นได้อีกแล้ว

นอกจากกำหนดชื่อเรียกตามลักษณะเด่นประจำสถานที่แล้ว คนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ยังมีวิธีการให้ชื่อสถานที่สำคัญตามลักษณะของการเข้าไปใช้ประโยชน์ ซึ่งวิธีการเช่นนี้แสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวข้อง คนในท้องถิ่นกับการใช้ประโยชน์ในสถานที่สำคัญ ทั้งยังแสดงถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนในท้องถิ่น ว่าเป็นอย่างไร โดยเฉพาะวิถีชีวิตของคนในอดีต ดังเช่น เรียก พื้นที่ว่างอันเป็นที่สาธารณะที่ใช้เป็นสถานที่ เลี้ยงสัตว์ หาของป่า ว่า “ที่สาธารณะประโยชน์” หรือ “ทำเลเลี้ยงสัตว์” หรือ “บึงเลี้ยงสัตว์” เรียกสถานที่ซึ่งเคยใช้เป็นที่ฝังและเผาศพก่อนจะมีการสร้างเมรุที่วัดว่า “ป่าช้าเก่า” เป็นต้น

ความเชื่อก็เป็นที่มาอีกอย่างหนึ่งของการกำหนดชื่อเรียกสถานที่สำคัญ สำหรับคนในท้องถิ่นแล้ว ความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติดูเหมือนจะเป็นที่มาของพฤติกรรมและกิจกรรมต่าง ๆ ในชีวิตเป็นอย่างมาก จากการศึกษาพบว่า สถานที่สำคัญตามธรรมชาติหลายแห่งในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี มีชื่อเรียกที่สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อของดังกล่าว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความเชื่อในเรื่องผีบรรพบุรุษและผีอารักษ์ตลอดจนอำนาจเหนือธรรมชาติอื่น ๆ ความเชื่อดังกล่าว ทำให้เกิดการกำหนดพื้นที่ในมิติของวัฒนธรรมขึ้น นั่นคือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ความเชื่อเรื่องผีที่ปรากฏมากคือ ความเชื่อเรื่อง “ผีปูด” ซึ่งเป็นผีบรรพบุรุษประเภทหนึ่ง ที่ทำให้เกิดสถานที่สำคัญคือ “ป่าดอนปูด” ในแต่ละท้องถิ่นแทบทุกหมู่บ้านจะต้องมี “ป่าดอนปูด” สถานที่นี้ศักดิ์สิทธิ์ เป็นศูนย์

รวมจิตใจ ความเชื่อและศรัทธาของคนในท้องถิ่น เป็นตัวบ่งชี้ความเป็น“ท้องถิ่น”ของคนในชุมชนที่อยู่ใกล้เคียง อันสามารถค้นหา“เครือข่ายทางสังคม”ในชุมชนนั้น ๆ ได้

“ป่าดอนปู่ตา” จึงเป็นชื่อเรียกสถานที่สำคัญที่มีอยู่ในแทบทุกท้องถิ่น บางแห่งอาจมีชื่อเรียกเฉพาะออกไป โดยนำชื่อผีปู่ตาของท้องถิ่นนั้น ๆ มาเป็นชื่อเรียก เช่น “ดอนกรรม” และ “ดอนเจ้าปู่วงศ์คำหล้า” เป็นชื่อเรียกป่าดอนปู่ตาของคนในท้องถิ่นบ้านตาตอง ชุมชนในลุ่มน้ำชีตอนกลาง

นอกจากป่าดอนปู่ตาแล้ว ยังมีสถานที่สำคัญที่มีชื่อเรียก อันเนื่องมาจากความเชื่อของคนในท้องถิ่นอีก เช่น

ทางผีเดิน เป็นชื่อสถานที่สำคัญในท้องถิ่นบ้านแหใต้ อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ทางผีเดินคือเส้นทางโบราณที่เชื่อมต่อระหว่างสถานที่สำคัญในหมู่บ้านหลายแห่งเช่น หนองคู หนองสระ และกุดจอก ซึ่งทางเดินสายนี้จะล้อมรอบบ้านแหใต้ ปัจจุบันได้แปรสภาพเป็นทุ่งนาบ้าง ถนนคอนกรีตบ้าง เหตุผลที่เรียกชื่อนี้ เพราะในอดีตทางสายนี้เป็นเส้นทางที่ชาวบ้านใช้ห้ามศพคนในหมู่บ้านไปฝังในป่าช้าที่อยู่นอกหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงเรียกว่า “ทางผีเดิน” นอกจากนี้แล้ว ชาวบ้านบางกลุ่มยังเชื่อกันว่า ทางเส้นนี้ เป็นเส้นทางที่ผีซึ่งอยู่ประจำรายรอบหมู่บ้านใช้สัญจรไปมาหาสู่กัน โดยใช้ช้างและม้าเป็นพาหนะ ชาวบ้านจึงห้ามไม่ให้มีการสร้างสิ่งกีดขวาง ใดกั้นเส้นทางนี้

การเรียกชื่อสถานที่สำคัญตามความเชื่อข้างต้นนี้ สะท้อนให้เห็นความเชื่อและโลกทัศน์ของชาวบ้านที่เกี่ยวข้องกับผีและอำนาจเหนือธรรมชาติซึ่งมีความเชื่อสำคัญของคนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี แต่เมื่อพิจารณาในแง่ของการจัดการกับสถานที่สำคัญในท้องถิ่นแล้วจะเห็นได้ว่าได้แฝงไว้ซึ่งวิธีการในการจัดการกับทรัพยากรและพื้นที่สาธารณะที่มีประสิทธิภาพและเอื้อประโยชน์ต่อคนในท้องถิ่นเป็นอย่างดี

ในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนล่าง ตั้งแต่จังหวัดยโสธรไปจนถึงอุบลราชธานี เป็นดินแดนที่มีประวัติการตั้งถิ่นฐานของผู้คนมาหลายยุคหลายสมัย ชุมชนหลายแห่งในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีตอนล่าง ตั้งช้อนอยู่บนเมืองโบราณ ดังเช่น บ้านตาตอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร บ้านชีทวนและเชียงโน อำเภอเชียงโน จังหวัดอุบลราชธานี มีโบราณสถานและโบราณวัตถุหลายแห่งที่คนในท้องถิ่นถือว่าเป็นสถานที่สำคัญ การกำหนดชื่อเรียกสถานที่สำคัญเหล่านี้ มีความน่าสนใจในแง่ที่ได้สะท้อนให้เห็นถึงประวัติความเป็นมาของชุมชนที่มีความเก่าแก่ ซึ่งมีร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีปรากฏอยู่ บางแห่งเรียกชื่อตามหลักฐานตามตำนาน นิทานปรัมปราที่เกี่ยวข้องกับความเป็นมาของสถานที่และชุมชนโบราณ ดังที่ปรากฏค่อนข้างมากในพื้นที่เขตลุ่มน้ำชีตอนล่างดังที่ได้กล่าวแล้ว ซึ่งเป็นบริเวณที่ตั้งชุมชนโบราณหลายแห่งตั้งแต่สมัยฟูนัน เจนละ และทวารวดี อาทิ เช่น

ดงศิลาเลข เป็นชื่อเรียกป่าสาธารณะอีกแห่งหนึ่งของบ้านเชียงโน อยู่ใกล้ ๆ กับดงโนนธาตุ เหตุที่ชาวบ้านเรียกชื่อสถานที่แห่งนี้ว่า “ดงศิลาเลข” เพราะเป็นสถานที่ที่มีการค้นพบศิลาจารึกและเสมาหินที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “หินสลัก” เป็นจำนวนมาก บางแผ่นเป็นจารึกภาษาขอม ร่องรอยทางโบราณคดีดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าสถานที่แห่งนี้เคยเป็นที่ตั้งชุมชนโบราณมาก่อนเช่นกัน

จะเห็นได้ว่าในวิถีคิดและระบบการกำหนดชื่อสถานที่สำคัญของคนในท้องถิ่น มักเป็นไปอย่างง่าย ๆ ในหลาย ลักษณะดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ก็มิใช่น้อยเช่นกัน ที่พบว่าอิทธิพลจากระบบคิดของทางราชการเข้ามามีส่วนในการกำหนดชื่อเรียกสถานที่หลายแห่ง แนวคิดของทางการที่เด่นชัดมากในเรื่องนี้ก็คือ ความพยายามที่จะทำให้ชื่อเรียกแบบท้องถิ่นสูญหายไป แล้วใช้ชื่อเรียกของทางการขึ้นมาแทนที่ โดยการเข้าไปปรับ เปลี่ยนหรือดัดแปลงแก้ไข “คำท้องถิ่น” ให้เป็นถ้อยคำในภาษาราชการ

หรือไม่ก็ยกเลิกชื่อเดิมไปเลย แล้วคิดชื่อใหม่ขึ้นมาแทนที่ ในหลายกรณีชื่อที่คิดขึ้นมาใหม่ ไม่ได้มีความเชื่อมโยงกับชื่อเดิมหรือสะท้อนให้เห็นความเป็นท้องถิ่นอีกต่อไป

การเรียกชื่อสถานที่สำคัญหรือการกำหนด “นามสถาน” ของคนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ทั้งสถานที่ที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติและสถานที่ซึ่งคนในท้องถิ่นสร้างขึ้นมา จึงไม่เพียงแต่แสดงให้เห็นแนวโน้มของการกำหนดชื่อสถานที่เท่านั้น แต่ยังได้สะท้อนให้เห็นถึงวิถีคิด ความเชื่อและความสัมพันธ์ของคนในท้องถิ่นกับสถานที่สำคัญอีกด้วย

๓.๒. การสร้างเรื่องเล่าเกี่ยวกับความเป็นมาของสถานที่สำคัญ : ทุกสถานที่ที่มีเรื่องเล่า

คำกล่าวที่ว่า ในหมู่บ้านมีนิทานและตำนานนั้น เป็นความจริงค่อนข้างมาก เราอาจกล่าวได้ว่า เมื่อศึกษาความเป็นมาของสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ทั้งสถานที่ที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติและสถานที่ซึ่งเกิดจากฝีมือของมนุษย์ แทบทุกแห่งจะมีเรื่องราว (story) หรือ เรื่องเล่า (narrative) เกี่ยวกับสถานที่นั้น ๆ อยู่เสมอ เรื่องเล่า และตำนาน (Myth จัดเป็นวรรณกรรมเชิงมุขปาฐะที่มีบทบาทสำคัญยิ่งของสังคมในอดีต เพราะนอกจากจะมีคุณค่าในด้านการให้ความบันเทิงแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นความเป็นจริงและร่องรอยบางอย่างทางประวัติศาสตร์ของชุมชน หากพิจารณาอีกแง่หนึ่ง เรื่องเล่าและตำนานเหล่านี้ เป็นเครื่องมือ (Tools) ที่ชาวบ้านใช้สำหรับอธิบายความเชื่อ และความรู้ของพวกเขา ในการเข้าไปใช้ประโยชน์จากพื้นที่ดังกล่าว ทั้งยังเป็นตัวกำหนดควบคุมพฤติกรรมของคนในท้องถิ่นให้เป็นไปตามปทัสถานของชุมชน รวมไปถึงเป็นเครื่องมือสำคัญในการจัดการและควบคุมการใช้ทรัพยากรในท้องถิ่น และยังแสดงให้เห็นถึงเครือข่ายทางสังคม อันเป็นเครือข่ายทางวัฒนธรรมร่วมกัน เพราะสะท้อนให้เห็นความเชื่อร่วมกันที่มีต่อด้านานและเรื่องเล่าเหล่านั้น ๆ เช่น เครือข่ายตำนาน“นางเจียงไค” ซึ่งเป็นบุคคลสำคัญในเรื่องเล่าเกี่ยวกับสถานที่สำคัญหลายแห่งในท้องถิ่นบ้านชีทวน เครือข่ายผีเมตต์ดีของชาวบ้านหลายหมู่บ้านในท้องถิ่นบ้านพนมไพร อ. เกอพนมไพร จ. ร้อยเอ็ด ที่ไม่เพียงแต่สะท้อนให้เห็นความเชื่อที่ยึดโยงพวกเขาไว้ด้วยกัน แต่ยังอธิบายถึงความเป็นมาและสำเนียงร่วมในด้าน “กลุ่มชาติพันธุ์” อีกด้วย

จากการศึกษาประวัติความเป็นมาของสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี พบว่าสถานที่สำคัญหลายแห่งมีเรื่องเล่าหรือตำนานเกี่ยวข้องอยู่ เรื่องเล่าบางเรื่องเป็นตำนานและนิทานปรัมปรา บางเรื่องเป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นใหม่และผู้เล่าเรื่องสามารถอ้างอิงพยานบุคคลที่รู้เห็นได้ เรื่องเล่าและตำนานเหล่านี้มีความน่าสนใจ ในหลายแง่มุมดังที่กล่าวมาแล้ว สิ่งที่จะได้พิจารณาต่อไปก็คือ เรื่องเล่าและตำนานเหล่านี้ มีความสำคัญและบทบาทอย่างไรต่อความสัมพันธ์ระหว่างคนในท้องถิ่นกับสถานที่สำคัญอันเกี่ยวข้องกับตำนานและเรื่องเล่าเหล่านั้น

เมื่อศึกษาลักษณะของเรื่องเล่าที่ปรากฏ พบว่ามีอยู่สองลักษณะด้วยกันคือ เรื่องเล่าที่เกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติและความคิดดีลึกลับของสถานที่สำคัญ กับเรื่องเล่าหรือตำนานที่เกี่ยวข้องกับประวัติความเป็นมาของสถานที่สำคัญ

๑. เรื่องเล่าที่เกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติและความคิดดีลึกลับของสถานที่สำคัญ

เป็นเรื่องเล่าที่มักจะเกิดขึ้นกับสถานที่สำคัญที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ เช่น ป่าดอนปู่ตา หนองน้ำธรรมชาติ พื้นที่สาธารณะ รวมไปถึงสถานที่ทางศาสนาและพิธีกรรม ส่วนใหญ่จะอ้างอิงถึงผี หรืออารักษ์ซึ่งรักษาประจำสถานที่สำคัญ กล่าวคือ คนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีส่วนมากมีความเชื่อว่า สถานที่สำคัญทุกแห่งมีผีอยู่รักษา เช่น ป่าดอนปู่ตาจะเป็นที่อยู่ของผีปู่ตา แหล่งน้ำสาธารณะจะเป็นที่อยู่ของเจ้าพ่อ หรืออารักษ์ที่ทำหน้าที่ดูแลรักษา วาทกรรมที่คุ้นเคยสำหรับการบรรยายให้เห็นความศักดิ์สิทธิ์ของผีอารักษ์หรือดวงวิญญาณของบุคคลสำคัญผู้ล่วงลับไปแล้วเหล่านี้คือ “สามารถลดบันดาลให้ร้ายให้ดีแก่คนในท้องถิ่นได้ ชาวบ้านจะต้องให้ความเคารพนับถือและห้ามละเมิดหรือลบหลู่” ในขณะเดียวกันก็มีเรื่องเล่าอันเปรียบเสมือน “ตัวอย่าง” ที่แสดงให้เห็นอิทธิปาฏิหาริย์ของผีอารักษ์เหล่านี้เพื่อเป็นเครื่องเตือนสติแก่คนในท้องถิ่นให้ประพฤติปฏิบัติต่อสถานที่สำคัญอย่างเคร่งครัด

เรื่องเล่าเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์ประจำสถานที่สำคัญ ที่มีอยู่อย่างดาษดื่นในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ได้สะท้อนให้เห็นว่า คนลุ่มน้ำชี ยังมีความผูกพันกับธรรมชาติและเชื่อในสิ่งลึกลับที่เรียกว่า “ผี” อย่างมั่นคง โดยเฉพาะคนในช่วง ๕๐ ปีที่ผ่านมา และความเชื่อดังกล่าวก็ยังถ่ายทอดมายังคนรุ่นหลัง พวกเขาส่วนใหญ่มีความเชื่ออย่างปราศจากข้อโต้แย้งสงสัย แม้สภาพปัจจุบันของสถานที่บางแห่งจะเปลี่ยนไป แต่ความเชื่อยังคงอยู่ และส่งผลให้เกิดกรอบจารีต ประเพณีพิธีกรรมตลอดจนแนวปฏิบัติในการเข้าไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ กับสถานที่สำคัญในท้องถิ่น

๒. เรื่องเล่าหรือตำนานที่เกี่ยวข้องกับประวัติความเป็นมาของสถานที่สำคัญ

จากการศึกษาข้อมูลภาคสนามเกี่ยวกับสถานที่สำคัญหลายแห่ง ซึ่งมีประวัติความเป็นมาที่ยาวนาน มักจะเกี่ยวข้องกับเรื่องเล่าอันเป็นประวัติหรือตำนานของหมู่บ้าน เรื่องเล่าบางเรื่องอยู่ในรูปของตำนานหรือนิทานปรัมปรา บางเรื่องเป็นเกร็ดประวัติศาสตร์ที่อาจสืบสาวถึงต้นเค้าความจริงได้ แม้ว่าจะมีการแต่งเติมสีสันให้มีรายละเอียดพิสดารไปบ้าง

สถานที่สำคัญในท้องถิ่นซึ่งมีประวัติความเป็นมาอยู่ในรูปของเรื่องเล่าและตำนาน มักเป็นสถานที่สำคัญที่มีความเป็นมาเก่าแก่ บางแห่งอาจมีมาก่อนการเข้าไปตั้งถิ่นฐานของคนในท้องถิ่น เรื่องเล่าเกี่ยวกับสถานที่เหล่านี้ ปรากฏมากในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีตั้งแต่ตอนกลางมาจนถึงลุ่มน้ำตอนล่าง ซึ่งเป็นแหล่งชุมชนโบราณ มีร่องรอยหลักฐานทาง โบราณคดี และประวัติศาสตร์ อยู่ จัง หนองนก มี หนองน้ำ ชัย ชัย ฐานอยู่ในพื้นที่ดังกล่าวซึ่งเต็มไปด้วยสถานที่สำคัญ จึงได้สร้างนิทานหรือตำนานปรัมปราที่เกี่ยวกับสถานที่เหล่านั้นขึ้น ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเล่าเกี่ยวกับตำนานความเป็นมาของหมู่บ้าน เช่น ตำนานความเป็นมาของบ้าน“ดงบังท่าหัวขวาง” เป็นประวัติความเป็นมาของเมืองโกสุมพิสัย ประวัติความเป็นมาของบ้านหนองหมื่นถ่านอำเภอกอสามารถที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ปราบฮ่อที่หนองคายในสมัยรัชกาลที่ ๕ ประวัติความเป็นมาของเมื่อพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด ที่นักวิชาการท้องถิ่นรวบรวมไว้ในเอกสารที่เล่าเรื่องตั้งแต่สมัยขอมโบราณมาจนถึงสมัยการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ ๕ เรื่องเล่าเกี่ยวกับสถานที่สำคัญอันเป็นโบราณสถานและโบราณวัตถุ เช่น ตำนานเกี่ยวกับการสร้างพระมหาธาตุซึ่งเป็นโบราณสถานสำคัญในวัดกลางอุดมเวทย์ บ้านพนมไพรที่ชาวบ้านเชื่อว่าสร้างขึ้นสมัยเดียวกับพระธาตุพนมและเป็นพระธาตุที่บรรจุพระอัฐิธาตุ ตำนานการสร้างพระธาตุผาดทอง หรือธาตุกองข้าวน้อย บ้านผาดทอง จังหวัดยโสธร นิทานปรัมปราเรื่องนางเจียงไค้ ซึ่งเป็นที่มาของประวัติเมืองชีวานหรือชีทวนใน อ.เชียงใน จ.อุบลราชธานี ตลอดจนเรื่องเล่าเกี่ยวกับบุคคลสำคัญในตำนานหรือในประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น เช่น ประวัติของ”ปู่เมืองปาก” แห่งบ้านหนองหมื่นถ่าน อ.อาจสามารถ จ.ร้อยเอ็ด

การสร้างเรื่องเล่าหรือตำนานความเป็นมาของสถานที่สำคัญในท้องถิ่นได้สะท้อนให้เห็นข้อสังเกตที่สำคัญอย่างน้อยสามประการคือ

ประการแรก เรื่องเล่าและตำนานเหล่านี้แม้จะอยู่ในรูปของวรรณกรรมมุขปาฐะ (Oral Literature) ซึ่งไม่อาจจะระบุที่มาได้ แต่ก็ได้รับการสืบทอดโดยการบอกเล่าของคนในท้องถิ่นจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนรุ่นหนึ่ง และอาจกล่าวได้ว่าเป็นเสมือน“สมบัติร่วม”ของท้องถิ่นและเป็นตัวบ่งชี้ความเป็น“เครือข่ายทางสังคม” ที่อาจเรียกได้ว่าเป็น “เครือข่ายตำนานเดียวกัน”ได้

ประการที่สอง สถานที่สำคัญในท้องถิ่นบางแห่ง ถูกสร้างขึ้นมาจากเรื่องเล่าและตำนาน เช่น อนุสาวรีย์ปู่เมืองปาก แห่งบ้านหนองหมื่นถ่าน รูปจำลองช้างเผือกพระเศวตสุวรรณาภรณ์แห่งบ้านพนมไพร หรือพิพิธภัณฑสถานบ้านคาคทอง จังหวัดยโสธร การเกิดขึ้นของสถานที่สำคัญในลักษณะนี้แสดงให้เห็นถึงความพยายามในการสร้างอัตลักษณ์ให้กับท้องถิ่นของตน อันสืบเนื่องมาจากความภาคภูมิใจในอดีต และความเป็นมาอันยาวนานของชุมชนนั่นเอง

ประการที่สาม ตำนานและนิทานปรัมปราเกี่ยวกับสถานที่สำคัญบางแห่ง เป็นตัวบ่งบอกถึง ประวัติความเป็นมาของคนในท้องถิ่น ในแง่ของกลุ่มชาติพันธุ์ การอพยพโยกย้ายถิ่นฐานที่อาจโยงใยไปถึงข้อเท็จจริงในประวัติศาสตร์ได้ ประเด็นนี้นับว่าน่าสนใจไม่น้อย ตัวอย่างที่ชัดเจนตัวอย่างหนึ่งคือ นิทาน เรื่อง“นางเจียงไค” ซึ่งเกี่ยวข้องกับตำนานของสถานที่สำคัญหลายแห่งในบ้านชีทวน ต.ชีทวน อ.เขื่องใน จ.อุบลราชธานี ซึ่งเป็นเรื่องราวการทำสงครามแย่งชิงนางเจียงไคธิดาเจ้าเมืองชีช้วน ระหว่างเจ้าเมืองกันตลิล (จำปาสัก) กับเจ้าเมืองสระแก้ว (ศรีสะเกษ) การสู้รบดำเนินไปหลายปี กระทั่งได้ยุติลงในลักษณะการประนีประนอม เพราะทราบความจริงว่า ท้าวบาลิง ทหารอาสาของเมืองกันตลิลที่แท้คือลูกหลานของพวกเขา

ตำนานเรื่องนี้ อาจเกี่ยวข้องถึงความสัมพันธ์และความขัดแย้งของกลุ่มชาติพันธุ์อย่างน้อยสอง กลุ่มด้วยกันคือ กลุ่มขอมกับลาว อาจตีความได้ว่า เมืองชีช้วนกับเมืองกันตลิล นั้นคือกลุ่มชาติพันธุ์ลาว ขณะที่กลุ่มของท้าวอินทะสะเกษแห่งเมืองสระแก้ว ก็คือกลุ่มชาติพันธุ์ขอม ทั้งสองกลุ่มมีถิ่นฐานอยู่ใน เขตตั้งแต่ลุ่มน้ำโขงตอนล่าง ลุ่มน้ำชีและลุ่มน้ำมูล ในเชิงสังคมและการเมืองนั้น เมืองโบราณเหล่านี้ต่าง มีการติดต่อสัมพันธ์กัน บางช่วงอาจมีความขัดแย้งอย่างรุนแรงถึงขั้นรบพุ่งทำสงคราม แต่ในที่สุดก็มีการประนีประนอมด้วยการแต่งงาน หรือไม่ก็เป็นความสัมพันธ์ในเชิงเครือญาติ ดังปรากฏในตำนานเรื่องนี้

อีกเรื่องหนึ่งที่ดูน่าสนใจไม่น้อยไปกว่ากันก็คือ เรื่องเล่าเกี่ยวกับความเป็นมาของ ปู่เจ้าดอนเสาโฮง แห่งท้องถิ่นพนมไพร อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด อันเป็นผีมหัศจรรย์ ที่คนในท้องถิ่นอำเภอพนมไพรให้ความนับถือเป็นอย่างมาก ในพิธีเลี้ยงผีประจำปีซึ่งจัดขึ้นในวัน “วันพุธ เดือนหกออกใหม่ใหม่” หรือ วันพุธต้นเดือนหก ของทุกปีเป็นวันทำพิธี จะมีการอัญเชิญผีมหัศจรรย์และบรรดาผีทั้งหลายในเครือข่ายมาร่วมพิธี ผีที่ได้รับเชิญมานี้มาจากพื้นที่ต่าง ๆ กัน เช่น จากเมืองจำปาสัก จากหลี่ผี จากเวียงจันทน์ ฯลฯ เหตุการณ์นี้น่าจะอธิบายได้ว่า ผีที่มาจากที่ต่าง ๆ โดยเฉพาะทางฝั่งลาว คือผีบรรพบุรุษของคนในกลุ่มชาติพันธุ์ไท - ลาว นั่นเอง ในอดีตเมื่อครั้งที่ยังไม่อพยพย้ายถิ่นมาอยู่ทางภาคอีสาน บรรพบุรุษของพวกเขาเคยนับถือผีเหล่านี้ ความเชื่อและพิธีกรรมดังกล่าวได้ส่งทอดมายังคนรุ่นหลัง ที่น่าสนใจก็คือ เมื่อมีการอพยพย้ายถิ่น ไม่เพียงนำข้าวของและเครื่องใช้ที่จำเป็นมาด้วยเท่านั้น แต่ยังนำเอาผีที่พวกเขานับถือมาด้วย เข้าทำนอง “คนมา ผีก็มานะ” (คนมา ผีก็มาด้วย) นั่นเอง

ในกรณีมีเหตุเกิดบ้านพนมไพรนี้ จึงพิจารณาในอีกแง่มุมหนึ่งได้ว่า การกระทำพิธีไหว้ผีมีเหตุเกิดที่ดี ความเชื่อที่เกี่ยวกับผีต่าง ๆ ที่ได้รับการอัญเชิญมาร่วมพิธีก็ดี แท้จริงแล้วดูเหมือนจะเป็นความพยายามที่จะอธิบายถึงรากเหง้าที่มาของตนเองของคนในท้องถิ่นว่ามีที่มาอย่างไร มีความสัมพันธ์กับเครือข่ายกลุ่มชาติพันธุ์ใด อันเป็นจิตสำนึกร่วมทางเผ่าพันธุ์ที่ได้รับการบอกเล่าและถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง

เรื่องเล่าและตำนานเกี่ยวกับสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีจึงไม่ได้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่อย่างปราศจากความหมาย แต่เป็นวรรณกรรมมุขปาฐะที่มีความสำคัญต่อคนในท้องถิ่นในหลายแง่มุม เรื่องเล่าและตำนานเป็นสิ่งที่คนในท้องถิ่นสร้างขึ้นมา ไม่ว่าจะอยู่ในรูปของจินตนาการเกี่ยวกับบุคคลที่เกี่ยวข้องกับสถานที่สำคัญในอดีต หรือเป็นเรื่องเล่าที่มีหลักฐานอ้างอิงได้ แต่ทั้งหมดก็เป็นเครื่องมืออย่างหนึ่ง ที่สะท้อนให้เห็นชุดขององค์ความรู้ และระบบความเชื่อของชาวบ้าน ที่มีผลต่อวิถีการดำเนินชีวิต การทำมาหากิน การประกอบประเพณีพิธีกรรมซึ่งในที่สุดแล้วมันถูกนำมาใช้เพื่อสร้างความมั่นใจในการดำเนินชีวิต การควบคุมพฤติกรรมและจริยธรรมของคนในท้องถิ่น การจัดการและใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์แก่คนในท้องถิ่นให้มากที่สุด ทั้งหมดนี้ทำให้เราได้มองเห็นในสิ่งที่เรียกว่า ฐานทางทรัพยากรและเครือข่ายทางสังคมของชุมชนและท้องถิ่นนั้น ๆ

๓.๓.ความสัมพันธ์ระหว่างคนในท้องถิ่นกับสถานที่สำคัญ : คนกับพื้นที่

สถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีไม่ได้เป็นเพียงพื้นที่ทางกายภาพที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่ในท้องถิ่นอย่างโดดเดี่ยวและเพียงลำพัง หากแต่สถานที่สำคัญเหล่านี้มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับวิถีการดำเนินชีวิตของคนในท้องถิ่นแต่ละแห่ง จากการศึกษาความสัมพันธ์ของคนในท้องถิ่นกับสถานที่สำคัญ พบว่ามีรูปแบบของความสัมพันธ์ที่น่าสนใจอยู่ ๓ ลักษณะ กล่าวคือ (๑) การใช้ประโยชน์สำหรับเป็นแหล่งอาหารและปัจจัยในการผลิต : พื้นที่หาอยู่หากิน (๒) การใช้ประโยชน์เพื่อตอบสนองความเชื่อ อุดมการณ์ และพิธีกรรม : พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ และ (๓) การใช้ประโยชน์เพื่อสร้างรายได้ให้ชุมชน : พื้นที่ธุรกิจ รูปแบบความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ เกิดขึ้นและดำเนินมาจากอดีตจนถึงปัจจุบัน ผ่านช่วงเวลาและการเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอด ในขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นถึงกระบวนการปรับตัวของชาวบ้านในลักษณะต่าง ๆ ที่เข้าไปใช้ประโยชน์ในสถานที่สำคัญแต่ละแห่ง ตามช่วงเวลาและสภาพของฐานทรัพยากรที่เปลี่ยนไป

(๑) พื้นที่หาอยู่หากิน : การใช้ฐานทรัพยากรเพื่อการดำรงชีวิต

สถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีอันเปรียบเสมือนฐานทรัพยากรที่เอื้อต่อการเข้าไปใช้ประโยชน์ เพื่อการดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่น ทั้งที่เป็นแหล่งอาหารและปัจจัยในการผลิตหรือ “การหาอยู่ หากิน” นั้น ส่วนใหญ่มักจะเป็นสถานที่สำคัญตามธรรมชาติ เช่น แหล่งน้ำธรรมชาติ เช่น แม่น้ำ ห้วย หนอง คลอง บึง ป่าสาธารณะ ทำเลเลี้ยงสัตว์ สถานที่สำคัญเหล่านี้เป็นฐานทรัพยากรที่มีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่นเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะกลุ่มคนที่มีรายได้น้อย หาเช้ากินค่ำและไม่มีที่ดินเป็นของตนเองสำหรับการผลิต หากจำแนกลักษณะของการเข้าไปใช้ประโยชน์ในพื้นที่สำหรับหาอยู่หากินของคนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ทั้งตอนบน ตอนกลางและตอนล่าง การเข้าไปใช้ประโยชน์ในพื้นที่สำคัญอันเป็นสถานที่ธรรมชาติเช่นแหล่งน้ำและพื้นที่สาธารณะนั้น ส่วนใหญ่เป็นการเข้าไปใช้ในฐานะเป็นแหล่งอาหารธรรมชาติในลักษณะของสถานที่สำหรับ “หาอยู่ หากิน” คือการจับปลา ล่าสัตว์และหาของป่า รองลงมาคือการใช้ในฐานะที่เป็นปัจจัยทางการผลิต สำหรับเพาะปลูกพืชผักและการเลี้ยงสัตว์

ผลการศึกษาทำให้เห็นอีกว่า ในอดีตสถานที่สำคัญตามธรรมชาติที่มีบทบาทต่อชีวิตของคนในท้องถิ่นเป็นอย่างมากคือ แหล่งน้ำธรรมชาติ อันได้แก่ ห้วย หนอง คลอง บึง สถานที่เหล่านี้ถือว่าเป็นพื้นที่สาธารณะอย่างแท้จริง เพราะเป็นสถานที่ที่คนในท้องถิ่นสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ค่อนข้างเต็มที่ โดยเฉพาะการเข้าไปจับปลาและสัตว์น้ำต่าง ๆ เพื่อนำไปประกอบอาหารในชีวิตประจำวันหรือไม่หากมีมากพอก็สามารถนำไปถนอมเป็นอาหารในรูปแบบอื่น ๆ เช่น ทำปลาร้า หรือปลาแดก ทำปลาย่าง ปลาเค็ม เป็นต้น

การใช้ประโยชน์อีกทางหนึ่งสำหรับแหล่งน้ำสาธารณะ คือการใช้สำหรับปลูกพืชผักสวนครัวที่ไม่ได้ทำเป็นการเกษตรขนาดใหญ่ แต่มีลักษณะของการ “ปลูกผักตามหัวไร่ปลายนา” ในขณะเดียวกันก็ใช้เป็นแหล่งน้ำสำหรับให้สัตว์เลี้ยงวัวควายได้ดื่ม โดยเฉพาะในหน้าแล้ง ส่วนประโยชน์อีกด้านที่ได้รับจากแหล่งน้ำธรรมชาติ คือการที่แหล่งน้ำแทบทุกแห่งในอดีตมีสภาพพื้นที่เป็นธรรมชาติโดยไม่มีการเข้าไปตัดแปลงของมนุษย์ ทำให้มีบริเวณรอบ ๆ เป็นป่าซึ่งชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ด้วยการล่าสัตว์เล็ก ๆ รวมทั้งการเก็บพืชผักที่มีอยู่ตามธรรมชาติ เช่น หน่อไม้ ยอดผักตบ ผักกระโดน ฯลฯ สำหรับไปประกอบเป็นอาหาร นอกจากนี้ยังตัดไม้และเถาวัลย์สำหรับนำไปใช้สอยประโยชน์ต่าง ๆ ในครัวเรือน เช่น ทำที่อยู่อาศัย ทำเครื่องใช้ เครื่องจักสานและทำฟืนซึ่งเป็นผลได้โดยอ้อมจากแหล่งน้ำในท้องถิ่นนอกเหนือจากเป็นสถานที่สำหรับจับปลา

แต่ในปัจจุบัน จะเห็นได้ว่า แหล่งน้ำธรรมชาติส่วนใหญ่มีสภาพเปลี่ยนไป ทั้งโดยการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตามสภาพธรรมชาติและ การเข้าไปจัดการของคนในท้องถิ่น ซึ่งทำให้การเข้าไปใช้ประโยชน์เปลี่ยนแปลงไปด้วย

ส่วนสถานที่สำคัญตามธรรมชาติซึ่งเป็นพื้นที่สาธารณะ เช่น ป่าสาธารณะ หรือทำเลเลี้ยงสัตว์ เป็นพื้นที่ที่ชาวบ้านในอดีตใช้สำหรับตัดไม้มาใช้สอยในชีวิตประจำวัน เช่น ทำเครื่องเรือน ทำเครื่องใช้ในการเกษตร เครื่องจักสาน รวมทั้งเป็นแหล่งอาหารธรรมชาติที่สำคัญอีกแหล่งหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นการล่าสัตว์ การหาของป่า พืชผักตามธรรมชาติ นอกจากนี้พื้นที่บางแห่งยังใช้เป็นสถานที่เลี้ยงวัวควาย ซึ่งเป็นสัตว์ที่เป็นทั้งอาหารและใช้แรงงานในการเกษตร การใช้ประโยชน์ในลักษณะเหล่านี้ สะท้อนให้เห็นวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นที่มีความผูกพันกับวิถีธรรมชาติภายใต้สังคมวัฒนธรรมและระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียง

(๒) สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ : พื้นที่ของความเชื่อศาสนาและพิธีกรรม

สถานที่สำคัญซึ่งคนในท้องถิ่นเข้าไปใช้ประโยชน์เพื่อตอบสนองความเชื่อ อุดมการณ์และพิธีกรรม มีทั้งสถานที่สำคัญที่เป็นสถานที่ธรรมชาติและสถานที่ซึ่งคนในท้องถิ่นสร้างขึ้น ได้แก่ ป่าดอนปู่ตา วัด โบราณสถาน ศาลเจ้ารวมทั้งศาสนสถานในรูปแบบอื่น ๆ สถานที่เหล่านี้อาจกล่าวได้ว่า “เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์” ประจำท้องถิ่น เป็นศูนย์รวมจิตใจ ความเชื่อและความศรัทธา ตลอดจนเป็นสถานที่สำหรับปฏิบัติกิจกรรมหรือพิธีกรรมอันเนื่องมาจากความเชื่อดังกล่าว การใช้ประโยชน์เกี่ยวกับสถานที่สำคัญในลักษณะนี้มีพื้นฐานมาจากความเชื่อทั้งที่เป็นความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติและ ความเชื่อทางศาสนา ดังนั้นการเข้าไปใช้ประโยชน์จึงไม่ได้อยู่ในรูปของความต้องการทางด้านปัจจัยสี่ดังการใช้สถานที่สำคัญเพื่อเป็นแหล่งอาหารและปัจจัยในการผลิต แต่สนองตอบความต้องการทางด้านจิตใจ ซึ่งจะมีพิธีกรรมและความเชื่อเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยเสมอ

จากการศึกษาสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีพบในแง่ของความสัมพันธ์ระหว่างคนในท้องถิ่นกับสถานที่สำคัญที่ตอบสนองความเชื่อและการประกอบพิธีกรรม พบว่ามีด้วยกัน ๒ ลักษณะ คือ การใช้เพื่อตอบสนองตามคติพุทธและการใช้เพื่อตอบสนองตามคติผี

สถานที่สำคัญในท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนาพุทธได้แก่วัด ซึ่งเป็นสถานที่สำคัญที่มีอยู่แทบทุกหมู่บ้าน โดยเฉพาะในท้องถิ่นที่มีกลุ่มชาติพันธุ์ไท-ลาวอาศัยอยู่มาก โดยทั่วไปแล้วการใช้ประโยชน์จากวัดในแทบทุกท้องถิ่นมีลักษณะเหมือน ๆ กัน คือ เป็นสถานที่สำหรับประกอบพิธีกรรมทางศาสนาและการบำเพ็ญกุศล นอกจากนี้แล้ว ยังใช้ เป็นสถานที่สำหรับใช้จัดงานประเพณี หรืองานบุญต่าง ๆ เช่น บุญพพรรษา บุญกฐิน บุญผ้าป่า บุญสงกรานต์ เป็นต้น ในขณะที่บางท้องถิ่นใช้เป็นสถานที่สำหรับศึกษาเล่าเรียนธรรมะและฝึกจิตใจของภิกษุ สามเณร อุบาสกและอุบาสิกา อย่างไรก็ตามพื้นที่ของวัดยังอำนวยความสะดวกการใช้ประกอบกิจกรรมอื่น ๆ นอกเหนือจากที่กล่าวมาแล้ว คือในบางครั้งเป็นสถานที่สำหรับจัดกิจกรรมทางสังคมหรือกิจกรรมของทางราชการ เช่น ใช้ศาลาการเปรียญเป็นที่ประชุมประจำหมู่บ้าน ใช้เป็นหน่วยเลือกตั้งหรือกิจกรรมอื่น ๆ ของทางการ

ในกรณีของการเข้าไปใช้ประโยชน์ในวัด ยังเกี่ยวข้องกับโบราณสถานและโบราณวัตถุอีกด้วย กล่าวคือ วัดบางแห่งที่มีอายุเก่าแก่ มีร่องรอยหรือหลักฐานทางโบราณคดีปรากฏอยู่ แม้ว่าจะอยู่คนละยุคสมัยกับการก่อตั้งวัดก็ตาม มักจะถูกผนวกเข้าอยู่ในสาระบบของความเชื่อของคนในท้องถิ่นเช่นกัน ดังที่เห็นได้จากวัดหลายแห่งในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีตอนกลางไปจนถึงตอนล่าง เช่น วัดกลางอุดมเวทย์ (พนมไพร) ซึ่งมีพระมหาธาตุเก่าแก่ที่คนในท้องถิ่นเชื่อกันว่าสร้างขึ้นในสมัยเดียวกับพระธาตุพนม จังหวัดนครพนม วัดทุ่งศรีไค วัดธาตุสวนตาลและวัดศรีนวลแสงสว่างอารมณ์ (บ้านชีทวน) ซึ่งมีร่องรอยหลักฐานทางโบราณวัตถุและโบราณสถานอยู่จำนวนมาก

ส่วนการใช้เพื่อตอบสนองตามคติผีนั้น เป็นปรากฏการณ์ของรูปแบบความสัมพันธ์ที่น่าสนใจในมิติทางวัฒนธรรม หรืออาจกล่าวได้ว่าการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ดังกล่าวเป็นไปเพื่อตอบสนองความต้องการด้านจิตใจมากกว่าด้านวัตถุ ในการอธิบายถึงรูปแบบความสัมพันธ์ในประเด็นนี้ สามารถเห็นได้ในกรณีบ้านดอนปู่ตาและศาลเจ้าพ่อที่มีชื่อเรียกแตกต่างกันไปตามแต่ละท้องถิ่น

จากการศึกษาสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีในพื้นที่ที่เลือกเป็นหน่วยในการศึกษา พบว่า ป่าดอนปู่ตา เป็นสถานที่สำคัญที่มีปรากฏแทบทุกหมู่บ้านตั้งแต่ลุ่มน้ำชีตอนบนจนถึงลุ่มน้ำชีตอนล่าง ความเชื่อในเรื่องผีปู่ตา เป็นที่มาของการกำหนดสถานที่สำคัญคือ “ป่าดอนปู่ตา” ผีปู่ตาในความเชื่อของคนอีสาน คือผีปู่ตายาย บางครั้งเรียกว่า “ผีเชื้อ” หรือ “ผีดำ” หรือ “ผีบรรพบุรุษ” ซึ่งเชื่อว่าเมื่อปู่ตายายล่วงลับไปแล้วก็จะมาเป็นผีกอยเฝ้าคุ้มครองรักษาลูกหลาน ด้วยเหตุนี้ คนอีสานในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีจึงกันป่าในหมู่บ้านไว้สำหรับเป็นที่อยู่ของผีปู่ตา แล้วปลูกโรงหรือปลูกศาลให้อยู่ พร้อมกับมอบป่าและสัตว์ป่าทั้งหลายให้เป็นสมบัติของปู่ตา ครั้นครบรอบปีก็มีการทำอาหารหวานคาวไปเลี้ยง เรียกว่าพิธี“เลี้ยงผีปู่ตา” ดังนั้นป่าที่ผีปู่ตาอยู่รักษา จึงเป็นป่าที่อุดมสมบูรณ์เป็นส่วนใหญ่

ผีปู่ตา ถือเป็นผีอารักษ์ที่มีอิทธิพลต่อความเชื่อของคนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีเป็นอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นอดีตหรือปัจจุบัน ความเชื่อในเรื่องผีปู่ตาก็แทบจะไม่เปลี่ยนแปลง อาจจะมีบ้างที่บทบาทและอำนาจของผีปู่ตาได้ปรับเปลี่ยนไปตามสภาพความต้องการของคนในท้องถิ่น กล่าวโดยสรุปก็คือ ผีปู่ตาสามารถตอบสนองความต้องการทางจิตใจของคนในท้องถิ่นได้แทบทุกกรณี เช่น คนในอดีตอาจบนบานให้ปู่ตาช่วยให้หายจากโรคภัยไข้เจ็บ ในขณะที่คนในปัจจุบันบนบานผีปู่ตาให้ตัวเองสอบเข้ามหาวิทยาลัยได้ ให้พ้นจากการเกณฑ์

ทหาร หรือแม้แต่ให้ประสบความสำเร็จในการเดินทางไปขายแรงงานในต่างประเทศ เมื่อมีความเชื่อและศรัทธาในผีปู่ตาอย่างแรงกล้า จึงให้ความสำคัญต่อสถานที่ซึ่งเป็นสิ่งสถิตย์ของปู่ตามไปด้วย

จากการสังเกตเมื่อลงภาคสนามในพื้นที่ซึ่งเป็นหน่วยในการศึกษา พบว่าป่าดอนปู่ตาในแทบทุกหมู่บ้านมีสภาพเป็นป่าที่อุดมสมบูรณ์ รกชัฏด้วยพรรณไม้นานาชนิด และมีต้นไม้ขนาดใหญ่ที่หาต้นไม้ได้ในละแวกเดียวกันขึ้นอยู่จำนวนมาก ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการเข้าไปใช้ประโยชน์ในลักษณะของการตัดไม้ทำลายป่าอย่างมาก ป่าปู่ตาบางแห่งมีบรรยากาศมืดครึ้ม วังเวงจนดูน่ากลัวและยังมีสัตว์ป่าบางชนิดอาศัยอยู่

ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์นี้ ไม่ได้มีเฉพาะกรณีของป่าดอนปู่ตาเท่านั้น แต่ยังเห็นได้จากสถานที่อื่น ๆ ด้วย เช่น ศาลเจ้าพ่อหลักเมือง ศาลเจ้าปู่ (ซึ่งอาจจะมีชื่อเรียกแตกต่างกันออกไปตามแต่ละท้องถิ่น) สถานที่ซึ่งเป็นโบราณสถาน เช่น ราชู เจดีย์ หรือแม้แต่สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ซึ่งสร้างขึ้นใหม่ เช่น อนุสาวรีย์ ล้วนแล้วแต่สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนในท้องถิ่นกับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ได้ทั้งสิ้น

(๓) พื้นที่ธุรกิจ : การจัดการกับสถานที่สำคัญอันเนื่องมาจากอิทธิพลแนวคิดของรัฐ

การใช้ประโยชน์ในรูปแบบนี้เกิดขึ้นจากอิทธิพลแนวความคิดที่มาจากราชการและเอกชน ซึ่งอาจนำเสนอในรูปของอุดมการณ์ชุมชนเข้มแข็ง หรือชุมชนที่สามารถพึ่งตนเองได้ ด้วยการแสวงหารายได้เข้าชุมชนโดยการจัดการกับทรัพยากรที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์สูงสุด ถือว่าเป็นรูปแบบของการใช้ประโยชน์กับสถานที่สำคัญในท้องถิ่นแบบใหม่ที่เกิดกับสถานที่สำคัญที่มีอยู่ก่อนแล้ว รวมทั้งสถานที่สำคัญที่สร้างขึ้นในภายหลัง

จากการศึกษาข้อมูลภาคสนาม พบว่าการใช้ประโยชน์ในลักษณะของการจัดการเพื่อประโยชน์ทางธุรกิจ มีอยู่ ๒ ลักษณะ คือ การจัดการหาผลประโยชน์โดยอาศัยต้นทุนของสถานที่สำคัญที่มีอยู่เดิม และการจัดการหาผลประโยชน์โดยสร้างสถานที่สำคัญขึ้นใหม่ ซึ่งสถานที่สร้างใหม่นี้มีพื้นฐานมาจากสถานที่สำคัญที่มีอยู่เดิม ซึ่งอาจอยู่ในรูปของโบราณวัตถุและโบราณสถาน

ในกรณีแรก หมายถึงในท้องถิ่นนั้น ๆ มีสถานที่สำคัญอยู่ก่อนแล้ว และสถานที่สำคัญนั้นมีคุณค่าหรือจุดเด่นพอที่จะพัฒนาเพื่อหารายได้เข้าท้องถิ่นได้ เช่น กรณีของชาวบ้านดาดทอง ที่ปรับเปลี่ยนป่าดอนปู่ตาเป็นพื้นที่ใช้ประโยชน์อย่างอื่น เช่น การตั้งศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก สร้างสนามกีฬาอเนกประสงค์ ตลาดถาวรประจำหมู่บ้าน สถานิอนามัย และในอนาคตชาวบ้านมีแนวความคิดจะปรับปรุงทัศนียภาพให้เป็นสถานที่พักผ่อนและท่องเที่ยวในหมู่บ้าน

โดยปกติแล้ว ป่าปู่ตาหรือดอนปู่ตาเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ตามกฎจารีตของชาวบ้านจะไม่มีใครกล้าเข้าไปแผ้วถางหรือตัดไม้ทำลายป่า เพราะเกรงในอำนาจของผีปู่ตา ฉะนั้นการที่ชาวบ้านดาดทองเข้าไปใช้พื้นที่ป่าปู่ตาเพื่อประโยชน์อย่างอื่นรวมทั้งสร้างตลาดเพื่อหารายได้เข้าชุมชน นับเป็นการเปลี่ยนแปลงที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง เพราะอาจนำไปสู่คำถามว่าความเชื่อในเรื่องผีปู่ตาของชาวบ้านดาดทองยังคงมีอยู่หรือไม่ อย่างไร

จากข้อมูลภาคสนาม ผู้วิจัยพบว่า มีเหตุผลบางประการที่ทำให้มีการตัดสินใจใช้สถานที่ดังกล่าวในแนวทางที่ต่างไปจากเดิม เริ่มจากสาเหตุที่ได้เกิดพายุใหญ่ขึ้นเมื่อปี พ.ศ.๒๕๐๖ ความรุนแรงของพายุทำให้ต้นไม้ใหญ่ในป่าดอนปู่ตาโค่นล้มจำนวนมาก ชาวบ้านเลยถือโอกาสเข้าไปตัดไม้ที่เล็กละน้อยจนสภาพป่าที่เคยสมบูรณ์เหลือต้นไม้อยู่บางตา ประกอบกับชาวบ้านต้องการสถานที่เพื่อใช้ประโยชน์ทางราชการ เช่น การตั้งศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก การสร้างสถานิอนามัย จึงมีการตัดสินใจใช้พื้นที่สาธารณะดังกล่าว โดยเหตุผลว่าเพื่อผลประโยชน์ของชุมชนในขณะที่ศาลปู่ตานั้นก็ยังอยู่ และได้มีการสร้างศาลคอนกรีตที่แข็งแรง

ถาวรขึ้นแทนศาลเก่า ชาวบ้านดาดทองกล่าวว่า ความเชื่อเกี่ยวกับผีปูดของพวกเขายังคงอยู่และชาวบ้านก็ยังมาทำบุญเลี้ยงผีปูดอยู่เป็นประจำ

อาจกล่าวได้ว่า ชาวบ้านดาดทองเริ่มมีแนวความคิดต่อสถานที่สำคัญโดยเฉพาะสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เปลี่ยนไปจากอดีต จากกฎจารีตที่มีต่อปาศักดิ์สิทธิ์อันเคร่งครัด ถูกนำมาตีความใหม่ คือการผสานกันระหว่างแนวความเชื่อเดิมกับความคิดเชิงพัฒนา ที่ได้รับอิทธิพลจากแนวคิดของทางราชการ เพื่อให้แนวความคิดทั้งสองดำเนินไปด้วยกันได้โดยไม่สูญเสียอย่างใดอย่างหนึ่ง นั่นคือความเชื่อเกี่ยวกับผีปูดและศาลปูดก็ยังคงอยู่ แต่การพัฒนาใหม่ ๆ ก็พร้อมจะเกิดขึ้น จึงเห็นได้ว่าในท้องถิ่นดังกล่าว พรหมแดนระหว่างพื้นที่ของความเชื่อกับพื้นที่ทางธุรกิจแทบไม่มีอะไรขวางกันอีกต่อไป

การปรับเปลี่ยนแนวทางในการใช้ประโยชน์จากสถานที่สำคัญในลักษณะนี้ ยังมีให้เห็นในอีกบางท้องถิ่น แม้จะไม่เด่นชัดเท่ากับปรากฏการณ์ที่ดาดทอง แต่ก็สะท้อนถึงแนวคิดในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่สำคัญที่เริ่มเปลี่ยนไป อาทิเช่น การปรับปรุงสภาพของแหล่งน้ำธรรมชาติโดยแนวคิดและวิธีการของสำคัญที่มีอยู่เดิม ซึ่งอาจอยู่ในรูปของโบราณวัตถุและโบราณสถาน

อยู่บางตา ประกอบกับชาวบ้านต้องการสถานที่เพื่อใช้ประโยชน์ทางราชการ เช่น การตั้งศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก การสร้างสถานีอนามัย จึงมีการตัดสินใจใช้พื้นที่สาธารณะดังกล่าว โดยเหตุผลว่าเพื่อผลประโยชน์ของชุมชน

อาจกล่าวได้ว่า ชาวบ้านดาดทองเริ่มมีแนวความคิดต่อสถานที่สำคัญโดยเฉพาะสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เปลี่ยนไปจากอดีต จากกฎจารีตที่มีต่อปาศักดิ์สิทธิ์อันเคร่งครัด ถูกนำมาตีความใหม่ คือการผสานกันระหว่างแนวความเชื่อเดิมกับความคิดเชิงพัฒนา ที่ได้รับอิทธิพลจากแนวคิดของทางราชการ เพื่อให้แนวความคิดทั้งสองดำเนินไปด้วยกันได้โดยไม่สูญเสียอย่างใดอย่างหนึ่ง นั่นคือความเชื่อเกี่ยวกับผีปูดและศาลปูดก็ยังคงอยู่ แต่การพัฒนาใหม่ ๆ ก็พร้อมจะเกิดขึ้น จึงเห็นได้ว่าในท้องถิ่นดังกล่าว พรหมแดนระหว่างพื้นที่ของความเชื่อกับพื้นที่ทางธุรกิจแทบไม่มีอะไรขวางกันอีกต่อไป

การปรับเปลี่ยนแนวทางในการใช้ประโยชน์จากสถานที่สำคัญในลักษณะนี้ ยังมีให้เห็นในอีกบางท้องถิ่น แม้จะไม่เด่นชัดเท่ากับปรากฏการณ์ที่ดาดทอง แต่ก็สะท้อนถึงแนวคิดในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่สำคัญที่เริ่มเปลี่ยนไป

จะเห็นได้ว่า สถานที่สำคัญแต่ละแห่งเป็นพื้นที่สาธารณะ เกิดขึ้นและดำรงอยู่อย่างสัมพันธ์กับวิถีการดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่น ทั้งในด้านความเชื่อ แบบแผนพฤติกรรมและการเข้าไปใช้ประโยชน์จากสถานที่ดังกล่าว คำถามที่น่าสนใจต่อเรื่องนี้ก็คือ คนในท้องถิ่นมีวิถีคิดและภูมิปัญญาในการจัดการการเข้าไปใช้ประโยชน์จากสถานที่ดังกล่าวอย่างไรบ้าง

จากการศึกษาลักษณะความสัมพันธ์และรูปแบบของการใช้ประโยชน์จากสถานที่สำคัญในท้องถิ่นที่ได้นำเสนอมาแล้วในตอนต้น ได้สะท้อนให้เห็นวิถีคิดหรือแนวความคิดของคนในท้องถิ่นเกี่ยวกับสถานที่สำคัญ อันเป็นทรัพยากรของชุมชนอยู่ ๓ แนวคิดด้วยกัน คือ (๑) แนวคิดที่ว่าด้วยคุณค่า (๒) แนวคิดเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ร่วมกัน และ (๓) แนวคิดที่ว่าด้วยกฎเกณฑ์และจารีต

ในด้านแนวคิดที่ว่าด้วยคุณค่านั้น เราอาจกล่าวได้ว่า คนในท้องถิ่นกลุ่มน้ำชีไม่ได้มองสถานที่สำคัญในฐานะที่เป็นทรัพยากรที่มีค่าในเชิงกายภาพซึ่งอาจเอื้อประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของปัจจัยสี่เท่านั้น เช่น ไม่ได้มองหนองน้ำว่าเป็นสถานที่เก็บกักน้ำ และมีอุปลาอาศัยอยู่มากพอที่จะนำไปเป็นอาหารหรือนำไปขายเพื่อได้เงินมาเลี้ยงครอบครัว หรือไม่ได้มองสถานที่สำคัญที่เป็นโบราณสถานว่าเป็นสถานที่ที่น่าสนใจในแง่ของความเก่าแก่และมีคุณค่าทางด้านศิลปะซึ่งมีอำนาจในการดึงดูดให้คนมาเยี่ยมชม

และสามารถจัดเก็บรายได้จากความสนใจดังกล่าว แต่วิถีคิดดั้งเดิมของคนในท้องถิ่นกลับมองว่าสถานที่เหล่านี้ (ไม่ว่าจะเป็นสถานที่ที่มีอยู่ตามธรรมชาติหรือสถานที่ซึ่งคนในท้องถิ่นสร้างขึ้น) เป็นสถานที่ที่มีเจ้าของดูแลรักษา การเข้าไปใช้ประโยชน์จากสถานที่ดังกล่าวอย่างไรบ้างไม่ก็เป็นพื้นที่ส่วนตัวของอำนาจที่ไม่อาจมองเห็นได้ ซึ่งสะท้อนออกมาในรูปของวาทกรรมที่ว่า “เจ้าที่เจ้าทาง” คำว่า “เจ้าที่เจ้าทาง” ซึ่งคนในแต่ละท้องถิ่นอาจกำหนดเรียกแตกต่างกันออกไป เช่น ผีเจ้าหนอง ผีเจ้าป่า ผีเจ้าห้วย ผีเจ้าเขา เจ้าพ่อเจ้าแม่ เจ้าปู่ เจ้าย่า หลวงปู่ ฯลฯ

ผีในชื่อเรียกต่าง ๆ เหล่านี้มีหน้าที่ปกป้อง ดูแลสถานที่ซึ่งตนเองสถิตอยู่ประจำ และมีอำนาจดลบันดาลความอุดมสมบูรณ์ ความดีงาม ตลอดจนภัยพิบัติประดามีให้เกิดขึ้นกับสถานที่เหล่านั้นและกับกลุ่มคนที่เข้าไปเกี่ยวข้อง ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของอานันท์ กาญจนพันธุ์²⁰ ที่กล่าวถึงความเชื่อดั้งเดิมของสังคมล้านนา ที่ว่าเมื่อคนล้านนา มองดูพื้นดิน แม่น้ำ ธรรมชาติ เขาไม่ได้เห็นพื้นดิน แม่น้ำหรือธรรมชาติว่าเป็นดินเป็นธรรมชาติในลักษณะที่เป็นกายภาพในลักษณะที่เป็นสิ่งที่มนุษย์ใช้ประโยชน์อย่างเดียว แต่มนุษย์ยังให้คุณค่ากับสิ่งเหล่านั้นตามความเชื่อของสังคมไทย เรามองน้ำในลักษณะที่เป็นพระแม่คงคา มองดินเป็นพระแม่ธรณี มองต้นข้าวเป็นพระแม่โพสพ เราไม่ได้มองธรรมชาติจากลักษณะทางกายภาพ แต่มองธรรมชาติจากการให้คุณค่าให้ความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์อย่างไร

หากตีความในอีกแง่หนึ่ง อาจกล่าวได้ว่า แนวคิดที่แสดงถึงความเชื่ออำนาจศักดิ์สิทธิ์ประจำสถานที่สำคัญนั้น โดยแก่นแท้แล้วก็คือ การแสดงให้เห็นถึงความเคารพในธรรมชาติและการให้คุณค่าต่อสถานที่สำคัญซึ่งเป็นโบราณสถาน โบราณวัตถุของคนในท้องถิ่นที่ดำรงอยู่อย่างเหนียวแน่นลึกซึ้ง โดยเฉพาะสถานที่สำคัญตามธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติ ป่าสาธารณะหรือสถานที่นอกเหนือจากนี้ ซึ่งในสายตาของชาวบ้าน เป็นสิ่งที่ยิ่งใหญ่และเอื้อประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ คนในท้องถิ่นในอดีตไม่ได้มองธรรมชาติในแง่ที่จะเข้าไปจัดการหรือปรับแต่ง หากแต่ยอมรับสภาพที่มันเป็นอยู่มนุษย์มีหน้าที่ปรับตัวและสร้างภูมิปัญญาในการที่จะอยู่ร่วมและใช้ประโยชน์จากธรรมชาติให้สอดคล้องกลมกลืน

แนวคิดที่ว่าด้วยการใช้ประโยชน์ร่วมกัน สะท้อนให้เห็นว่าภายใต้ระบบคิดที่มองว่า สถานที่สำคัญเป็นสมบัติของอำนาจศักดิ์สิทธิ์หรือ “ผีเจ้าที่เจ้าทาง” ไม่ใช่สมบัติของใครคนใดคนหนึ่ง²¹ หรือ “ผีเป็นเจ้าของทรัพยากร คนเป็นผู้ใช้ประโยชน์” จึงกล่าวได้ว่า ผีเป็นตัวแทนของสิทธิอำนาจดั้งเดิมในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี และในฐานะที่คนในท้องถิ่นอยู่ในระบบเครือข่ายผีเดียวกัน หรือ “เป็นลูกหลานของผีตัวเดียวกัน” ดังนั้นคนในท้องถิ่นจึงมีสิทธิในการเข้าไปใช้ประโยชน์ในสถานที่สำคัญเหล่านี้ได้โดยเสมอภาค

แนวคิดเช่นนี้เก่าแก่และเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการเกิดขึ้นของหมู่บ้านและชุมชนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีตั้งแต่ต้นน้ำถึงปลายน้ำ เป็นแนวความคิดที่ทำให้สถานที่สำคัญในท้องถิ่นกลายเป็นพื้นที่สาธารณะ (public space) อย่างแท้จริง ขณะเดียวกันก็เอื้อประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่น ทั้งในแง่ของการใช้ประโยชน์เพื่อปัจจัยในการดำเนินชีวิต และการใช้ประโยชน์เพื่อสนองตอบความเชื่อ อุดมการณ์และพิธีกรรม

²⁰ อานันท์ กาญจนพันธุ์. มิติชุมชน วิถีคิดท้องถิ่น ว่าด้วย สิทธิ อำนาจและการจัดการทรัพยากร. ๒๕๔๔ หน้า

๑.

²¹ พิธีกรรมในที่นี้ อาจเป็นกิจกรรมเล็ก ๆ ที่ทำได้ด้วยคนเพียงคนเดียว ไม่มีองค์กรประกอบอื่นใดมากนัก เช่น กรณีชาวบ้านเข้าไปหาปลาในหนองน้ำแล้วนั่งลงกราบไหว้ต่อผีเจ้าหนอง อธิษฐานให้ตนเองมีโชคในการหาปลา หรือพิธีกรรมที่เป็นกิจกรรมร่วมของคนในชุมชน เช่น พิธีเลี้ยงผีปู่ตาประจำปี พิธีเลี้ยงมเหศักดิ์ หรือบุญเลี้ยงบ้าน เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม แม้คนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีจะมีแนวคิดเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์สถานที่สำคัญว่าทุกคนในท้องถิ่นสามารถใช้ได้อย่างเท่าเทียม แต่หากไม่มีข้อตกลงหรือกติกาในการใช้ประโยชน์ก็อาจนำมาสู่ปัญหาความขัดแย้งได้ ฉะนั้นสิ่งที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งก็คือแนวคิดที่ว่าด้วยกฎเกณฑ์และจารีต ซึ่งเกิดขึ้นเนื่องมาจากพื้นฐานความคิดทั้งสองประการที่กล่าวมาแล้ว

ส่วนแนวคิดเกี่ยวกับกฎเกณฑ์ จารีตและพิธีกรรมนั้น พบว่า ปัจจัยสำคัญที่ทำให้การใช้ประโยชน์สถานที่สำคัญต่าง ๆ ของคนในชุมชนดำเนินไปอย่างราบรื่นและเอื้อผลประโยชน์ให้กับสมาชิกของสังคมอย่างทั่วถึงก็คือ การกำหนดกฎเกณฑ์และจารีตขึ้นมาควบคุมกำกับ กฎเกณฑ์และจารีตนี้ได้รับการยอมรับและถ่ายทอดไปสู่คนในท้องถิ่นตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ขณะเดียวกันก็อาจมีการปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับความเป็นไปของบริบททางสังคมและสิ่งแวดล้อม

การกำหนดกฎเกณฑ์และจารีตเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ในสถานที่สำคัญของท้องถิ่น โดยสาระที่แท้จริงแล้วก็คือ ภูมิปัญญาในการจัดการแบ่งปันทรัพยากรของคนในท้องถิ่นนั่นเอง ในอดีตวิธีการนี้เกิดขึ้นจากระบบความเชื่อและความคิดของคนในชุมชนเอง แต่ในปัจจุบันมีหลายกรณีที่วิธีการจัดการเกิดขึ้นจากกลไกและอิทธิพลของพลังจากภายนอก ประเด็นที่น่าสนใจในเรื่องนี้ก็คือ การกำหนดกฎเกณฑ์และจารีตนี้มี พื้นฐานมาจากความเชื่อหรือปัจจัย ๓ ประการด้วยกัน คือ

๑. กฎเกณฑ์ จารีต อันเนื่องมาจากความเชื่อในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ กล่าวคือ ภายใต้ความเชื่อในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ หรือ “ผีอารักษ์” ว่าเป็นเจ้าของสถานที่และทรัพยากรตั้งที่อภิปรายมาแล้ว การที่คนจะเข้าไปใช้ประโยชน์จากพื้นที่สำคัญจึงเป็นสิ่งที่พึงระมัดระวังเป็นอย่างยิ่ง ดังนั้นคนในท้องถิ่นซึ่งเป็นเสมือนลูกหลานของผีจึงได้กำหนดข้อห้ามหรือ “ชะล่า” ขึ้นมา เพื่อห้ามและควบคุมแนวทางในการประพฤติปฏิบัติของผู้เข้าไปใช้ประโยชน์ในสถานที่สำคัญ เพื่อไม่ให้ “ผีเจ้าที่เจ้าทาง” หรือ “ผีอารักษ์” ไม่พอใจ ซึ่ง สุริยา สมุทรคุปต์และคณะ ในรายงานการวิจัยเรื่อง “สิทธิอำนาจและการจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชุมชนชาวนาลุ่มน้ำชี”²² เห็นว่า ข้อห้ามเหล่านี้เป็นไปเพื่อให้คนเกรงกลัวการลงโทษจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรืออำนาจที่อยู่นอกเหนือการควบคุมของมนุษย์ และที่สำคัญถ้าชาวบ้านปฏิบัติตามข้อห้ามอย่างเคร่งครัดแล้ว ผีอารักษ์ก็จะสนองต่อเป้าหมายหรือความต้องการของชุมชนและปัจเจกชน เช่น น้ำฝน ความอุดมสมบูรณ์ โชคลาภ ความสบายใจ เป็นต้น

การกำหนดกฎเกณฑ์ในลักษณะนี้ถือเป็นจารีตปฏิบัติที่สืบทอดกันมาช้านาน ได้รับการถ่ายทอดและทำซ้ำจากคนรุ่นหนึ่งไปยังคนรุ่นหนึ่ง จากการศึกษาข้อมูลภาคสนาม พบว่าในสถานที่สำคัญแต่ละแห่งมีการกำหนดกฎเกณฑ์และจารีตที่คล้าย ๆ กัน คือมีทั้งส่วนที่เป็นข้อห้ามขณะเข้าไปใช้ประโยชน์ในสถานที่ เป็นต้นว่า ห้ามลบหลู่ ล่วงเกิน ห้ามทำในสิ่งที่ชั่วร้ายผิดศีลคอง ห้ามบุกรุกแผ้วถางตัดไม้ทำลายป่า (กรณีป่าดอนปู่ตา หรือ สถานที่ธรรมชาติ) นอกจากกำหนดข้อห้ามแล้ว ยังมีการกำหนดแนวทางในการปฏิบัติ หรือ “ข้อควรปฏิบัติ” ต่อสถานที่สำคัญอีกด้วย เช่น ต้องมีการบอกกล่าวขออนุญาตเมื่อจะเข้าไปใช้สถานที่ ต้องกราบไหว้บูชาหรือบอกกล่าวเมื่อต้องเดินทางออกจากท้องถิ่น ให้ทำบุญเลี้ยงหรือบวงสรวงบูชาเมื่อถึงกำหนดประจำปี เป็นต้น

²² สุริยา สมุทรคุปต์และคณะ .จากยอดห้วยถึงบุญบึง : “สิทธิอำนาจและการจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชุมชนชาวนาลุ่มน้ำชี. ๒๕๓๖. หน้า ๓๑๙ - ๓๒๐.

๒. กฎเกณฑ์จารีตอันเนื่องมาจากอำนาจภายนอก หรือ “อำนาจสาธารณะ”²³ ในขณะที่กฎเกณฑ์และจารีตในการใช้ประโยชน์จากสถานที่สำคัญในท้องถิ่นในอดีต มักเกิดจากความเชื่อในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ซึ่งหลายแห่งยังคงดำรงอยู่อย่างเคร่งครัด แต่ในอีกหลายแห่งได้เสื่อมคลายลงไปโดยเฉพาะสถานที่สำคัญซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงสภาพไปจากเดิม และการเปลี่ยนแปลงนั้นเกิดขึ้นโดยสิ่งที่เราเรียกว่า “อำนาจสาธารณะ”

การเข้าไปปรับเปลี่ยนลักษณะทางกายภาพของสถานที่สำคัญตามธรรมชาติ นำมาซึ่งรูปแบบของการใช้ประโยชน์ที่แตกต่างไปจากเดิม เมื่อเป็นเช่นจึงเกิดมีข้อห้ามตลอดจนแนวปฏิบัติในการใช้สถานที่เหล่านั้นขึ้นมาใหม่ให้คนในท้องถิ่นได้ยึดถือปฏิบัติ เช่น เมื่อมีการปรับปรุงหรือขุดลอกแหล่งน้ำสาธารณะเพื่อใช้เป็นสถานที่เก็บกักน้ำ หรือใช้เป็นแหล่งผลิตน้ำประปาในหมู่บ้าน ทำให้เกิดข้อห้ามใหม่ ๆ ขึ้น เช่น ห้ามเข้าไปจับปลาและสัตว์น้ำ ห้ามนำสัตว์เลี้ยงเข้าไปเลี้ยง ข้อห้ามเหล่านี้มีผลบังคับใช้และทำให้วิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้านบางส่วนเปลี่ยนไป คนด้อยโอกาสไม่มีที่หาอยู่หากินเพื่อเลี้ยงชีวิตในแต่ละวัน เพราะหนองน้ำที่เขาเคยเข้าไปหาปลาหาหอยไปทำกับข้าวในครอบครัวกลายเป็นสถานที่หวงห้ามไปแล้ว หรือกล่าวอีกแง่หนึ่งก็คือ พื้นที่สาธารณะได้กลายเป็นพื้นที่ส่วนรวมไปแล้ว

๓. กฎเกณฑ์จารีตอันเนื่องมาจากกระบวนการเรียนรู้และปรับตัวของคนในท้องถิ่น

การเข้าไปจัดการกับสถานที่สำคัญในท้องถิ่นโดยอำนาจของทางราชการ หรือการเข้าไปให้ความรู้ตลอดจนแนวคิดใหม่ ๆ ในการพัฒนาชนบทโดยหน่วยงานของรัฐนั้น ได้ก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้และการปรับเปลี่ยนระบบวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นได้ไม่น้อย แนวคิดใหม่ ๆ ของทางราชการ อันเกิดจากนโยบายของรัฐบาลในแต่ละยุค ได้ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในด้านความเชื่อและความคิดของคนในท้องถิ่นอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งหน่วยงานเอกชน เช่น องค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) ก็มีส่วนช่วยกล่อมเกลาคิดอ่านของชาวบ้านให้เปลี่ยนไปได้มาก ในหลายสิบปีที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่า เกิดแนวความคิดใหม่ ๆ ในการพัฒนาชนบทอยู่เสมอ เช่น แนวคิดเรื่องชุมชนเข้มแข็ง แนวคิดเรื่องเศรษฐกิจพอเพียง แนวคิดเรื่องการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น และล่าสุดแนวคิดเกี่ยวกับกองทุนหมู่บ้าน หนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์

แนวคิดเหล่านี้ได้รับการถ่ายทอดสู่ชาวบ้าน ทำให้พวกเขาได้เรียนรู้แนวคิดและวิธีการใหม่ ๆ ในการจัดการกับทรัพยากร ซึ่งบางท้องถิ่นอาจรับเอาแนวคิดของทางการมาทั้งดุ้น แต่ในอีกหลายท้องถิ่นได้เกิดการผสมผสานระหว่างแนวคิดดั้งเดิมของชาวบ้านกับแนวคิดและวิธีการจัดการใหม่ ๆ ที่รับมาจากทางการหรือหน่วยงานอื่น ๆ นำไปสู่การเรียนรู้และประยุกต์ขึ้นมาเป็นแนวทางของตนเอง ในการที่จะพัฒนาท้องถิ่นของตนให้เจริญก้าวหน้าและมีความเป็นอยู่ดีขึ้น

พร้อมกับทำให้เกิดข้อกำหนดและจารีตใหม่ ๆ ในการเข้าไปใช้สถานที่สำคัญดังกล่าวตามมาด้วย ขณะเดียวกันก็มีความยึดหยุ่นและสอดคล้องกับวิถีการดำเนินชีวิตของคนในท้องถิ่น มากกว่าข้อกำหนดที่เกิดจากข้อกำหนดของทางราชการ ตัวอย่างในเรื่องนี้อาจเห็นได้จากกรณีการใช้ประโยชน์จากป่าดอนปู่ตาบ้านท่างาม ตำบลหัวขวาง อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งอาศัยพื้นฐานความเชื่อดั้งเดิมเกี่ยวกับป่าปู่ตาที่ห้ามเข้าไปบุกรุกและตัดไม้ทำลายป่า มาสู่ข้อกำหนดและจารีตใหม่ที่ได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดแบบราชการ คือ การอนุรักษ์ป่าไม้ กล่าวคือ นอกจากยังคงยึดถือแนวปฏิบัติเดิมในการใช้ประโยชน์จากป่าดอนปู่ตาแล้ว ปัจจุบันชาวบ้านท่างามยังได้เพิ่มแนวปฏิบัติใหม่ขึ้นมาคือ ทุกปีที่มีเทศกาลและวันสำคัญ ชาวบ้านจะ

²³ ดู ศิริจักร วัลลิโกตม เสงี่ยม หน้า ๒๑๓-๒๒๘.

ต้องช่วยกันปลูกป่า ถือเสมือนว่าเป็นสมบัติของตัวเองและครอบครัว²⁴ ผลจากการกำหนดกฎเกณฑ์และจารีตขึ้นมาใหม่ ทำให้ป่าดอนปู่ตาบ้านท่างาม ซึ่งเดิมมีพื้นที่อยู่เพียง ๓๐ ไร่ เพิ่มพื้นที่ป่าเป็น ๕๐ ไร่ ประโยชน์ที่ตามมาอีกอย่างก็คือ หมู่บ้านได้ตั้งกลุ่มจักสานงานหัตถกรรมขึ้น โดยใช้วัตถุดิบจากป่าปู่ตาแห่งนี้ เช่นพวกเถาว์วัลย์ หวาย ไม้ไผ่ ทำให้เกิดผลิตภัณฑ์ประจำหมู่บ้าน ก่อนที่จะมีนโยบายหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ของทางราชการด้วยซ้ำ

๔. สถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี : ความเปลี่ยนแปลงและผลกระทบที่มีต่อวิถีชีวิตคนในท้องถิ่น

จากการศึกษาการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับสถานที่สำคัญตั้งแต่ลุ่มน้ำชีตอนบนถึงลุ่มน้ำชี ตอนล่าง ผู้วิจัยพบว่า มีเงื่อนไขหรือปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากสองสาเหตุใหญ่ ๆ คือ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากเงื่อนไขธรรมชาติ กับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากฝีมือมนุษย์

๔.๑. สาเหตุของการเปลี่ยนแปลง

การเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี มีสาเหตุมาจากปัจจัยหลายประการดังนี้

(๑) การเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากเงื่อนไขธรรมชาติ ได้แก่ความเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปตามสภาพของธรรมชาติ ซึ่งมีทั้งที่เกิดขึ้นในฉับพลันทันทีและการเปลี่ยนแปลงที่ใช้ระยะเวลา สำหรับสาเหตุของการเปลี่ยนแปลง มีหลายสาเหตุด้วยกัน คือ ภัยจากพายุและน้ำท่วม ซึ่งมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพของสถานที่สำคัญบางแห่ง หากเกิดขึ้นกับสถานที่สำคัญตามธรรมชาติ มักจะทำให้ลักษณะทางกายภาพเปลี่ยนไปจากเดิม จะมากหรือน้อยก็ขึ้นอยู่กับความรุนแรงของภัยธรรมชาติในแต่ละครั้ง .

จากการศึกษาความเปลี่ยนแปลงสถานที่สำคัญพบว่า ภัยจากน้ำท่วมใหญ่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพของแหล่งน้ำหลายแห่ง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเกิดน้ำท่วมใหญ่หลายครั้ง โดยเฉพาะในพื้นที่ลุ่มน้ำมูลและน้ำชี ซึ่งในฤดูฝนแทบทุกปีจะมีน้ำท่วมใหญ่ สาเหตุสำคัญที่ทำให้ภาคอีสานต้องเกิดภาวะน้ำท่วมบ่อย ๆ เพราะสภาพของแม่น้ำภาคอีสานที่เป็นลำขวางจากตะวันตกไปยังตะวันออก ซึ่งมีแนวขนานกับกับแนวพายุดีเปรสชัน เมื่อฝนดีเปรสชันตกจึงตกทั้งลุ่มน้ำ ประกอบกับโครงสร้างของแผ่นดินเป็นหินทรายไม่อุ้มน้ำ และชั้นล่างเป็นหินดินดานที่น้ำซึมไม่ได้ ทำให้น้ำท่าหลากลงมาในลำน้ำต่าง ๆ อย่างรวดเร็ว เกิดน้ำท่วมฉับพลันในบริเวณริมฝั่งแม่น้ำสายใหญ่ ²⁵จากการศึกษาข้อมูลภาคสนาม พบว่าเหตุการณ์น้ำท่วมที่ส่งผลให้สถานที่สำคัญในลุ่มน้ำชีหลายแห่งเกิดความเปลี่ยนแปลงคือ ภาวะน้ำท่วมในปี พ.ศ.๒๔๖๐ พ.ศ. ๒๔๗๖-๒๔๘๐, ปี พ.ศ.๒๔๙๒ และ พ.ศ.๒๕๒๑

จากภาวะการเกิดน้ำท่วมใหญ่ในหลาย ๆ ครั้ง ส่งผลให้สถานที่สำคัญหลายแห่งในลุ่มน้ำชีเกิดการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพ ดังเช่น ในปี พ.ศ. ๒๔๙๒ เกิดน้ำท่วมใหญ่บริเวณลุ่มน้ำชีตอนบน ทำให้พื้นที่ริมแม่น้ำชีหลายแห่งเกิดความเสียหาย ในท้องถิ่นบ้านวังกำแพง ด.ชีบน อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ ซึ่งเป็นพื้นที่ต้นน้ำ ความแรงของน้ำกัดเซาะตลิ่งสองฝั่งของแม่น้ำชีพังทลายกินเนื้อที่เข้ามาในเขตที่อยู่อาศัยและสถานที่สำคัญ ผลกระทบครั้งนี้ทำให้ชาวบ้านวังกำแพงต้องตัดสินใจย้ายวัดและบ้านเรือนออกจากฝั่งแม่น้ำชี

²⁴ ัญญา สังขพันธ์านนท์และคณะ. บันทึกสนามพื้นที่โกสุมพิสัย. ๓-๕ ธันวาคม ๒๕๔๔.

²⁵ ประภาพร แพงพะเนาว์ การพัฒนาแหล่งน้ำในภาคอีสานระหว่างปี พ.ศ.๒๔๘๒-๒๕๐๖. ๒๕๓๕. หน้า ๒

ประมาณ ๕๐๐ เมตร วัดจำปาทองซึ่งเป็นวัดประจำหมู่บ้าน ต้องย้ายมาตั้งอยู่ที่ตั้งในปัจจุบันการพังทลายของฝั่งแม่น้ำชีอันเนื่องมาจากน้ำกัดเซาะนี้ เกิดขึ้นทุกปีในช่วงฤดูน้ำหลากถึงแม้จะไม่มีน้ำท่วมใหญ่ก็ตาม ฉะนั้นสถานที่สำคัญหลายแห่งที่อยู่ติดแม่น้ำชีจึงได้รับผลกระทบอยู่เสมอ

ภัยธรรมชาติที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสถานที่สำคัญไม่ได้มีเฉพาะปัญหาน้ำท่วมเท่านั้น แต่ภัยจากพายุใหญ่หรือวาทภัยก็ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสถานที่สำคัญบางแห่งเช่นกัน ดังเช่น ในปี พ.ศ. ๒๕๐๖ เกิดพายุใหญ่ในบ้านดาดทอง ต.ดาดทอง อ.เมือง จ.ยโสธร ความแรงของพายุทำให้ยอดพระธาตุก่อขั้วน้อยหักโค่นลงมา และทำให้ต้นไม้ใหญ่ที่ขึ้นอยู่หนาแน่นในบริเวณป่าดอนปู่ตา หรือ ดอนเจ้าปู่ศุขล้มโค่นล้มจำนวนมาก ส่งผลให้ความอุดมสมบูรณ์ของป่าปู่ตาแห่งนี้ลดน้อยลง และทำให้ชาวบ้านได้โอกาสสมาลักลอบตัดไม้เพราะเห็นว่าสภาพป่าเสื่อมโทรม จนทำให้ป่าดอนปู่ตาของบ้านดาดทองกลายเป็นที่โล่งและถูกแบ่งพื้นที่ไปใช้ประโยชน์อย่างอื่นจนเปลี่ยนสภาพป่าดอนปู่ตาแห่งนี้ให้มีลักษณะแตกต่างจากป่าดอนปู่ตาที่เห็นกันโดยทั่วไป

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากเงื่อนไขธรรมชาติยังเกิดจากการทับถมของดินตะกอนและซากวัชพืชอีกด้วยเป็นตัวการสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของแหล่ง น้ำธรรมชาติ ทำให้น้ำตื้นเขินหรือขาดห้วงเป็นตอน ๆ รวมทั้งขนาดของแหล่งน้ำที่ค่อย ๆ แคบลง เพราะพื้นที่รอบ ๆ บางแห่งอาจกลายเป็นทุ่งหญ้าในที่สุด

เนื่องจากพื้นที่ในลุ่มน้ำชีส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลจากแม่น้ำชีและลำน้ำสาขา แต่เนื่องจากแม่น้ำชีเป็นแม่น้ำที่มีความลาดชัน และกระแสน้ำไหลแรง ในฤดูน้ำหลากความแรงของน้ำจะกัดเซาะดินสองฝั่งให้พังทลาย กลายเป็นดินตะกอนที่ไหลไปกับน้ำ เมื่อน้ำหลากออกไปท่วมไร่นาในบริเวณที่ลุ่มริมฝั่งน้ำ ดินตะกอนเหล่านี้ก็จะไปทับถมตามแหล่งน้ำธรรมชาติ ทำให้เกิดการสะสมดินตะกอนที่เล็กละน้อยจนทำให้แหล่งน้ำตื้นเขินในที่สุด และหากเกิดขึ้นในช่วงที่มีน้ำท่วมรุนแรง แหล่งน้ำธรรมชาติบางแห่งจะกลายเป็นเวลาอันรวดเร็ว ดังที่พบในแหล่งน้ำบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง เช่น บึงบัว ห้วยจอก (บ้านท่างาม) บึงยาง ห้วยก้อม ลำกุดใหญ่ (บ้านแก่งโกสุม) หนองแห่ หนองคู (บ้านแห่ใต้) กุดน้ำใส ห้วยอีถู่ (บ้านคุยโพธิ์ - กุดน้ำใส) หนองหมื่นถ่าน (บ้านหนองหมื่นถ่าน ห้วยก้ากวัก (พนมไพร) เป็นต้น

แหล่งน้ำธรรมชาติซึ่งเป็นสถานที่สำคัญในท้องถิ่น เมื่อเกิดการตื้นเขิน ส่งผลให้พื้นที่ของแหล่งน้ำดังกล่าวลดน้อยลง บางแห่งอาจขาดแคลนน้ำในหน้าแล้ง หรือกลายเป็นทุ่งหญ้าป่าละเมาะ ดังนั้น ในหลายท้องถิ่นจึงมีการปรับปรุงและขุดลอก ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปในอีกลักษณะหนึ่ง

การเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญในท้องถิ่นอันเกิดจากสาเหตุจากธรรมชาติ ที่กล่าวมานี้ เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตามเงื่อนไขของธรรมชาติและช่วงเวลา ซึ่งอาจเปลี่ยนแปลงแบบค่อยเป็นค่อยไปหรือกระทันหันก็ได้ อย่างไรก็ตามก็ไม่ส่งผลกระทบที่ร้ายแรงเท่าการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์

(๒) การเปลี่ยนแปลงที่เกิดฝีมือมนุษย์

การเข้าไปใช้ประโยชน์ในสถานที่สำคัญของคนในท้องถิ่น มีผลทำให้สถานที่สำคัญหลาย ๆ แห่งต้องเปลี่ยนสภาพไป จากการศึกษาความเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี พบว่า ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์มีสาเหตุหลายประการ ได้แก่ การบุกรุกแผ้วถางและการเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากการพัฒนาของรัฐ

การเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากการบุกแผ้วถางมักจะเกิดขึ้นกับพื้นที่ป่าสาธารณะหรือทำเลที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันในท้องถิ่น หรือในบางกรณีอาจเป็นป่าดอนปู่ตาซึ่งเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ จากการศึกษาพบว่าในอดีตที่คนในท้องถิ่นแต่ละชุมชนมีจำนวนน้อย การใช้ทรัพยากรธรรมชาติเป็นไปแบบพึ่งพาอาศัยและดำรงชีวิตแบบพออยู่พอกิน แต่ในเวลาต่อมาเมื่อมีจำนวนประชากรเพิ่มขึ้น จากรายงานของสุวิทย์ ชีรสคาวัต²⁶ ระบุว่าภาคอีสานในปี ๒๔๘๐ มีประชากรทั้งสิ้นเพียง ๔.๙ ล้านคน เมื่อถึงปี พ.ศ. ๒๕๓๑ เพิ่มขึ้นเป็น ๑๙ ล้านคน ประชากรในภาคอีสานมีมากที่สุดเมื่อเทียบกับทุก ๆ ภาคของประเทศ เมื่อประชากรเพิ่มมากขึ้น ความต้องการที่ดินในการผลิต และความต้องการใช้ทรัพยากรจากป่าจึงเพิ่มมากขึ้นตามไปด้วย ทำให้เกิดการบุกรุกแผ้วถางพื้นที่ป่าสาธารณะ จนทำให้ป่าหลายแห่งเปลี่ยนสภาพไปจากสถานที่ที่เคยมีความอุดมสมบูรณ์เป็นป่าเสื่อมโทรมส่งผลต่อการเข้าไปใช้ประโยชน์ของคนในท้องถิ่นในแทบจะทุกพื้นที่

ในรายงานการวิจัยของสุวิทย์ ชีรสคาวัต เรื่องเดียวกัน ยังกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ป่าไม้ของภาคอีสาน ตั้งแต่ ปี พ.ศ. ๒๕๐๔-๒๕๓๑ ว่า พื้นที่ป่าไม้ลดลง จาก ๔๔.๓ ล้านไร่ หรือร้อยละ ๔๑.๙๙ ของภาคมาเหลือเพียง ๑๔.๘ ล้านไร่ ในปี พ.ศ. ๒๕๓๑²⁷ สาเหตุที่ทำให้ป่าไม้เปลี่ยนสภาพไปอย่างมากเกิดขึ้นทั้งจากนโยบายการให้สัมปทานป่า ซึ่งส่งผลให้เกิดสภาพป่าเสื่อมโทรมอย่างรวดเร็วและมีผลให้ชาวบ้านเข้าไปบุกรุกป่ามากขึ้น นอกจากนี้การขยายตัวทางการผลิตที่เน้นการปลูกพืชเชิงเดี่ยวได้แก่ ปอ มันสำปะหลังก็ส่งผลให้มีการบุกรุกใช้ประโยชน์จากป่าเสื่อมโทรม ซึ่งสอดคล้องกับบทสรุปที่ สุริยา สมุทคุปต์และคณะกล่าวไว้ว่า ความต้องการทรัพยากรของชาวชนบทอีสานเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เนื่องจากการขยายตัวอย่างรวดเร็วของประชากร และแรงกระตุ้นของระบบการผลิตเพื่อขาย รวมทั้งธรรมชาติของทรัพยากรในภาคอีสานที่มีอยู่อย่างจำกัด ทำให้สภาวะวิกฤติทรัพยากรในชนบทอีสานเกิดขึ้นอย่างรุนแรง และส่งผลกระทบอย่างกว้างขวาง²⁷

ในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนบน ได้แก่บ้านวังกำแพงและบ้านหนองกระทุ่ม ต.ชีบน อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ ซึ่งอยู่ในเขตป่าเขา มีการเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาการบุกรุกป่าไม้เช่นเดียวกัน แต่เดิมชาวบ้านวังกำแพงซึ่งเป็นกลุ่มชาวนามีความเป็นอยู่ที่สัมพันธ์ใกล้ชิดกับป่ามาก เช่นการเข้าไปหาของป่า ล่าสัตว์สำหรับเป็นอาหารและสินค้าแลกเปลี่ยนกับคนจากท้องถิ่นอื่น ๆ ป่าจึงเป็นสถานที่สำคัญสำหรับชาวนน ป่าที่ชาวนนเข้าไปใช้ประโยชน์ส่วนใหญ่จะเป็นป่าในบริเวณภูเขาเขารอบ ๆ หมู่บ้านซึ่งอยู่ห่างไปไม่กี่กิโลเมตร ๒๐ เมตร เช่นเขาวังหิน เขาคีแดง เขาคินเทิน เขาสมอคล้า เขาท่งอยและเขาชาด

จากคำบอกเล่าของชาวบ้านบนบ้านวังกำแพง ทำให้เราทราบว่าป่ารอบ ๆ หมู่บ้านเหล่านี้ในอดีตมีความอุดมสมบูรณ์อย่างยิ่ง นายแหลม จันทรพิมพ์ ชาวนนอายุ ๗๓ ปี กล่าวว่า "เมื่อก่อนถ้าต้องการล่าสัตว์พวกแก้ง กวาง หรือหมูป่า แค่นั่งเข้าป่าไปนั่งเดี๋ยวก็เจอแล้ว บางทียังมีเสือเข้ามาจับหมาในหมู่บ้านไปกินบ่อย ๆ" แต่เมื่อประมาณ ๓๐ ปีที่ผ่านมา เมื่อมีกลุ่มไท-ลาวอพยพจากที่อื่นเข้ามาอยู่ในบ้านวังกำแพง ทำให้จำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้น จึงทำให้มีการบุกรุกแผ้วถางป่าเพื่อใช้ประโยชน์เป็นที่ทำกินประกอบกับในเวลานั้นรัฐบาลอนุญาตให้มีการสัมปทานป่าในพื้นที่รอบ ๆ บ้านวังกำแพง ทำให้พื้นที่ป่า ดังกล่าว เสื่อมโทรมลงในเวลาอันรวดเร็ว ความสำคัญของป่าสาธารณะบ้านวังกำแพง-หนองกระทุ่มก็ค่อย ๆ ลดน้อยลงไปจากวิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้าน

²⁶ สุวิทย์ ชีรสคาวัต. ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน. ๒๕๓๘ หน้า ๘๓.

²⁷ สุริยา สมุทคุปต์และคณะ เล่มเดิม. หน้า ๘๑.

ความเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญอันเกิดจากการบุกรุกแผ้วถางของคนในท้องถิ่นเองไม่ได้มีเฉพาะที่บ้านวังกำแพงและหนองกระทุ่มแห่งเดียว แต่อาจกล่าวได้ว่าเกิดขึ้นกับพื้นที่ป่าแทบทุกแห่งในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี รวมไปถึงสถานที่สำคัญซึ่งเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติ ดังเช่น

กรณีของหนองแห่ ในเขตท้องถิ่นบ้านแห่ใต้ ต.หัวขวาง อ.โกสุมพิสัย จ.มหาสารคาม เมื่อหนองน้ำแห่งนี้เกิดการตื้นเขินขึ้น ชาวบ้านก็เริ่มบุกรุกพื้นที่รอบ ๆ หนองใช้เป็นที่ทำนา ทำให้หนองน้ำแห่งนี้เหลือพื้นที่น้อยลงจากเดิมเป็นอันมาก หรือกรณีของหนองสระซึ่งเป็นสถานที่สำคัญอีกแห่งในหมู่บ้านเดียวกันนี้ ถูกบุกรุกพื้นที่โดยการถมที่ส่วนหนึ่งสำหรับเป็นที่ก่อสร้างสำนักงานองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๐

ห้วยจอก แหล่งน้ำธรรมชาติที่สำคัญสำหรับคนในหลายท้องถิ่น ในพื้นที่ บ้านกุดน้ำใสและคุยโพธิ์ ก็อยู่ในลักษณะเดียวกัน กล่าวคือในอดีตเป็นแหล่งน้ำที่มีความอุดมสมบูรณ์ รอบ ๆ ห้วยเป็นป่าเบญจพรรณ มีพรรณไม้หลายชนิด แต่เมื่อจำนวนประชากรในท้องถิ่นมากขึ้น ความต้องการที่ทำกินทำให้มีการบุกรุกถมห้วยบางส่วนเพื่อใช้ในการเกษตร ป่ารอบ ๆ ห้วยก็ถูกแผ้วถางจนแทบจะไม่เหลือสภาพเดิมให้เห็นอีกในปัจจุบัน

นี่ก็เช่นเดียวกับที่ป่ารอบ ๆ หนองหมื่นถ่าน อ.อาจสามารถ จ.ร้อยเอ็ด ซึ่งเมื่อก่อนมีสภาพสมบูรณ์มากแต่ปัจจุบันเปลี่ยนไปเพราะมีการบุกรุกตัดต้นไม้ จากคำบอกเล่าของชาวบ้านบางคน เช่น ส.ต.อ. ประพงษ์ ไชยันโต เล่าถึงความทรงจำที่มีต่อป่าแห่งนี้ว่า “แต่ก่อนป่ารอบ ๆ หนองหมื่นถ่านเต็มไปด้วยต้นยางใหญ่ มีสัตว์ป่าอย่างช้าง ชะนี แม่น้ำแอ่งก็บินว่อนเต็มไปหมด จำได้ว่าช่วงปี ๒๕๔๒ ป่ารอบ ๆ หนองก็ยังคงและดูน่ากลัวอยู่”²⁸

การบุกรุกแผ้วถางและเข้าไปจัดการกับสถานที่สำคัญไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะป่าและแหล่งน้ำธรรมชาติเท่านั้น แม้แต่ป่าศักดิ์สิทธิ์อย่างเช่นป่าดอนปู่ตา หรือแม่แต่วัดป่าในบางพื้นที่ก็ยังคงถูกแผ้วถางเช่นกัน อาจกล่าวได้ว่า สาเหตุใหญ่ของการบุกรุกแผ้วถางและใช้พื้นที่ในสถานที่สำคัญที่เป็นสถานที่ที่ธรรมชาติ เกิดขึ้นด้วยความต้องการใช้พื้นที่สำหรับเป็นที่ทำกินและตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัย ตลอดจนการใช้ทรัพยากรของคนในท้องถิ่นนั่นเอง จากข้อมูลภาคสนามทำให้ทราบว่า แหล่งน้ำหลายแห่งซึ่งเป็นสถานที่สำคัญในท้องถิ่นได้รับการขุดลอกและปรับปรุงมากกว่าหนึ่งครั้ง และส่วนใหญ่เกิดจากโครงการของรัฐแทบทั้งสิ้น การเข้าไปปรับปรุง ขุด ลอกแหล่งน้ำเหล่านี้ ทำให้ลักษณะทางกายภาพของแหล่งน้ำเดิมเปลี่ยนไปมาก เช่น มีขนาดกว้างขึ้น มีความลึกและปริมาณเก็บกักน้ำได้มากขึ้น ขณะเดียวกันก็ทำให้ภูมิทัศน์รอบ ๆ แหล่งน้ำที่เคยมีป่าและ พรรณไม้น้อยใหญ่ขึ้นอยู่ริมริ้น เป็นที่อาศัยของสัตว์และนกต่าง ๆ พลอยสูญหายไปด้วย บางแห่งก็ทำลายลักษณะเด่นหรือเอกลักษณ์ที่เคยถูกนำมาตั้งชื่อสถานที่ไม่หลงเหลืออยู่อีกต่อไป อาจกล่าวได้ว่า แหล่งน้ำธรรมชาติเหล่านี้ซึ่งแต่เดิมมีลักษณะเฉพาะของตัวเอง กลายสภาพเป็นอ่างเก็บน้ำที่มีรูปพรรณสัณฐาน เป็นพิมพ์เดียวกันและขาดจินตนาการอย่างสิ้นเชิง

นอกจากสถานที่สำคัญที่เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติแล้ว สถานที่สำคัญหลายแห่งที่คนในท้องถิ่นสร้างขึ้นก็มีการเปลี่ยนแปลงสภาพโดยเหตุผลของการพัฒนาไปสู่ความเจริญและความทันสมัย เช่นการเปลี่ยนแปลงภายในวัดหลายแห่ง ที่เกิดจากการก่อสร้าง บูรณะ ปฏิสังขรณ์ ทำให้สภาพดั้งเดิมของสถานที่เหล่านี้เปลี่ยนไปเช่นเดียวกัน

²⁸ ัญญา สังขพันธานนท์และคณะ. บันทึกสนามบ้านหนองหมื่นถ่าน. ๑๙ มกราคม ๒๕๔๕.

๔.๒. การเปลี่ยนแปลงความเชื่อเกี่ยวกับสถานที่สำคัญ

การเปลี่ยนแปลงความเชื่อที่มีต่อสถานที่สำคัญของคนในท้องถิ่น เป็นสาเหตุอีกประการหนึ่งที่ทำให้สถานที่สำคัญบางแห่งต้องเปลี่ยนสภาพไป สาเหตุในข้อนี้แม้จะมีน้อย แต่ก็เป็นที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งจากการศึกษาข้อมูลภาคสนามพบว่า มีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับความเชื่อและพิธีกรรมต่อสถานที่สำคัญ อยู่ ๒ กรณีคือ

กรณีแรก เป็นความเปลี่ยนแปลงความเชื่อที่มีต่อผีปู่ตาและป่าดอนปู่ตา กล่าวคือ แม้นคนในท้องถิ่นกลุ่มน้ำชีส่วนใหญ่จะยังคงยึดมั่นอยู่ในแนวความคิดว่าด้วยการกำหนดคุณค่าของป่าปู่ตาว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งมีผีปู่ตาหรือผีอารักษ์เป็นผู้ดูแล จนทำให้เกิดข้อห้ามและจารีตอันเคร่งครัดเกี่ยวกับการเข้าไปใช้ประโยชน์ในสถานที่แห่งนี้ แต่ก็มีในบางท้องถิ่นที่แนวความคิดดังกล่าวได้เปลี่ยนไป เช่นบ้านคุยโพธิ์และบ้านกุดน้ำใส ต.หัวขวาง อ.โกสุมพิสัย จ.มหาสารคาม ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ปัจจุบันไม่มีดอนปู่ตา แต่ในอดีตนั้นมีความเชื่อและนับถือผีปู่ตาเช่นเดียวกับท้องถิ่น อื่น ๆ ป่าดอนปู่ตาของหมู่บ้านนี้เดิมตั้งอยู่ติดกับกุดน้ำใสและชาวบ้านจะนับถือและยำเกรงผีปู่ตามาก มีข้อห้ามและแนวปฏิบัติหลายอย่างเกี่ยวกับการเข้าไปใช้สถานที่ศักดิ์สิทธิ์นี้ เช่นเชื่อว่า หากใครไปหาปลาที่กุดน้ำใสแล้วไม่บวงสรวงหรือบนบานศาลกล่าวต่อผีปู่ตา ก็จะถูกจระเข้ซึ่งเชื่อว่าเป็นบริวารของปู่ตาทำร้ายเอาได้

ต่อมาได้เกิดโรคห่าระบาดขึ้นในหมู่บ้าน ทำให้ผู้คนล้มตายเป็นจำนวนมาก ชาวบ้านพากันไปบนบานศาลกล่าวต่อผีปู่ตาให้ช่วยคุ้มครองรักษา แต่ก็ไม่มีอะไรดีขึ้น จำนวนคนป่วยและเสียชีวิตก็ยิ่งเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ นี่เองที่ทำให้ชาวบ้านเริ่มเคลือบแคลงในอำนาจของผีปู่ตาศักดิ์สิทธิ์จริงหรือไม่ เพราะหากศักดิ์สิทธิ์ก็คงไม่ปล่อยให้มีเรื่องร้ายแรงเช่นนี้เกิดขึ้น คงเป็นเพราะผีปู่ตาไปสวมนกับผีป่าและนำโรคภัยมาสู่หมู่บ้าน ความเชื่อในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของผีปู่ตาจึงเริ่มคลอนแคลน ประกอบกันในเวลานั้นมีพระพุทธรูปหนึ่งคือ หลวงปู่พันทา ปกสสโร ได้จาริกเข้ามาในหมู่บ้าน ด้วยวัตรปฏิบัติของท่านทำให้ชาวบ้านเกิดความศรัทธา หลวงปู่ได้สั่งสอนธรรมะและชี้หลักของพุทธธรรมจนชาวบ้านเลิกนับถืออำนาจศักดิ์สิทธิ์คือผีปู่ตาและหันไปนับถือพระแทน จนยกป่าดอนปู่ตาให้เป็นวัดป่ากุดน้ำใสตั้งแต่นั้นมา

สิ่งที่เกิดขึ้นในกรณีนี้นับว่ามีน้อยมาก แต่ก็สะท้อนให้เห็นว่า ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของชาวบ้านสามารถเปลี่ยนแปลงได้ เมื่อความเชื่อเปลี่ยนไปก็ส่งผลทำให้การเข้าไปเกี่ยวข้องกับสถานที่สำคัญก็เปลี่ยนไปด้วย

ในกรณีของป่าปู่ตานี้ ยังปรากฏให้เห็นในอีกหลายแห่ง ในบางท้องถิ่นแม้ว่าความเชื่อในเรื่องผีปู่ตาจะยังคงดำรงอยู่ แต่ความเชื่อและแนวทางปฏิบัติต่อผีปู่ตาและป่าปู่ตาลบมีแนวโน้มลดน้อยลงไป หรือไม่ก็คลายความเคร่งครัดลงไป และส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญคือป่าปู่ตาให้ลดความสำคัญลงไปด้วย

กรณีที่สอง คือการเปลี่ยนแปลงพิธีกรรมเกี่ยวกับการเผาศพ การเปลี่ยนแปลงในเรื่องนี้ทำให้สถานที่สำคัญในท้องถิ่นที่เป็นป่าช้าเดิมเปลี่ยนสภาพและหมดความสำคัญลงไป

ในอดีตคนในท้องถิ่นกลุ่มน้ำชีนิยมทำพิธีศพในป่าช้า ซึ่งเป็นป่าสาธารณะที่อยู่รอบนอกของหมู่บ้าน ในการทำพิธีศพนั้น จะเคลื่อนย้ายศพจากบ้านหรือในวัดไปทำพิธีเผาหรือฝังศพในป่าช้า ซึ่งส่วนมากจะเป็นป่าที่มีสภาพรก้างและบรรยากาศวังเวงน่ากลัว ต่อมาเมื่อมีความนิยมสร้างเมรุเผาศพในวัดขึ้นชาวบ้านก็เลิกนำศพไปป่าช้าแต่จะทำพิธีเผาศพที่เมรุในวัดประจำหมู่บ้านแทน เพราะสะดวกและมีความทันสมัยมากขึ้น ป่าช้าประจำหมู่บ้านจึงหมดความสำคัญลงไป ความเชื่อเกี่ยวกับผีในป่าช้าก็พลอยสูญหายไปด้วย

อาจกล่าวได้ว่า ความเชื่อที่มีต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำสถานที่สำคัญที่เปลี่ยนไป รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงประเพณีและพิธีกรรมบางอย่าง ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญในท้องถิ่น ทั้งในแง่ของการเข้าไปใช้ประโยชน์และการกำหนดแนวทางปฏิบัติต่อสถานที่นั้น ๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

๔.๓. การเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญ : ผลกระทบต่อวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่น

การเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ทั้งสถานที่ที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติและสถานที่ซึ่งคนในท้องถิ่นสร้างขึ้น โดยสาเหตุอันเกิดจากเงื่อนไขของธรรมชาติและการกระทำโดยฝีมือมนุษย์ก็ดี ได้ส่งผลกระทบต่อวิถีการดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่นแทบทั้งสิ้น ส่วนจะมากหรือน้อยนั้นก็ขึ้นอยู่กับว่าสถานที่สำคัญเหล่านั้นมีความเกี่ยวข้องกับวิถีการดำเนินชีวิตของคนในท้องถิ่นมากน้อยเพียงไร

จากการวิเคราะห์ในประเด็นนี้ พบว่าการเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญในท้องถิ่น ส่งผลกระทบต่อวิถีการดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่นหลายด้าน ดังนี้

๑. ผลกระทบที่มีต่อการใช้ประโยชน์เพื่อการยังชีพ
๒. ผลกระทบที่มีต่อปัจจัยในการอุปโภคและการผลิต
๓. ผลกระทบที่มีต่อความเชื่อ กฎเกณฑ์จารีตและพิธีกรรม

ผลกระทบทั้ง ๓ ด้านนี้ ส่งผลต่อการดำเนินชีวิตของคนในท้องถิ่นทั้งในระดับปัจเจกบุคคลและระดับชุมชน ทิศนะของชาวบ้านที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงและผลกระทบ มักจะขึ้นอยู่กับความพึงพอใจในผลประโยชน์ที่ตนเองได้รับมากกว่าการต่อต้านหรือความพยายามที่จะยับยั้งการเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปลี่ยนของสถานที่สำคัญอันเนื่องมาจากอำนาจสาธารณะหรือพลังปัจจัยจากภายนอก

สิ่งที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งก็คือ คนในท้องถิ่นมักจะมีทัศนะในเชิงบวกต่อการเปลี่ยนแปลงและทำใจยอมรับได้ โดยอาจมาจากพื้นฐานความคิดที่ยอมรับในสังขรณ์ของการเปลี่ยนแปลงหรือความเป็น “อนิจจัง” และการยอมรับเพราะคำนึงถึง “ผลประโยชน์ของส่วนรวม” มากกว่าผลประโยชน์ส่วนตัว ทั้งนี้ เพราะสถานที่สำคัญในท้องถิ่นส่วนใหญ่เป็น พื้นที่สาธารณะหรือ “สมบัติส่วนร่วม” นั่นเอง

(๑) ผลกระทบต่อการใช้ประโยชน์เพื่อการยังชีพ: การสูญเสียพื้นที่หาอยู่หากิน

ผลกระทบในด้านนี้มักเกิดจากการเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ เช่นการเปลี่ยนแปลงของแหล่งน้ำสาธารณะ ป่าสาธารณะหรือที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ไม่ว่าการเปลี่ยนแปลงนั้นจะเกิดโดยเงื่อนไขธรรมชาติหรือการเข้าไปจัดการของมนุษย์

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า สิ่งที่คนในท้องถิ่นได้รับจากสถานที่สำคัญตามธรรมชาติ คือการเข้าไปใช้ประโยชน์เพื่อหาเลี้ยงชีพหรือเพื่อการยังชีพ การใช้ประโยชน์ในลักษณะนี้เกิดขึ้นตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะในอดีตนั้น คนในท้องถิ่นมีวิถีการดำรงชีวิตแบบพออยู่พอกินและพึ่งพาธรรมชาติเป็นหลัก ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสถานที่ธรรมชาติจึงเป็นไปอย่างแนบแน่น ภายใต้กฎเกณฑ์จารีตหรือกติกาในการเข้าไปใช้ประโยชน์ร่วมกัน ซึ่งมีการกำหนดมาจากความเชื่อในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่มีต่อสถานที่นั้น ๆ

สิ่งที่ชาวบ้านได้รับประโยชน์จากสถานที่สำคัญตามธรรมชาติ คือ หากเป็นสถานที่สำคัญซึ่งเป็นแหล่งน้ำ เช่น ห้วย หนอง คลอง บึง ภูเขา แก่ง เล่ง ส่วนใหญ่จะเป็นสถานที่สำหรับ จับปลาและสัตว์น้ำอื่น ๆ เพื่อนำมาเป็นอาหารในแต่ละวัน และหากมากพอก็จะนำไปขายเพื่อนำเงินที่ได้มาซื้อหาของกินของใช้อื่น ๆ

ที่ไม่สามารถหาหรือผลิตเองได้ นอกจากนี้แล้วยังได้อาศัยใช้น้ำในการเกษตร เช่น การทำนา การปลูกผักสวนครัวตามหัวไร่ปลายนาหรือบริเวณที่อยู่ติดกับแหล่งน้ำเหล่านั้น รองลงมาคือการใช้สำหรับเลี้ยงสัตว์ เช่น วัว ควาย เป็ด ไก่ ส่วนประโยชน์อื่น ๆ อันเป็นผลพลอยได้ ได้แก่ การตัดฟืนและไม่ใช้สอย การหาของป่าและพืชผักตามฤดูกาลที่มีอยู่ในบริเวณป่ารอบ ๆ บริเวณแหล่งน้ำ

ในกรณีของป่าสาธารณะหรือทำเลเลี้ยงสัตว์ ในอดีตชาวบ้านมักใช้ประโยชน์โดยการเข้าไปหาของป่า ตั้งแต่การล่าสัตว์ ตัดไม้เพื่อใช้สอยและก่อสร้างบ้านเรือน การหาผลิตผลจากป่าตามฤดูกาล เช่น เก็บผักหวาน หน่อไม้ เก็บเห็ด หาไขมดแดง หาสมุนไพร ฯลฯ ป่าสาธารณะหลายแห่งมีแหล่งอาหารอุดมสมบูรณ์เปรียบเสมือน “ซูเปอร์มาร์เก็ตประจำหมู่บ้าน” ก็ว่าได้ ซึ่งเอื้อประโยชน์ต่อการหาเลี้ยงชีพของคนในท้องถิ่นเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะคนที่มียาไรได้น้อย หาเข้ากินค่าและไม่มีที่ดินทำกิน แต่เมื่อสถานที่สำคัญตามธรรมชาติเปลี่ยนไป เช่น การตัดเขื่อนของแหล่งน้ำ การขุดลอกปรับปรุงแหล่งน้ำโดยทางการ การเสื่อมสภาพของป่าสาธารณะ อันเกิดจากการเข้าไปใช้ประโยชน์ของจำนวนประชากรที่เพิ่มมากขึ้น หรือการบุกรุกแผ้วถางที่ดิน ย่อมส่งผลกระทบต่อวิถีของคนในท้องถิ่นกลุ่มนี้โดยตรง จะเห็นได้ว่า ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญที่มีต่อการยังชีพของคนในท้องถิ่นนั้น ส่วนใหญ่จะเกิดขึ้นกับสถานที่ธรรมชาติ และผลกระทบนี้จะมีต่อการดำเนินชีวิตของคนที่มีรายได้น้อยมากกว่าคนที่มียฐานะและตำแหน่งในชุมชน ส่วนผลกระทบในทางที่พึงประสงค์นั้น มักเกิดขึ้นในระดับส่วนรวมมากกว่าระดับปัจเจกบุคคล ดังที่กล่าวมา

(๒) ผลกระทบต่อการอุปโภคและปัจจัยในการผลิต

ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงสถานที่สำคัญที่มีต่อการอุปโภคและปัจจัยในการผลิต ส่วนใหญ่จะเป็นผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของแหล่งน้ำสาธารณะ ซึ่งแหล่งน้ำนี้คนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีใช้ประโยชน์ในด้านอุปโภค บริโภค เช่น ใช้เป็นน้ำใช้ในครัวเรือน ส่วนที่ใช้เป็นปัจจัยในการผลิตได้แก่การเลี้ยงสัตว์ การเพาะปลูกพืชผักสวนครัวและการใช้น้ำสำหรับทำนา การที่ท้องถิ่นลุ่มน้ำชีส่วนใหญ่มักเกิดปัญหาภัยแล้งขาดแคลนน้ำดื่มน้ำใช้ในหน้าแล้ง ทำให้แหล่งน้ำเหล่านี้มีความสำคัญต่อวิถีชีวิต การทำมาหากินของคนในท้องถิ่นเป็นอย่างมาก

การเปลี่ยนแปลงสภาพของแหล่งน้ำ อันเนื่องมาจากเงื่อนไขทางธรรมชาติ เช่นการตัดเขื่อนหรือมีวัชพืชปกคลุม ส่งผลให้ปริมาณน้ำใช้ไม่เพียงพอ พื้นที่เก็บกักน้ำในแหล่งน้ำหัดแคบลง ล้วนแต่ส่งผลกระทบต่ออุปโภคและการใช้ประโยชน์ในการเกษตรทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้จึงพบว่า ในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีตั้งแต่ตอนบน ตอนกลางและตอนล่างได้มีความพยายามของคนในท้องถิ่นเอง และการเข้ามาช่วยเหลือของทางราชการในการที่จะพัฒนาแหล่งน้ำธรรมชาติให้มีสภาพดีขึ้น สามารถเก็บกักน้ำในปริมาณมากขึ้นเพื่อให้มีน้ำพอกินพอใช้ตลอดทั้งปี รวมทั้งสามารถใช้ในการเพาะปลูกเลี้ยงสัตว์ได้

จากความต้องการของคนในท้องถิ่น ผสมกับการเร่งรัดพัฒนาแหล่งน้ำในชนบทของรัฐบาลแต่ละยุคแต่ละสมัย ทำให้แหล่งน้ำสำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีได้รับการพัฒนาเป็นส่วนมาก การพัฒนาในลักษณะของการขุดลอก การขุดแต่งในแหล่งน้ำแต่ละแห่งจะมีมากกว่าหนึ่งครั้งขึ้นไป โดยจุดประสงค์สำคัญสองอย่างคือ เพื่อพัฒนาเป็นแหล่งน้ำที่ใช้ในการอุปโภค บริโภค และการพัฒนาเพื่อใช้ประโยชน์ในการเกษตร สำหรับผลกระทบที่มีต่อการอุปโภคและปัจจัยในการผลิตนั้นพบว่าชาวบ้านส่วนใหญ่มีความพึงพอใจต่อการเปลี่ยนแปลงเพราะเห็นว่าการก่อให้เกิดผลดีมากกว่าผลเสีย เช่น ทำให้แหล่งน้ำแต่ละแห่งมีศักยภาพในการเก็บกักน้ำได้มากกว่าเดิม ทำให้คนในท้องถิ่นมีน้ำใช้ในการอุปโภค บริโภคและใช้ในการเพาะปลูกเลี้ยงสัตว์ได้ตลอดปี นอกจากนี้แล้ว

แหล่งน้ำธรรมชาติบางแห่งเมื่อมีการขุดลอกแล้ว ได้กลายเป็นแหล่งน้ำดิบสำหรับผลิตน้ำประปาของหมู่บ้าน การพัฒนาแหล่งน้ำบางแห่งจะช่วยเป็นทางระบายน้ำในฤดูน้ำหลาก ช่วยแก้ไขปัญหาน้ำท่วมได้

จะเห็นได้ว่าการเปลี่ยนแปลงสภาพของสถานที่สำคัญที่เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติในลักษณะของการขุดลอกและพัฒนา จะส่งผลกระทบในด้านดีต่อการอุปโภคและช่วยเพิ่มพูนศักยภาพในการผลิตของคนในท้องถิ่นให้เพิ่มขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการทำนาปี นาปรัง การปลูกพืชผักและเลี้ยงสัตว์ จากการพูดคุยสอบถามคนในท้องถิ่นส่วนมากจะพอใจกับความเปลี่ยนแปลงนี้ เพราะทำให้ได้รับผลประโยชน์อย่างเป็นรูปธรรม เนื่องจากน้ำเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับคนในภาคอีสาน

(๓) ผลกระทบต่อความเชื่อ กฎเกณฑ์ จารีตและพิธีกรรม

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ความเชื่อในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำสถานที่สำคัญในท้องถิ่น เป็นพื้นฐานที่ก่อให้เกิดจารีต แนวปฏิบัติและพิธีกรรมในชุมชนและท้องถิ่น เป็นสิ่งที่ยืนยันและแสดงให้เห็นถึงวิถีความสัมพันธะระหว่างคนในท้องถิ่นกับสถานที่สำคัญดังกล่าว ในทางกลับกัน เมื่อสถานที่สำคัญได้เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพเดิม ก็ส่งผลกระทบต่อความเชื่อ กฎเกณฑ์จารีตตลอดจนพิธีกรรมที่มีต่อสถานที่สำคัญนั้น ๆ ด้วยผลกระทบในด้านนี้นับว่าสำคัญและส่งผลกระทบต่อด้านอื่น ๆ อย่างเชื่อมโยง เนื่องจากการศึกษารูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างคนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีกับสถานที่สำคัญพบว่า เป็นรูปแบบความสัมพันธ์ที่มีพื้นฐานมาจากความเชื่อเป็นหลัก

จากการศึกษาในประเด็นนี้ผู้วิจัยพบว่า การเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญทั้งที่เกิดขึ้นจากเงื่อนไขธรรมชาติและจากฝีมือมนุษย์ส่งผลกระทบต่อความเชื่อ กฎเกณฑ์จารีตและพิธีกรรมของคนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี อย่างน่าสนใจอยู่ ๒ กรณี คือ

การเปลี่ยนแปลงความเชื่อ กฎเกณฑ์ จารีตและพิธีกรรม

การเปลี่ยนแปลงที่กล่าวนี้จะเกิดขึ้นกับสถานที่สำคัญในท้องถิ่นที่เป็น “สถานที่ศักดิ์สิทธิ์” ซึ่งคนในท้องถิ่นเข้าไปใช้ประโยชน์เพื่อตอบสนอง ความเชื่อ อุดมการณ์และพิธีกรรม เมื่อสถานที่สำคัญที่เกี่ยวข้องได้เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพเดิม มีผลทำให้ความเชื่อและกฎเกณฑ์จารีตตลอดจนพิธีกรรมที่เกี่ยวกับสถานที่สำคัญนั้น ๆ เปลี่ยนไปด้วย การเปลี่ยนแปลงที่ว่านี้ส่วนมากจะเกิดขึ้นอย่างค่อยเป็นค่อยไปและไม่รุนแรงมากนัก แต่ก็ป็นข้อสังเกตที่ควรจะได้กล่าวถึง ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดในกรณีนี้ ก็คือ ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับสถานที่สำคัญตามธรรมชาติ เช่น ป่าดอนปู่ตา ป่าช้า เป็นต้น

ตัวอย่างที่จะนำมาสนับสนุนในเรื่องนี้ได้ เช่น กรณีป่าดอนปู่ตาในลุ่มน้ำชีตอนล่าง คือป่าดอนปู่ตาบ้านดาดทอง ป่าดอนปู่ตาบ้านชีทวนและบ้านเขื่อนใน ป่าดอนปู่ตาทั้งสามแห่งนี้มีลักษณะร่วมบางประการคล้ายกัน คือ เป็นป่าดอนปู่ตาที่ตั้งอยู่ในชุมชนขนาดใหญ่ มีจำนวนประชากรหนาแน่น และมีความเจริญทางวัตถุหรือ “ความทันสมัย” เข้าไปในชุมชนอย่างครบครัน จากสภาพแวดล้อมเช่นนี้ ส่งผลให้มีการบุกรุกและล่งล้ำพื้นที่ป่าดอนปู่ตาอันเป็น “สถานที่ศักดิ์สิทธิ์” มากขึ้นและอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ไม่ว่าจะเป็นการเข้าไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในพื้นที่บางส่วนของป่าดอนปู่ตา การใช้ประโยชน์อื่น ๆ (เพราะถือเป็นพื้นที่สาธารณะ) เช่นกรณีป่าปู่ตาบ้านดาดทองและบ้านชีทวน สภาพที่เห็นได้อย่างชัดเจนของป่าปู่ตาในพื้นที่ดังกล่าวคือสภาพป่าที่ถูกรุกรัมไปด้วยพรรณไม้และเถาวัลย์น้อยใหญ่จนดูน่ายำเกรงลดน้อยลง เราอาจกล่าวได้ว่า ในชุมชนเหล่านี้ “พื้นที่ของปู่ตากับพื้นที่ของชาวบ้านแทบจะไม่มีพรมแดนแยกจากกันอย่างชัดเจน”

บรรยากาศและสภาพแวดล้อมที่เอื้อให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์น่าเกรงขามอันส่งผลต่อความรู้สึกทางด้านจิตใจลดน้อยลงไป แม้ชาวบ้านในท้องถิ่นดังกล่าวยังมีความเชื่อและมีพิธีกรรมต่อผีปู่ตาเช่นเดิม แต่พิธีกรรมและความเชื่อนั้นคลายความเคร่งครัดหรือมีแนวปฏิบัติใหม่เกิดขึ้นเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนไป

จึงอาจกล่าวได้ว่า การเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมและภูมิทัศน์ของป่าปู่ตา อันเนื่องมาจากการกระทำของคนในท้องถิ่น มีส่วนอย่างมากที่ทำให้ป่าปู่ตาในรูปแบบเดิมเปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ ป่าดอนปู่ตาบางแห่งที่เคยมีลักษณะเป็น “พื้นที่ปิด” ค่อย ๆ เปลี่ยนเป็น “พื้นที่เปิด” มากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ส่งผลให้ความเชื่อ และแนวคิดตลอดจนการปฏิบัติต่อป่าปู่ตาเปลี่ยนไปจากเดิม

การเปลี่ยนแปลงความเชื่อ กฎเกณฑ์จารีตและพิธีกรรมอันเกิดจากการเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญนี้ พบว่าจะเกิดขึ้นกับสถานที่สำคัญที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติมากกว่าสถานที่สำคัญที่คนในท้องถิ่นสร้างขึ้น อันได้แก่ วัด หรือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนา และการเปลี่ยนแปลงที่ว่่าก็ได้เกิดขึ้นในทันทีทันใด แต่ค่อย ๆ ปรับเปลี่ยนและคลี่คลายไปตามบริบทของสังคมและปัจจัยภายนอกอื่น ๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง เช่น ค่านิยมในเรื่องของการพัฒนาและทำให้ชุมชนมีความเจริญก้าวหน้า

๒. การสูญเสียความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับสถานที่สำคัญ

การเปลี่ยนสภาพไปของสถานที่สำคัญทั้งที่เกิดขึ้นจากเงื่อนไขธรรมชาติและการทำงานของมนุษย์ ส่งผลกระทบที่สำคัญต่อวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นอีกประการหนึ่ง คือการสูญหายไปของความเชื่อที่มีต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำสถานที่นั้น ๆ และส่งผลต่อกฎเกณฑ์จารีตและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องให้สูญหายไปด้วย

ข้อมูลจากปากคำของคนในท้องถิ่นที่ผู้วิจัยได้รวบรวมมาจำนวนหนึ่ง แสดงให้เห็นข้อเท็จจริงประการหนึ่งว่า ความเชื่อที่มีต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำสถานที่สำคัญไม่ว่าจะเป็นแหล่งน้ำ ป่าช้า ป่าสาธารณะส่วนใหญ่จะเป็นความเชื่อของคนในอดีตที่ปัจจุบันได้เสื่อมคลายลงไปมากแล้ว ในสถานที่สำคัญบางแห่งที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างมากจะก่อให้เกิดผลกระทบในด้านนี้ออย่างเห็นได้ชัด อาทิ เช่น ความเสื่อมโทรมของป่าสาธารณะประโยชน์ตามภูเขารอบ ๆ หมู่บ้านวังกำแพง ต.ชีบน อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ ทำให้ความเชื่อเกี่ยวกับผีเจ้าที่ประจำป่าแต่ละแห่งค่อย ๆ เลือนหายไปจากวิถีชีวิตของชาวบ้านในหมู่บ้านแห่งนี้ สิ่งที่ตามมาก็คือพิธีกรรมการนำกระดูกของคนตายไปฝังไว้ในป่าดังกล่าวก็เปลี่ยนไปด้วย ในกรณีนี้สาเหตุหนึ่งอาจมาจากการเปลี่ยนแปลงทางความเชื่อของชาวบ้านที่เกิดจากอิทธิพลของวัฒนธรรมกลุ่มไท-ลาวที่เข้าไปอยู่ร่วมกันในภายหลัง แต่ไม่อาจปฏิเสธได้ว่า สภาพแวดล้อมของป่าที่เปลี่ยนไปส่งผลให้ความเชื่อและพิธีกรรมในเรื่องนี้ลดความสำคัญลงไปเช่นกัน

การเปลี่ยนสภาพของแหล่งน้ำสาธารณะในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนกลาง โดยเงื่อนไขธรรมชาติและการทำงานของมนุษย์ค่อนข้างมีมากกว่าพื้นที่ลุ่มน้ำดอนบนและตอนล่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งแหล่งน้ำที่ได้รับการพัฒนาจากโครงการของรัฐ เราอาจกล่าวได้ว่า ความเชื่อที่มีต่อผีเจ้าที่ เจ้าหนองและกฎเกณฑ์จารีตตลอดจนพิธีกรรมที่มีต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำแหล่งน้ำต่าง ๆ เป็นร่องรอยของความเชื่อและแนวปฏิบัติที่เป็นวิถีของคนในอดีตมากกว่าคนในยุคปัจจุบัน ซึ่งหากกำหนดช่วงเวลาก็อยู่ในระยะประมาณ ๓๐-๔๐ ปีที่ผ่านมา

ในเขตลุ่มน้ำชีตอนล่างก็ไม่ต่างจากพื้นที่อื่น ๆ มากนัก กล่าวคือความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำสถานที่บางแห่งเป็นเพียงความทรงจำของคนในอดีตเท่านั้น เมื่อสถานที่สำคัญได้เปลี่ยนไปจากสภาพเดิม ความเชื่อที่มีอยู่ก็พลอยเลือนหายไป ดังเช่น ความเชื่อเรื่อง “ผีตาอุ” ผีประจำ หนองเขื่อง สถานที่สำคัญในท้องถิ่นบ้านเขื่องในที่คนในอดีตมีความนับถือและเกรงกลัวกันมากกว่า หากใครไปจับปลาในหนองนี้

โดยไม่บอกกล่าวหรือทำพิธีบวงสรวงเสียก่อนก็จะประสบเหตุเภทภัยต่าง ๆ แต่ปัจจุบันเมื่อหนองเชียงใต้ได้รับการพัฒนาขุดลอกและปรับสภาพบริเวณรอบ ๆ ให้เป็นแหล่งพักผ่อน มีร้านอาหารรองรับนักท่องเที่ยว ความเชื่อเกี่ยวกับ “ผีดาอ” ก็หมดไป ชาวบ้านหนองเชียงบางคนกล่าวว่า “คนหนองเชียงบางคนเคยรู้ว่าผีดาอ บางคนก็ไม่รู้จัก ผีดาอคงกลัวรบกวนดินที่มาขุดลอกหนองเชียง เลยหนีไปอยู่ที่อื่น”²⁹

ตัวอย่างที่น่าเสนอมานี้ แสดงให้เห็นว่า การเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญบางแห่งมีผลให้ความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำสถานที่เหล่านั้นสูญหายไป และส่งผลกระทบต่อจารีตปฏิบัติตลอดจนพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อพลอยสูญหายไปโดยปริยาย ในกรณีนี้เราจะเห็นได้ว่า ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ความเชื่อดั้งเดิมของคนในท้องถิ่นเลือนหายไปคือ การเปลี่ยนแปลงที่เรียกกันว่า “การพัฒนา” หรือ การทำให้มีความเจริญและทันสมัยนั่นเอง

อย่างไรก็ตาม การเลือนหายไปของความเชื่อที่มีต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำสถานที่สำคัญดังที่กล่าวมาข้างต้นไม่ได้เกิดขึ้นในทุกท้องถิ่นหรือทุกสถานที่เสมอไป เพราะสถานที่สำคัญหลายแห่ง แม้ว่าจะเปลี่ยนสภาพไปแล้ว แต่ความเชื่อและจารีตปฏิบัติที่เกี่ยวข้องยังดำรงอยู่ และเป็นที่น่าสังเกตว่า หากสถานที่ใดมีสัญลักษณ์ของ “ผีเจ้าที่” ปรากฏอยู่อย่างเป็นรูปธรรม เช่น มีการสร้างศาลหรือรูปเคารพให้ชาวบ้านได้ไปกราบไหว้บูชา คนในท้องถิ่นก็ยังคงสืบทอดความเชื่อและแนวปฏิบัติตลอดจนพิธีกรรมต่าง ๆ ไว้ได้ แม้ว่าอาจจะไม่เคร่งครัดเท่ากับที่คนในอดีตเคยยึดถือปฏิบัติก็ตาม ดังเห็นได้จากศาลเจ้าพ่อทมิฬศักดิ์หลายแห่งในเขตห้วยน้ำพันมไพร ซึ่งยังคงสืบทอดจารีตปฏิบัติเกี่ยวกับสถานที่เหล่านี้ในพิธีกรรมเลี้ยงผีประจำปี

ในทางตรงข้าม สถานที่สำคัญที่ไม่มีสัญลักษณ์ของผีเจ้าที่ปรากฏให้เห็นเป็นรูปธรรม เมื่อสถานที่สำคัญนั้น ๆ เปลี่ยนแปลงไปความเชื่อเรื่องผีเจ้าที่ก็มีโอกาสสูญหายไปมากขึ้น นอกจากนี้แล้วอาจตั้งข้อสังเกตได้ว่า ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องอำนาจลึกลับหรือความเชื่อเรื่องผีประจำสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีมีแนวโน้มที่จะเปลี่ยนแปลงหรือสูญหายไป ในขณะที่ความเชื่ออันสืบเนื่องมาจากคติทางพุทธศาสนายังคงอยู่และมีบทบาทต่อวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นมากกว่า

จากที่ได้อภิปรายมาทั้งหมดในประเด็นเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญและผลกระทบต่อวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่น จะเห็นได้ว่า สถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีเกือบทุกแห่งมีการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ทั้งโดยสาเหตุอันเกิดจากเงื่อนไขของธรรมชาติและและการกระทำโดยฝีมือมนุษย์ เมื่อสถานที่ดังกล่าวเปลี่ยนสภาพไป ก็ส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ระหว่างคนในท้องถิ่นกับสถานที่เหล่านั้น ทั้งในด้านการไปใช้ประโยชน์และด้านคติความเชื่อ ขณะเดียวกันความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวก็ก่อให้เกิดการปรับเปลี่ยนความเชื่อและพิธีกรรมตลอดจนแนวปฏิบัติในการเข้าไปใช้ประโยชน์กับสถานที่สำคัญในหลายรูปแบบ ตามแนวความคิดและภูมิปัญญาของคนในท้องถิ่น ผสมผสานกับอิทธิพลของพลังอำนาจจากภายนอกภายใต้กรอบความคิดและวาทกรรม “การพัฒนา” ตามอุดมการณ์ของทางราชการ การปรับเปลี่ยนนี้เป็นไปอย่างต่อเนื่องและมีแนวโน้มจะมีมากขึ้นในอนาคต.

²⁹ ธีรญา สังขพันธานนท์และคณะ. บันทึกสนามบ้านเชียงใน. ๓๐ มกราคม ๒๕๔๕.

บรรณานุกรม

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.๖ ม.๓.๔/๑๕ เรื่องอุทกภัยในจังหวัดต่าง ๆ พุทธศักราช ๒๔๖๐.

ตุลาคม ๒๔๖๐ - มกราคม ๒๔๖๑

สยามจดหมายเหตุ ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๔๑. เรื่องอุทกภัยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ วันที่ ๖-๑๒ ตุลาคม ๒๕๒๑

ัญญา สังขพันธานนท์และคณะ

๒๕๔๔. บันทึกสนามบ้านวังกำแพง-หนองกระทุ่ม. ๑๘ กันยายน ๒๕๔๔.

บันทึกสนามบ้านค่ายชัยภูมิ. ๒๐ กันยายน ๒๕๔๔.

บันทึกสนามพื้นที่โกสุมพิสัย. ๓-๕ ธันวาคม ๒๕๔๔.

๒๕๔๕ บันทึกสนามบ้านหนองหมื่นถ่าน. ๑๘ มกราคม ๒๕๔๕.

บันทึกสนามบ้านพนมไพร. ๒๑ มกราคม ๒๕๔๕.

บันทึกสนามบ้านตาตทอง. ๒๕ มกราคม ๒๕๔๕.

บันทึกสนามบ้านชีทวน. ๒๘ มกราคม ๒๕๔๕.

บันทึกสนามบ้านเชียงใน. ๓๐ มกราคม ๒๕๔๕.

ประพากร แพงพะเนา.

๒๕๓๕ การพัฒนาแหล่งน้ำในภาคอีสานระหว่างปี พ.ศ.๒๕๔๒-๒๕๐๖

ปริญญาณพนธ์(ศต.ม.ประวัติศาสตร์)มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม.

สุริยา สมุทคุปต์และคณะ.

๒๕๓๖ จากยอดห้วยถึงบุญบั้ง:สิทธิอำนาจและระบบการจัดการทรัพยากร

พื้นบ้านของชาวนาอีสาน.นครราชสีมา:โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ทางมานุษย-
วิทยาของอีสาน,สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม. มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี

สุวิทย์ ชีรสาดวัต.

๒๕๓๘ ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน. ขอนแก่น ,
มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

เสน่ห์ จามริก.

๒๕๓๘ “ทฤษฎีแนวคิดและวิธีการศึกษาเรื่องท้องถิ่น”ใน การศึกษาท้องถิ่น ที่ระลึกใน
งานเกษียณอายุราชการ ศศ.ดร.จรัส พยัคฆราชศักดิ์.มหาสารคาม,ฝ่ายวิชา
การมหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

ศรีศักร วัลลิโภดม.

๒๕๓๘ ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ.กรุงเทพฯ : ด่านสุทธาการพิมพ์.

“ชีวิตวัฒนธรรมกับความเชื่อในสังคมไทย” ใน มองอนาคต บทวิเคราะห์เพื่อ
ปรับเปลี่ยนทิศทางสังคมไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๔ ,เอกวิทย์ ณ ถลาง บรรณาธิการ .
กรุงเทพฯ,มูลนิธิภูมิปัญญา.

๒๕๔๔ พัฒนาการทางสังคม-วัฒนธรรมไทย.กรุงเทพฯ:อมรินทร์

อานันท์ กาญจนพันธุ์

- ๒๕๓๘ “แนวความคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม” ใน
การศึกษาท้องถิ่น ที่ระลึกในงานเกษียณอายุราชการ ผศ.ดร.จรัส พยัคฆ
ราชศักดิ์.มหาสารคาม,ฝ่ายวิชาการมหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- ๒๕๔๔ วิธีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน:พลวัตและศักยภาพของชุมชนในการ
พัฒนา.กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ๒๕๔๔ มิติชุมชน:วิธีคิดว่าด้วยสิทธิ อำนาจและการจัดการจัดการทรัพยากร.
กรุงเทพฯ:สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

การขยายตัวของชุมชนเมืองลุ่มน้ำชี : กรณีศึกษาเมืองร้อยเอ็ดและยโสธร

ถนอม ตะนา และคณะ*

ความสำคัญของการวิจัย

ภาคอีสานเป็นภาคที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย มีพื้นที่ 1 ใน 3 ของประเทศ มีลุ่มน้ำสายสำคัญ เช่น ลุ่มแม่น้ำโขง ลุ่มแม่น้ำชี และลุ่มแม่น้ำมูล ซึ่งเป็นบริเวณที่มีความสำคัญต่อการเกิดและเจริญเติบโตของชุมชน โดยเฉพาะลุ่มแม่น้ำชีมีความยาวถึง 765 กิโลเมตร ไหลผ่านจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ ยโสธร ไปบรรจบแม่น้ำมูลที่จังหวัดอุบลราชธานี ลักษณะลุ่มแม่น้ำชีแบ่งเป็น 3 ตอนคือ ลุ่มแม่น้ำชีตอนบนเป็นที่ราบสูงและภูเขา ในเขตจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น ลุ่มแม่น้ำชีตอนกลางเป็นที่ราบลุ่ม ในเขตจังหวัดมหาสารคาม กาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด และลุ่มแม่น้ำชีตอนล่างเป็นที่ราบลุ่มในเขตจังหวัดยโสธร อุบลราชธานี

ในอดีตบริเวณลุ่มแม่น้ำชีมีการตั้งชุมชนมานานเป็นนับพันปี นับจากชุมชนสมัยทวารวดีที่มีลักษณะคูน้ำคันดินรอบชุมชนและมีโบราณวัตถุโบราณสถานทางประวัติศาสตร์ไว้เป็นหลักฐาน จนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ 22-24 เป็นต้นมา การตั้งชุมชนในบริเวณลุ่มน้ำชีมีลักษณะต่าง ๆ ดังนี้

กลุ่มแรก ผู้นำตั้งเมืองล้วนเป็นขุนนางจากอาณาจักรล้านช้าง พม่าคนอพยพมาตั้งเมือง เช่น กลุ่มพระวอ พระตา ผู้ก่อตั้งเมืองอุบลราชธานี ท้าวแล ตั้งเมืองชัยภูมิ ท้าวโสมพะมิตร ตั้งเมืองกาฬสินธุ์เชื้อสายเจ้าเมืองเหล่านี้ได้ขยายตั้งเมืองใหม่ เช่น ยโสธร

กลุ่มที่สอง เมืองที่เกิดจากเจ้านายล้านช้างส่งพระญาติวงศ์หรือขุนนางรวบรวมผู้คนมาตั้งเมืองให้อยู่ในอำนาจของตนเช่น ร้อยเอ็ด สุวรรณภูมิ

กลุ่มที่สาม เมืองที่เกิดจากการขยายตัวของเมืองใหญ่แบ่งปันผู้คนให้ไปตั้งเมืองใหม่ขึ้นมา เช่น เมืองมหาสารคาม สุวรรณภูมิ พยัคฆภูมิพิสัย จตุรพักตรพิมาน

กลุ่มที่สี่ เมืองที่เกิดจากการตั้งตนของขุนนาง รวมทั้งเกิดความขัดแย้งในกลุ่มขุนนาง

* คณะผู้วิจัยประกอบด้วย

1. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ถนอม ตะนา ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
2. นิภาพร กุลมาตย์ นักวิเคราะห์นโยบายและแผน เทศบาลเมืองมหาสารคาม
3. ปกพงศ์ บุตดาเพ็ง อาจารย์โรงเรียนขัติยวงศา จังหวัดร้อยเอ็ด

จึงขอยกบ้านเป็นเมือง เช่น ขอนแก่น โกสุมพิสัย เสลภูมิ เกษตรวิสัย ชนบท กมลาไสย ฯลฯ

กลุ่มที่ห้า นโยบายของส่วนกลางของรัฐบาลกรุงเทพฯ โดยตรงที่ขยายอำนาจในภาคอีสานโดยเฉพาะตั้งแต่ช่วงต้นรัตนโกสินทร์มาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้ารัชกาลที่ 5 จึงเกิดการตั้งเมืองใหม่ขึ้นอีก เช่น พนมไพร

เมืองที่เกิดขึ้นก่อนจะมีการปฏิรูปการปกครองเป็นมณฑลเทศาภิบาล ล้วนมาจากการยกบ้านเป็นเมืองที่ทำทำเลเหมาะสมมีความอุดมสมบูรณ์ที่ใกล้แหล่งน้ำ หนองน้ำ เช่น อุบลฯ-แม่น้ำมูล ยโสธร-แม่น้ำชี กาฬสินธุ์-น้ำก่ำ ลำปาว ขอนแก่น-บึงบอน บึงพระลับ น้ำชี มหาสารคาม-ห้วยกุดนางโย สุวรรณภูมิ-ลำน้ำเสียว ร้อยเอ็ด-ลำห้วยเหนือ บึงพลาญชัย ชุมชนที่เติบโตขึ้นหนาแน่นใกล้บ้านเจ้าเมือง และรอบ ๆ แหล่งน้ำ ครั้นปี พ.ศ. 2434 รัฐบาลกลางปฏิรูปประเทศจัดการปกครองรูปแบบมณฑลเทศาภิบาล ยโสธรถูกลดฐานะลงเป็นอำเภอ ส่วนร้อยเอ็ดได้ยกฐานะเป็นมณฑลร้อยเอ็ด ในปี พ.ศ. 2455 เมืองเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงตามนโยบายส่วนกลาง กลายเป็นศูนย์กลางการปกครองมณฑลและศูนย์กลางการค้า พ่อค้าชาวจีนเป็นคนกลางนำสิ่งอุปโภคบริโภคแบบใหม่จากกรุงเทพฯ เข้าสู่เมืองมากกว่าเดิม ผู้คนเริ่มปรับเปลี่ยนวิถีการบริโภคที่พึ่งตลาดและรับวัฒนธรรมใหม่จากกรุงเทพฯ เมืองร้อยเอ็ดเป็นศูนย์กลางของมณฑลจึงขยายตัวมากกว่าเมืองยโสธรที่มีฐานะเป็นอำเภอ ความสัมพันธ์ของเมืองก็ปรับเปลี่ยนตามการขยายตัวของเมือง

ครั้นหลังจากปี พ.ศ. 2476 มีการพัฒนารูปแบบการปกครองส่วนท้องถิ่น โดยเมืองต่าง ๆ มีองค์กรเทศบาลปกครอง ส่วนกลางให้ท้องถิ่นดูแลพัฒนาท้องถิ่นตนเอง เมืองใหญ่ที่เคยเป็นศูนย์กลางของมณฑลมาก่อนจึงมีการขยายตัวมากกว่าเมืองเล็กที่เป็นอำเภอ ครั้นรัฐบาลมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา โดยเน้นพัฒนาโครงสร้างสาธารณูปโภค เช่น ถนน ไฟฟ้า ประปา และการบริการ เมืองจึงขยายตัวทั้งที่อยู่อาศัย หน่วยงานราชการ การค้าการบริการ การอุตสาหกรรม ต่อเนื่องมา จนหลังปี พ.ศ. 2520 เมืองขยายตัวเต็มพื้นที่ออกสู่บริเวณตำบลรอบนอก นำความเจริญแบบเมืองสู่ตำบล เมืองและตำบลจึงสัมพันธ์กันในระบบการผลิตการบริโภคตามกระแสบริโภคนิยมสมัยใหม่

การขยายตัวของเมืองมิได้เปลี่ยนแปลงเฉพาะทางด้านกายภาพเท่านั้น หากแต่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างความสัมพันธ์ของผู้คนในสังคมที่มีผลอย่างยิ่งต่อชีวิตของผู้คนในเมือง รวมไปถึงผลของการรับรู้และอธิบายอดีตของตนเองที่สามารถร่างภาพความทรงจำทางสังคมของผู้คนในเมืองได้ ดังนั้น การศึกษาเมืองในงานนี้จึงมุ่งศึกษา 2 ประเด็นหลักดังนี้

ประการแรก ศึกษาการขยายตัวของเมืองเพื่อทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงไปของพัฒนาการที่เกิดขึ้นว่าได้ก่อให้เกิดเงื่อนไขใหม่ ๆ ทางสังคม เศรษฐกิจอันจะส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ทางสังคม

ประการที่สอง ศึกษาเมืองที่มีความสลับซับซ้อนของระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในเมืองที่มีระบบความสัมพันธ์ทางสังคมแบบประเพณีและความสัมพันธ์ทางสังคมสมัยใหม่

การศึกษาเมืองจะทำให้เข้าใจระบบความสัมพันธ์ที่สลับซับซ้อนของผู้คนในเมืองและทำให้เข้าใจพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งในเชิงเงื่อนไขและขัดแย้งของผู้คนในเมือง ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่ทุกคนรับรู้ร่วมกันและยอมรับต่อสิ่งที่เกิดขึ้น ดังนั้นการศึกษาการขยายตัวของเมืองและความสัมพันธ์ทางสังคมจากการขยายตัวของเมืองจะนำไปสู่การสร้างสำนักทางประวัติศาสตร์ร่วมกันของผู้คนที่ดำรงชีวิตในเมือง เพื่อเป็นพื้นฐานของการศึกษาเชิงปฏิบัติการเพื่อสร้างความเข้มแข็งของชุมชนอีกโสดหนึ่งด้วย เช่น รื้อฟื้นความทรงจำทางสังคมของชุมชนที่จะส่งผลต่อการสร้างพิพิธภัณฑ์ประจำเมือง และ

เสริมสร้างพลังของชุมชนที่ต้องการอนุรักษ์คุณค่าทางสังคมและสร้างบ้านแปงเมืองให้เกิดผลทั้งดงามต่อสังคมเมืองในอนาคต

จากความสำคัญดังกล่าว พื้นที่ศึกษาจึงเลือก 2 เมือง คือ เมืองร้อยเอ็ด และเมืองยโสธร ซึ่งมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์การขยายตัว และความสัมพันธ์ทางสังคมที่ซ้อนทับระหว่างสังคมประเพณีและสังคมสมัยใหม่ ทั้งที่คล้ายคลึงกันและแตกต่างกัน กล่าวคือ เป็นเมืองที่มีประวัติศาสตร์การตั้งชุมชนสมัยทวารวดีร่วมกัน ร่องรอยคูน้ำคันดินเหลือปรากฏในตัวเมืองปัจจุบัน ด้านกายภาพของเมืองคือ ยโสธรอยู่ริมฝั่งแม่น้ำชีมาแต่อดีต ส่วนร้อยเอ็ดเป็นเมืองที่ห่างไกลแม่น้ำชี นอกจากนี้ทางด้านสถานภาพของเมืองนั้น ร้อยเอ็ดยกบ้านเป็นเมืองมีเจ้าเมืองปกครองตั้งแต่สมัยธนบุรีเป็นต้นมา ปีพ.ศ. 2450 เป็นส่วนหนึ่งของมณฑลอีสานแล้วยกฐานะเป็นบริเวณร้อยเอ็ดดูแลเมืองใกล้เคียง 5 เมือง ปีพ.ศ. 2455 เป็นศูนย์กลางของมณฑลร้อยเอ็ดจนสิ้นสุดการปกครองแบบมณฑลในปี พ.ศ. 2469 จึงมีฐานะเป็นจังหวัด ครั้นปีพ.ศ. 2477 ได้เปลี่ยนแปลงการบริหารเป็นรูปแบบเทศบาลเมือง ส่วนยโสธรยกบ้านเป็นเมืองในสมัยรัชกาลที่ 2 ปีพ.ศ. 2357 ในยุคปฏิรูปปี พ.ศ. 2456 เมืองยโสธรถูกลดฐานะลงเป็นอำเภอยโสธร ภายหลังยุบมณฑลแล้วยโสธรรยังคงเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดอุบลราชธานี จนปี พ.ศ. 2515 จึงได้ยกฐานะขึ้นเป็นจังหวัดยโสธร มีองค์การบริหารรูปแบบเทศบาลเมือง

การขยายตัวของเมือง ร้อยเอ็ดมีการขยายตัวภายในคูเมืองชาวเมืองอยู่กันเป็นคุ้มรอบ ๆ วัด มีย่านการค้าอยู่ตามแนวถนนซึ่งเป็นที่อยู่ของชาวจีนที่เข้ามาใหม่ ครั้นเทศบาลได้สร้างตลาดสดขึ้นในปี พ.ศ. 2499 บริเวณสี่แยกถนนผดุงพานิช บริเวณใกล้เคียงเกิดร้านค้าหนาแน่นจนปี พ.ศ. 2506-2507 มีตลาดสดเอกชนเพิ่มขึ้นโดยชาวจีน คือ ตลาดหนองแคน ตลาดทุ่งเจริญ เมืองก็ขยายตัวออกไปตามตลาด ชาวจีนคือเจ้าของร้านค้าเป็นส่วนใหญ่ ส่วนชาวพื้นเมืองจากรอบนอกเทศบาลเริ่มอพยพเข้ามาประกอบอาชีพมากขึ้น หลังปีพ.ศ. 2520 เมืองขยายตัวเร็วออกทุกทิศทางรอบเมืองตามเส้นทางถนนเลียบเมืองเชื่อมกับอำเภอต่าง ๆ และจังหวัดใกล้เคียงรอบเมืองมีเส้นทางเชื่อมถึง 9 สายเหมือนใยแมงมุม หน่วยงานใหม่ที่มีผลต่อการขยายชุมชนออกนอกเขตเทศบาลคือ สถานศึกษาทั้งของเอกชนและรัฐ สถานพยาบาลของเอกชน บริษัทห้างร้านของคนเมืองเชื้อสายจีน หมู่บ้านจัดสรร ศูนย์บริการเกี่ยวกับยานยนต์

เมืองยโสธร ชุมชนเก่าของชาวเมืองเดิมเติบโตอยู่ริมฝั่งแม่น้ำชี (อยู่ทางทิศใต้ของเมือง) เช่น บริเวณที่เป็นคุ้มเจ้าเมือง ที่ว่าการอำเภอ บ้านเรือนขยายตามริมน้ำชีจากบ้านใหม่ไค้ไปตลาดเก่า ไปวัดศรีธรรมถึงท่าคำทองทางทิศใต้ ทางฝั่งขวาถนนแจ้งสนิทซึ่งเป็นถนนสายหลักที่เชื่อมร้อยเอ็ดทางทิศตะวันตก เชื่อมอุบลราชธานีทางทิศตะวันออก อยู่กันเป็นคุ้ม ๆ ตามวัด มี 8 คุ้ม ก่อนยกฐานะขึ้นเป็นเมือง ชาวจีนมียังไม่มากนักที่มาทำการค้าตามแนวถนนและตลาดเก่า (ป่าเพ็ญ ณ อุบล : สัมภาษณ์) แต่หลังจากยกฐานะเป็นจังหวัดในปี พ.ศ. 2515 จากนั้นประมาณ 5 ปี เกิดเมืองใหม่ที่ขยายตัวออกทางทิศเหนือของถนนแจ้งสนิทอย่างรวดเร็ว ภายใต้การพัฒนากระบวนทุนนิยมของรัฐ จึงเกิดหน่วยงานใหม่ในระดับจังหวัด มีย่านตลาดใหม่ 2 ย่าน พร้อม ๆ กับชุมชนใหม่ขยายไปทางทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศตะวันตก ไปตามเส้นทางถนนสายหลักที่เชื่อมระหว่างจังหวัดกับอำเภอต่าง ๆ (คำรณ สมบูรณ์รัตน์ . 2544 : 46) การลงทุนทางการค้าของชาวจีนมีมากขึ้น เช่น ธุรกิจรถยนต์ กำไร โรงแรม ภัตตาคาร ชุมชนใหม่ของชาวพื้นเมืองไทยลาวอพยพมาจากชุมชนใกล้เคียง จังหวัดต่าง ๆ มีมาก หน่วยงานของทางราชการขยายออกสู่ชุมชนนอกเขตเทศบาลเมือง

ความสัมพันธ์ของคนในสังคมและเศรษฐกิจทั้ง 2 เมืองโดยศึกษาพฤติกรรมของคนในลักษณะการเคลื่อนไหวและไม่หยุดนิ่งหรือที่เรียกว่า การเคลื่อนไหวที่สมดุลย์ (Moving Equilibrium) อ้างจาก นิยพรรณ (ผลวัฒน์) วรรณศิริ (2540 : 108-109) ได้กล่าวไว้ว่า การขยายตัวของเมืองที่เติบโตมาอย่างต่อเนื่องทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคม ในความเปลี่ยนแปลงนี้จะเห็นการเปลี่ยนแปลงในความสัมพันธ์ของคนในเมือง โดยศึกษาผ่านองค์กรทางเศรษฐกิจและสังคมของเมือง

แม้ว่าการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการความเจริญก้าวหน้าในระบบทุนนิยม วัตถุนิยม และเทคโนโลยี การสื่อสารสมัยใหม่ที่ทำให้เกิดความสลับซับซ้อนที่กระทบต่อชีวิตคนในสังคมเมืองปัจจุบันก็ตาม แต่สังคมก็จะมีการปรับตัวเพื่อการอยู่ร่วมกัน โดยเฉพาะการพยายามแสวงหาเอกลักษณ์ที่เป็นคุณงามความดีร่วมกันของสังคม ซึ่งทั้งเมืองร้อยเอ็ด และเมืองยโสธรต่างก็เป็นเมืองที่มีรากเหง้าทางวัฒนธรรมที่เป็นพลังทางสังคมมาแต่อดีต จึงพบว่าเมื่อกระแสการเปลี่ยนแปลงใหม่มากระทบ จึงทำให้คนหันมาสำนึกร่วมกันเคลื่อนไหวทำกิจกรรมทั้งเพื่อรักษาผลประโยชน์ของกลุ่มคน เพื่ออนุรักษ์ฟื้นฟูวัฒนธรรมดั้งเดิม เช่น เมืองยโสธร มีกลุ่มเศรษฐกิจ ข้าราชการบำนาญ กลุ่มรักษายโสธร กลุ่มมหาดค้ำหลักเมือง กลุ่มชาวมุสลิมและมุลินีธรรมสมาคมคดียโสธรของชาวจีน แต่ละกลุ่มมีกิจกรรมของคน และร่วมกันในงานของชุมชนด้านประเพณีที่ทำกันมานานคือ บุญบั้งไฟ เมืองร้อยเอ็ด มีการรวมตัวของกลุ่มเศรษฐกิจ กลุ่มข้าราชการและประชาชน ที่ทำกิจกรรมร่วมกันเพื่อชุมชน เช่น กลุ่มรักษาร้อยเอ็ดสาเกตนคร มีข้าราชการ นักธุรกิจ ข้าราชการบำนาญ เพื่อร่วมกันพัฒนาเมืองให้สวยงามน่าอยู่ โดยฟื้นฟูสภาพเมืองคูน้ำคันดิน แก้ปัญหาแหล่งเสื่อมโทรม และฟื้นฟูประเพณีบุญผะเหวด ให้เป็นเอกลักษณ์ของเมือง ตลอดจนมีผู้สืบสานงานศิลปะการแสดงพื้นบ้านแบบดั้งเดิมของหมอลำให้คงอยู่ไม่ให้เปลี่ยนไปตามกระแสสมัยใหม่ 3

ดังนั้น การที่คนมารวมตัวกันทำกิจกรรมร่วมกัน เพื่อตนเองหรือเพื่อส่วนรวมในระดับกลุ่ม ก็น่าจะเป็นอย่างยิ่งที่ควรได้รับการกระตุ้นสำนึกทางประวัติศาสตร์ ให้เขารู้จักชุมชนของตนเองว่า ได้เปลี่ยนผ่านจากอดีตมาจนถึงปัจจุบันนั้น ได้เกิดอะไรกับชุมชนของตนเองบ้าง เพื่อนำไปสู่การสร้างความทรงจำร่วมที่ให้เกิดสำนึกรัก ห่วงแหน ร่วมกันในการพัฒนาชุมชนของตนเองต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาพัฒนาการของเมือง ที่เกิดการเปลี่ยนแปลงและการขยายตัวของ เมือง ซึ่งจะทำให้เข้าใจ ปัจจัยที่ทำให้เกิดการขยายตัวและลักษณะการขยายตัว
2. เพื่อศึกษาความสลับซับซ้อนของ เมือง ที่มีระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ซ้อนทับระหว่างสังคมประเพณีและสังคมสมัยใหม่ ซึ่งเป็นสังคมที่มีระบบความสัมพันธ์โยงใยกับชุมชนอื่น ทั่วอยู่นอก เมือง
3. เพื่อกระตุ้นการมีส่วนร่วมของชุมชนในการพัฒนาเมือง

คำถามการวิจัย

1. พัฒนาการและการขยายตัวของ เมือง เกิดขึ้นจากอะไร และเป็นไปในลักษณะใด
2. ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและเศรษฐกิจภายในเมืองเป็นอย่างไร
3. ระบบความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนในเมืองกับอาณาบริเวณนอกเมืองเป็นอย่างไร

4. การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีผลต่อความตื่นตัวของคนในท้องถิ่นในการทำกิจกรรมเพื่อพัฒนาท้องถิ่นร่วมกันเพียงไร อย่างไร

ขอบเขตการวิจัย

ขอบเขตพื้นที่ศึกษา คือ เทศบาลเมืองร้อยเอ็ด และเทศบาลเมืองยโสธร ขอบเขตมิติเวลาเริ่มจากการตั้งเมือง ถึงปี พ.ศ. 2545

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับการขยายตัวของเมือง และระบบความสัมพันธ์ของคนในเมืองและนอกเมืองที่เกี่ยวข้อง
2. คนในชุมชนได้ถ่ายทอดความทรงจำเรื่องของชุมชนตนเองจากเวทีเสวนา เรียนรู้ และกระตุ้นสำนึกร่วมกันถึงการเปลี่ยนแปลงจากการขยายตัวของเมือง ว่ามีอะไรบ้างที่เป็นความทรงจำร่วมทางสังคมได้เปลี่ยนไป เพื่อการอนุรักษ์สืบทอด พื้นฟู และพัฒนา ตลอดจนนำไปสู่การสร้างพิพิธภัณฑ์เมือง

วิธีการวิจัย

1. การวิจัยใช้วิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ โดยศึกษาจากเอกสาร หลักฐาน สถานที่ บุคคล ที่เกี่ยวข้อง
2. การสัมภาษณ์ โดยมีประชากรและกลุ่มตัวอย่างในพื้นที่ เช่น ผู้รู้ เจ้าหน้าที่หน่วยงานรัฐ ผู้นำองค์กร กลุ่มต่าง ๆ และประชาชนที่เกี่ยวข้อง
3. จัดกลุ่มเสวนา กับผู้รู้ ผู้นำองค์กร กลุ่มต่าง ๆ เพื่อนำไปสู่การสัมภาษณ์ข้อมูลเจาะลึก
4. การสังเกต โดยสังเกตสภาพชุมชนที่เป็นชุมชนเก่าและใหม่ที่ขยายตัว ซึ่งมีความเชื่อมโยงจากศูนย์กลางในเมืองออกสู่นอกเมืองประกอบการอธิบายจากการสัมภาษณ์ และสังเกตกิจกรรมร่วมของชุมชน
5. จัดเวทีเสวนาเพื่อเรียนรู้ แลกเปลี่ยนประสบการณ์ร่วมกันของผู้คนในพื้นที่ และตรวจสอบข้อมูลและร่วมกันหาแนวทางในการพัฒนาชุมชนของตนเอง

การนำเสนอผลการวิจัย

การนำเสนอผลการวิจัยในสองพื้นที่ การขยายตัวของเมืองแบ่ง เป็น 4 สมัยตามมิติเวลาที่มีการปรับเปลี่ยนภายในเมือง ช่วงแรก คือสมัยตั้งบ้านแปงเมือง เริ่มตั้งแต่การยกบ้านเป็นเมือง ก่อนการปฏิรูปเป็นมณฑล ช่วงที่สอง คือสมัยปรับตัว เริ่มการปฏิรูปเป็นมณฑล ที่เมืองต้องปรับตัวรับรูปแบบเมืองตามส่วนกลาง ก่อนมีเทศบาลเข้ามาพัฒนา ช่วงที่สาม คือสมัยการขยายที่ขยายนา เมืองมีองค์กรเทศบาลมาพัฒนา และเมืองพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ฉบับที่ 1 เป็นต้นมา ช่วงสุดท้ายคือ สมัยการพัฒนาและฟื้นฟู จากปี พ.ศ. 2520 – 2545

สรุปผลการวิจัย

บริเวณที่ตั้งชุมชนเมืองร้อยเอ็ดและยโสธร มีร่องรอยการตั้งชุมชนโบราณแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ปรากฏในตำนานอุรังคธาตุ กล่าวถึง เมืองร้อยเอ็ดคือ เมืองสาเกตนคร มีเมืองขึ้น 11 เมือง ประดุจ 11 ประตุมายังทวารวดีสิ่งก่อสร้างปรากฏหลงเหลือในเมืองร้อยเอ็ดคือ คูน้ำ คันดิน เจดีย์อิฐที่วัดเหนือ โบสถ์มาพบในหลายวัด สมัยวัฒนธรรมขอม ก็ปรากฏหลักฐานจารึกอักษรขอม ชากเทวาลัยในเมืองร้อยเอ็ด ส่วนเมืองยโสธร พบจารึกตาตทอง และเมืองโบราณที่ดงเมืองเคย โบราณวัตถุและจารึกบ้านเมืองเคยได้กล่าวถึงเมืองชื่อ สังขะปุระ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการตั้งชุมชนร่วมสมัยกันมาแต่โบราณ

เมืองสมัยการตั้งแบ่งเมือง

ทั้งสองเมืองตั้งชุมชนทับรอยชุมชนเดิม ผู้มาตั้งเมืองล้วนเป็นขุนนางมาจากล้านช้าง ร้อยเอ็ดขอยกบ้านกุ่มช้างเป็นเมืองร้อยเอ็ดในปี พ.ศ. 2318 ยโสธรขอยกบ้านสิงห์ท่าเป็นเมืองยโสธร ในปี พ.ศ. 2357 บริเวณที่ตั้งเมืองมีความเหมาะสมคือ มีแหล่งน้ำ กล่าวคือ เมืองยโสธร ติดลำน้ำชีมีกุลไกลน้ำชี และลำน้ำทวน เมืองร้อยเอ็ดเป็นเมืองไกลน้ำชี แต่มีแหล่งน้ำคือ ลำห้วยเหนือ บึง หนอง และสระกระจายทุกคุ้ม ลักษณะตั้งบ้านเรือนอยู่บนที่เนินสูง แล้วค่อยลาดต่ำลงไปยังบริเวณแหล่งน้ำเพาะปลูก

บ้านเรือน อยู่กันเป็นคุ้ม ๆ มีวัดประจำคุ้ม แบ่งคุ้มโดย ยึดเอาวัดเป็นเกณฑ์แบ่ง บ้านเรือนอยู่ใกล้บริเวณวัดใดก็คือคุ้มวัดนั้น หรือแบ่งตามสถานที่บ้านเรือนอยู่ใกล้บริเวณนั้น เช่น เมืองร้อยเอ็ด คุ้มสระทอง สระบัว เป็นต้น เมืองร้อยเอ็ดแต่ละคุ้มอยู่ทางทิศเหนือถึงพลาญชัย บริเวณเนินสูงไปทางลำห้วยเหนือ ทางทิศใต้เป็นที่นาสลับป่าที่เป็นแหล่งอาหารธรรมชาติที่สมบูรณ์ และรอบ ๆ นอกกำแพงคือ มีคูน้ำ คันดินเป็นเนินกำแพงรอบเมือง เมืองยโสธรก็มีลักษณะเดียวกัน ชุมชนอยู่ทางทิศเหนือแม่น้ำชี บนที่เนินสูงมาทางทิศเหนือขนานไปกับลำน้ำชี มีพื้นที่บึงใหญ่ติดน้ำชี เป็นที่เพาะปลูก มีที่นาสลับกับป่าอยู่รอบ ๆ ทางฝั่งทิศเหนือ บ้านเรือนปลูกกันห่าง ๆ มีบริเวณกว้าง เป็นที่สวนปลูกไม้ผลพืชผัก เรือนมีได้ถุนสูง หลังคามุงหญ้า อยู่กันเป็นครอบครัวใหญ่ บ้านจึงเป็นเรือนโถงและเรือนแฝดไม่มีรั้วกัน มีทางเดินหรือทางเกวียนสัญจรไปมา

ระบบความสัมพันธ์ของเมือง ในสมัยการตั้งบ้านตั้งเมือง โครงสร้างของเมืองไม่ได้แตกต่างกัน กล่าวคือ

องค์การปกครอง นับแต่ยกบ้านเป็นเมือง โดยขุนนางที่มาจากล้านช้าง ได้นำเอาระบบอาญาสีมาปกครอง เจ้าเมืองมีอำนาจสูงสุด รองลงมาคือ อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร และกรมการเมืองอื่น ๆ ในองค์การปกครองเมืองอยู่ในระบบเครือญาติและอุปถัมภ์ สร้างเครือข่ายเมืองให้กับลูกหลานและญาติ ด้วยการแบ่งผู้คนให้ไปขอตั้งเมืองใหม่ ได้รับการแต่งตั้งและบรรดาศักดิ์จากส่วนกลาง ภาระที่เมืองให้ส่วนกลางคือ การถือน้ำพิพัฒน์สัตยาแสดงความจงรักภักดี และส่งส่วย ตลอดจนการเกณฑ์แรงงานให้ในวาระจำเป็นที่ส่วนกลางต้องการ ศูนย์กลางของเมืองคือ โขงเจ้าเมือง (บ้าน) โขงเจ้าเมืองย้ายไปอยู่คุ้มใดคุ้มนั้นก็เป็ศูนย์กลาง

ครอบครัวและเครือญาติ มีวัฒนธรรมของกลุ่มไทยลาวในการอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัวใหญ่ มีความผูกพันทางเครือญาติแน่นแฟ้น นับญาติทั้งสายตระกูล การแต่งงาน การผูกเสี่ยว ที่มีความซับซ้อนที่ญาติแต่ละฝ่ายถูกดึงเข้ามานับญาติกันด้วย ความเป็นญาติเหนียวแน่นเข้มข้นขึ้น เมื่องานประเพณีและงาน

มงคลต่าง ๆ เป็นตัวเชื่อมโยงญาติเข้ามาสัมพันธ์กัน ในขณะเดียวกันความสัมพันธ์ระหว่างคุ่มนอกเหนือจากการเป็นเครือญาติแล้วก็คือ การมีความเป็นชาวคุ่มเดียวกัน เป็นเพื่อนบ้าน หรือบ้านใกล้เคียง

กลุ่มชาวจีน เป็นชาวจีนรุ่นอพยพที่เข้ามาสู่ภาคอีสานก่อนสมัยมณฑล ยังมีไม่มาก ส่วนมากเป็นจีนแต้จิ๋ว เช่น ที่เมืองร้อยเอ็ดรุ่นแรกมาตั้งร้านค้าที่ถนนผดุงพานิช คือ ตระกูลแช่ตั้ง แช่เต้ แช่เซี่ยง เมืองยโสธรที่หน้าวัดสิงห์ท่า แถวหลักเมือง มีตระกูลแช่เซี่ยง แช่ฟัว แช่ตั้ง มาค้าขายสินค้าเบ็ดเตล็ด และของป่า สัมพันธ์กับชาวคุ่มในลักษณะพ่อค้าและลูกค้า การแต่งงาน และอิงชนชั้นผู้ปกครองเพื่อให้การค้าและอยู่ในชุมชนได้มั่นคง

ระบบการผลิต เป็นการผลิตแบบเลี้ยงตัวเอง เหมือนกันทุกแห่งของชุมชนไทยลาว ภาคอีสานคือ ผลิตปัจจัยการดำรงชีวิต ที่พึ่งพาทรัพยากรท้องถิ่นที่มีความอุดมสมบูรณ์ ทั้งพื้นที่นา แหล่งน้ำ ป่าไม้ กล่าวคือ

บ้านเรือน เนื่องจากอยู่เป็นครอบครัวใหญ่ จึงมีวัฒนธรรมการปลูกเรือนขนาดใหญ่เป็นเรือนแฝด เรือนโชนเป็นเรือนไม้ ใต้ถุนสูง หลังคามุงหญ้า มีเฉพาะตักดินของชาวจีนไม่มีใต้ถุน มีไม้อุดมสมบูรณ์ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด มุกดาหาร กาฬสินธุ์ ที่ใช้ร่วมกัน

เครื่องนุ่งห่ม แทบทุกครัวเรือนทอผ้าใช้สอยในครัวเรือนไม่ต้องซื้อ หากมีส่วนเกินก็นำไปแลกเปลี่ยนของอื่นที่ตัวเองไม่ได้ ดังนั้นชาวเมืองในอดีตจึงชำนาญในการทอผ้าฝ้าย ผ้าไหม ซึ่งเป็นภูมิปัญญาชาวบ้าน ครั้นชาวจีนเข้ามาจึงเริ่มนำผ้าเจ็กสำเร็จรูปเข้ามาใช้ในวงจำกัดเฉพาะผู้มีเงินก่อน

เครื่องใช้ สานด้วยไม้ไผ่พวกกระดังง์ ครุ ตะกร้า กระติบข้าว ทำได้เอง ซึ่งเป็นงานของผู้ชาย เครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำด้วยวัสดุท้องถิ่นมีเฉพาะบางชุมชน ที่เกิดช่างชำนาญเฉพาะอย่าง ก็ใช้วิธีนำสิ่งของอื่นไปแลกเปลี่ยนกันระหว่างเมืองต่าง ๆ เช่น หม้อ ไห โอ่ง มาจากมหาสารคาม โคราช ราชบุรี ร้อยเอ็ด เครื่องเหล็กเป็นเครื่องมือทำนา เช่น มีด เคียว คราด จอบ เสียม เฉพาะในเมืองมีไม่เพียงพอส่วนมากมาจากเขตอำเภอในจังหวัดร้อยเอ็ด ยโสธร อุบลราชธานี พาหนะเดินทางที่สำคัญใช้ในหมู่ข้าราชการ ผู้มีเงินคือ ม้า ส่วนใช้ในการบรรทุกคือเกวียน มีชื่อเสียงมาจากอำเภอโพนทอง จังหวัดร้อยเอ็ด และบ้านนาสະไมย์ จังหวัดยโสธร

อาหาร ข้าวเหนียวและปลาน้ำจืดเป็นอาหารหลักของอีสานที่หาได้จากแหล่งน้ำ ปลาที่รสชาติอร่อยผู้คนนิยมคือ ปลาน้ำชี เมืองยโสธรติดลำน้ำชี ปลาตามฤดูกาลจึงอุดมสมบูรณ์ ส่วนเมืองร้อยเอ็ดห่างลำน้ำชีแต่ก็ได้บริโภคจากการไปแลกเปลี่ยนเขตอำเภอราชบุรีและเสลภูมิ ปลาจากแหล่งน้ำอื่น ๆ เช่น ห้วย นอง ก็อุดมสมบูรณ์ พืชผักสวนครัว ไม้ผล ปลูกเองตามสวนไร่นา และอาหารธรรมชาติตามฤดูกาลจากป่าที่อยู่รอบเมือง

การรักษาโรค รักษาด้วยสมุนไพรเป็นยาพื้นบ้านเรียก ยาชุม มีทั้ง ต้ม ผน ทา ยาลูกกลอน หมอยาสมุนไพรพื้นบ้านมีทั้งพระสงฆ์ หมอชาวบ้าน และรักษาด้วยความเชื่อ เช่น คาถาอาคม รดน้ำมนต์ หมอธรรม รำผีฟ้า

พื้นที่นา การทำนาเป็นอาชีพหลักของชาวจีนมาแต่อดีต พื้นที่นาเมืองร้อยเอ็ดอยู่รอบเมืองทั้งภายในคูเมืองและนอกเมืองเป็นพื้นที่นาสลับป่า เมืองยโสธรที่นาอยู่รอบเมือง ทางฝั่งทิศเหนือมีมาก และอยู่ตรงข้ามน้ำชีฝั่งอำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ดที่นาอยู่ใกล้น้ำชีมีปัญหาน้ำท่วมมาก ชาวจีนที่มีปัญหาน้ำท่วมนาจึงมีอาชีพหลักคือ หาปลาน้ำชี นำไปแลกข้าวจากตำบลรอบนอก ที่นาได้มาจากการจับจองถากถางที่ป่าเป็นนามากน้อยตามปริมาณแรงงานหรือสมาชิกในครอบครัว ถ้าสมาชิกน้อยประมาณครัวละ 10-

20 ไร่ ถ้ามีสมาชิกมากคร้วละประมาณ 50 ไร่ หรือมากกว่านั้น กลุ่มมีที่นามากคือ เจ้าเมืองและกรรมการเมือง เนื่องจากสามารถใช้แรงงานจากชาวคุ้มซึ่งอยู่ภายใต้การปกครองของตนได้ รวมทั้งมีข้าทาสบริวารรับใช้จำนวนมากด้วย ในระยะนี้ที่ดินยังไม่มีเอกสารสิทธิ คุณค่าของที่ดินเป็นเพียงปัจจัยการผลิตพอเลี้ยงตัวเองที่สามารถจับจองถากถางได้ง่ายตามกำลังแรงงานที่มีของครอบครัว

พื้นที่ป่า เป็นแหล่งอาหารตามฤดูกาล เช่น เห็ด หน่อไม้ ไข่มดแดง ผักป่า สัตว์ป่า และแหล่งใช้สอยจากป่า เช่น ไม้ ฟืน น้ำมันยาง (ทำไต) ครั่ง มียูรอบเมือง ร้อยเอ็ดมีป่าหนองแสง ดงอิหุด ดงอีเย็น เหล่าบักเล ยโสธรมี บักดอนลาย ปาดงเค็งข้ามฝั่งชีเขตพนมไพร ป่าบึงใหญ่ ดงบักอี บำอีเจิม ไม้ใช้สอยปลูกสร้างมาจากป่าในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด มุกดาหาร กาฬสินธุ์

แหล่งน้ำ มี 2 ลักษณะ คือ

1. แหล่งน้ำใช้สอยเพาะปลูก ร้อยเอ็ดมีลำห้วยเหนือทางทิศเหนือเมืองโค้งมาทางทิศตะวันตก และสระกระจายตามคุ้มต่าง ๆ ตลอดจนหนองขนาดใหญ่ใกล้พื้นที่นา ส่วนเส้นทางการค้าข้าวเมืองร้อยเอ็ดได้พึ่งพิงลำน้ำชีที่อยู่ในเขตอำเภอรอบนอกคือ อำเภอจังหาร ชวีบุรี เสลภูมิ เป็นท่าข้าวขนส่งโดยเรือกะแซงในหน้าน้ำ เมืองยโสธรอยู่ติดลำน้ำชีที่หล่อเลี้ยงชาวเมือง ทั้งเป็นแหล่งอาหารปลาเส้นทางการค้าข้าว หาดทรายหน้าแล้งจัดงานประเพณีสงกรานต์ หน้าน้ำจัดงานประเพณีแข่งเรือ ริมน้ำชีเป็นบึงใหญ่เป็นที่เพาะปลูกของชาวคุ้ม มีकुตขนาดใหญ่ใกล้ลำน้ำชี วิถีชาวเมืองยโสธรจึงพึ่งพิงลำน้ำชีมาก และมีลำน้ำทวน ทางทิศตะวันออกเมืองเป็นแหล่งใช้สอย

2. แหล่งน้ำดื่ม ทั้งสองเมืองอาศัยน้ำดื่มจากบ่อที่ขุดขึ้นใช้ร่วมกันในชุมชนเรียกสำงแซง บ่อหนึ่งใช้ร่วมกันหลายคุ้ม มีทั้งบ่อในที่นาและบ่อในวัด ชุมชนมีสำนึกจากความลำบากในการใช้จึงช่วยกันขุด รักษา และซ่อมแซม กิจกรรมตักน้ำจึงเป็นพื้นที่แห่งการช่วยเหลือ สร้างสายสัมพันธ์ระหว่างหนุ่มสาว

ตลาด ระยะแรกของการมีตลาด ชาวจีนเป็นคนกลางให้เกิดย่านแลกเปลี่ยนของเมือง การซื้อขายโดยชาวจีนนำเข้ามายังไม่แพร่หลาย ส่วนมากยังเป็นการแลกเปลี่ยน ตลาดแห่งแรกเมืองร้อยเอ็ดคือ บริเวณถนนผดุงพานิช เมืองยโสธรคือบริเวณหลักเมือง สินค้าที่สำคัญของท้องถิ่นคือ ข้าว รองจากข้าวคือ ของป่าจากดงขนาดใหญ่ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ มุกดาหาร เช่น เร่ว ครั่ง หนั่งสัตว์นอแรด เขากวาง สัตว์ปามีชีวิต หวาย ชัน น้ำมัน น้ำมันยาง สมุนไพร เป็นสินค้าที่ชาวจีนนำไปขายกรุงเทพฯ แล้วนำสินค้าเบ็ดเตล็ดจากกรุงเทพฯ กลับมาสู่หัวเมือง

องค์กรวัด วัดเป็นศูนย์กลางการเชื่อมโยงคนในชุมชนในการอยู่ร่วมกัน เป็นศูนย์รวมของจิตใจ กิจกรรมทางศาสนา ประเพณี การศึกษา สถานรักษาคณปวย ทางวัดก็พึ่งชุมชนด้านกำลังกาย และทรัพย์สิน ซึ่งมาจากฐานความเชื่อเรื่องบุญ เช่น การบริจาคเงินทำบุญ ผ้าป่า กฐิน การทำบุญวาระต่าง ๆ นอกจากนั้นก็มีตระกูลลูกหลานเจ้าเมือง คหบดี พ่อค้า ที่อุปถัมภ์วัดต่อเนื่องมาถึงรุ่นลูกหลานพบเหมือนกันทั้งสองเมือง

ประเพณี เป็นกิจกรรมสำคัญที่วัดกับชุมชนร่วมกันปฏิบัติในฮีต 12 เป็นกิจกรรมเชื่อมโยงคนในชุมชนเข้ามาสัมพันธ์ร่วมมือกันอย่างเหนียวแน่นตลอดมา เช่น บุญผะเหวด บั้งไฟ สงกรานต์ บุญคุ้มเข้าพรรษา ออกพรรษา บุญข้าวสารท บุญกฐิน เป็นต้น

สิ่งศักดิ์สิทธิ์ คู่บ้านคู่เมือง เช่น ร้อยเอ็ดมีศาลหลักเมือง เจ้าฟอมเทศักดิ์ เจ้าพ่อด่าน

เจ้าแม่สองนาง หลวงพ่อสังข์จ้ายัน เมืองยโสธรมี ศาลหลักเมือง ต่างจากร้อยเอ็ดคือ กลุ่มเชื้อสายจีนไม่มีศาลเจ้า แต่เคารพศาลหลักเมืองแทน และมีศาลเจ้าปู่ เจ้าพ่อหอซุม เจ้าแม่สองนาง เช่นเดียวกับเมืองร้อยเอ็ด สิ่งศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวชาวเมืองนิยมกราบไหว้ขอความคุ้มครองและบารมีเป็นศูนย์รวมด้านจิตใจของผู้คน ดังนั้น เมื่อมีงานประเพณีสำคัญของชุมชน เช่น บุญบั้งไฟ ประเพณีสงกรานต์ จึงมีพิธีกรรมในการสักการะและอัญเชิญร่วมงานสำคัญของชุมชนด้วย

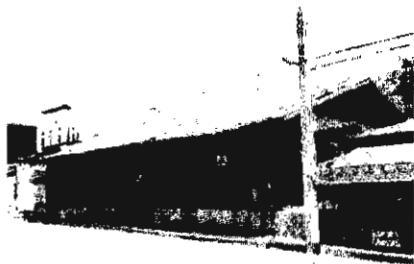
ดังนั้น ชุมชนเมืองดั้งเดิม คือ มีโฮงเจ้าเมืองเป็นศูนย์อำนาจการปกครอง มีบ้านและวัดต่างพึ่งพาอาศัยกันมา ในการผลิตเป็นแบบพึ่งพา มี นา ป่า น้ำ ที่อุดมสมบูรณ์ใช้ร่วมกับชุมชนข้างเคียง

การขยายตัวสมัยการปรับตัว (พ.ศ. 2450-2479)

สมัยนี้รูปแบบเมืองดั้งเดิมต้องปรับเปลี่ยนตามแรงกระแทกที่รุนแรงของอำนาจส่วนกลาง เนื่องจากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้ปฏิรูปหัวเมืองเป็นมณฑลเทศาภิบาล จัดระเบียบโครงสร้างเมืองในรูปแบบใหม่ ดังนั้น การขยายตัวของเมืองจึงเป็นไปตามกระแสของส่วนกลาง กล่าวคือ

การขยายตัวของเมืองร้อยเอ็ด ที่อยู่อาศัยขยายตัวภายในคุ้มวัดทางเหนือของเมืองไปจรดทางใต้ลำห้วยเหนืออ้อมไปทางตะวันตกบึงปลาญชัย ปี พ.ศ. 2455 ส่วนกลางมาตั้งค่ายทหารของมณฑลทางเหนือลำห้วยเหนือ มีการจัดสรรที่ให้ทหารจึงเกิดคุ้มหน้าค่ายทหาร และเมื่อสร้างศาลมณฑลร้อยเอ็ดก็เกิดคุ้มศาลและคุ้มข้าหลวง หลังศาลมณฑลได้ถนนราชการดำเนิน ประมาณปี พ.ศ. 2465-2468 ชาวคุ้มวัดราษฎร์ศิริ และคุ้มอื่น ๆ ขยายให้ชาวจีนแล้วย้ายไปอยู่ที่นา เกิดคุ้มบ้านน้อยในเมือง และคุ้มวัดป่าเรไร และเกิดย่านตลาด

ของชาวจีน มีตึกดินบริเวณถนนผดุงพานิช ถนนสุริยเดชบำรุง ถนนเทวาภิบาล และเกิดย่านหน่วยงานของมณฑลตามแนวถนนเทวาภิบาล และถนนตัดใหม่เชื่อมกับคุ้มเดิม เช่น ศาลมณฑล ศาลมณฑล ที่ว่าการอำเภอ สถานีตำรวจ โรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัย โรงเรียนสตรีศึกษา

ตึกดินบริเวณถนนผดุงพานิช

ตึกดินหน้าวัดสิงห์

การขยายตัวเมืองยโสธร ที่อยู่อาศัยขยายภายในคุ้มบ้านเก่าหนาแน่นขึ้น ขยายมากทางทิศตะวันตกของเมืองขนานไปกับลำน้ำซึสู่คุ้มบ้านใหม่ บ้านทุ่ง และทางทิศใต้ในคุ้มบ้านท่า ตามถนนวชิราวุธเดช ถนนนครปฐม ถนนอุทัยรามฤทธิ์ ถนนดำรงวิมลคุณ ถนนศรีสุนทร การเกิดหน่วยงานราชการในฐานะเป็นอำเภอ มีที่ว่าการอำเภอเป็นศูนย์กลางบริการของรัฐ และเริ่มหนาแน่นย่านตลาดหลักเมือง หน้าวัดสิงห์ทำเป็นตึกดินของพ่อค้าชาวจีน

ปัจจัยที่มีต่อการขยายตัว ทั้งสองเมืองมีปัจจัยเหมือนกันคือ

1. การเพิ่มของประชากรตามธรรมชาติ มีลูกหลานจึงขยายขยายออกเรือนในที่สวนของพ่อแม่และการเพิ่มประชากรต่างถิ่นเข้ามาในเมืองร้อยเอ็ด ข้าราชการจากส่วนกลางเข้ามามากกว่าโยธธ เพราะร้อยเอ็ดเป็นศูนย์กลางองค์กรปกครองของมณฑล ส่วนโยธธเป็นเพียงองค์กรปกครองระดับอำเภอเท่านั้น ชาวจีนที่เข้ามาค้าขายก็เลือกเมืองที่เป็นศูนย์ใหญ่ก่อนเช่นกัน

2. นโยบายส่วนกลางปฏิรูปหัวเมืองเป็นมณฑลในปี พ.ศ. 2455 จึงจัดระเบียบเมืองใหม่ด้วยการตั้งหน่วยงานราชการในการปกครองหัวเมืองและการให้บริการ ดังนั้นเมืองร้อยเอ็ดมีสถานภาพเป็นมณฑล จึงมีหน่วยงานระดับมณฑลซึ่งเป็นตัวแทนของส่วนกลางจำนวนมาก เกิดย่านหน่วยงานในที่ว่างเปล่าทางทิศใต้ของเมือง รวมทั้งสถานศึกษาที่เกิดขึ้นใหม่ในการผลิตคนเข้าสู่ระบบราชการใหม่ตามอุดมการณ์ของรัฐ ส่วนโยธธเป็นเพียงระดับอำเภอ ศูนย์บริการของรัฐจึงอยู่ที่จังหวัดอุบลราชธานี แต่ก็เริ่มจัดระเบียบเมืองด้วยการตัดถนนในการสัญจรไปมาให้สะดวกมีระเบียบเช่นเดียวกัน

3. การขยายตัวของบ้านเรือนอาศัยในเมืองร้อยเอ็ดเริ่มขยายที่บ้านที่เริ่มคับแคบขยายออกสู่ที่นาซึ่งกว้างขวางกว่า ในโยธธลูกหลานก็ขยายออกสู่ที่สวนที่นาของพ่อแม่ ในคัมบ้านใหม่ บ้านทุ่ง เป็นต้น

การปรับตัวของเมือง ในระบบมณฑลเทศาภิบาล การพัฒนาเมืองเป็นไปตามจินตนาการของส่วนกลาง จึงเกิดสิ่งใหม่ ๆ ขึ้นในเมือง เช่น

1. ร้อยเอ็ดถูกยกฐานะเป็นมณฑล เกิดหน่วยงานราชการของมณฑลร้อยเอ็ด คือ อาคารศาลมณฑล (ศาลากลาง) เป็นอาคารรูปแบบของกรุงเทพฯ ที่มีขนาดใหญ่กว่าชั้นเดียว สถานีตำรวจที่ว่าการอำเภอ ศาลมณฑล ศาลทหาร จัดระเบียบให้เป็นย่านหน่วยงานเฉพาะ เกิดโรงเรียนจัดการเรียนการสอนตามแบบกรุงเทพฯ คือ โรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัย โรงเรียนสตรีศึกษาร้อยเอ็ด มีการตัดถนนภายในเมืองโดยเน้นความเป็นระเบียบ สะดวกในการสัญจร ถนนสายหลักในร้อยเอ็ด คือ ถนนเทวาภิบาล

โยธธ ถูกลดสถานภาพจากเมือง (จังหวัด) เป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดอุบลราชธานี ตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2437 หน่วยงานที่เป็นศูนย์ระดับอำเภอคือ ที่ว่าการอำเภอ ดังนั้นความเข้มข้นของการเข้ามาปรับเปลี่ยนจากส่วนกลางจึงมีในเมืองร้อยเอ็ดมากกว่า เพราะเป็นศูนย์ขององค์กรระดับมณฑล ทำให้เมืองร้อยเอ็ดขยายตัวทางองค์กรรัฐมากกว่าโยธธ ซึ่งมีผลต่อการขยายตัวด้านอื่น ๆ ด้วย

2. การปรับตัวและการขยายตัวของผู้คน ที่ถูกดึงเข้าสู่ระบบใหม่ เช่น ในเมืองร้อยเอ็ด ข้าราชการของหน่วยงานรัฐ สถานศึกษา และศาลทหาร ซึ่งเป็นกลุ่มใหม่เข้ามา ข้าราชการผู้ปกครองระดับสูงสุดล้วนถูกกำหนดและส่งมาจากส่วนกลาง เช่น สมุหเทศาภิบาล ข้าหลวงยุติธรรม ข้าหลวงมหาดไทย ข้าหลวงสรรพากร ปลัดมณฑล แพทย์มณฑล กรรมการมณฑล นายทหาร ได้เข้ามาเป็นเจ้านายกลุ่มใหม่ของชาวเมือง ในขณะที่เจ้าเมืองกรมการเมืองเดิมถูกลดอำนาจลงเป็นผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา ต้องปรับตัวอบรมเรียนรู้ระบบงานราชการแบบใหม่ในโรงเรียนฝึกข้าราชการ ส่วนโยธธเจ้าเมืองเดิมก็ถูกลดอำนาจลง มีนายอำเภอเป็นผู้บังคับบัญชาคนใหม่เช่นเดียวกัน

3. การปรับตัวเข้าสู่ระบบการศึกษาแบบใหม่คือเรียนภาษาไทย ที่รัฐมุ่งสร้างคนเข้าสู่ระบบราชการแบบใหม่ โดยผ่านกระบวนการจัดการศึกษาในโรงเรียนหัวเมืองมีระดับสูงสุดคือ ระดับมัธยมศึกษาในเมืองร้อยเอ็ด ตั้งโรงเรียนประจำณฑลคือ ร้อยเอ็ดวิทยาลัย ของนักเรียนชาย สตรีศึกษาของนักเรียนหญิง ดังนั้นข้าราชการผู้มีฐานะจึงนิยมส่งบุตรหลานเข้าเรียนและส่งไปเรียนที่กรุงเทพฯ ได้เกิดระบบอุปถัมภ์ระหว่างข้าราชการส่วนกลางกับข้าราชการหัวเมืองฝากฝังลูกหลานไปเรียนกรุงเทพฯ เพื่อปูทางเข้าสู่ระบบราชการ

การที่ส่วนกลางส่งเสริมในการจัดตั้งโรงเรียนรัฐระดับมัธยมศึกษาในจังหวัดก่อน ทำให้อำเภอยโสธร ต้องส่งบุตรหลานไปเรียนต่อโรงเรียนประจำจังหวัดที่อุบลราชธานีภายหลังที่รัฐประกาศใช้ พ.ร.บ. ประถมศึกษาปี พ.ศ. 2464 บังคับให้เด็กทุกคนต้องเรียนเมื่อถึงเกณฑ์ ยโสธรจึงตั้งโรงเรียนประจำอำเภอเมืองยโสธรในปี พ.ศ. 2465 ที่วัดศรีธรรมาราม (วัดสว่างโศก) สอนระดับประถมศึกษา ในปี พ.ศ. 2472 กรมการอำเภอจึงตั้งโรงเรียนประชาบาลตำบลในเมือง (สุขวิทยากร) เป็นอาคารเรียน 2 ชั้น 16 ห้องเรียน

4. การรับวัฒนธรรมกรุงเทพฯ ในระบบราชการส่วนกลางนำเข้ามาสู่หัวเมือง เช่น การแต่งกายของข้าราชการ อาหารประเภทแกงกะทิ ประเภทผัด ขนมไทย พ่อค้าชาวจีนก็ได้นำเสื้อผ้าสำเร็จรูปจากส่วนกลางเข้ามา พร้อม ๆ กับอาหารประเภทใหม่ เช่น ก๋วยเตี๋ยว รวมทั้งการบริโภคสินค้าอุปโภคบริโภคแบบใหม่ จากการขยายตัวด้านการค้า ทำให้พ่อค้าชาวจีนเป็นคนกลางนำสินค้าใหม่ ๆ จากส่วนกลางเข้าสู่หัวเมือง กลุ่มผู้ได้บริโภคก่อนคือ กลุ่มข้าราชการผู้มีฐานะดี และพ่อค้าที่มีฐานะดี

5. การสร้างร้านค้าบ้านเรือนติดถนน รัฐเข้ามาตัดถนนพร้อม ๆ กับการส่งเสริมให้เกิดร้านค้าบ้านเรือนริมถนนตัดใหม่ให้บ้านเมืองเจริญ ผู้คนก็เริ่มเห็นความสะดวกในการมีบ้านเรือนใกล้ถนนไปมาสะดวก การสร้างร้านค้ารุ่นใหม่เริ่มเป็นอาคาร 2 ชั้น ตามนโยบายของรัฐ มุ่งด้วยสังกะสี บ้านก็มุงด้วยสังกะสี ในกลุ่มข้าราชการผู้มีเงิน มีรั้วเตี้ย ๆ ป้องกันสัตว์เลื้อย ในขณะที่คนจีนมีรั้วเพื่อป้องกันขโมยสินค้า

6. การรับวัฒนธรรมการรักษาพยาบาลแผนใหม่ แม้ยังไม่มีโรงพยาบาลเกิดขึ้น ในร้อยเอ็ดก็เริ่มรู้จักและยอมรับการรักษาพยาบาลจากหมอทหารในค่ายทหารมณฑลร้อยเอ็ดออกมารักษาสู้ป่วยชาวคุ้ม และร้านขายยาแผนโบราณก็เริ่มปรับตัวในการให้บริการยาแผนใหม่ที่รักษาโรคชั้นพื้นฐาน

การขยายตัวสมัยขยายที่ขยายนา (พ.ศ. 2480-2519)

การขยายตัวของที่อยู่อาศัยในคุ้มเดิมหนาแน่นและเกิดคุ้มใหม่ในบริเวณที่นา ซึ่งเจ้าของจัดสรรขายและแบ่งขาย ผู้เข้ามาสู่คุ้มใหม่ในเมืองร้อยเอ็ด ส่วนมากมาจากอำเภอรอบนอก ส่วนยโสธรส่วนมากขยายตัวมาจากคุ้มเดิมฝั่งเมืองเก่า กล่าวคือ

เมืองร้อยเอ็ด คุ้มเดิมขยายตัวจากการออกเรือนลูกหลาน และชาวคุ้มเดิมขยับขยายออกจากคุ้มเข้าสู่ที่นา ครั้นต้องการเพื่อนบ้านจึงแบ่งที่นาขาย ระหว่างปี พ.ศ. 2480-2500 ชาวอำเภอสว่างภูมิ ตำบลรอบเมือง เข้าสู่ที่นา เกิดคุ้มหนองมะเขือ และคุ้มหัวขัว บริเวณที่นาติดโรงพยาบาล ชาวคุ้มขายที่นาให้กับข้าราชการต่างอำเภอเข้ามาเกิดเป็นคุ้มโรงพยาบาล คุ้มประปา คุ้มเรือนจำ คุ้มทุ่งนาหลวง และคุ้มกิโลศูนย์ หลังปี พ.ศ. 2500 มา เกิดคุ้มใหม่จากเจ้าของที่นาจัดสรรที่นาขายชาวต่างอำเภอ เช่น อำเภอสว่างภูมิ อำเภอเมืองสรวง อำเภอพนมไพร อำเภอชวบุรี อำเภอเสลภูมิ อำเภออาจสามารถ

และต่างจังหวัดเข้ามาซื้อที่ตั้งบ้านเรือนเกิดคุ่มใหม่ คือ คุ่มศรีอุดม ส่วนคุ่มที่ขยายหนาแน่นเพิ่มขึ้นตามหน่วยงานและย่านการค้า คือ คุ่มตลาดหนองแคน คุ่มโรงเรียนอำนวย คุ่มโรงเรียนเมือง คุ่มโรงพยาบาล คุ่มโรงน้ำแข็ง คุ่มต่าง ๆ ดังกล่าวขยายออกทุกทิศรอบเมืองร้อยเอ็ด

เมืองยโสธร ขยายตัวออกสู่ที่นาฝั่งเมืองใหม่ทางทิศเหนือถนนแจ้งสนิท เป็นการขยายตัวหนาแน่นในคุ่มเดิม และเกิดคุ่มใหม่ในที่นา หลังปี พ.ศ. 2484 ชาวคุ่มเริ่มออกสู่ที่นา หลังปี พ.ศ. 2500 มาผู้คนจากคุ่มเมืองฝั่งเก่าเคลื่อนย้ายสู่ที่นาฝั่งเมืองใหม่ และผู้คนจากตำบลรอบนอกเข้ามาเกิดคุ่มใหม่ เช่น คุ่มโนนตาล 1 โนนตาล 2 คุ่มสามัคคี เรือนจำ คุ่มบขส.-ตลาดใหม่ คุ่มวัดทุ่ง คุ่มหลังศาล

การขยายตัวของหน่วยงานราชการ ในเมืองร้อยเอ็ดขยายตัวของหน่วยงานระดับจังหวัด ก่อน ในขณะที่ยโสธร หน่วยงานระดับจังหวัดเพิ่งเริ่มมีหลังปี พ.ศ. 2515 เมื่อได้รับยกฐานะเป็นจังหวัด หน่วยงานของรัฐที่เกิดขึ้นเป็นปัจจัยหนึ่งให้บ้านเรือนอาศัยขยายตัวตาม เกิดเป็นคุ่มเรียกชื่อตามหน่วยงาน เช่นกัน สถาบันการศึกษาในระยะนี้เกิดสถาบันการศึกษาระดับอาชีวศึกษาตามนโยบายของรัฐ คือ โรงเรียนช่างไม้ และการช่างสตรี ในเมืองร้อยเอ็ดมีก่อน ยโสธรหลังเป็นจังหวัดปี พ.ศ. 2515 จึงเปิดสอนส่วนระดับประถมศึกษาในวัดโพนมาสังกัตเทศบาล จึงย้ายโรงเรียนออกจากวัด โรงเรียนเอกชนก็ขยายตัวทั้งสองเมือง จากการตื่นตัวของพ่อแม่ส่งเสริมให้ลูกเรียนหนังสือเพื่อเข้าสู่ระบบราชการ เพราะเป็นอาชีพที่มีเกียรติและมั่นคง

การขยายตัวของย่านการค้า เมืองร้อยเอ็ดมีย่านการค้าเพิ่มขึ้น 3 แห่ง โดยนายทุนพ่อค้าเชื้อสายจีนมอญที่ดินและสร้างตลาดแล้วมอบให้เทศบาล คือ ตลาดหายโศรก ตลาดทุ่งเจริญ และตลาดหนองแคน ในเมืองยโสธรเกิดย่านตลาดใหม่ 2 แห่ง คือ ตลาดที่ 2 โดยเชื้อสายเจ้าเมืองสร้างแล้วมอบให้เทศบาล กับตลาดที่ 3 ซึ่งเทศบาลสร้างขึ้น จึงเป็นตัวบ่งชี้ถึงการขยายตัวด้านการค้าขายและสินค้าอุปโภคบริโภค และบริการ

การขยายตัวสถาบันการเงิน ระหว่างปี พ.ศ. 2501-2519 เมืองร้อยเอ็ด มีธนาคารเปิดบริการ 5 ธนาคาร คือ กรุงไทย กสิกรไทย กรุงเทพ นครหลวงไทย และกรุงศรีอยุธยา เมืองยโสธรมี 4 ธนาคารคือ ธนาคารทหารไทย กรุงศรีอยุธยา ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ ธนาคารอาคารสงเคราะห์ ซึ่งเป็นตัวบ่งชี้ถึงการขยายตัวทุนนิยม ดัชนีชี้วัดจากสถิติเงินฝากและการให้สินเชื่อ นอกจากนั้นมีธุรกิจการเงินในระบบและนอกระบบจากการจำนอง ขายฝาก กู้นอกระบบที่ทำให้เจ้าของธุรกิจร่ำรวยขึ้นมาพบในเมืองร้อยเอ็ดมากกว่ายโสธร

การขยายตัวด้านอุตสาหกรรม ในเมืองร้อยเอ็ดพบโรงงานอุตสาหกรรมใหม่ขยายออกสู่เขตตำบลรอบนอก เพราะการจัดระเบียบของรัฐให้โรงงานออกห่างจากชุมชน เช่น โรงงานฟอกปอ โรงสีข้าวกาญจน์ โรงสีสุนทรเกษม โรงสีข้าวรัตนผล โรงสีข้าวร้อยเอ็ดชัยมงคล โรงงานไอศกรีม โรงน้ำแข็ง จำนงรัตน์และบุญกว้าง โรงงานเส้นก๋วยเตี๋ยว ในขณะที่ยโสธร โรงสีดวงเฮง โรงสีกิจทวี และโรงเลื่อย ยังอยู่ในเขตเทศบาลเมืองริมน้ำชี เจ้าของธุรกิจล้วนเป็นเชื้อสายจีน

ดังนั้น การขยายตัวย่านการค้า โรงงานอุตสาหกรรมทำให้ชาวคุ่มและผู้คนที่อยู่ตำบลรอบนอกปรับเปลี่ยนอาชีพจากการทำมาค้าขายในตลาด ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้หญิง ขายพืชผัก ปลา อาหารสดจากท้องถิ่น ส่วนผู้ชายเข้าสู่การใช้แรงงานในโรงสี โรงงาน การก่อสร้าง รับจ้างทั่วไป

ปัจจัยที่มีต่อการขยายตัว มีปัจจัยดังนี้

1.การเพิ่มประชากรโดยธรรมชาติ และการเคลื่อนย้ายของผู้คนจากต่างอำเภอต่างจังหวัด และตำบลรอบนอกเข้ามาพบมากในเมืองร้อยเอ็ด ส่วนเมืองยโสธรภายหลังยกฐานะเป็นจังหวัดแล้วผู้คนต่างอำเภอและตำบลจึงเริ่มเข้ามามาก

2.การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานขององค์กรเทศบาล และการพัฒนาของรัฐตามแผนพัฒนาฉบับที่ 1 เป็นต้นมา มีจุดเน้นสำคัญในการสร้างโครงสร้างพื้นฐาน เช่น การชลประทาน การไฟฟ้า การคมนาคม การรักษาพยาบาล การศึกษา จึงเกิดหน่วยงานให้บริการด้านต่าง ๆ ดังกล่าว ตลอดจนการส่งเสริมเพิ่มผลผลิตด้านการเกษตรเพื่อการค้า เช่น ข้าว ปอ มันสำปะหลัง ฝ้าย ยาสูบ ทำให้การขยายตัวการลงทุนด้านเกษตรขยายตัวเชื่อมชนบทที่เป็นแหล่งผลิตกับเมืองมากขึ้น

3.การขายที่ขยายนา ให้พ่อค้านายทุน และข้าราชการที่มาจากต่างอำเภอ ต่างจังหวัด และตำบลรอบนอกเข้ามารับราชการ มาค้าขาย และให้ลูกหลานเข้ามาเรียนหนังสือ พบในเมืองร้อยเอ็ดโดยเฉพาะใจกลางเมืองเป็นของพ่อค้านายทุน ส่วนในเมืองยโสธรส่วนมากเป็นชาวจังหวัดเมืองเก่า ซึ่งเป็นทั้งพ่อค้าในตลาดเมืองเก่า ข้าราชการ และลูกหลานในคุ้มขยับขยายมาฝั่งเมืองใหม่ ซื้อมีนาและที่ดินจัดสรรในระบบเงินผ่อน โดยนายกเทศมนตรีเป็นนายทุนจัดสรรที่นารายใหญ่ ส่วนชาวต่างอำเภอ ต่างจังหวัด มีส่วนน้อยเพียงเข้ามาภายหลังเมืองเป็นจังหวัดแล้ว

4.การขายตลาด ในเมืองร้อยเอ็ดขยายตลาดเพิ่ม 3 แห่ง เมืองยโสธรขยายเพิ่ม 2 แห่ง ย่านตลาดที่บุกเบิกใหม่จึงเกิดเป็นชุมชนใหม่ค่อย ๆ หนาแน่นรอบตลาด พร้อม ๆ กับแม่ค้าท้องถิ่นขยายตัว

5.การเปิดบริการของธนาคารพาณิชย์ ในเมืองร้อยเอ็ดมี 5 ธนาคาร เมืองยโสธรมี 4 ธนาคาร เป็นแหล่งเงินกู้ในการลงทุนทางธุรกิจ เป็นตัวชี้วัดการเติบโตทางเศรษฐกิจจากสถิติเงินฝากและสินเชื่อ เอกชนเริ่มลงทุนธุรกิจด้านการศึกษา โรงแรม โรงพยาบาล จัดสรรที่ดิน

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเมือง การขยายตัวของเมืองในระยะนี้ มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างในเมือง คือ

องค์กรปกครอง เมืองท้องถิ่นคือ เทศบาล ตาม พ.ร.บ. จัดตั้งเทศบาลเมืองร้อยเอ็ด จัดตั้งองค์กรเทศบาลเมือง ส่วนยโสธรเป็นอำเภอตามเกณฑ์ใน พ.ร.บ. จัดตั้งเทศบาลจึงจัดตั้งองค์กรเทศบาลตำบลในเมือง เป็นองค์กรของท้องถิ่นให้ทำหน้าที่บริหารปกครองตนเอง แต่จังหวัดเป็นผู้ดูแลการบริหารงานเทศบาลอีกระดับหนึ่ง การบริหารงานของเทศบาลเปิดโอกาสให้ผู้มีฐานะอำนาจทางเศรษฐกิจเชื้อสายจีนเข้ามาสร้างฐานอำนาจทางการเมืองท้องถิ่นเช่น ตระกูล จูรีมาศ ส่วนเมืองยโสธรในระยะเป็นเทศบาลตำบล คือ ตระกูลนิจพานิชย์ ภายหลังเป็นเทศบาลเมืองมีตระกูลพันธ์สายเชื้อ

บ้านเรือน เรือนเริ่มมีบ้านเดี่ยวไม้ 2 ชั้น และอาคารร้านค้ารุ่นใหม่มุงสังกะสี เป็นอาคารพาณิชย์ 2 ชั้น ตามแบบวัฒนธรรมภาคกลาง มีรั้วกันอาณาเขต คติของชาวจีนคุ้มเพียงป้องกันสัตว์เลื้อยทำลายพืชผัก แต่ร้านพ่อค้าชาวจีนเป็นการป้องกันความปลอดภัยจากขโมย เพราะมีสินค้าเป็นจำนวนมาก

เครื่องแต่งกาย การปรับเปลี่ยนเครื่องแต่งกายตามแบบรัฐนิยมสมัยรัฐบาล จอมพล ป. พิบูลสงคราม กำหนดเครื่องแต่งกายตามโอกาส เครื่องแต่งกายทำงาน เช่น ผู้หญิงสวมกระโปรง สวมหมวก

ใส่รองเท้ารัดส้นหุ้มส้น ปรากฏในหมู่ข้าราชการ พ่อค้าชาวตลาดที่มีฐานะ เสื้อผ้าสำเร็จรูปจากส่วนกลาง เข้ามา มีรูปแบบลวดลายสวยงาม ทำให้ผู้คนหันมานิยม การทอผ้าใช้เองจึงลดลงเรื่อย ๆ

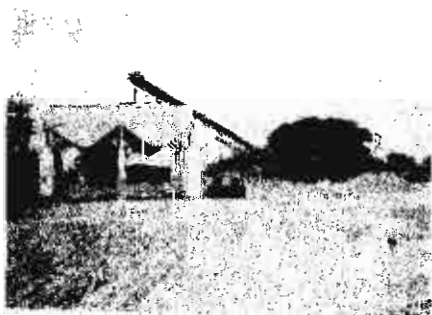
อาหาร หลังปี พ.ศ. 2500 มา ผู้คนนิยมซื้ออาหารสำเร็จรูป ร้านอาหารตามสั่ง และสำเร็จรูป ขยายตัวตามหน่วยงาน สถาบันการศึกษา เครื่องดื่มใหม่เข้าสู่ความนิยมของผู้คน เช่น น้ำแข็ง ไอศกรีม ส่วนพืชผักที่เคยปลูกเอง เริ่มหันมาซื้อที่ตลาด

การรักษายาบาล มีโรงพยาบาลของรัฐเกิดขึ้น การรักษาด้วยแพทย์แผนใหม่เริ่มขึ้นค่อย ๆ แพร่หลายในเมืองร้อยเอ็ด เมืองยโสธรมีเพียงสุศาลาหากต้องการรักษาในโรงพยาบาลต้องไปที่ อุบลราชธานี และมาที่เมืองร้อยเอ็ดบ้างเพราะระยะทางไกลกว่าไปเมืองอุบลฯ

อาชีพ กลุ่มข้าราชการ คหบดี พ่อค้า ผู้มีเงิน นิยมส่งบุตรหลานเรียน สำเร็จแล้วได้เข้าสู่ระบบราชการในถิ่นตนเองและต่างถิ่น ในระบบราชการจึงทำให้ผู้คนได้เคลื่อนย้ายเข้าสู่เมืองต่าง ๆ ตามตำแหน่งและสายงาน ส่วนผู้ทำนาขายที่นาแล้วเปลี่ยนอาชีพใหม่ ซึ่งเมืองเป็นแหล่งงานให้เลือก เช่น ค้าขายในตลาดสด สำหรับผู้หญิงที่นับวันมีปริมาณมากขึ้น เป็นแม่ค้ารายย่อยที่มีความสำคัญต่อการซื้อหาอาหารสดของท้องถิ่น และพืชผักส่วนประกอบในการทำอาหาร ส่วนผู้ชายเป็นแรงงานรับจ้างทั่วไป และทำงานหนักในโรงสี โรงงาน การก่อสร้างที่กำลังขยายตัว การเปลี่ยนแปลงนี้มีได้มีแต่คนในเมือง แต่ได้ดึงเอาผู้คนในชนบทเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในอาชีพใหม่ดังกล่าวด้วย นอกจากนั้นยังมีอาชีพด้านบริการและอิสระเพิ่มขึ้น เช่น คัดเย็บเสื้อผ้า ขายอาหาร เสริมสวยในขณะเดียวกัน กลุ่มเชื้อสายจีนมีพื้นฐานมั่นคงมาแต่รุ่นพ่อ ได้ขยายฐานธุรกิจให้รุ่นลูกสืบทอด และเข้าสู่ระบบราชการและการเมือง เป็นชนชั้นกลางในสังคมเมืองที่ร่ำรวยกว่าชนชั้นกลางข้าราชการคนท้องถิ่น พบในเมืองร้อยเอ็ดตระกูลใหญ่ ๆ หลายตระกูล เช่นตระกูลอิฐรัตน์ ในเมืองยโสธรมีไม่มาก เช่นตระกูลยุพฤทธิ์

พื้นที่ป่า ทั้งสองเมืองคล้ายคลึงกัน เมื่อบ้านเรือน หน่วยงานรัฐ โรงงาน ย่านการค้า เข้าแทนที่ ป่าก็เริ่มลดลงและหมดไป อาหารป่าก็หมดไปด้วย

แหล่งน้ำ ในเมืองร้อยเอ็ดมีการถมหนองน้ำ สระที่กระจายอยู่ตามคุ้มจึงหมดไป ประโยชน์การใช้สอยลดลง ปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา มีน้ำประปาเข้ามาแทนที่ น้ำชีเคยเป็นทำข้าวสำคัญก็หมดไปเมื่อรถยนต์เข้ามาขนส่งแทนที่ เมืองยโสธรมีเขื่อนน้ำชีให้ประโยชน์ต่อธุรกิจอุตสาหกรรม ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่เคยมีหาดทรายค่อย ๆ หมดไป มีการฟื้นฟูสภาพเป็นสวนสาธารณะริมน้ำชีให้เป็นสถานที่พักผ่อนออกกำลังกายและจัดกิจกรรมแข่งเรือประจำปี

ทำหาดทราย

สวนสาธารณะริมน้ำชี

ที่นา หลังมี พ.ร.บ. ที่ดินปี พ.ศ. 2497 ทำให้ผู้คนได้เอกสารสิทธิในที่ดิน ที่ดินเริ่มเป็นสินค้า ถูกเปลี่ยนมือไปอยู่ที่นายทุน นายทุนซื้อที่นาจัดสรรขาย จึงเปลี่ยนสภาพการใช้ประโยชน์เป็นที่อยู่อาศัย อุตสาหกรรมธุรกิจบริการ ในเมืองร้อยเอ็ดมีปัจจัยในการขายหลายประการคือ

- 1.ขายที่บ้านติดถนนให้พ่อค้าแล้วคนขับเข้าอยู่ด้านหลัง
- 2.บ้านเรือนคับแคบจึงขายแล้วย้ายออกสู่ที่นาซึ่งมีพื้นที่มาก ครั้นต้องการเพื่อนจึงแบ่งขายที่นาบางส่วน
- 3.ขายให้พ่อค้าได้ราคาดีแล้วไปซื้อในเขตนอกเมืองที่ราคาถูกกว่า
- 4.รุ่นพ่อแม่อายุมากรุ่นลูกรับราชการและมีทางเลือกประกอบอาชีพอื่นจึงขายเพื่อนำเงินมาใช้สอยและเป็นทุนให้ลูกเรียนและทำทุนในอาชีพอื่น
- 5.ที่นารอบเมืองของลูกหลานเจ้าเมืองหลายรายขายให้พ่อค้าเพื่อเลี้ยงตนเองและขายเพราะไปอยู่ที่อื่น ตลอดจนแบ่งให้ข้าทาสบริวารเป็นที่ทำกิน แต่คนเหล่านี้ขายต่อเพื่อนำเงินมาใช้สอย ที่จึงเปลี่ยนมือไปอยู่กับนายทุน

ที่บ้านที่นาในเมืองยโสธร บริเวณที่บ้านฝั่งเมืองเก่ามีบางรายที่เป็นมรดกให้ลูก รุ่นลูกขายจนหมดเพื่อนำเงินมาใช้จ่าย มีที่สวนบางส่วนของชาวกุ่มแบ่งขายให้เพื่อนบ้าน และแบ่งขายให้พ่อค้าชาวจีนตั้งร้านค้า (ตึกดิน) ในรุ่นแรก ๆ บริเวณตลาดหลักเมือง ส่วนที่นาบางส่วนฝั่งเมืองใหม่เจ้าของที่ขายให้นายทุนเพื่อนำเงินมาลงทุนประกอบอาชีพอื่น มาใช้สอยเป็นทุนการศึกษาบุตรและเจ้าของที่นารายใหญ่แบ่งที่นาบางส่วนจัดสรรขายเป็นธุรกิจค้าที่ดิน

ประเพณี ในเมืองร้อยเอ็ดได้เลิกประเพณีบุญบั้งไฟประจำปีของจังหวัด จากสาเหตุบ้านเรือนขยายเข้าใกล้เขตจุดบั้งไฟ ทำให้บั้งไฟตกถูกบ้านเรือนเสียหายในปี พ.ศ. 2506 คงเหลือเพียงพิธีจุดบั้งไฟเล็ก ๆ ถวายพระธาตุวัดเหนือพอเป็นพิธี

ด้านสันตนาการ เป็นภาคบันเทิงที่ผู้คนในแต่ละเมืองได้รับข่าวสารความรู้ ความบันเทิงแบบใหม่จากสื่อเช่นเดียวกัน หลังปี พ.ศ. 2500 คือ

วิทยุ โทรทัศน์ เป็นสื่อที่เปลี่ยนค่านิยม ความคิดในการบริโภคที่ได้รับข่าวสารข้อมูลจากการโฆษณาสินค้าใหม่ ๆ ความรู้ใหม่ ๆ กลุ่มผู้มีโอกาสบริโภคก่อนคือ ข้าราชการ พ่อค้า ผู้มีเงิน ดึงดูดใจกลุ่มผู้ไม่มีเงินเข้าสู่ระบบผ่อนส่งในราคาแพง

ภาพยนตร์ (ภาษาอีสานเรียกหนัง) ในระยะแรกเป็นภาพยนตร์ขาวดำ ฉายในโรงภาพยนตร์และหนังเร่ หรือหนังล้อมผ้า ออกฉายทั้งในเมือง หมู่บ้านในชนบท

หมอลำ เป็นศิลปะการแสดงพื้นบ้าน เป็นเอกลักษณ์ของสังคมอีสานมาแต่อดีต เริ่มต้นจากหมอลำกลอนมีเพียงคนเดียว พัฒนาเป็นหมอลำโต้ตอบกันระหว่างชาย-หญิง เป็นหมอลำชิงชู้ หมอลำพื้น ปรับมาเป็นหมอลำเรื่องต่อกลอน หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ภาพยนตร์เข้ามาเป็นที่นิยมของผู้คน หมอลำจึงพัฒนาเป็นหมอลำเพลิน หมอลำหมู่ได้นำดนตรีสากลเข้ามาบรรเลงร่วมกับดนตรีพื้นบ้าน คณะหนึ่งมีสมาชิก 30-40 คน ค่าจ้างแสดงคืนละ 70,000-80,000 บาท หมอลำกลอน ก็ปรับดนตรีการแสดงเป็นหมอลำชิง พัฒนาท่าเต้นให้เร้าใจ มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการแสดงตามกระแสนิยมของผู้ฟังเรื่อยมาเพื่อดึงดูดใจผู้ชม

การขยายตัวสมัยพัฒนาและฟื้นฟู (พ.ศ. 2520-2545)

ทุกเมืองในระยะนี้ ขยายตัวตามกลไกการพัฒนาของรัฐ ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 4-9 เป็นการพัฒนากายใต้กระแสของทุนนิยมที่เฟื่องฟู และเทคโนโลยีสมัยใหม่ เมืองเติบโตทางวัตถุพร้อม ๆ กับการหันกลับมาหาเอกลักษณ์ อนุรักษ์ พื้นฟูรากเหง้าสังคมและคุณค่าดั้งเดิม กล่าวคือ

การขยายตัวของเมือง หนาแน่นเต็มพื้นที่ในชุมชนเดิมแล้วขยายออกสู่ตำบลรอบนอก ทั้งส่วนราชการ รัฐวิสาหกิจ เอกชน อาคารพาณิชย์ บ้านจัดสรร การขยายตัวของที่อยู่อาศัย มี 5 ลักษณะคือ

1. ขยายภายในคุ่มเดิม บ้านเรือนหนาแน่นเต็มพื้นที่ เมืองร้อยเอ็ดขยายออกทุกทิศรอบเมือง ส่วนยโสธรขยายออกฝั่งเมืองใหม่ทางทิศใต้มากกว่าเมืองเก่า

2. เกิดบ้านเช่า โดยพ่อค้าเชื้อสายจีน ข้าราชการ ผู้มีฐานะดี มีที่ดินปลูกบ้านให้เช่า ใกล้หน่วยงาน สถานศึกษา ส่วนมากข้าราชการและนักเรียนมาเช่ามีมากในร้อยเอ็ด ยโสธรมีน้อย

3. เกิดหอพักใกล้สถานศึกษาในเขตเทศบาล และเขตตำบลรอบนอก

4. เกิดหมู่บ้านจัดสรร ซึ่งส่วนมากอยู่ในเขตตำบลรอบนอกที่เชื่อมกับเมือง ในเมืองร้อยเอ็ดพบมากทั้งเป็นบ้านเดี่ยวพื้นที่น้อยติดกัน และเป็นทาวน์เฮาส์ ส่วนในมืองยโสธรมีบ้านจัดสรรไม่มาก ลักษณะเป็นบ้านเดี่ยวที่มีพื้นที่กว้าง

5. เกิดชุมชนแออัดในเมืองร้อยเอ็ดมี 8 ชุมชน ส่วนมากอยู่ในเขตกำแพงเมือง เขตโบราณสถานที่ย่อยออกเพื่อฟื้นฟูสภาพกำแพงเมือง ส่วนในมืองยโสธรมีคุ่มบ้านท่า เช่าที่ในราคาถูก และบริเวณคุ่มโนนตาล

การขยายตัวด้านการค้าการบริการ มีโรงแรมเกิดใหม่หลายโรง และโรงพยาบาลเอกชนขนาดใหญ่ที่เมืองร้อยเอ็ด คือ โรงพยาบาลหลักเมือง จุรีเวช และกรุงเทพธนบุรี ส่วนที่เมืองยโสธรมีโรงพยาบาลนายแพทย์หาญ ธุรกิจที่ขยายตัวมากที่สุดคือ ธุรกิจรับเหมาก่อสร้าง ซึ่งตอบสนองความต้องการการขยายตัวหน่วยงาน อาคารพาณิชย์ องค์กรเอกชน สถาบันการศึกษา และที่อยู่อาศัย หมู่บ้านจัดสรร การค้าขยายตัวธุรกิจใหม่ทางเทคโนโลยี เช่น คอมพิวเตอร์ โทรศัพท์มือถือ จานดาวเทียม เครื่องไฟฟ้า หลากหลายชนิด ล้วนมีผลต่อการบริโภคของผู้คนในเมืองและชนบท กับภาวะบริโภคนิยมเทคโนโลยีใหม่ ๆ เหล่านี้

การขยายตัวอุตสาหกรรม ประเภทยานพาหนะรถยนต์และเกี่ยวข้องกับรถยนต์มีมากที่สุด รองลงมาคือผลิตภัณฑ์คอนกรีตสำเร็จรูปที่ใช้พื้นที่มากขยายออกเขตตำบลรอบนอก เป็นตัวบ่งชี้ให้เห็นถึงการบริโภคของผู้คนในปัจจุบันที่หาคือ ยานพาหนะ แม้ราคาแพงผู้คนก็นิยมบริโภคในระบบเงินผ่อน โดยเฉพาะที่เมืองยโสธรเป็นศูนย์ใหญ่ของรถมือสอง ผู้คนจากจังหวัดต่าง ๆ นิยมมาซื้อหาที่นี่ ส่วนอุตสาหกรรมที่ก่อให้เกิดมลภาวะและใช้พื้นที่มากได้ขยายออกสู่ตำบลรอบนอกเช่นกัน ได้แก่ โรงสีข้าวซึ่งได้ปรับเปลี่ยนรุ่นใหม่ มีการป้องกันฝุ่นละอองกระจายสู่บริเวณใกล้เคียง ผลิตภัณฑ์คอนกรีต อยู่ซ่อมบริการรถยนต์ และฉางข้าวเปลือกและผลิตผลเกษตร

เจ้าของธุรกิจส่วนมากเป็นนายทุนเชื้อสายจีน

ปัจจัยที่มีต่อการขยายตัว มีดังนี้

1. นโยบายการพัฒนาของรัฐ ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 4-7 มุ่งกระจายความเจริญทั้งภาคเกษตร อุตสาหกรรม การบริการให้เป็นฐานเศรษฐกิจด้านหน้าสู่ตลาดอินโดจีน ส่งเสริมให้ระบบทุนนิยมเฟื่องฟู จากตัวชี้วัดเงินฝากและสินเชื่อของธนาคารพาณิชย์ พุ่งสูงขึ้นทุกปีจากปี พ.ศ. 2520-2540 ซึ่งเป็นแหล่งเงินกู้ลงทุนธุรกิจขนาดใหญ่

ทำให้การค้า การอุตสาหกรรม และการบริการขยายตัว เช่น หมู่บ้านจัดสรร โรงแรม โรงพยาบาล และสถานศึกษาเอกชน ตลอดจนการลงทุนการค้าเครื่องอุปโภคบริโภค อุตสาหกรรมขนาดเล็ก

2. เมืองร้อยเอ็ดมี นโยบายแบ่งปันความสุขแก่คนจนในร้อยเอ็ด ระหว่าง ปี พ.ศ. 2517-2520 ก่อให้ชุมชนแออัดขยายตัว เข้าทำลายคูเมือง เมืองโยธธเปิดโอกาสให้เช่าที่ราชพัสดุในราคาถูกตั้งบ้านเรือนกลายเป็นชุมชนแออัด

3. การเคลื่อนย้ายของประชากรต่างถิ่นมีทั้งเคลื่อนย้ายเข้ามาและออกไป ตามหน้าที่การงานและอาชีพ การย้ายเข้ามากรกว่าย้ายออกจากสถิติประชากรและบ้านที่เพิ่มขึ้นทุกปี

4. นายทุนส่วนมากมีเชื้อสายจีนได้ลงทุนจัดสรรที่ดินขาย และสร้างบ้านจัดสรรขายสนองตอบกลุ่มข้าราชการและพ่อค้ามากกว่าอาชีพอื่น

การเปลี่ยนแปลงในเมือง มีดังนี้

การตั้งชุมชนย่อย ตามนโยบายการบริหารของเทศบาลเพื่อส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา โดยให้แต่ละชุมชนมีคณะกรรมการชุมชนทำหน้าที่บริหารชุมชน แต่เนื่องจากเมืองขยายตัวแต่ละชุมชนมีพื้นที่กว้าง ประชากรมาก การดูแลรับผิดชอบของคณะกรรมการชุมชนไม่ทั่วถึง จึงแบ่งเป็นชุมชนย่อยเพิ่มขึ้น เริ่มจากปี พ.ศ. 2530 มาทั้งร้อยเอ็ดและโยธธ ชุมชนถูกแบ่งย่อยโดยคงชุมชนที่มีวัดเดิมไว้ แต่ถูกแบ่งซอยออกไปตามหน่วยงาน และสถานที่ดังเช่น เมืองร้อยเอ็ดมี 16 ชุมชน คือ ชุมชนวัด 8 ชุมชนได้แก่ ชุมชนวัดกลาง วัดคุ้ม วัดเหนือ วัดบูรพาภิราม วัดบึง วัดราษฎรอุทิศ วัดเวฬุวัน วัดป่าเรไร ชุมชนตามหน่วยงานและสถานที่ เช่น ชุมชนราชการ หนองแคน โรงพยาบาล ศรีอุดม หนองหญ้าม้า ทานคร โรงเรียนเมือง พิพิธภัณฑ ส่วนเมืองโยธธ แบ่งเป็น 16 ชุมชนเช่นกัน เป็นชุมชนบ้านที่มีวัดประจำคุ้มเดิม คือ ชุมชนบ้านกลาง บ้านทุ่งเก่า บ้านไต้ บ้านท่าศรีธรรม วัดมหาธาตุ วัดสิงห์ วัดทุ่ง 1 วัดทุ่ง 2 และชุมชนฝั่งเมืองใหม่ไม่มีวัดคือ ชุมชนบ้านใหม่โรงฆ่าสัตว์ ชุมชน

สามัคคี-เรือนจำ โนนตาล 1 โนนตาล 2 ทุ่งสว่าง-โนนสมบูรณ์โรงเรียนเทศบาล 3 หลังศาล-สี่แยกกุดชุม หลังปั้มตราดาว ทำให้ผู้คนในคุ้มเดิมที่ถูกแบ่งไปเป็นชุมชนใหม่ความสัมพันธ์ด้านกิจกรรมชุมชนต้องแยกกันด้วยจึงเกิดห่างเหินกัน แต่ภายในคุ้มวัดเดิมยังมีความเหนียวแน่นกันในระบบเครือญาติ ส่วนชุมชนใหม่ที่มีหมู่บ้านจัดสรรผู้คนส่วนมากมาจากหลากหลายถิ่น สัมพันธ์กันห่างเหินนอกจากกลุ่มเครือญาติ แต่ละชุมชนมีประธานชุมชนเป็นแกนกลางประสานระหว่างชุมชนและเทศบาล มีความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับกลุ่มการเมืองเป็นหัวคะแนนในเทศบาลเลือกตั้ง บางคนได้เข้าร่วมกลุ่มการเมืองและเป็นสมาชิกสภาเทศบาล คล้ายคลึงกันทั้งสองเมือง

บ้านเรือน หลังปี พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา บ้านเรือนเปลี่ยนรูปแบบเป็นบ้าน 2 ชั้น ชั้นบนเป็นไม้ชั้นล่างเป็นปูน คอนกรีต สภาพนี้ในคุ้มมีมาก หลังปี พ.ศ. 2530 มาผู้คนนิยมสร้างบ้านรูปทรงแบบตะวันตก หลังคาชันชัน เป็นคอนกรีตหมด หลังคามุงกระเบื้องมีรูปแบบหลากหลาย หลากสีสันปะปนกันไร้ระเบียบ คุ้มตลาดเป็นอาคารพาณิชย์อยู่ด้านหน้า ด้านหลังเป็นบ้าน หมู่บ้านจัดสรรในเมืองร้อยเอ็ดสภาพบ้านพื้นที่น้อยติดกันเป็นพริตมีมาก รวมทั้งทาว์นเฮาส์ ที่กลุ่มผู้มีฐานะปานกลาง ข้าราชการเป็นลูกค้าในระบบเงินผ่อน ในเมืองโยธธบ้านจัดสรรมีพื้นที่กว้างพอได้ปลูกพืชผักไม้ผลที่เป็นอาหาร ผู้มีฐานะร่ำรวยนิยมสร้างบ้านใหญ่โตหรูหรา ทุ่มเพียรด้วยเครื่องตกแต่งภายใน ชนดิรัว และประดับบ้านราคา

แพ่ง บ้านภายในคุ้มปรับสภาพเป็นร้านค้าย่อยชั้นล่าง หรือต่อเพิงจากตัวบ้าน ล้วนก็นิยมให้อยู่ในตัวบ้าน ภายในห้องน้ำ

เครื่องแต่งกาย เป็นสมัยของการบริโภคนิยม ตามแฟชั่นใหม่ ๆ มีให้เลือกใช้ตาม โอกาสต่าง ๆ กัน เช่น ชุดราตรี ทำงาน ชุดสากล ชุดอาบน้ำ ชุดกีฬา ร้านค้าเสื้อผ้าสำเร็จรูป และ ร้านตัดเย็บเสื้อผ้าขยายตัวเข้าถึงผู้บริโภคทั้งในเมืองและชนบท

อาหาร มีร้านอาหารตามสั่งและอาหารสำเร็จรูปขยายตัวใกล้หน่วยงาน สถานศึกษา หอพัก ย่านการค้า ภายในคุ้มมีเพิงอาหาร และรถเข็น หลังปี พ.ศ. 2530 มา อาหารสำเร็จรูปหลากหลาย ชนิดอำนวยความสะดวกและความต้องการของผู้บริโภคซื้อหากลับไปบ้านชว่งเย็น คือ ตลาดใต้รุ่ง และมีสวนอาหาร ซึ่งมีดนตรี นักร้อง คาราโอเกะ ให้บริการอาหารจานเด็ดรสชาติใหม่ ๆ ตอบสนองกลุ่มผู้มีเงิน และเป็นที่เลี้ยงรับรองในโอกาสพิเศษของกลุ่มข้าราชการ นักธุรกิจ ผู้มีเงิน แต่กลุ่มวัยรุ่นก็แสวงหาโอกาสเข้ามาบริโภคเช่นกัน จึงเป็นค่านิยมที่อยู่บนความสะดวกสบายแบบใหม่ที่ฟุ่มเฟือยมากขึ้น

องค์กรวัด ได้กลับมารับใช้ชุมชนในด้านการศึกษา เช่น ในอดีตหลังจากที่ระบบโรงเรียนรัฐได้แยกตัวออกจากวัดมานาน วัดจัดการศึกษาได้เฉพาะภิกษุสงฆ์และสามเณร ที่เน้นการเรียนทางศาสนา ดังนั้น มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัยได้ขยายสาขาและหลักสูตรทางการศึกษาวิชาชีพครูในระดับปริญญาตรี ให้กับบุคคลทั่วไป (คฤหัสถ์) ที่วิทยาเขตร้อยเอ็ดตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2543 เป็นต้นมาขยายสาขาไปที่จังหวัดกาฬสินธุ์ และจังหวัดยโสธร ดังนั้น กลุ่มครูที่ต้องการเลื่อนวิทยฐานะ จึงเข้าสู่ระบบการศึกษาขององค์กรวัด เพราะอยู่ใกล้ประหยัดค่าใช้จ่ายในการเดินทางไปเรียนมหาวิทยาลัยในจังหวัดอื่น

ด้านสันทนาการ ศิลปะการแสดงดั้งเดิม คือ หมอลำ ได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบการแสดง ตอบสนองกับสมัยของการพัฒนาสิ่งใหม่ ๆ กับภาคบันเทิงอื่น ๆ คือ หมอลำผสมดนตรีเพลงลูกทุ่ง ที่มีทางเครื่องแสดงก่อนแสดงหมอลำ เครื่องแต่งกายก็พัฒนาให้วิจิตรสวยงาม ตระการตา ทั้ง ๆ ที่อัตราค่าจ้างแสดงต่อคืนแพงมาก เช่น คณะนกน้อยอุไรพร ประมาณ 120,000 บาท ต่อคืน แต่ผู้คนก็ยังนิยมอย่างแพร่หลาย จึงมีการอนุรักษ์สืบสานในเมืองร้อยเอ็ดโดยนางวันจวน ดวงไขศรี ได้ตั้งโรงเรียนขึ้นสอนการลำ มีวัยเด็ก และวัยรุ่นให้ความสนใจผลิตลูกศิษย์ออกมารับใช้สังคมได้พอสมควร ส่วนภาคบันเทิงใหม่ของผู้คนทุกเพศทุกวัยเข้าถึงคือภาคบันเทิงจากโทรทัศน์ที่มีภาพยนตร์และละครทุกช่อง

เมืองสมัยแห่งการพัฒนาของรัฐ เมืองมีความเจริญตามจินตนาการใหม่ ๆ ของรัฐ เช่น ให้มีสถานที่ท่องเที่ยว สวนสาธารณะสำหรับพักผ่อนหย่อนใจ มีสวนสุขภาพเพื่อการออกกำลังกาย

บึงพลาญชัย ร้อยเอ็ด

สวนสุขภาพหน้าว่าการอำเภอเมืองยโสธร

ให้โอกาสใหม่กับคนเมืองได้มีความสัมพันธ์กันในด้านสันตนาการแบบใหม่ ดังนั้นทั้งเมืองร้อยเอ็ดและยโสธร จึงพัฒนาตามนโยบายรัฐ รวมทั้งการแสวงหาเอกลักษณ์ของเมืองร้อยเอ็ด คือ บึงพลาญชัยได้พัฒนาให้ภูมิทัศน์สวยงาม และฟื้นฟูคนดีที่สร้างบ้านเมือง และสร้างคุณงามความดี จึงมีการสร้างอนุสาวรีย์เพื่อเชิดชูคุณงามความดี เช่น มีอนุสรณ์สถานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ (ทอง จันทรางศุ) ผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ด (พ.ศ. 2469-2471) ผู้ริเริ่มขุดลอก บึงพลาญชัยและประดิษฐานหลักเมืองที่กลางบึงพลาญชัย สร้างที่หน้าวัด บึงพลาญชัย อนุสาวรีย์พระขัติยะวงษา (ทนต์) ผู้สร้างเมืองร้อยเอ็ด เจ้าเมืองร้อยเอ็ดคนแรก ตั้งอยู่วงเวียนห้าแยกสายน้ำผึ้งสร้างปี พ.ศ. 2541 เมืองยโสธรมิได้มี แต่มีโครงการจะสร้าง ได้พัฒนาริมน้ำชีให้เป็นสถานพักผ่อน ออกกำลังกาย ฟื้นฟูสภาพให้ใช้ประโยชน์ในการจัดกิจกรรมประเพณีแข่งเรือประจำปี ทดแทนหาดทรายที่หายไปได้ดี และพัฒนาหน้าที่ว่าการอำเภอเมืองยโสธรเป็นสวนสาธารณะ

ความสัมพันธ์เมืองผ่านกิจกรรมกลุ่ม เกิดความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนเพิ่มขึ้นจากความสัมพันธ์แบบเดิมที่เคยมีมาก่อนแล้วคือ การรวมตัวกันเพื่อทำกิจกรรมของบุคคลในรูปของ กลุ่ม สมาคม ชมรม มูลนิธิ ที่เกิดขึ้นในสองเมือง มีลักษณะคล้ายคลึงกัน เป็นการรวม ตัวกันใน 2 ลักษณะ คือ รวมตัวโดยรัฐผลักดันหรือตั้งขึ้นเฉพาะด้าน เช่น สภาวัฒนธรรมจังหวัด ยุวพุทธิกสมาคมจังหวัด ชมรมลูกเสือชาวบ้าน และกลุ่มบุคคลที่มีเป้าหมายเดียวกันมีทั้งกลุ่มทางการเมือง กลุ่มทางด้านเศรษฐกิจ และกลุ่มทางด้านสังคม เป็นกลุ่มเล็กกลุ่มน้อยเฉพาะกิจที่หลากหลาย ขอยกตัวอย่างเพียงบางกลุ่มกล่าวคือ

กลุ่มทางด้านการเมือง ตั้งแต่ระดับประเทศลงมาสู่ส่วนท้องถิ่น มีการรวมกันสังกัดพรรคการเมือง กลุ่มการเมือง เพื่อรวมพลังในการหาเสียงเลือกตั้งต่อสู้กับคู่แข่งให้ได้รับการเลือกตั้ง จึงมีการเชื่อมโยงอำนาจการสนับสนุนในทุกระดับเข้าด้วยกัน ในระดับท้องถิ่น เมืองร้อยเอ็ดพบว่าในระยะแรกยังไม่รวมกลุ่มชัดเจน การแข่งขันกันมีหลายกลุ่มบุคคลคือ ข้าราชการ คหบดี พ่อค้า ตัวแทนคุ้ม ครั้นหลังปี พ.ศ. 2517 มามีการรวมกลุ่มชัดเจน มีนักธุรกิจเข้ามาแข่งขันมาก การแข่งขันกันมีการซื้อเสียงด้วยกันทุกกลุ่ม และมีหวั่นไหวภายในคุ้มชัดเจน ผลการเลือกตั้ง กลุ่มพิทักษ์ท้องถิ่นภายใต้การนำของตระกูลจุมมาต ที่รวมพลังของเครือข่าย มิตรสนิทเครือข่ายทางธุรกิจ เข้มแข็งขึ้นมา คู่ต่อสู้ชนะ 2 สมัย คือ กลุ่มพลาญชัยและกลุ่มพลังใหม่ จากปี พ.ศ. 2533 มา คู่ต่อสู้ไม่สามารถเอาชนะได้ กลุ่มพิทักษ์ท้องถิ่นจึงผูกขาดมาจนปัจจุบัน ทั้งนี้เนื่องจากการเชื่อมโยงกับพลังอำนาจทางการเมืองในระดับประเทศ ซึ่งอยู่ในระบบเครือข่าย ที่มีบทบาทในระดับรัฐมนตรีว่าการกระทรวง มีศักยภาพในการผลักดันงบประมาณมาพัฒนาปรับปรุงภายในเขตเทศบาลเมืองเป็นผลงานที่เห็นชัดเจนมากกว่าทุกสมัย

กลุ่มการเมืองยโสธร หลังจากการได้ยกฐานะเป็นจังหวัดแล้ว การรวมตัวกันของกลุ่มการเมืองตั้งแต่สมัยการเลือกตั้งปี พ.ศ. 2517 เป็นต้นมา เป็นการต่อสู้กันของกลุ่มผู้นำนักธุรกิจชาวคุ้มพื้นเมือง กับกลุ่มผู้นำธุรกิจเชื้อสายจีน แต่สมาชิกในกลุ่มมีตัวแทนของชาวคุ้มที่มีเชื้อสายจีนอยู่มาก ในการเลือกตั้งปี พ.ศ. 2517 กลุ่มพัฒนาท้องถิ่นที่มีแกนนำเชื้อสายจีนได้ชัยชนะ ครั้นการเลือกตั้งปี พ.ศ. 2528 กลุ่มหนุ่ม

ยโสธรที่มีแกนนำชาวกุ่มซึ่งเป็นทั้งนักธุรกิจและข้าราชการบำนาญ ได้ชัยชนะในการเลือกตั้ง แต่ปี พ.ศ. 2533 กลุ่มนี้รวมตัวกันในชื่อใหม่คือ กลุ่มพลังสามัคคี ลงแข่งขันการเลือกตั้งแต่ไม่ประสบผลสำเร็จ แพ้ กลุ่มคณะพัฒนายโสธร

กลุ่มคณะพัฒนายโสธร รวมกลุ่มตั้งแต่สมัยการเลือกตั้งปี พ.ศ. 2517 มีแกนนำคนสำคัญ เป็นนักธุรกิจเชื้อสายจีนคือนายบรรจง นิจพานิชย์ นายพงศักดิ์ พันธุ์สายเชื้อ มีสมาชิกจากชาวกุ่มบางส่วน ขณะการเลือกตั้งติดต่อกันตั้งแต่ปี พ.ศ. 2519 นายบรรจง นิจพานิชย์ ดำรงตำแหน่งนายกเทศมนตรี สืบต่อมา (มาถึงปี พ.ศ. 2531 เสียชีวิตลง) จนถึงปี พ.ศ. 2537 นายพงศักดิ์ พันธุ์สายเชื้อ เสียชีวิตลงอีกคน ทำให้กลุ่มคณะพัฒนายโสธรขาดแกนนำคนสำคัญ สมาชิกจึงไปรวมตัวกับ สมาชิกกลุ่มพลังสามัคคีเดิมที่มีการยุบแล้วรวมกันใหม่ภายใต้ชื่อใหม่ตามสมัยการเลือกตั้งแต่ละครั้งเช่นการเลือกตั้งปี พ.ศ. 2538 นายวีระวัฒน์ ภักตรนิกร เป็นแกนนำตั้งกลุ่มรวมพลังสามัคคีชนะการเลือกตั้ง ครั้นการเลือกตั้งปี พ.ศ. 2542 กลุ่มพลังสามัคคีและสมาชิกกลุ่มสร้างสรรค์ยโสธรที่สมาชิกส่วนมากเคยเป็น สท. มาก่อน มารวมตัวกันใช้ชื่อใหม่คือ กลุ่มรวมพลังสร้างสรรค์ยโสธร แข่งขันกับกลุ่มยโสธรก้าวหน้า ผลการเลือกตั้งกลุ่มรวมพลังสร้างสรรค์ยโสธรได้รับชัยชนะ นายวีระวัฒน์ ภักตรนิกร ได้ดำรงตำแหน่งนายกเทศมนตรีติดต่อกันมา มีผลงานเป็นที่ยอมรับมากกว่ากลุ่มอื่น ๆ ที่ผ่านมา คาดว่าจะชนะสมัยการเลือกตั้งต่อไป

กลุ่มทางด้านเศรษฐกิจ เป็นการรวมกลุ่มกันเฉพาะอาชีพเดียวกันมารวมกันเพื่อปกป้องผลประโยชน์และรวมพลังในการต่อรองกับรัฐและเอกชนที่มีกิจกรรมเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องโดยมีหอการค้า จังหวัดเป็นองค์กรกลางและศูนย์รวมของนักธุรกิจตามนโยบายการก่อตั้งของรัฐเพื่อระดมร่วมกันแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจ จังหวัดตั้งคณะกรรมการร่วมภาครัฐและเอกชนเพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจเรียกว่า กรอ. จึงให้แต่ละจังหวัดจัดตั้ง กรอ. จังหวัด และหอการค้าจังหวัดตาม พ.ร.บ. หอการค้า พ.ศ. 2509 ขึ้นในทุกจังหวัด ดังนั้นในร้อยเอ็ดตั้งหอการค้าในปี พ.ศ. 2525 ยโสธรตั้งในปี พ.ศ. 2528 ส่วนกลุ่มเศรษฐกิจอื่นมีการรวมตัวกันเป็นชมรมอาชีพ เช่น ชมรมโรงสีข้าว ชมรมยา ชมรมหนังเร่และเพื่อนทุกอาชีพ ชมรมผู้ค้าผลิตภัณฑ์ปิโตรเลียม ส่วนเมืองยโสธรมีชมรมโรงสีข้าว ชมรมยา ชมรมผู้ค้ารถยนต์มือสอง สมาคมสตรีนักธุรกิจ ลักษณะของชมรมมีประธานและกรรมการที่ถูกเลือกขึ้นมาบริหารดูแลกิจกรรมให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ซึ่งแต่ละชมรมมีกิจกรรมดูเหมือนมีความเข้มแข็งเอื้อประโยชน์ให้แก่เฉพาะกลุ่มของตนเองเท่านั้น

มีสมาชิกบางส่วนที่มีธุรกิจหลายอย่างก็ได้เป็นสมาชิกของกลุ่มอาชีพหลายกลุ่ม ระหว่างกลุ่มมีระบบเครือข่ายและการเป็นหุ้นส่วนในธุรกิจร่วมกันจึงเป็นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลมากกว่าความสัมพันธ์แบบกลุ่ม แต่ทุกอาชีพก็ได้ขับเคลื่อนมาสัมพันธ์กันในกิจกรรมสาธารณกุศล และกิจกรรมส่วนรวมของบ้านเมืองตามโอกาสอันควร

กลุ่มทางด้านสังคมและวัฒนธรรม เป็นความสัมพันธ์ในการรวมตัวกันเป็นทางการและไม่เป็นทางการในรูปของมูลนิธิ สมาคม และชมรม เพื่อช่วยเหลือสังคม ในแต่ละกลุ่มก็ช่วยเหลือเฉพาะกิจตามวัตถุประสงค์ของกลุ่มและรวมตัวกันตามรูปแบบที่กำหนด กล่าวคือ

เมืองร้อยเอ็ด มี 1) สมาคมครูจังหวัดร้อยเอ็ดเริ่มเคลื่อนไหวตั้งแต่ปี พ.ศ. 2520 เป็นกลุ่มอาชีพครูระดับประถมศึกษาซึ่งเป็นอาชีพที่มีบทบาทในการสร้างและพัฒนาคนเพื่อส่งเสริมความก้าวหน้าในอาชีพและปกป้องผลประโยชน์ที่มากกระทบจากนโยบายของรัฐ ซึ่งมีเครือข่ายกับสมาพันธ์ครูในแต่ละภาค

2) ชมรมก่อสร้างสร้างจังหวัดร้อยเอ็ดและสมาคมนักวิทยุสมัครเล่นจังหวัดร้อยเอ็ด ทั้งสองกลุ่มมีกิจกรรมช่วยเหลือสังคมในด้านการเป็นสื่อกลางให้ข้อมูลข่าวสารแก่สาธารณชนในด้านต่าง ๆ ที่ให้เข้าถึงผู้รับได้เร็ว 3) สภาวัฒนธรรมจังหวัดร้อยเอ็ดเป็นองค์กรที่รัฐเข้ามาดำเนินการด้านส่งเสริมอนุรักษ์วัฒนธรรม 4) กลุ่มฌาปนกิจสงเคราะห์ซึ่งมีตัวแทนทุกคุ้มเป็นการรวมตัวกันของชาวคุ้มเพื่อเป็นสวัสดิการสงเคราะห์ครอบครัวที่เสียชีวิตซึ่งเป็นสมาชิกกลุ่ม เป็นกิจกรรมเพื่อแบ่งเบาภาระและให้การสงเคราะห์แก่ผู้ที่ยากจนได้ดีกิจกรรมหนึ่งที่ทุกเมืองมีเช่นเดียวกัน 5) ชมรมร้อยเอ็ดสาเกตนคร เป็นการรวมตัวกันของกลุ่มบุคคลที่ต้องการทำงานสร้างสรรค์พัฒนานบ้านเมืองในด้านต่าง ๆ ทั้งการศึกษา ศาสนา ศิลปวัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น การอนุรักษ์ทรัพยากรสิ่งแวดล้อมตามกำลังและโอกาสที่ทำได้ กลุ่มบุคคลมาจากหลายอาชีพที่เป็นวิทยุทำงาน เกษียณอายุราชการ ผู้เชี่ยวชาญสาขาต่าง ๆ โดยมีเครือข่ายชุมชนสาเกตนครของทุกชุมชน และเครือข่ายเยาวชนสัมพันธ์ เทศบาลเมืองร้อยเอ็ด เป็นแกนนำขับเคลื่อนกิจกรรมเฉพาะด้านเพื่อนำไปสู่กิจกรรมอื่น ๆ ให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ของชมรม โดยมีนายกเทศมนตรีเมืองร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นผู้นำขององค์กรบริหารเมืองร้อยเอ็ดเป็นประธาน ศักยภาพในการขับเคลื่อนกิจกรรมเริ่มมีขึ้น เพราะทุกกิจกรรมต้องอาศัยความพร้อมทั้งบุคลากรและงบประมาณ 6) ยุวพุทธิกสมาคมร้อยเอ็ด เป็นองค์กรที่ดำเนินการเพื่อส่งเสริมพัฒนาทางด้านศาสนา กิจกรรมหลักที่รวมพลังของชุมชนคือ การจัดฟังเทศน์ธรรมะในเทศกาลเข้าพรรษานอกนั้นก็มีส่วนร่วมในกิจกรรมสาธารณกุศลบุญประเพณีสมาชิกส่วนมากเป็นข้าราชการบำนาญของหน่วยงานต่าง ๆ

เมืองยโสธร มีการรวมตัวกันของกลุ่มบุคคลและองค์กรรัฐเข้ามาดำเนินการไม่ได้ต่างไปจากเมืองร้อยเอ็ด เช่น สภาวัฒนธรรมจังหวัด ยุวพุทธิกสมาคม ชมรมลูกเสือชาวบ้าน แม้การรวมตัวกันของกลุ่มบุคคลที่ไม่เป็นทางการไม่ได้ต่างกันในวัตถุประสงค์ตลอดจนการช่วยเหลือสาธารณประโยชน์ เช่น มูลนิธิบุญปลั่ง สุรเวช เป็นมูลนิธิช่วยเหลือวัดศรีธรรมาราม ชมรมผู้สูงอายุที่ได้รับการส่งเสริมจากกระทรวงสาธารณสุข เพื่อพบปะสังสรรค์ พัฒนาสุขภาพ การออกกำลังกายของผู้สูงอายุ ชมรมข้าราชการนอกประจำการ ก็เป็นกลุ่มที่รวมตัวกันของบุคคลที่ยังมีประโยชน์ต่อสังคมได้มามีพื้นที่ของกลุ่มทำประโยชน์ต่อส่วนรวมในบางโอกาส

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการรวมตัวกันของกลุ่มบุคคลในทั้งสองเมืองต่างกันเพียงชื่อและกิจกรรมเฉพาะกลุ่มก็ตาม แต่เราปฏิเสธไม่ได้ว่าการเคลื่อนไหวของกลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้เป็นพลังสังคมส่วนหนึ่งที่ทำให้เมืองมีการตื่นตัวขับเคลื่อนอยู่ในระดับเล็ก ๆ ระดับหนึ่งที่สามารถหาแกนนำมาเกาะเกี่ยวให้ขับเคลื่อนในระดับกว้างได้ เพราะในแต่ละเมืองยังมีทรัพยากรบุคคลที่เป็นผู้เคลื่อนไหวเป็นแกนนำของกิจกรรมต่าง ๆ ได้ดี เช่น เมืองร้อยเอ็ด มีผู้นำองค์กรเทศบาลโดยตำแหน่งมีศักยภาพ ชมรมร้อยเอ็ดสาเกตนคร นายวีระ วุฒิจำนงค์ และข้าราชการเกษียณอายุราชการ นักธุรกิจ ซึ่งมีความพร้อมทางครอบครัว อาชีพ และบทบาทในสังคมเมืองร้อยเอ็ดเฉพาะตัวอยู่แล้ว ส่วนเมืองยโสธร มีผู้นำองค์กรเทศบาลโดยตำแหน่งมีศักยภาพ นายสมจิตต์ ไชยราช นายบำเพ็ญ ณ อุบล ซึ่งเป็นแกนนำการขับเคลื่อนของกิจกรรมในเมืองหลาย ๆ อย่างร่วมกับกลุ่มข้าราชการบำนาญ และนักธุรกิจ ชาวคุ้ม ที่ทำงานสาธารณประโยชน์ร่วมกันมาเป็นกลุ่มพลังเก่าที่สามารถขับเคลื่อนกิจกรรมได้

ความสัมพันธ์ของเมืองผ่านประเพณี ทั้งสองเมืองมีประเพณีของเมืองซึ่งเป็นเอกลักษณ์ประจำเมืองคือ ร้อยเอ็ด ผ่านประเพณีบุญผะเหวด ยโสธร ผ่านประเพณีบุญบังไฟ ซึ่งเห็นความสัมพันธ์ที่คล้ายคลึงและแตกต่างกัน กล่าวคือ

ความคล้ายคลึงกัน กล่าวคือ

1. จังหวัดทั้งสองต่างก็มีวัตถุประสงค์เดียวกันคือเป็นการอนุรักษ์ฟื้นฟูประเพณีสำคัญในอดีตมิให้สูญหายจึงให้ความสำคัญในการยกประเพณีขึ้นมาเป็นเอกลักษณ์ของจังหวัด อีกทั้งเน้นในการจัดงานให้ยิ่งใหญ่เพื่อดึงดูดนักท่องเที่ยวมาให้มากที่สุด ตลอดจนเป็นการรักษาชื่อเสียงของจังหวัดให้อยู่คู่กับประเพณีนี้ จึงมีการพัฒนารูปแบบการนำเสนอต่อผู้ชมในแต่ละปีที่มีกิจกรรมบางอย่างเพิ่มเข้ามาหลากหลาย ระยะเวลาจัดงานพิธีกรรมในวันเดียวไม่สิ้นสุดต้องใช้เวลา 2-3 วันเช่นเดียวกัน

2. เป็นประเพณีที่เห็นความสัมพันธ์ของเมืองจากการระดมทรัพยากรครั้งใหญ่ในรอบปีในลักษณะขององค์กรรัฐ องค์กรเอกชน และชาวกุ่ม เกี่ยวร้อยเข้ามาสัมพันธ์กันในบทบาทหน้าที่ที่เกี่ยวข้องในพิธีกรรมของประเพณีตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดพิธีกรรม โดยทุกกลุ่มได้มีส่วนร่วมไม่มากนักน้อย เห็นถึงการรวมพลังของผู้คนเข้ามาขับเคลื่อนทั้งเป็นเจ้าภาพและผู้เข้าร่วมพิธีกรรมการแสดงของประเพณี

3. เป็นประเพณีที่มีการกระจายทรัพยากรครั้งใหญ่ในรอบปี นั่นคือ การใช้งบประมาณในการจัดงานมากพอสมควรดังเช่น งานบุญผะเหวดมีการจัดแห่ขบวน 13 กัณฑ์ที่ยิ่งใหญ่ตระการตา การจัดกิจกรรมมีการประกวดให้รางวัล การสมโภชนาคกลางคืนใช้งบประมาณหลายแสนถึงล้านบาทต่อปี งานบุญบั้งไฟ มีการแห่ขบวนบั้งไฟของคณะคุ้ม และอำเภอต่าง ๆ ในจังหวัดก็ล้วนทำให้ยิ่งใหญ่ตระการตาเช่นกัน การแข่งขันเวทีกองเชียร์ การฉลองงานนาคกลางคืน ล้วนใช้งบประมาณปีละหลายแสนสนับสนุน ขบวนแห่เช่นกัน ขั้นตอนของแต่ละพิธีกรรมที่มุ่งให้ยิ่งใหญ่สมบูรณ์และนำไปสู่ชัยชนะในการประกวดประชันกันก็ล้วนแต่ใช้งบประมาณมากโดยไม่ได้ถาวรวัตถุ แต่สิ่งที่ได้ทั้งสองประเพณีตามสำนึกของชาวเมืองคือชื่อเสียงของจังหวัด คุณค่าทางจิตใจที่ประเมินค่าไม่ได้

ขบวนแห่บั้งไฟ

ขบวนแห่บุญผะเหวด

ความแตกต่างกัน จากเงื่อนไขของความหมายตามความเชื่อที่สะท้อนออกมาทางพิธีกรรมกล่าวคือ

1. งานบุญบั้งไฟมิใช่การทำบุญแต่เป็นงานบูชาแทนเพื่อขอฝนให้ความอุดมสมบูรณ์ต่อการเพาะปลูกประชาชนจึงเสียดสี แดงงานบุญผะเหวดเป็นการระดมทรัพยากรจากศรัทธาของผู้คนได้ร่วมสะสมบุญในรูปแบบของกัณฑ์หลอน ระดมได้เพิ่มขึ้นทุกปีจากหลายแสนบาทเป็นล้านกว่าบาทในแต่ละปี ที่เจ้าภาพได้ตั้งเป็นกองทุนบุญผะเหวด นำส่วนนี้มาใช้จ่ายในปีต่อไป

2.รูปแบบการกระจายหรือการให้ทานอาหาร บุญบั้งไฟพบในวันแข่งขานหรืออาหารตามประเพณีเดิมได้กลายมาเป็นการแข่งที่ให้เงินหรือเรียกกันว่าแข่งขอเงิน เพื่อไปซื้อเหล้า อาหาร ต้มก้นให้สนุกสนานนั้น ในปัจจุบันตามร้านค้าตลาด มีการปิดร้านกันเพราะเกรงสิ่งของสินค้าเสียหายจากการแข่งที่หยิบฉวยกินขอบเขต และการต้มเหล้านำไปสู่การทะเลาะวิวาทกัน ในขณะที่งานบุญผะเหวด ไม่ต้มของมีนเมา อาหารหลักคือ ข้าวปุ้น ที่ได้รับประทานในวันแห่ขบวนสำหรับผู้มาร่วมงาน

3. การนำเสนอในขบวนแห่ บุญผะเหวด นำเสนอแต่ละกัณฑ์ที่เกี่ยวกับเรื่องราวของพระเวสสันดร เป็นวิถีของชนชั้นผู้ปกครองชั้นสูง ส่วนบุญบั้งไฟนำเสนอเรื่องราววิถีของ ชาวบ้านเน้นการเพาะปลูกซึ่งเป็นเอกลักษณ์ของการแห่บั้งไฟที่มีสัญลักษณ์เพศเข้ามาเกี่ยวข้อง วันสุดท้ายของงานคือ บุญบั้งไฟ การจุดบั้งไฟเป็นพิธีที่เสี่ยงต่อความเสียหาย ทั้งทรัพย์สินและชีวิตคงเคยมีมาในอดีตแม้ปัจจุบันมีการป้องกัน เช่น ให้ชาวบ้านอยู่ใกล้ที่จุดบั้งไฟออกจากบ้านจนกว่าจุดเสร็จ ผู้มาร่วมงานส่วนมากเป็นผู้ใหญ่วัยทำงาน และวัยหนุ่มสาวที่มีความสนุกสนานกับการเชียร์บั้งไฟของคุ้มหรืออำเภอของตน ตามเงื่อนไขของความเชื่อในการจุดบั้งไฟถวายแด่นางแล้งยังเป็นสิ่งที่คาดหวังไม่ได้ถ้าขอได้ความอุดมสมบูรณ์เกิดขึ้นบุคคลก็เป็นสุข แต่ตรงข้ามหากปีใดขอมิได้ก็นำมาซึ่งความทุกข์กับการเพาะปลูก ส่วนบุญผะเหวดพิธีกรรมในวันสุดท้ายคือการฟังเทศน์ผะเหวดมีความเชื่อว่าฟังเทศน์ผะเหวดจบทั้ง 13 กัณฑ์ ในวันเดียวจะได้อันสืบผลบุญซึ่งเป็นนามธรรม แต่ผู้คนก็มีความปีติสุขกับผลบุญที่เชื่อว่าตนเองได้รับแล้ว ดังนั้นผู้มาร่วมในพิธีกรรมช่วงนี้ส่วนมากจึงเป็นผู้สูงอายุมากกว่าวัยอื่น

ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองกับตำบลรอบนอก เนื่องจากเมืองกับตำบลรอบนอกมีพื้นที่

เชื่อมต่อกัน มีความเป็นท้องถิ่นเดียวกันมาแต่อดีต ที่ผู้คนมีการเคลื่อนย้าย สัมพันธ์กันในวิถีที่พึ่งพากันมาเป็นเวลานาน เพียงแต่อำนาจรัฐเข้ามาแบ่งเขตพื้นที่ในการพัฒนาที่เน้นให้เมืองเป็นศูนย์กลางด้านต่าง ๆ จึงทำให้สภาพเมืองต่างไปจากเขตตำบล ดังนั้นในเมืองร้อยเอ็ดและยโสธร ความสัมพันธ์กับตำบลรอบนอกจึงมีลักษณะที่คล้ายคลึงกัน กล่าวคือ

1. การใช้ทรัพยากรร่วมกัน เช่น ป่าไม้ แหล่งน้ำ

2. การแลกเปลี่ยนสิ่งของเครื่องใช้ ข้าว ปลาอาหาร ครั้นมีตลาดในเมืองมีพ่อค้า

คนกลางชาวจีน และแม่ค้าท้องถิ่นที่มีทั้งคนเมืองและในตำบล เข้ามาเป็นคนกลางในการระดมผลผลิตทั้งปวงมาสู่ผู้บริโภค

3. การเคลื่อนย้ายของชาวเมืองออกสู่ตำบล และผู้คนจากตำบลเข้าสู่เมือง มี 3 ลักษณะ คือ การแต่งงาน การขยับขยายจากเมืองที่หนาแน่นคับแคบออกสู่ที่นาในเขตตำบลและชาวตำบลเข้าสู่แหล่งงานในเมือง

4. การปรับวิถีคิดและบริโภคตามแบบเมือง เนื่องมาจากการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานในเมืองเจริญก่อนแล้วขยายสู่ตำบล เช่น ถนน ไฟฟ้า ประปา ให้ผู้คนสะดวกสบาย หลังปี พ.ศ. 2500 มา ในตำบลรอบนอกพ่อแม่นิยมส่งลูกเรียนหนังสือเพื่อเข้าสู่ระบบราชการ การบริโภคสิ่งใหม่ ๆ เช่น วิทยุ โทรทัศน์ เครื่องไฟฟ้า ตามแบบเมือง จึงแสวงหาเงินจากการขายที่ขายนา อาชีพก็ปรับเปลี่ยนจากการทำนา หลังปี พ.ศ. 2520 หันมาค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ รับจ้าง เป็นกรรมกร บั่นสามล้อ งานก่อสร้าง ดังนั้น เมืองจึงพึ่งแรงงานจากหมู่บ้าน แต่หมู่บ้านพึ่งเมืองมากทั้งเรื่องอุปโภคบริโภค ผู้เข้ามาทำงานในเมืองก็พึ่งอาหารสำเร็จรูปจากเมืองกลับบ้านตอนเย็น

การขยายที่นาในเขตตำบลหลังปี พ.ศ. 2520 จากนโยบายของรัฐพัฒนาเศรษฐกิจแบบทุนนิยม พ่อค้านายทุนเชื้อสายจีน ลงทุนทางธุรกิจอุตสาหกรรม และการเก็งกำไรในที่ดิน จึงซื้อที่ดินในเขตตำบลกันมาก ราคาที่ดินสูงมากในช่วงปี พ.ศ. 2530-2540 เพราะธุรกิจอุตสาหกรรมขยายตัวสู่เขตตำบล เช่น โรงสีข้าว หมู่บ้านจัดสรร ผลิตภัณฑ์คอนกรีตสำเร็จรูป ศูนย์บริการด้านยานยนต์ มีลักษณะที่คล้ายคลึงกันทั้งสองเมือง โดยขยายตัวตามเส้นทางเชื่อมเมืองกับตำบลรอบนอกเมืองร้อยเอ็ด ขยายออกทุกทิศทางรอบเมือง ส่วนโยธธาขยายมากในเส้นทางสายหลักที่ตำบลตาตทอง ตำบลเชียงคำ ตำบลสำราญ และตำบลน้ำคำใหญ่ ส่วนทางทิศใต้เมืองติดลำน้ำชี ขยายเฉพาะธุรกิจอุตสาหกรรม และสวนอาหาร นอกจากนั้นหน่วยงานของจังหวัดร้อยเอ็ดแยกตัวเป็นสำนักงานเอกเทศ และสถาบันการศึกษาย้ายออกจากเมืองสู่ตำบลรอบนอกซึ่งมีพื้นที่กว้างขวางเหมาะกับการเติบโต ส่วนเมืองโยธธา เป็นหน่วยงานใหม่ของจังหวัดรวมทั้งสถาบันการศึกษาระดับจังหวัด เพิ่งเกิดขึ้นภายหลังได้ยกฐานะเป็นจังหวัดในปี พ.ศ. 2515 พื้นที่ในเขตตำบลที่เชื่อมกับเมืองจึงได้รับการเติบโตของเมือง สถาบันการศึกษาที่ขยายออกสู่ตำบลก่อให้เกิดหอพัก บ้านเช่า ร้านค้า การบริการใหม่ ๆ ตามมาซึ่งมีผลต่อการปรับเปลี่ยนอาชีพในหมู่บ้าน ความพลุกพล่านเกิดขึ้น ความสงบหมดไปพบในเขตตำบลรอบเมือง อำเภอเมืองร้อยเอ็ด ในโยธธาเขตตำบลสำราญ ฟังก่อดัวของหอพักเล็ก ๆ

สำนึกการรับรู้เมืองในวันนี้และพัฒนาเมืองในวันข้างหน้า

ผลการเรียนรู้จากเวทีเสวนาเรียนรู้ และกลุ่มเสวนาของวัยนักเรียน กลุ่มวัยทำงาน และกลุ่มผู้อาวุโสพบว่าชาวเมืองร้อยเอ็ด และโยธธามีการรับรู้และภูมิใจต่อเมืองไม่ต่างกันที่เมืองในวันนี้ได้พัฒนาเจริญสวยงามมีสิ่งใหม่ ๆ ที่ให้ประโยชน์แก่ส่วนรวม เช่น

1. เมืองมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมือง เป็นที่สักการะของผู้คนร่วมกันคล้ายกันทั้งสองเมือง คือมีศาลเจ้าพ่อหลักเมือง เจ้าพ่อมเหศักดิ์หรือศาลาเจ้าปู่ เจ้าแม่สองนาง และเจ้าพ่อหอขุม มีพระใหญ่หรือพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ในวัดสำคัญ
2. มีสถานที่สวยงามที่เป็นเอกลักษณ์ของเมือง เป็นที่จัดกิจกรรมของเมืองคือ เมืองร้อยเอ็ดมีบึงพลาญชัย ซึ่งมีเกาะกลางบึง พื้นที่เชื่อมกับสวนสมเด็จพระศรีนครินทร์ และสวนสุขภาพภายในบึงให้ผู้คนมาสัมผัสกันด้านการพักผ่อน ออกกำลังกาย จัดกิจกรรมของเมือง มีทัศนียภาพสวยงาม เป็นที่เชิดหน้าชูตาของเมือง และมีพิพิธภัณฑ์เมืองเป็นแหล่งเรียนรู้ เมืองโยธธามีสวนพญาแก่น บริเวณมีน้ำล้อมรอบ (คล้ายบึงพลาญชัยร้อยเอ็ด) เป็นที่จัดกิจกรรมของเมือง การพักผ่อน และออกกำลังกาย มีสวนสุขภาพริมน้ำชี และสวนสุขภาพหน้าว่าการอำเภอเมือง เป็นที่พักผ่อน ออกกำลังกายของผู้คนเช่นกัน มีพิพิธภัณฑ์บั้งไฟเป็นแหล่งเรียนรู้

มุมมองและความต้องการของแต่ละกลุ่มวัยคือ 1) กลุ่มผู้สูงอายุ มองเห็นความเจริญก้าวหน้าของเมือง แต่ผู้คนในวัยทำงานใช้ชีวิตฟุ่มเฟือย กู้หนี้ยืมสิน มีความเห็นแก่ตัวสูงไม่เหมือนคนรุ่นตนในช่วงอยู่ในวัยเดียวกัน มองเห็นวัยรุ่นนิยมเที่ยวสถานบันเทิง ไม่ต้องการให้เมืองมีสถานบันเทิงมอมเมาเยาวชน และให้ปราบยาเสพติดให้หมดไป 2) กลุ่มวัยทำงาน มองเมืองมีความเจริญทางวัตถุมาก ต้องปรับตัวมากกับเทคโนโลยีใหม่ วัยพวกตนต้องดิ้นรนหาเงินกับค่าใช้จ่ายที่สูง มีภาวะหนี้สินกับการมีบ้านอาศัยของครอบครัวและยานพาหนะที่เห็นว่าจำเป็นต้องมี และภาวะส่งเสียลูกเรียนหนังสือระดับสูงเพื่อความอยู่รอดในสังคมที่มีการแข่งขันกันสูง จึงต้องการให้เมืองพัฒนาด้านคุณธรรมของผู้คน มีมหาวิทยาลัยในเมืองตนเพื่อลดค่าใช้จ่าย

จ่ายของผู้ปกครอง ให้มีการสร้างแหล่งงานรองรับเด็กรุ่นใหม่ที่ตั้งงาน ตลอดจนการแก้ปัญหาเสด็จ ปัญหาขยะ และระบบระบายน้ำ 3) กลุ่มวัยรุ่น มองเมืองมีความเจริญสวยงามน่าอยู่ สะดวก เจริญทาง เทคโนโลยีสื่อสารทำให้ได้รับข้อมูลเปิดโลกทัศน์กว้าง ต้องการให้เมืองพัฒนาในสิ่งที่เอื้อต่อวัยนี้คือ มีมหาวิทยาลัยในเมืองของตน มีศูนย์การค้าที่มีทางเลือกมาก ๆ และต้องการให้ยาเสพติดหมดไปจากเมือง มุมมองต่อวัยเดียวกันคือ วัยนี้กล้าแสดงออกในสิ่งที่ไม่ถูกต้อง หลงวัตถุตามแฟชั่น โดยเฉพาะลูกผู้มีฐานะดี ทุ่มเพื่อย มองว่าการเที่ยวสถานบันเทิงให้มีบ้างบางโอกาสเพื่อเรียนรู้สังคมในแง่มุมหนึ่งจะทำให้เสื่อมเสีย หรือหลงมัวเมาหรือไม่ขึ้นอยู่กับสำนึกผิดชอบชั่วดีของแต่ละบุคคล

ปัญหาภายในเมือง เช่น เมืองร้อยเอ็ดพบกับสภาพปัญหาทั่วไป การระบายน้ำ ขยะ น้ำเสีย ที่ดินรกร้างเปลี่ยว เขตรอยต่อกับอบต. ในการพัฒนาถนน บ้ายจราจร สัญญาณไฟ และยาเสพติดยังมีอยู่ทั่วไป ส่วนเมืองยโสธร มีปัญหาที่ต้องแก้ไขเช่น ไฟฟ้าให้แสงสว่างตามซอยไม่ทั่วถึง ตลาดไม่เป็นระเบียบ การจราจรไม่เป็นระเบียบ และยาเสพติดยังมีอยู่ทั่วไปเช่นกัน มีความขัดแย้งกันบ้างเล็กน้อยที่สามารถปรับตัวในการอยู่ร่วมกันได้ ความขัดแย้งรุนแรงไม่มี เนื่องจากผู้คนมีความเชื่อมีประเพณีที่เป็นศูนย์รวมในการปฏิบัติกิจกรรมเดียวกัน มีความเอื้อเฟื้อต่อกัน และสำนึกในการเป็นคนเมืองเดียวกัน

พลังของชุมชน

ภาพสะท้อนในการรวมตัวกันในกลุ่มบุคคลและอาชีพที่เป็นกลุ่มผลประโยชน์ ต่างกลุ่มต่างมีกิจกรรมที่มีทั้งเข้มแข็งและอ่อนแอเฉพาะกลุ่มของตนเป็นพลังที่กระจัดกระจาย และมีบุคคลที่มีศักยภาพในการขับเคลื่อนกิจกรรมเฉพาะอย่างของเมืองที่ต้องการให้มีการสร้างเครือข่ายเกาะเกี่ยวกันในระดับกว้างเพื่อร่วมกันพัฒนาเมืองต่อไป ภาพสะท้อนผ่านงานประเพณีในงานประจำปีของเมือง เช่น บุญผะเหวด บุญบั้งไฟ ได้สะท้อนให้เห็นถึงความเข้มแข็งของพลังชุมชนที่มีความสามัคคีร่วมแรงร่วมใจกันทำกิจกรรม เพื่อบ้านเมืองได้ดีมาก และภาพสะท้อนขององค์กรการเมืองโดยเฉพาะสภาเทศบาลเมือง นายกเทศมนตรีทั้งสองเมืองมีศักยภาพในการพัฒนาเมือง คือ

1. นายบรรจง โฆษิตจิรพันธ์ ผู้นำเทศบาลเมืองร้อยเอ็ด และนายวิระวัฒน์ ภักตรนิกร ผู้นำเทศบาลเมืองยโสธร อยู่ในวัยฉกรรจ์มาจากตระกูลนักธุรกิจและการเมือง มีความคิดสร้างสรรค์ พัฒนาเมือง มีผลงานเด่นเห็นชัดเป็นที่ยอมรับของชาวเมือง ซึ่งพิจารณาศักยภาพจากผลงาน

2. มีศักยภาพในการผลักดันงบประมาณเข้ามาพัฒนาเมืองจากมีเครือข่ายในระดับประเทศ เช่น นายบรรจง โฆษิตจิรพันธ์ เป็นเครือข่ายกับรัฐมนตรีว่าการกระทรวง นายวิระวัฒน์ ภักตรนิกร เป็นเครือข่ายในสันนิบาตเทศบาลแห่งประเทศไทย

3. ผลงานดีเด่น คือ เมืองยโสธร เช่น ได้สร้างสวนพญาแถน สวนสาธารณะ พักผ่อนริมน้ำชีทางทิศใต้เมืองติดบึงใหญ่ การสร้างสวนสาธารณะหน้าว่าการอำเภอเมือง สร้างพิพิธภัณฑน์ บั้งไฟ กำลังสร้างระบบระบายน้ำรอบเมือง เมืองร้อยเอ็ดเช่น การปรับปรุงฟื้นฟูสภาพน้ำ ปรับปรุงบริเวณ บึงพลาญชัย ปรับปรุงถนนภายในเมือง สถานแสดงพันธุ์สัตว์น้ำ ทั้งสองเมืองมีผลงานเป็นที่ประจักษ์และยอมรับของชาวเมือง

คนจีนกับการขยายตัวของเมืองบริเวณลุ่มน้ำชี : กรณีศึกษาจังหวัดร้อยเอ็ดและมหาสารคาม

นาริรัตน์ ปริสุทธิวุฒิพร*

ความสำคัญของปัญหา

คนจีนเป็นชนกลุ่มน้อยที่มีบทบาทในประวัติศาสตร์ไทยในทุกๆภาค โดยเฉพาะบทบาททางด้านเศรษฐกิจ เมื่อคนจีนเข้ามาในประเทศไทยแล้ว คนจีนเหล่านี้ได้พยายามสร้างเนื้อสร้างตัวจนทำให้ตนเองมีฐานะที่ดีขึ้น ในขณะเดียวกันได้ทำให้เมืองมีการเติบโตและขยายตัวไปด้วย นอกจากนี้คนจีนเหล่านี้ยังได้นำความรู้ที่ตนเคยใช้ในประเทศจีนเข้ามาปรับใช้กับการดำรงชีวิตใหม่ในประเทศไทย รวมทั้งการนำความคิด ความเชื่อและวัฒนธรรมประเพณีมาปรับใช้ด้วย เช่นกรณีที่คนจีนโพ้นทะเลเข้ามาอยู่ในภาคอีสาน โดยเฉพาะในจังหวัดร้อยเอ็ดและมหาสารคาม คนจีนเหล่านี้ได้มีบทบาทเด่นทางด้านเศรษฐกิจ ขณะเดียวกันคนจีนเหล่านี้ได้ปรับวิถีชีวิตของตนให้เข้ากับบ้านเมืองใหม่มีที่ดินเข้ามาอาศัยอยู่ จนเมื่อถึงรุ่นลูกหลาน ลูกหลานชาวจีนเหล่านี้ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของท้องถิ่น และมีความรู้สึกถึงความเป็นคนท้องถิ่น ไม่ต่างกับคนท้องถิ่นหรือชนกลุ่มอื่นๆ ที่อยู่ในอีสาน ในขณะเดียวกันลูกหลานของชาวจีนโพ้นทะเลก็ยังคงดำรงบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจของท้องถิ่นต่อจากบรรพบุรุษ และมีความโดดเด่นในบทบาททางการเมือง ขณะเดียวกันการแสดงออกทางวัฒนธรรมประเพณีของจีนได้ถูกปรับเปลี่ยน และได้รับการยอมรับให้เป็นส่วนหนึ่งของประเพณีประจำอำเภอด้วย

บทบาทที่โดดเด่นทั้งทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมประเพณีของลูกหลานจีนในปัจจุบันนี้ ทำให้เกิดคำถามว่าคนจีนตั้งแต่รุ่นแรกที่เข้ามายังร้อยเอ็ด และมหาสารคามมีพัฒนาการในการสร้างตัวอย่างไร จนทำให้เกิดการขยายตัวของเมือง ในขณะเดียวกันลูกหลานจีนมีการปรับตัวเข้ากับความเป็นท้องถิ่นอย่างไร ซึ่งคำถามเหล่านี้ได้นำมาสู่การตั้งวัตถุประสงค์ทางการศึกษา

วัตถุประสงค์ทางการศึกษา

1. เพื่อศึกษาการเข้ามาและการขยายตัวของคนจีนใน 2 จังหวัด
2. เพื่อศึกษากระบวนการเรียนรู้ระหว่างคนจีนกับคนท้องถิ่น อันนำไปสู่การพัฒนาท้องถิ่นร่วมกัน
3. เพื่อศึกษากลิ่นในการสร้างตัวทางด้านเศรษฐกิจและการเมืองของคนจีน
4. เพื่อศึกษาลักษณะเฉพาะของ “คนจีนในลุ่มน้ำชี”

* อาจารย์นาริรัตน์ ปริสุทธิวุฒิพร ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

ขอบเขตทางการศึกษา

1. พื้นที่ศึกษา 2 จังหวัด คือจังหวัดร้อยเอ็ด และมหาสารคาม โดยเลือกศึกษาเฉพาะอำเภอที่มีศาลเจ้าและประเพณีงานวิ่ง

ในจังหวัดร้อยเอ็ด ศึกษาอำเภอเมือง โพนทอง พนมไพร เกษตรวิสัย สุวรรณภูมิ

ในจังหวัดมหาสารคาม ศึกษาอำเภอเมือง พยัคฆภูมิพิสัย วาปีปทุม บรบือ เขียวยืน โกสุมพิสัย

2. ช่วงเวลาที่ศึกษา คือ ตั้งแต่ พ.ศ.2398 - พ.ศ.2545

คนจีนกับการเข้ามาในจังหวัดร้อยเอ็ดและมหาสารคาม

คนจีนเข้ามายังจังหวัดร้อยเอ็ดและมหาสารคามนานแล้ว จากหลักฐานปรากฏว่ามีคนจีนเข้ามาอยู่ในร้อยเอ็ดแล้วตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3³⁰ ซึ่งสามารถแบ่งยุคการเข้ามาของชาวจีนได้ เป็น 3 ช่วงเวลา คือ

1.ช่วงคนจีนเข้ามาก่อนการสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพ-นครราชสีมา (ก่อนพ.ศ.2443) คนจีนที่เข้ามาในช่วงนี้มีหลายเหตุปัจจัย ได้แก่

1.1 คนจีนเข้ามาเพราะถูกชักชวนให้มาประกอบการค้าขายในอำเภอ เพื่อกระตุ้นให้เกิดการขยายตัวของเมือง ตัวอย่างอำเภอวาปีปทุม จังหวัดมหาสารคาม พระพิทักษ์นรากร (ฮั่น) เจ้าเมืองวาปีปทุม ช่วงปี พ.ศ.2428 เห็นว่าชาววาปีปทุมไม่สันทัดทางการค้า จึงได้ติดต่อจีนแต่จีว เมืองนครราชสีมา ให้มาตั้งตลาดค้าขายที่เมืองวาปีปทุม รวม 4 ครอบครัว คือเจ็กเต็กเอี้ย แซ่เอ็ง (ต้นตระกูลอัครการ), เจ็กพระคลัง แซ่ต่าง,เจ็กยูล่าย แซ่ฮั่น, เจ็กหุย แซ่เอ็ง³¹

1.2 คนจีนเข้ามาเพราะเกิดโรคระบาดในเมืองใหญ่ เช่นนครราชสีมา เนื่องจากเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองใหญ่ มีผู้คนอยู่เป็นจำนวนมาก รวมทั้งคนจีนด้วย เมื่อเกิดโรคระบาดขึ้น เช่นอหิวาตกโรค ทำให้คนจีนอพยพออกจากนครราชสีมาและไปอยู่ตามเมืองเล็กๆ เช่นร้อยเอ็ด มหาสารคาม

1.3 คนจีนเข้ามาเพราะหนีความอดอยากและความวุ่นวายในประเทศจีน บางคนเข้ามาตามลำพัง บางคนเข้ามาอยู่กับญาติที่เข้ามาก่อนหน้านี้ ประกอบกับในยุคนั้นรัฐต้องการแรงงานจีนในการสร้างบ้านแปงเมือง และต้องการดึงดูดชาวจีนให้เข้ามามากๆ จึงให้อิสระแก่คนจีนในการเดินทางทั่วราชอาณาจักร การไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน และเสียภาษีแก่รัฐทุก 3 ปีเท่านั้น³² ทำให้ชาวจีนเดินทางเข้ามายังสยามเป็นจำนวนมาก จากนั้นได้เข้ามาสู่ภาคอีสาน และเข้ามายังร้อยเอ็ดและมหาสารคาม

³⁰ ดู กจช. , ร.3 เลขที่ 21 จ.ศ.1211 เจ้าพระยาจักรี เมืองร้อยเอ็ด เรื่องอุปฮาดจ้างจีนฆ่าพระพิไสยสุวรรณชัยตาย และเรื่องตั้งท้าวอินทราชนวงศ์ เป็นที่พระขัติยวงษาเจ้าเมืองร้อยเอ็ด อ้างใน ประนุช ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525, หน้า 44.

³¹ เสาวนถ ศิริพรหม. "พัฒนาการชุมชนเมืองวาปีปทุม จังหวัดมหาสารคาม" (รายงานการค้นคว้าอิสระ เสนอต่อมหาวิทยาลัยมหาสารคาม,2544) หน้า 20-21 อ้างจากพระอริยานุวัตร เขมจารี. ประวัติเมืองวาปีปทุม. ม.ป.ท. ม.ป.ป. หน้า 19-21.

³² ผาสก พงษ์ไพจิตร, คริส เบเกอร์. เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: โอ.เอส.พรีนติ้งเฮาส์,2539) : หน้า 297.

2. คนจีนที่เข้ามาหลังการสร้างเส้นทางรถไฟ-สงครามโลกครั้งที่ 2 คนจีนที่เข้ามาในช่วงนี้ด้วยสาเหตุดังนี้

2.1 เข้ามาอยู่กับญาติเพื่อช่วยงานการค้า โดยชาวจีนกลุ่มนี้จะถูกดึงเข้ามา เพราะญาติมาประกอบการค้ามีฐานะมั่นคงจึงต้องการดึงญาติพี่น้องในประเทศจีนให้เข้ามาช่วยงาน จนบางคนแยกกิจการใหม่เป็นของตนเอง เช่น ตระกูลของคุณประสิทธิ์ ดัชนีเศิลปี (ร้านตั้งลงก็) เข้ามาอยู่กับน้องชายที่เข้ามายังอำเภอบรบือ เมื่อประมาณ พ.ศ.2443 โดยเข้ามาช่วยทำธุรกิจขายของส่งและของเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ที่ตลาดสดเก่า ในอำเภอบรบือ⁴

2.2 เข้ามาเนื่องจากย้ายที่ทำการ คนจีนที่เข้ามายังร้อยเอ็ด มหาสารคามกลุ่มนี้ส่วนมากเป็นชาวจีนที่อยู่ในจังหวัดใหญ่ เช่นกรุงเทพฯ นครราชสีมา บ้านไผ่ นครปฐม ฯลฯ ซึ่งมีผู้คนอยู่หนาแน่น การประกอบการค้าก็ยากลำบาก เพราะต้องแข่งขันกันมากขึ้น จึงย้ายออกมาอยู่ในเมืองเล็กแทน ประกอบกับรัฐทยอยสร้างถนนเพื่อความสะดวกในการเดินทาง ทำให้ชาวจีนเหล่านี้เล็งเห็นความเจริญที่จะมีในอนาคต ประกอบกับเมืองเล็ก การค้ายังมีไม่มาก จึงสามารถเข้ามาบุกเบิกทางการค้าได้อีก ตัวอย่างของนายอาจิว แซ่ตั้ง ต้นตระกูลโชคชัยวัฒนากร (พ่อของอดีตสส.สุชาติ โชคชัยวัฒนากร) เล่าว่าพ่อแม่ญาติพี่น้องอยู่นครปฐม แต่ตนเองเข้ามาอยู่ในอำเภอ พัทธกภูมิพิสัย ในปี พ.ศ.2495 เพราะนครปฐมประกอบอาชีพหาเงินลำบาก และตนเองมีความรู้เรื่องการตัดเย็บเสื้อผ้า เริ่มแรกจึงเข้ามาประกอบอาชีพตัดเย็บเสื้อผ้า⁵

2.3 เข้ามาเพราะหนีภัยจากอำนาจรัฐบาล กล่าวคือในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 ชาวจีนในประเทศไทยต่อต้านญี่ปุ่นที่รุกรานประเทศจีน ทั้งการลอบทำร้ายคนที่สนับสนุนญี่ปุ่น การคว่ำบาตรสินค้าญี่ปุ่น ทำให้รัฐบาลจอมพลแปลก พิบูลสงครามต้องออกกฎหมายควบคุมชาวจีนขึ้น เพื่อลดความรู้สึกชาตินิยมของชาวจีน ทั้งปิดโรงเรียนจีน หนังสือพิมพ์จีน จำกัดการประกอบอาชีพของชาวจีน รวมทั้งจำกัดที่อยู่อาศัยของชาวจีนด้วย โดยเฉพาะชาวจีนต่างด้าว ทำให้ชาวจีนเกิดความไม่มั่นคงในชีวิตและทรัพย์สิน จนต้องหนีออกจากเมืองใหญ่ เพื่อหลบภัย ไปอยู่ในเมืองเล็ก เช่นร้อยเอ็ด มหาสารคาม

3. คนจีนที่เข้ามาหลังแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1 (พ.ศ.2504)

คนจีนที่เข้ามาในช่วงนี้ เข้ามาเพื่อขยายธุรกิจการค้าของตน โดยส่วนมากคนจีนเหล่านี้มีธุรกิจของตนในเมืองใหญ่อยู่แล้ว เมื่อรัฐบาลเร่งพัฒนาประเทศ และเอาใจใส่เมืองเล็ก ๆ เพิ่มขึ้น ทำให้ชาวจีนเหล่านี้ขยายธุรกิจของตนเข้ามา เพื่อบุกเบิกตลาดทางการค้า ตัวอย่างเช่น

ตระกูลยนต์ตระกูล (เจ้าของโตโยต้ามหาสารคาม) หลังจากที่เดินทางมาเมืองไทย ได้ตั้งถิ่นฐานอยู่ที่บ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น ประกอบอาชีพหลากหลาย ทั้งขายกล้วยเตี้ยว จนกระทั่งมีโรงสีข้าว ขายเครื่องจักรกลการเกษตร ก่อนจะมาขายรถยนต์ยี่ห้อโตโยต้า เมื่อปี พ.ศ.2506 และได้รับสิทธิในการขยายพื้นที่การ

⁴ จากการสัมภาษณ์นายประสิทธิ์ ดัชนีเศิลปี, อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม, เมื่อวันที่ 19 สิงหาคม พ.ศ.2544

⁵ จากการสัมภาษณ์นายอาจิว แซ่ตั้ง (โชคชัยวัฒนากร), อำเภอวาปีปทุม จังหวัดมหาสารคาม, เมื่อวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ.2545

จำหน่าย ที่มหาสารคาม จึงย้ายเข้ามาอยู่มหาสารคาม ในปี พ.ศ.2515 จากนั้นได้ขยายสาขาการจำหน่ายรถยนต์โตโยต้าไปยังร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ โดยให้ลูกชายไปดูแลกิจการ⁶

การเข้ามาของร้อยเอ็ดและมหาสารคามของชาวจีนเหล่านี้ ได้เข้ามาสร้างการเติบโตทางเศรษฐกิจ ทำให้เมืองมีการขยายตัว พร้อมกับคนจีนเหล่านี้ได้มีการปรับตัวให้เข้ากับท้องถิ่น จนกลายเป็นส่วนหนึ่งของท้องถิ่นในรุ่นลูกหลาน และเมื่อรัฐเปิดโอกาสทางการเมืองให้แก่ประชาชน ลูกหลานของชาวจีนโพ้นทะเลก็เป็นตัวแทนของชุมชนท้องถิ่นลงสมัครรับเลือกตั้งเป็นกระบอกเสียงให้กับชุมชนท้องถิ่น แต่ในขณะเดียวกันวัฒนธรรมประเพณีของบรรพบุรุษ ลูกหลานชาวจีนก็ยังคงปฏิบัติ ซึ่งประเพณีของบรรพบุรุษเหล่านี้เป็นสิ่งย้ำเตือนถึงความเป็นจีนของพวกเขา แต่เป็นจีนอีสาน ที่มีลักษณะเฉพาะของตนต่างจากจีนภาคอื่นของประเทศไทย ซึ่งจะกล่าวในรายละเอียดต่อไป

คนจีนกับการขยายตัวของเมือง

เมื่อคนจีนเข้ามาอยู่ร้อยเอ็ด และมหาสารคามแล้ว ต่างได้พยายามสร้างตัว สร้างฐานะจนทำให้เกิดการเติบโตทางเศรษฐกิจ อันนำไปสู่การขยายตัวของเมือง นอกจากนี้คนจีนเหล่านี้ยังมีการปรับเปลี่ยนตัวเองเพื่อเข้ากับสภาพแวดล้อมของอีสานได้ จนเป็นส่วนหนึ่งของท้องถิ่นในชั้นลูกหลาน จากอดีตที่ชาวจีนเข้ามาอยู่ดินแดนนี้จวบจนปัจจุบัน สามารถเห็นการเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวทั้งของคนและเมืองได้เป็น 4 ยุค ดังนี้

1. ยุคคนจีนอยู่กับเมืองและรัฐ	พ.ศ.2398-2469
2. ยุคคนจีนอีสานกับชนบท สร้างทุนในการตั้งเมือง	พ.ศ.2470-2503
3. ยุคคนอีสานเชื้อสายจีนกับการ “นำเมือง”	พ.ศ.2504-2529
4. ยุคคนอีสานเชื้อสายจีนกับการ “สร้างเมือง”	พ.ศ.2530-2545

1. ยุคคนจีนอยู่กับเมืองกับรัฐ พ.ศ.2398-2469

1.1 คนจีนกับความเป็นจีน

การช่วยเหลือกันในกลุ่มคนจีน

เมื่อชาวจีนเข้ามาอยู่เมืองร้อยเอ็ดและมหาสารคามในยุคแรกนี้ ส่วนมากจะเป็นชาวจีนโพ้นทะเลที่อพยพมาจากประเทศจีน ชาวจีนเหล่านี้ยังคงมีความผูกพันกับประเทศจีนของตนอยู่ ซึ่งจะเห็นได้จากการรวมกลุ่มกันเฉพาะในหมู่ของชาวจีน ชาวจีนที่เข้ามาก่อนหน้านี้จะช่วยเหลือชาวจีนที่เข้ามาอยู่ใหม่ โดยส่วนมากจะเป็นคนจากหมู่บ้านเดียวกันเมื่อครั้งอยู่เมืองจีน อย่างที่จินกาสี คหบดีจีนในร้อยเอ็ดช่วยเหลือเงินที่เข้ามาอยู่ใหม่โดยฝึกด้านการค้า สอนภาษาอีสานให้ เมื่อชาวจีนใหม่คนนั้นสามารถจะแยกตัวได้แล้ว ก็สนับสนุนให้ไปเปิดร้านค้าของตนเอง โดยเป็นผู้ให้สินค่านำไปจำหน่ายก่อน ส่งเงินคืนทีหลัง เมื่อคนนั้นสม

⁶ จากการสัมภาษณ์นายสุรจิตร์ ยนต์ตระกูล, อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม, เมื่อวันที่ 12 มีนาคม พ.ศ.2545

ควรมีครอบครัว ก็เป็นผู้ใหญ่สู่ขอผู้หญิงที่เหมาะสมให้⁷ เป็นต้น นี่คือการดูแล ช่วยเหลือชาวจีนที่เข้ามาอยู่ใหม่ โดยเปรียบเสมือนครอบครัวเดียวกัน จากการดูแลกันในกลุ่มชาวจีนนี้ ทำให้ชุมชนจีนมีความเหนียวแน่นและเป็นสิ่งดึงดูดให้ชาวจีนโพ้นทะเลอพยพเข้ามาอยู่ตลอดเวลาในช่วงที่รัฐบาลยังไม่กีดกันการเข้ามาของชาวจีน

การสร้างศาลเจ้า

จากการเกิดชุมชนจีนนำไปสู่การสร้างสิ่งเคารพบูชาเพื่อเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจขึ้น และจากการเก็บข้อมูล จะได้ข้อสังเกตที่น่าสนใจประการหนึ่ง คือ ถ้าชุมชนจีนที่ใดเข้มแข็งและมีคนจีนอยู่เป็นจำนวนมาก สิ่งเคารพสักการะของชาวจีนโดยเฉพาะเทพเจ้าประจำท้องถิ่นในประเทศจีน อย่างปุนเถ่ากง-ม่า⁸ จะนำมาจากประเทศจีน แต่ถ้าที่ใดคนจีนมีอยู่ไม่มาก สิ่งสักการะบูชาอย่างปุนเถ่ากง-ม่าที่คนจีนนับถือมาตลอดจะมาจากผีในท้องถิ่นซึ่งเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของคนท้องถิ่นที่ให้ความเคารพ

อย่างในอำเภอเมืองร้อยเอ็ดและอำเภอมหาสารคามมีคนจีนอยู่มากกว่าในอำเภอรอบนอก จากการสัมภาษณ์คนจีนทั้ง 2 อำเภอ ได้ความว่าเทพเจ้าปุนเถ่ากง-ม่าของทั้ง 2 อำเภอเป็นเทพเจ้าที่อัญเชิญมาจากประเทศจีน โดยคนจีนที่อพยพเข้ามาจะนำรูปจากกระดาษรูปในศาลเจ้าปุนเถ่ากง-ม่าในประเทศจีนบรรจุใส่ไม้เท้าติดตัวมาด้วย และเมื่อมาถึงก็ทำพิธีเซ่นไหว้และตั้งเป็นศาลเจ้าลักษณะเหมือนตึกดินเล็กๆ โดยในร้อยเอ็ดสร้างศาลเจ้าครั้งแรก เมื่อประมาณพ.ศ.2400⁹ ส่วนในอำเภอมหาสารคาม มีศาลเจ้าก่อนปี พ.ศ.2470 เป็นลักษณะเหมือนกำแพงดินหลักเล็ก¹⁰

เมื่ออำเภอรอบนอก (หมายถึง อำเภออื่นๆที่ไม่ใช่อำเภอเมือง) เติบโตจากการอพยพเข้าไปอยู่ของคนจีน เพราะต้องการเข้าถึงสินค้าท้องถิ่น ซึ่งหมายถึงของป่า ได้แก่ครั้ง เร่ว หนั่งสัตว์ เขาสัตว์ ข้าวเปลือก ฯลฯ จากคนท้องถิ่น และสันนิษฐานว่าคนจีนเข้าสู่อำเภอรอบนอกไม่มากนัก จึงไม่สามารถรวมกลุ่มเพื่ออัญเชิญเทพเจ้าปุนเถ่ากง-ม่าจากประเทศจีน และสร้างศาลเจ้าเฉพาะของคนจีนขึ้นมาได้ และเท่าที่สังเกตและสัมภาษณ์คนจีนได้ความว่าเทพเจ้าปุนเถ่ากง-ม่าที่คนจีนในอำเภอรอบนอกเคารพบูชาล้วนเป็นผีในท้องถิ่นอีสานทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นผีปู่ตา หรือหลักเมือง

จากประเด็นนี้จะทำให้เห็นพลังการรวมกลุ่มของคนจีนถึงศักยภาพในการสร้างและการขยายตัวของเมืองในยุคสมัยต่อมาได้

วิทยาการจากประเทศจีน

นอกจากเรื่องความเชื่อแล้ว เมื่อคนจีนเข้ามาในร้อยเอ็ดและมหาสารคาม คนจีนเหล่านี้ยังนำวิทยาการที่ตนเคยปฏิบัติเมื่อครั้งอยู่ในประเทศจีนเข้ามาใช้ในการดำรงชีวิตใหม่ในแผ่นดินไทยด้วย เช่นการปลูกผักยกร่องสวน การนำผักจากประเทศจีนมาปลูก เช่นผักกาด คื่นช่าย กวางตุ้ง ฯลฯ การใช้ปุ๋ยคอกในนาข้าว

⁷ จากการสัมภาษณ์นางหนูณี นิยมปราชญ์, อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด, เมื่อวันที่ 24 ธันวาคม พ.ศ.2544

⁸ พรพรรณ จันทโรนานนท์, "ปุนเถ่ากง เทพเจ้าแห่งจีน" ศิลปวัฒนธรรม 4,11 (กุมภาพันธ์ 2533): 62-74.

⁹ จากการสัมภาษณ์นายวิระ วุฒิจำนงค์, อำเภอเมือง จังหวัดร้อยเอ็ด, เมื่อวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ.2544

¹⁰ จากการสัมภาษณ์นายมานพ ปรีทคณไพศาล, อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม, เมื่อวันที่ 13 มีนาคม พ.ศ.2545

การสร้างบ้านด้วยดินเหนียวผสมฟางข้าว หรือการนำอาหาร เช่น กว๋ยเตี่ยว หรือ อาชีพ เช่น การค้าห่อเกลือ หมู เป็นต้น

1.2 คนจีนกับการเข้ากับท้องถิ่น

การพึ่งพาอาศัยกันของคนจีนและคนท้องถิ่น

เมื่อคนจีนเหล่านี้อพยพเข้ามา อาชีพในระยะเริ่มแรกคือการค้า โดยชาวจีนเหล่านี้จะนำสินค้าจากในเมือง ได้แก่ สบู่ ผ้าสี ด้าย เข็มเย็บผ้า น้ำมันก๊าด ไม้ขีดไฟ กระดาษขนวน ดินสอพิน ไม้จืดไฟ เครื่องสังฆภัณฑ์ ปลาทุเค็ม ผักดอง ผลไม้เค็ม จอบเสียม เป็นต้น นำไปแลกเปลี่ยนของป่ากับคนท้องถิ่นเพื่อนำส่งขายต่อยังเมืองใหญ่ เช่น กรุงเทพฯ นครราชสีมา บ้านไผ่ เป็นต้น จุดนี้ทำให้คนทั้ง 2 กลุ่มเริ่มรู้จักและคุ้นเคยกัน และจากการสัมผัสกันคนเหล่านี้ได้เล่าว่า ในรุ่นพ่อแม่ของเขารู้จักสนิทสนมกับคนท้องถิ่นมาก เพราะติดต่อกันเป็นประจำ และเคยช่วยเหลือกันด้วย กล่าวคือ เมื่อคนท้องถิ่นเดือดร้อนจากการทำนาอันเนื่องมาจากฝนแล้ง หรือน้ำท่วมจะมีการยืมข้าวจากพ่อค้าจีนที่คุ้นเคยกัน ไปปลูกหรือไปรับประทานครอง และจะคืนข้าวเท่ากับจำนวนที่ยืม เมื่อสามารถปลูกข้าวในครั้งต่อไปได้¹¹

การสานสัมพันธ์กับผู้ปกครองในท้องถิ่น

คนจีนที่เข้ามาในร้อยเอ็ด มหาสารคามบางคนเข้ามาเพราะถูกชักชวนจากเจ้าเมืองให้มาประกอบการค้าในอำเภอนั้น เช่น อำเภอมหาสารคาม ในขณะที่คนจีนส่วนมากอพยพมาจากประเทศจีนเพื่อหนีความอดอยาก ทำให้ชาวจีนต้องทำทุกวิถีทางเพื่อให้ตนสามารถดำรงชีวิตอยู่รอด และปลอดภัยในดินแดนใหม่ที่ตนเข้ามาทำมาหากิน การสานสัมพันธ์กับผู้ที่มีอำนาจในท้องถิ่นจึงเป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งหมายถึงความปลอดภัย ความก้าวหน้า และสิทธิพิเศษอื่นๆ ของตนและกลุ่มด้วย

การสร้างสายสัมพันธ์กับผู้ปกครองของคนจีนมีหลายลักษณะ ได้แก่ การแต่งงาน เช่น ในจังหวัดมหาสารคาม คหบดีจีนจากเมืองวาปีปทุม คือนายทองดี อัตถากร แต่งงานกับญานแม่แก้วประภา ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม ซึ่งเป็นธิดาของพระเจริญราชเดช (อุ่น) เจ้าเมืองมหาสารคามคนที่ 3¹² หรือในจังหวัดร้อยเอ็ด ดันตระกูลอิฐราชย์ นายซื่อฮวง แซ่ตั้ง เป็นผู้มีความรู้ความสามารถประกอบกับมีบ้านติดกับเจ้านเมือง คือ พระยาขัติยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็ด) จึงได้รับความไว้วางใจให้เป็นพี่ปรึกษาของเจ้าเมือง และได้รับการสนับสนุนจากเจ้าเมืองให้เป็นผู้ผูกขาดต้มเหล้า¹³ หรือกรณีเงินกาสี แซ่เซียว ได้บริจาควัว 1 เล้าแก่ทางการ จึงได้ปูนบำเหน็จเป็นหลวงนฤกุลกิจคดีจีน¹⁴ นอกจากนี้ยังมีหน้าที่ดูแลคนจีนในร้อยเอ็ดด้วย

¹¹ จากการสนทนากลุ่มในเวทีการรวมกลุ่มผู้รู้จากจังหวัดร้อยเอ็ดและมหาสารคาม เมื่อวันที่ 24 พฤษภาคม พ.ศ.2546

¹² ประพิศ ทองโรจน์ (บรรณาธิการ). สมาคมชาวจังหวัดมหาสารคาม. (มหาสารคาม : อภินิหารการพิมพ์, 2539) : 29-32.

¹³ ธาณี พันแสง. "บทบาทด้านเศรษฐกิจและการเมืองของชาวจีนและชาวไทยเชื้อสายจีนในเขตเทศบาลเมือง จังหวัดร้อยเอ็ด พ.ศ.2398-2540" (วิทยานิพนธ์เสนอต่อมหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2543). หน้า 37.

¹⁴ ธาณี พันแสง. เรื่องเดิม. หน้า 38

คนจีนในยุคนี้เป็นรุ่นจีนอพยพและเป็นรุ่นบุกเบิกทางการค้าและความสัมพันธ์กับท้องถิ่นรวมทั้งผู้ปกครองด้วย และสิ่งที่คนจีนในรุ่นนี้วางรากฐานไว้ ทำให้คนจีนในรุ่นต่อมาสามารถต่อยอดสร้างทุน สร้างฐานะที่มั่นคง และทำให้เมืองเติบโตในเวลาต่อมา

2. ยุคคนจีนอีสานกับชนบท สร้างทุนในการตั้งเมือง พ.ศ.2470-2503

2.1 การเติบโตทางเศรษฐกิจ

เมื่อธุรกิจค้าข้าวเปลือกขยายตัวมากขึ้น นำไปสู่การตั้งโรงสีข้าวของคนจีนขึ้นเอง พร้อมกับการขยายเส้นทางรถไฟมาถึงขอนแก่น ในปี พ.ศ.2476 การสร้างถนนเชื่อมระหว่างอำเภอและจังหวัดเพื่อความสะดวกในการเดินทาง ทำให้ชาวจีนอพยพย้ายเข้าสู่อำเภอรอบนอกเพื่อสะดวกต่อการรับซื้อของป่ากับคนท้องถิ่น และย้ายออกในกรณีที่มีการค้าเบ็ดเตล็ดในอำเภอรอบนอกชนบท เพราะคนท้องถิ่นนิยมมาซื้อสินค้าในเมืองแทน เช่นในปี พ.ศ.2479 มีรถประจำทางวิ่งระหว่างร้อยเอ็ด-กรุงเทพฯ, ร้อยเอ็ด-บ้านไผ่, ร้อยเอ็ด-อุบล, ร้อยเอ็ด-สุวรรณภูมิ, ร้อยเอ็ด-วาปีปทุม เป็นต้น

หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ธุรกิจค้าข้าวเปลือกชนบท คนจีนเหล่านี้บางคนหันไปค้าของป่าชนิดอื่น เช่นฝ้าย ปอ จนบางคนสามารถสะสมเงินทุนจากการค้าสินค้าเหล่านี้ได้ เช่นนายสงวน ศิริเกษมทรัพย์ ได้เล่าว่าในอำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม มีการซื้อขายปอกันมากตั้งแต่ปี พ.ศ.2500 จนบางปีปอขาดตลาด พ่อค้าที่มีสินค้าก็สามารถขายปอได้ในราคาสูงถึงกก.ละ 1 บาท ในขณะที่ซื้อปอมา กก.ละ 5- 10 สตางค์ จึงทำให้พ่อค้าบางคนมีฐานะร่ำรวยจากการขายปอในปีนั้น อย่างประมาณปี พ.ศ.2501 บางคนร่ำรวย ได้เงินหลายแสนบาท ซึ่งสมัยนั้นนับว่ามาก เพราะความเขง เนื่องจากช่วงนั้นราคาปอตกมาตลอด พ่อค้าบางคนไม่กล้าเก็บปอไว้ในโกดังนาน จึงปล่อยขาดในเวลาที่ราคาต่ำ แต่บางคนก็ไม่ขาย เมื่อมีคนขายให้ในราคาต่ำมาก าก็ซื้อเก็บเอาไว้ ไม่มีใครรู้ว่าราคาจะขึ้นเมื่อไร พอปีต่อมา ราคาปอขึ้น และขึ้นอย่างรวดเร็ว เนื่องจากคนปลูกปอน้อยลง แต่ตลาดปีนั้นต้องการปอมาก พ่อค้าที่เก็บปอไว้มาก ก็ร่ำรวยภายในพริบตา¹⁵

ชาวจีนประกอบธุรกิจการค้า สิ่งหนึ่งที่สำคัญคือการขยายกิจการ โดยจะขยายกิจการตามขนาดของครอบครัว ถ้าครอบครัวไหนมีลูกหลานมากก็ขยายกิจการมาก ถ้าลูกหลานน้อยก็ขยายเล็กน้อย¹⁶ โดยการนำผลกำไรจากการค้ามาขยายกิจการ บางรายใช้แหล่งทุนข้างนอกมาขยายกิจการ กล่าวคือก่อนที่จะมีธนาคารในอำเภอ การขยายกิจการโดยใช้ทุนข้างนอกจะมาจากการเล่นแชร์ และหายของกลุ่มพ่อค้าจีน ซึ่งถือว่าเป็นแหล่งระดมทุนที่สำคัญของคนจีนในสมัยนั้น อันนำไปสู่การขยายตัวของเมือง

2.2 การดำรงความเป็นจีน

จีนอีสาน เป็นชาวจีนรุ่นที่ 2 หรือลูกชาวจีนอพยพ ชาวจีนรุ่นนี้เกิดในเมืองไทยแต่ยังคงอยู่ในชุมชนจีนจึงทำให้ยังคงผูกพันกับความเป็นจีนอยู่ ประกอบกับกฎหมายเรื่องสัญชาติ ที่ทั้งกฎหมายไทยและกฎหมายจีนต่างต้องการให้ลูกจีนสังกัดสัญชาติของตน เช่นพ.ร.บ.สัญชาติ ฉบับของรัฐบาลชิง ในปี พ.ศ. 2452 และพ.ร.บ.สัญชาติ พ.ศ.2456 ที่ออกในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทำให้ลูกจีน

¹⁵ จากการสัมภาษณ์นายสงวน ศิริเกษมทรัพย์, อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม, เมื่อวันที่ 27 พฤศจิกายน พ.ศ.2545.

¹⁶ พลศักดิ์ จิรไกรศิริ, บูรณาการของเยาวชนจีนในประเทศไทย, (ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์, 2532): หน้า 117.

กลายเป็นบุคคล 2 สัญชาติ และต้องจงรักภักดีต่อทั้งสองแผ่นดิน¹⁷ ในขณะที่พ่อแม่ต้องการให้ลูกเป็นจีน โดยการให้เรียนหนังสือจีน และรับรู้เรื่องราวเกี่ยวกับประเทศจีนผ่านโรงเรียนจีน บางคนถูกส่งให้ไปเรียนหนังสือจีนที่ประเทศจีน โดยไปอาศัยอยู่กับญาติที่นั่น ยิ่งทำให้ลูกจีนมีความผูกพันกับประเทศจีนมากยิ่งขึ้น จนนำมาสู่การเกิดความรู้สึกชาตินิยม เมื่อจีนอิสานเห็นประเทศจีนได้รับความเดือดร้อน เช่นกรณีญี่ปุ่นบุกจีน ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ทำให้เกิดการคว่ำบาตรสินค้าญี่ปุ่นขึ้น¹⁸ หรือกรณีความขัดแย้งภายในประเทศจีน ระหว่างพรรคก๊กมินตั๋ง และพรรคคอมมิวนิสต์ในประเทศจีน ได้ส่งผลให้ชาวจีนเกิดการแตกแยกกันตามกระแสการเมืองจีนด้วย ตัวอย่างในจังหวัดร้อยเอ็ดแบ่งเป็น 2 กลุ่มการเมือง คือกลุ่มฮั่วเคียววงส้อ เป็นกลุ่มก๊กมินตั๋ง หรือกลุ่มนิยมนายพลเจียงไคเช็ค ซึ่งส่วนมากจะเป็นจีนสูงอายุหรือจีนเก่าในร้อยเอ็ด กับกลุ่มฮั่วเคียววงหวย เป็นกลุ่มนิยมเหมาเจ๋อตง หรือกลุ่มนิยมนายพลคอมมิวนิสต์ พวกนี้จะเป็นพวกจีนใหม่ที่ย้ายมาจากกรุงเทพฯ แต่ในร้อยเอ็ดทั้ง 2 กลุ่มนี้ไม่เคยทะเลาะวิวาทกัน ต่างกลุ่มต่างทำกิจกรรมของตน และแต่ละกลุ่มจะรู้ว่าใครอยู่กลุ่มไหนซึ่งจะไม่ติดต่อสัมพันธ์กัน¹⁹

การดำรงความเป็นจีนอีกประการหนึ่งคือการกล้าแสดงอัตลักษณ์ความเป็นจีนเป็นครั้งแรก โดยการจัดประเพณีงานงิ้วเพื่อสักการบูชาเทพเจ้าปู่แก่กง-ม่า อำเภอมืองจังหวัดร้อยเอ็ด จัดประเพณีงานงิ้วเป็นครั้งแรก เมื่อปี พ.ศ.2489 ส่วนในอำเภอมืองจังหวัดมหาสารคามจัดประเพณีงานงิ้วเป็นครั้งแรก เมื่อปี พ.ศ.2500 ทั้งนี้อาจจะเพราะความมั่นคงทางเศรษฐกิจในอำเภอที่ชาวจีนอยู่ และความรู้สึกถึงความเป็นส่วนหนึ่งของท้องถิ่นจึงกล้าแสดงอัตลักษณ์ของจีนออกมาได้

2.3 ความต้องการเป็นส่วนหนึ่งในท้องถิ่นของจีนอิสาน

หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 การเมืองไทยมีการเปลี่ยนแปลงกล่าวคือเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการบริหารบ้านและเมืองมากขึ้น โดยการเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร บริหารงานในระดับชาติ และการเป็นสมาชิกสภาเทศบาล บริหารงานในระดับท้องถิ่น ซึ่งรัฐบาลให้สามัญชนมีสิทธิในการออกเสียงเลือกตั้งและในการเป็นผู้แทนของราษฎร ปรากฏว่าลูกจีนตื่นตัวในการเข้าร่วมบริหารบ้านและเมืองในครั้งนั้นมาก แต่กฎหมายไม่ได้เปิดทางให้ โดยระบุไว้ใน พ.ร.บ.การเลือกตั้ง พ.ศ.2494 ว่าคุณสมบัติของผู้สมัครรับเลือกตั้งนั้น สิ่งสำคัญคือ บิดาต้องมีสัญชาติไทย²⁰ ซึ่งหมายถึงลูกหลานชาวจีนโพ้นทะเลที่พ่อแม่ยังถือใบต่างด้าว ไม่มีสิทธิในการเป็นผู้แทนราษฎร แต่ประเด็นนี้ไม่ได้เป็นอุปสรรคต่อการเข้ามาบริหารบ้านและเมืองทั้งในระดับชาติและระดับท้องถิ่นของลูกจีนเหล่านี้เลย ซึ่งจะเห็นได้จากนักการเมืองรุ่นแรกของร้อยเอ็ดและมหาสารคาม ดังนี้

¹⁷ สกินเนอร์, จี.วิลเลียม. สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์. Chinese society in Thailand : an Analytical History. ผู้แปล พรณี ฉัตรพลรักษ์ และคณะ. (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2529) : หน้า 167.

¹⁸ จากการสัมภาษณ์นายพนิต เดชะฐานนท์ อำเภอมือง จังหวัดมหาสารคาม เมื่อวันที่ 5 กรกฎาคม พ.ศ.2545

¹⁹ จากข้อมูลของนายวิระ วุฒิจำนงค์ ในการสนทนากลุ่มผู้รู้ในจังหวัดร้อยเอ็ดและมหาสารคาม ที่โรงแรมดักคิลลา วันที่ 24 พฤษภาคม 2546.

²⁰ สมักร ธนมิตร. ระบบการเลือกตั้งในประเทศไทย. (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย ธรรมศาสตร์, 2498): หน้า 87.

ชื่อ-สกุล	การศึกษา	บิดา-มารดา	ตำแหน่งทางการเมือง	ปีที่ได้รับเลือกตั้ง
นายถวิล อุดล	นิติศาสตร์ บัณฑิต	นายฟัก แซ่จู นางนิ่ม แซ่จู	สมาชิกสภาผู้แทน ราษฎรร้อยเอ็ด	2480-2481, 2481- 2488
นายชวด ทองโรจน์	ม.6	นายเป็งกิม แซ่ตั้ง นางแจ้ ไพบูลย์	นายกเทศมนตรี อ. เมือง ม.ค. สมาชิกสภาผู้แทน ราษฎร ม.ค.	พ.ศ. 2481, 2483-2484 พ.ศ.2491-2494
นายเกียรติ นาคะพงษ์	อนุ น.บ.	นายเป็งกิม แซ่ตั้ง นางคำปลิว	สมาชิกสภาผู้แทน ราษฎร ม.ค.	พ.ศ.2500
นายสมพร จูรีมาศ		นายกิม แซ่กิม นางบัว แซ่กิม	สมาชิกสภาผู้แทน ราษฎร ร้อยเอ็ด	พ.ศ.2500 2512, 2519, 2522

นอกจากการได้เข้ามาบริหารบ้านและเมืองแล้วยังมีการสร้างเครือข่ายทางการเมืองเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก โดยการสนับสนุนญาติพี่น้องให้เข้ามาเล่นการเมือง เช่นในกรณีจังหวัดมหาสารคาม ตระกูลอัครการ ได้แก่นายทองม้วน สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร มหาสารคาม พ.ศ.2476-80, 2481-2488 พี่ชายของนายบุญช่วย อัครการ นายกเทศมนตรี อ.เมือง มหาสารคาม พ.ศ.2485 และสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร 6 สมัย คือ พ.ศ.2489, 2491, 2495, 2500, 2512 และยังได้เกี่ยวข้องกับตระกูลทองโรจน์ โดยเป็นเขยกับตระกูลอัครการ กล่าวคือ นายชวด ทองโรจน์ นายกเทศมนตรี 2 สมัย แต่งงานกับนางทุเรียน อัครการ พี่สาวของนายทองม้วน และนายบุญช่วย อัครการ และนายเรืองยศ ทองโรจน์ หลานชายซึ่งเป็นลูกของนางทุเรียน ทองโรจน์ (อัครการ) เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ปีพ.ศ.2495, 2500 ด้วย จากเครือข่ายทางการเมืองนี้ ทำให้ตระกูลอัครการและทองโรจน์ มีอิทธิพลทางการเมืองในเมืองมหาสารคามในขณะนั้น

จีนอีสานยังคงผูกพันกับความเป็นจีนไม่ต่างกับรุ่นพ่อและแม่ แต่รุ่นนี้มีสัญญาณของการเปลี่ยนแปลงอยู่บ้างในลูกจีนบางกลุ่ม หลังจากที่รัฐเปิดโอกาสให้เข้ามาบริหารบ้านและเมือง และเมื่อถึงรุ่นหลานความเป็นท้องถิ่นเริ่มมีมากขึ้น ประกอบกับรากฐานทางเศรษฐกิจก็เข้มแข็งขึ้นด้วย ซึ่งจะกล่าวในหัวข้อต่อไป

3. ยุคคนอีสานเชื้อสายจีนกับการ “นำเมือง” พ.ศ.2504-2529

3.1 การเป็นส่วนหนึ่งของท้องถิ่นของจีนรุ่นที่ 3

การตื่นตัวในลัทธิชาตินิยมของจีนอีสาน พอมาถึงรุ่นหลานความผูกพันกับความเป็นจีนที่เกี่ยวข้องกับประเทศจีนลดน้อยลง เพราะหลังจากที่จอมพลแปลก พิบูลสงครามสั่งปิดโรงเรียนจีน และบังคับให้หลานจีนรุ่นต่อมาต้องเรียนหนังสือไทยร่วมกับคนท้องถิ่น จึงทำให้หลานจีนรุ่นที่ 3 นี้ รักและผูกพันกับแผ่นดินไทย และสนิทสนมกับคนท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น จนกลายเป็น“อีสานเชื้อสายจีน”

ในขณะเดียวกันรากฐานทางวัฒนธรรมของบรรพบุรุษก็ยังคงมีการสืบทอดต่อเนื่องกันมา แต่ถูกปรับเปลี่ยนเพื่อประโยชน์ในท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น

ชาวจีนให้ความสำคัญกับการรวมกลุ่ม วัฒนธรรมการรวมกลุ่มของชาวจีนจึงยังคงอยู่ ซึ่งเปลี่ยนแปลงการรวมกลุ่มทางการเมืองมาเป็นการรวมกลุ่มเพื่อสังคมและการจัดงานประเพณีตามธรรมเนียมจีนแทน

เช่นสมาคมชาวจังหวัดมหาสารคาม เป็นการรวมกลุ่มของพ่อค้าจีนในอำเภอเมืองมหาสารคามซึ่งมีการรวมกลุ่มมานานแล้ว และได้จดทะเบียนอย่างถูกต้องตามกฎหมาย เมื่อ พ.ศ.2525 โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นแหล่งพบปะสังสรรค์ สร้างความสามัคคีของชาวจังหวัดมหาสารคาม เพื่อสนับสนุนให้ชาวจังหวัดมหาสารคามมีอาชีพที่มั่นคง เพื่อเป็นสื่อกลางประสานระหว่างข้าราชการกับชาวมหาสารคาม เพื่อดำเนินกิจกรรมสาธารณประโยชน์ เพื่อส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม การศึกษาและกีฬา²¹

ส่วนในจังหวัดร้อยเอ็ด มีการจัดตั้งมูลนิธิหลักเชียงตุงขึ้นในปี พ.ศ.2523 ส่วนหนึ่งของมูลนิธินี้ได้เป็นสมาชิกของสมาคมสหมิตรการกุศล หรือ “เด็กก่า” แห่งประเทศไทย ซึ่งเป็นสมาคมที่ช่วยเหลือผู้ประสบภัยทุกประเภท มีสาขาอยู่ทั่วประเทศ สำนักงานใหญ่อยู่ที่กรุงเทพมหานคร สมาคมนี้มีจุดเริ่มต้นที่ประเทศจีน และแพร่ขยายไปยังประเทศต่างๆ ได้แก่ ฮองกง ไต้หวัน สิงคโปร์ มาเลเซีย ไทย²² สำหรับร้อยเอ็ด ชื่อสมาคมจื่อเกาะ (ร้อยเอ็ดการกุศล) และมหาสารคาม ชื่อสมาคมจื่อเลียงเกาะ (มหาสารคามการกุศล) กิจกรรมของสมาคม คือการช่วยประชาชนที่ประสบภัยพิบัติในพื้นที่และจังหวัดใกล้เคียง การล้างป่าช้า โดยกลุ่มนี้จะนับถือเทวอาจารย์ 4 องค์ คือพระอาจารย์หลิว ชุน ชวง พระอาจารย์เอี้ย อั้ง ชัง พระอาจารย์เตียวเซียง ทัง และพระอาจารย์ไ้ว มั่ง อู่ และพระอรหันต์จี้กง ซึ่งเทวรูปที่นับถือเหล่านี้เป็นผู้ที่มีจิตใจเมตตาช่วยเหลือผู้ที่ได้รับความเดือดร้อนไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือภูตผีวิญญาณ²³

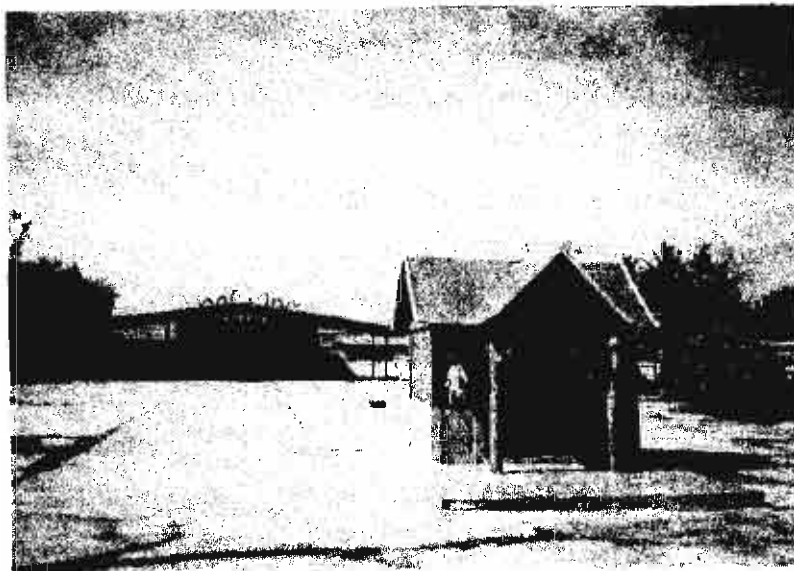
จากจุดประสงค์การตั้งสมาคมและมูลนิธิ ทำให้เห็นว่าความเป็นจีนของคนจีนในรุ่นนี้มีการเปลี่ยนแปลง คือมีการแสดงออกถึงความเป็นส่วนหนึ่งของท้องถิ่นมากขึ้น นอกจากนี้ยังต้องการพื้นที่ที่ตนสามารถแสดงตัวตนในท้องถิ่นได้ด้วย ซึ่งเห็นได้ชัดจากการสร้างศาลเจ้าตามแบบจีน และการสร้างศาลเจ้าจีนในรั้วเดียวกับศาลของคนท้องถิ่น

การสร้างศาลเจ้าในฐานะที่จีนรุ่นที่ 3 เป็นส่วนหนึ่งของท้องถิ่น มีความเชื่อในสิ่งเดียวกับคนท้องถิ่น แต่มีระเบียบประเพณีที่ต่างจากคนท้องถิ่น จึงเป็นที่มาของการสร้างศาลเจ้าเฉพาะของกลุ่มชาวจีนขึ้นมา เช่นในอำเภอบ้านไผ่ จังหวัดมหาสารคาม คนจีนในอำเภอบ้านไผ่เคารพสักการะเจ้าปู่เมตต์ศักดิ์เหมือนกับคนท้องถิ่น เมื่อคนจีนมีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้น จึงสร้างศาลให้เจ้าที่ตนเคารพอยู่ ในขณะที่ศาลเดิม ซึ่งเป็นศาลทรงไทย ซึ่งอยู่ด้านหน้าของศาลจีน (2 ศาลนี้อยู่ในรั้วเดียวกัน) ก็ยังคงอยู่ โดยแบ่งแยก คนจีนจะไหว้ศาลจีน และประกอบพิธีกรรมในเทศกาลตามความเชื่อแบบจีน ส่วนศาลทรงไทย ชาวบ้านเรียกว่า ศาลไทย เป็นของคนท้องถิ่นที่เข้าไปไหว้ ไปบนบานตามความเชื่อ พร้อมกับประกอบพิธีกรรมตามประเพณี เช่นประเพณีไหว้ผีเดือน 6 ทั้งนี้ทั้ง 2 ศาลจะไม่เกี่ยวข้องกัน

²¹ ประพิศ ทองโรจน์ (บรรณาธิการ). เรื่องเดิม. หน้า 7.

²² สมาคมสหมิตรการกุศล “เด็กก่า” แห่งประเทศไทย. “โครงการก่อสร้างศาลเจ้าจี้กง เมืองฮงซุน ณ ภูเขียรพยัคมา เมืองฮงซุน ประเทศสาธารณรัฐประชาชนจีน” คุณธรรมสาร. 2, 7 (กรกฎาคม-กันยายน 2543), หน้า 42

²³ จากการสัมภาษณ์นายสุพล สุกุลประภา. มูลนิธิหลักเชียงตุง อำเภอเมือง จังหวัดร้อยเอ็ด. เมื่อวันที่ 6 สิงหาคม พ.ศ.2545

ศาลไทย ศาลจีนในรั้วเดียวกัน ในศาลเจ้าปู่หมื่นหัดศักดิ์ อำเภอลำปำ

3.2 การเติบโตทางเศรษฐกิจ

ความเป็นส่วนหนึ่งของท้องถิ่น และการแสดงออกถึงตัวตนของความเป็นจีนมาจากความก้าวหน้าทางธุรกิจการค้าของคนจีน ซึ่งทำให้เมืองเติบโต อันมาจากการเร่งพัฒนาเศรษฐกิจในภาคอีสานของรัฐบาล เนื่องจากการกลัวยกคอมมิวนิสต์ของประเทศเพื่อนบ้าน จึงทำให้รัฐบาลกำหนดแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติขึ้นเพื่อต่อสู้กับความยากจน และสร้างความกินดีอยู่ดีให้กับประชาชน พ่อค้าจีนได้เข้ามาสอดคล้องนโยบายการพัฒนาของรัฐบาล เช่นการประกอบธุรกิจต่างๆ โดยเฉพาะการค้าพืชไร่ ในอดีตการค้าพืชไร่ได้แก่ ข้าว ฝ้าย ปอ จนกระทั่งมาถึงมันสำปะหลัง การเติบโตของธุรกิจพืชไร่ จะเห็นได้จากการเกิดขึ้นของโรงงานมันสำปะหลังในจังหวัดมหาสารคาม จากการรวบรวมข้อมูลของกองควบคุมโรงงาน กรมโรงงานอุตสาหกรรม กระทรวงอุตสาหกรรม ตั้งแต่ปี พ.ศ.2513-2522 มีโรงงานที่จดทะเบียนไว้ 89 โรงงาน เป็นโรงงานที่เกี่ยวข้องกับการใช้วัสดุการเกษตรเพียงอย่างเดียว คือโรงงานมันสำปะหลังถึง 78 โรงงาน ส่วนใหญ่เป็นโรงงานขนาดเล็ก ทุนตั้งแต่หมื่นบาทขึ้นไป เป็นโรงงานที่ใช้ทุนเกินล้านบาทเพียงไม่กี่โรงงาน

สถานที่ตั้งและจำนวนโรงงานมันสำปะหลังของจังหวัดมหาสารคาม ตั้งแต่ พ.ศ.2513-2522 ²⁴

²⁴ กรมพัฒนาที่ดิน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. แผนการใช้ที่ดิน จังหวัดมหาสารคาม. (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ. 2525) : หน้า 78.

ที่ตั้ง	จำนวนโรงงาน	ทุน	คนงาน (คน)
อำเภอเมือง	5	2,243,000	39
อำเภอบรบือ	19	4,865,000	109
อำเภอเชียงยืน	18	11,447,000	133
อำเภอโกสุมพิสัย	12	2,468,000	82
อำเภอนาเชือก	12	2,147,000	61
อำเภอกันทรวิชัย	9	2,147,000	41
อำเภอวาปีปทุม	1	2,420,000	10
อำเภอนาดูน	2	52,000	8

นอกจากนี้ยังเกิดการเติบโตของธุรกิจอื่นอีก เช่นธุรกิจเกี่ยวกับยานยนต์และปั๊มน้ำมัน อันเนื่องมาจากการสร้างสาธารณูปโภคในท้องถิ่นเพิ่มมากขึ้น เช่นถนน การเพิ่มขึ้นของจำนวนรถสามารถสะท้อนให้เห็นถึงความเติบโตของธุรกิจเกี่ยวกับยานยนต์ได้ด้วย

จำนวนยานยนต์ที่จดทะเบียนเป็นรายประเภท รายจังหวัด ประจำปีงบประมาณ 2519-2528

ปี พ.ศ.	รถยนต์นั่ง		รถจักรยานยนต์		รถยนต์บรรทุก	
	มหาสารคาม	ร้อยเอ็ด	มหาสารคาม	ร้อยเอ็ด	มหาสารคาม	ร้อยเอ็ด
2519	282	346	1,906	2,804	1,442	1,152
2522	327	456	3,099	6,018	2,274	3,568
2525	459	651	5,765	9,124	1,885	2,762
2528	689	1,180	8,370	19,438	2,231	3,908

ที่มา : กองทะเบียน กรมตำรวจ กระทรวงมหาดไทย

3.3 การรวมกลุ่มทางการค้า

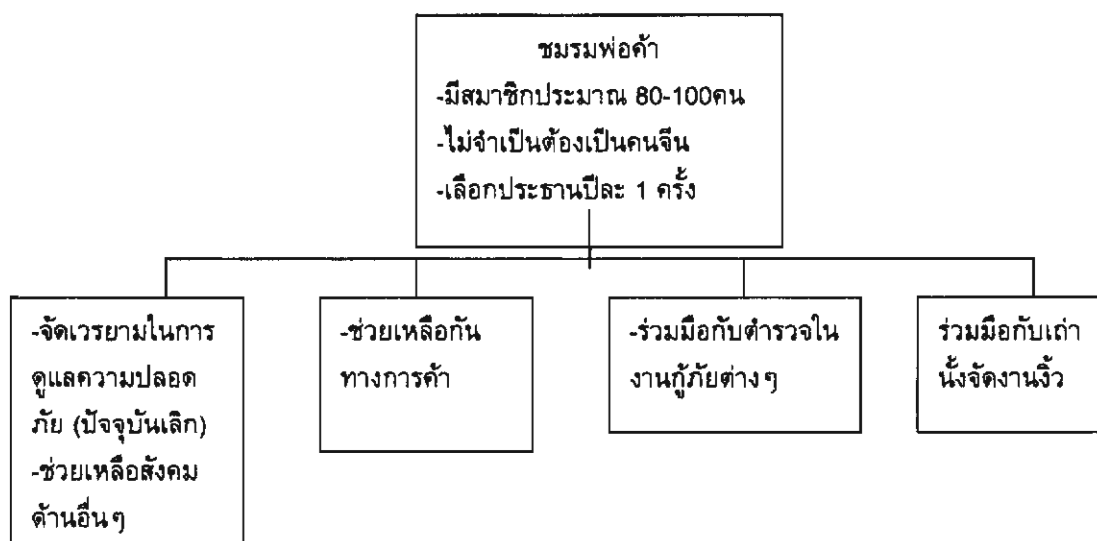
เมืองมีการเติบโตมากขึ้น ผลมาจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจ เกิดธุรกิจใหม่ๆขึ้นมากมาย โดยมากจะเป็นธุรกิจซึ่งค้าขายสินค้าเฉพาะอย่าง เช่นยา รถยนต์ รถจักรยานยนต์ ทอง จนนำไปสู่การแข่งขันทางการค้าขึ้น การแก้ปัญหาของพ่อค้าคือการรวมกลุ่มกันทางการค้า เพื่อวางนโยบายการไม่ขายตัดราคากันเอง การต่อรองด้านภาษีกับหน่วยราชการ และการพบปะแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารกัน โดยกลุ่มที่มีการรวมกลุ่มกันเป็นชมรมแรก คือชมรมร้านขายยา ตั้งขึ้นอย่างเป็นทางการเมื่อ พ.ศ.2515 เพราะมีร้านขายยาขนาดใหญ่มาเปิดใหม่ในสมัยนั้น และขายยาราคาถูก ทำให้ร้านขายยาเล็กๆอยู่ไม่ได้ต้องปิดกิจการไป จึงทำให้เกิดการรวมกลุ่มกันขึ้น โดยมีวัตถุประสงค์ปกป้องผลประโยชน์ อันเกิดการเอาเปรียบของรัฐ เช่นการเก็บภาษีที่สูง การออกกฎหมายที่เข้มงวดมาก โรงงานผลิตยาลดการให้สินเชื่ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ชมรมร้านขายยาจะรวมตัวกันต่อรองกับภาครัฐหรือเจ้าของโรงงาน นอกจากนี้ชมรมร้านขายยายังมีทั่วประเทศ ทั้งชมรมยาแห่งประเทศไทย

ไทย ชมรมยาแห่งประเทศไทย ชมรมยาจังหวัด สมาคมยาแผนโบราณ ชมรมผู้ผลิต ชมรมผู้นำเข้า ชมรมยาแผนโบราณจีน เมื่อมีปัญหาทุกชมรมจะร่วมมือกัน²⁵

นอกจากนี้ยังมีชมรมอื่นอีก เช่นชมรมโรงสีข้าว ชมรมหนังเร่และเพื่อนทุกอาชีพ ชมรมผู้ค้าเหล็ก ชมรมผู้ประกอบการค้าม่าน ชมรมผู้จำหน่ายเฟอร์นิเจอร์ ฯลฯ ปัจจุบันมีหลายชมรมปิดตัวไป เพราะสมาชิกไม่สามารถทำตามกฎระเบียบของกลุ่มได้

ในอำเภอรอบนอกก็มีการรวมกลุ่มเพื่อช่วยเหลือกันทางการค้าด้วยเช่นกัน เช่นในอำเภอสวรรณภูมิ มีชมรมพ่อค้าตั้งขึ้นมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2519 นอกจากพ่อค้าจะช่วยเหลือกันทางการค้าแล้ว ยังร่วมกันนำเพ็ญประโยชน์เพื่อสังคม และเป็นตัวแทนในการจัดประเพณีงานวันด้วย ดังตัวอย่างโครงสร้างนี้

โครงสร้างชมรมพ่อค้า อ.สุวรรณภูมิ

การรวมกลุ่มทางการค้าของพ่อค้าเหล่านี้ ทำให้เห็นการขยายตัวทางเศรษฐกิจ และในขณะเดียวกัน การปรองดองกันในกลุ่มพ่อค้าชาวจีน ยังทำให้เห็นถึงความเข้มแข็งของกลุ่มพ่อค้าชาวจีน ผู้มีบทบาทในการกำหนดเศรษฐกิจในท้องถิ่นด้วย

3.4 การวางระบบผูกขาดทางการเมือง

เมื่อคนจีนรุ่นนี้มีความเป็นคนที่ท้องถิ่น ประกอบเมืองขยายตัวจากการเติบโตทางเศรษฐกิจ ทำให้พ่อค้าจีนบางคนเริ่มสนใจจะเล่นการเมือง พร้อมกับการวางเครือข่ายทางการเมือง นำไปสู่การผูกขาดทางการเมืองในอนาคต ตัวอย่างเช่นกลุ่มพิทักษ์ท้องถิ่นในอำเภอเมือง จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นกลุ่มการเมืองระดับท้องถิ่น ตั้งเมื่อ พ.ศ.2517 โดยนายถวิล จูริมาศ อดีตสมาชิกสภาเทศบาลเมืองร้อยเอ็ด เจ้าของธุรกิจโรงภาพยนตร์ถวิลภาพยนตร์ ซึ่งเป็นเจ้าของธุรกิจหนังเร่รายใหญ่ได้จัดตั้งกลุ่มขึ้น โดยได้ชักชวนนางสมพิศ ทรัพย์ศิริ (เป็นน้องสาว) นายสมควร จูริมาศ (น้องชาย) นายสมนคร จูริมาศ (หลาน เป็นบุตรนายสมพร จูริมาศ ซึ่ง

²⁵ จากการสัมภาษณ์นายวิระ วุฒิจำนงค์ .อำเภอเมือง จังหวัดร้อยเอ็ด เมื่อวันที่ 12 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2545

เป็นพี่ชาย) นายเว้ตร มาศมาดล (พี่เขย) และเพื่อนสนิทอีกหลายคนเข้าร่วมกลุ่ม ต่อมากลุ่มนี้ได้รับเลือกตั้งให้บริหารงานเทศบาลเมืองร้อยเอ็ด และมีบทบาททางการเมืองระดับท้องถิ่นจนถึงระดับชาติในปัจจุบัน²⁶

เมื่อชาวจีนรุ่นนี้มีความรู้สึกเป็นคนท้องถิ่น แต่ขณะที่มีศักยภาพสูงกว่าคนท้องถิ่น อันเนื่องมาจากฐานะทางเศรษฐกิจที่ดีกว่า ทำให้จีนรุ่นนี้กล้าที่จะเป็นผู้วางแนวคิดของตนเองลงในชุมชน เช่น การก่อสร้างศาลเจ้าตามแบบจีน หรือการวางฐานอำนาจทางการเมืองในท้องถิ่น และเมื่อความรู้สึกถึงความเป็นคนท้องถิ่น พร้อมกับการได้รับการศึกษาที่สูงขึ้นของหลานจีน ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการทำธุรกิจที่ต่างจากบรรพบุรุษ และการปรับเปลี่ยนของวัฒนธรรมจีนตามความเหมาะสมของแนวคิดที่เปลี่ยนไป ดังจะเห็นในหัวข้อต่อไป

4. ยุคคนอีสานเชื้อสายจีนกับการ “สร้างเมือง” พ.ศ.2530-2545

4.1 ความเป็นคนท้องถิ่น

ลูกหลานจีนในรุ่นนี้จะรู้สึกว่าตนเป็นคนท้องถิ่น ซึ่งแสดงออกมาในรูปการเข้าร่วมกิจกรรมกับคนท้องถิ่นไม่ว่าจะเป็นประเพณีของท้องถิ่น รวมถึงการจัดตั้งมูลนิธิเกี่ยวกับสาธารณประโยชน์ขึ้น เช่น ที่อำเภอพนมไพร มีมูลนิธิวัดกลางอุดมเวทย์ ตั้งเมื่อปี พ.ศ.2532 มีพ่อค้าในตลาดซึ่งส่วนมากเป็นชาวจีน และคนท้องถิ่นเป็นกรรมการร่วมกัน โดยคนจีนจะเป็นผู้สนับสนุนทางการเงิน คนท้องถิ่นและคนจีนร่วมกันบริหารงาน

ในขณะที่ประเพณีงานงิ้วยังคงมีความสำคัญในแต่ละอำเภอ แต่ประเพณีงานงิ้วได้รับการยอมรับจากคนท้องถิ่นมากขึ้น โดยผู้เข้าร่วมเป็นแท่นหรือกรรมการงานงิ้วจากเดิมที่มีแต่คนจีนแต่ปัจจุบันคนท้องถิ่นที่มีความศรัทธาต่อเจ้าปู่ หรือเทพขุนเณร-ม้ามก็สามารถเข้าร่วมเป็นแท่นได้ โดยจะมีคนจีนที่รู้ประเพณีกำกับประกอบพิธีกรรมอีกทีหนึ่ง ประเพณีงานงิ้ว นอกจากมีมหรสพงิ้วที่ต้องมีเพื่อแสดงให้เจ้าดูแล้ว ยังมีหมอลำ ลิเก ซึ่งเป็นมหรสพที่คนท้องถิ่นชอบดู ปัจจุบันประเพณีงานงิ้วจึงกลายเป็นประเพณีประจำอำเภอขึ้น

นอกจากมหรสพงิ้ว ได้กลายเป็นมหรสพที่คุ้นเคยของคนอีสาน ซึ่งจะเป็นที่รู้กันในปัจจุบันว่าคนอีสานเป็นนักแสดงงิ้วแทนลูกหลานคนจีนที่ไม่นิยมเล่นงิ้ว เพราะมีโอกาสทางอาชีพมากกว่าจากการสัมภาษณ์นายวิระ วุฒิจำนงค์ คนในอำเภอเมืองร้อยเอ็ด และเป็นผู้สนใจเรื่องราวในจังหวัดร้อยเอ็ด ได้กล่าวว่าตนได้รวบรวมการประกอบอาชีพของคนร้อยเอ็ดอยู่ว่าคนร้อยเอ็ดที่ไปอยู่ที่อื่นนั้น ส่วนมากทำอาชีพอะไรบ้าง และสิ่งที่ค้นพบคือ เป็นนักแสดงงิ้ว ซึ่งจะเป็นทั้งหมู่บ้าน ในจังหวัดร้อยเอ็ด จะมีอยู่ 2 หมู่บ้าน คือ หมู่บ้านคุดค้อ กับหมู่บ้านคุดขนวน อำเภอเมือง โดยเริ่มจากมีคนในหมู่บ้านไปแสดงงิ้ว และรายได้ดี จึงกลับมาชักชวนญาติพี่น้องไปแสดงด้วย เลยกลายเป็นว่าไปทั้งหมู่บ้าน²⁷

²⁶ นุชากร มาศมาดล. “บทบาทของกลุ่มพิทักษ์ท้องถิ่นในการแข่งขันเลือกตั้งสมาชิกสภาเทศบาลเมืองร้อยเอ็ด พ.ศ.2517-2538” (วิทยานิพนธ์เสนอต่อมหาวิทยาลัยมหาสารคาม พ.ศ.2540): หน้า 85-86

²⁷ จากการสัมภาษณ์นายวิระ วุฒิจำนงค์. อำเภอเมือง จังหวัดร้อยเอ็ด เมื่อวันที่ 12 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2545.

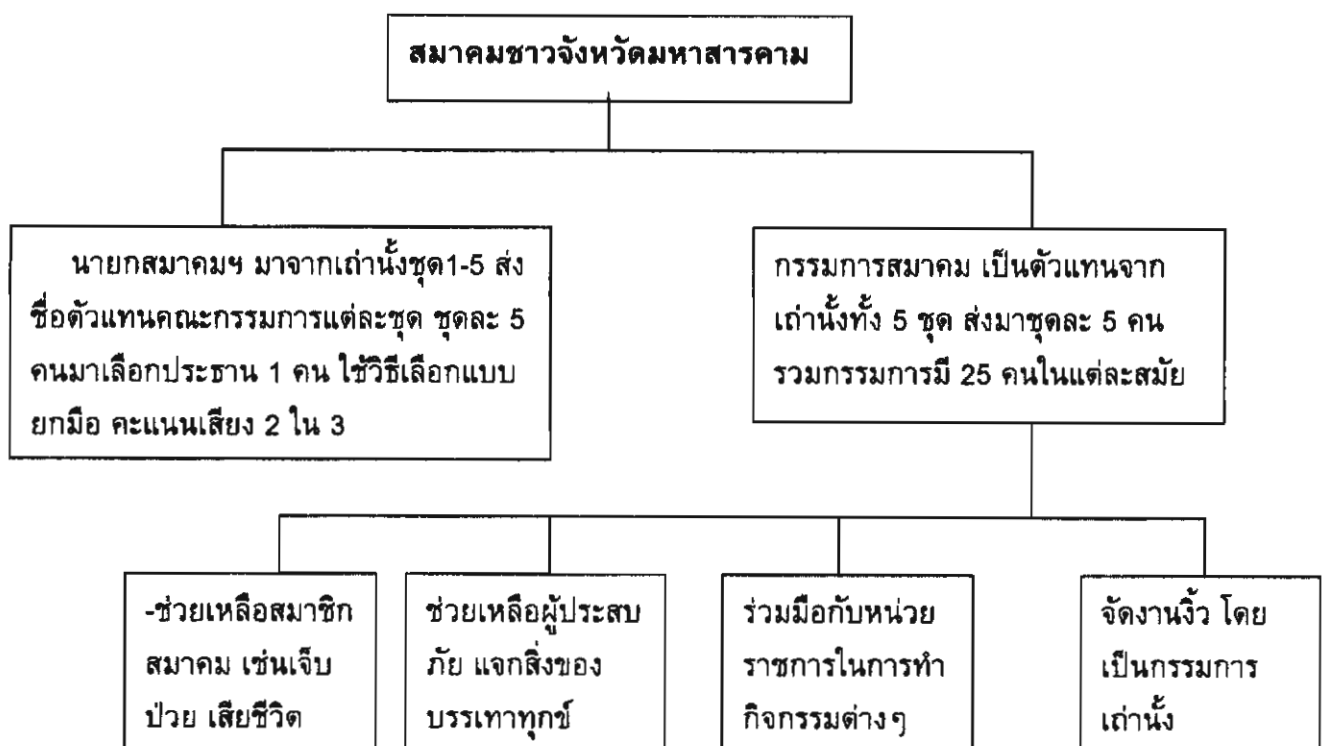

หมอลำ มหรสพที่ต้องมีคู่ประเพณีงานวิวาห์ในแต่ละอำเภอ

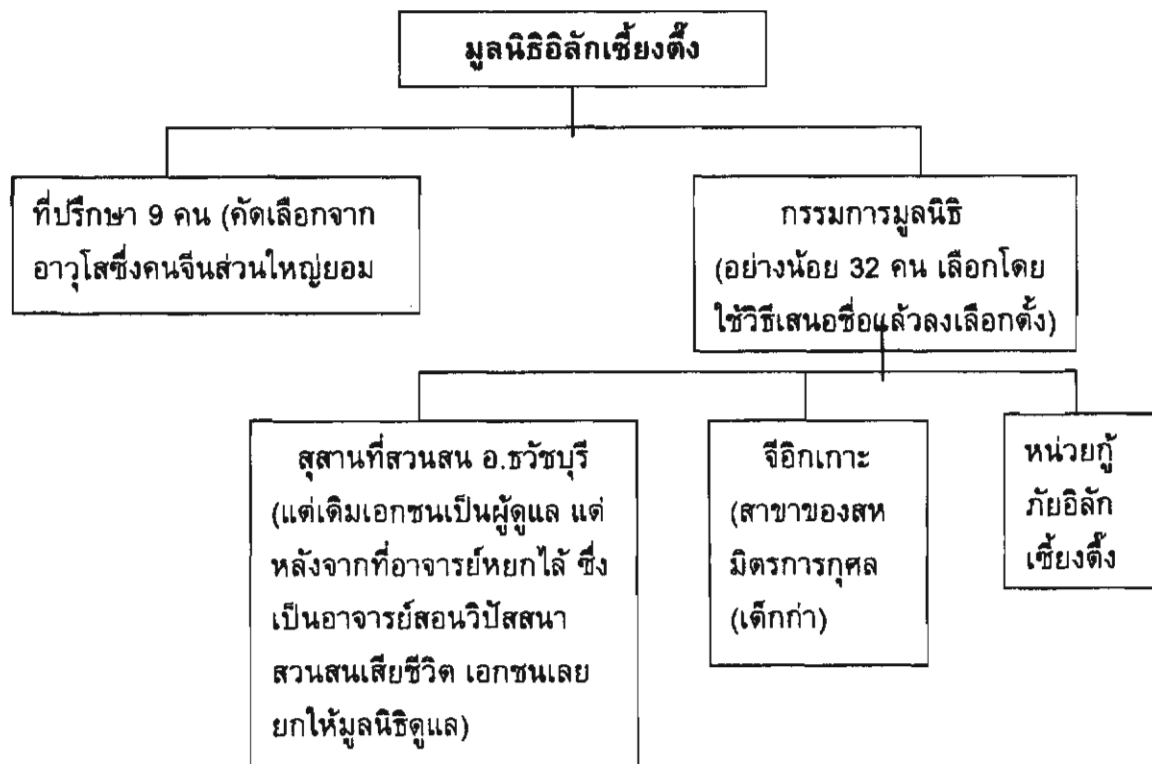
4.2 การปรับเปลี่ยนของวัฒนธรรมจีน

ถึงแม้ว่าจีนรุ่นนี้จะรู้สึกถึงความเป็นคนท้องถิ่น แต่ในขณะเดียวกันก็ยังคงรู้ว่าตนเองเป็นจีนอยู่ และการแสดงออกนี้จะออกมาในรูปของการวางโครงสร้างภายในของสมาคม มูลนิธิ การทำงานร่วมกันระหว่างคนรุ่นเก่ากับคนรุ่นใหม่ ซึ่งมีบทบาทในการประกอบพิธีกรรมตามประเพณีจีนต่าง ๆ การจัดการภายในที่เป็นระบบนี้สามารถสะท้อนให้เห็นความเข้มแข็งของการรวมกลุ่มได้ เช่นในจังหวัดมหาสารคาม มีสมาคมชาวจังหวัดมหาสารคาม เป็นสมาคมที่ใหญ่ที่สุดมีวิธีการวางโครงสร้างสมาคม ดังแผนผัง

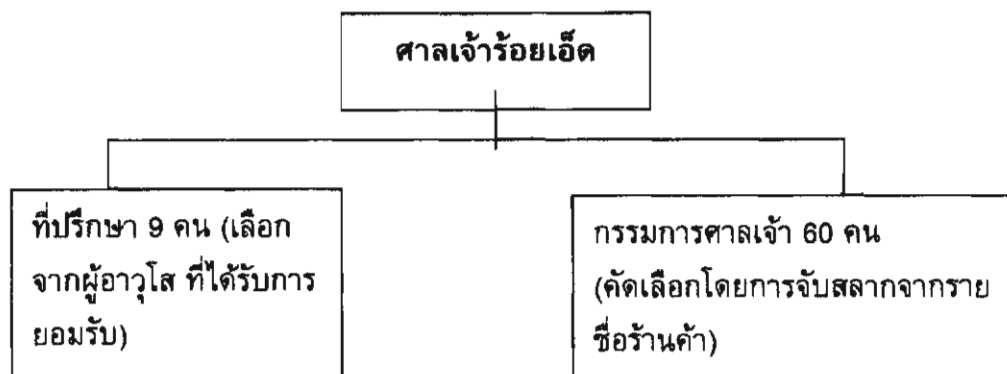
เพราะฉะนั้นสมาชิกสมาคมชาวจังหวัดมหาสารคามจึงมาจากการเป็นเก้านั่งหรือกรรมการงานวิวาห์ซึ่งเป็นตัวแทนชุมชนจีนในการจัดประเพณีต่างๆของชาวจีน และเป็นผู้คัดเลือกกรรมการและนายกสมาคมชาวจังหวัดมหาสารคามด้วย

ในขณะที่มูลนิธิอัสสัมชัญตั้ง เป็นมูลนิธิที่ใหญ่ที่สุดในร้อยเอ็ด มีการวางโครงสร้างมูลนิธิ ดังนี้

ส่วนโครงสร้างศาลเจ้าร้อยเอ็ด ซึ่งมีหน้าที่ในการจัดประเพณีงานจิวมีลักษณะ ดังนี้

การทำงานร่วมกันระหว่างคนรุ่นเก่าและคนรุ่นใหม่โดยเฉพาะในเรื่องเกี่ยวกับประเพณีจีนนี้เท่ากับ เป็นการดอกย้าความเป็นจีนให้แก่คนรุ่นใหม่ แต่ความเป็นจีนของคนรุ่นใหม่จะต่างจากความเป็นจีนของคน รุ่นก่อน สูตรความเป็นจีนของคนรุ่นใหม่จึงมีทั้ง ความเป็นคนท้องถิ่น+การศึกษาที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตก ทำให้วัฒนธรรมจีนมีการปรับเปลี่ยน ดังที่จะกล่าวถึงต่อไป คือ

ความเชื่อเรื่องประเพณีในเทศกาลต่างๆของคนจีนมีการเปลี่ยนแปลง โดยเทศกาลส่วนมากจะหายไป แต่บางครอบครัวยังคงดำรงไว้ครบ 8 เทศกาล²⁸ เพราะยังมีคนแก่ซึ่งรู้ประเพณีเป็นผู้ปฏิบัติ สันนิษฐานว่าเมื่อคนแก่คนแก่ที่รู้ประเพณีเสียชีวิตแล้ว ประเพณีหรือเทศกาลย่อยๆก็จะหายไปด้วย แต่ประเพณีที่คิดว่าจะยังคงได้รับการสืบทอดอยู่ คือประเพณีการไหว้เจ้าและบรรพบุรุษในเทศกาลตรุษจีน ซึ่งถือว่าเป็นวันปีใหม่ของคนจีน เทศกาลเซ็งเม้ง เป็นการไหว้บรรพบุรุษที่หลุมฝังศพและการพบปะญาติพี่น้องที่อยู่ห่างไกลกัน เทศกาลสารทจีน เป็นการไหว้บรรพบุรุษและผีไม่มีญาติ และไหว้สิ้นปี คือการจัดงานจ๊ว

คนจีนในร้อยเอ็ดและมหาสารคามยังคงดำรงประเพณีตรุษจีน สารทจีน วันเซ็งเม้ง หรือไหว้ครบรอบวันตาย ซึ่งจะเห็นได้ว่าเทศกาลเหล่านี้ให้ความสำคัญกับการไหว้บรรพบุรุษทั้งสิ้น

ส่วนประเพณีที่เกี่ยวกับวิถีชีวิตของแต่ละครอบครัวนั้น ประเพณีงานศพ สำหรับชาวจีนถือว่าสำคัญมาก เพราะเป็นการกตัญญูต่อบิดามารดาเป็นครั้งสุดท้าย ตัวอย่างคนจีนในร้อยเอ็ด มีวิธีการในการจัดพิธีศพ คือ ส่วนมากจะเริ่มนิยมเผาศพ และนำกระดูกใส่หีบฝังไว้ที่สุสาน เช่นสวนสน อำเภอธวัชบุรี จังหวัดร้อยเอ็ด และจะไปไหว้ที่หลุมฝังศพในวันเซ็งเม้ง²⁹ ลักษณะของหีบจะคล้ายหีบสำหรับฝังของคนจีนโดยทั่วไป แต่หีบที่ใส่กระดูกหลังจากเผาศพนี้จะเล็กกว่าตั้งตัวอย่างในภาพ บางคนจะนำศพไปไว้ที่สุสานบ้านเดิมที่พวกเขาอพยพมา เช่นที่อุบลราชธานี บ้านไผ่ นครราชสีมา ฯลฯ แต่บางบ้านใช้เผาศพ และเอากระดูกไว้ในโกศนำไปไว้ที่วัด แบบคนไทย จะไหว้ในวันครบรอบวันตายเท่านั้น โดยไม่ได้ไหว้ในวันเซ็งเม้ง นอกจากนี้การให้ความสำคัญหลังการจัดงานศพ เช่นยกข้าว ยกน้ำให้ศพ ซึ่งส่วนมากจะจัดที่บ้าน ที่คนจีนเรียกว่า ไหว้ซัง ก็ไม่มีแล้ว ปัจจุบันหันมาใช้วิธีใส่บาตรพระแทน เป็นต้น

²⁸ ไหว้ครั้งที่ 1 คือไหว้เทศกาลตรุษจีน มีคำเรียกว่า ง่วงตั้งโจ้ย

ไหว้ครั้งที่ 2 คือเทศกาลชานา “ ง่วงเซียวโจ้ย

ไหว้ครั้งที่ 3 คือเทศกาลไหว้เซ็งเม้ง “ เซ็งเม้งโจ้ย

ไหว้ครั้งที่ 4 คือเทศกาลขนมจ้าง “ โหงวเหว้ยโจ้ย

ไหว้ครั้งที่ 5 คือไหว้สารทจีน “ ตงจ่วงโจ้ย

ไหว้ครั้งที่ 6 คือไหว้พระจันทร์ “ ตงชิวโจ้ย

ไหว้ครั้งที่ 7 คือไหว้ขอบคุณเจ้า “ ตังโจ้ย

ไหว้ครั้งที่ 8 คือไหว้สิ้นปี “ ก๊วยนี้โจ้ย

²⁹ จากการสัมภาษณ์นายพรชัย สุรศักดิ์นิธิกุล อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด วันที่ 2 พฤศจิกายน

ชวงซุยใส่กระดุกในสุสาน ที่สวนสน อ.ราชบุรี จ.ร้อยเอ็ด

ส่วนประเพณีแต่งงาน การคลุมถุงชน เปลี่ยนเป็นลักษณะการดูตัว แนะนำให้รู้จักกัน บางครอบครัว ยังคงให้ความสำคัญกับการเลือกลูกเขย ลูกสะใภ้เป็นคนจีนเหมือนกัน แต่ถ้าผู้ชายจีนบางคนที่รักกันเองกับคนท้องถิ่น (ผู้หญิงที่ไม่มีเชื้อจีน) เมื่อแต่งงานแล้วก็ต้องพาภรรยาเข้าบ้าน และภรรยาจะต้องเข้ามาดูแลพ่อแม่สามี รวมทั้งการสอนวิธีการปฏิบัติตนทุกอย่าง เช่นการดูแลครอบครัวและญาติสามี การไหว้เจ้าตามความเชื่อของคนจีน ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถือเป็นหน้าที่ของลูกสะใภ้ ยกเว้นบางบ้านที่ผู้ชายแต่งงานและไปอยู่ข้างนอกกับภรรยา อาจจะไม่ต้องทำตามประเพณีเหมือนอยู่ในครอบครัวใหญ่ ในกรณีที่ผู้ชายท้องถิ่นบางคนแต่งงานกับผู้หญิงจีนและเข้าไปอยู่บ้านผู้หญิง ก็ต้องอยู่ในกรอบประเพณีของครอบครัวจีนเช่นกัน

นอกจากนี้ยังมีกรณีของผู้หญิงท้องถิ่นที่ได้รับการศึกษาสูง และสามารถพึ่งพิงตนเองได้ ผู้หญิงกลุ่มนี้จะคล้อยตามครอบครัวสามีในบางโอกาส เช่นเข้าร่วมพิธีตามประเพณีจีนได้ ผู้หญิงกลุ่มนี้จะซึมซับวัฒนธรรมจีนบ้าง แต่ในขณะเดียวกันก็จะเป็นตัวของตัวเองด้วย ซึ่งจะมีอิทธิพลต่อการเลี้ยงลูก โดยกลุ่มนี้จะเลี้ยงลูกแบบผสมผสาน คือวัฒนธรรมดั้งเดิม (ทั้งไทย-จีน) กับวัฒนธรรมใหม่ ที่ตนได้รับอิทธิพลจากโลกภายนอก และจากการศึกษา เช่นอาจารย์สุลักษณ์ อรรถรังสรรค์ อาจารย์ประจำภาควิชาเคมี คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม แต่งงานกับชายจีนที่มีครอบครัวอยู่ที่จังหวัดขอนแก่น และแยกครอบครัวมาอยู่ที่มหาสารคาม ได้ให้สัมภาษณ์ว่าตนให้ลูกสาวเรียนภาษาจีนจากปู่ย่า เพราะต้องการให้ลูกรู้จักมากกว่าหนึ่งภาษา คือภาษาไทย และตนเคยอ่านหนังสือพบว่ามีคนวิจัยว่าเด็กสามารถแยกภาษาได้ว่าจะใช้ภาษานี้กับใคร จึงอยากพิสูจน์ และตนก็ไม่ได้ให้ความสำคัญว่าลูกต้องรู้วัฒนธรรมจีนและไทย เพราะเหตุใด แต่ก็สอนเท่าที่เห็นว่าสิ่งนั้นเป็นสิ่งที่ดี เช่นการยกมือไหว้ การเคารพผู้ใหญ่ เป็นต้น ในขณะเดียวกันสามีก็ไม่ได้เคร่งครัดประเพณีจีนมาก โดยตนจะกลับไปไหว้เจ้าที่บ้านสามีเท่านั้น และไม่ได้จัดไหว้ที่บ้านใหม่ของตน³⁰

³⁰ จากการสัมภาษณ์นางสุลักษณ์ อรรถรังสรรค์ คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. เมื่อวันที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ.2546.

ส่วนกรณีความเชื่อว่าลูกชายคนโตต้องดูแลครอบครัว เมื่อพ่อแม่แก่ชรา ปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงความเชื่อนั้น จากการสอบถามหลายบ้าน บางคนอยู่กับลูกสาว บางคนอยู่กับลูกชายคนเล็ก ซึ่งปัจจุบันการที่พ่อแม่ที่มีอายุมากแล้ว จะอยู่กับลูกคนไหน ขึ้นอยู่กับลูกว่าคนไหน หรือครอบครัวของลูกคนไหนพร้อมที่จะดูแลพ่อแม่ได้ พ่อแม่ก็เลือกจะไปอยู่กับครอบครัวลูกคนนั้น

4.3 การเปลี่ยนแนวคิดทางธุรกิจ

ลูกหลานจีนรุ่นนี้ เกิดในท้องถิ่น บางคนเติบโตในกรุงเทพฯ ได้รับอิทธิพลจากเมืองใหญ่ รวมทั้งจากการศึกษาในระดับสูง ขาดความต่อเนื่องทางการถ่ายทอดทั้งทางด้านวิถีคิด การดำเนินชีวิตจากคนรุ่นเก่า แต่ผูกตนเองกับกระแสโลกาภิวัตน์ เมื่อกลับมารับกิจการต่อจากครอบครัว ทำให้มีความคิดแบบใหม่ และนำวิถีคิดมาปรับวิธีการทำธุรกิจและการวางบทบาททางการเมือง อันนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทั้งทางเศรษฐกิจและการเมืองของท้องถิ่น

ตัวอย่างของนายสุรณัฐ ลิ้มสุวรรณ อายุ 32 ปี เจ้าของกิจการร้านอสังหาริมทรัพย์ จบการศึกษาระดับประถม-มัธยมต้นที่มหาสารคาม จบมัธยมปลาย ที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย กรุงเทพฯ จบปริญญาตรี คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ปี พ.ศ.2535 และจบบริหารธุรกิจมหาบัณฑิต ที่ขอนแก่น ปี พ.ศ.2541

ปัจจุบันมีธุรกิจขายรถจักรยานยนต์ 13 สาขา คือ ในจังหวัดมหาสารคาม มีอำเภอเมือง เขียงยืน กันทรวิชัย แกตุ้งโคก โกสุมพิสัย วาปีปทุม บรบือ นาเชือก นาตุ่น ยางสีสุราช พยัคฆภูมิพิสัย และจังหวัดกาฬสินธุ์อีก 2 สาขา คือในอำเภอเมืองและยางตลาด นอกจากนี้ยังมีธุรกิจอื่น เช่น ร้านมือถือ ร้านขายเครื่องไฟฟ้า บั๊มน้ำมัน 17 แห่งในจังหวัดมหาสารคาม บ้านจัดสรร หอพัก ธุรกิจไฟแนนซ์ โรงเรียนกวดวิชา Easy English School ขายรถยนต์มือสอง ฯลฯ โดยแนวคิดการในการขยายธุรกิจของสุรณัฐ คือต้องการครองตลาดรถจักรยานยนต์ซึ่งเป็นกิจการหลักของครอบครัว ซึ่งเป็นการป้องกันคู่แข่งที่จะมาแย่งตลาด ได้รับการสนับสนุนจากพ่อ (นายขจิต ลิ้มสุวรรณ จบการศึกษาระดับบริหารธุรกิจบัณฑิต จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปี พ.ศ.2521) และจากทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ที่เรียนมา คือ Risk Management³¹

นอกจากนี้ความเป็นคนรุ่นใหม่ ได้รับการศึกษาระดับสูง ความต้องการขยายธุรกิจ จึงได้เปิดโอกาสให้คนท้องถิ่นเข้ามาบริหารธุรกิจร่วมกับตน ในลักษณะของการเป็นผู้จัดการสาขาด้วย ซึ่งต่างจากการบริหารงานของคนรุ่นก่อนๆ ที่จะเน้นทำธุรกิจโดยให้ลูกหลานหรือญาติสนิทบริหารกิจการ หรือดูแลสาขามากกว่าจะปล่อยให้คนอื่นมาบริหาร และกิจการจะขยายไปมากน้อยแค่ไหนอยู่ที่จำนวนเครือญาติว่ามีมากแค่ไหน แต่แนวคิดที่จ้างคนอื่นคุมกิจการ น่าจะเป็นแนวคิดที่มาจากการศึกษาด้านการบริหารธุรกิจมากกว่า ซึ่งเป็นการนำหลักการมาบริหาร ไม่ได้ให้ความสำคัญที่ตัวบุคคล

การปรับกลยุทธ์ทางการค้าเพื่อให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมก็เป็นส่วนสำคัญต่อการทำธุรกิจในยุคนี้เช่นกัน เช่นการรับจำนำทอง หรือการผ่อนชำระค่ารถจากจากการสัมภาษณ์นาย จิรโรจน์ ลิ้มสุวรรณ ผู้จัดการร้านอสังหาริมทรัพย์ ตัวแทนจำหน่ายรถจักรยานยนต์ กล่าวว่าการผ่อนชำระค่ารถแล้วแต่ประเภทของลูกค้า ถ้าลูกค้ามีเงินเดือนก็ส่งรายเดือน แต่ถ้าลูกค้าไม่มีเงินเดือน เช่นชาวนาก็ต้องปรับวิธีการส่งเงิน เป็น 3 เดือนต่อครั้ง หรือหลังเก็บเกี่ยวข้าว เป็นต้น

³¹ จากการสัมภาษณ์นายสุรณัฐ ลิ้มสุวรรณ. อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม เมื่อวันที่ 13 มีนาคม พ.ศ.2545

หรือบางคนบ้านอยู่ในหมู่บ้านใกล้เคียง ไม่สะดวกมาส่งค่างวดทุกเดือนก็อาจจะผ่อนผัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความสะดวกของลูกค้า ซึ่งเท่าที่ผ่านมามีลูกค้าที่เป็นชาวบ้านจะซื้อสัปดาห์ และไวใจได้³²

4.4 การตื่นตัวตามกระแสโลกาภิวัตน์

เมื่อเมืองใหญ่มีการตื่นตัวในการเรียนภาษาจีน การเปิดสอนภาษาจีนกลางก็มีขึ้นด้วยเช่นกัน รวมทั้งการส่งลูกหลานเข้าเรียนภาษาจีนด้วย เช่นนายธีระ ชัยคณาภิรักษ์กุล หรือเสี่ยปิง ของเมืองร้อยเอ็ด เจ้าของโรงเรียนเทคโนโลยีบริหารศา เปิดสอนวิชาภาษาจีนแก่นักศึกษา โดยให้พ่อค้าในเมืองร้อยเอ็ด เช่นนายวิระ วุฒิจำนงค์ นายภูมิชาย เอื้ออรรถโชติ นางธิดา สวัสดิ์พานิช เป็นอาจารย์ผู้สอน และได้ส่งบุตรหลานเข้าเรียนภาษาจีนด้วย โดยเฉพาะช่วงประมาณ 7-8 ปีที่ผ่านมา มีการส่งลูกหลานเข้าเรียนโรงเรียนจีน เช่นครอบครัวคุณยายบุญถิ่น เลี้ยงสมบูรณ์ อยู่เกษตรวิสัย ส่งหลานเรียนภาษาจีน ที่โรงเรียนหัวเฉียววงศ์ จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งรุ่นลูกไม่ได้เรียน หรือครอบครัวคุณพรชัย สุรศักดิ์นิธิกุล อยู่อำเภอเกษตรวิสัย ส่งลูกเรียนโรงเรียนจีนที่โรงเรียน วาณิชกุล จังหวัดสุรินทร์ เพราะโรงเรียนจีนจะสอนวิธีคิดและค่านิยมแบบจีน เช่นการเคารพผู้ใหญ่ ความประหยัด³³ ในขณะที่คุณวิระ วุฒิจำนงค์ สอนภาษาจีนอย่างไม่เป็นทางการที่ศาลเจ้าร้อยเอ็ดเป็นประจำทุกวันด้วย

4.5 การสร้างอำนาจในชุมชน

การศึกษามีผลต่อการปรับเปลี่ยนแนวคิดทางการเมืองจีนรุ่นใหม่ที่จะเข้ามาบริหารบ้านเมืองด้วย อยา่งที่นุชากร มาศมมาตล เทศมนตรีเมืองร้อยเอ็ด ได้ให้สัมภาษณ์ว่าตนจบคณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง สมัยเรียนหนังสือเคยทำกิจกรรมออกค่ายพัฒนา เมื่อจบแล้วมีความใฝ่ฝันที่จะทำงานพัฒนาต่อ จึงเลือกลงสมัครรับเลือกตั้งในกลุ่มพิทักษ์ท้องถิ่น ซึ่งนายถวิล จูริมาศเป็นลุงของตนด้วย ตนคิดว่าการศึกษาของตนมีผลต่อแนวคิดในการบริหารเทศบาล ซึ่งต่างจากนักการเมืองรุ่นก่อน เมื่อตนเข้ามาทำงานในช่วงแรกก็มีความขัดแย้งทางความคิดกับคนเก่า แต่ต่างคนต่างก็ต้องเรียนรู้กันไป จึงจะทำให้งานสามารถดำเนินไปได้³⁴

เมื่อหลานจีนมีฐานะมั่นคงขึ้น บทบาทต่อไปคือการวางรากฐานทางการเมือง ซึ่งนักการเมืองรุ่นนี้ส่วนมากจะมีธุรกิจชุมชนหรือครอบครัวญาติพี่น้องมีธุรกิจชุมชน ประกอบกับคนเหล่านี้ยังเป็นการมกการงานจิวหรือมีญาติที่เป็นกรรมการงานจิวด้วย เช่นตระกูลจูริมาศ ในอำเภอเมืองร้อยเอ็ด อย่างนายทินกร จูริมาศ เป็นสมาชิกสภาจังหวัด มีธุรกิจปั้มน้ำมัน รับเหมาก่อสร้าง และเป็นกรรมการศาลเจ้าของร้อยเอ็ด เพื่อผูกใจคนร้อยเอ็ดที่ตนเข้าร่วมกิจกรรมของชุมชน นอกจากนี้ตระกูลจูริมาศยังเกี่ยวข้องเป็นญาติกับนายกเทศมนตรีเมืองร้อยเอ็ด คือนายบรรจง โปษิตจิรนนท์ด้วย

เมื่อหลานจีนกลายเป็นคนท้องถิ่น ผนวกกับแนวคิดทางการศึกษาทำให้หลานจีนเหล่านี้สร้างเมืองขึ้นมาใหม่ที่ต่างจากมุมมองของบรรพบุรุษที่เคยสร้างเอาไว้ โดยเฉพาะทางด้านเศรษฐกิจซึ่งถือว่าเป็นบท

³² จากการสัมภาษณ์นายจิรโรจน์ ลิ้มสุวรรณ. อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม. เมื่อวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ.2545

³³ จากการสัมภาษณ์นายพรชัย สุรศักดิ์นิธิกุล อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด วันที่ 2 พฤศจิกายน พ.ศ.2545.

³⁴ จากการสัมภาษณ์นายนุชากร มาศมมาตล. อำเภอเมือง จังหวัดร้อยเอ็ด เมื่อวันที่ 25 มิถุนายน พ.ศ.2545

บาทสำคัญของชาวจีนมาช้านาน การขยายธุรกิจโดยตั้งคนท้องถิ่นเข้ามาบริหารงานนี้ เท่ากับเป็นการถ่ายทอดความรู้ทางการค้าสู่คนท้องถิ่นด้วย ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้เกิดการเติบโตของเมืองมากยิ่งขึ้น

ความเป็นเมืองในปัจจุบันและอนาคตของคนท้องถิ่น

หลังจากที่คนจีนเข้ามาตั้งรกรากและมหาสารคาม คนจีนเหล่านี้ได้สร้างฐานเศรษฐกิจ และการเมืองให้ท้องถิ่น พร้อมกับการกลายเป็นคนท้องถิ่นในรุ่นลูกหลาน แต่ด้วยความเข้มแข็งทางวัฒนธรรมของชาวจีนที่ชาวจีนในแต่ละรุ่นพยายามถ่ายทอดสู่ชนรุ่นต่อมา ทำให้ความเป็นจีนยังคงมีอยู่ โดยเฉพาะทางด้านวัฒนธรรมประเพณี แต่ในขณะเดียวกันลูกหลานจีนเหล่านี้ก็ผูกพันกับท้องถิ่น เพราะเกิดและเติบโตในท้องถิ่น มีเพื่อนเป็นคนท้องถิ่น ทำให้ชาวจีนรุ่นใหม่เหล่านี้รู้วาทนเป็น "คนอีสานเชื้อสายจีน" และพร้อมที่จะพัฒนาเมืองด้วยจิตสำนึกของ "ความเป็นคนอีสาน" การพัฒนาเมืองจึงสามารถเห็นได้ จาก

1.กระบวนการเรียนรู้ระหว่างกัน

ถึงแม้ว่าคนจีนจะกลายเป็นคนในท้องถิ่น แต่วัฒนธรรมประเพณีและการสั่งสอนที่แตกต่างกัน ทำให้คนจีนและคนท้องถิ่นต่างมีวิถีการดำรงชีวิตที่แตกต่างกันโดยปริยาย กิจกรรมที่สร้างการเรียนรู้ระหว่างกันที่คนในชุมชนสร้างกันเองนี้ได้แก่

ตัวอย่างที่ 1 การตั้งมูลนิธิวัดกลางอุดมเวทย์ เมื่อปี พ.ศ.2532 ที่อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด โดยมีพระครูสุภัทรอุดมเวทย์ เป็นประธานจัดหาทุนในการตั้งมูลนิธิ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อสงเคราะห์ศพไม่มีญาติ และผู้ขาดแคลนทุนในการจัดงานศพ ส่งเสริมการศึกษาให้แก่ภิกษุสงฆ์ และนักเรียนที่ขาดทุนทรัพย์บำเพ็ญประโยชน์ โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับการศึกษา เป็นต้น โดยมีคนทั้ง 2 กลุ่มร่วมเป็นกรรมการ โดยคนจีนจะเป็นคนออกเงิน และคนท้องถิ่นเป็นคนบริหารงาน

ตัวอย่างที่ 2 คือการจัดปิ่นโตถวายวัดในช่วงเข้าพรรษาของคนในอำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม โดยประเพณีนี้มีมานานแล้ว โดยที่ชาวบ้านในอำเภอจะรวมกลุ่มกัน กลุ่มละ 6-10 ครอบครัว การรวมกลุ่มกันนี้แล้วแต่ความสมัครใจ ซึ่งสมาชิกจะมีทั้งคนท้องถิ่น คนจีน แต่ละกลุ่มจะจัดทำอาหาร (ข้าวหม้อ แกงหม้อ) ไปวัด รูปแบบจะเป็นการลงเงินและทำครั้งเดียว หรือจะเป็นการทำอาหารแล้วมารวมกันก็ได้ และแต่ละกลุ่มจะมีการตกลงว่าใครจะไปวันไหน จัดปิ่นโตถวายวัดนี้จะหมุนเวียนกันจนครบ 3 เดือน ทั้ง 2 วัด คือวัดเก่า (วัดชำแ้ง) และวัดใหม่ (วัดใหม่สว่างอารมณ์)³⁵

2.ความคาดหวังต่อความเป็นเมืองในวันนี้และพรุ่งนี้

หลังจากคนอีสานเชื้อสายจีนพร้อมที่จะพัฒนาชุมชนและท้องถิ่นของตนในภายใต้ความสำนึกว่าตนเป็นคนอีสานแล้ว เส้นแบ่งทางวัฒนธรรมได้เลือนหายไป โดยทุกคนพร้อมที่จะสนใจและใส่ใจต่อการเติบโต และร่วมสร้างเมืองในวันนี้ เพื่ออนาคตที่ดีของเมืองในวันพรุ่งนี้ ทางโครงการวิจัยลุ่มน้ำซึ กลุ่มศึกษาคนจีนกับการขยายตัวของเมือง ได้จัดเวทีชาวบ้านขึ้น โดยได้ร่วมมือกับสภาวัฒนธรรมจังหวัดของจังหวัดร้อยเอ็ด และมหาสารคาม นำพ่อค้าเชื้อสายจีน ข้าราชการ คนท้องถิ่น และนักเรียนมัธยมปลายของแต่ละอำเภอ เข้าร่วมรับฟัง สนทนาแลกเปลี่ยน ถ่ายทอดประสบการณ์ในเรื่องเกี่ยวกับการเข้ามาตั้งอำเภอต่างๆในแต่ละ

³⁵ จากการสัมภาษณ์นายพิพัฒน์ สุวรรณชาติ, อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม เมื่อวันที่ 19 กันยายน พ.ศ.2545

จังหวัด โดยจังหวัดมหาสารคาม จัดขึ้นในวันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2546 และร้อยเอ็ด ในวันที่ 20 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2546

การจัดเวทีชาวบ้านในจังหวัดมหาสารคามและร้อยเอ็ดนี้ มีผู้ร่วมสนทนา 2 กลุ่มคือ กลุ่มผู้ใหญ่ที่มาเล่าเรื่องประวัติการเข้ามาในแต่ละอำเภอของคนแต่ละชาติพันธุ์ และกลุ่มนักเรียนมัธยม ซึ่งเป็นคนรุ่นใหม่ที่จะพัฒนาเมืองในอนาคต เข้ามารับฟังอดีตความเป็นมาของบรรพบุรุษตน และเข้ามาร่วมแลกเปลี่ยนการมองปัญหาของจังหวัดในปัจจุบัน และและร่วมวางแผนที่ยากให้จังหวัดเป็น ในอนาคต ซึ่งสามารถสรุปปัญหาที่ทั้ง 2 จังหวัดร่วมแสดงความคิดเห็นได้ดังนี้

- 1.ความห่วงใยที่มีต่อเยาวชนต่อปัญหายาเสพติด ปัญหาการละเลยวัฒนธรรมท้องถิ่น เช่นภาษา อาหาร หรือการละเล่นของท้องถิ่น
- 2.ปัญหาการอพยพไปหางานทำยังเมืองใหญ่ของคนหนุ่มสาว
- 3.ปัญหาการเล่นพรรคเล่นพวกของนักการเมือง นำไปสู่การฉ้อราษฎร์บังหลวง ทำให้เมืองไม่พัฒนาเท่าที่ควร
- 4.ปัญหาการขาดระเบียบวินัยในตนเอง เช่นการรักษาความสะอาด
- 5.ปัญหาการระบาดของแหล่งอบายมุขในชุมชน เช่นเรค ผับ ทำให้เยาวชนหลงมัวเมาไม่สนใจการศึกษา
- 6.ปัจจุบันพระและวัดไม่ได้เป็นที่พึ่งของประชาชนและชุมชน

สรุปแนวทางการแก้ปัญหาที่ทั้ง 2 จังหวัดวางแนวทาง คือ

- 1.แต่ละครอบครัวให้ความสนใจและเอาใจใส่ต่อบุตรหลานให้รู้จักการดำเนินชีวิตดีงามและเหมาะสม เชิดชูคุณดี รวมทั้งสืบทอดวัฒนธรรมของท้องถิ่นของบรรพบุรุษ
- 2.ทุกคนต้องร่วมมือกันในการสร้างงานในชุมชน เช่นการจัดชุมชนของตนให้เป็นสถานที่ท่องเที่ยวเพื่อหารายได้เข้าสู่ชุมชน ตัวอย่างอำเภอโกสุมพิสัย มีวนอุทยานโกสัมพี ก็ต้องประชาสัมพันธ์ให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวของอำเภอ ที่มีทั้งความสวยงามและความปลอดภัยสำหรับนักท่องเที่ยว และมีสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ เช่นร้านอาหาร ห้องน้ำ ฯลฯ นอกจากนี้การจัดรูปแบบการท่องเที่ยวต่าง ๆ เช่นเดินป่า ล่องแพ หรือการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์อื่นๆ ก็จะเป็นการเพิ่มรายได้ให้ชุมชน ทำให้คนในชุมชนไม่ต้องออกไปหางานทำข้างนอก
- 3.ทุกคนต้องสร้างจิตสำนึกในการมีระเบียบวินัยต่าง ๆ เช่นการทิ้งขยะ
- 4.ทุกคนต้องช่วยกันสร้างสำนึกใหม่ทางการเมือง โดยเลือกผู้แทนที่มีคุณภาพ คุณธรรม และจริยธรรม
5. ชุมชนควรเข้ามามีส่วนร่วมในการควบคุมดูแลศาสนา เช่นการเรียไรของวัด พระ
6. ท้องถิ่นควรมีการจัดตั้งองค์กรเป็นเครือข่ายของจังหวัด มีเวทีแลกเปลี่ยนระหว่างเด็ก กับผู้ใหญ่ มีผู้เข้าร่วมที่หลากหลายอาชีพ เช่นพ่อค้า นักวิชาการ พระ ผู้อาวุโส เพื่อช่วยกันนำเสนอและแก้ไขปัญหาของท้องถิ่น และควรมีองค์กร มีกองทุน มีการพัฒนาแบบยั่งยืน

สิ่งที่น่าประทับใจจากการจัดเวทีชาวบ้านทั้ง 2 จังหวัดนี้ คือบรรยากาศของงาน ซึ่งถึงแม้ว่าคนเข้าร่วมจะไม่มากเท่ากับที่ตั้งเป้าหมายเอาไว้ แต่การร่วมแสดงความคิดเห็นกลับเป็นที่น่าพอใจ กล่าวคือ เวทีของทั้ง 2 จังหวัดนี้มีผู้ใหญ่และเด็กนักเรียนเข้าร่วมเสวนา ทำให้ได้ประเด็นแลกเปลี่ยนในทัศนะของคนต่าง

วัย และการถ่ายทอดประสบการณ์ของผู้ใหญ่ให้แก่เด็ก และการแสดงความคิดของเด็กที่มีต่อผู้ใหญ่ และต่อ
จังหวัดของตน

สิ่งที่คาดหวังจากการจัดเวทีนี้ คือการเพาะเชื้อทางความคิดในการรักบ้านเกิดแก่เยาวชนรุ่นใหม่ ซึ่ง
เป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาชุมชนและจังหวัดในอนาคต

จากคนจีนโพ้นทะเลจนถึงอีสานเชื้อสายจีน การสร้างบ้านแปงเมือง ร่วมกับคนท้องถิ่น จน
กระทั่งลูกหลานจีนกลายเป็นคนท้องถิ่น ถึงแม้วัฒนธรรมจะแตกต่างกัน แต่ปัจจุบัน สิ่งนี้ไม่ได้เป็นอุปสรรค
ต่อการเป็น “คนกลุ่มเดียวกัน” คือคนจังหวัดร้อยเอ็ดและคนจังหวัดมหาสารคาม ที่ทุกคนได้ร่วมสร้างและ
พัฒนาเมือง ให้เมืองเติบโตและขยายไปในทิศทางที่เหมาะสมต่อไป.

บรรณานุกรม

กรมพัฒนาที่ดิน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. แผนการใช้ที่ดิน จังหวัดมหาสารคาม. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ. 2525.

ธานี พันแสง. “บทบาทด้านเศรษฐกิจและการเมืองของชาวจีนและชาวไทยเชื้อสายจีนในเขตเทศบาลเมือง จังหวัดร้อยเอ็ด พ.ศ.2398-2540” วิทยานิพนธ์เสนอต่อมหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2543.

นุชากร มาศมมาดล. “บทบาทของกลุ่มพิทักษ์ท้องถิ่นในการแข่งขันเลือกตั้งสมาชิกสภาเทศบาลเมืองร้อยเอ็ด พ.ศ.2517-2538” วิทยานิพนธ์เสนอต่อมหาวิทยาลัยมหาสารคาม พ.ศ.2540.

ผาสุก พงษ์ไพจิตร, คริส เบเกอร์. เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: โอ.เอส.พรีนติ้งเฮาส์, 2539.

พรพรรณ จันทโรนานนท์. “ขุนเก่าแก เทพเจ้าแห่งจีน” ศิลปวัฒนธรรม 4, 11 (กุมภาพันธ์ 2533).

พลศักดิ์ จิรไกรศิริ. บูรณาการของเยาวชนจีนในประเทศไทย. ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์, 2532.

ประนุช ทวีพยสาร. “วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475,” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525

ประพิศ ทองโรจน์ (บรรณาธิการ). สมาคมชาวจังหวัดมหาสารคาม. มหาสารคาม : อภิชาดิการพิมพ์, 2539.

สกินเนอร์, จี.วิลเลียม. สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์. Chinese society in Thailand : an Analytical History. ผู้แปล พรณี ฉัตรพลรักษ์ และคณะ. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2529.

สมาคมสหมิตรการกุศล “เด็กกำพร้า” แห่งประเทศไทย. “โครงการก่อสร้างศาลเจ้าจี้กง เมืองสงสุน ณ ภูเตียรพัคณา เมืองสงสุน ประเทศสาธารณรัฐประชาชนจีน” คุณธรรมสาร. 2, 7 (กรกฎาคม-กันยายน 2543).

สมักร ธนมิตร. ระบบการเลือกตั้งในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย ธรรมศาสตร์, 2498.

เสาวนาถ ศิริพรหม. “พัฒนาการชุมชนเมืองวาปีปทุม จังหวัดมหาสารคาม” รายงานการค้นคว้าอิสระ เสนอต่อมหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2544.

การสัมภาษณ์นายประสิทธิ์ ดันทะศิลป์. อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม. เมื่อวันที่ 19 สิงหาคม พ.ศ.2544

การสัมภาษณ์นายอาจิร แซ่ตั้ง (โซคชัยพัฒนากร). อำเภอวาปีปทุม จังหวัดมหาสารคาม เมื่อวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ.2545

การสัมภาษณ์นายสุรจิตร ยนต์ตระกูล. อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม. เมื่อวันที่ 12 มีนาคม พ.ศ.2545

การสัมภาษณ์นางหนูณี นิยมปราชญ์. อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด. เมื่อวันที่ 24 ธันวาคม พ.ศ.2544

การสัมภาษณ์นายวีระ วุฒิจำนงค์. อำเภอเมือง จังหวัดร้อยเอ็ด. เมื่อวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ.2544

การสัมภาษณ์นายมานพ ปรีทคณไพศาล. อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม. เมื่อวันที่ 13 มีนาคม พ.ศ.2545

การสัมภาษณ์นายสงวน ศิริเกษมทรัพย์. อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม. เมื่อวันที่ 27 พฤศจิกายน พ.ศ.2545.

การสัมภาษณ์นายพดล เตชะชวานนท์ อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม เมื่อวันที่ 5 กรกฎาคม พ.ศ.2545

การสัมภาษณ์นายสุพล สุรกุลประภา. มุลนิธิธิดักเชียงตุง อำเภอเมือง จังหวัดร้อยเอ็ด. เมื่อวันที่ 6 สิงหาคม พ.ศ.2545

การสัมภาษณ์นายพรชัย สุรศักดิ์นิธิกุล. อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด วันที่ 2 พฤศจิกายน พ.ศ.2545

การสัมภาษณ์นางสุลักษณ์ อรรถรังสรรค์ คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. เมื่อวันที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ.2546.

การสัมภาษณ์นายสุรณัฐ ลิ้มสุวรรณ. อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม เมื่อวันที่ 13 มีนาคม พ.ศ.2545

การสัมภาษณ์นายจิรโรจน์ ลิ้มสุวรรณ. อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม. เมื่อวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ.2545

การสัมภาษณ์นายอนุชากร มาศณมาตล. อำเภอเมือง จังหวัดร้อยเอ็ด เมื่อวันที่ 25 มิถุนายน พ.ศ.2545

การสัมภาษณ์นายพิพัฒน์ สุวรรณธาดา. อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม เมื่อวันที่ 19 กันยายน พ.ศ.2545

เศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในลุ่มน้ำชี

ชินสัค สุวรรณอัจฉริย*

งานวิจัยชิ้นนี้มุ่งวิเคราะห์สาเหตุ เงื่อนไขการพัฒนาและการตีความเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในลุ่มน้ำชีในกรอบประวัติศาสตร์ว่าเกิดขึ้นมาได้อย่างไรในสภาพแวดล้อมธรรมชาติของการตั้งถิ่นฐาน คนในพื้นที่มีการปรับตัวอย่างไรและได้สร้างสังคมวัฒนธรรมในวิถีชีวิตของตนเองขึ้นมาอย่างไร และทำไมเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการเป็นรูปแบบสากลโดยคนที่ตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำชีนิยมมาใช้ในการดำเนินชีวิตเศรษฐกิจและกิจกรรมของชีวิตตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน

ดังนั้นงานในกรอบของการค้นคว้าได้แบ่งออกมาเป็นประเด็นการศึกษา4ข้อในกรอบของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ซึ่งเกิดขึ้นมาจากความเข้าใจในจิตวิทยาทางสังคมและจิตสำนึกของวัฒนธรรมบ้านทุ่งดังนี้

- 1.การเกิดขึ้นมาของปรากฏการณ์เศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในลุ่มน้ำชี
- 2.สังคมวัฒนธรรมของเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในพื้นที่ทางวัฒนธรรมลุ่มน้ำชี(หลง)
- 3.พื้นที่องค์กรเครือข่ายในท้องถิ่น
- 4.นัยและรูปแบบเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการ

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลุ่มน้ำชี เราได้แบ่งช่วงเวลาประวัติศาสตร์การพัฒนาสังคมของเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการออกมาเป็น2ช่วงตามการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและจิตสำนึกทางเศรษฐกิจของคนในพื้นที่คือ

ช่วงแรก การพึ่งพาสายน้ำและธรรมชาติในลุ่มน้ำชี (ตั้งแต่การตั้งถิ่นฐาน - ประมาณปี2525-2530)

ช่วงที่2 การพึ่งพาระบบตลาดประมาณปี พ.ศ.2525-2530ถึงปัจจุบัน

ดังนั้นงานของการค้นคว้านำเสนออยู่ใน2ช่วงเวลานี้ พื้นที่ในการค้นคว้าเราได้ใช้พื้นที่ทางวัฒนธรรม2ที่ในลุ่มน้ำชี(หลง)ในการศึกษาที่ให้ความหมายของการยึดถือศูนย์กลางโซนวัฒนธรรมในความเชื่อและมีจิตวิญญาณเดียวกัน2พื้นที่ คือพื้นที่ทางวัฒนธรรมพระธาตุคำบุ๋ (อ.เมือง.จ.ยโสธร) และพื้นที่ทางวัฒนธรรมบ้านขาว(อ.เสลภูมิ จ.ร้อยเอ็ด)

1.การเกิดขึ้นมาของปรากฏการณ์เศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในลุ่มน้ำชี

การเกิดขึ้นมาของเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการมีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับคุณลักษณะธรรมชาติของ"บ้านทุ่งหรือบ้านย่านน้ำ"กล่าวคือ การปรับตัวของคนในพื้นที่ เกี่ยวข้องกับความไม่แน่นอนในการประกันการยังชีพและการดำเนินชีวิตของตนเอง ในชีวิตประจำวันคนบ้านทุ่งได้ประสบปัญหาการปรับตัวที่

* อาจารย์ ดร.ชินสัค สุวรรณอัจฉริย ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

เกิดขึ้นมาตามฤดูกาล ซึ่งมีความสัมพันธ์กับข้อจำกัดของทำเลที่ตั้งในพื้นที่ทำกิน เห็นได้จากการเผชิญปัญหาความยากลำบากต่อการประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจว่า “นาบ้านเขามันบ่งาม บ่มิ้วยคนบิใส่บิ้วยมันบ่มิ้วย แต่ก็เพิ่นบ่เอาฝุ่นใส่เนา แต่พอแต่แม่เพิ่นบิใส่ ข้าวบ่อยากถอกมันเป็นน้ำสมัยเพิ่นบิใส่ ดินที่นาบ้านเขาเป็นดินส้ม ยามเกี่ยว มันเป็นนาดินส้มเป็นนา นานบ้านเขาเอ็ดหลายอยู่แต่ว่าได้น้อยมันบ่งาม ล้งโฮก็บ่อยากถอก บ่ออกดอกบ่ออกขวงเลย เพิ่นก็อยู่จ้งชันแล้วบ่เอาฝุ่นเอาฝอยไปใส่”¹ โดยได้เพิ่มเติมลักษณะของพื้นที่ทำกินว่า “ดินเอ็ดนาบ้านเขามันเป็นดินแกลบเป็นดินธรรมชาติเลย เล็บมือนี้ได้เสียเล็บ มันแก่นปักลงยาก เพิ่นต้องเอ็ดน่านำคั่นแทนนา ข้าวผู้อิดก็อิด ล้งเทือกก็แลกกิน ข้าวบ่พอกก็หากินเอาเองตามพื้นท้อง บิได้ใส่ฝุ่น บิได้ปรุงได้แต่งคือสมัยเดี๋ยวนี้ ว่าแต่ฝนฟ้าอากาศดี ถ้าฝนดีก็อุดมสมบูรณ์ ข้าวก็งามธรรมชาติ เดียวนี้ใช้บิ้วยบำรุงที่ดินให้มันบำรุงข้าวน้ำ ข้าวงาม ดินแกลบมันดินแน่น ปักต้นข้าวลงไปดินหย่อน ๆ ขึ้นมาดินบ่ดี คือสมัยเดี๋ยวนี้”²

การแก้ไขปัญหาคือการเอาตัวรอดของคนที่ตั้งถิ่นฐานในอดีตไม่ได้ให้ความสำคัญในกิจกรรมทางเศรษฐกิจในรูปแบบการทำนา เนื่องจากการทำนานั้นมีข้อจำกัดในการประกอบกิจกรรม เกี่ยวเนื่องกับปัญหาของระบบธรรมชาติที่ไร้การจัดตั้ง คือน้ำท่วม ดังนั้นการปรับตัวในการเอาตัวรอดของคนในอดีต จึงเลือกกิจกรรมการปลูกผักปลูกยา(ยาเส้น, ยาสูบ) และผักเป็นเส้นทางในการเอาตัวรอดมากกว่าการประกอบกิจกรรมการปลูกข้าว สามารถหลีกเลี่ยงจากปัญหาน้ำท่วมได้ ซึ่งธรรมชาติมีลักษณะเป็นที่ดอนให้ความหมายของการปรับตัวของคนในพื้นที่ว่า “บ้านเขาอิดก็แม่หน้าท่วมเค้ คั่นน้ำบ่ท่วมก็บ่อิด ข้าวแต่ก็บิได้ใส่บิ้วย ชีฝุ่นมีก็บิใส่แพงเอาไวใส่ยากับผัก มันเอ็ดมาจ้งชันเขาก็หน้าคองเก่าเนาะแต่ก็เพิ่นเอาฝุ่นไปใส่ผัก ใส่ยากับใส่สวนมอน บ่เอาไปนาแพงไวใส่ยากับผัก เพิ่นพาใส่จ้งชัน อันบ่มิผู้ชนฝุ่นใส่เนาแต่แต่ก็ชีควยก็บ่เอาไปใส่เนา บ้านเขาแต่ก็ปลูกยาหลาย บ้านอื่นบ่ปลูกหลายช้านบ้านเขา ปลูกไว้ถ้าคั่วบ้านจ้งชีแล้ว เอาไปหา เอายากับผักไปหาข้าว ไปหาข้าวไปหาฝ้ายบ้านดง บ้านโคกก่อ่ง ก็คั่นส้มผักไปเอายาแต่ก็มันปลูกยาเนาะ คนบ่ทันไปอยู่ มันอยู่หม่องข้างศูนย์แต่ก็เพิ่นเอิ้นสวนยา แต่เก่าพ่อแม่พาเอ็ดมาก็มีสวนยา บ่คือเก่าบ่คือหลังดอก ผู้สาวก็มาลงช่วงหาฝ้ายมาอ้วมาติดฝ้าย บ้านโคกก่อ่งเขาใส่ฝ้ายพ่อแม่พาเอ็ดมาใส่มาแกะออกเนาะเป็นดอกฝ้าย ไปหาหาบิได้หลายได้อ้วนน้อย ๆ หนึ่ง ไปหลายเทื่อ บาทนี้เขาก็มาทางภูไท ทางหนองสูงหนองโสมมาเช่ แก่นคุณ หินปูนบักพริกน้อย ฝ้ายเอา มา หมิ่น ต่อหมิ่น พากันแลกเอามาตากไว้ เขาก็ไปหามา มันก็มียามมีผักปลูกจ้งชี มูลมาครั้งก็มาเป็นราคาผู้ใดกกแก่หลายอยู่นา แต่ก็มันบ่แปนจ้งชีเนาะมันแม่บักจัก มันก็อิดมันบ่มิรทเบิกรทใดคือจ้งเดี๋ยวนี้”³

ลักษณะพื้นที่ทำมาหากินของบ้านทั้งมีลักษณะที่คล้ายคลึงกันยากที่จะทำการคาดเดาและควบคุมได้

“ยามมันท่วมมามันบิได้บอกขึ้นมาหลายชื่อ ๆ เอ็ดนากะบิได้เอ็ดกินกะบิได้”⁴ และ “เป็นมาแต่โดนแล้ว แต่น้อย ๆ ทุ่งน้ำท่วมหลาย ต้องพากันไปหาข้าวหาน้ำบ่หากะบิได้กินข้าว”⁵

สถานการณ์ดังกล่าวได้ส่งผลให้คนในพื้นที่ตั้งแต่ยุคตั้งถิ่นฐานไม่อาจปรับตัวเข้าใช้ความอุดมสมบูรณ์จากแปลงปลูกของตน

“นามืออยู่แต่หน้าท่วมเบิบบิได้เอ็ด”⁶ และ “ยามน้ำขึ้นกะบิได้เอ็ดเหล่านา ไปก่อนกับทุกมือนี้ก็คือกันกับบิได้ดอกแสงน้ำมันหลาย” ซึ่งไม่สามารถใช้แปลงปลูกอย่างโดดเดี่ยวได้กับ “บ้านเขามีแต่นาตามหลาย ยามน้ำท่วมกะได้ทิ้งไว้เฉย ๆ บิได้เอ็ดเลยผู้มีนาทุ่งก็พอมืออยู่แต่น้อย”⁷ โดยจากประสบ

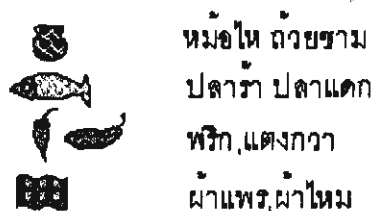
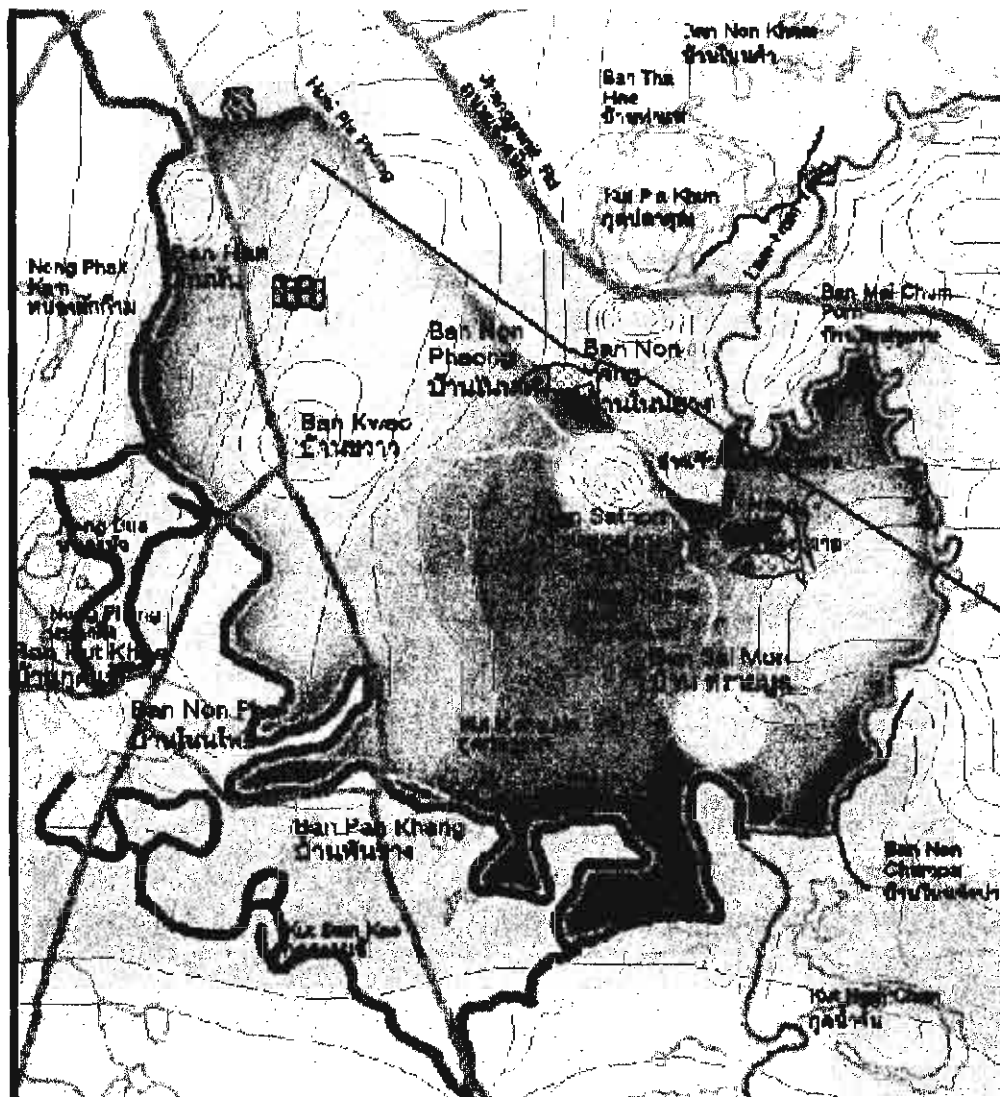
การณที่เกิดขึ้นกับแปลงปลูกที่ว่า “เห็ดนาทามยามได้มันกะงามแต่ส่วนหลายมันน้ำท่วม กะบ่อยากไปอยู่หม่องอื่นเพราะอยากอยู่น้ำที่น้ำนอง”⁹

อย่างไรก็ตามข้อจำกัดที่เกิดขึ้น มาจากพื้นฐานของระบบธรรมชาติ ทำให้คนที่อาศัยในบ้านทุ่งด้านหนึ่งเกิดความขาดแคลนทรัพยากรหลักคือข้าว ในขณะที่อีกด้านหนึ่งทรัพยากรหลักคือ ปลาที่สามารถนำเอามาแปรรูปเป็นปลาชนิดต่าง ๆ ได้ เช่นปลาแดกหรือส้มปลาซึ่งมีความจำเป็นสำหรับท้องถิ่นอื่น จึงทำให้เกิดการพึ่งพาทรัพยากรระหว่างพื้นที่กันและกัน ตามความสามารถของการดึงเอาธรรมชาติมาใช้ของบ้านทุ่ง และความจำเป็นในการบริโภคหรือการแลกเปลี่ยนกับบ้านอื่นๆ จากข้อจำกัดดังกล่าวของสภาพพื้นที่ทำมาหากินในระบบธรรมชาติ ทำให้คนในพื้นที่ทราบถึงชะตากรรมของตนเองว่าเป็นไปไม่ได้ในการเอาตัวรอด หากไม่สามารถสร้างวัฒนธรรมของตนเองขึ้นมาตามเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่ทางวัฒนธรรม(Local area network)(LAN) เพื่อที่สามารถอยู่ได้จึงจำเป็นต้องแลกเปลี่ยนร่วมกันระหว่างท้องถิ่น

นั่นเป็นความหมายของการแบ่งแยกแรงงานตามระบบธรรมชาติที่เกื้อกูลออกมาให้พื้นที่หนึ่ง ๆ ในลุ่มน้ำชีพึ่งพาอาศัยกันและกัน(ดูในรูปที่1) ซึ่งถูกกำหนดออกมาในอาณาบริเวณของตนเอง เป็นความสัมพันธ์ของบ้านทุ่งและบ้านโคกที่เป็นยุทธศาสตร์ของการเอาตัวรอดระหว่างท้องถิ่น คนบ้านทุ่งมักให้ความสำคัญกับบ้านโคกเพราะเอื้ออำนวยต่อการแลกเปลี่ยนที่เกิดขึ้นมาในอดีต ว่า “มันฮึดเตบ้านเฮา แต่ที่ผ้าก็ได้อาไปแลก ผ้าสร่ง ผ้ายาวก็ได้เอาไปแลก บ้านม่วง บ้านแดงพุ้นเต บ้านมันบ่ท่วม มันเป็นบ้านโคก บ้านดง บ้านโคกมันก็เป็นโคกมันก็เห็นน้ำจึกเทื่อนั้นแหลว บาทฝนตกมันจึงได้เห็ดนา นั้นแหลเห็นพุ้นว่าโคกว่าดง มันสูง บ้านเฮาเห็นเอิ้นว่าบ้านทุ่งบ้านทาม”¹⁰ โดยได้ขยายความหมายให้ชัดว่า “ข้าวกะหากิน ปลากะหากิน ไปหาข้าวฝ้ายทางดงทางโคกได้ปลาแดกปลาร้า ปลาอย่างพาไปหาแลกข้าว หาไป 2 คืน 3 คืน หาบกระด้ากันไป มาหุงมาต้มกันกิน ได้ปลาเอามาเห็ดปลาแดก เมื่อไว้ไปแลกข้าวทางดง ทางกุดชุม ยโสธร บ้านคำแดงนาคำ ที่น้ำเขาไม่ท่วมข้าวไปแต่พ่อแต่แม่ ไปแลกกันกินเลี้ยงกันไปเลี้ยงกันมา”¹¹ ซึ่งคุณลักษณะของคนทั้ง2พื้นที่ให้ความหมายเดียวกันว่า “บ้านเฮาคนบ้านทุ่งบ้านน้ำ น้ำท่วมหาตุ๋ถ้าบมีพุ้น้องบ้านทางโคกก็อยู่ยากโลดแหลว บ้านโคกแถวนี้ก็ไล่ไปแต่ บ้านเหมียดบ้านมือ บ้านตุ๋”¹²

นั่นเป็นการชี้ให้เห็นในจิตสำนึกที่ว่า บ้านทุ่งมีข้อจำกัดของพื้นที่ธรรมชาติในการทำมาหากิน ได้ผลผลิตให้คนบ้านทุ่งแสวงหาทางรอด ด้วยการเคลื่อนย้ายทรัพยากรกับคนบ้านโคก ความเข้าใจต่อระบบพื้นที่ทำมาหากินและสภาพธรรมชาติรอบๆตนเองในการทำมาหากิน ได้ให้การยอมรับในข้อจำกัดที่เกิดขึ้นมาในการได้ทรัพยากร และการยอมรับในเส้นทางที่ต้องให้ความช่วยเหลือกันและกัน ทำให้คนบ้านทุ่งไม่สามารถปิดตัวโดดเดี่ยวต่อพื้นที่ทางวัฒนธรรมอื่นๆ ดังนั้นความเป็นเฉพาะของระบบธรรมชาติในลุ่มน้ำชี (หลง) ได้สร้างขึ้นมาจากข้อจำกัดทางธรรมชาติ จากอาณาบริเวณของตนเองในยุทธศาสตร์เพื่อการเอาตัวรอดระหว่างท้องถิ่น ต่อมากลายเป็นระเบียบการของท้องถิ่น ทุกพื้นที่ต่างให้ความสนใจในการสร้างพันธมิตรทางยุทธศาสตร์ของการอยู่ร่วมกัน

รูปภาพที่1.การแบ่งแยกแรงงานตามธรรมชาติในพื้นที่ทางวัฒนธรรมบ้านขาว

ในแต่ละท้องถิ่นได้ปรับตัวเองของการจัดตั้งองค์กรทางสังคมของตนเองให้เกิดขึ้นมาในการเคลื่อนย้ายทรัพยากรร่วมกันตามฤดูกาลหรือในช่วงวิกฤติที่เผชิญปัญหา ดังนั้นการปรับตัวเองของกิจกรรมในชีวิต และการยังชีพของกลุ่มคนตามพื้นที่ทางวัฒนธรรม ท่ามกลางความยุ่งยากได้สร้างความสามารถในการกิจ

กรรมการประกันอาหารต่อกลุ่มคนในพื้นที่ และในขณะเดียวกันคนในพื้นที่ได้จัดตั้งระบบองค์กรในสังคมขึ้นมา เพื่อแก้ไขปัญหาทางวัตถุและจิตใจในการตอบสนองต่อการบริโภคในพื้นที่ ได้แสดงให้เห็นแหล่งที่มาของการเคลื่อนไหวภายใน และการกระทำของระบบสังคมภายในพื้นที่ทางวัฒนธรรม

สิ่งที่เกิดขึ้นคือ เศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการ ได้เห็นถึงกำลังกายและกำลังใจของความเป็น “เรา” อย่างมากในการสร้างความสุขของประเพณีจิตสำนึกของพื้นที่บ้านทุ่ง กลายเป็นความสามารถในกิจกรรมของกลุ่มคนที่ได้ผลิตเส้นทางชีวิตของตนเองขึ้นมา ซึ่งเป็นรูปแบบที่ไม่เหมือนใครด้านหนึ่ง และในขณะที่ยีกด้านหนึ่ง กลายเป็นการปรับยุทธศาสตร์ของคนเองอยู่ตลอดเวลาที่มีการเคลื่อนไหวอย่างเป็นพลวัต ซึ่งมีแหล่งที่มาจากระบบองค์กรสังคมตนเอง ที่ผลิตเส้นทางชีวิตในรูปแบบจริยธรรมของการอยู่รอดร่วมกันของกลุ่มที่ดำเนินมาจนถึงปัจจุบัน

การปรับตัวกับระบบพื้นที่ทำมาหากิน มีพื้นฐานมาจากการแสวงหาอาหารได้กลายเป็นการสร้างยุทธศาสตร์ขึ้นของคนในพื้นที่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรูปแบบของการประกันอาหารแก่สมาชิกในพื้นที่ทางวัฒนธรรมของตนเอง กลายเป็นการให้ความหมายความสำคัญในกลไกการ ปกป้องสังคมวัฒนธรรมตนเอง ว่า “ คนโบราณ(ไม่)เคยแข่งขันกัน ต่างคนต่างหาได้หน่อย(น้อย)กะเอาหน่อยได้หลาย(มาก)กะเอามาหลาย แล้วชอกันกินก็ได้ คนตั้งแต่ก่อน บ(ไม่)ได้ซื้อบ(ไม่)ได้หากัน นาคั้ง(บางครั้ง)ได้หลายกะแบ่งกันแจก พี่แจกน้องให้ได้อยู่ได้กินน้ำกัน(แบ่งกันแจกกันให้พี่น้องได้อยู่กิน อยู่รอดร่วมกัน)”¹³ ซึ่งได้รับการยืนยันในจิตสำนึกเช่นเดียวกันว่า “เป็นบ้านเดียวกัน แต่อยู่แยกกัน ก็ไม่ไกลเท่าไร แต่ละซ่งก็เป็นพี่เป็นน้องกันไปอยู่ด้วยกันเพราะออกมาสาวเอานาไถ่กัน เลยช่วยกันสร้างบ้าน กันรั้ว เป็นพวกไทเดียวกันมันเลยสนิทกัน กว่าพวกบ้านเดียวกันที่อยู่อื่น เพราะมันได้ส่งข้าวส่งน้ำ ดูแลทุกข์สุขกัน”¹⁴

อย่างไรก็ตามประสิทธิภาพที่เกิดขึ้น สำหรับการประกันการยังชีพและการดำเนินกิจกรรมในชีวิตขึ้นอยู่กับยุทธศาสตร์ในการจัดตั้งระบบองค์กรของสังคมตนเองเป็นสำคัญ ดังนั้นวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นมาในพื้นที่ มาจากความสามารถของกิจกรรมในการปรับตัวของผีตัวเดียวกันหรือไทเฮา ในการใช้กำลังกายและกำลังใจต่อพื้นที่ทำมาหากินเพื่อการประกันการบริโภค ไทเฮาและผีตัวเดียวกันได้จัดตั้งองค์กรทางสังคมขึ้นมาในการปรับตัวเพื่อสนับสนุนกิจกรรมความจำเป็นในชีวิตว่า “คนในซ่งแต่ละซ่งข้าเจ้าเอ็ดเวียก เอ็ดงาน(ทำงาน) ข้าเจ้าจะรวมกลุ่มรวมหมู่พวก(เขาจะรวมกันเป็นกลุ่ม) มาเอ็ดเวียกน้ำกัน(มาทำงานร่วมกัน) เอาเวียกของไม้ของมันเอามาเอ็ด (เอางานโครงการคนนั้นมาทำ) นั้งเป็นหมู่(กลุ่ม)ก็ คุยกัน เอ็ดไปนำ(ทำไปด้วย) มีกอไผ่อยู่กอหนึ่งอยู่เอียน(บ้าน)พอใหญ่วันนา พอใหญ่หนู เอียนเพิ่นอยู่นั้นมีกกไผ่ซ่มเย็น เอียน(บ้าน)หลังนั้นก็ออกมา เอียน(บ้าน)นี้ก็ออกไป โหมกันเอ็ดเวียก(รวมกันทำงาน) มันบมีแนวอื่นดอก ผู้ลางคนกะसानแห(บางคนसानแห) ผู้ลางคนก็เหลาไม้สานกระด้า(บางคนเหลาไม้สานตะกร้า)”¹⁵ โดยให้ความเห็นว่าในอดีต “ต้องช่วยกันหลาย ต้องออกเหวี่ยงเผื่อแรงช่วยกัน อยู่ผู้เดียวไม่ได้ ทั้งกันก็ไม่ได้ พี่น้องกันทั้งนั้น พากันอยู่เฉยก็ไม่ได้ ผู้เฒ่าผู้แก่ต้องออกหัวคิดหลาย คนหนุ่มต้องออกแรงมันเลยเป็นบ้านเป็นเมืองมาได้”¹⁶ ซึ่งในช่วงนั้นก็จะเป็นการรวมกลุ่มของคนในสังคมตนเองเพื่อต่อสู้ในการบุกเบิกธรรมชาติ เพื่อสร้างบ้านแปลงเมืองของตน และเอาตัวรอดร่วมกันของคนในพื้นที่ โดยเป็นการกระชับความเป็นไทเฮา ผีตัวเดียวกัน อีกชั้น ต่อเนื่องจากการที่เป็นญาติพี่น้องกัน นั่นคือการใช้ชีวิตอยู่ในพื้นที่เดียวกัน และได้ช่วยเหลือกัน ในขณะที่เครื่องมือที่ช่วยให้กิจการต่างๆ ในชีวิตประจำวันและการยังชีพ สำเร็จไปได้ผ่านการกระจายและการบริโภคผลผลิต โดยเป็นองค์ประกอบของการกำกับทางสังคม ภายใต้ระบบวัฒนธรรมในพื้นที่

วัฒนธรรมที่เกิดขึ้นมาในบ้านทั้งกลายเป็นประวัติศาสตร์ในความสามารถของกิจกรรมมนุษย์ เนื่องจากเหตุผลของการประกันการยังชีพและกิจกรรมในชีวิต การประกันต่อการปรับตัวของกลุ่มคนในพื้นที่ที่สับสนไขว่ของพื้นที่ที่ท่ามาหากินและสภาพแวดล้อมทางสังคม ดังนั้นวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นมา เป็นทรัพยากรในกิจกรรมของคนในพื้นที่ และวัฒนธรรมสร้างให้การปรับตัวของกลุ่มคนในพื้นที่สามารถอาศัยอยู่ได้ตามสภาพแวดล้อมธรรมชาติแบบบ้านทั้ง

ด้วยเหตุนี้พื้นที่ทางวัฒนธรรมลุ่มน้ำชี(หลง)ได้สร้างยุทธศาสตร์ของการปรับตัวเพื่อเอาตัวรอดที่ว่า “หาอยู่หากินน้ำกันช้อยเหลือกันไป” นั้นเป็นตรรกะของการเอาตัวรอดในชีวิตประจำวันในสภาพที่พึ่งพาธรรมชาติเป็นหลักที่ผ่านมาของคนที่ทั้ง2พื้นที่ การเอาตัวรอดในอดีตให้ความหมาย การพึ่งพาแรงงานในการได้มาทรัพยากรในพื้นที่ของตนเอง ผ่านการแลกเปลี่ยนสิ่งที่ขาดแคลนเพื่อการประกันการบริโภค ซึ่งพื้นฐานของการท่ามาหากิน มุ่งสู่การแลกเปลี่ยนกันตามฤดูกาลของการขาดแคลนทรัพยากรในพื้นที่หนึ่งสู่อีกพื้นที่หนึ่ง ตามภารกิจพื้นฐานในกิจกรรมทางเศรษฐกิจเพื่อการเอาตัวรอด ในรูปแบบการหาข้าวหรือปลา และอื่นๆที่จำเป็นของคนในพื้นที่วัฒนธรรมทั้ง2 อยู่บนพื้นฐานของการรวมตัวกันโดยชนแรงงานที่ไม่เป็นทางการขึ้นมาในพื้นที่ทางวัฒนธรรมทั้ง2 หมายถึง การใช้หรือหาวิธีสร้างประสิทธิภาพกิจกรรมในองค์กร ที่ส่งไปในทิศทางของการประกันการอยู่รอด เกิดจากพื้นฐานแรงงานในครัวเรือนหรือกลุ่มซึ่งให้ความหมายสูงสุดคือ ประกันต่อการบริโภค เป็นวิธีการปรับตัวของคนในพื้นที่จากอิทธิพลของพลังธรรมชาติ ความหมายนี้คือ นัยของการปรับตัวเข้าสู่ระบบธรรมชาติในพื้นที่ท่ามาหากิน อยู่กับการปรับตัวที่มีประสิทธิภาพต่อการดำเนินในกิจกรรมชีวิต และการยังชีพ เป็นการปรับตัวบนเส้นทางของผีตัวเดียวกัน ไทเฮา ที่ได้สร้างระบบสังคมวัฒนธรรมขึ้นมา จากสภาพแวดล้อมภายในและภายนอกในพื้นที่ท่ามาหากินในลุ่มน้ำชี(หลง) เป็นกลไกที่สร้างความสามารถต่อการปรับตัวจากการเปลี่ยนแปลงระบบสังคมให้เป็นไปอย่างต่อเนื่อง

ปัญหาที่สำคัญคือ คนบ้านทั้งสร้างเทคโนโลยีการรับรู้ข้อมูล การปรับตัวเองเข้าสู่สภาพพื้นที่ท่ามาหากิน มีภารกิจหลักเพื่อประกันการอยู่รอดแก่คนในพื้นที่ทั้ง2 ซึ่งผ่านการเรียนรู้การทำงานร่วมกันต่อการดำรงชีวิตมาใช้แก่กลุ่มหรือช่องของตนเอง นำเอาผลผลิตเหล่านี้มาบริโภคกันระหว่างครอบครัว ในขณะที่เดียวกันในช่วงที่เผชิญกับพลังธรรมชาติที่ไร้จัดตั้ง ได้สร้างอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของตนเอง สร้างการแลกเปลี่ยนกันระหว่างตัวแทนในพื้นที่ทางวัฒนธรรมที่ประสบชะตากรรมร่วมกัน เช่น “บักหอยกับข้าว” “แดงกวาดแลกกับข้าว” หรือ “ปลาร้าแลกกับข้าว” เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เป็นการแลกเปลี่ยนผลผลิตที่ตนเองจำเป็นพฤติกรรมที่แสดงออกมาเช่นนี้คือ **หลักเหลี่ยมค่าใช้จ่ายในรูปเงินตราและการให้มูลค่าในการแลกเปลี่ยนบนพื้นฐานของความสัมพันธ์ของระบบตลาด** กลับเน้นเรื่องของการกระจายใหม่(ให้)ทรัพยากรโดยผ่านเครือข่ายทางสังคมแบบเสี้ยว ช่งหรือเครือข่ายองค์กรในพื้นที่ซึ่งพฤติกรรมที่แสดงออกมากของการให้คือ การถ่ายเททรัพยากรระหว่างกันภายในครอบครัว(ที่ไม่เป็นทางการ)บนพื้นฐานของการให้ “คุณค่า”มากกว่า“มูลค่า” และนั่นเป็นสิ่งที่สำคัญที่แก้ไขปัญหาของความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัวในระหว่างพื้นที่ทางวัฒนธรรมท้องถิ่นสืบมา โดยเป็นกลไกทางสังคมที่ปรับตัวเอง ภายใต้การเปลี่ยนแปลงสู่ความสัมพันธ์ของระบบตลาดที่ไม่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงจิตวิญญาณของสถาบันสังคมตนเอง

ยุทธศาสตร์เพื่อการเอาตัวรอดของคนบ้านทั้งในลุ่มน้ำชี(หลง)เป็นไปตามข้อเท็จจริงของธรรมชาติอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ดังนั้นการเกิดขึ้นมาของเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการมีเป้าหมาย ทำให้สังคมวัฒนธรรมในลุ่มน้ำชีสามารถพัฒนาไปอย่างต่อเนื่องได้ แม้จะมีการปรับตัวอยู่หลายครั้งเมื่อไปปฏิสัมพันธ์กับ

การเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมทางสังคมหรือการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ทำมาหากิน ซึ่งการเปลี่ยนแปลง สามารถเกิดขึ้นมาได้ ตั้งแต่รูปแบบของการเคลื่อนย้ายทรัพยากรที่ในอดีต เป็นการให้หรือการช่วยเหลือฟรี หลังจากนั้นเปลี่ยนแปลงเป็นการกระจายใหม่ขึ้นมา หรือเกิดการถ่ายเททรัพยากรให้เกิดขึ้นมา ระหว่าง LAN เกิดเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการอย่างแพร่หลายมากก่อนปี พ.ศ.2525(ปัจจุบันยังมีอยู่ตาม เครือข่ายของครอบครัว) โดยอยู่บนพื้นฐานโชนแรงงานการผลิตที่พึ่งพาธรรมชาติและอยู่บนระบบตลาด อาศัยความเป็นเฉพาะพื้นที่ของตนเองขับเคลื่อนกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการกับพื้นที่อื่น ๆ ตาม เครือข่ายของตนเอง มีเป้าหมายในการประกันสิ่งที่จำเป็นแก่ชีวิตซึ่งพื้นฐานของความคิดและจิตสำนึกทาง เศรษฐกิจในการนำมาใช้ เป็นประเพณีการแลกเปลี่ยนการพึ่งพากันในเรื่องอาหารเป็นหลักหรือข้าวของ เครื่องใช้ที่จำเป็นอย่างมากในชีวิตประจำวันเพื่อสนับสนุนการอยู่รอดร่วมกันของจิตวิญญาณที่เผชิญชะตา กรรมเดียวกัน

ในขณะที่เข้าสู่ยุคของการพึ่งพาตลาด(2525-ปัจจุบัน) เกิดการปรับตัวเองในวิถีคิดและพฤติกรรมทางเศรษฐกิจได้ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ระบบตลาดมากยิ่งขึ้น ตั้งแต่เกิดการเปลี่ยนแปลงไหลเวียนของกระแสเงินในลุ่มน้ำชีได้ส่งอิทธิพลโดยตรงแก่ทั้ง2พื้นที่ ก่อให้เกิดความสำคัญของสายน้ำและท้องนา เพราะว่าความคิดและจิตสำนึกเมื่อเข้าไปสู่ระบบตลาด มุ่งตอบสนองความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ ที่มีอยู่ เน้นการแลกเปลี่ยนเชิงมูลค่าให้เกิดขึ้น มากกว่าการคิดค้นหรือประดิษฐ์สิ่งใหม่ที่เกิดขึ้น ตราบใด ยังไม่เผชิญปัญหาที่เกิดขึ้นมาก่อน ในขณะที่สภาพธรรมชาติที่เกิดขึ้นในลุ่มน้ำชี มีการเปลี่ยนแปลงอย่างมาก ส่งผลต่อความไม่มั่นคง และนำคนบ้านทุ่งเผชิญชะตากรรมที่ยากจะแก้ไขได้ กล่าวคือ ในอดีตแม้ว่าเกิดการกั้นผังกั้นน้ำในลุ่มน้ำชีภายหลังปี2521 แต่นั้นเป็นผลมาจากภัยธรรมชาติส่วนหนึ่ง ความคาดหวังในผลผลิตที่เกิดขึ้นมาว่าปีหนึ่งได้และปีต่อไปอาจไม่ได้ผลผลิต ทำให้สถานการณ์ที่เกิดขึ้นในความมั่นคงของการประกันพืชพันธุ์ธัญญาหารไม่รุนแรงอย่างที่คิด เพราะสามารถปรับตัวได้คือ มีข้าวกินปีหนึ่งอีกปีหนึ่งจับปลาคนในวัฒนธรรมลุ่มน้ำชี (หลง)ทั้ง2สามารถปรับตัวได้ระดับหนึ่ง ดังการยืนยันในจิตสำนึกที่แสดงออกมาว่า”ช้อย เอ็ดนามาตั้งแต่ออกมาอยู่เป็นครอบครัว 16-17 ปีแล้วหะกะได้เอ็ดจั่งซี้มาตลอด ข้าววานปีมันสิบได้เอ็ดเต็มหะไปย เอ็ด 5 ปีกะสิได้อี้อี้อยู่ดอกปีหนึ่ง ถ้าว่าน้ำบ่ท่วม สิเป็นมาตลอดจั่งซี้ ระยะเวลาอยู่นี้หะ 17-18 ปีระยะนี้หะสิเป็นปีได้ปีเสีย แล้วกะเอ็ดกินอย่างเดียวยบได้เอ็ดขายตอนนีปีเอ็ดบได้กะสิขายข้าวนาปรังข้าวเจ้าข้าวเหนียวกิน กะว่าขายข้าวซื้อข้าวกินกะแมน ถ้าว่าบ่พอซื้อบ่พอแลกกะแนวอื่นมาซื้อมาแลกอีก”¹⁸ แต่การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมาของการไหลเวียนของกระแสเงิน เกิดมาจากการกั้นผังกั้นน้ำ โดยเฉพาะเขื่อนยางบ้านหนองหอยที่สร้างขึ้นในปี พ.ศ.2537 สร้างปัญหาต่อการปรับตัวแบบประเพณี เพราะก่อให้เกิดน้ำท่วมมากกว่า2-3เดือนและสร้างความย่อยยับให้กับการปลูกข้าวนาปีเป็นเวลา3ปีติดต่อกัน ไม่มีทางออก เพราะไม่มีช่องทางระบายน้ำ ในขณะที่ในอดีตน้ำท่วมใช้เวลาประมาณ2-3วัน

การปรับตัวแบบใหม่ที่เกิดขึ้นมาในพื้นที่คือ ความพยายามทำนาปรังเพื่อขายเอาเงินไปซื้อข้าวมากินนั้นมีข้อจำกัดอย่างมาก นอกจากต้นทุนการผลิตจะสูงแล้ว ที่สำคัญราคาข้าวนาปรังไม่มีแนวโน้มที่ดีขึ้น แม้ว่าเป็นวิธีการอย่างหนึ่งในการปรับตัว ผลที่เกิดขึ้นแรงงานจำนวนหนึ่งที่ต้องการความมั่นคงในอาชีพของตนเอง โดยเฉพาะการสร้างหลักประกันของครอบครัวเริ่มมีการอพยพออกนอกพื้นที่อย่างต่อเนื่อง สำหรับคนที่ไม่ต้องการความเสี่ยงในการลงทุนจากการผลิตข้าวนาปรังหรือมีทุนทรัพย์น้อย คนที่ต้องการได้รายได้ในรูปเงินตราอย่างแน่นอนอาศัยการขายแรงงานหรือใช้ความสามารถของแรงงาน ได้ผลักดันตนเองสร้างทรัพยากรใหม่ที่ถาวรมากยิ่งขึ้น ปัญหาที่ปรากฏอยู่ในสถานการณ์ปัจจุบัน มีผลต่อการลดการพึ่งพาสาย

น้ำและท้องนาโดยตรง นอกจากไม่สามารถสร้างความมั่นคงได้แล้วในฤดูกาลผลิต ในขณะเดียวกันแม้ว่าฤดูกาลผลิตข้าวนาปรังสามารถสร้างรายได้จริงอยู่ แต่ในปัจจุบันก่อให้เกิดความไร้เสถียรภาพต่อชีวิตครอบครัว ดังเช่นการยืนยันของคนในพื้นที่ว่า “คนที่อพยพออกนอกพื้นที่สาเหตุเกิดจากความหยากจนบ่มีอยู่มีกินเพราะว่าเข็ดนาปีได้น้ำกะท่วมข้าวกะบ่ได้กิน แล้วถ้ามาเข็ดข้าวนาปีหวังสิแก้ไขความหยากจนกะบ่ได้ ข้าวบ่เป็นราคาแห่งเข็ดแห่งขาดทุนแล้วนำบ้านเฮากะบ่มีโรงงานพอสิได้เข็ดกะเลยต้องแก้ปัญหาไปหาทำงานหม่องอื่นที่แม่เห็นกะมี น้ำดา พ่อลา เพิ่นไปตัดยางอยู่ปักได้เพิ่นกะไปได้ 3-4 ปีแล้ว เพิ่นกะว่ารายได้ดี อยู่ปีหนึ่งอีกค่าใช้จ่ายออกเพิ่นกะมีเงินเก็บอยู่ 40,000-50,000 บาทที่เพิ่นกับมาบ้าน แล้วกะเห็นแม่แดง ไปทำงานเย็บผ้าอยู่กรุงเทพฯ เพิ่นกะไปได้ 2-3 ปีแล้วเพิ่นกะว่ารายได้กะบ่ดีปานใดกะดึกว่าอยู่บ้านเฮาอยู่ เพราะอยู่บ้านบ่รู้ว่าสิเฮ็ดอียัง ที่แม่เห็นไปขับรถแท็กซี่ กะมีพ่อพร พ่อบุญเพิ่นกะไปขับรถอยู่กรุงเทพฯ เพิ่นกะไป ๆ มา ๆ ที่อยู่ 2-3 เดือนกะมาพักเพิ่นกะว่าดีกว่อยู่บ้านชื้อ อยู่ แต่กะบ่ข่อยดีปานใดเพราะว่ารถมันหลายกะพอได้อยู่ได้กินชื้อ ๆ”¹⁹

สร้างให้เกิดการปรับตัวที่พึ่งพาแรงงานในระบบตลาดมากยิ่งขึ้น สอดคล้องกับความต้องการแลกเปลี่ยนเงินตราในชีวิตประจำวัน ส่งผลต่อการพึ่งพาเงินตรามากยิ่งขึ้น เพราะเงินตราเป็นตัวบ่งบอกความมั่นคงในชีวิตและการอยู่รอดของครอบครัว เนื่องจากเด็กต้องไปโรงเรียนในแต่ละวัน ระบบการผลิตมีความจำเป็นที่ต้องใช้เงินตราเป็นหลักในการแลกเปลี่ยนผลผลิตของตนเองในระบบตลาด ใช้วิธีการต่าง ๆ เพื่อให้ได้มาทรัพยากร แม้ว่าจะนำไปสู่การลดความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ก็ตาม “คนไปหาปลา กะเอาระเบิดไประเบิด กะหลังกินกะใช้ยาเบีย ปลาจะเลยบ่ข่อยหยั่ง คนกะหากินหลายเพราะคนกะฮึดอยากบ่รู้ว่าสิไปเฮ็ดอียัง มันกะเป็นจิงสิมา 10 กว่าปีแล้ว”²⁰ เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำชีเป็นไปอย่างรวดเร็วเพื่อการบริโภคและการนำทรัพยากรธรรมชาติมาเป็นรายได้แก่บางครอบครัว จากการจับปลาและสัตว์น้ำต่าง ๆ มีผลโดยตรงก่อให้เกิดความไม่มั่นคงในเรื่องอาหารภายในท้องถิ่นของตนเอง ในขณะที่ในอดีตไม่ใช่เป็นปัญหา บังคับให้คนในพื้นที่พึ่งพาการใช้เงินตราในชีวิตประจำวันมากยิ่งขึ้น

นั่นเป็นความหมายพฤติกรรมในระบบตลาดที่ไม่สามารถปฏิเสธได้ว่า จิตสำนึกและพฤติกรรมทางเศรษฐกิจอยู่บนพื้นฐานความสัมพันธ์ระบบตลาด ระบบตลาดได้สร้างให้เกิดวัฒนธรรมที่ให้ความหมายความรักในผลประโยชน์ของตนเอง การใช้ข้อมูล และใช้เหตุผลมากยิ่งขึ้นต่อการสร้างความมั่นคงกับตนเอง ซึ่งทุกคนในแต่ละครอบครัวพยายามสร้างแนวคิดและยุทธศาสตร์ของตนเองออกมาในการเข้าสู่แผนปฏิบัติการใช้ทรัพยากรมากยิ่งขึ้น โดยคนได้อยู่เพื่อตนเองเพื่อครอบครัวเป็นสำคัญในช่วง 15 ปีที่ผ่านมา และในความหมายนี้ได้เกิดวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนการค้าขายเกิดขึ้นมาแทนที่วัฒนธรรมของการขอ (ให้) การกระจาย การแลกเปลี่ยนที่เคยเป็นคุณค่าและความหมายของระเบียบการในท้องถิ่น กลายเป็นการสร้างระเบียบการใหม่ของท้องถิ่นที่เกิดขึ้นมาสำหรับคนในพื้นที่และนอกพื้นที่(ยกเว้นเครือญาติหรือเครือขายของครอบครัวของตนเองที่ยังใช้ระเบียบการท้องถิ่นเก่าอยู่) เห็นได้จากว่าจิตสำนึกได้ให้ความหมายการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมาของวัฒนธรรมระบบตลาด ไม่เพียงให้คนในพื้นที่ใช้ความหมายของเงินตราในการติดต่อสื่อสารกันมากยิ่งขึ้น แต่กลับกลายเป็นว่าทรัพยากรธรรมชาติได้ถูกใช้ไปในทิศทางที่คุกคามความมั่นคงของท้องถิ่นโดยตรง หมายถึงการเอาทรัพยากรที่เคยแลกเปลี่ยนภายในกลุ่มหรือชุมชนของตนเองมาเป็นรายได้ อย่างหนึ่งโดยเฉพาะคนที่มืออาชีพจับปลาและการเร่งการจับปลาเพื่อป้อนเข้าไปสู่ระบบตลาด มีผลโดยตรงทำให้วังแกชวลลดจำนวนลง และนำไปสู่การผลักดันชาวบ้านจำนวนหนึ่งออกนอกพื้นที่ เพราะทรัพยากรที่มีอยู่ไม่สามารถตอบสนองความเป็นอยู่ สร้างรายได้ให้กับคนในพื้นที่ ความเข้าใจพื้นที่ของตนเอง “ชาวมิ

หลาย 15 วง แยกกันขายปลาให้เจ๊กมันพายเรือมารับซื้อเลย ได้ราคาบดีดอกฮั่นขายเพราะอยากได้เงิน”²¹ และ “ชาวลงแปนเบ็ดมีแต่คนจับ เพราะคิดว่าป๋มีไผเป็นเจ้าของปลาป๋มีผู้เลี้ยง มันเลยสูญเร็ว”²²

การเกิดกระบวนการเรียนรู้ของคนในพื้นที่มาจากการยึดครองของวัฒนธรรมตลาดที่ต้องการเงินขนาดใหญ่ ที่ไม่สามารถหาได้จากพื้นที่ ซึ่งเงินจำนวนนี้จะเป็นการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต “พ่อวันพ่อเหลาไปเอ็ดงานเมืองนอกกลับมา กะมาออกรถแล่นรับคนไปเมือง สบายกว่าเก่า”²³ “ลางคนไปบ่ทันพอโดนกะมีเงินมีค่ามาเอ็ดบ้าน มาซื้อรถโก ลางคนกะได้เงินมาค้าขาย”²⁴ มีประสบการณ์ชีวิตของผู้ที่ไปก่อน เช่นพ่อวันพ่อเหลาเป็นตัวอย่างให้เกิดขบวนการแรงงานรุ่นต่อมา “กะเห็นคนไปก่อนเพิ่นมีเงินกะเลยอยากไป น้องเฮากะไปซักรถอยู่หนองแขม มีเงินหลายอยู่”²⁵ โดยตรงกับความรู้สึกของคนที่เคยไปทำงานข้างนอกคือ “อยู่บ้านเฮาบ่ค่อยมีเงินใช้ ไปกรุงเทพมหานครสบายกว่าได้เงินหลายนำ กะเลยไปนำหมู”²⁶

กระบวนการอพยพแรงงานเริ่มมีการออกนอกพื้นที่มากที่สุด เมื่อประมาณสามสิบถึงสี่สิบปีที่ผ่านมา “ไปหลายหว่างสี่สิบลิเข้าสามสิบกว่าปีมานี้ละ ลำบากหลายข้าวบ่พอกินน้ำท่วมเอ็ดนาบได้สิบกว่าปีติดกัน ไปหาข้าวกะลำบากหย่างไกลชนได้น้อย ต้องهامไปโปงไปสุดทางกว่าสิยอดบ้าน”²⁷ เพราะความยากลำบากของคนในพื้นที่ประสบปัญหาความยากไร้ในทรัพยากรที่เคยมีอยู่ เนื่องจากเกิดการจับปลาเพื่อขายอย่างรุนแรงทำให้เมื่อปลาหมดวงแก่ชวดก็พบว่าไม่สามารถผลิตซ้ำคนรุ่นต่อไปได้ เพราะไม่สามารถแก้ไขปัญหาคือ วิถีการดำเนินชีวิตนี้ ทำให้วงแก่ชวดลดลงและส่งผ่านกันในกลุ่มเครือญาติของวงที่มีแรงงานเครือญาติเท่านั้นที่อยู่ได้ ในช่วงสี่สิบปีที่ผ่านมาแรงงานสตรีได้อพยพแรงงานไปทำงานกรุงเทพ “อยู่บ้านเฮาบ่ได้มันฮึดอยาก ตอนนั้นกะเป็นสาวอยู่ กะเลยไปเย็บผ้า ได้เงินกะส่งให้พ่อแม่อยู่บ้านให้หาซื้อข้าวกินเพราะเพิ่นเผ่าไปหาข้าวบ่ไหว”²⁸

ความสัมพันธ์ในระบบตลาดเพิ่มบทบาทของการใช้เงินตรามากยิ่งขึ้นในกิจกรรมที่สำคัญแก่ชีวิต ก่อให้เกิดการปรับตัวเข้าสู่ความสัมพันธ์ระบบตลาดในรูปของเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการอย่างหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นแบบสัญญาย่อย (Sub contract) ที่ไม่เป็นทางการโดยเน้นแรงงานภายในครัวเรือนทั้งในบ้านและนอกบ้านมาแลกเปลี่ยนเป็นมูลค่าเงินตรา อยู่ในรูปของการประกอบกิจกรรมแบบเครือข่าย เป็นผลมาจากความสำเร็จที่เข้าสู่ระบบตลาดที่จำเป็นที่ต้องจ้างงานขึ้นมาในการประกอบกิจกรรมของตนเอง หรือการส่งแรงงานอพยพออกนอกพื้นที่ หรือการประกอบกิจกรรมส่วนตัวในรูปการใช้แรงงานการบริการที่ไม่เป็นทางการในระบบตลาด เนื่องจากข้อจำกัดของตลาดแรงงานไม่มีในพื้นที่ทั้ง 2 หรือเพราะไม่สามารถเข้าสู่ระบบตลาดได้ในแง่ของการแข่งขันของทุนมนุษย์ และเป็นการดำเนินกิจกรรมทำได้ง่ายกว่า มีความคล่องตัวกว่า นอกโซนแรงงานที่เป็นทางการในความสัมพันธ์ของระบบตลาด มียุทธศาสตร์การเอาตัวรอดในชีวิตประจำวันเพื่อให้ได้เงินตรา ใช้มูลค่าแรงงานแลกเปลี่ยนกับระบบตลาดในโซนที่ไร้การกำกับควบคุมโดยรัฐ ซึ่งอยู่บนพื้นฐานการใช้แรงงานในครัวเรือนของตนเอง

แม้ว่ามีบางกลุ่มมีความสามารถปรับเข้าไปสู่ระบบตลาดได้ แต่ก็ไม่นิยมเป็นเศรษฐกิจที่เป็นทางการ เพราะเกี่ยวข้องกับกิจกรรมที่ทำอยู่ สามารถให้ผลตอบแทนและไม่มีความยุ่งยากโดยอาศัยแรงงานในครัวเรือน เงินตราและความรู้ของตนเองที่มีอยู่สามารถสร้างให้เกิดรายได้ขึ้นมา ประเพณีในการปรับตัวของคนในพื้นที่ทางวัฒนธรรมในลุ่มน้ำชี(หลง)ใช้วิธีการเอาตัวรอด คือหาแหล่งที่มาในรูปของเงินตรา สามารถประกันตนเองได้เป็นการใช้แรงงานในครัวเรือนสำหรับภาคเกษตรกรรมที่ไม่เป็นทางการคือ ทำงานในครัวเรือนของ

ตนเองในรูปของการยังชีพ และแลกเปลี่ยนในรูปเงินตราในการสร้างรายได้โดยเป็นการกระจายแรงงานที่ล้นเหลือจากครัวเรือน ผ่านการสร้างงานหรือเข้าสู่ระบบตลาดที่ไม่เป็นทางการ เป็นวิธีการอย่างหนึ่งของการระดมทรัพยากรแรงงานในการสร้างรายได้ แรงงานไม่จำเป็นต้องมีการศึกษาและอาศัยการขัดเกลาแรงงานจากท้องถิ่นของตนเองเป็นหลักในการสร้างรายได้ทั้งในและนอกพื้นที่ ดังนั้นปรากฏการณ์เศรษฐกิจครัวเรือนในปัจจุบัน จึงอยู่นอกโซนแรงงานการผลิตที่เป็นทางการและเป็นตรรกะของการหารายได้สู่ครอบครัวเพื่อการประกันการอยู่รอด ฟังพาแรงงานและความสามารถของตนเองเป็นหลัก จากความสัมพันธ์ในระบบตลาดที่มีตำแหน่งของตนเอง วัฒนธรรมของระบบตลาด ได้สร้างให้รูปแบบการปรับตัวของเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการไม่เน้นและพึ่งพาความสำคัญของธรรมชาติเหมือนในอดีต แต่สร้างให้คนในพื้นที่ให้ความสำคัญกับความสามารถของแรงงานตนเอง เน้นความเป็น**“ฉันเพื่อฉัน”** เป็นไปในระดับปัจเจกของครอบครัวในที่สุด ซึ่งแตกต่างจากยุคที่พึ่งพาสายน้ำและท้องถิ่นในอดีตที่ผ่านหลายร้อยปี คือเน้นกำลังกายกำลังใจโดยไทเขาและผีตัวเดียวกัน

ในขณะที่ปัจจุบันการส่งผ่านวิธีการปรับตัวของคนรุ่นปัจจุบัน โดยเฉพาะเยาวชนและเด็กให้ความสำคัญว่า อาชีพและการปรับตัวที่ขัดแย้งต่อการบูรณาการค่านิยมของท้องถิ่น ความขัดแย้งปรากฏขึ้นอย่างชัดเจนกับบรรพบุรุษรุ่นแรก ภายใต้การสนับสนุนนโยบายการผลิตทุนมนุษย์และการสร้างอาชีพให้แก่บุตร โดยคนรุ่นที่2(พ่อแม่) เยาวชนเห็นว่าเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการเกิดขึ้นมาในลุ่มน้ำชี(หลง)ในปัจจุบันเป็นทางออกของคนที่ไม่ได้รับการศึกษาและคนที่ไม่สามารถหางานได้ในตลาดที่เป็นทางการทั้งในภาครัฐและภาคเอกชน เห็นได้จากค่านิยมไม่ได้สนับสนุนการบูรณาการในท้องถิ่นของการปรับตัวเหมือนในอดีต ซึ่งแสดงออกมาในค่านิยมของอาชีพและการปรับตัวไปข้างหน้าของตนเองมีความแตกต่างอย่างชัดเจนว่า ได้รับการสนับสนุนค่านิยมในความหมายของทุนมนุษย์จากพ่อแม่ โดยเยาวชนต่างให้ความหมายของความมั่นคงในชีวิตและความเป็นอิสระของตนเองตามความคิดเห็นในการปรับตัวของตนเองในปัจจุบันว่า**“สิ่งที่สำคัญในชีวิตคือ ความสามารถในการแก้ไขปัญหาให้ถูกต้อง ความสามารถในการคลี่คลายปัญหาในทางปฏิบัติที่เป็นจริงและการค้นหาสิ่งใหม่ในชีวิตมากกว่าอยู่อย่างซ้ำซากโดยเห็นว่าคุณค่าที่สำคัญที่สุดแก่ชีวิตคือชีวิตความเป็นอยู่ของตนเองต้องดีขึ้น”**²⁸

2.สังคมวัฒนธรรมของเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในพื้นที่ทางวัฒนธรรมลุ่มน้ำชี(หลง)

สังคมวัฒนธรรมของเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในลุ่มน้ำชี มีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับความสามารถของคนในการปรับตัวเข้าสู่พื้นที่ทำกินเพื่อเอาตัวรอด ในช่วงของการพึ่งพาสายน้ำและท้องถิ่น คนบ้านทุ่งรู้ดีว่าคนๆเดียวไม่สามารถดึงเอาประโยชน์จากธรรมชาติมาใช้ได้ทันตามเวลา จึงพยายามระดมแรงงานร่วมกันผ่านการสนับสนุนกิจกรรมทางเศรษฐกิจไม่ว่าจะเป็นการสาปปลาหรือเหล้าข้าว ถือเป็นกิจกรรมที่ต้องมีการรวมแรงงาน ลำพังไม่สามารถใช้แรงงานในครัวเรือนได้ ดังนั้นคนในพื้นที่ได้ให้ความหมายกิจกรรมนี้ว่า**“พวกสาปปลาเห็ดทำงานแข็ง”**³⁰ โดยกำหนดเครือข่ายทางสังคม เป็นเสมือนกับทรัพยากรพื้นฐาน ที่มีพื้นฐานความสัมพันธ์ญาติพี่น้อง ซึ่งการใช้เครือข่ายความสัมพันธ์เกิดขึ้นมาในชีวิตประจำวันว่า **“เขา(เรา)บ่มีเงิน(ไม่มีเงิน)ก็ไปยืมเงินนำปูนำย่า(กับปู่กับย่า)”** ถ้าเขา(เรา) บ่มีอิหยัง(ไม่มี

²⁸ ปู่ย่า ของคนในพื้นที่วัฒนธรรมบ้านขาวหมายถึง พ่อแม่ของสามี

อะไร) เขาขาดเขาเงิน(ขาดเหลืออะไร) ก็ไปขอยืมยืมยืม ขอยืมมากิน เพ้นให้เขาจึงได้กิน”^{๖๑} หรือเมื่อมีการออกเรือนใหม่ของสมาชิกภายในเครือข่ายทางสังคมรูปแบบเครือญาติตระกูลเดียวกันนั้น ได้ส่งผ่านทรัพยากรส่วนตัวไปตามรูปแบบของความจำเป็นในการช่วยเหลือทางสังคมเศรษฐกิจแก่ครอบครัวใหม่ ได้ให้ทรัพยากร สิ่งของ ผลผลิต เครื่องใช้ที่จำเป็นสำหรับการเอาตัวรอดของสมาชิกที่ออกไปตั้งครอบครัวใหม่ ดังเช่นเมื่อได้ออกเรือนว่า “เพ้นก็ให้จัวให้ควยอย่างละโต(ให้วัวควายอย่างละตัว) ไปลงไร่ลงนา เพ้นก็ให้เอามาเป็นทุนเป็นฮอน(เป็นทุนรอน) เพ้นให้บ้านหลังหนึ่ง นา20 ไร่ ได้โอง ผา ถ้วย ชาม หม้อไห ข้าวสารกระสอบ ยามเอามีพอกินพอใช้ก็เอาไปให้เพ้น ฮอด(ถึง)หน้าสงกรานต์ไปส่งค้ำน้ำเพ้น ยามเพ้นลีไปเอาบุญก็ให้เพ้นไป”

ความเชื่อที่มีอยู่ในศูนย์รวมจิตวิญญาณ สำหรับคนบ้านดอนกลอยให้ความนับถือเจ้าปู่ เชื่อว่าถ้าวันใดพวกเขาขัดแย้งกัน เจ้าปู่จะบันดาลให้เกิดภัยพิบัติขึ้น ดังนั้นคนบ้านดอนกลอยจะต้อง ไม่ฝ่าฝืนผู้ใหญ่ ไม่เห็นแก่ตัวทอดทิ้งพี่น้อง ไม่ฝ่าฝืนประเพณีต่าง ๆ โดยจะมีคำที่มีความหมายในทางสว่างบอกไว้ เช่น ฮู้น้อยฮู้ใหญ่ ดุ่มที่ดุ่มน้อง(ช่วยพี่ช่วยน้อง) ถูกฮิตถูกฮอย(อยู่ในจารีตประเพณี) “ดอนเจ้าปู่”ของคนดอนกลอยจึงเป็นพื้นที่ๆคนบ้านดอนกลอยเชื่อว่ามี ความศักดิ์สิทธิ์จริง เมื่อเขาเป็นคนบ้านดอนกลอย จะต้องทำตัวให้เจ้าปู่พอใจ นั่นก็คือเขาจะต้องมีความเป็น เรา ที่มากขึ้นและลดความเป็น ฉัน ให้น้อยลง จึงเป็นการให้ความหมายต่อพื้นที่ร่วมกันของพวกเขาเหมือนกันเพื่อดำรงชีวิตและอยู่รอดร่วมกัน ในการแก้ปัญหาต่าง ๆที่ไม่อาจแก้ในหมู่บ้านกันเองได้ เพราะนอกจากความผูกพันทางสายเลือด การพึ่งพากันมา การที่อยู่ในพื้นที่เดียวกัน และกฎความเชื่อที่สนับสนุนให้อยู่กันเป็นกลุ่ม เพื่การอยู่รอดร่วมกันอย่างสันติไม่มีความขัดแย้ง ท่ามกลางระบบธรรมชาติที่ยากแก่การควบคุม สิ่งเหล่านี้ทำให้คนบ้านท่งได้ออกแบบความหมายจะติดต่อพึ่งพาอาศัยกันและช่วยเพิ่มเติมความขาดแคลนทางเทคโนโลยีและแรงงานของครัวเรือน นั่นก็คือ โทบ้านเขา “แต่ก่อนนี้มีมรดกไทยมีคลอง บมีไฟฟ้าประปา ก็ได้ไฟได้น้ำบ้านเดียวกันนี้ละพอได้ไฟได้พา ให้อยู่ครัวหนึ่งเฮือนเดียวกันก็อยู่กันมาได้ เช่นว่าจะสร้างเถียงสร้างเล้าก็ต้องเหล่าพี่เหล่าน้องเหล่าโทบ้านเขามาช่วย ไม่อย่างนั้นก็ยากที่จะเสร็จได้”^{๖๒} จากพื้นฐานคนในพื้นที่มีรากเหง้าเดียวกัน กลุ่มตระกูลเดียวกัน ทำให้คนในหมู่บ้านมีลักษณะเป็นญาติพี่น้องกันหมด^{๖๓} หรือที่เรียกว่า”มีผีตัวเดียวกัน”^{๖๔} ซึ่งหมายถึง “คนเว้า(พูด)กันเอ็น(บอก)กันเป็นหมู่เดียวกัน พวกเดียวกัน ผีตัวเดียวกันมันมีพี่น้องอยู่จุ่มนี้แหละเวลาเจ็บไข้ได้ป่วยมาจะเอ็นผู้นั้นไปฮ้อง(ร้อง)ผี ฮ้อง(ร้อง)สาธุให้”^{๖๕} มีพื้นฐานมาจากความสัมพันธ์ขององค์ครอบครัว ความสัมพันธ์ของเครือข่าย ได้รับการถ่ายทอดลักษณะความเป็นผีตัวเดียวกันเข้มข้น ว่าเครือข่ายไม่ใช่ความหมายของความสัมพันธ์ที่แบบเป็นหุ่นส่วน แต่เป็นความหมายของความสัมพันธ์ที่ไม่สามารถตัดขาดจากสายเลือดได้ ดังนั้นการช่วยเหลือทางเครือข่าย ถือว่าเป็นหน้าที่ที่ต้องทำมากกว่าความรู้สึกในความผูกพันกันในความสัมพันธ์ทั่วไป ถ้าไม่ให้ความช่วยเหลือในสายเลือดเดียวกันแล้ว อาจจะถูกลูกหลานของตนเองไม่ให้ความนับถือในอนาคต ในขณะเดียวกันไม่มีจิตวิญญาณของผีตัวเดียวกันด้วย จากจุดนี้ได้แสดงให้เห็นว่าการใช้เครือข่ายทางสังคมเสมือนเป็นการพยุหให้ผีตัวเดียวกันคงอยู่ให้มีการปรับตัวได้ในพื้นที่ มากกว่าความหมายของการช่วยเหลือปกติที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนบ้านที่กิจกรรมตัวคนเดียวไม่สามารถทำได้

^{๖๑} ผีตัวเดียวกัน หมายถึงเป็นผีคนเดียวกันคือเป็นเครือญาติกัน ผีตัวเดียวกันคือลูกพี่ลูกน้องกัน เคารพผีตัวเดียวกัน

หรือการเป็นไทเขาเริ่มต้นความหมายของการอพยพโดยกลุ่มเครือญาติ นำโดยผู้ที่อาวุโสของกลุ่ม นั่นก็คือเพ้าเฮอะ จากบ้านบึงมะแลง จังหวัดอุบลราชธานี ได้พาญาติ พี่น้องเดินทางมาตามน้ำชี เพื่อหาที่ตั้งบ้านเรือนและที่ทำกินที่เหมาะสม การตั้งถิ่นฐานบริเวณแห่งหนึ่งเป็นที่ยอดสูงใหญ่ ริมแม่น้ำชีที่แยกสายจากชีสายหลัก(ชีหลง) มีความผูกพันกันมาในความรู้สึกที่เหนียวแน่น ช่วยเหลือกันในการเอาตัวรอดของกลุ่มในความหมายของเครือญาติไทเขา ซึ่งต่อมาได้พัฒนาเป็นเครือข่ายช่วงในที่สุด เนื่องจากความต้องการพื้นที่ทำมาหากิน คนบ้านดอนกลอยจึงมักเลือกที่ตั้งบ้านเป็นดอนแล้วกระจุกตัวอยู่ในรั้วเดียวกัน โดยยกได้สูง ทำให้เกิดการกระจุกตัวกระจายกันอยู่ตาม ที่ดอนต่างๆ ของครัวเรือน คนบ้านดอนกลอยเรียกว่า “ช่วง”

ช่วงเป็นการรวมกลุ่มกันของครัวเรือน มีความเป็นญาติพี่น้องและความเป็นคนบ้านดอนกลอยเป็นทุน แต่เมื่อผ่านช่วงเวลา การทำมาหากิน การใช้ชีวิตร่วมกัน ทำให้ช่วงต่างๆ เกิดความเป็นเฉพาะของตนขึ้น เช่นความชำนาญในการหากิน ตลอดจนศูนย์กลาง ของช่วงต่างๆ ซึ่งทำให้เกิดกลุ่มย่อยที่เป็นไทเดียวกัน ความเป็นไทเขาเป็นเหมือนตัวยืนยันว่า เมื่อมีแล้วก็จะง่ายต่อการมีโอกาสต่อการที่จะเข้าร่วมในกิจการต่างๆ รวมถึงสิทธิในการเข้าไปใช้พื้นที่ต่างๆ ทั่วไปแล้วเป็นบัตรประชาชนในพื้นที่สมัยนั้น ช่วยให้กิจกรรมของตนเองมีความสลับไหลได้สะดวกและบรรลุกิจกรรมได้ง่าย ดังนั้นบทบาทของไทเขาในฐานะเป็นเพื่อนบ้านหรือหุ้นส่วนในกิจกรรมของการดำเนินชีวิตมีความเหนียวแน่นมากดังสะท้อนออกมา ไทเขาจึงเคร่งครัดในการที่จะไม่ทำตัวเป็นปัจเจก แสดงออกมาในจิตสำนึกที่ว่า “คนบ้านเขาต้องช่วยเหลือกัน”³⁶ และ “ต้องอาศัยกันไปกันมาไม่มีเผ่าล้าอยู่ผู้เดียว”³⁷

เพราะฉะนั้นเครือข่ายที่เกิดขึ้นมาในพื้นที่ทางวัฒนธรรมบ้านท่ง ได้ให้ความหมาย เป็นวิธีการจัดตั้งองค์กรทางสังคมที่สนับสนุนเส้นทางชีวิตเศรษฐกิจของตนเองเพื่อให้อยู่รอดได้จากสภาพที่ไร้จัดตั้งของระบบธรรมชาติ กำลังกายและกำลังใจให้ความหมาย“เราเพื่อเรา”เป็นสำคัญ ผลที่เกิดขึ้นมีตัวเดียวกันให้ความหมายว่า

● สัตว์ชาติญาณในการแบ่งปันทรัพยากรในการอยู่รอดของคนในพื้นที่ เห็นได้จากคนในพื้นที่มีจิตสำนึกว่า ฝั้วเดียวกันต้องช่วยในการประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจของสมาชิกภายในเครือข่ายของตนเอง ไม่ว่าจะเป็นการทำนา การสร้างบ้าน การให้สิ่งของหรือการแจกจ่ายทรัพยากรกันภายในหมู่สมาชิก นอกจากนั้นเป็นการถ่ายเททรัพยากรจากผู้ที่มีไปสู่ผู้ที่ยากแคลนภายในเครือข่ายจากปัญหาที่เกิดขึ้นมาในชีวิตประจำวัน

● เป็นสายพันธุ์ของแม่พิมพ์ทางวัฒนธรรมในการผลิตซ้ำเส้นทางชีวิตของสังคมในพื้นที่ เห็นได้จากแก้ไขปัญหามาของคนในพื้นที่ว่า ความเป็นฝั้วเดียวกันของคนในพื้นที่ เป็นการจัดตั้งองค์กรทางสังคมของตนเองขึ้นมาเพื่อควบคุม กำกับ ความคิด ความเชื่อค่านิยม โลกทัศน์และวิธีการ แก้ไขปัญหา และการปรับตัวในการหาทางรอดของกลุ่มของตนเองขึ้นมา โดยแสดงออกมาในประเพณีการกินไก่เขย นั้นถือได้ว่า เป็นการควบคุมแรงงานภายในเครือข่ายฝั้วเดียวกันของคนในพื้นที่

● เป็นสถาบันทางสังคมที่เป็นศูนย์กลางทางจิตวิญญาณของคนในพื้นที่ กำหนดรูปแบบค่านิยม โลกทัศน์ วิธีคิดและระบบความเชื่อของคนในพื้นที่ เพื่อสร้างแนวคิดในการควบคุมสถาบันของเครือข่ายฝั้วเดียวกัน เพื่อให้มีการสืบทอดแม่พิมพ์วัฒนธรรมของตนเองและเส้นทางชีวิตที่สามารถปรับตัวเข้ากับระบบธรรมชาติได้ทุกเงื่อนไข และระบบนิเวศทางสังคม

- เป็นตัวกลั่นกรองและตัวส่งผ่านเทคโนโลยีของการเรียนรู้ภายในพื้นที่และคัดเลือกเส้นทางชีวิต ตัวถ่ายทอดและตัวผลิตซ้ำในการเรียนรู้ข้อมูลต่างๆ การใช้ทรัพยากรธรรมชาติจากข้อมูลที่ตนเองมีอยู่ การรับและส่งของผู้ส่งผ่านเพื่อที่จะบอกและคัดเลือกวิถีใช้เทคโนโลยีในการเรียนรู้และการยังชีพ วิธีการสร้างและผลิตซ้ำเทคโนโลยีของข้อมูลในการประกันแม่พิมพ์วัฒนธรรมของตนเอง

- เป็นปมของช่องว่างการเกิดเครือข่ายภายในพื้นที่ ความเป็นผีตัวเดียวกันถือเป็น เครือข่ายทางสังคมในการขยายไปสู่เครือข่ายทางสังคมรูปแบบอื่นๆและเป็นช่องทางของการระดมทรัพยากร การวางยุทธศาสตร์ในการปรับตัวของคนในพื้นที่ ต่อระบบองค์กรในสังคมให้คงอยู่

- การใช้สัญลักษณ์ทางภาษาในการสื่อสาร เพื่อควบคุมความคิดที่จะส่งสัญญาณในแหล่งที่มาของพลังความดีและพลังอันชั่วร้าย การสร้างกลไกการปกป้องที่มาจากภายนอกของคนต่างสายพันธุ์วัฒนธรรม ที่สามารถบ่งบอกความหมายใน “วัฒนธรรมของเรา” หรือ “วัฒนธรรมของคนอื่น” มีผลต่อการวางนโยบายระหว่างพื้นที่วัฒนธรรมในการสร้างพันธมิตรของการอยู่รอดร่วมกัน

มีผลทำให้เกิดการจัดองค์กรทางสังคมขึ้นมาคือ

- เป็นบัตรประชาชนของอาณาบริเวณในจิตวิญญาณหรือแม่พิมพ์ทางวัฒนธรรมเดียวกัน (ของเรากับของคนอื่น) ในการใช้ทรัพยากร การใช้แรงงานเพื่อการอยู่รอดและจริยธรรมในการเอาตัวรอดร่วมกันในพลังของกำลังใจของเราด้วยกัน ต่อการเผชิญความเสี่ยงที่เข้ามาในแต่ละครั้ง อาจเกิดขึ้นมาได้ครอบครัวยุคที่ไม่สามารถคาดคะเนได้ในแต่ละปี(มาไม่ตามเวลา)

- โครงสร้างของแนวคิดสถาบัน คัดเลือกและส่งผ่านเส้นทางชีวิต (กำพร้ากำพลอย) จัดการให้ความช่วยเหลือ

- พยากรณ์สิ่งที่เกิดขึ้นมาในอนาคต จัดแปลงไปตามวิถีชีวิตต่อการดำเนินกิจกรรมชีวิต และการยังชีพที่ไทเขาต้องการ ดังเช่น “บ้านเขาถ้าปลาหมดเขาก็จะอยู่กันลำบาก หรืออาจอยู่บ้านนี้กันไม่ได้ เพราะแค่ปลาลดลง ปี2500ยังส่งผลให้คนบ้านเขาโยกย้ายไปใช้ชีวิตทางอื่น จึงแน่ใจมันใจอยู่ว่ามีปลา เขาลำบากทุกล่ะ”³⁸

- กำกับแนวคิดในสถาบันให้กับสมาชิก(การส่งสัญญาณเตือนภัย การเฝ้าระวัง การกำหนดแบบแผนพฤติกรรมของจิตวิญญาณไทเขา) เป็นรูปแบบของตนเองในพื้นที่ คนบ้านเรามองด้วยกำลังกายกำลังใจเราเป็นหลัก“อยู่เพื่อกลุ่ม” ผิดบ้านผิดเมืองการเพิ่มเครือข่ายของตนเองในการดูแลความปลอดภัย ขอความช่วยเหลือคนอื่นเป็นมาตรฐานของการกำหนดคุณค่าความเป็นคนในพื้นที่ ยืนยันชอบใช้แรงงานไม่ชอบกินแรง

นั่นเป็นแนวคิดและค่านิยมของเครือข่ายทางสังคมสำหรับวัฒนธรรมของสังคมเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการได้สร้างขึ้น ดังนั้นการปรับตัวของคนในพื้นที่ทางวัฒนธรรมซี(หลง)ให้มีชีวิตอยู่ได้คือ การจัดองค์กรทางสังคมโดยตนเอง ผ่านการสร้างเทคโนโลยีเพื่อการประกันการเอาตัวรอดและการดำเนินกิจกรรมในชีวิตของตนเองอย่างต่อเนื่องไม่ว่าอยู่ในรูปชุม ชน เสี้ยว ไทเขา ผีตัวเดียวกัน เครือญาติ ภายในครอบครัว เพื่อให้ได้มาของทรัพยากรในรูปต่างๆไม่ว่าจะเป็นความรู้วิธีการแก้ไขปัญหา ข้อมูลในการตัดสินใจของการเอาตัวรอด การเรียนรู้ การคัดเลือกสิ่งใหม่ที่น่าสนใจมาใช้ในชีวิตประจำวัน รวมทั้งข่าวของที่ประกันการยังชีพที่จำเป็นแก่ครอบครัว ผีตัวเดียวกันและไทเขาเป็นสัญลักษณ์ของกฎหมายแห่งเครือญาติและหุ่นส่วนภายใน

พื้นที่ของตนเองซึ่งได้หล่อหลอมสร้างขึ้นมาในที่สุดต่อการกำหนดแบบแผนที่สอดคล้องกับเป้าหมายของสมาชิกมีตัวเดียวกันและไทเขา

สังคมวัฒนธรรมของหมู่บ้านทั้งให้ความสำคัญในการใช้มีตัวเดียวกันและไทเขาซึ่งมีอิทธิพลในการก่อรูปการปรับตัวทางยุทธศาสตร์ แสดงออกมาในความหมายการตอบสนองความต้องการทางกายภาพและทางจิตใจ ประกันการดำเนินกิจกรรมและการยังชีพของคนในพื้นที่ แสดงนัยที่สำคัญของการพัฒนาประวัติศาสตร์ในพื้นที่ทางวัฒนธรรมที่ผ่านมาคือ

- พื้นที่ทางวัฒนธรรมบ้านขาว ใช้ยุทธศาสตร์การปรับตัว = มีตัวเดียว: พื้นฐานของทรัพยากร+สัญลักษณ์ทางกฎหมายเครือญาติ
- พื้นที่ทางวัฒนธรรมพระธาตุคำบุญ ยุทธศาสตร์ของการปรับตัว = พันธมิตร:จริยธรรม+การให้เพื่ออยู่รอดร่วมกัน

รากฐานของสังคมวัฒนธรรมบ้านท่ง ได้สร้างกิจกรรมที่เกิดขึ้นต่อกันและกันคือการให้ การแบ่งปัน การระดมแรงงานภายในเครือข่ายทางสังคมต่อการสนับสนุนกิจกรรมของชีวิต พื้นฐานของการก่อรูปเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างครัวเรือน มีการใช้เศรษฐกิจแบบการให้ การแบ่งปันในความสัมพันธ์ของระดับที่มีความใกล้ชิดและสนับสนุนให้กิจกรรมของตนเองไหลลื่นผ่านไปหรือระดับความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกัน วิธีการแบบนี้ เป็นเหมือนกับการใช้แนวความคิดในการควบคุมพฤติกรรมของการให้ความหมายของศีลธรรม นำหน้าเป็นสำคัญ ให้ความหมายของคำว่า“ให้ล่วงหน้า”สำหรับความผูกพันในระดับที่ใกล้ชิดในการบ่งบอกความเป็นพี่น้องและตระกูล นั้นเป็นการรวมตัวในความหมายของหัวหน้าตระกูล การแสดงออกมาในความหมายนี้ เป็นการแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกันของระบบการแบ่งปันให้ความเข้าใจอย่างชัดเจน2เรื่อง คือจริยธรรมของการอยู่รอดร่วมกัน เป็นการแบ่งปันความสัมพันธ์ระหว่างครัวเรือนในพื้นที่ มีค่านิยมบรรทัดฐานที่กำหนดให้มีตัวเดียวกันเกิดกิจกรรมดังกล่าวคือ ปันกันกินส่งพี่ส่งน้อง (แบ่งกันกินให้พี่ให้น้อง) ยามเพื่อนมีปูมีปลาเพื่อนก็นำมาให้เขา(เมื่อเพื่อนมีปูมีปลาเพื่อนก็ให้เรา) ยามเขามีเขาก็เอาไปส่งเพื่อน(เมื่อเรามีก็เอาไปให้เพื่อน) หากไม่ได้ไปส่งหย่านเพื่อนสิว่า(ถ้าไม่ได้ให้กลัวเพื่อนจะว่า) ไปล่าปลาแล้ว บ่ปันเพื่อนกิน(ไปสุบปลาในบ่อแล้วไม่แบ่งปันเพื่อนกินซึ่งถือว่าใจดำ) บ่มีพี่มีน้อง(ไม่มีพี่น้อง) คนเขาอยู่ผู้เดียวบ่ได้(คนเราอยู่คนเดียวไม่ได้) ,ยามเขายากก็มาใช้ได้(เมื่อเราต้องการความช่วยเหลือเราสามารถขอความช่วยเหลือได้) ถือขาดเหลืออะไรกันนั้นสามารถขอกันได้

และความเข้าใจต่อปัญหาการปรับตัวในการใช้แรงงานตามฤดูกาลเก็บเกี่ยว ส่งผลให้เกิดการคิดค้นวิธีการเอาตัวรอดของตนเอง เป็นกิจกรรมการระดมแรงงานของคนในพื้นที่วัฒนธรรม ได้แสดงออกมาในกิจกรรมทางเศรษฐกิจในรูปการแลกข้าว เป็นพฤติกรรมการใช้แรงงานกลุ่มเพื่อแปรรูปผลผลิต ถือว่าเป็นอีกรูปแบบหนึ่งในการพึ่งพากันแรงงานร่วมกัน แสดงออกมาในความหมายของการแบ่งปันออกมาเป็นเนื้อหรืออาหารหรือสิ่งของที่จำเป็นในชีวิตประจำวัน ดังนั้นคนบ้านท่งเรียกความหมายนี้ว่า “**เพิ่นกะชอยโตโตกะชอยเพิ่น**”³⁹ ความสัมพันธ์แบบนี้ ถือว่าเป็นรูปแบบหนึ่งที่ทำให้การยอมรับของคนบ้านเดียวกันในพิธีกรรมทางประเพณี เช่นเดียวกับการช่วยแรงงานและแบ่งปันอาหารกันถือว่าเป็นเรื่องปกติของคนบ้านท่งซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่ยึดถือกันมาช้านาน

การเกิดกิจกรรมทางเศรษฐกิจรูปแบบการแลกข้าว จึงมีแรงขับเคลื่อนเป็นไปในลักษณะเครือข่ายทางสังคม ได้ทดแทนสิ่งที่ขาดหายไปหรือเป็นช่องโหว่ และได้ให้กำเนิดรูปแบบการผนึกกำลังช่วยกันแบบพึ่งพากันและกันในรูปแบบที่ว่า “**มือนี้เขาชอยโต มืออื่นโตชอยเขา**” เป็นผลมาจากพื้นฐานธรรมชาติ ได้

จัดองค์กรทางสังคมเป็นช่วงหรือชุมชนของตนเอง ทำให้เกิดกิจกรรมต่างๆที่มีความคล่องตัวตามปัญหาที่เข้ามาในชีวิตประจำวันและฤดูกาล ได้แสดงออกมาในพฤติกรรมทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นมาหลายรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นการแบ่งปันที่เกิดขึ้นในระดับครัวเรือนหรือท้องถิ่น หรือการระดมคนที่เกิดขึ้นตามฤดูกาล หรืองานที่สำคัญในชีวิตของตนเองหรือครอบครัว เช่นงานแต่งงาน งานศพหรืองานอื่นๆหรือการให้ เป็นเรื่องของการบ่งบอกความหมายของคนที่มีความเชื่อเดียวกัน สร้างให้เกิดการสนับสนุนในกิจกรรมอย่างต่อเนื่องทั้งหมดเป็นทุนทางวัฒนธรรมภายในพื้นที่ของตนเอง ได้ใช้ผ่านเครือข่ายทางสังคมที่มีอยู่ในแต่ละระดับเพื่อเอาตัวรอดในพื้นที่ ทุนทางสังคมได้เกิดขึ้นมาจากทรัพยากรพื้นฐานในความสัมพันธ์เครือญาติพี่น้องและความสัมพันธ์ของไทเขา ผีตัวเดียวกัน

หากเราพิจารณาประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรมของเศรษฐกิจไม่เป็นทางการในลุ่มน้ำชี(หลง) ค้นพบว่า เป็นทุนทางสังคมในพื้นที่ทางวัฒนธรรมของคนลุ่มน้ำชี(หลง) คือกระบวนการเรียนรู้ของการได้แรงงาน และโครงสร้างขององค์กรทุนทางสังคมมีอยู่ในรูปของรากเหง้าของคนในพื้นที่(ไทเขา ผีตัวเดียวกัน) การประกันกิจกรรมในการดำเนินชีวิตและการอยู่รอด(แก่ชรา ต่อเรือ ท่อผ้า แรงงานรับจ้าง หมอล่า) ความสัมพันธ์ภายในครอบครัวและระหว่างครอบครัว(เสีย ผีตัวเดียวกัน) และองค์การศาสนาและองค์กรสังคม(นางข้าววัด กำพร้าว กำพลอย ทางต่อท้อง) ความหมายแรกที่แสดงออกมาก็คือ ค่านิยม การให้การยอมรับนับถือความโน้มเอียง พฤติกรรมและบรรทัดฐานทางสังคม ธรรมชาติของสมาชิกที่เกิดขึ้นมาในท้องถิ่นของตนเองมาจากพื้นฐานของความเชื่อถือการยอมรับกัน การผนีก่ำลึง และการช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยกัน แบ่งปันกันของการมีส่วนร่วมของสมาชิกในบ้านทั้ง ซึ่งได้สร้างเงื่อนไขให้คนเข้าร่วมในกิจกรรมการทำงานในท้องถิ่นของตนเองตามความรัก และความถนัดที่เกิดขึ้นมาในพื้นฐานของการได้ผลผลิตหรือทรัพยากรเพื่อนำมาสู่การบริโภคแก่ตนเองหรือครอบครัว

ในขณะที่ความสัมพันธ์ของระบบตลาดในพื้นที่ทางวัฒนธรรมทั้ง2ได้เกิดขึ้นมาหลายปีแล้ว ตั้งแต่ในในยุคของการเสียหัว แต่ไม่ได้สร้างให้คนในพื้นที่ มีความจำเป็นที่ดิ้นรนในเอาตัวรอดประจำวันมากเกินไป เป็นแค่ความหมายของการหาปลาไปแลกข้าวจากบ้านที่ไม่ค่อยมีที่นาปลาโดยแม่ไม่ได้ทำนา แต่มีข้าวกิน โดยที่ไม่ต้องกินกลอยแทนข้าวมีผลต่อการปรับตัวตามสภาพดินฟ้าอากาศได้อย่างกลมกลืน คือน้ำขึ้นปลา มาก คนดอนกลอยใช้ความสามารถจับมาเพื่อเลี้ยงปากท้อง แต่การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นสำคัญคือเมื่อราว พ.ศ.2485 “เจ็กสอน”คนจีนจากยโสธรมาตั้งบ้านพัก เพื่อแก่ชรา (ลากอวน) เพื่อเอาปลาไปขายโดยจ้างชาวบ้านเป็นคนลากแล้วแบ่งปลาให้ เจ็กสอนเป็นเจ้าของเครื่องมือในการผลิตแล้วใช้กรรมวิธีเดิมคือ การ(เหล่า) ขอบแรง แต่มีจุดหมายใหม่ คือ“ไม่ใช่เพื่อการกินแต่เพื่อการขาย” เป็นหลัก นั่นเป็นการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ต่อคนในลุ่มน้ำชี(หลง)ครั้งใหญ่ คือจากการผลิตเพื่อยังชีพและพักผ่อนสื่อสารมาเป็นความหมายใหม่คือเพื่อการค้าอีกด้วย ต่อมาเมื่อเจ็กสอนตายไป ชาวบ้านจึงเริ่มซื้ออวนตาถี่จากในเมืองมาลาก บ้างโดยมีการแข่งขันกับหมู่บ้านใกล้เคียง ในช่วงนี้มีการระดมหาปลากันทั้งวันทั้งคืน จนเมื่อ พ.ศ.2500 ชาวบ้านเริ่มสังเกตเห็นว่าปลาหายไป จนไม่มีความคุ้มค่าในการล่าเพื่อค้าขายทำให้คนบ้านอื่นไม่ค่อยมาลากอวนอีกและเลือกที่จะส่งแรงงานออกนอกพื้นที่มากกว่า

“... ปลาพอเคยได้มันก็ได้ อดอยากมากพวกคนหนุ่มก็ลงไปกรุงเทพกันหมด ผมก็เคยไปขั้บรถที่นั่น สองสามปี....”⁴⁰ นั่นคือผลจากการเร่งใช้ทรัพยากรอย่างบ้าคลั่งของคน จนพื้นที่ทำมาหากิน ที่มีไม่อาจตอบสนองได้จึงจำเป็นต้องส่งผ่านแรงงานออกนอกพื้นที่

ไม่เฉพาะปลาเท่านั้นที่มีการล่าในช่วงนี้ ปลา หน่อไม้ เห็ด หรือสัตว์ต่างๆก็ถูกล่าเพื่อการค้า พร้อมกับการขยายตัวไปเรื่อยๆของทีนาเพื่อการปลูกข้าวเพื่อค้าขาย

ในขณะที่การเปลี่ยนแปลงของระบบธรรมชาตินั้นของผีตัวเดียวกันนั้นไม่มีความแตกต่างกันมากนัก เห็นได้จากการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่เกิดจากความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ของการกั้นผืนรอบข้างซึ่งส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีในการดำเนินชีวิตของชาวบ้านชาวที่ดำเนินมาอย่างช้านาน คือในปี 2521 ถือเป็นปีที่เกิดวิกฤตการณ์น้ำท่วมใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์ความเป็นมาของพื้นที่วัฒนธรรมบ้านขาว จากเหตุการณ์นี้ได้ทำให้คนในพื้นที่ได้เปลี่ยนแปลงการพึ่งพาธรรมชาติ คือ การเปลี่ยนวิถีการทำนาจากรูปแบบเดิมมาเป็น “การทำนาปรัง” แต่การเปลี่ยนแปลงของคนในพื้นที่ มิได้เปลี่ยนแปลงพร้อมกันหมด ตามแต่ปัจจัยอื่นที่เป็นตัวกำหนดด้วยเช่น การที่จะทำนาปรังได้ ต้องมีทุนที่ใหญ่กว่า การทำนาในรูปแบบตามบรรพบุรุษตนเองเคยทำมาในอดีต ถือเป็นการปรับเปลี่ยนบทบาทของการทำนาจากทำเพื่อประกันการอยู่รอดของตนเองและเครือข่าย มาเป็นการทำนาเพื่อขายแลกเปลี่ยนเป็นเงินมาใช้ในการอยู่รอดของตนเอง ซึ่งได้ส่งผลกระทบต่อ การดำรงชีวิตของคนในพื้นที่ให้เปลี่ยนแปลงไป จากการประกอบกิจกรรมต่างๆในพื้นที่เพื่อยังชีพปรับตัวจากมนุษย์ตามฤดูกาล เปลี่ยนมาเป็นมนุษย์แบบวันต่อวัน ที่พยายามบังคับต่อระบบธรรมชาติที่ตนเองเคยใช้อยู่ และระบบนี้ได้ทำให้เกิดการคัดเลือกการใช้วัฒนธรรมเพื่อตอบสนองจากการปรับเปลี่ยนเวลาในการใช้ระบบธรรมชาติของคนในพื้นที่ จากการประกอบกิจกรรมต่างๆเพื่อยังชีพ มาเป็นการแลกเปลี่ยนในระบบตลาดมากยิ่งขึ้น ได้สร้างรูปแบบของการปรับตัวที่พึ่งพาข้างนอกมากยิ่งขึ้น และความสำคัญของธรรมชาติได้ค่อยๆลดความสำคัญลงมา เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ใช้สอยที่เคยนำมาใช้และการลดลงจำนวนแรงงานในวงแก่ววด ทำให้การแก่ววดในปัจจุบันของบ้านดอนกลอยเหลือเพียงห้าว ที่ต้องอยู่ยอมรับกติกาใหม่ภายใต้กฎอนุรักษ์อันเดียวกัน เป็นบรรทัดฐานที่เกิดขึ้นมาใหม่หลังจากการเรียนรู้จากประสบการณ์จากประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา “แก่ววดบาดนี้ต้องแก่เป็นเขตเพราะว่าชาวมันกวาดเอาหลาย เขาเอ็ดคือเก่าบได้เพราะปลามันลิเบิด”⁴¹

ชุมต่อเรือ ในอดีตมีความหมายของการเปลี่ยนแปลงเครื่องมือการผลิต จากเรือชุดที่หนักและไม่คล่องตัว มาเป็นเรือต่อที่บรรทุกได้มากกว่า “แต่ก็มีมีช่วงเอ็ดเอ็ดคือทุกมือนี่ เพราะว่าเขาชุดเอา ใช้ชวานชุดใช้ไฟไหม้เอา ยามลงน้ำ หนักหลายเท็งเสี้ยนกะหลาย ใส่คนใส่ปลาได้น้อย”⁴² อย่างไรก็ตามการต่อเรือนี้ก็มิได้กระจายส่งผ่านไปในไทเขาโดยตรงเหมือนชุมแก่ววด แต่จะเป็นการส่งผ่านไปชุมเดียวกัน และไทเขาที่สนใจจริงๆ “เอ็ดเป็นเพราะว่าไปหัดน้ำเพิ่นไปเบ็งเพิ่นเอ็ด กะเลยเป็น”⁴³ และ “เพิ่นพ่อเพิ่นเอ็ดมากะเลยเอ็ดเป็นน้ำ”⁴⁴

การต่อเรือนี้ก็เริ่มมีการชะงักตัวเมื่อห้ามตัดไม้ในดง เพราะไม้ใหญ่เหลือน้อยแต่ก็ยังคงเหลือการต่อตามโอกาสที่มีผู้ว่าจ้างให้ต่อเรือให้ซึ่งก็ต้องหาไม้มาเอง และชุมหมอสำคัญที่อยู่ในการหายใจของรุ่นสุดท้ายที่ไม่อาจผลิตซ้ำต่อไปได้ เพราะความหมายของหมอสำคัญเปลี่ยนจากคำสั่งสอน เป็นการพักผ่อนอย่างเดียว(หมอสำคัญ, หมอสำคัญ) ซึ่งรูปแบบการผลิตซ้ำของชุมหมอสำคัญทางตันในช่องทางของความเชี่ยวชาญ “ทุกมือนี่ หมอสำคัญมีแต่เต็นเอาเบ็งแสงสีชื่อ ๆพอได้หัว บ่แม่นสิล้าสั่งล้าสอนคือแต่ก็”⁴⁵ นั้นนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงจิตวิทยาทางสังคมครั้งใหญ่ ที่เคยเป็นความหมายของผีตัวเดียวกันหรือไทเขากลายเป็นเพื่อตนเองมากกว่า

อย่างไรก็ตาม การให้ “ความขอยเหลือกันกะดีคือเก่าอยู่เพราะว่า ถ้ามีการงานอิยังจ้งยกบ้านใหม่ คนในบ้านกะไปขอยยกขอยอิยังกันคืออยู่ กับเรื่องเอ็ดนาถ้ำเอ็นไทยบ้านไปเขากะไปขอยคืออยู่จ้งไปลิซัว

เกี่ยวข้าวเขามาขายดีขนาด บ่แตกต่างจากอดีตดอกเพราะว่าบ้านเขาสามีคึกคักกันคืออยู่มีการเปลี่ยนแปลงดอก”⁴⁶ เป็นการยืนยันว่าระเบียบการเกาของท้องถิ่นที่เกิดขึ้นมาในพื้นที่ ไม่ได้ถูกขวางกั้นไปกับการเข้าสู่วัฒนธรรมของระบบตลาด ยังนำเอาคุณค่าเหล่านั้นมาช่วยเสริมสร้างความจำเป็นต่อการได้ทรัพยากรในรูปแบบต่างๆหรือการรวมแรงงานกันในการสร้างบ้านให้กับตนเอง เป็นค่านิยมที่นำมาเอามาปฏิบัติมาจนถึงปัจจุบันสำหรับครอบครัวที่ได้ใช้วิธีการแบบนี้ไม่ได้เห็นความแตกต่างของความหมายในอดีตและปัจจุบันโดยทรัพยากรมาได้มาจากเพื่อนบ้านของตนเองผ่านการให้ความช่วยเหลือกัน แบบแรงงานฟรีหรือเรียกว่า”เหล้าข้าว”นั้นยังมีอยู่ แต่จำกัดอยู่ในวงเครือญาติหรือคนที่ใกล้ชิดกันจริงๆดังเห็นจากการแนวคิดนี้ในการกำกับทรัพยากรของตนเองว่า ”การขอเหล้าบ่ดีคือเกาดอกเพราะว่ามันคนหละสมัย ตั้งแต่สมัยพ่อแม่เพิ่นกะเอ็นกันวานกันมาขอเกี่ยวข้าวกะลงแขก กะไปหากันเอ็นกันทุกอย่างมีตั้งแต่ขอเหล้ากัน แต่เดี๋ยวนี้บ่มีถ้ามีกะมีตั้งแต่พี่น้องน้อยๆนี่หละ ถ้าไปเอ็นกะต้องไปจ้างเป็นเงินแล้ทุกมือนี่สิเอ็นไปขอกันบ่ได้คือเกาเพราะว่าเกรงใจกันแล้วทุกมือนี่กะต้องได้จ้างมาแล้วเป็น 6-7 กว่าปีแล้วการจ้างกันทุกมือน้อยกะได้มือนะ 120 –130 บาท”⁴⁷ ความสำคัญในการช่วยเหลือขอแรงงานฟรีไม่ได้เปลี่ยนแปลงภายในกลุ่มเป็นหลัก โดยเฉพาะเครือญาติที่นิยมนำมาใช้กัน เพราะสามารถขอร้องกันได้ไม่จำเป็นต้องใช้เงินตราได้ในขณะเดียวกัน ถ้าเป็นการระดมแรงงานอย่างเต็มที่ เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นมาอย่างเห็นได้ชัดว่า ”เรื่องที่เพื่อนบ้านบ่ให้การดูแลกันคือเกาแม่กะว่าเรื่องลงแขก เพราะว่าตั้งแต่ก็พ่อแม่ผู้เฒ่าผู้แก่การทำงานแต่ละอย่างก็เอ็ดงานส่วนหลายบ่สามารถเอ็ดผู้เดียวแล้ว การสิเอ็นพี่น้องบ่ลงปลายไปขอกัน การเอ็นขอแรงสมัยตั้งแต่ก็สิเอ็นกันเหม็ดบ้านจึงไปเอ็ดนากะสิเอ็นกันไปเหม็ดบ้าน นานหลายๆคนในหมู่บ้านกะสิไปรวมกันคราวเดียวกะแล้วเขาเอ็นการลงแขก แต่ทุกมือนี่สิบ่มีแล้วเพราะว่าคนเขามันอดหยากหลาย ถ้ามาขอกะต้องเอาเงินเพราะว่าต้องไปใช้จ่ายในครอบครัว ถ้าบ่จ้างกะบ่มาเพราะว่ากะมีผู้อื่นจ้างคือกันมันบ่มีการวานคือตั้งแต่เกาอีกแล้วมันกะเป็นย่อนยุคสมัยที่เปลี่ยนไปมันกะเป็นมาได้ 10-20 ปีแล้วที่เปลี่ยนแปลง”⁴⁸

การเกิดแนวคิดแบบนี้ประมาณปี พ.ศ.2525ที่ผ่านมา ได้สร้างให้เกิดเป็นที่นิยมเกี่ยวข้องกับเวลาและการทำมาหากินในรูปแบบเงินตรา มีหลักการในการนำมาใช้ที่ค่อนข้างประนีประนอมระหว่างระเบียบการเกาและใหม่ที่เกิดขึ้นคือ หากเป็นการผลิตที่ใช้แรงงานเพื่อการประกันการบริโภคเป็นหลัก เพื่อนบ้านหรือคนในช่งเดียวกันยินดีให้ความช่วยเหลือในการทำงานร่วมกันประมาณ1-2วัน ที่สามารถสละเวลาและช่วยเหลือตามความจำเป็นในชุมหรือช่งของตนเองได้ แต่ถ้าเป็นการผลิตเพื่อการแลกเปลี่ยนหรือการจำหน่ายเป็นสำคัญ จำเป็นต้องผ่านการจ้างแรงงาน ถือว่าเป็นเรื่องปกติ เพราะการสละเวลาเช่นนี้ทำให้อัตรารายได้ของตนเองที่เกิดขึ้นมาจากระบบตลาด

ปัจจุบันคนบ้านท่งให้ความสำคัญของการใช้เครือข่ายความสัมพันธ์สถาบันครัวเรือนมากยิ่งขึ้น รูปแบบที่นำมาใช้นั้นเป็น”ความสัมพันธ์ภายใน2ครอบครัวของการพึ่งพากันและกัน” เครือข่ายระหว่างครอบครัว เป็นการปรับโครงสร้างของเศรษฐกิจครัวเรือนของคนบ้านท่งในปัจจุบัน ในสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงบทบาทของครอบครัว จากการใช้แรงงานในครัวเรือนที่พึ่งพาฤดูกาลและทรัพยากรในลุ่มน้ำชีเปลี่ยนแปลง เป็นการใช้แรงงานนอกครัวเรือน โดยเฉพาะการเข้าไปสู่การแลกเปลี่ยนแรงงานในระบบตลาดที่กำหนดมูลค่าออกมาในราคาจ้างหรือการประกอบกิจการของตนเอง ดังนั้นสิ่งที่สนับสนุนการทำงานอย่างราบรื่นในระบบตลาดคือ ทั้งผู้หญิงและผู้ชายได้เข้าสู่ตลาดแรงงานอย่างเต็มที่ ไม่ต้องพะวงหน้าพะวงหลังจึงมีความจำเป็นที่ต้องให้ลูกของตนเองมาอยู่กับแม่หรือพ่อ ซึ่งพ่อแม่พร้อมให้ความช่วยเหลืออย่างเต็มที่ทั้งที่สามารถส่งเงินมาให้กับหลานตนเอง หรือไม่ส่งเงินมาก็พร้อมที่จะให้ความช่วยเหลือดังคำยืนยันในพหุติ

กรรมที่เกิดขึ้นมาว่า " หลานที่ไปโรงเรียนกะสีหมีละ 4-5 บาท แม่กะให้ทุกมือ รายได้กะได้จากการขายของสหกรณ์ที่ให้ ส่วนพ่อแม่เขากะไม่เคยส่งเงินมาให้จักเกีย แม่ตั้งแต่แม่เอาให้มาจั่งสิตตลอด 3 ปีกว่าแล้ว"⁴⁹

พฤติกรรมที่เกิดขึ้นมาในการปรับตัวของครอบครัวในปัจจุบัน ได้ยืนยันว่าครอบครัวยังมีบทบาทที่สำคัญในความหมายของศูนย์กลางการกระจายทรัพยากรโดยผ่านแม่ของตนเองเป็นหลัก หมายความว่าลูกๆแต่ละคนให้ความช่วยเหลือพ่อแม่ตามความสามารถโดยไม่ให้ความสำคัญว่าพ่อแม่ของตนเองนั้นจะเอาเงินไปใช้อย่างไร ในขณะที่ลูกคนอื่นๆก็มีลูกของตนเอง(หลาน)มาอยู่กับพ่อแม่ตนเองเองด้วย เพื่อลดค่าใช้จ่ายและสนับสนุนการทำงานของตนเองให้มีความคล่องตัวมากยิ่งขึ้น ดังนั้นบทบาทขึ้นกับแม่ เป็นผู้ที่กระจายทรัพยากรใหม่ในครอบครัวเพื่อที่จะเลี้ยงดูหลานและตนเองสามารถอยู่ได้ เป็นบทบาทใหม่ในปัจจุบันของการปรับตัวของแต่ละครอบครัวโดยเกิดขึ้นมาเมื่อประมาณช่วงปี2530 เป็นรูปแบบส่วนใหญ่อยู่บนพื้นฐานความเป็นเฉพาะของพื้นที่ทางวัฒนธรรมลุ่มน้ำสี มีตัวตนวัฒนธรรมของตนเองว่าได้แสดงถึงการเสียสละทางวัตถุและกำลังกายกำลังใจเพื่อให้ครอบครัวของลูกได้อยู่รอดและมีความปลอดภัยมากที่สุด กลไกในความสัมพันธ์ภายใน2ครอบครัว เป็นการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันและเป็นการให้ที่มีผลในวันข้างหน้าตามมา พ่อแม่ในความหมายของครัวเรือนได้ทำหน้าที่เป็นตัวกลาง การกระจายทรัพยากรใหม่ในความช่วยเหลือจากคนที่เข้มแข็งกว่าสู่คนที่อ่อนแอกว่าภายในครัวเรือน เพื่อที่จะดึงคนที่อยู่ในสภาพที่ต่ำเข้าสู่ภาวะชีวิตระดับปกติท่ามกลางพี่น้องคนอื่นๆ

ปัจจุบันการวิวัฒนาการรูปแบบและนัยของเครือข่ายที่เคยนำมาใช้ในอดีต ได้ให้ความหมายไปอีกชั้นตอนหนึ่ง ส่งผลทำให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจมีเหตุผลที่มากยิ่งขึ้นบนพื้นฐานของข้อจำกัดทางทรัพยากร การใช้สถานตลาดในชีวิตประจำวันของตนเองต่อการขับเคลื่อนกิจกรรมทางเศรษฐกิจให้เกิดความคล่องตัวและบรรลุได้ง่ายขึ้น มีผลต่อการปรับตัวในรูปแบบใหม่ๆในชีวิตประจำวัน ในอดีตถือว่าเป็นเรื่องของระเบียบการของท้องถิ่น เคยให้ความช่วยเหลือกัน เช่นการร่วมมือกันในการดำเนินกิจกรรมร่วมกัน จะเน้นความสัมพันธ์กันที่รู้จักกันภายในชุมมากกว่าการให้ความหมายของไทเฮาที่ผ่านมา เป็นความร่วมมือในกิจกรรมทางเศรษฐกิจในฐานะหุ้นส่วน จะต้องเอาคนที่มักคุ้นกันทำงานและอยู่เครือข่ายการทำงานที่ใกล้ชิดมากยิ่งขึ้น ซึ่งมีความแตกต่างจากในอดีต การเริ่มต้นทำกิจกรรมร่วมกัน ต้องมีสัญญาต่อกันและกันของการเคลื่อนย้ายทรัพยากรจากคนหนึ่งไปสู่อีกคนหนึ่ง(นอกจากเป็นเครือญาติหรือเป็นเสี่ยวกัน) เป็นหลักประกันที่เกิดขึ้นมา ท่ามกลางความสัมพันธ์ระบบตลาด แรงงานกลายเป็นคู่สัญญา ผ่านการตรวจสอบกฎและธรรมเนียมปฏิบัติกันและกันจนเป็นที่พอใจในที่สุด กลายเป็นหุ้นส่วนกันในการเข้าร่วมกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ซึ่งทั้ง2ฝ่ายต่างไม่มีพฤติกรรมที่ฉวยโอกาสหรือเพิ่มต้นทุนต่างๆที่เกิดขึ้น เกี่ยวกับการได้มาทรัพยากรโดยบรรลุได้ง่ายด้วยเพราะมีความไว้วางใจ

นั้นเป็นการเปลี่ยนหลักการจากธรรมเนียมปฏิบัติที่เคยนำมาใช้ เปลี่ยนคนเป็นสัญญามาเป็นตัวแทนสัญญาในการคุ้มครองสิทธิกรรมสิทธิและการป้องกันพฤติกรรมความเสี่ยงที่เกิดขึ้นมากระบบตลาดแทน แนวคิดแบบนี้ได้รับการสนับสนุนอย่างแพร่หลายในพื้นที่แม้ว่าเป็นเพื่อนบ้านกัน แต่เมื่อเข้าสู่ตลาดได้ให้ความหมายของสัญญาเหมือนกับว่าเป็นคนที่ไม่ได้รู้จักกันว่าเป็นผลผลิตที่เกิดขึ้นมาจากความสัมพันธ์ระบบตลาดที่พยายามปรับตัวในเงื่อนไขใหม่ในการสร้างช่องทางการทำมาหากินโดยบรรลุกิจกรรมของตนเองขึ้นมาก่อน อยู่ภายใต้การใช้ความสัมพันธ์ในการร่วมมือทางกิจกรรมเศรษฐกิจเป็นไปอย่างแนบแน่นและในขณะเดียวกันเกิดการรวมตัวเป็นกลุ่มในเครือข่าย เป็นการลงทุนร่วมกันในการทำงานที่จะได้มา

ทรัพยากรที่ผู้เข้าร่วมกิจกรรมในฐานะผู้ปฏิบัติการในตลาด จำเป็นที่ต้องมีกฎและกติกาในการควบคุมอย่างเคร่งครัด หรือมีจริยธรรมทางเศรษฐกิจ เพื่อสร้างความไว้วางใจ ความเชื่อถือต่อกันและกันในการจัดการทรัพยากรน้ำ กลุ่มที่เกิดขึ้น เป็นความสัมพันธ์บนพื้นฐานของไทเฮาที่มีความสัมพันธ์ไม่เป็นทางการในการกระจายทรัพยากรร่วมกันในการเพาะปลูก มีคนกลางที่เป็นหัวหน้ามีอำนาจในการกระจายทรัพยากรร่วมกันแก่สมาชิก ซึ่งพื้นฐานที่สำคัญมาจากการสร้างความไว้วางใจ และความน่าเชื่อถือต่อกันของการให้ทรัพยากรน้ำแก่สมาชิกในกลุ่ม ดังนั้นกลุ่มให้ความสำคัญในกฎและกติกาที่คอยประสานกับสมาชิกในกลุ่มต่อการใช้น้ำ เพื่อให้ทุกคนมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจและมีความยุติธรรมต่อการกระจายทรัพยากรน้ำร่วมกัน

ปัจจุบันสังคมวัฒนธรรมของเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการ เกิดขึ้นมาในรูปของเครือข่ายทางธุรกิจในพื้นที่ เครือข่ายส่วนใหญ่อยู่ในความสัมพันธ์ของสัญญาย่อยที่ไม่เป็นทางการ แรงงานรับจ้างหรือการทำธุรกิจร่วมกัน การประกอบกิจกรรมในรูปของเครือข่ายเกิดขึ้นมาจากช่องโหว่ในระบบตลาด ที่ต้องสร้างความสัมพันธ์ที่นำไปสู่ความเชื่อถือและการลดระดับที่ไม่มีความเสี่ยง การลดค่าใช้จ่ายในการบรรลุกิจกรรมทางเศรษฐกิจความสัมพันธ์กับการกระทำร่วมกันกับคู่ค้าที่ไม่รู้จักกัน เริ่มต้นมาจากการเชื่อมกันแบบแนบราบในระบบตลาดของเครือข่าย ผลที่เกิดขึ้นสามารถเข้าสู่ระบบตลาดในรูปแบบต่างๆได้ โดยเครือข่ายธุรกิจเป็นการรวมตัวกันของตัวแทนครอบครัว เป็นธุรกิจในรูปแบบที่ไม่เป็นทางการที่ไม่จำเป็นต้องปรากฏขึ้นเป็นคู่ค้าโดยตรง หรือการสร้างความสัมพันธ์ของเครือข่ายธุรกิจ มีรูปแบบคุณลักษณะที่เป็นส่วนตัวมาก ตั้งอยู่บนความสัมพันธ์ของการรู้จักส่วนตัว ระบบเครือข่ายได้จัดการตามหน้าที่เกี่ยวกับการป้องกันทรัพยากรให้เกิดขึ้น ใช้แรงงานของครอบครัวเป็นหลัก สนับสนุนธุรกิจของตนเองในการเข้าสู่ตลาดในรูปแบบต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการตัดเย็บเสื้อผ้า การแปรรูปหนังวัวและควาย เครือข่ายการเลี้ยงวัวหรือการส่งแรงงานออกไปอาศัยคนกลางที่เป็นคนส่งผ่านในชาติพันธุ์เดียวกัน นั้นเป็นสังคมวัฒนธรรมของเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการที่ได้สร้างขึ้นในปัจจุบัน อาศัยความสัมพันธ์พื้นฐานของแต่ละคนตามเครือข่ายอาชีพ มาจากทุนพื้นฐานของสังคมในฐานะสถาบันเพื่อนบ้านที่เรียกร้องความไว้นื้อเชื่อใจสูง การเน้นความสามารถ การรู้จักใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดตามเครือข่ายของตนเอง

3.พื้นที่องค์กรเครือข่ายในท้องถิ่น

ข้อจำกัดของพื้นที่ทางวัฒนธรรมของบ้านทุ่ง มีผลต่อไทเฮาและมีตัวเดียวกันในช่วงแรกของการพึ่งพาธรรมชาติและสายน้ำ ได้คิดค้นสร้างระเบียบการร่วมกันในท้องถิ่นเพื่อการประกันการอยู่รอดในระยะยาว เน้นจริยธรรมของการอยู่รอดเพื่อประกันสังคมของตนเอง อยู่ในรูปของเครือข่ายทางสังคมแบบเสี้ยว ดังเห็นได้จากความคิดที่แสดงออกมาว่า“ผูกไว้หลายอยู่เสี้ยวแต่ไปหาบหลาย เพราะที่ไปหาก็เลือกไปแต่ผู้ที่มีของที่เขาอยากได้ แล้วเขาให้เขาคืนมาคุ่ม ที่ไปบ่อยก็มี ยายแถม บ้านขึ้นโตใหญ่ ยายสานบ้านโคกบกักนัด ยายทองบ้านหนองเป่า ยายเข้าบ้านโคกเม็ก ยายดีบ้านทรายมูล ยายบัวบ้านคำฮี้”⁵⁰เป็นการสร้างเครือข่ายให้เกิดขึ้นมาระหว่างท้องถิ่น เพราะเป็นวิธีการเดียวที่สามารถเอาชนะความไร้จัดตั้งของธรรมชาติได้

เครือข่ายเสี้ยว เป็นการจัดองค์กรทางสังคมที่มีความเหมาะสมมากที่สุด สอดคล้องกับธรรมชาติของพื้นที่ทำมาหากินของตนเอง ด้านหนึ่งมีการกิจสร้างเครือข่ายให้กว้างไกลพึ่งพาอาศัยมากยิ่งขึ้น เป็นธรรมชาติของศีลธรรมที่เกิดขึ้นเมื่อเผชิญชะตากรรมเดียวกัน

การเกิดเครือข่าย เป็นการเพาะเลี้ยงสายพันธุ์ทางจิตวิญญาณที่ได้อาศัยพึ่งกัน การคัดเลือกวิถีชีวิตและการเรียนรู้ในการเอาตัวรอดของคนบ้านทุ่งใช้สถาบันทางสังคมในการกำกับการกระจายทรัพยากรภายในกลุ่ม มากกว่าการใช้การแข่งขันกลไกของราคาตลาดในการได้มาทรัพยากร ดังนั้นเสียในความหมายนี้ เป็นทุนที่ยิ่งใหญ่ของคนบ้านทุ่งและสร้างภารกิจในการคัดเลือกเส้นทางชีวิตของคนบ้านทุ่งให้ยั่งยืน

ในขณะที่อีกด้านหนึ่งเสีย เป็นตัวกระจายทรัพยากร เป็นทรัพยากรสำรองของครอบครัว แต่ให้ความหมายของการใช้ทรัพยากรในวงรอบพี่น้องหรือญาติที่ใกล้ชิดของตนเอง ทรัพยากรที่ได้มาเพื่อประกันการบริโภคจากความอดอยากเป็นหลัก ในขณะเดียวกันช่วยให้กลไกทางสังคมเกิดการผลิตซ้ำอย่างต่อเนื่อง ผ่านสถาบันทางสังคมเมื่อเผชิญภาวะวิกฤติของการขาดแคลนทรัพยากร ดังนั้นเสียเป็นทุนสำรองทางสังคม เกิดจากการออกแบบวัฒนธรรมของคนบ้านทุ่ง เป็นวัฒนธรรมของบรรพบุรุษตนเองในการปรับตัวต่อความเสี่ยงทางธรรมชาติให้ลงตัวในจิตวิญญาณตามวิถีชีวิตเก่าของตนเอง กล่าวคือ เป็นวัฒนธรรมที่อยู่นอกกรอบตลาด ไม่มีจุดมุ่งหมายของการแข่งขันและไม่ได้วัดด้วยมูลค่า แต่เป็นการใช้จริยธรรมของสังคมในการกระจายทรัพยากรอย่างจำกัดให้กับคนในพื้นที่ มีความเชื่อทางศูนย์กลางในจิตวิญญาณและผ่านเครือข่ายทางสังคมให้ดำเนินชีวิตอยู่ได้

ดังเห็นได้จากการใช้กลไกของเครือข่ายทางสังคมแบบเสียของคนในพื้นที่วัฒนธรรมบ้านขาวคือการไปคั่ว“แปลว่าแสวงหาในสิ่งที่เขาบ่มี เขาเรียกว่าคั่วภาษาลาว”⁵¹ ซึ่ง “พาไปคั่วถึกพี่น้องมา ส่วนมากเป็นหน้าที่ของแม่หญิง คั่วว่าถึกพี่น้องมา พาคั่วนำเอื้อย นำพี่น้อง นี่แหละหมู่บ้านเดียวกันอย่าซ่อน บ้านสะทอน เพินมาหาแม่แดงก็เลยพาเพินไปคั่วจ้งเฮือนแม่ปริกเพินเป็นพี่น้องเฮาจ้งซีแหละ ไปเฮือนแม่หญูปอกแม่หญูเอา เฮือนแม่ใหญ่สอน เอ็นเพินแม่ใหญ่สอนชอยชอยแน เฮือนแม่ใหญ่หนา เป็นพี่น้องกันเพินขึ้นกันบ่ได้ เพินเอาปลาามาแมกัพาไปหาคั่ว ผู้เขาสิ่งกันจ้งได้พาเพินไปหาคั่วได้ข้าวไป 4 สอบ เพินเอาปลาเอากล้วยเอาบักพร้าว เพินเอามาเตียนแต่ก็(สิงหาคม) แล้วแต่เพินสิให้ ก็เลยพาไปหาคั่วเพินก็เยาะเย้ยเอาน่า เอากระป๋องจ้งซีแหละไปเพินแหละให้ เหมือนกระเปาะเต็มๆเพินสิให้คั้ง เพินบ่ให้เฮาหลายเพินเอ็นว่าเยาะเพินบ่มีข้าวหลายแต่เพินก็เอามาให้เพินเลยเอ็นเหาะ”⁵² ได้แสดงให้เห็นถึงภาพที่ชัดเจนของการระดม

ทรัพยากรจากสมาชิกในสถาบันทางสังคมตนเอง มีคุณลักษณะที่สำคัญคือเป็นเครือข่ายระหว่างครอบครัว เน้นการบริการด้านการกระจายทรัพยากรระหว่างกัน ไม่ให้ความสนใจต่อการเผด็จคามในการแลกเปลี่ยนที่เท่าเทียมกันให้มากที่สุด คุณลักษณะของการประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจรูปแบบการไปคั่ว นำพาไปสู่การแลกเปลี่ยนที่เป็นสิ่งของต่อสิ่งของระหว่างกัน มีเป้าหมายเพื่อการเอาตัวรอด เป็นโซนของผลิตและพฤติกรรมเศรษฐกิจที่อยู่นอกเหนือกลไกความสัมพันธ์ตลาด เกิดขึ้นมาจากจิตวิญญาณร่วมกันตามLAN

องค์กรเครือข่ายในท้องถิ่นที่แสดงออกมาในรูปเสีย มีความสำคัญอย่างมากในการประกันการอยู่รอดของคนบ้านทุ่งในลุ่มน้ำชี(หลง) เกิดขึ้นมาจากกฎการพัฒนาทางสังคมวัฒนธรรมที่เป็นไปตามธรรมชาติที่ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ ดังนั้นเสียเป็นผลผลิตของสังคมวัฒนธรรมในลุ่มน้ำชี มีเป้าหมายเพื่อสนับสนุนการอยู่รอดของสังคมวัฒนธรรมได้อย่างต่อเนื่อง

เสียมีบทบาทที่สำคัญอย่างมากในการเคลื่อนย้ายทรัพยากร เสียเป็นผู้ส่งผ่าน ผู้ประกัน ผู้ลดความเสี่ยงในกิจกรรมต่างๆ เพื่อสร้างการบรรลุเป้าหมายของกลุ่มที่วางไว้ เสริมสร้างความสัมพันธ์ให้แน่นหนา หรือให้มีการทำงานร่วมกันขึ้นมาระหว่างคนตามLAN บทบาทและตำแหน่งของเสีย จึงกลายเป็นศูนย์รวมจิตวิญญาณของคนในพื้นที่ในการหาช่องทางลงทุนและสร้างความรู้จักและกันและการพึ่งพากัน

และกันมากยิ่งขึ้นในเงื่อนไขใหม่ที่เปลี่ยนแปลงไป เป็นยุทธศาสตร์ระยะยาวก่อให้เกิดการเคลื่อนย้ายทรัพยากรระหว่างพื้นที่อย่างถาวรในรูปต่างๆ เพื่อการบริโภคทรัพยากรภายในกลุ่มเดียวกันที่มีจิตวิญญาณและแนวคิดควบคุมของสถาบันทางสังคมที่เหมือนกัน การกิจของเสียวเป็นผู้ส่งผ่านเชื่อมโยงและขับเคลื่อนสังคมในลุ่มน้ำชี(หลง)โดยเฉพาะบ้านท่ง ให้ปรับตัวให้สอดคล้องที่อยู่ในภาวะปกติในแต่ละฤดูกาลคือการประกันความต้องการเพื่อการบริโภคขั้นต่ำทางกายภาพ เป็นรูปแบบทางพฤติกรรมที่มีความเหมาะสมที่สุด ได้คัดเลือกนำมาใช้ในวัฒนธรรมของตนเอง

มีผลทำให้เกิดอาณาบริเวณพึ่งพากันระหว่างท้องถื่นอยู่สูงมาก ดังบ้านท่งกับบ้านโคก หรือบ้านท่งกับบ้านดงที่สามารถถ่ายเททรัพยากรร่วมกัน ผ่านการจัดโครงสร้างการเชื่อมกันทั้งแนวราบ หมายถึงการใช้ความสัมพันธ์ระหว่างครัวเรือน(เสียวและคู่เสียว)ในการแลกเปลี่ยนการพึ่งพากันในเรื่องอาหารเป็นหลักหรือข้าวของเครื่องใช้ที่จำเป็นในชีวิตประจำวัน เป็นกลไกในการกำกับกิจกรรมการถ่ายเททรัพยากรให้เกิดความไหลลื่นและมีความสะดวกระหว่างกัน เป็นไปตามจังหวะชีวิตที่เคลื่อนไหวในพื้นที่ทางวัฒนธรรม ค่านิยมและจิตวิญญาณของของการเคลื่อนย้ายทรัพยากร จำเป็นต้องมีความพร้อมทั้งภายในและภายนอกต่อการสนับสนุนการประกันการได้มาทรัพยากรในการบริโภคทั้งภายในและระหว่างพื้นที่ เป็นกลไกทางสังคมที่สำคัญ ได้แก่ไขปัญหาตนเองท่ามกลางคนที่เผชิญชะตากรรมเดียวกัน การใช้ทุนเดิมที่มีอยู่ของครอบครัวแผ่ในจิตวิญญาณเดียวกันระหว่างLAN ต่อการสร้างยุทธศาสตร์การอยู่รอดร่วมกันระหว่างท้องถื่น

การสร้างพันธมิตรร่วมกันของบ้านโคกและบ้านท่ง เป็นผลทำให้เกิดการไหลเวียนถ่ายเททรัพยากรระหว่างพื้นที่ ชีให้เห็นอาณาบริเวณเครือข่ายขององค์กรท้องถื่นในรูปแบบโซนนอกกลไกตลาด หรือตลาดในความหมายของจิตวิญญาณตนเอง(Bazaar economy) ผู้ที่ใช้ได้เล่าเกี่ยวกับการรับรู้ถึงชะตากรรมความยากลำบากร่วมกันระหว่างพื้นที่ กล่าวคือคนบ้านท่งสามารถรู้ถึงข้อมูลข่าวสารความยากลำบากที่เผชิญร่วมกันว่า " ผ้าแผ่น ผ้าแพรที่บ้านเพิ่นกะดำคือกัน ทอผ้าทอแพรคือกัน แต่ปลาบ้านเพิ่นอิด บ้านเพิ่นบ่มีหนอง บ่มีแม่น้ำ มันมีข้าวซูกเหือนมันบ่มีคนซื้อคนขาย มันมีแต่แลกกันกิน แลกปลาร้า เขาบ่อิด เขากะแฮดข้าวมาใส่เส้าไว้ หวังว่าคนบ้านเขา สะทอน ทราญมูลโนนยาง ลีไปแลกข้าวแลกปลา อำเกอยโสธร ร้อยเอ็ดกะบ่มีไฟซื้อมีแต่แลกกันกินขอกันกินไปจั้งชั้นแล้ว ชอบพอไปหาข้าวหาปลา กะมีเพื่อนมีพวก ปีนั้นเขาบ่มีปลาสิกิน ปลาร้าเพิ่นบ่มี เพิ่นกะลงมา เขากะช่วยกันหาปลาให้เพิ่น เพิ่นมานำเกียน 2 คนต่อเกียน 3 ลำ4ลำเกียนเขามาหาปลาร้า เอาข้าวมาแลกปลาร้า ใครกะเอาหมดแล้วปลาร้ามันหลายใครกะเอาหมดแล้วปลาร้ามันบ่อิด แต่ข้าวมันอิด มาจากบ้านหมุ่นนี้ แล้วเพิ่นกะฮู้ว่าบ้านเราบ่ได้เกี่ยวข้าว"⁵³

จากสำนึกร่วมกันของคนบ้านท่ง ได้สร้างเส้นทางตลาดเฉพาะขึ้นมาเป็นอีกเส้นทางหนึ่ง เป็นจิตสำนึกร่วมกันของคนตามLANที่ออกแบบการช่วยเหลือว่า "เรามีหลายไม่เดือดร้อนเราก็แบ่งให้พวกเรา ให้เขาได้กินได้อยู่ไปนำกัน"⁵⁴ และพ้องกันกับจิตสำนึกของคนต่างพื้นที่ ที่ว่า "ถ้าคนฮักกันมาหากันเขาบ่มีกะต้องแบ่งให้อยู่รอดไปนำกันก่อนเขากะเอาน้ำที่น้องนำบ้านเขากะได้"⁵⁵ ซึ่งจิตสำนึกนี้ เป็นเสมือนเส้นทางประเพณีที่ปฏิบัติต่อกันมา คนบ้านท่งต่างสร้างกลไกของตลาดของตนขึ้นมา ที่มีการกระจายการแลกเปลี่ยนการพึ่งพาทรัพยากรระหว่างLANของตนเองเป็นหลัก เพราะว่าเป็นเส้นทางในการประกันการได้มาของทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัด ตามการเกาะกลุ่มของตนเองโดยไม่ใช้มูลค่าในการแลกเปลี่ยน แต่เน้นการได้มาทรัพยากรตามความใกล้ชิดของกลุ่มตนเอง และจากความต้องการของพื้นที่อื่นๆ

ด้วย ที่มีความแตกต่างจากธรรมชาติของตนเองในผลผลิต ดังเช่นตลาดที่เกิดขึ้นมาตามLANของคนในท้องถิ่นบ้านท่ง

ดังนั้น จึงเห็นได้ว่า ความหมายของตลาด สำหรับคนในพื้นที่ เป็นแหล่งที่มาของทรัพยากรในการเอาตัวรอดร่วมกัน หากไทเขาหรือผีตัวเดียวกันไม่สามารถเอาชนะในการปรับตัวจากระบบธรรมชาติที่ไร้กำกับได้ จำเป็นต้องผนึกกำลังทรัพยากรร่วมกันระหว่างLANโดยไม่มีการค้าขาย แต่มีวิธีการได้มาทรัพยากร(การแลกเปลี่ยน การให้ การกระจายใหม่)ในการเอาตัวรอด เป็นการใช้ธรรมเนียมปฏิบัติเพื่อเอาตัวรอดร่วมกัน มีการแลกเปลี่ยนสิ่งของเป็นสื่อกลางในการให้ความช่วยเหลือ ถือเป็นระเบียบการของท้องถิ่นที่เกิดขึ้นมาจากกิจกรรมการยังชีพในชีวิตประจำวันของคนในพื้นที่ มีเป้าหมายเพื่อตอบสนองความต้องการในการปรับตัว ดังนั้นเราจึงเห็นได้ว่า การให้ผลผลิตหรือการแลกเปลี่ยนผลผลิตของคนในพื้นที่ มีเป้าหมายเพื่อประกันการเอาตัวรอดร่วมกันเป็นสำคัญ เส้นทางชีวิตเศรษฐกิจแบบใหม่ของคนในพื้นที่ทั้งสองไม่ได้เน้น คำนวณมูลค่าของสินค้าในการแลกเปลี่ยน แต่เน้นการให้คุณค่าต่อการแลกเปลี่ยนเป็นหลัก กลายเป็นยุทธศาสตร์ระยะยาวที่ได้ส่งผ่านกันระหว่างครอบครัวตามLANมาเป็นเวลานานแล้วจนถึงปัจจุบัน มีอาณาบริเวณที่บ่งบอกเครือข่ายองค์กรของพื้นที่(ดูในรูปที่2)

ในขณะที่ปัจจุบันองค์กรเครือข่ายของเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในลุ่มน้ำชีในรอบ15-20ปีที่ผ่านมาไม่สามารถรักษาอาณาบริเวณดั้งเดิมในพื้นที่เครือข่ายของตนเองได้ เนื่องจากปัญหาของการเปลี่ยนแปลงจากระบบธรรมชาติ สร้างให้เกิดความไม่มั่นใจในวิธีการทำมาหากินแบบเดิมได้ สิ่งที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ สภาพแวดล้อมของการทำกินเปลี่ยนแปลงไปตามความจำเป็นที่ต้องใช้เงินตราในชีวิตประจำวัน และจิตสำนึกทางเศรษฐกิจในปัจจุบันต้องอาศัยการเอาตัวรอดของตนเองเป็นหลัก จากทรัพยากรที่ตนเองสามารถหาได้อย่างแน่นอน ทำให้เกิดการปรับตัวออกมาหลายรูปแบบและความหมายของเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการ โดยเปลี่ยนแปลงไปเน้นการพึ่งพาแรงงานกับระบบตลาดตามความสามารถที่มีอยู่ ทำให้เกิดเครือข่ายในพื้นที่กว้างไกลไปกว่าความหมายของท้องถิ่นตามระเบียบการเก่าที่เคยนำมาใช้ คือ ขยายตัวตามภูมิภาคและชาติไปในที่สุด เป็นการปรับตัวที่เกิดขึ้นมา ท่ามกลางความสัมพันธ์ระบบตลาดของการได้มาทรัพยากรในรูปของเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในระบบตลาด

อาณาบริเวณของBazaar economyของหมู่บ้านทั้งตามLAN

การปรับตัวที่เกิดขึ้นมาในกิจกรรมทางเศรษฐกิจ เป็นจังหวะหรือโอกาสของคนในพื้นที่ มีความจำเป็นในการหาทรัพยากรมาจากระบบตลาด ผู้ที่ส่งผ่านเป็นไทเขาและผีตัวเดียวกัน ทำให้เกิดการร่วมมือกันในกิจกรรมทางเศรษฐกิจในรูปของการพึ่งพาอาศัยสถาบันเพื่อนบ้านในระบบตลาดภายในท้องถิ่นของตนเอง และนอกท้องถิ่น กิจกรรมและความคิดทางเศรษฐกิจ อาศัยความสัมพันธ์ที่วัดด้วยมูลค่าและผลตอบแทนในแง่ของเหตุผลและข้อจำกัดทางทรัพยากรเป็นสำคัญ เกิดขึ้นมาภายในท้องถิ่นของตนเองในระดับครอบครัว ได้แสดงออกมาในรูปแบบที่หลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นการพึ่งพาแรงงานในครอบครัว โดยพยายามใช้ประสบการณ์ ความถนัดของตนเองและแรงงานที่มีอยู่มากที่สุดในท้องไร่ท้องนาในการสร้างรายได้ให้เกิดขึ้น เป็นการสร้างหลักประกันในการผลิตของตนเองหากธรรมชาติเอื้ออำนวย หมายถึงการสร้างรายได้ที่เกิดขึ้นมากับฤดูกาลผลิตของตนเอง อยู่บนพื้นฐานการระดมทรัพยากรในครัวเรือนของตนเอง

อย่างไรก็ตาม ความพยายามของการระดมทรัพยากรภายในครอบครัวเพื่อสร้างรายได้ของตนเอง ไม่ได้มีหลักประกันหากศึกษาเส้นทางทำมาหากินของคนกลุ่มนี้ เนื่องจากเผชิญปัญหาจากสภาพที่ไร้จัดตั้ง ขาดการจัดการบริหารทรัพยากรน้ำที่เป็นระบบ ส่งผลให้เกิดรายได้อยู่บนพื้นฐานความเสี่ยงอย่างมาก และต้องแก้ไขปัญหาโดยตนเอง ซึ่งแต่ละครอบครัวต่างมียุทธศาสตร์ในการหา หรือสร้างทรัพยากรที่แตกต่าง กัน บนพื้นฐานจากจิตวิญญาณของตนเองที่ได้ผ่านการขัดเกลา ผลที่เกิดขึ้นครอบครัวที่ยังใช้วิธีการปรับตัว ต่อการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติอยู่ ทำให้เกิดการพึ่งพาระบบตลาดมากเกินไป จนสูญเสียความสามารถ ในการพึ่งพาตนเองมีผลทำให้เกิดการพึ่งพาตลาดมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะเงินตรา และการปรับตัวค่อนข้างที่จะลำบาก เพราะไม่มีทรัพยากรที่สามารถจัดการได้ภายในครัวเรือนของตนเอง คือเส้นทางเศรษฐกิจ ไม่เป็นทางการที่เกิดขึ้น มาจากการปรับตัวในเงื่อนไขของระบบตลาดที่ใช้ประเพณีเศรษฐกิจของตนเองในการทำมาหากินเพื่อสร้างรายได้กับตนเอง บนพื้นฐานการจัดการระดมทรัพยากรแรงงานที่มีอยู่ในครอบครัว อย่างเต็มที่ เป็นพื้นที่เครือข่ายทางเศรษฐกิจอยู่ภายนอกโซนวัฒนธรรมของตนเองขึ้นกับระบบตลาดเป็นหลัก ในขณะที่มีตัวเดียวกัน ก็ยังพึ่งพาอาศัยกันและกันตามฤดูกาลหรือในชีวิตประจำวัน

อาณาบริเวณพื้นที่ของตลาดแรงงานที่ไม่เป็นทางการ เป็นรูปแบบหนึ่งที่นิยมนำมาใช้ในปัจจุบันอย่างแพร่หลาย เกิดขึ้นมาจากการคัดเลือกเส้นทางการปรับตัวแบบหาเช้ากินค่ำ พยายามออกจากความไม่แน่นอนของการปรับตัวสู่ท้องนาและสายน้ำในแต่ละฤดูกาลผลิต การเข้าสู่ตลาดแรงงานที่ไม่เป็นทางการมีขอบเขตที่ให้ความหมายมากกว่าท้องถิ่นในอดีตคือ การทำมาหากินที่สร้างรายได้ในรูป"เงินของพ่อแต่ละมือจะได้มาจากการเย็บผ้า เห็นกะเอาผ้ามาส่งให้เอ็ดผู้เอามาส่งกะเป็นคนอยู่หน้าบ้านเห็นกะเอาไปรับมาจากกรุงเทพแล้วกะเอามาส่งให้เอ็ด ข่าลึงเทื่อเห็นกะมาตัดอยู่บ้านเห็นเห็นกะเอามาให้เอ็ด ผู้เป็นเฒ่าแก่เอามาส่งให้กะชื่อว่านิรันดร์ เห็นเอามาส่งให้ประจำ พ่อกะเอ็ดมาตั้งแต่ลูกเรียนหนังสืออยู่ชั้น ป.1 กะประมาณได้ 8-9 ปีนี้กะที่รับเอ็ดนำ เห็นมา รายได้ถ้ามีงานเขา มาเรื่อย ๆ ระบาดช่วงกะได้อยู่ 6,000 บาท แต่ถ้างานบ่ค่อยเข้ากะสิได้อยู่ 3,000-4,000 บาท ช่วงที่มันบ่เข้ากะเป็นช่วงหน้าฝนเพราะทางโรงงานเข้ากะเอ็ดออกมาหน่อย เอ็ดบ่หลายประมาณ 3-4 เดือน จ้งงานเข้ามาคือเก่ามันกะเป็นจ้งสิมาตั้งแต่รับเหมามา แแนวเขาอายุหลายแล้วกะต้องทนเอ็ดไป เพราะว่ามันได้อยู่กับลูกกับเมียแล้วเมียกะได้เอ็ดชอยคือกัน เดียวนี้พ่อกะมีจักรอยู่ 3 โตกะซื้อมาโตละ 8,000-9,000- 12,000 บาท ส่วนอาชีพเย็บผ้าของพ่อมันกะพอใช้ไปมือ ๆ ให้มีเงินเก็บกะบ่มีดอก บางเดือนงาน บ่เข้ามาคัก ๆ กะได้เงินแค่ 1,000บาท- 2,000 บาทกะมี พ่อกะบ่ได้หาอาชีพอียังเสริม นอกจากเอ็ดนาแล้วกะมาเย็บเลยอันอื่นกะบ่ได้เอ็ด กะบ่พอใช้จักเทื่อดอก มีตั้งแต่ให้ลูกไปโรงเรียน เจ้าของกินนิดหน่อยกะพอ"⁵⁶ เห็นว่าปัจจัยการผลิตแบบดั้งเดิม(ท้องนา ที่ดิน สายน้ำ) ไม่ได้มีส่วนทำให้เกิดความสำเร็จในการสร้างรายได้และอาชีพในระบบตลาด ครอบครัวยังให้ความสำคัญในการพึ่งพาการใช้แรงงานของตนเองและการทำงานรับจ้าง มีความหมายเป็นสัญญาณย่อยและเป็นรูปแบบการจ้างงานที่ไม่เป็นทางการจากระบบตลาด นั้นหมายถึงว่าคุณค่าและความคิดที่กำหนดพฤติกรรมทางเศรษฐกิจให้ความหมายการแลกเปลี่ยนมูลค่าแรงงานในบ้านไปกับความหมายของระบบตลาด เพราะนอกจากมีที่นาขนาดเล็กแล้วไม่ได้สร้างให้เกิดรายได้ที่เพิ่มขึ้นเป็นแค่การช่วยเหลือในการบริโภคภายใน ในขณะที่รายได้หลักมาจากการใช้แรงงานรับจ้างของตนเองโดยอยู่ภายในบ้านเป็นหลัก ความต้องการในการใช้เงินตราเป็นตัวบังคับไปในตัว ต้องการพึ่งพาในระบบตลาดและมีรายได้ที่แน่นอน

ธรรมชาติของเศรษฐกิจครัวเรือนมีการปรับตัวแบบหาเช้ากินค่ำนี้ เป็นเส้นทางเลือกอีกเส้นทางหนึ่งของการปรับตัวตนเองเข้าสู่ระบบตลาด ถึงแม้ว่าจะต้องใช้แรงงานอย่างหนักหน่วงและมีวินัยที่สูงมาก แต่นั่นเป็นก้าวแรกที่ใช้ให้เห็นการออกจากแนวคิดและกรอบเดิมของจิตใจในสังคมประเพณี เป็นพัฒนาการอีกขั้นหนึ่งต่อการเข้าสู่การปรับตัวแบบหาเช้ากินแบบพออยู่ได้ ได้มีผลต่อความคิดอย่างมากแก่คนในพื้นที่ทางวัฒนธรรมทั้ง 2 ต่าง ๆ ต้องหาทางเลือกและโอกาสในการสร้างวัฒนธรรมขึ้นมาต่อการจัดการตำแหน่งของตนเองที่ลงตัว ขอบเขตของเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการได้เข้าสู่ตลาดระดับประเทศและส่งผลิตของตนเองไปสู่ต่างประเทศ ซึ่งความมั่นคงของชีวิตประจำวันในแต่ละครอบครัวได้ขึ้นกับภาวะการณ์ของตลาดอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ต่อการกำหนดระดับที่มาของทรัพยากร กลายเป็นปรากฏการณ์ที่เป็นสากลมากยิ่งขึ้นในความสัมพันธ์ที่ขึ้นต่อกันในชีวิตความเป็นอยู่ของคนบ้านทุ่งกับระบบตลาดในปัจจุบัน

พื้นที่องค์กรเครือข่ายของเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในปัจจุบัน มีความกว้างไกลมากกว่าอดีต เพราะกิจกรรมในการแลกเปลี่ยน ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ในระบบตลาดและการประกอบชนิดกิจกรรมเป็นสำคัญ ดังนั้นความหมายขององค์กรเครือข่ายในปัจจุบันได้ออกจากความหมายของท้องถิ่น ที่เป็นความสัมพันธ์กับบ้านทุ่งและบ้านโคกอย่างเคยเป็นอยู่แต่ได้ให้ความหมายไปสู่ท้องถิ่นอื่นๆ ที่มีความแตกต่างกัน

ในด้านชาติพันธุ์ไม่ว่าเป็นภาคใต้ ภาคกลางและไปในระดับต่างประเทศไปในที่สุด อาศัยความเป็นไทเขาและสัตว์เดียวกันเป็นตัวส่งผ่านแนะนำเพื่อประกันการอยู่รอด สร้างชีวิตสังคมวัฒนธรรมของตนเองให้ยั่งยืนสืบไป

4. นัยและรูปแบบเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการ

ประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรมของวัฒนธรรมลุ่มน้ำชี(หลง)ได้ยืนยันตัวตนที่ผ่านมายู่บนพื้นฐานของจิตวิญญาณของเศรษฐกิจครัวเรือนแบบไม่เป็นทางการ ใช้กลไกทางสังคม(ธรรมเนียมปฏิบัติ ระเบียบการของท้องถิ่น)และโซนวัฒนธรรมของท้องถิ่นเป็นตัวสร้างเส้นทางการเอาตัวรอดในการได้มาทรัพยากรของครอบครัว ผ่านความสัมพันธ์การให้การ กระจ่ายใหม่ระหว่างเครือข่ายพื้นที่ทางวัฒนธรรม ได้แสดงออกมาในกิจกรรมทางเศรษฐกิจระดับครอบครัวหรือระดับกลุ่มเพื่อเคลื่อนย้ายทรัพยากรระหว่างกันจากเครือข่ายเสีย และพื้นที่ทางวัฒนธรรม มียุทธศาสตร์การเอาตัวรอดร่วมกัน เศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในอดีตที่ผ่านมา ในช่วงแรกได้บอกอาณาบริเวณของตนเองไว้แล้วในแง่ของการติดต่อสื่อสารและการสร้างยุทธศาสตร์ของตระกูลเพื่อการเอาตัวรอด ผ่านการจัดองค์กรเครือข่ายของตนเองในท้องถิ่นที่เผชิญชะตากรรมอย่างเดียวกัน มีเป้าหมายเพื่อการประกันการยังชีพและการสนับสนุนกิจกรรมชีวิตของไทเขาและผีตัวเดียว

ตรรกะของการเอาตัวรอดให้ความหมาย เน้นจริยธรรมเพื่อการเอาตัวรอดซึ่งไม่ได้ติดตามความหมายของการแลกเปลี่ยนที่เท่าเทียมกัน แต่เป็นความหมายของการให้หรือการกระจายทรัพยากรที่มีอยู่ ไม่ให้ความสำคัญในการแลกเปลี่ยน เพราะปัญหาที่เผชิญอยู่ถือว่าในแต่ละท้องถิ่นสามารถเกิดขึ้นมาได้ ดังนั้นการให้ความช่วยเหลือหรือการแบ่งปัน ถือว่าเป็นระเบียบการของท้องถิ่นอย่างหนึ่ง ที่สามารถนำมาใช้ได้ในช่วงวิกฤติระหว่างเครือข่ายพื้นที่ทางวัฒนธรรม เป็นโซนแรงงานที่ไม่เป็นทางการและมีตลาดในจิตวิญญาณของตนเองที่สนับสนุนให้กิจกรรมมีความคล่องตัวและสั่นไหวกันระหว่างพื้นที่หากมีการขอร้องหรือเผชิญปัญหา

ตรรกะของการเอาตัวรอด ไม่มีความหมายของตลาดอยู่ในจิตใจของผีตัวเดียวกันและไทเขา เพราะเป็นแรงงานที่เกิดขึ้นมาในครอบครัว มีเป้าหมายเพื่อการเอาตัวรอด แรงงานที่สร้างให้เกิดผลผลิตขึ้นมาเป็นแค่ความสามารถในการปรับตัวของตนเองจากสภาพแวดล้อม เพื่อการประกันอาหารและกิจกรรมชีวิตของตนเองที่ไม่สามารถวัดด้วยมูลค่าได้ แต่สามารถวัดได้ด้วยความ“เพียงพอหรือขาดแคลน”ในระดับครอบครัวและท้องถิ่น ประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นในความหมายของโซนแรงงานที่ไม่เป็นทางการ เป็นเส้นทางการพัฒนาเศรษฐกิจของตนเองในท้องถิ่น โดยให้ความหมายของการอยู่รอดร่วมกันของท้องถิ่นเป็นหลัก

เพราะฉะนั้นการจัดองค์กรทางสังคมขึ้นมาเพื่อระดมแรงงาน ถือว่าเป็นหน้าที่ตรรกะของการเอาตัวรอดข้อหนึ่ง ที่ให้ความหมายอย่างมากไม่ว่าจะเป็นรูปแบบของการเหล้าข้าว ช่างแก่ววด หรือชุมต่างๆ มีภารกิจในเครือข่ายองค์กรของพื้นที่ต่อการสนับสนุนพื้นฐานเศรษฐกิจของตนเองในท้องถิ่นในการสร้างเครดิตและความเป็นหุ้นส่วนทางยุทธศาสตร์ร่วมกับท้องถิ่นอื่นๆ มีผลทำให้ท้องถิ่นของตนเองในพื้นที่ทางวัฒนธรรมทั้ง2สามารถสนับสนุนกิจกรรมทางเศรษฐกิจในความหมายของการยังชีพได้ ผลผลิตที่ท้องถิ่นอื่นๆสามารถกำหนดอาณาบริเวณของตนเองในเครือข่ายสายสัมพันธ์ เป็นการกำหนดนโยบายการเอาตัวรอดร่วมกันของเครือข่ายในพื้นที่ทางวัฒนธรรม

ความหมายของเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการได้นำมาใช้ในช่วงแรก ได้สร้างความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นในแต่ละท้องถิ่นมีอาจปฏิเสธซึ่งกันและกันได้ ส่งผลทำให้เกิดอาณาบริเวณความสัมพันธ์ที่ไม่เป็นทาง

การและอยู่นอกระบบตลาดเป็นเวลามากหลายร้อยปีจนถึงปัจจุบัน(แม้ไม่มากเหมือนในอดีต) จิตวิญญาณที่มีความเชื่อในโชนวัณธรรมเดียวกัน เป็นกลไกที่ขับเคลื่อนสังคมวัฒนธรรมของตนเองให้มีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ไม่ว่าจะเป็นBazaar economy อาณาบริเวณองค์กรเครือข่ายพื้นที่ การแลกเปลี่ยนที่เน้นคุณค่าและการหลีกเลี่ยงกฎเกณฑ์ของระบบตลาดมาใช้ในชีวิตประจำวัน คือเป็นวัฒนธรรมที่สำคัญของคนบ้านทุ่งที่สร้างขึ้นร่วมกับคนบ้านโคก เพราะรากเหง้าทางด้านจิตวิญญาณและวิถีคิดเดียวกันของคนร่วมชะตากรรมในห้องถิ่นที่ไม่สามารถต่อรองความเป็นความตายได้ในเรื่องความปลอดภัยของชีวิต ดังนั้นคนบ้านทุ่ง เลือกเส้นทางชีวิตเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในการปรับตัวเพื่อการอยู่รอด

ยุทธศาสตร์การอยู่รอดของคนบ้านทุ่งในลุ่มน้ำชี(หลง) กลายเป็นความหมายของเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการ เกิดขึ้นมาเป็นกฎการพัฒนาทางสังคมวัฒนธรรมที่เป็นไปตามธรรมชาติโดยไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ กลายเป็นปรากฏการณ์ที่แพร่หลายก่อนช่วงปี พ.ศ.2525 เป็นโซนแรงงานการผลิตที่พึ่งพาธรรมชาติและอยู่นอกระบบตลาด อาศัยความเป็นเฉพาะพื้นที่ของตนเอง ขับเคลื่อนกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการกับพื้นที่อื่น ๆ ตามเครือข่ายของตนเอง มีเป้าหมายในการประกันสิ่งที่จำเป็นแก่ชีวิต ในขณะที่เศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในปัจจุบันได้พัฒนาไปอีกขั้นตอนหนึ่ง ฉีกแนวทางแบบเดิม ๆ ที่เคยนำมาใช้ในการปรับตัวเพื่อเอาตัวรอดในอดีตที่ผ่านมา ซึ่งเกิดขึ้นมาในช่วงของการขยายตัวหลังปี2525

หากเราพิจารณาตัวตนเศรษฐกิจไม่เป็นทางการมาในลุ่มน้ำชี(หลง)ค้นพบว่าเศรษฐกิจแบบนี้ ได้เป็นเส้นขนานกับเศรษฐกิจระบบตลาด ในขณะเดียวกันมีความสัมพันธ์กับระบบตลาดอย่างแนบแน่น นั้นหมายถึง **ด้านหนึ่งเป็นการใช้แรงงานเพื่อสนับสนุนการประกันการได้มาผลผลิตหรือการบริการในรูปของการยังชีพ ในขณะที่อีกด้านหนึ่งครัวเรือนสามารถจ้างแรงงานในการสนับสนุนหรือผลิตเพื่อจำหน่ายในระบบตลาด** ตัวตนของครัวเรือนแบบแรก เป็นความหมายของเศรษฐกิจแบบขายขอบหรือการดิ้นรนเพื่อเอาตัวรอดในความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจได้ให้ความหมายเป็นการใช้แรงงานด้วยมือ แรงงานไม่จำเป็นต้องมาจากสถาบันการศึกษา สตรีเป็นฐานแรงงานหลักในอำนาจการกระจายทรัพยากรของครัวเรือน ใช้เทคนิคที่ต่ำและการแบ่งแยกแรงงานที่ไม่ซับซ้อนในกิจกรรมมนุษย์ทางเศรษฐกิจ ความหมายของเศรษฐกิจชนิดนี้ ไม่ใช่ให้ความสำคัญเรื่องเศรษฐกิจเป็นอันดับแรก แต่เป็นแค่ความหมายที่เกี่ยวข้องกับการประกันตนเองเป็นหลัก ไม่ให้ความสำคัญของการผลิตเพื่อจำหน่าย แต่ให้ความหมายของการแลกเปลี่ยนผลผลิตในรูปเงินตรามากกว่า มีแรงขับเคลื่อนทางเศรษฐกิจเพื่อประกันการอยู่รอดของสมาชิกในครัวเรือนและอยู่บนพื้นฐานจริยธรรมทางเศรษฐกิจเป็นหลัก

ในขณะที่ตัวตนแบบที่สอง มีจิตวิญญาณเพื่อการค้าอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์ตลาด ครัวเรือนเป็นทั้งหน่วยการผลิตและหน่วยการบริโภคไปในตัว เน้นความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจเป็นหลัก คือเป็นทั้งตลาดวัตถุดิบและจำหน่ายผลผลิตไปในตัว มีการกำหนดพฤติกรรมอย่างมีเหตุผลในการวางแผนของครอบครัว มีความต้องการพื้นฐานในกระบวนการผลิตทั้งเรื่องแรงงานและทุน ปัญหาที่ประสบด้วยตนเองในความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจคือ การขาดแคลนแรงงานและเทคโนโลยีพื้นฐานที่สนับสนุนการลงทุน การหมุนรอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจของตนเอง ใช้ความสัมพันธ์ในเครือข่ายเป็นหลักในการได้มาทรัพยากรหรือเป็นคนต่างชาติพันธุ์ อาศัยช่องว่างของระบบตลาดในการทำมาหากิน เป็นตลาดเฉพาะในห้องถิ่น ไม่มีการโฆษณาในสินค้า รู้จักกันเป็นส่วนตัว ไม่ได้รับการคุ้มครองจากภาครัฐใดๆ ไม่เสียภาษีรายได้จากผลกำไรของกิจกรรมเศรษฐกิจ แรงงานไม่ได้รับการคุ้มครองจากสถาบันตลาด

เศรษฐกิจครัวเรือนที่ไม่เป็นทางการ เป็นเศรษฐกิจที่ไม่มีตัววัดออกมา คือเศรษฐกิจที่อยู่บนพื้นฐานของงบประมาณเวลาของครอบครัว ด้านหนึ่ง การใช้แรงงานเมื่อออกจากครัวเรือนของตนเอง (หรืออยู่ในครัวเรือนของตนเอง) หากมีความสัมพันธ์กับการแลกเปลี่ยนแรงงาน สามารถเกิดขึ้นมาเป็นมูลค่าได้ ตามหลักการซื้อขายแรงงานในระบบตลาด ในขณะที่เดียวกันหากใช้แรงงานในการสร้างทรัพยากรในรูปแบบต่างๆ ขึ้นมาภายในครัวเรือนเพื่อเอามาใช้ในการบริโภคตนเอง ไม่สามารถประเมินออกมาด้วยมูลค่าในราคาท้องตลาดได้ เช่นการเลี้ยงดูบุตร หรือการปรุงอาหารหรือการซ่อมแซมสิ่งของที่จำเป็นในชีวิตประจำวัน ไม่ได้เป็นนายจ้างและลูกจ้าง ไม่มีเงินเดือน แต่มีการกระจายทรัพยากรที่เกิดขึ้นมาภายในครัวเรือน เป็นความสัมพันธ์ของเครือญาติเป็นหลัก ดังนั้นพื้นฐานที่เกิดขึ้นมาจากการไม่มีตัววัดทำให้ครอบครัวในท้องถิ่นของตนเองสามารถดำรงอยู่ได้ ในขณะที่ปัจจุบันการเกิดขึ้นมาของอิทธิพลของระบบตลาดได้กำหนดให้พฤติกรรมของเศรษฐกิจครัวเรือน เริ่มใช้ตัววัดที่เกิดขึ้นมาจากระบบตลาดมากกว่าตัววัดภายในครัวเรือนของตนเอง ที่ให้ความหมายว่า “เพียงพอหรือขาดแคลนทรัพยากร” เป็นการหาเหตุผลต่อการใช้เวลาในการสร้างมูลค่าให้เกิดขึ้น มาจากความจำเป็นที่ต้องใช้เงินตรามากยิ่งขึ้นในชีวิตประจำวัน พื้นฐานของเศรษฐกิจที่ไม่มีตัววัดนี้ได้ดำเนินอยู่เช่น การปลูกข้าวหรือกิจกรรมต่างๆ ที่ไม่เกี่ยวข้องกับกลไกของระบบตลาด

รูปแบบการปรับตัวในปัจจุบัน จะพยายามเน้นการใช้งบประมาณเวลาของครัวเรือนให้มีเหตุผลมากที่สุด ซึ่งเป็นรูปแบบการปรับตัวของโครงสร้างเศรษฐกิจครัวเรือน ทั้งสตรีและผู้ชายที่มุ่งเข้าสู่ระบบตลาดในการสร้างมูลค่าแรงงานในระบบตลาดให้เกิดขึ้นมา อาศัยความช่วยเหลือของเครือข่ายในครอบครัวของตนเองเป็นผู้ให้ความช่วยเหลือ ไม่ว่าจะเป็นบทบาทของแม่หรือเครือญาติต่อการใช้แรงงานที่ไม่มีตัววัดที่เกิดขึ้น เช่นการเลี้ยงดู อบรมหลาน ในขณะที่ครอบครัวที่มุ่งเข้าสู่ตลาดแรงงานส่งทรัพยากรกลับคืนมาในรูปเงินตรา ถือว่าเป็นภารกิจที่สำคัญของครอบครัว ดังนั้นในปัจจุบันเศรษฐกิจที่ไม่มีตัววัด อยู่ในขั้นตอนของการใช้ข้อมูลในการเลือกความคุ้มค่าและประสิทธิภาพของการใช้เวลาและการสร้างทรัพยากรขึ้นมาในครัวเรือนว่า รูปแบบไหนมีประสิทธิภาพมากกว่ากันระหว่างการใช้แรงงานภายในครัวเรือนแบบไม่มีตัววัดกับการใช้แรงงานในระบบตลาดที่มีตัววัด ส่งผลต่อการบังคับไปในตัวที่ต้องให้สตรีเข้าสู่ตลาดแรงงานเพื่อตอบสนองประสิทธิภาพของการระดมแรงงานในรูปของเงินตรา โดยลดความขัดแย้งในสภาพความเป็นอยู่ของชีวิตประจำวัน

เศรษฐกิจครัวเรือน เป็นเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการมียุทธศาสตร์ของการเอาตัวรอด อยู่บนพื้นฐานจริยธรรมของการอยู่รอด ของสังคมแบบประเพณี ใช้อำนาจทางสังคมที่ตนเองสร้างขึ้นมาในการกระจายใหม่ ให้ความช่วยเหลือทรัพยากรร่วมกันในท้องถิ่นและระหว่างท้องถิ่น นโยบายในการเอาตัวรอดอยู่บนพื้นฐานการให้ความสัมพันธ์ทางสังคมมากกว่าความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจในการประกันสิ่งที่จำเป็นแก่ชีวิต หลายๆ ครั้งค้นพบว่าเป็นการต่อต้านอัตถประโยชน์ของตนเอง และขาดเหตุผลในความสัมพันธ์ระบบตลาดที่ต้องรักตนเองและเน้นประโยชน์สูงสุด อย่างไรก็ตามการประนีประนอมกัน ระหว่างระเบียบการท้องถิ่นแบบใหม่และเก่า ช่วยสนับสนุนการช่วยเหลือพึ่งพากันที่เกี่ยวกับกลไกสถาบันทางสังคมที่ไม่เป็นทางการตามเครือข่ายหรือชุมชนของตนเอง เป็นความสัมพันธ์บนพื้นฐานเหตุผลและข้อจำกัดของการใช้ทรัพยากร ในขณะที่กิจกรรมทางเศรษฐกิจ มีพื้นฐานความสัมพันธ์ของเหตุและผลที่แสดงออกมาเป็นอย่างอื่นในแรงขับเคลื่อนที่ไม่ได้แสวงหากำไรสูงสุดของตนเอง แต่เพื่อเอาตัวรอดไปประจำวัน

ยุทธศาสตร์ของการเอาตัวรอดเป็นการวางแผนระยะยาวให้กับบุตรหลานของตนเอง ไม่
ว่าจะเป็นเรื่องของการศึกษา ทุนมนุษย์ การให้การขัดเกลา การเตรียมอนาคตแก่ลูกหลานตนเองในการ
สร้างความมั่นคงให้เกิดขึ้นในชีวิต มาจากพื้นฐานจริยธรรมและความรักของครอบครัวเป็นธรรมเนียมปฏิบัติ
ที่ได้ทำมาช้านาน หลักการที่มีความเป็นเฉพาะของเศรษฐกิจครัวเรือน เป็นเรื่องเกี่ยวกับเศรษฐกิจแบบ
ศีลธรรมมีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นความเป็นเหตุผลและความไร้เหตุผล เป็นเรื่องที่ยากมากในการ
จำแนกออกมาจากประเด็นที่เป็นเหตุผล ค่านิยมจริยธรรมและองค์ประกอบบางอย่างที่ไม่สามารถควบคุมได้
นั้นมีส่วนประกอบที่อยู่นอกเหนือความหมายเศรษฐกิจทำให้มีเรื่องของเศรษฐกิจครัวเรือนอยู่ แม้ว่าสังคม
ปัจจุบันให้ความหมายการบริการกิจกรรมทางเศรษฐกิจว่าเอกชนมีประสิทธิภาพกว่าเศรษฐกิจครัวเรือน แต่
ด้วยเหตุผลส่วนตัวหลาย ๆ อย่าง ทำให้เชื่อว่าทำเองภายในครัวเรือนดีกว่า เช่น การเลี้ยงดูแม่หรือพ่อชราดี
กว่าจ้างคนอื่น ๆ มาดูแล จากเหตุผลความผูกพันหรือความต้องการทดแทนบุญคุณในความเชื่อ จึงไม่
สามารถเรียกร่องการบริการที่มาจากแรงงานรับจ้างได้

เศรษฐกิจไม่เป็นทางการที่เคลื่อนไหวอยู่ในปัจจุบัน ก่อรูปมาจากโซนของเศรษฐกิจครัว
เรือนคือมีความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการกล่าวคือ

ข้อแรกเศรษฐกิจครัวเรือนปรากฏขึ้นเป็นโซนของความสัมพันธ์แรงงานที่ไม่เป็นทางการ

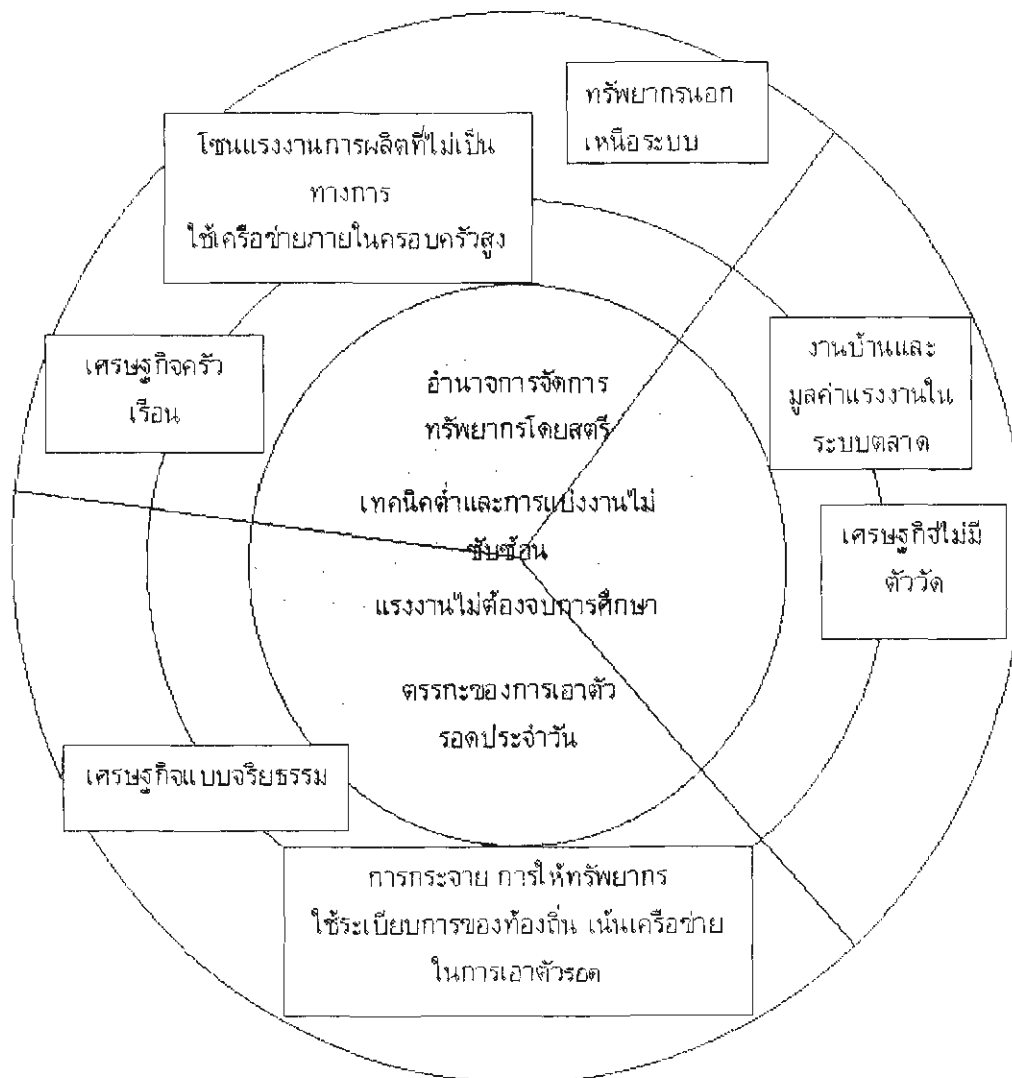
ข้อที่สองเศรษฐกิจครัวเรือนนั้นได้แสดงออกมาของโซนในความสัมพันธ์ของการใช้แรงงาน

สุดท้ายเศรษฐกิจครัวเรือนมีการเติบโตอย่างเหนียวแน่นในความสัมพันธ์ของการแลกเปลี่ยน

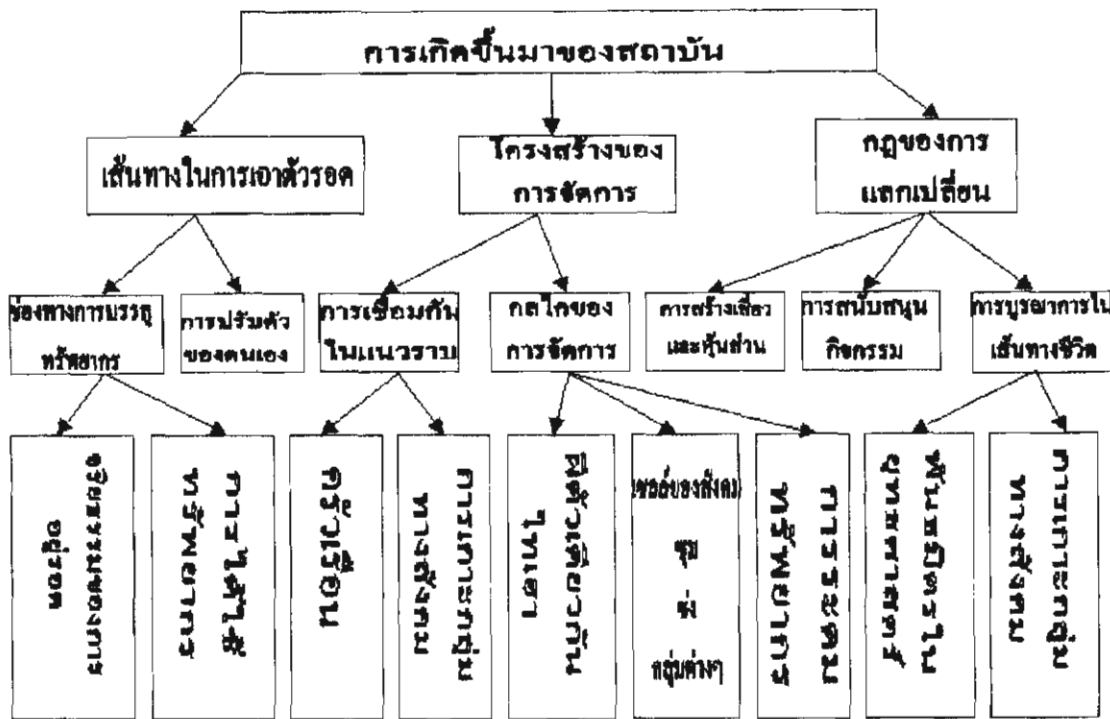
เปลี่ยนที่ไม่เป็นทางการโดยผ่านญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน เพื่อนร่วมรุ่น กลุ่มคนในท้องถิ่นตนเอง(เสียว ,ไทเฮา,
ชุม) เป็นการส่งผ่านข้อมูลที่แสดงออกมาในการช่วยเหลือร่วมกันในรากเหง้าที่มีความแตกต่างจากการ
สนับสนุนของสังคมโดยรัฐหรือบริษัท

เศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการเกิดขึ้นมาในลุ่มน้ำชี เป็นการค้นพบตรรกะการอยู่รอดของตน
เองจากธรรมชาติของสังคมและเป็นภาคการผลิตแบบที่2 พื้นฐานของระบบเศรษฐกิจแบบนี้ พยายามใช้
เป้าหมายในการสนับสนุนตนเองให้อยู่รอดให้ได้ในเงื่อนไขของการประกันการยังชีพในระดับท้องถิ่นตนเอง
และเป็นเครื่องมือการผลิตอย่างหนึ่ง ต้องสร้างให้เกิดขึ้นให้ได้ในวันนี้ เศรษฐกิจภาคอื่นๆในสังคมไม่ได้อำนาจ
คนในเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการมีวิธีการและตรรกะของการอยู่รอดในสังคมปัจจุบันได้อย่างไร รากฐานใน
การดำเนินกิจกรรมทางชีวิตของสถาบันทางสังคมของตนเอง ความคิดที่แสดงออกมามีต่อการสร้างความมั่ง
คั่งในชีวิตให้เกิดขึ้น สำหรับเศรษฐกิจชนิดนี้ ไม่มีสัญญาที่เป็นทางการในการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ

ชนิดตัวตนและคุณลักษณะเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในลุ่มน้ำชี(หลง)

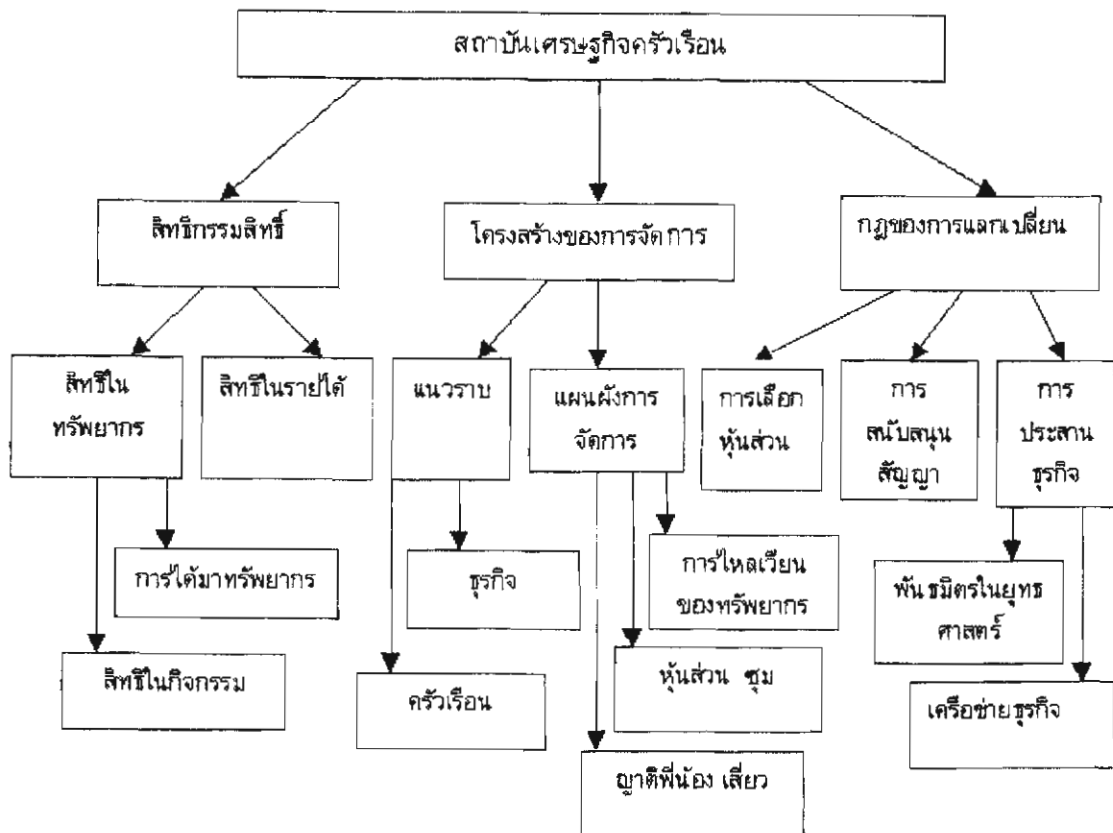
โครงสร้างการเกิดขึ้นของสถาบันทางสังคมในวัฒนธรรมลุ่มน้ำชี(หลง)

รูปแบบปฏิบัติประจำวันในกิจกรรมของการดำเนินชีวิตแบบนี้ กลายเป็นสัญญาณที่เกิดขึ้นบนพื้นฐานของความเชื่อใจกัน การนึกกำลังกัน การช่วยเหลือเกื้อกูลกันในความสัมพันธ์ทางสังคม

หากเราพิจารณาชีวิตความเป็นอยู่ของเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการ ถือว่าเป็นทรัพยากรส่วนที่สองที่อยู่นอกเหนือกลไกของระบบตลาด เป็นพื้นที่ค้นพบความสัมพันธ์ทางสังคมของตัวตนในกิจกรรมทางเศรษฐกิจ พยายามใช้ความเป็นเหตุผลบนพื้นฐานของเครือข่ายมากที่สุดเพื่อประหยัด เวลา เข้าถึงโอกาส และสร้างทรัพยากรให้เกิดขึ้นมา แม้ว่าจะมีความหวังที่น้อยในปัจจุบันผ่านความสัมพันธ์อันเกี่ยวข้องกับสถาบันเพื่อนบ้าน ระบบพื้นที่ที่เข้ามาหากินกับความสัมพันธ์ระหว่างเครือข่ายของตนเองระหว่างท้องถิ่น เป็นพื้นที่ที่ให้ความเป็นไปได้ในการใช้หรือสร้างทรัพยากรใหม่ให้เกิดขึ้น ให้ความหมายเป็นเศรษฐกิจที่ขาดการวางแผน แต่ได้แก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าเป็นหลัก ดังนั้นเศรษฐกิจแบบนี้ ขาดการวางแผนทางเศรษฐกิจ แต่พฤติกรรมทางเศรษฐกิจมีการปรับตัวที่ยืดหยุ่นมาก เป็นพฤติกรรมที่ใช้ความคิดอย่างมากต่อความพยายามใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดในการเอาตัวรอดในประจำวัน เศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดในการเอาตัวรอดในประจำวัน เศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในลุ่มน้ำชี เป็นเส้นทางหนึ่งที่ได้พัฒนาเป็นทางเลือกของการพัฒนาสังคมวัฒนธรรมปัจจุบันพยายามใช้ประโยชน์ และความได้เปรียบของสถาบันทางสังคมตนเองในการสนับสนุนตนเองให้ดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ และการดำเนินชีวิตของตนเองอย่างต่อเนื่อง

โครงสร้างของสถาบันเศรษฐกิจครัวเรือนในระบบตลาดของกลุ่มน้ำชี(หลง) ปัจจุบัน

ประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นมาในกลุ่มน้ำชี(หลง) สร้างวิธีการปรับตัวในการเอาตัวรอดของคนบ้านทุ่งออกมา ความหมายและตัวตนของเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการคือ การสร้างและการคัดเลือกวัฒนธรรมทางเศรษฐกิจที่ประกันการเอาตัวรอดและการสนับสนุนสังคมวัฒนธรรมของตนเองอย่างต่อเนื่อง ที่ผ่านมามีในอดีต เศรษฐกิจไม่เป็นทางการให้ความหมายในความได้เปรียบของการให้อยู่ในโซนวัฒนธรรมของความเป็นเครือข่ายทางสังคมอย่างเคร่งครัดของไทยเขาและผีตัวเดียวกัน แม้ว่าอยู่ท่ามกลางความสัมพันธ์ในระบบตลาดในปัจจุบัน พื้นฐานของการกระจายใหม่และการสร้างตลาดเฉพาะของตนเองเกิดขึ้นมาเช่นเดียวกันเป็นผลมาจากระเบียบการของท้องถิ่นที่เคยนำมาใช้ ยังเป็นกลไกที่ทำงานอยู่ในปัจจุบัน(ดูในแผนผังโครงสร้างสถาบันทางสังคม)ควบคู่กับระเบียบการใหม่ เป็นกลไกใหม่ที่น่าสนใจในระดับครอบครัวและสร้างความเป็นปัจเจกขึ้นมาอย่างต่อเนื่อง (ดูในรูปโครงสร้างของสถาบันเศรษฐกิจครัวเรือน)

รายชื่อผู้ให้สัมภาษณ์

1. พ่อใหญ่สิงห์ สิงห์สุโว. อายุ 74 ปี. วันที่สัมภาษณ์ 20 กรกฎาคม 2545. ที่บ้านเลขที่ 78 หมู่ 7. ตำบลบ้านขาว.
อ.เสลภูมิ .จ.ร้อยเอ็ด
2. แม่ใหญ่สุด นามบุญลือ. อายุ 81 ปี. วันที่สัมภาษณ์ 22 กรกฎาคม 2545. ที่บ้านเลขที่ 32 หมู่ 9. ตำบลบ้านขาว.
อ.เสลภูมิ .จ.ร้อยเอ็ด
3. ย่าลิ งามทรง. อายุ 81 ปี. วันที่สัมภาษณ์ 24 กรกฎาคม 2545. ที่บ้านเลขที่ 11 หมู่ 11. ตำบลบ้านขาว. อ.เสลภูมิ .
จ.ร้อยเอ็ด
4. พ่อทองดี กองศรี. วันที่สัมภาษณ์ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2545. ที่บ้านเลขที่ 52 หมู่ 8. บ้านดอนกลอย. ต.ค้อเหนือ. อ.เมือง.
จ.ยโสธร.
5. แม่สัง พิลาวุฒิ. วันที่สัมภาษณ์ 2 สิงหาคม พ.ศ. 2545. ที่บ้านเลขที่ 7 หมู่ 8. บ้านดอนกลอย. ต.ค้อเหนือ. อ.เมือง.
จ.ยโสธร.
6. พ่อหนูน ชัยภูมิ. วันที่สัมภาษณ์ 2 สิงหาคม พ.ศ. 2545. ที่บ้านเลขที่ 80 หมู่ 8. บ้านดอนกลอย. ต.ค้อเหนือ. อ.เมือง.
จ.ยโสธร.
7. แม่หา กองศรี. วันที่สัมภาษณ์ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2545. ที่บ้านเลขที่ 52 หมู่ 8. บ้านดอนกลอย. ต.ค้อเหนือ. อ.เมือง.
จ.ยโสธร.
8. แม่ใหญ่อ่อน เนาวะบุตร. วันที่สัมภาษณ์ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2545. ที่บ้านเลขที่ 49 หมู่ 8. บ้านดอนกลอย. ต.ค้อเหนือ.
อ.เมือง. จ.ยโสธร.
9. แม่ผอง คำหอม. วันที่สัมภาษณ์ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2545. ที่บ้านเลขที่ 124 หมู่ 8. บ้านดอนกลอย. ต.ค้อเหนือ. อ.เมือง.
จ.ยโสธร.
10. อ่างแล้ว. ย่าลิ งามทรง.
11. แม่ใหญ่หม่อม สุธา. บ้านสะทอน. อายุ 73 ปี. วันที่สัมภาษณ์ 20 กรกฎาคม 2545. ที่บ้านเลขที่ 127 หมู่ 3.
บ้านสะทอน. ตำบลบ้านขาว. อ.เสลภูมิ .จ.ร้อยเอ็ด.
12. นายสมพงษ์ กองคำ. วันที่สัมภาษณ์ 21 กรกฎาคม 2545. ที่บ้านเลขที่ 77 หมู่ 13. บ้านหนองว่า. ต.ค้อเหนือ.
อ.เมือง. จ.ยโสธร.
13. พ่อใหญ่บัว โพธิจักร. บ้านขาว. อายุ 82 ปี. วันที่สัมภาษณ์ 8 มีนาคม 2545. ที่บ้านเลขที่ 77 หมู่ 13. บ้านหนองว่า.
ต.ค้อเหนือ. อ.เมือง. จ.ยโสธร.
14. ยายอ่อน นิลชัย. อายุ 84 ปี. ในเวทีเครือข่ายผู้สูงอายุ. วันอาทิตย์ที่ 17 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2545. ที่บ้านเลขที่ 23 หมู่ 8.
บ้านดอนกลอย. ต.ค้อเหนือ. อ.เมือง. จ.ยโสธร.
15. พ่อใหญ่บัว โพธิจักร. บ้านขาว. อายุ 82 ปี. วันที่สัมภาษณ์ 29 มกราคม 2545. ที่บ้านเลขที่ 77 หมู่ 13. บ้านหนอง
ว่า. ต.ค้อเหนือ. อ.เมือง. จ.ยโสธร.
16. พ่อใหญ่มอน อินคะเน. อายุ 85 ปี. ในเวทีเครือข่ายผู้สูงอายุ. วันอาทิตย์ที่ 17 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2545. ที่บ้านเลขที่ 22
หมู่ 8. บ้านดอนกลอย. ต.ค้อเหนือ. อ.เมือง. จ.ยโสธร.
17. แม่ไท นิลชัย. อายุ 53 ปี. บ้านท่าเยี่ยม. วันที่สัมภาษณ์ 21 สิงหาคม พ.ศ. 2545. ที่บ้านเลขที่ 46 หมู่ 10. บ้านท่า
เยี่ยม. ต.ค้อเหนือ. อ.เมือง. จ.ยโสธร.
18. นาย สมบัติ ประเสริฐสังค์. อายุ 39 ปี. อาชีพทำนา และ ทำเฟอร์นิเจอร์. บ้านทรายมูล. วันที่สัมภาษณ์ 18 มกราคม
2546. ที่บ้านเลขที่ 30 หมู่ 3. บ้านทรายมูล. ตำบลบ้านขาว. อ.เสลภูมิ จ.ร้อยเอ็ด.
19. นางกนกวรรณ เพ็ญตา. อายุ 38 ปี. อาชีพช่างเสริมสวย. บ้านค้อเหนือ. วันที่สัมภาษณ์ 26 ธันวาคม 2545. ที่บ้าน
เลขที่ 2 ม. 1 บ้านค้อเหนือ. ต.ค้อเหนือ. อ.เมือง. จ.ยโสธร.

20. นางสมนึก สะเดา อายุ 33 ปี บ้านสะทอน อาชีพค้าขาย. วันที่สัมภาษณ์ 18 มกราคม 2546.ที่บ้านเลขที่ 171 ม.3. บ้านสะทอน.ตำบลบ้านขาว.อ.เสลภูมิ จ.ร้อยเอ็ด.
21. พ่อฮาบ เนาวราช. วันที่สัมภาษณ์ 27 กรกฎาคม 2545. ที่บ้านเลขที่ 62 หมู่ 8.บ้านดอนกลอย. ต.ค้อเหนือ.อ.เมือง. จ.ยโสธร.
22. พ่อใหญ่สม คำหอม. วันที่สัมภาษณ์ 28 กรกฎาคม 2545.ที่บ้านเลขที่ 35 หมู่ 8.บ้านดอนกลอย. ต.ค้อเหนือ. อ.เมือง.จ.ยโสธร.
23. แม่สัง พิลาวุฒิ. วันที่สัมภาษณ์ 27 กรกฎาคม 2545.ที่บ้านเลขที่ 7 หมู่ 8.บ้านดอนกลอย. ต.ค้อเหนือ.อ.เมือง. จ.ยโสธร.
24. พ่อสมพงษ์ กองคำ. วันที่สัมภาษณ์ 27 กรกฎาคม 2545.ที่บ้านเลขที่ 77 หมู่ 13.บ้านหนองว่า. ต.ค้อเหนือ. อ.เมือง.จ.ยโสธร.
25. นายรอด คำหอม.วันที่สัมภาษณ์ 10 พฤษภาคม 2545.ที่บ้านเลขที่ 77 หมู่ 13.บ้านหนองว่า. ต.ค้อเหนือ.อ.เมือง. จ.ยโสธร.
26. นายปกรณ์ อินทนนท์.วันที่สัมภาษณ์ 29 กรกฎาคม 2545.ที่บ้านเลขที่ 67 หมู่ 8.บ้านดอนกลอย. ต.ค้อเหนือ. อ.เมือง.จ.ยโสธร.
27. ยายทองมี กองคำ.วันที่สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545.ที่บ้านเลขที่ 24 หมู่ 2.บ้านค้อใต้. ต.ค้อเหนือ. อ.เมือง. จ.ยโสธร.
28. ยายทองมี กองคำ.วันที่สัมภาษณ์ 25 กรกฎาคม 2545.ที่บ้านเลขที่ 24 หมู่ 2.บ้านค้อใต้. ต.ค้อเหนือ. อ.เมือง. จ.ยโสธร.
29. เวทีเยาวชนในพื้นที่วัฒนธรรมบ้านทุ่ง"อาชีพและการปรับตัวของเยาวชน".วันที่ 7 พฤษภาคม 2546.ที่บ้านเลขที่ 94.หมู่ 5.บ้านกล้วย.ต.ค้อเหนือ.อ.เมือง.จ.ยโสธร.
30. แม่ใหญ่ที หมุนลี.อายุ 72ปี.บ้านขาว.วันที่สัมภาษณ์ 7 มีนาคม 2545.ที่บ้านเลขที่ 17 .หมู่ 9.ตำบลบ้านขาว. อ.เสลภูมิ .จ.ร้อยเอ็ด.
31. แม่ใหญ่ละ ออ สาระพล .บ้านขาว.อายุ 52ปี.วันที่สัมภาษณ์ 30 มกราคม 2545.ที่บ้านเลขที่ 204 .หมู่ 9. ตำบลบ้านขาว.อ.เสลภูมิ .จ.ร้อยเอ็ด
32. ยายบัว เศษสุวรรณ.อายุ 74ปี. ในเวทีเครือข่ายผู้สูงอายุ. วันอาทิตย์ที่ 17 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2545.ที่บ้านเลขที่ 204 . หมู่ 8.บ้านดอนกลอย. ต.ค้อเหนือ.อ.เสลภูมิ .จ.ร้อยเอ็ด.
33. กำนันสถาพร รอดเสนา.อายุ 45ปี. วันที่สัมภาษณ์ 10 สิงหาคม 2544. ที่บ้านเลขที่ 60 .หมู่ 9.ตำบลบ้านขาว. อ.เสลภูมิ .จ.ร้อยเอ็ด.
34. นายสิงห์ สิงห์สุโว.บ้านขาว.อายุ 72ปี.วันที่สัมภาษณ์ 15 สิงหาคม 2544.ที่บ้านเลขที่ 78 .หมู่ 7.ตำบลบ้านขาว. อ.เสลภูมิ .จ.ร้อยเอ็ด.
35. พ่อใหญ่บัว โพธิจักร .บ้านขาว.อายุ 82 ปี.วันที่สัมภาษณ์ 11 สิงหาคม 2545.ที่บ้านเลขที่ 78 .หมู่ 7.ตำบลบ้านขาว.อ.เสลภูมิ .จ.ร้อยเอ็ด.
36. นายสิงห์ สิงห์สุโว.บ้านขาว.อายุ 72ปี.วันที่สัมภาษณ์ 15 สิงหาคม 2544.ที่บ้านเลขที่ 78 .หมู่ 7.ตำบลบ้านขาว. อ.เสลภูมิ .จ.ร้อยเอ็ด.
37. พ่อใหญ่บัว โพธิจักร .บ้านขาว.อายุ 82 ปี.วันที่สัมภาษณ์ 11 สิงหาคม 2545.ที่บ้านเลขที่ 78 .หมู่ 7.ตำบลบ้านขาว.อ.เสลภูมิ .จ.ร้อยเอ็ด.
38. พ่อครูบัว กองคำ.วันที่สัมภาษณ์ 28 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2545. ที่บ้านเลขที่ 80 หมู่ 8.บ้านดอนกลอย. ต.ค้อเหนือ. อ.เมือง.จ.ยโสธร.
39. แม่ใหญ่ที หมุนลี. วันที่สัมภาษณ์ 7 มีนาคม 2545.ที่บ้านเลขที่ 17 .หมู่ 9.ตำบลบ้านขาว.อ.เสลภูมิ .จ.ร้อยเอ็ด.

40. นายบุญ กองคำ .บ้านดอนกลอย.วันที่สัมภาษณ์25 กรกฎาคม 2544.ที่บ้านเลขที่80หมู่8.บ้านดอนกลอย.
ต.ค้อเหนือ.อ.เมือง.จ.ยโสธร.
41. พ่อผอง บุญสงค์. วันที่สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545.ที่บ้านเลขที่20 หมู่8.บ้านดอนกลอย. ต.ค้อเหนือ.อ.เมือง.
จ.ยโสธร.
42. พ่อพล กองคำ .วันที่สัมภาษณ์ 2 สิงหาคม 2545.ที่บ้านเลขที่80หมู่8.บ้านดอนกลอย. ต.ค้อเหนือ.อ.เมือง.
จ.ยโสธร.
43. อ้างแล้ว.
44. พ่อลี เนาวราช วันที่สัมภาษณ์ 2 สิงหาคม 2545.ที่บ้านเลขที่24 หมู่8.บ้านดอนกลอย.ต.ค้อเหนือ.อ.เมือง.
จ.ยโสธร.
45. แม่ใหญ่ทองใบ เนตรวงศ์. วันที่สัมภาษณ์ 11 สิงหาคม 2545.ที่บ้านเลขที่31 หมู่8.บ้านดอนกลอย. ต.ค้อเหนือ.
อ.เมือง.จ.ยโสธร.
- 46.แม่หนูพิน ชนะพันธ์ุ .อายุ47ปี.อาชีพทำนาและทอผ้าไหม.บ้านค้อเหนือ. วันที่สัมภาษณ์ 15 มกราคม 2546.
ที่บ้านเลขที่ 59ม.1.บ้านค้อเหนือ. ต.ค้อเหนือ.อ.เมืองจ.ยโสธร.
- 47.นางเพ็ญ จันทร์แก้ว.อายุ55ปี.อาชีพทำนา.วันที่สัมภาษณ์ 15 พฤศจิกายน 2545.ที่บ้านเลขที่42 บ้านค้อเหนือ.
ต.ค้อเหนือ.อ.เมือง.จ.ยโสธร.
48. นางอุไร อินทนนท์.อายุ36ปี.อาชีพทำนาและสานแห. วันที่สัมภาษณ์ 13 มกราคม 2546.ที่บ้านเลขที่124 ม.1.
บ้านค้อเหนือ.ต.ค้อเหนือ.อ.เมือง.จ.ยโสธร.
49. แม่ขอ พิวาภูมิ.อายุ67ปี.อาชีพค้าขาย.บ้านสำโรง. วันที่สัมภาษณ์ 14 มกราคม 2546. ที่บ้านเลขที่6.ม.3.
บ้านสำโรง.ต.ค้อเหนือ.อ.เมือง จ.ยโสธร.
50. ยายบัว เศษสุวรรณ. อายุ74ปี. เวกีเรือขายผู้สูงอายุ วันที่อาทิตย์ที่17 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2545.
51. พ่อใหญ่หลั่น สีแสนตอ.อายุ 80 ปี.วันที่สัมภาษณ์ 28 สิงหาคม 2545.ที่ บ้านเลขที่107 .หมู่ 7.ตำบลบ้านขาว.
อ.เสลภูมิ .จ.ร้อยเอ็ด.
52. แม่ใหญ่แดง ชาระ.อายุ 49 ปี.วันที่สัมภาษณ์ 3 กันยายน 2545.ที่ บ้านเลขที่207 .หมู่9.ตำบลบ้านขาว.
อ.เสลภูมิ .จ.ร้อยเอ็ด.
53. พ่อใหญ่หนู วรรณพฤษ. อายุ 75 ปี. วันที่สัมภาษณ์ 20 กรกฎาคม 2545.ที่บ้านเลขที่207 .หมู่9.ตำบลบ้าน
ขาว.อ.เสลภูมิ .จ.ร้อยเอ็ด.
54. แม่ใหญ่ทองมี วงศ์พิลา อายุ 73 ปี บ้านค้อ วันที่สัมภาษณ์ 24 สิงหาคม พ.ศ. 2545. บ้านเลขที่24 หมู่2.บ้านค้อ
ใต้ .ต.ค้อเหนือ.อ.เมือง.จ.ยโสธร
55. แม่วัน ศิริสม อายุ 55 ปี บ้านผือ วันที่สัมภาษณ์ 2 กันยายน พ.ศ. 2545.ที่บ้านเลขที่41 หมู่5.บ้านผือ.อ.เมือง.
จ.ยโสธร.
56. นายดำรงค์ โพธิจักร.อายุ40ปี อาชีพทอผ้า.บ้านหัน. วันที่7มกราคม 2546.ที่บ้านเลขที่17หมู่ที่13 บ้านหัน.
อ.เสลภูมิ จ.ร้อยเอ็ด